

卐

卐

સદ્ગુણાનુરાગી શ્રી કપૂરવિજયજી

લેખ સંગ્રહ

ભાગ ૬ ઠો.

: પ્રકાશક :

શ્રી કપૂરવિજયજી સ્મારક સમિતિ-મુંબઈ.

卐

卐

સન્મિત્ર સદ્ગુણાતુરાગી

મુનિમહારાજ શ્રી કર્પૂરવિજયજી

લેખ સંગ્રહ

ભાગ ૬ ઠો

પ્રકાશક:—

શ્રી કર્પૂરવિજયજી સ્મારક સમિતિ

મુંબઈ

વીર સંવત ૨૪૬૮

*

વિક્રમ સંવત ૧૯૯૮

~~કિંમત અગિયાર આના~~

~~કપડાના પૂંઝામાંથીના બાર આના~~

૨—

પ્રકાશક:—

શ્રી નરોત્તમદાસ લગવાનદાસ શાહ

મંત્રી-શ્રી કપૂરવિજયજી સમારક

સમિતિ, ગોપાળ ભુવન,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ.

પ્રત ૧૦૦૦

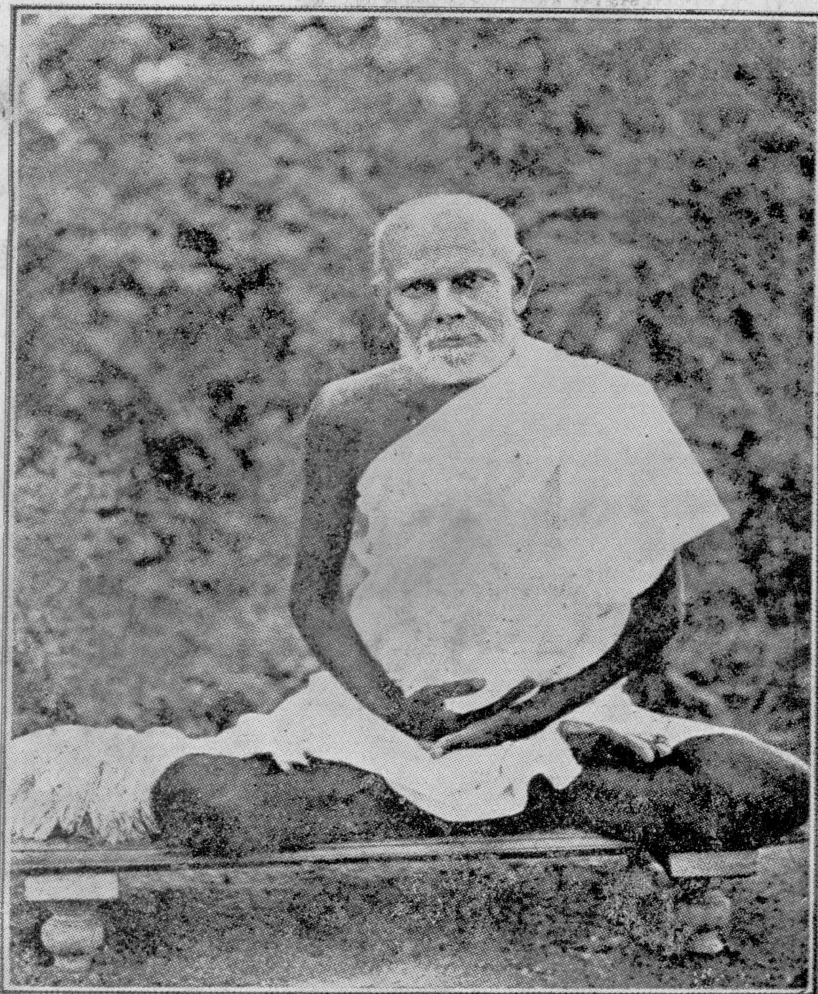
મુદ્રક:—

શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ

મહોદય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

દાણાપીઠ—ભાવનગર.

સ્વર્ગસ્થ શાંતમૂર્તિ શ્રી કપૂરવિજયજી મહારાજ

જન્મ-વિ.સં. ૧૯૨૫, દીક્ષા-સં. ૧૯૪૭ વૈ.શુદ્ધિ ૬, સ્વર્ગવાસ-સં. ૧૯૯૩ આ. વ. ૮
વળા ભાવનગર પાલીતાણા

શ્રી મહોદય પ્રેસ-ભાવનગર.

વિષયસૂચિકા

જ્ઞાનસાર અષ્ટક.

[સ્વોપજ્ઞ ભાવાર્થ, અનુવાદ તેમ જ, વિવેચન યુક્ત]

				પૃષ્ઠાંક	વિવેચન પૃષ્ઠાંક
૧ પૂર્ણાષ્ટક	...	...	...	૩	૧૫૩
૨ મગ્નાષ્ટક	...	...	...	૯	૧૭૫
૩ સ્થિરતાષ્ટક	...	...	...	૧૫	૨૦૪
૪ મોહત્યાગાષ્ટક	...	...	...	૧૯	૨૨૩
૫ જ્ઞાનાષ્ટક	...	...	...	૨૪	૨૪૮
૬ શમાષ્ટક	...	...	...	૨૯	૨૮૨
૭ ધન્દ્રિયજ્યાષ્ટક	...	...	...	૩૪	૩૨૦
૮ ભાગાષ્ટક	...	...	...	૩૯	૩૫૨
૯ ક્રિયાષ્ટક	...	...	...	૪૪	૩૬૩
૧૦ તૃપ્ત્યષ્ટક	...	...	...	૪૯	૩૭૮
૧૧ નિર્લેપાષ્ટક	...	...	...	૫૩	૩૮૮
૧૨ નિઃસ્પૃહાષ્ટક	...	...	...	૫૭	૩૯૯
૧૩ મૌનાષ્ટક	...	...	...	૬૦	૪૧૨
૧૪ વિદ્યાષ્ટક	...	...	...	૬૬	૪૧૮
૧૫ વિવેકાષ્ટક	...	...	...	૭૧	૪૩૦
૧૬ માધ્યસ્થાષ્ટક	...	...	...	૭૫	૪૩૯

	પૃષ્ઠાંક	વિવેચન પૃષ્ઠાંક
૧૭ નિર્ભયાષ્ટક	૮૦	૪૪૭
૧૮ અનાત્મશંસાષ્ટક... ..	૮૩	૪૫૧
૧૯ તત્ત્વદષ્ટિઅષ્ટક	૮૭	૪૬૦
૨૦ સર્વસમૃદ્ધ્યષ્ટક	૯૦	૪૬૪
૨૧ કર્મવિપાકચિન્તનાષ્ટક	૯૪	૪૬૯
૨૨ ભવોદ્દેગાષ્ટક	૯૮	૪૭૩
૨૩ લોકસંજ્ઞાત્યાગાષ્ટક	૧૦૨	૪૭૯
૨૪ શાસ્ત્રાષ્ટક	૧૦૫	૪૮૪
૨૫ પરિગ્રહાષ્ટક	૧૧૦	૪૮૯
૨૬ અનુભવાષ્ટક	૧૧૪	૪૯૪
૨૭ યોગાષ્ટક	૧૧૭	૪૯૭
૨૮ નિયાગાષ્ટક	૧૨૪	૫૦૨
૨૯ પૂજાષ્ટક	૧૨૯	૫૦૫
૩૦ ધ્યાનાષ્ટક	૧૩૨	૫૦૯
૩૧ તપોષ્ટક	૧૩૬	૫૧૩
૩૨ સર્વન્યાષ્ટક	૧૪૦	૫૧૯
૩૩ ઉપસંહાર	૧૪૫	૫૨૩

સ મા લો ચ ના.

સદ્ગુણાનુરાગી સન્મિત્ર મુનિમહારાજ શ્રી કર્પૂરવિજયજી સ્મારક સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા લેખસંગ્રહ ભાગ છઠ્ઠાની ટૂંકી સમાલોચના અહીં આપવામાં આવે છે. સદરહુ સમાલોચનામાં જે વિષયો ઉપર સંક્ષિપ્તમાં લખવામાં આવેલ છે.

૧. મહારાજશ્રીને અંગે ટૂંકું વક્તવ્ય.

૨. આ લેખસંગ્રહમાં શ્રી. યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે રચેલ જ્ઞાન-સારનો સમાવેશ થાય છે. તે જ્ઞાનસૂરના મૂળ અષ્ટકા ઉપર ઉપાધ્યાયજીના હાથનો લખેલ ગુજરાતી ભાવાર્થ, કર્પૂરવિજયજી મહારાજે કરેલ શબ્દાર્થ અને લંબાણથી કરેલ અમુક અષ્ટકા ઉપરનું વિવેચન આ ભાગમાં આવે છે, એટલે મૂળ અષ્ટકા અને તેના ઉપરના વિવેચનને અંગે સંક્ષિપ્તમાં મારા વિચારો જતાવવા માગું છું.

મહારાજશ્રી કર્પૂરવિજયજીનાં જીવનને અંગે ટૂંકું વક્તવ્ય:—

મહારાજશ્રીની જીવનરેખા અને જીવનયાત્રાના સંબંધમાં આ લેખ-સંગ્રહના પ્રથમના ભુદા ભુદા ભાગોમાં વિદ્વાનોના હાથથી લખાએલ લેખો આપવામાં આવેલ છે એટલે તે વિષયમાં પુનરાવૃત્તિ કરવી જરૂરની નથી. મહારાજશ્રીના અંગત પરિચયમાં આવવાથી તેઓશ્રીના જીવન વિષે જે ઝાંડી છાપ મારા મન ઉપર પડેલ છે તે જતાવવા પૂરતો આ પ્રયાસ છે.

મારી આત્માવસ્થામાં મહારાજશ્રીના પરમ કૃપાળુ ગુરુ શ્રી વૃદ્ધિચન્દ્રજી મહારાજના દર્શનનો મને કેટલીક વાર લાભ મળ્યો હતો. તેઓશ્રીની મુખમુદ્રા એક પરમ શાંત યોગીશ્વરના જેવી લગ્ય અને આકર્ષક હતી. બાળ કે વૃદ્ધ, વધારે ભણેલ કે ઓછું ભણેલ, ગરીબ કે શ્રીમાન પ્રત્યે તેઓશ્રીની દૃષ્ટિ અમૃત સમાન હતી. તેવા ગુરુમહારાજના શિષ્ય-ચરણો-પાસક થવાની ઉત્તમ તક શ્રી કર્પૂરવિજયજી મહારાજને મળી હતી. તેમનો સંસારત્યાગ દુઃખત્રાસિત ન હતો, પણ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાસિત હતો. મેટ્રિક જેવી તે વખતે ગણવામાં આવતી મોટી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા પછી વ્યવહારમાં વધવાનો તેમને દરેક અવકાશ હતો; છતાં પૂર્વભવનાં સંસ્કારને લીધે તેઓશ્રીને સંસાર ઉપરથી ભાવ બાંધી ગયો અને પરિણામે દીક્ષા લઇ તેમણે સાધુધર્મ સ્વીકાર્યો. સાધુધર્મ સ્વીકાર્યા પછી શ્રી અરિહંત ભગવાને ખતાવેલ સાધુધર્મ યથાર્થ સમજવાનો, જીવનમાં ઉતારવાનો અને આદર્શ સાધુજીવન ગાળવાનો તેઓશ્રીનો અવિરત પ્રયાસ હતો, જે પ્રયાસ ઘણે અંશે સફળ થયો હતો. તેઓશ્રીના પરિચયમાં આવતા જોનો અને જોનેતરો તેમના સાધુજીવનની પ્રશંસા કરતા હતા. તેઓશ્રી લાંબો વખત પાલીતાણામાં રહ્યા હતા. શ્રી શત્રુંજય તીર્થ ઉપર તેમનો અનન્ય ભાવ હતો. જ્યાં સુધી તેમના શરીરે કામ આપ્યું ત્યાં સુધી તેઓ દરરોજ યાત્રા માટે ઉપર ચડતા, ટાઢ અને તડકાની તેમણે કોઈ વાર પરવા કરી ન હતી. તેઓશ્રીના પાલીતાણાના નિવાસ દરમિયાન દૂર દૂર બંગાળ વગેરેના શ્રીમાન બાલુલોકો પાલીતાણે યાત્રાપ્રસંગે આવતાં ત્યારે તેઓશ્રીના દર્શનનો લાભ લેવાનું ચૂકતા નહિ. શત્રુંજયની યાત્રાના લાભ સાથે તેઓશ્રીના દર્શનનો લાભ પણ એક જંગમ તીર્થયાત્રાના લાભ તરીકે તેઓ માનતા. બાલુલોકાના પ્રસંગમાં આવતાં આ હકીકત મારા જોવામાં આવેલ છે. અત્યારે કેટલાક મહારાજ સાધુ-મહારાજોને પદવીઓ મેળવવાનો મોહ લાગેલો જણાય છે. કર્પૂરવિજયજી એમ માનતા કે પદવી એક ઉપાધિરૂપ છે. ભાવનગરના શ્રી સંઘે એક વખત તેમને પદવી આપવાનો વિચાર કરેલો, તેમણે ઓખ્ખી ના પાડેલી.

તેઓશ્રીનું પંચત્વ પણ એક ખરા યોગીપુરુષના જીવનને અનુરૂપ થયું હતું. પ્રાતઃકાળે પોતે પ્રતિક્રમણ કર્યું હતું. બોલવાની શક્તિ મંદ થતાં શિષ્ય પાસે પ્રતિક્રમણ પૂરું કરાવ્યું હતું. પછી સ્વસ્થપણે બેસી શ્રી આદીશ્વર, ભગવાનના ફોટાના ભાવપૂર્વક દર્શન કર્યા હતા. સિદ્ધાચળજીની સન્મુખ સિદ્ધાચળજીના દર્શન કરતાં ઓઠીંગણુ દર્મને બેઠા હતા. અને થોડા જ સમયમાં નવકારમંત્ર સાંભળતાં સાંભળતાં આ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેઓશ્રીની અંતિમ ક્રિયામાં લાભ લેવાનું મને પણ ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. શિષ્યિકામાં પધરાવેલ તેઓશ્રીના મૃતદેહની મુખમુદ્રા જીવંત દેહના જેટલી જ તેજસ્વી અને ભવ્ય ભળાતી હતી. મહારાજશ્રીને શત્રુંજય તીર્થ ઉપર અથાગ ભાવ હતો તેથી પોતાનો દેહ પણ આ તીર્થની સાનિધ્યમાં પડે એવો તેમનો પ્રયત્ન મનોરથ હતો. તેમના મનોરથ પ્રમાણે શત્રુંજયની પવિત્ર ભૂમિમાં જ તેઓશ્રી કાળધર્મ પામ્યા હતા. પુણ્યશાળી જીવોના જ આવા મનોરથો પૂર્ણ થાય છે. તેમના દેહત્યાગ વખતની શાંતિ તેમના સમગ્ર જીવનનું એક પ્રતિબિંબ હતું. આવું સમાધિમરણ વીરલા યોગીનું જ હોય છે.

મહારાજશ્રીનું જીવન બીજા દૃષ્ટિબિંદુથી વાચકવર્ગ સમક્ષ મૂકવાનું મને મન થાય છે. આવા મહાપુરુષનાં જીવનની આંકણી કરવામાં ભૂલ થવાનો સંભવ છે, પણ તેઓશ્રીના જીવને જે ભાસ મારા ઉપર કર્યો હતો તેનું સ્વરૂપ બતાવવું તે વ્યવહારની દૃષ્ટિએ મને બહુ ઉપયોગી લાગે છે. આવા પુરુષો પોતાને માટે જ ફક્ત જીવતા નથી પરંતુ લોકકલ્યાણને અર્થે તેઓ જીવે છે. મહારાજશ્રીએ દીક્ષા લીધી ત્યારે તેઓ મેદિક થયા હતા, કદાચ તે વખતના દીક્ષિત સાધુઓમાં આટલો અંગ્રેજી અભ્યાસ કરેલ બીજા સાધુ નહિ હોય. પણ પાછળથી તે અભ્યાસ વધારવામાં કાંઈ પ્રયત્ન તેમણે કર્યો જણાતો નથી. અંગ્રેજી ભાષામાં વિજ્ઞાન, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક પુસ્તકો સમર્થ વિદ્વાનોના હાથથી લખાએલા છે. તેમાં એ વિષયોને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ચર્ચવામાં આવેલ છે અને પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રજા દાખલ કરવામાં આવ્યા

છે. મોટા મોટા ધર્મોનો ઇતિહાસ, તે ધર્મોની ચડતી પડતી અને તેનાં કારણો વિસ્તારથી ખતાવનાર અંગ્રેજી ભાષામાં અનેક પુસ્તકો છે, એટલે તેવા પુસ્તકોનો અભ્યાસ જૈનદર્શનના તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે આવશ્યક છે. આ જમાનામાં વિજ્ઞાને ઘણો વિકાસ કર્યો છે. વિજ્ઞાનની શોધખોળના પરિણામે ધર્મનાં કેટલાંક મંતવ્યો પુનરુત્થાન માગે છે, કેટલાંક મંતવ્યોને વિજ્ઞાન પુષ્ટિ આપે છે. આ વિજ્ઞાનવાદના જમાનામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ જેવા મહાધર્મના પાયા પણ હચમચી ગયા છે. વિજ્ઞાનની શોધખોળો અટકાવી શકાય તેમ નથી. તેના અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવાની ના કહી શકાય તેમ નથી. તેવી કેળવણીનો પ્રવાહ અધ કરવો અશક્ય છે. જૈનોમાં પણ કેળવણીનો પ્રચાર મોટા પ્રમાણમાં ચાલે છે. સેકેડો યુવાનો માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી લે છે, એવા કેળવાયેલા વર્ગને જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો નવીન દૃષ્ટિએ સમજાવવાને ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. જૈન ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર રચાયેલો એક philosophic religion (ધર્મ) છે. કર્પૂરવિજયજી મહારાજ જેવા અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર સાધુનો આ તરફ પુરુષાર્થ કરવાનો સમાજના કલ્યાણાર્થ ધર્મ હતો. જેટલું લક્ષ તેઓશ્રીએ પોતાના દેહ અને ઇન્દ્રિયોના દમન ઉપર રાખ્યું હતું તેટલું લક્ષ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે આપ્યું હોત તો કેળવાયેલ વર્ગને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય નવીન શૈલીમાં સમજાવવામાં તેઓ ચોક્કસ કૃણીભૂત થાત. હાલમાં કેળવાયેલ વર્ગની ધર્મ ઉપર ઉપેક્ષા જોવામાં આવે છે, શ્રદ્ધાને મુખ્ય કરીને ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર ઉપદેશકો કેળવાયેલ વર્ગનું આકર્ષણ કરી શકતા નથી; પરિણામે કેળવાયેલ વર્ગ અને શ્રદ્ધાળુ વર્ગ વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે. કર્પૂરવિજયજી મહારાજ જેવાએ આ બાબુ પોતાનું વીર્ય ફેરવવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો જૈનસમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર થાત. લાંબો વખત એકાંતવાસ ભોગવવાથી અને કેળવાયેલ વર્ગનો સહવાસ એછો થવાથી અંગ્રેજીભાષાનો અભ્યાસ તેઓ વધારી શક્યા નહોતા. આ તેમના જીવનની એક ત્રુટી જણાય છે.

મહારાજશ્રીએ શરીર અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવામાં પોતાની શક્તિનો ઘણો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેથી સમાજમાં રહી સમાજકલ્યાણના ખીજા કામ કરવાની તેમની શક્તિ મંદ થયેલી જણાતી હતી. જૈન-સમાજ અને જૈનધર્મમાં કેટલાક અનિષ્ટ તત્ત્વો દાખલ થયેલા છે તે દૂર થવા જોઈએ એવું તેઓ ઘણીવાર કહેતા હતા પણ તે કહેવા પછવાડે જોઈએ તેટલું જોમ ન હતું. જ્યાં ધર્મને નામે આચારવિચારો ભળતા દાખલ થયેલા હોય, જ્યાં ધર્મના સ્થાપિત હકો ઊભા થયા હોય ત્યાં પ્રબળ ભાષામાં બોલવું જોઈએ અને જરૂરી પ્રસંગે પુણ્યપ્રકોપ પણ દેખાડવો જોઈએ. સમાજદેહમાં લાંબા વખતથી પેટેલો સડો હાથવડે પંપાળવાથી જા્ય નહિ પણ તે કાઢવા નિપુણ વૈદને હાથે શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર રહે. આવો સડો ધર્મમાં અને સમાજમાં વધતો જતો મહારાજશ્રી જોતા હતા છતાં તેનો પ્રતિકાર કરવાની હિંમત કે શક્તિ મહારાજશ્રી ખતાવી શક્યા ન હતા, તે પણ તેમના જીવનની અપૂર્ણતા દેખાય છે. આવા સાધુપુરુષની આપણી વ્યવહારિક દષ્ટિએ આંકણી કરવી તેમાં ઘણી વાર ભૂલ થવા સંભવ છે. આપણને કેટલીક વાત કરવા જેવી લાગે તે તેમના જેવા સાધુપુરુષને ઉપેક્ષા કરવા જેવી જણાતી હોય એટલે આ સંબંધમાં વિશેષ ચર્ચા કરવી ઉચિત નથી.

શ્રી જ્ઞાનસાર—

આ ગ્રંથમાં ઉ. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના સંસ્કૃત ભાષામાં બનાવેલા બીજીશ અષ્ટકા આવે છે. તે ઉપર કપૂરવિજયજી મહારાજે કરેલ શબ્દાર્થ અને ઉપાધ્યાયજીએ પોતાના હાથથી લખેલ ગુજરાતી ભાવાર્થ આપવામાં આવેલ છે. ગ્રંથના પાછલા ભાગમાં કપૂરવિજયજી મહારાજે લખેલ અઢાર અષ્ટકાનું વિવેચન અને બાકીના અષ્ટકા ઉપર રા. રા. કુંવરજીભાઈએ લખેલ વિવેચન મૂકવામાં આવેલ છે. ૨૭ માં યોગાષ્ટક ઉપર ભાઈ શ્રી મોતીચંદના હાથથી વિવેચન લખાયેલ છે.

શ્રી જ્ઞાનસાર ઉપર સદ્ગત ભાઈ શ્રી દીપચંદ જગનલાલ બી. એ.

એ પંચાસ શ્રી ગભીરાવજ્યજ્ઞગણિકૃત સંસ્કૃત વિવરણને આધારે લખેલ વિવેચન ધણા વર્ષ પહેલાં છપાયેલ વિદ્યમાન છે. ઉપરાંત પંડિત ભગવાનદાસ હરખચંદે ઉપાધ્યાયજીના સ્વોપસ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે હાલમાં પ્રસિદ્ધ કરેલ જ્ઞાનસાર ગ્રંથ જૈનસમાજ પાસે રજૂ થયેલ છે. ભાષાશ્રી દીપચંદને સ્વોપસ ભાવાર્થ મળ્યો ન હતો, એટલે તેનો આધાર લીધો ન હતો. પં. ગંભીરવિજ્યજ્ઞને પણ સ્વોપસ ભાવાર્થ મળ્યો જણાતો નથી, કારણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે તેઓશ્રીએ કરેલ અર્થ સ્વોપસ ભાવાર્થથી જુદો પડે છે. પહેલાં અષ્ટકના પહેલા શ્લોકના “ૐદ્રશ્રીસુખ-મમેન” ના વિવેચનમાં એનો અર્થ જીવની ઐશ્વરી સંપત્તિ કરી, તે પ્રમાણે આખા શ્લોકનો અર્થ બંધબેસતો કરવામાં આવ્યો છે; બ્યારે સ્વોપસ ભાવાર્થમાં ૐન્દ્રશ્રીનો અર્થ ઈન્દ્રની લક્ષ્મી કરી શ્લોકનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. શ્લોકના બીજા અર્થ થઈ શકતા હોય તો પણ સ્વોપસ ભાવાર્થ આધારભૂત ગણવો જોઈએ. પંડિત ભગવાનદાસના ગ્રંથમાં તો સ્વોપસ ભાવાર્થ જ લખવામાં આવ્યો છે, બીજું વિવેચન નથી.

અંથનું નામ જ્ઞાનસાર એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો નિચોડ (Quint essence of spiritual knowledge) થાય છે. આ જ્ઞાનનું અમૃતપાન કરવાથી દેહભાવના મંદ થાય છે અને આત્મદશા જગત્ત્રતાં પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિનો માર્ગ દેખાય છે. ઉપાધ્યાયજી પોતે ઉપસંહારના છઠ્ઠા શ્લોકમાં લખે છે કે—

નિર્વિકારં નિરાબાધં, જ્ઞાનસારમુપેયુષામ્ ।

વિનિવૃત્તપરાશાનાં, મોક્ષોઽથૈવ મહાત્મનામ્ ॥

આ ગ્રંથનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનો અહીં અવકાશ નથી. આ લેખસંગ્રહની મર્યાદા બહાર જઈ તેમાં લંબાણ કરવું યોગ્ય નથી, એટલે મૂળ ગ્રંથ ઉપર ફક્ત દષ્ટિપાત કરવાનો જ રહે છે. જ્ઞાનસારમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર બત્રીશ અષ્ટકો છે. દરેક અષ્ટકમાં આઠ આઠ

શ્લોક છે, દરેક અષ્ટકમાં આત્માના અમુક અમુક ગુણોનું (spiritual values) સુંદર સરલ પણ સચોટ સંસ્કૃત ભાષામાં વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. આ ગ્રંથ કૃત વાંચી જવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલ નથી પણ વારંવાર મનન કરવા જેવો છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના અધ્યયનોનો સનાતની ભાઈઓ જેમ સ્વાધ્યાય કરે છે તેમ આ અષ્ટકાનો પણ સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ. જેમ જેમ વધારે મનન કરવામાં આવશે તેમ તેમ નવા નવા આધ્યાત્મિક ભાવો સ્પુરશે, અને જીવને આધ્યાત્મિક શાંતિ અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થશે.

અષ્ટકાના લખાણની શૈલી એવી જણાય છે કે કાર્મપણ જૈન કે જૈનેતર પોતાના ધર્મના મંતવ્ય તેમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે એવી ભાવનાથી આ ગ્રંથ વાંચી-વિચારી શકે છે. આત્માર્થી મારા કેટલાક મિત્રોએ પણ આ ગ્રંથને વિષે તેવો અભિપ્રાય આપ્યો છે. જૈનદર્શનના પારિભાષિક શબ્દો બહુ જ ઓછા વાપરેલ છે, તેને બદલે વેદાંત અને ભગવદ્ગીતામાં વપરાતા શબ્દો જેવા કે “ સચ્ચિદાનંદ, પૂર્ણાનંદ, ચિન્માત્રવિશ્રાંતિ, પરબ્રહ્મ, ધર્મસંન્યાસ, યોગસંન્યાસ, નિર્વિકલ્પત્યાગ, નિર્ગુણબ્રહ્મ, અસક્તક્રિયા, ” વિગેરે શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે છતાં જૈન દર્શનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતને બાધ ન આવે તેવી પૂરતી સંભાળ રાખવામાં આવી છે. એક જ ચૈતન્યને પરમ તત્ત્વ માનનાર અને બીજા જીવાદિક ભેદો પરાપાધિજન્ય માનનાર વેદાંત આદિ દર્શનથી જૈન દર્શનની માન્યતા જુદી છે. મોક્ષદશામાં જીવાત્મા નિર્ગુણ બની બ્રહ્મમાં મળી જાય છે તે જૈન દર્શનની માન્યતા વિરુદ્ધ છે, તેવું બતાવવા ત્યાગાષ્ટકના સાતમા શ્લોકમાં—

इत्येवंनिर्गुणं ब्रह्म परोक्तमुपपद्यते ।

આ પ્રમાણે બતાવ્યા પછી આઠમા શ્લોકમાં બતાવવામાં આવે છે કે—

वस्तुतस्तु गुणैः पूर्णमनंतैर्भासते स्वतः ।

એટલે મોક્ષ દશામાં પણ આ જીવાત્મા પોતાના જ્ઞાનાદિક સ્વાભાવિક ગુણોને છોડતો નથી પણ પોતાના સ્વાભાવિક ગુણોથી પૂર્ણપણે પ્રકાશે છે.

ઉપાધ્યાયજી એક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની હતા. તેમનો જુદા જુદા દર્શનોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ હતો, ન્યાયની પદ્ધતિએ લખેલ તેમના તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકો વાંચતા તેઓશ્રીની અગાધ બુદ્ધિમતાનું ભાન થાય છે, સ્વભાવથી અને અભ્યાસથી તેઓ એક સમર્થ બુદ્ધિપ્રધાનવાદી (Intellectualist) જેવામાં આવે છે. બુદ્ધિ અને તર્કથી સમર્થન થઈ શકે એવા આગમના વાક્યો પણ અમુક ન્યાયપેક્ષિત છે એવું તેઓ હિંમતથી કહેતા. આવા બુદ્ધિપ્રધાનવાદીએ જ્ઞાનસાર જેવો ગ્રંથ યોગી (mystic) ના દૃષ્ટિબિન્દુથી લખ્યો એટલું જ નહિ પણ બુદ્ધિને ગોળુ પદ આપી આધ્યાત્મિક જ્ઞાન (Intuitional knowledge) ને પ્રધાનપદ આપ્યું તે ઉપાધ્યાયજીના જ્ઞાનની સર્વદેશીયતા બતાવે છે. વ્યાકરણ, તર્ક, ન્યાય વિગેરેમાં પારંગત થયા છતાં અને અનેક વાદીઓને વાદમાં જીત્યા છતાં, જ્યાં સુધી આત્મા અંતર્મુખ ન થાય અને પરમાત્મપદને ન ભાવે ત્યાં સુધી જીવનની પરાકાષ્ટાએ ન પહોંચી શકાય એવી પોતાના જીવનમાંથી જ ઉપાધ્યાયજીને પ્રતીતિ થએલ જણાય છે. તેઓ જ્ઞાનાષ્ટકના ચોથા શ્લોકમાં બતાવે છે કે—

વાદાંશ્ચ પ્રતિવાદાંશ્ચ વદંતોઽનિશ્ચિતાંસ્તથા ।

તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ તિલપીલકવદ્ગતૌ ॥

એટલે બુદ્ધિવાદથી વાદ પ્રતિવાદ થઈ શકે છે પણ તેથી તત્ત્વજ્ઞાનનો અંત (સાર) મળતો નથી.

જ્ઞાનસાર ગ્રંથ ઉપાધ્યાયજી મહારાજના અંતિમ આત્મશોધખોળનું પરિણામ જણાય છે. એક બુદ્ધિવાદી પણ આધ્યાત્મિક અને યોગી થઈ શકે છે તે આ ગ્રંથથી પૂરવાર થાય છે. તર્કદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ગ્રંથ અને ગ્રંથકારને અંગે ઘણું કહી શકાય તેમ છે. અહીં તેવો સમય નથી, સમય મળશે તો વિશેષ લખવાની ભાવના રાખવી જ બસ છે.

અષ્ટકા ઉપર જે શબ્દાર્થ કર્પૂરવિજયજી મહારાજે કરેલ છે તે સંબંધમાં વિશેષ જણાવવા જેવું નથી. તેઓશ્રીએ વિસ્તારથી જે વિવેચન લખેલ છે તે સંબંધમાં એટલું જ કહેવું અસ છે કે વિવેચન જુદા જુદા અધ્યાત્મના વિષય ઉપર નિબંધરૂપે લખાયેલ છે. દા. ત. જ્ઞાનના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં અને ભાષામાં જે લખાયેલ અને વિચારાયેલ છે તે જેવું હોય તો તેઓના જ્ઞાનાષ્ટકના વિવેચનમાં મળી આવે છે. આ વિવેચન પુસ્તકાકારે છપાવવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલું ન હતું, પણ “ શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ ”ના માસિકમાં આપવા માટે જુદે જુદે વખતે લખાયું હતું એટલે તેમાં પુનરુક્તિ અને વિસ્તાર થયો જણાય છે. પણ કર્પૂરવિજયજી જેવા યોગી પુરુષે જ્ઞાનસાર જેવા યોગના ગ્રંથ ઉપર જે વિચારો બતાવ્યા છે તે જનસમાજ પાસે એક પુસ્તકાકારે મૂકવામાં સ્મારક સમિતિએ મહાન ઉપકાર કર્યો છે એવું મારું માનવું છે. શ્રી કર્પૂરવિજયજી સ્મારક સમિતિએ ખંતથી અને ઉત્સાહથી મહારાજશ્રીના મળતા બધા લેખોનો સંગ્રહ કરી છપાવવાની જે મહેનત કરી છે તે માટે સમિતિ ધન્યવાદને પાત્ર છે. પંચાસજી પ્રીતિવિજયજીના સદ્ગુણાનુ-રાગી કર્પૂરવિજયજી મહારાજશ્રી ઉપરના અનન્ય ભાવથી અને મુગ્ધ જેવા શહેરના ગૃહસ્થોની ઉદાર મદદથી આ કામ પરિપૂર્ણ થઈ શક્યું છે. સમિતિના સેક્રેટરી ભાઈશ્રી નરોત્તમદાસ ભગવાનદાસે આ કામ પૂર્ણ કરવામાં ઘણી ખંત બતાવેલ છે.

જીવરાજ એવંચજી દોશી બી. એ., એલએલ. બી.

રીટાઈઝ્ડ ચીફ જન-ભાવનગર.

પંન્યાસજી પ્રીતિવિજયજીના ઉપદેશથી

શ્રી કર્પૂરવિજયજી સ્મારક સમિતિના ફંડમાં સહાય
આપનારનાં મુખારક નામો.

વર્ગ પહેલો-પેટન

૧ શેઠ માણેકલાલ ચુનીલાલ જે. પી.	રૂ. ૫૦૧)
૨ રાવસાહેબ કાંતિલાલ ઇશ્વરલાલ જે. પી.	૫૦૧)
૩ સંઘવી જીવરાજ કમળશીની વતી લાઇ કસળચંદ કમળશી	૫૦૧)
૪ શેઠ વાડીલાલ ચતુર્ભુજ ગાંધી	૫૦૧)
૫ „ મોહનલાલ વસનજી હ. હરકીસનદાસ	૫૦૧)

વર્ગ ત્રીજો

૧ શેઠ મોહનલાલ હેમચંદ ઝવેરી	૧૦૧)
૨ „ મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ	૧૦૧)
૩ „ શાંતિલાલ દયાળજી	૧૦૧)
૪ „ માણેકચંદ જેચંદ બાપાન	૧૦૧)
૫ „ સકરચંદ મોતીલાલ મૂળજી	૧૦૧)
૬ „ વાડીલાલ પુનમચંદ	૧૦૧)
૭ „ સેન્ટહુસ્ટરોડના ઉપાશ્રય તરફથી હા. શેઠ મંગળદાસ	૧૦૧)
૮ „ કરમચંદ ચુનીલાલ	૧૦૧)
૯ „ ગિરધરલાલ ત્રિકમલાલ	૧૦૧)

(૧૫)

વર્ગ ચોથો

૧ શેઠ નાનાલાલ હરિચંદ	૫૧)
૨ „ દુર્લભજી મૂળચંદ	૫૧)

વર્ગ પાંચમો

૧ શેઠ જીવરાજ ભીખાલાલ	૨૫)
૨ „ માણેકચંદ કુંવરજી કુંડલાવાળા	૨૫)
૩ „ ગોવિંદજી વિકૃલદાસ વાળુકડવાળા	૨૫)
૪ „ છોટાલાલ મગનલાલ ભાવનગરવાળા	૨૫)
૫ ડૉ. ગિરધરલાલ ટી. મોદી	૨૫)
૬ શેઠ રણછોડભાઈ રાયચંદ	૨૫)
૭ શાહુ નરોત્તમદાસ ભગવાનદાસ	૨૧)
૮ શેઠ અમરચંદ ઘેલાભાઈ ગાંધી	૨૧)
૯ „ બદવજી ઝવેરભાઈ ભાઈચંદ	૧૫)
૧૦ „ મોહનલાલ મગનલાલ	૧૫)
૧૧ „ હરખચંદ કપુરચંદ	૧૫)
૧૨ „ કૃતેચંદ ઝવેરભાઈ ભાઈચંદ	૧૧)
૧૩ „ વાડીલાલ સાકળચંદ વોરા	૧૧)
૧૪ „ હરખચંદ રતનચંદ-ચાંદવડ	૧૧)
૧૫ „ ખૂમચંદ ગુલાબચંદ-શીશોદરા	૧૧)
૧૬ „ દલીચંદ શુભાનચંદ	૧૧)
૧૭ „ લોગીલાલ પુરુષોત્તમદાસ-અમદાવાદ	૧૧)
૧૮ „ હીરાભાઈ રામચંદ મલબારી	૧૧)

૧૯ શેઠ શાંતિલાલ ઓધવજી	૧૧)
૨૦ ,, કાળીદાસ નેમચંદ-મોરવાડા	૫)
૨૧ ,, મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી	૫)
૨૨ ,, મણિલાલ કુંવરજી-રાધનપુર	૫)
૨૩ ,, ગુલાબચંદ ડાહ્યાભાઈ	૫)
૨૪ ,, નટવરલાલ હરકીસનદાસ	૫)
૨૫ ,, છોટુભાઈ ભીખાભાઈ	૫)
૨૬ ,, વનમાળીદાસ ઝવેરચંદ	૫)
૨૭ પરી મણિલાલ ખુશાલચંદ-પાંલણપુર	૫)
૨૮ શેઠ લાલચંદ કેશવજી હા. સોભાગચંદ	૩)
૨૯ ,, રતિલાલ કૂલચંદ	૨)
૩૦ ,, વાડીલાલ જેઠાલાલ શાહ	૨)
૩૧ રા. રાજપાળ મગનલાલ બેહાર	૧૧
૩૨ શેઠ ઇશ્વરલાલ હીરાચંદ, સુરત	૫)
૩૩ ,, છોટાલાલ માણેકચંદ ,,	૫)
૩૪ બેન શાંતિ તે શેઠ આપુલાલ ગોવિંદજીની ધર્મપત્ની	૫)
૩૫ બેન ચંચળ તે શેઠ આપુલાલ છગનલાલની ધર્મપત્ની-સુરત	૫)

શ્રી કર્પૂરવિજયજી સમારક સમિતિ

સન્મિત્ર, સદ્ગુણાનુરાગી પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કર્પૂરવિજયજી જેઓ સં. ૧૯૯૩ ના આસો વદિ ૮ મે દેહમુક્ત થયા, તેમની પહેલા વર્ષની પુણ્યતિથિ ઉજવવાને મુંબઈમાં શ્રી જૈન બાળ મિત્રમંડલ તથા ખંભાત વીસા પોરવાડ જૈન યુવક મંડળના આશ્રય નીચે ગોડીજીના ઉપાશ્રયમાં અનુયોગાચાર્ય પંન્યાસજી શ્રી પ્રીતિવિજયજી ગણિવરના પ્રમુખપણા નીચે એક સભા સં. ૧૯૯૪ ના આસો વદિ ૮ ના રોજ મળી હતી. તે વખતે શેઠ મોહનલાલ હેમચંદ ઝવેરી તરફથી એમનું નામ કાયમ રાખવાની સૂચના થતાં એમ નિશ્ચય થયો કે ‘એ પુણ્યપુરુષનું નામ કોઈ સંગીન યોજના કરીને ચિરસ્થાયી કરવું.’ પછી શેઠ મોહનલાલ હેમચંદ ઝવેરીએ તેને માટે જો ફંડ થાય તો રૂ. ૧૦૧) ભરવા ઇચ્છા દર્શાવી. તે વાતને પુણ્યાત્મા પૂજ્ય કર્પૂરવિજયજીના ગુણોથી અતિશય આકર્ષાયેલ ચિત્તવાળા પંન્યાસજી પ્રીતિવિજયજીએ ટેકો આપ્યો અને પોતાથી બની શકતી દરેક જાતની સહાય આપવા તત્પરતા બતાવી. તે મીટિંગમાં શેઠ મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ, મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી, રાજપાળ મગનલાલ વહોરા, નરોત્તમદાસ ભગવાનદાસ શાહ તથા વાડીલાલ જેઠાલાલ શાહે સમયોચિત ભાષણો કર્યા; તેથી પંન્યાસજી બહુ પ્રસન્ન થયા અને પોતાથી બની શકે તે રીતે શ્રાવકો પર આગ્રહ-પૂર્વક લાગવગ ચલાવી, એને પરિણામે સારી રકમો ભરાણી.

સમિતિનું કામ નાણાં ભરનારા સભ્યોની મીટિંગમાં નીમાએલી વ્યવસ્થાપક સમિતિ કરે છે. તેમાં નીચેના ગૃહસ્થો છે:—

૧ મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ ૪ વાડીલાલ જેઠાલાલ શાહ.
૨ વાડીલાલ ચતુર્ભુજ ગાંધી. ૫ હીરાલાલ રામચંદ મલગારી
૩ મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી. ૬ નરોત્તમદાસ ભગવાનદાસ શાહ

વ્યવસ્થાપક સમિતિએ નરોત્તમદાસ ભગવાનદાસ શાહની માનદ મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરી છે અને એક ઑફ ઈડિયામાં પૈસા રાખવાની ગોઠવણુ કરી છે. શેઠ કાંતિલાલ ઇશ્વરલાલ, મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ, મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી અને વાડીલાલ ચતુર્ભુજ ગાંધી એ ચાર નામથી એકમાં ખાતું ખોલ્યું છે.

સમિતિએ ઠરાવ કર્યો છે કે મુનિ કર્પૂરવિજયજી મહારાજના જે લેખો ‘શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ’ માં, ‘શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ’ માં, ‘જૈન’ પત્રમાં અથવા બીજા પત્રોમાં આવ્યા હોય તે સર્વનો સંગ્રહ કરીને એક લેખસંગ્રહ બહાર પાડવો. તે પ્રમાણે સંવત ૧૯૯૫ ના ભાદરવા શુદ્ધ દશમે પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો. તે પછી બીજો ભાગ સંવત ૧૯૯૬ ના પોષ શુદ્ધ ચોથે બહાર પડ્યો. ત્રીજો ભાગ સંવત ૧૯૯૬ ના અશાઠ શુદ્ધ નોમે બહાર પડ્યો. ચોથો ભાગ સંવત ૧૯૯૬ ના ભાદરવા વદિ ૦)) પ્રગટ થયો. પાંચમો ભાગ સંવત ૧૯૯૭ ના મહા શુદ્ધ ૧૫ મે પ્રકાશિત થયો અને આ છેલ્લો છઠ્ઠો ભાગ પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી આજે સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવા ભાગ્યશાળી બન્યો છું.

સમિતિએ ઠરાવ્યું છે કે રૂા. ૫૦૧) ભરનારને પાંચ નકલ મફત આપવી, રૂા. ૨૫૧) ભરનારને ત્રણ નકલ મફત આપવી, રૂા. ૧૦૧) ભરનારને એક નકલ મફત આપવી અને તેથી ઓછું ભરનારને અર્ધી કિંમતે એટલે પડતર કરતાં પા કિંમતે આપવી. સામાન્ય ભાઈ, જેણે કંઈ ભર્યું ન હોય તેને અર્ધી કિંમતે આપવી. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આ સમિતિનો

ઉદ્દેશ પૂજ્ય મુનિરાજના પુણ્યરૂપ જ્ઞાનકાર્યમાં બની શકતી રીતે વધારો કરવાનો છે.

આ લેખ સંગ્રહના ભાગો મેઘજી હીરજી બુકસેલર, પાયધુની, મુંબઈને ત્યાંથી તથા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર પાસેથી મળી શકશે.

જે મુનિરાજો, સાધ્વીજીઓ તથા જૈન સંસ્થાઓને આ ભાગ મેળવવા ઇચ્છા હોય તેઓને પોસ્ટેજના આઠ આના મોકલવાથી વિના મૂલ્યે મળી શકશે.

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કર્પૂરવિજયજીના પ્રશંસકો, ગુણાનુ-રાગીઓ અને સર્વ જૈન બંધુઓને આ સમિતિ સંબંધી જે કાંઈ જાણવા ઇચ્છા હોય તેમણે—

શાહ નરોત્તમદાસ ભગવાનદાસ—ગોપાલ ભુવન પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ—

એ શિરનામે પત્ર લખવો જેથી બધી માહિતી મળી શકશે.

આ છઠ્ઠો ભાગ બહાર પાડતી વખતે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આ જ્ઞાનસાર છપાવતાં બહુ જ મુશ્કેલી અનુભવવી પડી છે. પહેલાં છ મહિના નિર્ણય થઈ શક્યો નહીં કે શ્રી કર્પૂર-વિજયજી મહારાજનું જ્ઞાનસાર પર કરેલ વિવેચન છે કે નહીં અને તેથી જ શરૂઆતમાં મૂળ જ્ઞાનસાર શ્રી કર્પૂરવિજયજીએ કરેલ અર્થ તથા સ્વોપજ્ઞ અર્થયુક્ત છપાયા પછી નિર્ણયપૂર્વક જણાવ્યું કે—સદ્ગુણાનુરાગીએ તેના પર વિસ્તૃત વિવેચન લખેલું છે તે વિવેચન સહિત આ છઠ્ઠો ભાગ બહાર પાડી શકાય તેમ છે તેથી હમેશના નિયમ કરતાં આગળ વધીને એટલે કે વીશ ફારમને બદલે પાંત્રીશ ફારમનો આ છઠ્ઠો ભાગ કરવો પડ્યો છે.

કિંમત માટે અમારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે પડતર કિંમત કરતાં અર્ધા ભાવે જ વેચવાના સમિતિનાં નિર્ણય પ્રમાણે આ ભાગની કિંમત રાખવામાં આવી છે. લડાઈના સંજોગોને લીધે કાગળના, બાઈડીંગના અને બીજા દરેક ચીજના ભાવ વધી જવાથી આટલી કિંમત રાખવાને સંકેત થવા છતાં નિરુપાયે રાખવી પડી છે.

પાંચમો ભાગ છપાયો ત્યારે બહુ જ થોડી રકમ સીલીકમાં હતી અને છઠ્ઠો ભાગ બહાર પાડવાની જોગવાઈ નહોતી પરંતુ પહેલાના ભાગો વેચવા માટે ઘણી મહેનત કરી અને તેને પરિણામે જે પૈસા ઉત્પન્ન થયા તેથી જ આ છઠ્ઠો ભાગ બહાર પાડી શકાયો છે. આ ભાગના વેચાણના પૈસા આવશે ત્યારે જ ખર્ચેલા પૈસા પૂરેપૂરા મળી રહેશે.

સમિતિનું આ છેલ્લું નિવેદન હોવાથી મહોદય પ્રેસ તરફથી જે સગવડ આપવામાં આવી તે માટે તેના માલીક ભાઈ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈનો, દરેક લેખ સંગ્રહના પ્રૂફ વાંચવા માટે અને સૂચના કરવા માટે મુરબ્બી શ્રી કુંવરજી આણંદજીનો, સમિતિના સર્વ સલાસદો અને સહાયકોનો તેમ જ પૂ. પં. શ્રી પ્રીતિવિજયજી ગણિવર્યનો આભાર માનું છું.

ફંડમાં બની શકતી સહાય કરવા દરેક વાચક બંધુને નમ્ર વિનંતિ છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય કરવાનો આવો ઉત્તમ ઉપાય જવલ્લે જ જડી આવશે.

ત્રિ. સં. ૧૯૯૮
દ્વિતીય જ્યેષ્ઠ શુક્લા પંચમી
ભાવનગર.

નરૈત્તમદાસ ભગવાનદાસ શાહ
માનદ મંત્રી

સદ્ગુણાનુરાગી સન્નિવ્રત મુનિમહારાજ
શ્રી કપૂરવિજયજી

લેખ સંગ્રહ

ભાગ ૬ કો.

ત્રીજી સંસાર ભાવના.

દોહરા.

ૐ અહું પરમેશ્વરા, પ્રણમું શ્રી મહાવીર;
શાસનનાયક શિવકંર, સાગર સમ ગંભીર. ૧
જેની આણા આદરે, તે શ્રી સંઘ ઉદાર;
ભાવે અહુનિશિ ભાવના, ત્રીજી આ સંસાર. ૨

(રાગ-શિયાનો કાનરો-તાલ દીપચંદી.)

સર્જન મનમાં જોજો વિચારી, આ સંસાર ભયંકર ભારી;
દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળાદિક યોગે, વાત વિચિત્ર ગહન અતિ ન્યારી. સ૦ ૧
મચ્છ ગળાગળ ન્યાય નિહાળી, કરવી વિરક્ત દશા મતિ સારી;
માત હુતી તે બહેન બને વળી, સાસુ સુતા વળી તેહિ જ નારી. સ૦ ૨
પુત્ર પિતા બને બંધવ સસરો, એમ અનંત સંબંધ વધારી;
ભટકે ભવમાં જીવ અનાદિ, સર્વ સ્થળે કુળ જાતિ સ્વીકારો. સ૦ ૩
જ્યાંથી જન્મે ત્યાં થયો લ'પટી, ભોગવે અંધ બની અવિચારી;
મર્દન કરતો હુર્ષ વરે છે, જે સ્તનથી પયપાન સ્વીકારી. સ૦ ૪
અતિશય મૂઢપણું આ જણાયે, શું સદ્બુદ્ધિ બધી પરવારી ?
સાર વિનાના આ સંસારે, મુખની બ્રાંતિ મહાદુઃખકારી. સ૦ ૫
શિશુને કર અંગૂઠે સ્તનની, જેમ વળી મૃગતૃણા વિકારી;
'આમ કર્યું મેં આમ કરીશ હું', ફેગટ એમ ગયો ભવ હારી. સ૦ ૬
છે આ સ્વપ્નના જેવો તમાસો, મૂર્ખ મમત્વે મરે અવિચારી;
સ્ટેશનમાં જેમ પંથીનો મેળો, ટ્રેન જતાં જીવો શૂન્ય છે કારી. સ૦ ૭
તેમ આપણા સર્વ સંબંધી, ઉપનયભાવે ભવ્ય સુધારી;
જૈન સેવક થવું જિન આણાયુત, સર્વથકી એ વાત છે સારી.

સર્જન મનમાં જોજો વિચારી, આ સંસાર ભયંકર ભારી. ૮

રચયિતા-સદ્ગુણાનુરાગી.

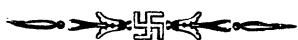

ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્ યશોવિજયોપાધ્યાયવિરચિત

જ્ઞાનસાર અષ્ટક

[સ્વોપજ્ઞ ભાવાર્થ તેમજ સદ્ગુણાનુરાગી
શ્રી કર્પૂરવિજયજીના અનુવાદ સહિત]

એન્દ્રવૃન્દનતં નત્વા, વીરં તત્ત્વાર્થદેશિનમ્ ।

અર્થઃ શ્રીજ્ઞાનસારસ્ય, લિખ્યતે લોકભાષયા ॥ ૧ ॥

ઈન્દ્રના સમૂહવડે નમાયેલા અને તત્ત્વાર્થના ઉપદેશ કરનારા શ્રી મહાવીર ભગવંતને નમસ્કાર કરીને જ્ઞાનસારનો અર્થ લોકભાષા(ગુજરાતી ભાષા)માં લખું છું.

૧ પૂર્ણાષ્ટક.

એન્દ્રશ્રીસુખમગ્નેન, લીલાલગ્નમિવાશિલમ્ ।

સચ્ચિદાનન્દપૂર્ણેન, પૂર્ણ જગદવેક્ષ્યતે ॥ ૧ ॥

ઈન્દ્ર સમાન લક્ષ્મીના સુખમાં મગ્ન હોય તે જેમ આખા જગતને સુખમગ્ન જોવે છે તેમ ખરા જ્ઞાનાન્દથી પૂર્ણ હોય તે સર્વને સર્વત્ર પૂર્ણ જ દેખે છે. ૧.*

* આંક--સંખ્યાવાળું લખાણ સદ્ગુણાનુરાગીનો અર્થ છે. ત્યાર-પછીથી અન્ય સ્લોકની શરૂઆત સુધીનો ભાવાર્થ શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયનો કરેલો સમજવો.

જેમ ઇન્દ્રની લક્ષ્મીના સુખમાં મગ્ન થયેલો આત્મા સંપૂર્ણ જગતને લીલા-સુખમાં લાગેલું જુએ છે, તેમ સત્-સત્તા, ચિત્-જ્ઞાન અને આનન્દ-સુખ એ ત્રણે અંશવડે પરિપૂર્ણ જ્ઞાની જગતને દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણે અંશે પૂર્ણ જુએ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ સુખી સર્વને સુખી બાણે છે તેમ પૂર્ણ બધાને પૂર્ણ બાણે છે. નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ બ્રાન્તિ નથી.

“ નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય, યત્સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।
તત્સુખમિદૈવ સાધો-લોકવ્યાપારરહિતસ્ય ॥ ”

ચક્રવર્તીને જે સુખ નથી, અને જે સુખ ઇન્દ્રને પણ નથી તે સુખ અહીં લૌકિક પ્રવૃત્તિ રહિત સાધુને હોય છે.

ઔપાધિક અને સ્વાભાવિક પૂર્ણતાનું સ્વરૂપ—

પૂર્ણતા યા પરોપાધેઃ, સા યાચિતકમણ્ડનમ્ ।
યા તુ સ્વાભાવિકી સૈવ, જાત્યરત્નવિમાનિમા ॥ ૨ ॥

જડ-ઉપાધિજનિત પૂર્ણતા પારકા માગી આણેલાં ઘરેણા સમી ક્ષણિક છે અને આત્માની સ્વાભાવિક પૂર્ણતા તો બ્રહ્મ-વંત રત્નની કાંતિ સરખી શાશ્વતી છે. ૨.

જે પર વસ્તુ-આત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન ધન, ધાન્ય, પરિગ્રહાદિ-રૂપ ઉપાધિ-નિમિત્તથી પૂર્ણતા છે (અર્થાત્ પરની ઉપાધિથી માની લીધેલી પૂર્ણતા છે), તે વિવાહાદિ અવસરે ખીન્ન પાસેથી માગી લાવેલા ઘરેણાંના જેવી છે, પરન્તુ જે સ્વાભાવિકી-જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સ્વભાવસિદ્ધ પૂર્ણતા છે તે ઉત્તમ રત્નની કાંતિ સમાન છે. (ઉપાધિની પૂર્ણતા બ્રહ્મ, પણ સ્વભાવની પૂર્ણતા કદાપિ ન બ્રહ્મ એ ભાવાર્થ છે.)

અવાસ્તવી વિકલ્પૈઃ સ્યાત્, પૂર્ણતાઽઽધેરિવોર્મિભિઃ ।

પૂર્ણાનન્દસ્તુ ભગવાંસ્તિમિતોદધિસન્નિભઃ ॥ ૩ ॥

વિકલ્પોવડે કલ્પી લીધેલી પૂર્ણતા તોફાની સમુદ્રના તરંગોથી થતી ભરતી જેવી ક્ષણિક-ખેાટી છે અને સહજ આનંદથી થયેલી આત્માની પૂર્ણતા તો શાંત મહાસાગર જેવી નિશ્ચળ-અડોલ હોય છે. ૩.

તરંગોવડે સમુદ્રની પૂર્ણતા જેવી વિકલ્પોવડે અવાસ્તવિક પૂર્ણતા હોય છે, પરન્તુ પૂર્ણાનન્દસ્વરૂપ ભગવાન સ્થિર-નિશ્ચલ સમુદ્રના જેવા છે.

જેમ તરંગોવડે સમુદ્રની કલ્પિત પૂર્ણતા હોય છે તેમ ‘હું’ ધનવાન છું, હું રૂપવાન છું, હું પુત્ર અને સ્ત્રીવાળો છું’ ઇત્યાદિ સંકલ્પ-વિકલ્પોવડે અવસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલી જૂઠી-સાચી નહિ એવી કલ્પિત પૂર્ણતા હોય છે, પરન્તુ પૂર્ણાનન્દ-આનન્દથી પરિપૂર્ણ ભગવાન-શુદ્ધ સ્વભાવવાળો આત્મા સ્થિર સમુદ્રના જેવો (પ્રશાન્ત) હોય છે. આત્મારૂપ સમુદ્રની જ્ઞાનાદિ રત્નોવડે સદા ય પૂર્ણતા છે એમ વિચારવું. બાહ્યદષ્ટિ વિકલ્પરૂપ કલ્પલોભોવડે પૂર્ણતા માને છે એ ભાવાર્થ છે.

જાગર્તિ જ્ઞાનદષ્ટિશ્ચેત્, તૃષ્ણાકૃષ્ણાદિજાજ્જુલી ।

પૂર્ણાનન્દસ્ય તત્ કિં સ્યાદ્, દૈન્યવૃશ્ચિકવેદના ॥ ૪ ॥

તૃષ્ણારૂપ કાળા નાગને દમવા બંધુલી મંત્ર સમી જ્ઞાનદષ્ટિ જો બંધૂત થાય તો પૂર્ણાનંદમય આત્માને દીનતારૂપી વીંછીની વેદના કેમ વ્યાપી શકે ? અર્થાત્ તેને દીનતા ન જ હોઈ શકે. ૪.

જે તૃણારૂપ કૃષ્ણ સર્પના ઝેરનો નાશ કરવામાં જાંગુલી વિદ્યા સમાન પૂર્ણતાજ્ઞાનની દૃષ્ટિ જાગૃત થાય છે તો પૂર્ણાનંદ-મય આત્માને દીનતારૂપ વીંછીની વેદના કેમ હોય ?

પૂર્ણતાજ્ઞાનની દૃષ્ટિ તૃણાનો નાશ કરે છે, અપૂર્ણને તૃણા વધે છે. જે મંત્રથી સર્પના વિષની પીડાનો નાશ થાય, તેનાથી વીંછીની પીડાનો નાશ કેમ ન થાય ? જે પૂર્ણ હોય તે તૃણાથી દીન ન હોય એ ભાવાર્થ છે.

પૂર્યન્તે येन कृपणा-स्तदुपेक्षैव पूर्णता ।

पूर्णानन्दसुधास्निग्धा, दृष्टिरेषा मनीषिणाम् ॥ ૫ ॥

જે જડ વસ્તુઓનો કૃપણ લોકો (મોહવશ) સંગ્રહ કરે છે તેની ઉપેક્ષા કરવી એ જ ખરી પૂર્ણતા છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિ તો પૂર્ણાનંદરૂપ અમૃતથી આર્દ્ર જ રહેતી હોય છે. ૫.

જે ધન, ધાન્યાદિ પરિગ્રહવડે કૃપણો-હીનસત્ત્વ, લોભી પ્રાણી પૂરાય છે તે ધન, ધાન્યાદિ પરિગ્રહની ઉપેક્ષા જ પૂર્ણતા છે. (અહીં ધન, ધાન્યાદિ પરિગ્રહનું ઉપાદાન-ગ્રહણ સવિકલ્પ છે અને ઉપેક્ષા નિર્વિકલ્પ છે માટે ઉપેક્ષા લીધી છે). પૂર્ણાનંદરૂપ અમૃતવડે સ્નિગ્ધ-આર્દ્ર થયેલી આ દૃષ્ટિ પંડિતોની હોય છે.

જ્યાં આત્મદ્રવ્યના શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ પર્યાયની પૂર્ણતા સદા અવસ્થિત છે ત્યાં પુદ્ગલ સંકલ્પિત અપૂર્ણતા જણાતી નથી, પરંતુ પરમ ઉપેક્ષાવડે સ્ફુરાયમાન સ્વરૂપવાળી પૂર્ણતા જ પ્રકાશે છે એ ભાવાર્થ છે.

અપૂર્ણઃ પૂર્ણતામેતિ, પૂર્યમાણસ્તુ હીયતે ।

પૂર્ણાનન્દસ્વભાવોઽયં, જગદ્દ્વિતદાયકઃ ॥ ૬ ॥

જડ વસ્તુથી ન્યારો (વિરક્ત) રહે તે ખરી પૂર્ણતા પામે અને જડ વસ્તુથી પૂરાતો રહે તે આત્મગુણની હાનિ પામે, એવો આ પૂર્ણાનંદનો સ્વભાવ જગતને આશ્ચર્ય ઉપજાવનારો છે. ૬.

ત્યાગના લાવથી ધન, ધાન્યાદિ પુદ્ગલવડે અપૂર્ણ એવો આત્મા (આત્મિક ગુણોવડે) પૂર્ણતાને પામે છે અને ધન, ધાન્યાદિ પુદ્ગલવડે પૂર્ણ થતો આત્મા (જ્ઞાનાદિ ગુણની) હાનિ પામે છે. પુદ્ગલના નહિ ગ્રહણ કરવાથી જ્ઞાનાદિની પૂર્ણતા અને પુદ્ગલના ઉપચયથી જ્ઞાનાદિ ગુણની હાનિ એ પ્રસિદ્ધ જ છે. આ પૂર્ણાનન્દરૂપ શુદ્ધ આત્માનો સ્વભાવ જગતને આશ્ચર્ય કરનાર છે. લૌકિક ભંડાર પ્રમુખ ન પૂર્યા હોય તો એ પૂરાતો નથી, અને પૂર્યા હોય તો હાનિ પામતો નથી, પણ આત્માનો સ્વભાવ તેથી વિપરીત છે માટે આશ્ચર્યકારક છે.

પરસ્વત્વકૃતોન્માથા, ભૂનાથા ન્યૂનતેક્ષિણઃ ।

સ્વસ્વત્વસુખપૂર્ણસ્ય, ન્યૂનતા ન હરેરપિ ॥ ૭ ॥

પરવસ્તુમાં પોતાપણું માની ઉન્મત્ત બની બેઠેલા રાજાઓ (પણ) ન્યૂનતાને જ જોનારા છે જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનાદિક પોતાની વસ્તુમાં જ પોતાપણાના સુખથી પૂર્ણ થયેલાને તો ઇંદ્રવૈભવથી પણ કંઈ કમીના નથી. ૭.

પરદ્રવ્યમાં આત્મપણાની બુદ્ધિથી જોઓએ વ્યાકુલતા કરી છે એવા રાજાઓ પણ બીજાની અપેક્ષાએ પોતાની ન્યૂનતા

(અપૂર્ણતા) જોવાના સ્વભાવવાળા હોય છે અર્થાત્ અન્યની અપેક્ષાએ પોતાનામાં અપૂર્ણતા જુએ છે, પરંતુ આત્મદ્રવ્યમાં આત્મપણાના સુખ-નિરપેક્ષ અનવચ્છિન્ન આનન્દવડે પૂર્ણ થયેલા જ્ઞાનીને ઇન્દ્ર કરતાં પણ ન્યૂનતા નથી. સ્વભાવસુખ સર્વને સરખું છે, ત્યાં કોઈનાથી અધિકતા કે ન્યૂનતા નથી.

કૃષ્ણે પક્ષે પરિક્ષીણે, શુક્લે ચ સમુદશ્ચતિ ।

દ્યોતન્તે સકલાધ્યક્ષાઃ, પૂર્ણાનન્દવિધોઃ કલાઃ ॥ ૮ ॥

ક્રિયા-અરુચિરૂપ કૃષ્ણપક્ષનો અંત થયે અને સત્ક્રિયા-રુચિરૂપ શુક્લપક્ષનો ઉદય થયે છતે પૂર્ણાનન્દરૂપી ચંદ્રની કળા સહુ લબ્ય ચકોરોને પ્રતીત થાય તેમ પ્રકટ થાય છે. ૮.

કૃષ્ણપક્ષનો ક્ષય થતાં અને શુક્લપક્ષની વૃદ્ધિ થતાં સર્વને પ્રત્યક્ષ એવી પૂર્ણાનન્દરૂપ ચન્દ્રમાની કળા શોભે છે.

ચન્દ્રપક્ષે કૃષ્ણપક્ષ-અંધારિયાનું પખવાડિયું, શુક્લપક્ષ-અંજવાળિયાનું પખવાડિયું, અને કળા-સોળમો લાગ. પૂર્ણાનન્દ-પક્ષે કૃષ્ણપક્ષ-અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક સંસારપરિભ્રમણ-શક્તિ, શુક્લપક્ષ-અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તની અંદરનો સંસાર, અને કળા-ચૈતન્યપર્યાયરૂપ જાણવી.

“જેસિમવહ્નો પુગ્ગલપરિઅદ્દો સેસઓ અ સંસારો ।

તે સુક્કપવિલ્લઆ ચલ્લુ અવરે પુળ કળ્હપવિલ્લઆ ॥ ”

જેઓને કંઈક ન્યૂન અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર બાંકી છે તે શુક્લપાક્ષિક અને બીજા (તેથી અધિક સંસારવાળા) કૃષ્ણપાક્ષિક જાણવા.

“ જો જો કિરિયાવાઈ સો ભવ્વો ણિયમા સુક્કપક્ખિઆ અંતો પુગ્ગલપરિઅટ્ટસ્સુ સિજ્જઈ ॥ ”

જે જે ક્રિયાવાદી (આત્માવાદી) છે તે ભવ્ય છે અને અવશ્ય શુકલપાક્ષિક છે. તે એક પુદ્ગલપરાવર્તની અંદર સિદ્ધ થાય છે. એ દશાશ્રુતસ્કંધ ચૂર્ણિના અનુસારે પુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક સંસાર તે કૃષ્ણપક્ષ અને તેની અંદરનો કાળ તે શુકલપક્ષ બાણુવો.

૨ મગ્નાષ્ટક

પ્રત્યાહૃત્યેન્દ્રિયવ્યૂહં, સમાધાય મનો નિજમ્ ।

દધચ્ચિન્માત્રવિશ્રાન્તિ, મગ્ન ઇત્યભિધીયતે ॥ ૧ ॥

પંચેન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખી તથા પોતાના મનને સ્થિર કરી, કેવળસ્વરૂપ જ્ઞાનમાં જ સ્થિર-રક્ત રહેનાર મગ્ન કહેવાય. ૧.

ધન્દ્રિયોના સમૂહને પ્રત્યાહરીને-પોતપોતાના વિષયરૂપ સંસારથી નિવૃત્ત કરીને અને પોતાના મનને વિષયાન્તર સંચારથી રોકીને આત્મદ્રવ્યને વિષે (એકાગ્ર) કરીને, ચિન્માત્ર-જ્ઞાનમાત્રને વિષે વિશ્રાન્તિ-સ્થિરતા કરતો આત્મા મગ્ન કહેવાય છે, અર્થાત્ સર્વ ભાવના જ્ઞાનરૂપ ભાવને ધારણ કરનાર મગ્ન કહેવાય છે.

યસ્ય જ્ઞાનસુધાસિન્ધૌ, પરબ્રહ્મણિ મગ્નતા ।

વિષયાન્તરસંચારસ્તસ્ય હાલાહલોપમઃ ॥ ૨ ॥

જ્ઞાનામૃતના સાગરરૂપ પરમાત્મસ્વરૂપમાં જેનું મન મગ્ન થયેલ હોય તેને અન્ય વિષયમાં ફરવાનું ઝેર જેવું લાગે છે. ૨.

જેને જ્ઞાનરૂપ અમૃતના સમુદ્ર જેવા પ્રપંચ રહિત શુદ્ધ આત્મજ્યોતિરૂપ પરબ્રહ્મ-પરમાત્મસ્વરૂપને વિષે મગ્નપણું છે તેને જ્ઞાન સિવાય બીજા રૂપરસાદિ વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે ઝેર જેવી લાગે છે.

જેમ માલતીના પુષ્પમાં રક્ત થયેલો જામર કેરડાના ઝાડ ઉપર ન બેસે તેમ અંતરંગ સુખમાં રક્ત થયેલો મનુષ્ય બાહ્ય પ્રવૃત્તિએ ચાલે નહિ.

સ્વभावसुखमग्नस्य, जगत्तत्त्वावलोकिनः ।

कर्तृत्वं नान्यभावानां, साक्षित्वमवशिष्यते ॥ ૩ ॥

સમસ્ત તત્ત્વનું અવલોકન કરનાર અને આત્મિક સુખમાં મગ્ન રહેનારને અન્ય ભાવોનું કર્તાપણું નહીં, પણ સાક્ષીપણું જ માત્ર હોવું ઘટે. ૩.

સહજાનન્દમાં મગ્ન થયેલા અને જગતના તત્ત્વનું-સ્યાદ્વાદ-વડે શુદ્ધ સ્વરૂપનું પરીક્ષણ કરીને અવલોકન કરનારા આત્માને અન્ય ભાવોનું-પોતાના આત્માથી ભિન્ન બીજા પદાર્થોનું કર્તાપણું નથી, પણ સાક્ષીપણું બાકી રહે છે.

માટી વિગેરે ભાવો ઘટાદિરૂપે પરિણમે છે તેમાં કુંભાર વિગેરે સાક્ષી માત્ર છે, તો તે કેમ અભિમાન રાખે કે અમે ઘટાદિ પદાર્થના કર્તા છીએ. તેવી રીતે ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય વર્ણુ-પણું, વર્ણુ પદપણું, પદ વાક્યપણું, વાક્ય મહાવાક્યપણું અને મહાવાક્ય ગ્રંથપણું પરિણમે છે, તેમાં ગ્રંથકાર સાક્ષી માત્ર છે, તો તે કેમ અભિમાન રાખે કે ‘હું ગ્રંથકર્તા છું’. સર્વ

દ્રવ્યો સ્વસ્વપરિણામના કર્તા છે, પરપરિણામનો કોઈ કર્તા નથી. એ ભાવનાએ અન્ય ભાવોનું કર્તાપણું નથી, પણ સાક્ષીપણું છે.

પરબ્રહ્મણિ મગ્નસ્ય, શ્લથા પૌદ્ગલિકી કથા ।

કવામી ચામીકરોન્માદાઃ, સ્ફારા દારાદરાઃ ક્વ ચ ॥૪॥

પરમાત્મતત્ત્વમાં મગ્ન રહેનારને પુદ્ગલ સંગંધી કથા જ ન ગમે, તો પછી કંચન તથા કામિનીનો મોહ-ઉન્માદ તથા તેનો સ્ફાર એવો આદર તો હોય જ કેમ? ગમે તેવા કંચનકામિનીથી તે ક્ષોભાય નહીં, ગમે એવી લાલચોથી તેનું મન લલચાય નહીં. ૪.

પરબ્રહ્મ-પરમાત્મસ્વરૂપને વિષે મગ્ન થયેલા પુરુષને પુદ્ગલ સંગંધી કથા-વાર્તા શ્લથા-શિથિલ-નીરસ લાગે છે, તો પછી તેને આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સુવર્ણના-ધનના ઉન્માદો ક્યાંથી હોય અને દેહોપ્યમાન એવા સ્ત્રીના આલિંગનાદિકરૂપ આદર પણ ક્યાંથી હોય ?

તેજોલેશ્યાવિવૃદ્ધિર્યા, સાધોઃ પર્યાયવૃદ્ધિતઃ ।

માષિતા ભગવત્યાદૌ, સેત્થંભૂતસ્ય યુજ્યતે ॥ ૫ ॥

ચારિત્રધારી સાધુને દીક્ષાપર્યાયની વૃદ્ધિ થતાં ચિત્તશુદ્ધિરૂપ તેજોલેશ્યાની વૃદ્ધિ વિશેષ થવા પામે છે, એમ જ ભગવતી-સૂત્રાદિકમાં ભાષેલું છે, તે ઉપર જણાવેલા સ્વરૂપમગ્ન મહાત્માને લાગુ પડે છે-ઘટે છે. ૫.

ચારિત્રવંત સાધુને માસાદિક ચારિત્રપર્યાયની વૃદ્ધિ થવાથી તેજોલેશ્યાની-ચિત્તસુખની વિશેષ વૃદ્ધિ ભગવતીસૂત્ર પ્રમુખ ગ્રંથને વિષે કહી છે, તે આવા પ્રકારના ક્રમે ક્રમે જ્ઞાનમગ્ન

હોય તેને બટે છે. બીજા જે મન્દસંવેગી હોય તેને એ ભાવ ન હોય. ભગવતીસૂત્રમાં નીચે લખ્યા પ્રમાણે કહેલું છે:—

ગૌતમસ્વામી પૂછે છે—“ હે પ્રભુ ! જે અત્યારે શ્રમણ નિર્ઋંન્થો વિચરતા હોય છે તેઓ કેાની તેજ્ઞેશ્યાને—ચિત્ત-સુખની પ્રાપ્તિને ઓળંગી જાય છે ? ” પ્રભુ કહે છે—“ હે ગૌતમ ! એક માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ વાણવ્યન્તર દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. બે માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ અસુરેન્દ્ર સિવાયના નવ નિકાયના ભવનવાસી દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. ત્રણ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ અસુર-કુમારેન્દ્ર દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. ચાર માસના પર્યાય-વાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ ચન્દ્ર અને સૂર્ય સિવાયના ગ્રહગણ, નક્ષત્ર અને તારારૂપ જ્યોતિષિક દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. પાંચ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ ચન્દ્ર અને સૂર્યરૂપ જ્યોતિષિક દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. છ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ સૌધર્મ અને ઇશાન દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. સાત માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર દેવોના સુખને ઓળંગી જાય છે. આઠ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ બ્રહ્મલોક અને લાન્તક દેવોના સુખને, નવ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ મહાશુક અને સહસ્રાર દેવોના સુખને, દસ માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત દેવોના સુખને, અગિયાર માસના પર્યાયવાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ ઐવેયક દેવોના સુખને, અને બાર માસના પર્યાય-વાળો શ્રમણ નિર્ઋંન્થ અનુત્તરોપપાતિક દેવોના સુખને ઓળંગી

જાય છે. ત્યારબાદ સંવત્સર પછી શુકલ-વિશુદ્ધ (અભિન્ન ચારિત્રવાળો, અમત્સરી, કૃતજ્ઞ, સદ્દાર્થી, હિતાનુબન્ધી-નિરતિ-ચાર ચારિત્રવાળો), શુકલાભિજાત-પરમશુકલપરિણામવાળો (અકિંચન, આત્મનિષ્ઠ અને સદાગમવડે વિશુદ્ધ) થઈને સિદ્ધ થાય છે, બુદ્ધ થાય છે, મુક્ત થાય છે, નિર્વાણ પામે છે અને સર્વ દુઃખોનો અન્ત કરે છે. એ સંબન્ધે કહ્યું છે કે—

આકિञ्चન્યં મુખ્યં બ્રહ્માતિપરં સદાગમવિશુદ્ધમ્ ।
સર્વં શુક્લમિદં ચલુ નિયમાત્સંવત્સરાદૂર્ધ્વમ્ ॥

મુખ્ય અકિંચનપણું, બ્રહ્માને વિષે અતિ તત્પરતા અને સદા-ગમ-સત્શાસ્ત્રવડે વિશુદ્ધ એ સર્વ શુકલ છે, અને તે એક વર્ષના ચારિત્ર પછી અવશ્ય હોય છે.

એ સંબન્ધે ધર્મખિન્દુમાં કહ્યું છે કે—

ઉક્તં માસાદિપર્યાયવૃદ્ધ્યા દ્વાદશભિઃ પરમ્ ।
તેજઃ પ્રાપ્નોતિ ચારિત્રી સર્વદેવેભ્ય ઉત્તમમ્ ॥

ચારિત્રવાળા સાધુ માસાદિ ચારિત્રપર્યાય વધતા બાર માસના પર્યાયવડે સર્વ દેવો કરતાં ઉત્તમ એવું પર-ઉત્કૃષ્ટ સુખ પામે છે.

અહીં ધર્મખિન્દુની ટીકામાં “ તેજઃશ્રિત્તસુખલામલક્ષણમ્ ” તે જ એટલે ચિત્તસુખનો લાભ એ અર્થ જણાવેલો છે.

જ્ઞાનમગ્નસ્ય ચચ્છર્મ, તદ્વક્તું નૈવ શક્યતે ।

નોપમેયં પ્રિયાશ્લેષૈર્નાપિ તચ્ચન્દનદ્રવૈઃ ॥ ૬ ॥

આત્મજ્ઞાનમાં મગ્ન મહાશયને જે સુખ સંતોષ થાય છે તે સુખથી વર્ણવી ન જ શકાય. પ્રિયા સાથેના આલિંગનો સાથે

અને શીતળ અંદનના રસ સાથે તેને સરખાવી ન જ શકાય. જ્ઞાનમગ્નને થતું સુખ અવશ્ય ને અનુપમ છે. ૬.

જ્ઞાનમાં મગ્ન થયેલાને જે સુખ છે તે કહી શકાય તેવું નથી. તેમ તે સ્ત્રીના આલિંગનના સુખ સાથે સરખાવવા યોગ્ય નથી, તથા બાવનાચન્દનના વિલેપનની સાથે પણ સરખામણી કરવા યોગ્ય નથી; સંસારમાં બીજી કોઈ ઉપમા તેને માટે નથી.

શમશૈત્યપુષો यस્ય, વિગ્રુષોઽપિ મહાકથાઃ ।

કિં સ્તુમો જ્ઞાનપીયૂષે, તત્ર સર્વાઙ્ગમગ્નતામ્ ॥ ૭ ॥

સહજ શીતળતાને પોષનાર એક બિંદુમાત્ર જ્ઞાનનો પણ મોટો પ્રભાવ છે, તો પછી તે જ્ઞાનામૃતમાં જે સર્વાંગ મગ્ન થયેલ હોય તેની તો અમે કેટલી સ્તુતિ કરીએ ? ૭.

જે (જ્ઞાનામૃતના) બિન્દુની પણ ઉપશમની શીતળતાને પોષણ કરનારી (જ્ઞાનાદિના દૃષ્ટાન્તે) મહાકથાઓ છે તે જ્ઞાનામૃતને વિષે સર્વાંગે મગ્નપણાની શી રીતે સ્તુતિ કરીએ ? જે જ્ઞાનામૃતના બિન્દુરૂપ ધર્મકથા સાંભળતાં મહાસુખ ઉપજે છે તે જ્ઞાનામૃતમાં સર્વાંગે મગ્ન થયેલા છે તેના સુખની શી વાત કરવી ? તેને તો જે અનુભવે તે જ જાણે.

યસ્ય દૃષ્ટિઃ કૃપાવૃષ્ટિ-ર્ગિરઃ શમસુધાકિરઃ ।

તસ્મૈ નમઃ શુભજ્ઞાન-ધ્યાનમગ્નાય યોગિને ॥ ૮ ॥

જેની દૃષ્ટિ દયાને વર્ષનારી અને વાણી શમ-અમૃતને સિંચનારી છે એવા શુભ જ્ઞાનધ્યાનમાં મગ્ન યોગીને નમસ્કાર. ૮.

જેની દૃષ્ટિ કરુણાની વૃષ્ટિ-વર્ષાપ્રવાહ જેવી છે અને જેની વાણી ઉપશમરૂપ અમૃતનો છંટકાવ કરનારી છે એવા શુભ-પ્રશસ્ત જ્ઞાન અને ધ્યાનમાં મગ્ન-લીન થયેલા યોગીને-યોગમાર્ગના સ્વામીને નમસ્કાર હો !

૩ સ્થિરતાષ્ટક

વત્સ ! કિં ચન્નલસ્થાન્તો, બ્રાન્ત્વા બ્રાન્ત્વા વિષીદસિ ।

નિધિં સ્વસન્નિધાવેવ, સ્થિરતા દર્શયિષ્યતિ ॥ ૧ ॥

હે શિષ્ય ! ચંચળ મનવડે અહીંતહીં ભમીભમીને તું શા માટે ખેદ પામે છે ? પોતાનામાં જ રહેલું નિધાન સ્થિરતાવડે દેખીશ. ૧.

હે વત્સ ! ચંચલચિત્તવાળો થઈ (ઠામે ઠામે, ગામે ગામે) ભમી ભમીને કેમ ખેદ પામે છે ? (જો તું નિધાનનો અર્થો છો તો) સ્થિરતા તારી પાસે જ નિધાન છે તેને દેખાડશે.

જ્ઞાનદુગ્ધં વિનશ્યેત, લોભવિક્ષોભકૂર્ચકૈઃ ।

અમ્લદ્રવ્યાદિવાસ્થૈર્યાદિતિ મત્વા સ્થિરો ભવ ॥ ૨ ॥

ખટાશથી જેમ દૂધ વિણસે છે તેમ અસ્થિરતાથી લોભ-ક્ષોભવડે જ્ઞાન વિણસે છે, એમ સમજી અસ્થિરતા તજીને સ્થિરતાનું સેવન કર. ૨.

જ્ઞાનરૂપ દૂધ અસ્થિરતારૂપ ખાટા પદાર્થથી લોભના વિક્ષોભ-વિકારરૂપ કૂચા થવાવડે નાશ પામે છે, અગડી જાય છે-એમ જાણીને સ્થિર થા.

અસ્થિરે હૃદયે ચિત્રા, વાહનેત્રાકારગોપના ।

પુંશ્ચલ્યા ઇવ કલ્યાણકારિણી ન પ્રકીર્તિતા ॥ ૩ ॥

જ્યાં સુધી મનની અસ્થિરતા તજતો નથી ત્યાં સુધી વ્યભિચારિણી (કચાલની) સ્ત્રીની ઠાવકી વાણી, ઠાવકી દૃષ્ટિ અને ઠાવકી ચાલની જેવી વિવિધ ક્રિયા કલ્યાણ કરનારી થઈ શકતી નથી. સ્થિરતા યોગે જ સતી સ્ત્રીની નિષ્કપટ-સરલ ક્રિયાની જેમ સઘળી શુભ ક્રિયા કલ્યાણ સાધનારી થઈ શકે છે, માટે અસ્થિરતાને તજ દે. ૩.

ચિત્ત અસ્થિર-સર્વત્ર ફરતું હોય તો વિચિત્ર વાણી, નેત્ર અને આકાર-આકૃતિ વેષાદિકનું સંગોપન કરવારૂપ (ક્રિયા) અસતી-કુલટા સ્ત્રીની પેઠે કલ્યાણ કરનારી કહી નથી.

હૃદય સ્થિર કર્યા સિવાય અનેક ક્રિયા કંપટરૂપ કરે તેથી કોઈ પણ પ્રકારે અર્થની સિદ્ધિ ન થાય એ ભાવાર્થ છે.

અન્તર્ગતં મહાશલ્યમસ્થૈર્યં યદિ નોદ્ઘૃતમ્ ।

ક્રિયૌષધસ્ય કો દોષસ્તદા ગુણમયચ્છતઃ ॥ ૪ ॥

જ્યાં સુધી અંતરનું અસ્થિરતારૂપી મહાશલ્ય કાઢ્યું નથી ત્યાં સુધી ક્રિયારૂપી ઔષધ ગુણકારી ન થાય, એમાં એ ક્રિયા-ઔષધનો કશો દોષ નથી. ૪.

જો હૃદયમાં રહેલ મહાશલ્યરૂપ અસ્થિરપણું દૂર કર્યું નથી, તો પછી ગુણ નહિ કરનાર ક્રિયારૂપ ઔષધનો શો દોષ છે ? શલ્ય અન્તર્ગત હોય તો ઔષધ ગુણકારક ન થાય, તે ઔષધનો દોષ નથી પણ શલ્યનો દોષ છે, માટે શલ્ય કાઢવું જોઈએ.

સ્થિરતા વાઙ્મનઃકાયૈ-ર્યેષામજ્ઞાજ્ઞિતાં ગતા ।

યોગિનઃ સમશીલાસ્તે, ગ્રામેઽરણ્યે દિવા નિશિ ॥ ૫ ॥

જેમનાં મન, વચન ને કાયામાં કે વિચાર, વાણી ને આચારમાં સર્વત્ર સ્થિરતા વ્યાપી ગઈ છે એવા યોગીપુરુષો દિનરાત ગામ કે અટવી મધ્યે શાન્તરસમાં ઝીલે (સ્નાન કરે) છે. ૫.

જેઓને સ્થિરતા વાણી, મન અને કાયાવડે અંગાંગી-પણાને-ચન્દનગન્ધની પેઠે એકીલાવને-તન્મયપણાને પ્રાપ્ત થયેલી છે તે યોગીઓ ગ્રામમાં, નગરમાં અને અરણ્યમાં દિવસે તેમજ રાત્રિએ સમસ્વભાવવાળા જ હોય છે.

સ્થૈર્યરત્નપ્રદીપશ્ચેદ્, દીપ્તઃ સંકલ્પદીપજૈઃ ।

તદ્વિકલ્પૈરલં ધૂમૈરલં ધૂમૈસ્તથાઽઽસ્રવૈઃ ॥ ૬ ॥

સ્થિરતારૂપી રત્નનો દીવો ઝળઝળાટ કરતો ઘટમાં પ્રગટ થયો તો પછી સંકલ્પવિકલ્પજનિત ધૂમ્રરૂપ મલિન કર્મ-આશ્રવોનું જોર ક્યાંથી ચાલે? અર્થાત્ ન જ ચાલે. ૬.

જો સ્થિરતારૂપ રત્નનો દીવો સદા દેદીપ્યમાન છે તો સંકલ્પરૂપ દીપથી ઉત્પન્ન થએલા વિકલ્પરૂપ ધૂમ્રનું શું કામ છે? અર્થાત્ તેનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. તથા અત્યન્ત ધૂમ્ર-મલિન એવા પ્રાણુતિપાતાદિક આશ્રવોનું પણ શું કામ છે?

સંકલ્પરૂપ દીવો ક્ષણવાર પ્રકાશ કરે છે અને (વિકલ્પ-રૂપ) અતિશય ધૂમ્રવડે ચિત્તગૃહને મલિન કરે છે, તે માટે સદા પ્રકાશી નિષ્કલંક સ્થિરતારૂપ દીપ જ આદર કરવા યોગ્ય છે.

ઉદીરયિષ્યસિ સ્વાન્તા-દસ્થૈર્યં પવનં યદિ ।

સમાધેર્ધર્મમેઘસ્ય, ઘટાં વિઘટયિષ્યસિ ॥ ૭ ॥

જો અસ્થિરતારૂપી પવનને તું મનથી ઉદીરીશ તો સમાધિ-
(સ્વસ્થતા)રૂપી ધર્મમેઘની ઘટા વિખેરાઈ જશે. ગમે એટલી
વધેલી ધર્મ-મેઘની ઘટા ક્ષણવારમાં અસ્થિરતારૂપી પવનનો
ઝપાટો લાગવાથી વિખેરાઈ જશે; તેથી સાવધાનતાપૂર્વક જો
સ્થિરતા યોગનું સેવન કરી શકાય તો જ ચિત્તની સ્વસ્થતારૂપી
સમાધિ સાચવી શકાશે. ૭.

જો અન્તઃકરણથી અસ્થિરતારૂપ પવન ઉત્પન્ન કરીશ તો
ધર્મમેઘસમાધિની શ્રેણિને વિખેરી નાંખીશ.

પાતંજલયોગશાસ્ત્રમાં ધર્મમેઘસમાધિને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ
કહી છે. તેની ઘટાનો નાશ કરીશ એટલે આવતા કેવળજ્ઞાનને
વિખેરી નાંખીશ.

ચારિત્રં સ્થિરતારૂપ-મતઃ સિદ્ધેષ્વપીષ્યતે ।

યતન્તાં યતયોઽવશ્ય-મસ્યા એવ પ્રસિદ્ધયે ॥ ૮ ॥

સંપૂર્ણ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર તો સિદ્ધપરમાત્માઓમાં
પણ ઈષ્ટ છે. એવી સ્થિરતાને પ્રગટ કરવા નિમિત્તે મહાનુભાવ
મુનિજનોએ અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૮.

યોગની સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર છે, એ હેતુથી સિદ્ધને વિષે
પણ તે કહ્યું છે, માટે હે યતિઓ ! આ જ સ્થિરતાની પ્રકૃષ્ટ-
પરિપૂર્ણ સિદ્ધિ માટે અવશ્ય પ્રયત્ન કરો.

સિદ્ધોમાં સર્વ આત્મપ્રદેશોની સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર સિદ્ધાન્તસિદ્ધ છે, પણ સિદ્ધોમાં ચારિત્ર નિષેધ્યું છે તે ક્રિયારૂપ ચારિત્ર સમજવું. સિદ્ધમાં જે ભાવ હોય તે જાતિસ્વભાવ ગુણ કહેવાય એવી સ્થિરતા છે, તે માટે સર્વ પ્રકારે તેની સિદ્ધિ કરવી એ ઉપદેશ છે.

૪ મોહત્યાગાષ્ટક

અહં મમેતિ મન્ત્રોઽયં, મોહસ્ય જગદાન્ધ્યકૃત્ ।
અયમેવ હિ નઽપૂર્વઃ, પ્રતિમન્ત્રોઽપિ મોહજિત્ ॥ ૧ ॥

‘હું’ અને ‘મારું’ એ મોહ-મંત્ર આળા જગતને આંધળું કરી નાંખે છે. નકારપૂર્વક એ જ મંત્ર મોહમાત્રને જીતનાર પ્રતિમંત્ર બને છે. ૧.

‘હું અને મારું’ એ મોહરાજાનો મન્ત્ર છે, તે જગતને આંધળું કરનાર છે અને નકારપૂર્વક આ જ વિરોધી મન્ત્ર પણ તે મોહને જિતનાર છે.

પ્રાણીઓને સર્વ સંસારચક્રવાલમાં ભમાડવાને માટે ‘અહં’ અને ‘મમ’ એ ચાર અક્ષરનો મોહરાજાનો મન્ત્ર છે. ‘નાહં’ અને ‘ન મમ’ એ તેનો વિરોધી મન્ત્ર મોહને જીતનાર છે. ચારિત્રધર્મરાજા એ મન્ત્રનો જાપ દર્ઠ (શીખવી) ભવ્ય પ્રાણીઓના મોહને નાશ કરે છે.

શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમેવાહં, શુદ્ધજ્ઞાનં ગુણો મમ ।

નાન્યોઽહં ન મમાન્યે ચેત્યદો મોહાસ્રપ્તલ્ચળમ્ ॥ ૨ ॥

શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય એ જ ‘હું’ અને શુદ્ધ જ્ઞાન ગુણ એ જ ‘મારું’; તે સિવાય બીજું કશું ‘હું’ કે ‘મારું’ નથી જ. એવા પ્રકારની દૃઢ શ્રદ્ધા-માન્યતા એ જ મોહનું નિકંદન કરવા માટે અતિ ઉચ્ચ-તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર છે. ૨.

શુદ્ધ-નિજસત્તારૂપે રહેલ આત્મદ્રવ્ય જ હું છું, વિભાવે કરીને અશુદ્ધ હું નથી. એ સંબંધે કહ્યું છે કે—

“મગ્ગગુણઠાણેહિં ચડદસ ય હવંતિ તહ ય અસુદ્ધણયા ॥
વિણ્ણેયા સંસારી સઘ્વે સુદ્ધા ઉ સુદ્ધણયા ॥”

“અશુદ્ધ નયની દૃષ્ટિથી માર્ગશુભસ્થાનક અને ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ ચૌદ પ્રકારના સંસારી જીવો છે અને શુદ્ધ-નયની અપેક્ષાથી બધા જીવો શુદ્ધ છે.”

શુદ્ધ જ્ઞાન-કેવળજ્ઞાન જ મારો ગુણ છે, તેથી હું બીજો નથી, તેમ બીજા ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યો મારા નથી, એ ધ્યાનું તે મોહને હણવાનું આકરું શસ્ત્ર છે.

યો ન મુહ્યતિ લગ્નેષુ, માવેષ્વૌદયિકાદિષુ ।

આકાશમિવ પઙ્કન, નાસૌ પાપેન લિપ્યતે ॥ ૩ ॥

ઔદયિકાદિક શુભાશુભ ભાવ આવી લાગે છતે જે તેમાં મૂંઝાતા નથી-હર્ષ શોક કરતા નથી તેઓ આકાશની પેઠે પાપ-પંક(મેલ)થી લેપાતા નથી. ગમે તેવી સમવિષમ સ્થિતિમાં મનનું સમતોલપણું સાચવી સમભાવે રહેનાર પાપ-મળથી ખરડાતા નથી. ૩.

જે લાગેલા ઔદયિકાદિ ભાવોમાં મૂંઝાતો નથી, એટલે

પાંચ પ્રકારના કર્મના ઉદય અને ક્ષયોપશમાદિ સાપેક્ષભાવને પામી સ્વભાવથી અવિચલિતપણે રાગદ્વેષ કરતો નથી તે, જેમ આકાશ કાદવથી લેપાતું નથી તેમ, પાપથી લેપાતો નથી. કામભોગાદિના નિમિત્તમાત્રથી કર્મબંધ થતો નથી, પણ તેમાં મોહ આવે છે તેથી કર્મબંધ થાય છે. કહ્યું છે કે—

“જા કામભોગા સમયં ઉવિંતિ, જયા વિ ભોગા વિગદં ઉવિંતિ ।
જો તપ્પઓસી અ પરિગ્ગહી અ [સો તેસુ મોહા વિગદં ઉવેદ્] ॥
સમો અ જો તેસુ સ વીયરાગો ॥ ” ઉત્તરા૦ અ. ૩૨, ગા. ૧૦૧

કામભોગો સમભાવ કરતા નથી, તેમ ભોગો વિકાર પણ કરતા નથી, એટલે કામભોગો સમભાવ અને વિકારનું કારણ નથી, પરંતુ જે તેના દ્વેષ કરે છે અને તેમાં પરિગ્રહ-મૂર્છા કરે છે તે તેમાં મોહ-રાગ-દ્વેષ કરવાથી વિકાર પામે છે. તેમાં જે સમ-પરિણામવાળો છે તે વીતરાગ છે.

પश्यन्नेव परद्रव्य-नाटकं प्रतिपाटकम् ।

भवचक्रपुरस्थोऽपि, नामूढः परिखिद्यति ॥ ૪ ॥

પોતે અમૂઢ હોઈ-નિર્મોહીપણે સંસારવાસમાં રહ્યો છતો પ્રત્યેક સ્થળે ભવનાટકને જોતો લેશમાત્ર ખેદ પામતો નથી; કેમકે તે સર્વત્ર મનનું સમતોલપણું જાળવી શકે છે. ૪.

અનાદિ અનન્ત કર્મપરિણામ રાજની રાજધાનીસ્વરૂપ ભવ-ચક્ર નામના નગરમાં રહેતા છતાં પણ એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિયાદિ નગરની પોળે પોળે પરદ્રવ્ય-પુદ્ગલદ્રવ્યનું જન્મ, જરા અને મર-ણાદિરૂપ નાટક જોતો મોહરહિત આત્મા ખેદ પામતો નથી.

વિકલ્પચષ્કૈરાત્મા, પીતમોહાસત્રોઽહ્યયમ્ ।

મવોચ્ચતાલમુત્તાલ-પ્રપશ્ચમધિતિષ્ઠતિ ॥ ૫ ॥

મલિન સંકલ્પવિકલ્પરૂપ મદિરાના પાત્રવડે મોહરૂપ મદિરાનું યથેચ્છ પાન કરી મત્ત બનેલા જીવો વિવિધ પ્રકારની કુચ્છેષ્ટાઓ કરીને ચાર ગતિમાં ભટક્યા કરે છે. અને નકામા મલિન સંકલ્પવિકલ્પો તજી, રાગ-દ્રેષ દૂર કરી, મોહવશ નહીં થતાં જેઓ સદ્વિવેકયોગે સુસંયમિત રહે છે તેઓ પવિત્ર ચારિત્રવડે અન્ય જનોને પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય બની અંતે અક્ષય ને અવિનાશી મોક્ષપદને પામે છે. ૫.

વિકલ્પરૂપ મધ પીવાના પાત્રવડે જેણે મોહરૂપ મદિરાનું પાન કરેલું છે એવો આ આત્મા જ્યાં ઊંચા હાથ કરીને તાળીઓ પાડવાની ચેષ્ટા કરવામાં આવે છે એવા સંસારરૂપ પાનગોષ્ઠી-દારુના પીઠાનો આશ્રય કરે છે.

નિર્મલં સ્ફટિકસ્યેવ, સહજં રૂપમાત્મનઃ ।

અધ્યસ્તોપાધિસંબન્ધો, જડસ્તત્ર વિમુહ્યતિ ॥ ૬ ॥

આત્માનું અસલ સ્વરૂપ સ્ફટિક રત્ન જેવું જ નિર્મળ છે. તેની નીચે લાગેલ કર્મ સંબંધથી જડ જીવ તેમાં મૂંઝાઈ જાય છે. જેમ નીચે રાખેલા વિવિધ ફૂલના સંબંધથી ઉજ્જવળ એવું સ્ફટિક રત્ન પણ વિવિધ વર્ણવાળું દીસે છે, તેમ પુન્યપાપરૂપ કર્મ રાગદ્રેષરૂપ વિચિત્ર પરિણામને પામતા દેખાય છે. ૬.

આત્માનું સહજ-સ્વભાવસિદ્ધસ્વરૂપ સ્ફટિકના જેવું નિર્મલ છે, તેમાં સ્થાયી છે ઉપાધિનો સંબંધ જેણે એવો જડ-મૂર્ખ-

અવિવેકી મૂંઝાય છે, મોહ પામે છે. જેમ સ્ફટિક સ્વભાવે નિર્મળ છે, તે કાળા અને રાતા કૂલના યોગથી કાળું અને રાતું કહેવાય છે. તેને જે સ્ફટિકસ્વભાવ જાણે તે મૂર્ખ-અવિવેકી છે, તેમ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યને ઉપાધિના સંબન્ધથી એકેન્દ્રિયાદિ ઉપાધિરૂપ જે જાણે તે અવિવેકી સમજવો. ઘણા મોહી જીવો પરવસ્તુમાં આત્મભાવને આરોપી સુખ માને છે પરન્તુ તે મિથ્યા સુખ છે.

અનારોપસુખં મોહત્યાગાદનુભવન્નપિ ।

આરોપપ્રિયલોકેષુ, વક્તુમાશ્ચર્યવાન્ ભવેત્ ॥ ૭ ॥

મોહત્યાગથી આત્માના સહજ સ્વાભાવિક સુખનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરનાર જીવ મોહાતુર જનોને એ વાત કહેતાં સંકોચાય છે, કેમકે મોહવિકલ જનોને એ વાત ગળે ઊતરતી નથી-સાચી લાગતી નથી. ૭.

મોહના ત્યાગથી-ક્ષયોપશમથી આરોપ રહિત સ્વભાવનું સુખ અનુભવતા યોગી પણ આરોપ-જૂઠું જેને પ્રિય છે એવા લોકને વિષે કહેવાને આશ્ચર્યવાળા થાય છે.

(સહજ સુખનો અનુભવ કરનાર યોગી પણ આરોપિત સુખમાં પ્રીતિવાળા લોકોને સહજ સુખનું સ્વરૂપ સમજાવવાને વાણીની શક્તિ નહિ હોવાથી આશ્ચર્યવંત થાય છે.)

યશ્ચિદ્દર્પણવિન્યસ્ત-સમસ્તાચારચારુધીઃ ।

ક્વ નામ સ પરદ્રવ્યેઽનુપયોગિનિ મુહ્યતિ ॥ ૮ ॥

તત્ત્વજ્ઞાન ને વિવેકના યોગે જેને સમસ્ત સદાચાર રુચિકર થયેલા છે તે નકામા જડભાવમાં કેમ જ મૂંઝાય? ન જ મૂંઝાય. ૮.

જે જ્ઞાનરૂપ દર્પણને વિષે સ્થાપન કરેલા સમસ્ત જ્ઞાનાદિ પાંચ આચારવડે સુન્દર બુદ્ધિવાળો છે તે યોગી અનુપયોગી-કામમાં ન આવે એવા પરદ્રવ્યને વિષે કયાંથી મૂંઝાય ? મોહ કેમ પામે ?

(જ્ઞાનરૂપ દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બિત કરેલા સર્વ જ્ઞાનાચારાદિ-વડે સંસ્કારિત બુદ્ધિવાળા અને તેમાં જ સહજ સુખને અનુભવતા યોગી નહિ ભોગવવા યોગ્ય પરદ્રવ્યમાં મોહ પામતા નથી).

૫ જ્ઞાનાષ્ટકમ્

મજ્જત્યજ્ઞઃ કિલાજ્ઞાને, વિષ્ટાયામિવ શૂકરઃ ।

જ્ઞાની નિમજ્જતિ જ્ઞાને, મરાલ ઇવ માનસે ॥ ૧ ॥

જેમ ભુંડ(ડુક્કર) વિષ્ટામાં મગ્ન રહે છે તેમ અજ્ઞાની જીવ અજ્ઞાનમાં જ મગ્ન રહે છે, અને રાજહંસ જેમ માનસરોવરમાં રક્ત રહે છે તેમ જ્ઞાની-વિવેકી જીવ જ્ઞાન-અમૃતમાં જ નિમગ્ન રહે છે. ૧.

જેમ ડુક્કર વિષ્ટામાં મગ્ન થાય છે તેમ અજ્ઞાની ખરેખર અજ્ઞાનમાં મગ્ન થાય છે. અને જેમ હંસ માનસરોવરમાં નિમગ્ન થાય છે તેમ જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાનમાં નિમગ્ન થાય છે.

નિર્વાણપદમપ્યેકં, માવ્યતે યન્મુહુર્મુહુઃ ।

તદેવ જ્ઞાનમુત્કૃષ્ટં, નિર્બન્ધો નાસ્તિ ભૂયસા ॥ ૨ ॥

રાગ, દ્વેષ અને મોહનિવારક એક પણ પદની રટના કર્યા કરવી તે શ્રેષ્ઠ છે. આ પવિત્ર શાસનમાં અતિ-ઘણાનો આગ્રહ નથી. ૨.

એક પણ મોક્ષના સાધનભૂત પદ-વચનની જે વારંવાર ભાવના કરાય તે જ જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે. એથી આગમ અને શ્રુત-યુક્તિથી મનનું વારંવાર સ્મરણરૂપ નિદ્ધિધ્યાસન બતાવ્યું, કારણ કે તેથી તત્ત્વજ્ઞાન ઉપજે છે. સામાયિક પદ માત્રની ભાવનાથી અનન્ત સિદ્ધો થયેલા શાસ્ત્રમાં સાંભળીએ છીએ. ઘણું ભણવાનો આગ્રહ નથી. ભાવનાજ્ઞાન થોડું હોય તો પણ ઘણું છે અને તે વિના ઘણું જ્ઞાન તે શુકપાઠ(પોપટિયા જ્ઞાન)રૂપ છે.

સ્વભાવલાભસંસ્કાર-કારણં જ્ઞાનમિષ્યતે ।

ધ્યાન્ધ્યમાત્રમતસ્ત્વન્યત્, તથા ચોક્તં મહાત્મના ॥ ૩ ॥

વાદાંશ્ચ પ્રતિવાદાંશ્ચ, વદન્તોઽનિશ્ચિતાંસ્તથા ।

તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ, તિલપીલકવદ્ ગતૌ ॥ ૪ ॥

જેનાથી રાગદ્વેષાદિક વિભાવ દૂર થાય અને સ્વભાવરમણતા યા સ્થિરતારૂપ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એવું આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન જ ઈષ્ટ છે, બાકીનું બધું ફેાકટ છે, તેમજ અન્ય શાસ્ત્ર-કાર મહાત્માએ પણ કહ્યું છે કે-નકામા અનિશ્ચિત વાદવિવાદ કરનારાઓ ઘાંચીના બળદની જેમ ફેાગટ ભર્યા જ કરે છે પરંતુ તેઓ તત્ત્વનો અંત-પાર પામી શકતા નથી. ૩-૪.

આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિના સંસ્કાર-વાસનાનું કારણભૂત જ્ઞાન ઈચ્છીએ છીએ, એટલે થોડાંઘણાં વીતરાગ વચનથી વિચારણા થતાં વીતરાગનું સ્મરણ થવાથી આત્મામાં તદ્દરૂપ-તાનું કારણભૂત જ્ઞાન ઈચ્છવા યોગ્ય છે. એ સિવાય બીજું જે અધિક ભણવું તે બુદ્ધિનું અન્ધપણું છે. તે જ પ્રમાણે મહા-

ત્માએ (પતંજલિ ઋષિએ) કહ્યું છે. અહીં પતંજલિ ઋષિને પ્રથમ યોગની દૃષ્ટિથી મહાત્મા કહેલ છે.

અનિશ્ચિત-અનિર્ધારિત અર્થવાળા વાદ-પૂર્વપક્ષ અને પ્રતિ-વાદ-ઉત્તરપક્ષને કહેતાં તે પ્રમાણે છ માસ સુધી કંઠશોષ કરે, પણ ગમન કરવામાં ઘાંચીના બળદની પેઠે તત્ત્વનો પાર પામે નહિ.

સ્વદ્રવ્યગુણપર્યાયચર્યા વર્યા પરાડ્વન્યથા ।

इति दत्तात्मसंतुष्टि-मुष्टिज्ञानस्थितिर्मुनेः ॥ ૫ ॥

‘આત્મદ્રવ્યગુણપર્યાયમાં રમવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે, બીજું વૃથા-ફાગટ છે’ એવી આત્મસંતોષી મુનિના મુષ્ટિજ્ઞાનની સ્થિતિમર્યાદા છે, એ ટૂંકું જ્ઞાન અનુપમ છે. ૫.

પોતાના શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યમાં, પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રાદિ ગુણમાં અને પોતાના શુદ્ધ અર્થ અને વ્યંજન-પર્યાયમાં ચર્યા-પરિણતિ શ્રેષ્ઠ છે. પરદ્રવ્ય, તેના ગુણ અને પર્યાયમાં પરિણામ, ગ્રહણ અને ઉત્પત્તિરૂપ ચર્યા-પરિણતિ અ-ન્યથા છે-શ્રેષ્ઠ નથી. એ પ્રમાણે જોણે આત્માને સંતોષ આપ્યો છે એવી મુષ્ટિજ્ઞાનની-સંક્ષેપથી રહસ્યજ્ઞાનની સ્થિતિ-મર્યાદા મુનિને હોય છે. “ આત્મૈવ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણ્યથવા યતેઃ । ” ઇત્યાદિ મુનિને દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર આત્મા જ છે.

अस्ति चेद् ग्रन्थभिज्ज्ञानं, किं चित्रैस्तत्रयत्रणैः ? ।

प्रदीपा कोपयुज्यन्ते, तमोघ्नी दष्टिरेव चेत् ॥ ૬ ॥

અંતરની રાગદ્રેષમય મોહગ્રંથિને ભેદી નાખનારું આત્મજ્ઞાન જેને પ્રગટ થયું હોય તેને વિવિધ શાસ્ત્રશિક્ષાઓની શી જરૂર ?

જો દૃષ્ટિ જ અંધકારને ફેડી શકે એવી હોય તો કૃત્રિમ દીવા કરવાનું પ્રયોજન શું ? ૬.

જો અનિથના ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલું, (અહીં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર છે) વિષયપ્રતિભાસ દલ રહિત આત્મપરિણુતિવાળું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તો વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રોના બંધનનું શું કામ છે ? કારણ કે એના જ અભ્યાસના પરિપાકથી તત્ત્વસંવેદન થાય ત્યારે ભાવચારિત્ર પરિણુમે છે, ત્યાં (શાસ્ત્રરૂપ) પર સાધનની અપેક્ષા નથી. અહીં દૃષ્ટાન્ત છે કે જો દૃષ્ટિ જ અંધકારનો નાશ કરનારી છે તો દીવાઓ ક્યાં ઉપયોગી થાય ?

જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે : વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણુતિવાળું અને તત્ત્વસંવેદનરૂપ. જેમાં કેવળ ઈન્દ્રિયગોચર વિષયોનો જ પ્રતિભાસ હોય, પરન્તુ તેમાં પ્રવૃત્તિથી થતા તાત્ત્વિક અર્થ કે અનર્થનો ખ્યાલ ન હોય એવું, હેય અને ઉપાદેયના વિવેકરહિત જ્ઞાન વિષયપ્રતિભાસરૂપ કહેવાય છે. જ્ઞાનથી થતી પ્રવૃત્તિના પરિણામનો ખ્યાલ જેમાં છે એવું હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વના વિવેકવાળું, પણ તેમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ રહિત જ્ઞાન આત્મપરિણુતિવાળું કહેવાય છે. આ જ્ઞાન અત્યન્ત દુર્ભેદ્ય રાગદ્વેષ અને મિથ્યાત્વની અનિથનો ભેદ થયે સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે. અને જેમાં તત્ત્વ-પરમાર્થનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોય તથા હેય અને ઉપાદેય અર્થના વિવેકયુક્ત અને તેમાં પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ સહિત હોય તે તત્ત્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન કહેવાય છે. આવા પ્રકારનું જ્ઞાન વિશુદ્ધચારિત્રવાળાને હોય છે. જો અનિથનો ભેદ થવાથી હેય અને ઉપાદેય અર્થના વિવેકવાળું જ્ઞાન હોય તો પછી હેય અને ઉપાદેયનો વિવેક જણાવનાર શાસ્ત્રરૂપ સાધનની શી આવશ્યકતા છે ?

મિથ્યાત્વશૈલપક્ષચ્છિદ્, જ્ઞાનદમ્ભોલિશોભિતઃ ।

નિર્મયઃ શક્રવદ્ યોગી, નન્દત્યાનન્દનન્દને ॥ ૭ ॥

મિથ્યાત્વ પર્વતની પાંખોને છેદનાર જ્ઞાનવજ્રવડે શોભિત મુનિ ઇન્દ્રની જેમ નિર્ભય બનીને આનંદનંદનમાં મહાલે છે. ઇન્દ્ર કરતાં પણ મુનિની સાહ્યળી ચઢીયાતી છે. ૭.

મિથ્યાત્વરૂપ પર્વતની પાંખને છેદનાર જ્ઞાનરૂપ વજ્રવડે શોભાયમાન શકની જેવા નિર્ભય યોગી આનન્દરૂપ નન્દનવતને વિષે કીડા કરે છે—સહજ સુખને અનુભવે છે.

પીયૂષમસમુદ્રોત્થં, રસાયનમનૌષધમ્ ।

અનન્યાપેક્ષમૈશ્વર્યં, જ્ઞાનમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૮ ॥

આત્મજ્ઞાન સમુદ્રમાંથી નીકળેલું એવું અપૂર્વ અમૃત, ઔષધવિનાનું રસાયણ રસાયણ અને અન્યની અપેક્ષાવિનાના ઐશ્વર્યરૂપ છે. ૮.

જ્ઞાનને સમુદ્રથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલું અમૃત, જરા અને મરણને હરનાર રસાયન, પણ ઔષધરહિત; (ખીજું રસાયન ઔષધજનિત હોય છે) અને જ્યાં અન્ય હાથી, ઘોડા પ્રમુખની અપેક્ષા નથી એવું ઐશ્વર્ય—પ્રભુત્વ છે (ખીજું ઐશ્વર્ય અન્ય સાપેક્ષ હોય છે) એમ મોટા પંડિતો (જ્ઞાનીપુરુષો) કહે છે.

૬ શમાષ્ટકમ્

વિકલ્પવિષયોત્તીર્ણઃ, સ્વભાવાલમ્બનઃ સદા ।

જ્ઞાનસ્ય પરિપાકો યઃ, સ શમઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧ ॥

શાન્ત વિકલ્પવાળી અને સદા સ્વભાવઆહી જે જ્ઞાનની પરિપક્વતા એને જ શમ કહેલ છે. ૧.

ચિત્તના વિભ્રમરૂપ વિકલ્પના વિષયથી (ઇષ્ટપણા અને અનિષ્ટપણાની કલ્પનાથી) નિવૃત્ત થયેલ અને નિરન્તર આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું આલંબન જેને છે એવો જ્ઞાનનો પરિપાક-શુદ્ધ પરિણામ તે શમ કહેવાય છે. એથી જ તેને અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિક્ષય એ પાંચ પ્રકારના યોગમાં સમતા નામે ચોથો યોગનો ભેદ કહ્યો છે.

ચિત્તના વિભ્રમરૂપ વિકલ્પના વિષયના શુભાશુભ સંકલ્પોના વિસ્તારથી નિવૃત્ત થયેલ, અનન્ત ગુણ અને પર્યાય-યુક્ત, સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રસ્વરૂપ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ જેનું આલંબન છે એવો ઉપયોગલક્ષણ જ્ઞાનનો પરિપાક-પ્રૌઢ અવસ્થા તે જ શમ કહેવાય છે, એથી આત્માના સ્વભાવને જોનાર, આત્માના સ્વભાવને જાણનાર, આત્મસ્વભાવમાં જ રમણ કરનાર, આત્મસ્વભાવમાં વિશ્રાન્તિ-સ્થિરતા કરનાર, આત્મસ્વભાવનો આસ્વાદ-અનુભવ કરનાર અને શુદ્ધતત્ત્વની પરિણતિયુક્ત આત્માના ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનનો પરિણામ તે શમ છે એ જણાવ્યું. અહીં શ્રીહરિભદ્રાચાર્યે યોગના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે: ૧ અધ્યાત્મયોગ, ૨ ભાવનાયોગ. ૩ ધ્યાનયોગ,

૪ સમતાયોગ અને ૫ વૃત્તિસંક્ષયયોગ. ઉચિત પ્રવૃત્તિવાળા વ્રતધારીનું શાસ્ત્રથી મૈત્રી વગેરે ભાવસહિત જીવાદિ તત્ત્વનું ચિન્તન તે અધ્યાત્મયોગ ૧. અધ્યાત્મનો જ પ્રતિદિવસ વૃદ્ધિ પામતો અભ્યાસ અને કામક્રોધાદિરૂપ અશુભ અભ્યાસથી નિવૃત્તિ તે ભાવનાયોગ. ૨. પ્રશસ્ત એક પદાર્થના વિષયવાળો સ્થિર હોવા સમાન સૂક્ષ્મ ઉપયોગ સહિત યોગ્ય તે ધ્યાન-યોગ. ૩. અજ્ઞાનથી કલ્પેલા ઈષ્ટપણા અને અનિષ્ટપણાની કલ્પનાનો ત્યાગ કરીને શુભ અને અશુભ વિષયોનો સમાનપણે વિચાર કરવો તે સમતાયોગ ૪. અન્યદ્રવ્યના સંયોગથી થયેલો મનદ્વારા વિકલ્પરૂપ અને શરીરદ્વારા પરિસ્પન્દ-ચલનક્રિયારૂપ વૃત્તિઓને ફરીથી ન ઉત્પન્ન થાય તે રીતે નિરોધ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષયયોગ. ૫.

અનિચ્છન્ કર્મવૈષમ્યં, બ્રહ્માંશેન સમં જગત્ ।

આત્માભેદેન યઃ પश्येद-સૌ મોક્ષં ગમી શમી ॥ ૨ ॥

કર્મની વિચિત્રતાને અણુઈચ્છતો જે સ્વરૂપસત્તાવડે સહુને સ્વઆત્મા સમાન જ લેખે છે તે શાન્તાત્મા મોક્ષે જનારો છે. ૨.

કર્મકૃત વર્ણુશ્રમાદિ લેહને નહિ ઈચ્છતો, દ્રવ્યાસ્તિક નયના મતે બ્રહ્મના અંશ-ચૈતન્ય સત્તાવડે સમ-એકરૂપવાળા ચરાચર જગતને આત્માથી અભિન્નપણે જે જુએ છે એ ઉપ-શમવાળો યોગી મોક્ષગામી થાય છે.

ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે—

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમર્શિનઃ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

ગીતા અ० ૫, શ્લોક ૧૮-૧૯

વિદ્યા અને વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂત-
રામાં અને ચંડાળમાં જ્ઞાની પુરુષો સમદૃષ્ટિવાળા હોય છે.

જેઓનું મન સમભાવમાં રહેલું છે તેઓએ અહીં જ
સંસારને જીત્યો છે, કારણ કે બ્રહ્મ નિર્દોષ એકસ્વરૂપ છે, તેથી
તેઓ બ્રહ્મ-પરમાત્મામાં રહેલા છે.

એટલી વિશેષતા છે કે ત્યાં એકાન્ત અલેદ્ધ કહે છે અને
અહીં નયના ભેદે નયની વાસના માર્ગાનુસારી છે.

आरुरुक्षुर्मुनिर्योगं, श्रयेद् बाह्यक्रियामपि ।

योगारूढः शमादेव, शुध्यत्यन्तर्गतक्रियः ॥ ૩ ॥

યોગાભ્યાસી મુનિ બાહ્ય ક્રિયાનો પણ આદર કરે પરંતુ
યોગારૂઢ થયેલ અંતરક્રિયાલક્ષી મુનિ શમથી જ શુદ્ધિ કરે છે. ૩.

સમાધિયોગ ઉપર ચઢવાને ઇચ્છતો મુનિ બાહ્ય ક્રિયા-
આચારને પણ સેવે છે. એ ભાવસાધક પ્રીતિ, ભક્તિ અને વચન-
રૂપ શુભ સંકલ્પમય ક્રિયાવડે અશુભ સંકલ્પને દૂર કરતો
આરાધક થાય છે. અને યોગરૂપ ગિરિશિખર ઉપર ચઢેલો પુરુષ
અન્તર્ગતક્રિયાવાળો ઉપશમથી જ શુદ્ધ થાય છે. સિદ્ધયોગી
તો રાગદ્વેષના અભાવરૂપ ઉપશમથી જ કૃતાર્થ છે. તેને અસંગ
ક્રિયા છે તે લક્ષ્યરૂપ છે, પણ આલંબનરૂપ નથી.

ધ્યાનવૃષ્ટેર્દયાનદ્યાઃ, શમપૂરે પ્રસર્પતિ ।

વિકારતીરવૃક્ષાણાં, મૂલાદુન્મૂલનં ભવેત્ ॥ ૪ ॥

ધ્યાનવૃષ્ટિથી દયા-નદીનું શમપૂર ચડ્ય છે તે કાંઠે ઊગેલાં વિકારવૃક્ષોનું મૂળથી ઉન્મૂલન-ઉચ્છેદન થાય છે. ૪.

ધ્યાનરૂપ વૃષ્ટિથી દયારૂપ નદીનું શમરૂપ પૂર વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે વિકાર-ચિત્તના અન્યથાભાવરૂપ કાંઠાના વૃક્ષોનું મૂળથી જ ઉન્મૂલન થાય છે.

જ્ઞાનધ્યાનતપઃશીલ-સમ્યક્ત્વસહિતોઽપ્યહો ।

તં નામોતિ ગુણં સાધુ-ર્યમામોતિ શમાન્વિતઃ ॥ ૫ ॥

જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, શીલ અને સમ્યક્ત્વ યુક્ત સાધુ પોતે એવો આત્મલાભ પામી નથી શકતો કે જેવો શાન્તાત્મા પામી શકે છે. ૫.

જ્ઞાન-તત્ત્વનો અવબોધ, ધ્યાન-સન્નતીય પરિણામની ધારા, ઈચ્છાના નિરોધ લક્ષણ બાર પ્રકારનો તપ, શીલ-બ્રહ્મચર્ય, સમ્યક્ત્વ-તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન-રુચિત એટલા ગુણોવડે સહિત હોવા છતાં પણ સાધુ તે ગુણને પ્રાપ્ત કરતો નથી કે જે ગુણને શમગુણવડે અલંકૃત પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે.

સ્વયંભૂરમણસ્પર્દિ-વર્ધિષ્ણુસમતારસઃ ।

મુનિર્યેનોપમીયેત, કોઽપિ નાસૌ ચરાચરે ॥ ૬ ॥

સ્વયંભૂરમણ સાથે સ્પર્ધા કરતો અને વધતો જતો સમ-તારસ જેનામાં છે એવા મુનિ સાથે સરખાવી શકાય એવી કોઈ વસ્તુ દુનિયામાં નથી. ૬.

સ્વયંભૂરમણુ-અર્ધરજ્જુપ્રમાણુ છેલ્લા સમુદ્રની સ્પર્ધા કરનાર અને વૃદ્ધિશીલ-વધવાના સ્વભાવવાળો સમતારસ-ઉપશમ રસ જેનો છે એવા મુનિની જે વડે સરખામણી કરી શકાય એવો કોઈ પણ પદાર્થ આ ચરાચર જગતમાં નથી.

શમસૂક્તસુધાસિક્તં, યેષાં નક્તંદિનં મનઃ ।

કદાઽપિ તે ન દહ્યન્તે, રાગોરગવિષોર્મિભિઃ ॥ ૭ ॥

જેમનું મન રાતદિવસ ઉત્તમ શમઅમૃતથી સિંચિત રહે છે તે કદાપિ રાગ-વિષધર(સર્પ)ની વિષસંતતિથી દગ્ધ થતા નથી. ૭.

શમ-ઉપશમ રસનું વર્ણન કરનારા સુભાષિતરૂપ સુધા-અમૃતવડે જેઓનું મન રાત્રિ-દિવસ સિંચાયેલું છે તેઓ કદી પણ રાગરૂપ સર્પના વિષયના તરંગોવડે બળતા નથી.

ગર્જજ્ઞાનગજોત્તુઙ્ગ-રઙ્ગદ્ધ્યાનતુરંગમાઃ ।

જયન્તિ મુનિરાજસ્ય, શમસામ્રાજ્યસંપદઃ ॥ ૮ ॥

ગાજતા જ્ઞાનરૂપી હસ્તીઓ અને નાચતા ધ્યાનરૂપી અશ્વોવાળા મુનિરાજની શમસામ્રાજ્યલક્ષ્મી જયવંતી વર્તે છે. ૮.

જેમાં ગર્જના કરતા જ્ઞાનરૂપ હાથીઓ અને ખેલતા ધ્યાનરૂપ ઘોડાઓ છે એવી, મુનિરૂપ રાજાની શમ-ઉપશમના સામ્રાજ્ય-ઐશ્વર્યની સંપત્તિ જયવંતી વર્તે છે.

૭ ઇન્દ્રિયજયાષ્ટક

ત્રિભેષિ યદિ સંસારાદ્, મોક્ષપ્રાપ્તિં ચ કાઢ્ઢસિ ।

તદેન્દ્રિયજયં કર્તું, સ્ફોરય સ્ફારપૌરુષમ્ ॥ ૧ ॥

જો તું જન્મમરણનાં દુઃખથી ડર્યો-કંટાળ્યો હો અને તેનાં અનંત દુઃખોથી છટવા ઇચ્છતો જ હો તો ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવા તારાથી અને તેટલો દૃઢ પ્રયત્ન કર. ૧.

જો તું સંસારથી ભય પામે છે અને મોક્ષના લાભને ઇચ્છે છે તો ઇન્દ્રિયોનો જય કરવાને માટે સ્ફાર-દેહીખ્યમાન પરાક્રમ ફેરવ.

અહીં ઇન્દ્રિયોને વર્ણાદિનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી વર્ણાદિ-જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ નથી, પરંતુ જ્ઞાનથી જાણેલા મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ એવા વર્ણાદિ વિષયોમાં ઇષ્ટપણું અને અનિષ્ટ-પણું થવાથી ઇષ્ટ વિષયોમાં અભિમુખપણું અને અનિષ્ટ વિષયોમાં વિમુખતારૂપ મોહના પરિણામ થાય છે તે વિષય છે, તેથી રાગદ્વેષરૂપે પ્રવૃત્તિ કરાવતું જ્ઞાન એ ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ છે. આરિત્રમોહના ઉદયથી નહિ રમણ કરવા યોગ્ય પરભાવમાં રમણ કરવું તે અસંયમ છે. ત્યાં વર્ણાદિ તો માત્ર જાણવા યોગ્ય છે એમ નથી, પણ રમ્ય હોવાથી તેમાં રમણ કરવું એટલે વિષયને ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રવૃત્ત થએલ જ્ઞાનનું ઇષ્ટપણું અને અનિષ્ટપણું પરિણમન કરવું, તેનો જય કરવો એટલે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટપણું પરિણમતા જ્ઞાનને રોકવું તે ઇન્દ્રિયોનો જય. તાત્પર્ય એ છે કે જે દ્વારા વર્ણાદિનું જ્ઞાન થાય, પણ ઇષ્ટપણું કે અનિષ્ટપણું ન થાય તે ઇન્દ્રિયજય છે. તે અનાદિ કાળની અશુદ્ધ અસંયમની પ્રવૃત્તિનું નિવારણ કરવારૂપ છે. જ્ઞાન એ

આત્માનું લક્ષણ હોવાથી સ્વપરવસ્તુના ઓધ થવારૂપ છે, પરંતુ તેમાં ઇષ્ટપણા અને અનિષ્ટપણારૂપ વિભાવ જ પરવસ્તુના સંગથી થએલા અનાદિ પરંપરાજન્ય અશુદ્ધ પરિણામ છે, તે સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, માટે ઇન્દ્રિયોનો જય કરવા યોગ્ય છે. તેમાં દ્રવ્યજય એ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિનો સંકેત કરવા વિગેરે રૂપ છે. ભાવજય એ આત્માના ચેતના અને વીર્યગુણોની સ્વરૂપને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ છે.

વૃદ્ધાસ્તૃષ્ણાજલાપૂર્ણે—રાલવાલૈઃ કિલેન્દ્રિયૈઃ ।

મૂર્છામતુચ્છાં યચ્છન્તિ, વિકારવિષપાદપાઃ ॥ ૨ ॥

તૃષ્ણા—જળથી ભરેલા ક્યારારૂપ ઇન્દ્રિયોવડે જ પુષ્ટ થયેલા વિકારરૂપી વિષવૃક્ષો, મૂઠ જનોને ભારે મૂર્છા ઉપજાવે છે. સુષ્ણ સંતોષી જનો જિતેન્દ્રિય હોઈ, તેવા વિકારને વશ થતા નથી અર્થાત્ તેઓ સદા સુખી જ રહે છે. ૨.

લાલસારૂપ જળવડે ભરેલા ઇન્દ્રિયોરૂપ ક્યારાઓવડે વૃદ્ધ પામેલા વિષવૃક્ષો ખરેખર આકરી તીવ્ર મૂર્છા—મોહને આપે છે.

સરિત્સહસ્રદુષ્પૂરસમુદ્રોદરસોદરઃ ।

તૃપ્તિમાન્ નેન્દ્રિયગ્રામો, ભવ તૃપ્તોઽન્તરાત્મના ॥ ૩ ॥

હજારોગમે નદીઓના જળથી નહીં પૂરાતા સમુદ્ર સમો ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ અતૃપ્ત જ રહે છે; માટે અંતરાત્માથી જ તૃપ્ત થા. ૩.

હજારો નદીઓવડે ન પૂરી શકાય એવા સમુદ્રના ઉદર—પેટ સમાન ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ તૃપ્ત થતો નથી, એમ જાણી હે વત્સ ! અન્તરાત્માવડે સમ્યક્ શ્રદ્ધાન કરી તૃપ્ત થા.

હે ભગ્ય ! આ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ કદી પણ તૃપ્ત થતો નથી, કારણ કે નહિ ભોગવેલા વિષયોમાં ઇચ્છા થાય છે, ભોગવાતા વિષયોમાં મમતા થાય છે અને પૂર્વે ભોગવેલા વિષયોનું સ્મરણ થાય છે—એ પ્રમાણે ત્રણે કાળમાં ઇન્દ્રિયની અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, માટે ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં આસક્ત થએલાને તેનાથી તૃપ્તિ થતી નથી. જે ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ હજારો નદીઓના પૂરવડે ન પૂરાઈ શકે એવા સમુદ્રના ઉદર સમાન છે. આ હેતુથી ઇન્દ્રિયોની અભિલાષા પૂરવા છતાં અપૂર્ણ રહે છે અને તે શમ અને સંતોષથી જ પૂર્ણ થાય છે. તે માટે આ હિતોપદેશ છે. હે ઉત્તમ પુરુષ ! અન્તરાત્માથી—આત્માના અન્તર્ગત સ્વરૂપથી જ તૃપ્ત થા, કારણ કે આત્મસ્વરૂપના અવલમ્બન સિવાય તૃણાનો ક્ષય થતો નથી.

આત્માનં વિષયૈઃ પાશૈર્ભવવાસપરાહ્મુસ્વમ્ ।

इन्द्रियाणि निबध्नन्ति, मोहराजस्य किंकराः ॥ ૪ ॥

મોહરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનારી ઇન્દ્રિયો સંસારથી વિરક્ત પ્રાય થયેલા આત્માને પણ વિષયરૂપી પાશ-બાળથી બાંધી લે છે. ૪.

મોહરાજના કિંકર—આકરરૂપ ઇન્દ્રિયો સંસારવાસથી પરાહ્મુખ-વિમુખ થએલા આત્માને પણ વિષયરૂપ પાશવડે બાંધે છે, કારણ કે મોહરાજનો મોટો પુત્ર રાગકેસરી છે, તેનો વિષયાભિલાષ નામે પ્રધાન છે, તેની સંતતિ ઇન્દ્રિયો છે.

गिरिमृत्खां धनं पश्यन्, धावतीन्द्रियमोहितः ।

अनादिनिधनं ज्ञान-धनं पार्श्वे न पश्यति ॥ ૫ ॥

ઇન્દ્રિયોના પાશમાં પડેલો જીવ ડુંગરની માટીને ધન માની દોડે છે પણ અનાદિઅનંત જ્ઞાનધન પોતાની પાસે (અંતરમાં) રહેલું છે તેને તે દેખી શકતો નથી. ૫.

ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં મૂઠ થએલો જીવ પર્વતની માટીને સુવર્ણ-રજતાદિ ધનરૂપે જોતો ચારે તરફ દોડે છે, પણ પાસે રહેલા અનાદિઅનંત સત્તાવિશ્રાન્ત-સત્તારૂપે રહેલ જ્ઞાનરૂપ ધનને જોતો નથી. કહ્યું છે કે—

“ કેવલનાણમણંતં જીવસરૂવં તયં નિરાવરણં ॥ ”

‘ અનંત અને નિરાવરણ-આવરણ રહિત કેવલજ્ઞાન જીવનું સ્વરૂપ છે. ’

પુરઃપુરઃસ્ફુરત્તૃણા, મૃગતૃણાનુકારિષુ ।

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ધાવન્તિ, ત્યક્ત્વા જ્ઞાનામૃતં જડાઃ ॥ ૬ ॥

મૂઠ જનો જેમાં આગળ આગળ તૃણા વધતી જ જાય છે એવા મૃગ-તૃણા સમાન ખોટા ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે અમૃત સમાન જ્ઞાનનો અનાદર કરી દોડ્યા જાય છે; તેથી પરિણામે તેઓ મૃત્યુવશ થઈ અતિશય દુઃખી થાય છે. ૬.

આગળ આગળ વધતી જતી તૃણા જેઓને છે એવા જડ-મૂર્ખજનો જ્ઞાનરૂપ અમૃતને છોડીને ઝાંઝવાના જળ સરખા ઇન્દ્રિયોના રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ અને શબ્દરૂપ વિષયોમાં ચોતરફ દોડે છે.

પતઙ્ગમૃગમીનેભસારજ્ઞા યાન્તિ દુર્દશામ્ ।

एकैकेन्द्रियदोषाच्चेद् दुष्टैस्तैः किं न पञ्चभिः ॥ ७ ॥

પતંગીઆ, ભ્રમરા, માછલાં, હાથીઓ અને હરણીયાં એક એક ઇન્દ્રિયની પરવશતાથી દુર્દશા-પ્રાણ્તાંત કષ્ટ પામે છે, તો પછી એ પાંચે દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોને વશ થઈ રહેનાર જીવોનું તો કહેવું જ શું ? ૭.

જો પતંગિયા, ભ્રમર, મત્સ્ય, હાથી અને સારંગ-હરણ એક એક ઇન્દ્રિયના દોષથી મરણરૂપ માઠી દશાને પામે છે, તો દોષવાળી પાંચે ઇન્દ્રિયોવડે શું ન હોય ?

પતંગ રૂપમાં આસક્ત છે, મીન-મત્સ્ય રસમાં આસક્તિ-વાળો છે, ભ્રમર ગન્ધમાં આસક્ત છે, હાથી સ્પર્શમાં આસક્ત છે અને હરણ શબ્દમાં આસક્તિવાળો છે. એ પ્રાણીઓ એક એક ઇન્દ્રિયોના દોષથી દુષ્ટ-દીન અવસ્થાને પામે છે એટલે મૃત્યુરૂપ માઠી દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, તો દોષવાળી પાંચે ઇન્દ્રિયો હોય તો તેથી શું દુઃખ ન થાય ?

વિવેકદ્વીપહર્યક્ષૈઃ, સમાધિધનતસ્કરૈઃ ।

इन्द्रियैर्यो न जितोऽसौ, धीराणां धुरि गण्यते ॥ ૮ ॥

વિવેક-હસ્તીને વિદારવા કેશરીસિંહ સમી અને સમાધિ-ધનને લૂંટી લેવા ચોર સમી દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોથી જે અજિત રહે છે તે જ ધીર પુરુષોમાં અગ્રેસર ગણાય છે. ૮.

વિવેકરૂપ હાથીને હણવાને સિંહ સમાન અને નિર્વિકલ્પ ધ્યાનરૂપ સમાધિધનને લૂંટવાને તસ્કર-ચોરરૂપ ઇન્દ્રિયોવડે જે જીતાયો નથી-ઇન્દ્રિયોને વશ થયો નથી, તે ધીર પુરુષોમાં મુખ્ય ગણાય છે.

૮ ત્યાગાષ્ટકમ્

સંયતાત્મા શ્રયે શુદ્ધોપયોગં પિતરં નિજમ્ ।

ધૃતિમમ્બાં ચ પિતરૌ, તન્માં વિસૃજતં ધ્રુવમ્ ॥ ૧ ॥

યુષ્માકં સંગમોઽનાદિ-બંધવોઽનિયતાત્મનામ્ ।

ધ્રુવૈકરૂપાન્ શીલાદિ-બન્ધૂનિત્યધુના શ્રયે ॥ ૨ ॥

હું સંયમ-આત્મા, શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ સ્વ (અંતરંગ-સાચા) પિતાનો અને ધૃતિ-તુષ્ટિરૂપી માતાનો (હવેથી) આશ્રય કરું છું, તેથી બાહ્ય લેખાતા (લૌકિક) માતપિતાઓ! કૃપા કરીને મને બંધનમુક્ત કરો. એકરૂપ-એકનિષ્ઠ નહીં એવા અહો અનિયત બંધુઓ ! તમારી સાથેનો નિષ્કળ સંબંધ અનાદિ કાળનો જોડાયેલો અર્થવગરનો થયો છે. હવે હું નિશ્ચયસ્વભાવી શીલ-સંતોષાદિક બંધુઓનો આશ્રય કરું છું. ૧-૨.

નિશ્ચય નયથી ‘ કરવા માંડ્યું ’ તે ‘ કર્યું ’ સંયમ ‘ ગ્રહવા માંડ્યો ’ તે ‘ ગ્રહ્યો ’-એમ સંયતાત્મા એટલે સંયમને અભિમુખ થએલો હું શુદ્ધોપયોગ-રાગદ્વેષરહિત શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનરૂપ પોતાના પિતાનો અને ધૃતિ-આત્મરતિરૂપ માતાનો આશ્રય કરું છું, તો હે માતાપિતા ! મને અવશ્ય છોડો.

હે બન્ધુઓ ! ‘ બન્ધુ તે શત્રુ થાય અને શત્રુ તે બન્ધુ થાય ’ એમ અનિશ્ચિત છે આત્મા-પર્યાય જેનો એવા તમારો સંગમ-મેળો પ્રવાહથી અનાદિ છે. ધ્રુવથી-નિશ્ચયથી અવિચલિત છે એક સ્વરૂપ જેઓનું એવા જે શીલ, સત્ય, શમ, દમ, સંતોષાદિ બન્ધુઓનો સંબંધ અવિચાલત સ્વરૂપ હોવાથી હવે હું તેનો આશ્રય કરું છું.

કાન્તા મે સમતૈવૈકા, જ્ઞાતયો મે સમક્રિયાઃ ।

બાહ્યવર્ગમિતિ ત્યક્ત્વા, ધર્મસંન્યાસવાન્ ભવેત્ ॥ ૩ ॥

સમતા એ જ સ્ત્રી અને સાધર્મીજનો એ જ જ્ઞાતિવર્ગ હવે મારાં લેખું છું. એ રીતે બાહ્ય વર્ગનો ત્યાગ કરીને આત્મા સંયમવાન-સંયમી ગૃહસ્થપણનો ત્યાગી બને છે. ૩.

મને એક સમતા જ વહાલી સ્ત્રી છે, બીજી સ્ત્રી વહાલી નથી. સમાન ક્રિયા-આચારવાળા સાધુઓ જ મારા સગા છે, બીજા સગાનું કંઈ પણ કામ નથી. એ પ્રમાણે નિશ્ચયભાવે બાહ્ય પરિવારનો ત્યાગ કરીને ગૃહસ્થની ઋદ્ધિ પ્રમુખ ઔદયિક ભાવના ધર્મનો સંન્યાસવાન-ત્યાગવાળો થાય અર્થાત્ ઔદયિક ભાવને છોડી ક્ષયોપશમભાવવાળો થાય.

એ અતાત્વિક ધર્મસંન્યાસ કહેવાય છે. તાત્વિક ધર્મ-સંન્યાસ તો ક્ષપકશ્રેણિમાં આઠમે ગુણસ્થાનકે હોય છે. કહ્યું છે કે—

“ દ્વિતીયાપૂર્વકરણે પ્રથમસ્તાત્વિકો ભવેત્ ॥ ”

પ્રથમ અપૂર્વકરણ સમ્યક્ત્વલાભનું અને બીજું અપૂર્વકરણ આઠમા ગુણસ્થાનકનું જાણવું. ત્યાં પ્રથમોક્ત (સામર્થ્ય-યોગના પ્રથમ લેહરૂપ) ધર્મસંન્યાસ તાત્વિકપારમાર્થિક હોય. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અન્યમાં એ જ બાબત કહેવામાં આવી છે.

(ઔદયિક ભાવના ધર્મનો ત્યાગ કરવારૂપ અતાત્વિક ધર્મસંન્યાસ પ્રવ્રજ્યાના અવસરે પણ હોય છે.)

ધર્માસ્ત્યાજ્યાઃ સુસંગોત્થાઃ, ક્ષાયોપશમિકા અપિ ।

પ્રાપ્ય ચન્દનગન્ધામં, ધર્મસંન્યાસમુત્તમમ્ ॥ ૪ ॥

અંદનના સ્વાભાવિક ગંધ સમાન (ક્ષાયિક) ઉત્તમ ધર્મ-સંન્યાસ પાત્રી, સુસંગથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષાયોપશમિક ધર્મો પણ ત્યાજ્ય બને છે. ૪.

બાવનાચન્દનના ગન્ધ સમાન ક્ષાયિકપણથી ઉત્તમ ધર્મ-સંન્યાસને પ્રાપ્ત કરીને સત્સંગથી ઉત્પન્ન થએલા ક્ષાયોપશમિક-ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થએલા ક્ષમાદિક ધર્મો પણ તજવા યોગ્ય છે.

અહીં ક્ષપકશ્રેણિમાં નિવૃત્તિબાહરગુણસ્થાનકે વર્તતા યોગીને ક્ષાયિક ભાવની પ્રાપ્તિથી ક્ષાયોપશમિક ક્ષમા આદિ ધર્મની નિવૃત્તિ થતાં તાત્વિક ધર્મસંન્યાસ હોય છે.

गुरुत्वं स्वस्य नोदेति, शिक्षासात्म्येन यावता ।

आत्मतत्त्वप्रकाशेन, तावत्सेव्यो गुरुत्तमः ॥ ५ ॥

આત્મતત્ત્વના પ્રકાશવડે પોતાની ભૂલ પોતે જ જોઈ, જાણી, સુધારી લે એવી તાકાતવાળું ગુરુપણું જ્યાંસુધી પોતાને પ્રાપ્ત થયું ન હોય ત્યાંસુધી ઉત્તમ ગુરુની સેવા કર્યા જ કરવી. ૫.

જ્યાં સુધી ગ્રહણશિક્ષા અને આસેવનાશિક્ષા એ બંને શિક્ષાના સમ્યક્ પરિણામે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના પ્રકાશવડે-સંશય અને વિપર્યાસરહિત બોધવડે પોતાના આત્મામાં ગુરુપણું ન ઉદય પામે-પ્રગટ ન થાય ત્યાંસુધી ઉત્તમ ગુરુ-જ્ઞાનો-પદ્દેશાચાર્ય સેવવા યોગ્ય છે. હે ગુરુ ! તમારી કૃપાથી મારા આત્માને વિષે ગુરુપણું ન આવે ત્યાંસુધી સૂત્રોક્ત વિધિએ મારે તમારી સેવા કરવાની છે, એમ ગુરુ સાથે સંકેત કરવો.

ज्ञानाचारादयोऽपीष्टाः, शुद्धस्वस्वपदावधि ।

निर्विकल्पे पुनस्त्यागे, न विकल्पो न वा क्रिया ॥ ६ ॥

શુદ્ધ સ્વસ્વ પદની પ્રાપ્તિ થતા સુધી જ્ઞાનાચારાદિક સઘળા આચારો પાળવા જરૂરના છે. નિર્વિકલ્પ ત્યાગ (વીતરાગદશા) પ્રાપ્ત થયે છતે તો વિકલ્પ કે પૂર્વોક્ત ક્રિયા હશે જ નહિ. ૬.

જ્ઞાનાચારાદિ પણ શુદ્ધ એવા પોતપોતાના પદની મર્યાદા સુધી ઇષ્ટ છે. જ્ઞાનાચાર પ્રતિ એમ કહેવું કે જ્યાંસુધી તારા પ્રસાદથી તારું શુદ્ધ પદ કેવલજ્ઞાન ન આવે ત્યાં સુધી મારે તારી સેવા કરવાની છે. એમ દર્શનાચારની સેવા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધ પદનો લાભ ન થાય ત્યાંસુધી, ચારિત્રાચારની સેવા તેના શુદ્ધ પદ યથાખ્યાત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી, તપાચારનું આચરણ પરમ શુકલધ્યાનનો લાભ ન થાય ત્યાંસુધી અને વીર્યાચારની સેવા વીર્યની સર્વથા શુદ્ધિ ન થાય ત્યાંસુધી કરવાની છે. એ શુદ્ધ સંકલ્પપૂર્વક સર્વ ક્રિયા લેખે લાગે. સંકલ્પહીન કર્મ રૂપે નહિ. એ શુભોપયોગ દશામાં સવિકલ્પ ત્યાગની મર્યાદા કહી. જ્યારે વિકલ્પરહિત ત્યાગ થાય છે ત્યારે વિકલ્પ નથી તેમ પરિસ્પન્દાદિક ક્રિયા પણ નથી.

યોગસંન્યાસતસ્ત્યાગી, યોગાનપ્યખિલાંસ્ત્યજેત્ ।

इत्येवं निर्गुणं ब्रह्म, परोक्तमुपपद्यते ॥ ७ ॥

ત્યાગ-સંયમી ઉત્કૃષ્ટ યોગનિરોધ(મન, વચન, કાયાના સંપૂર્ણ નિગ્રહ)વડે સમસ્ત વ્યાપારને તજે અને એ જ રીતે પોતે અન્ય યોગાચાર્યોએ જણાવેલ નિર્ગુણ બ્રહ્મ(વિશુદ્ધ પરમાત્મસ્વરૂપ-મોક્ષપદ)ને પામે છે. જૈનશૈલી મુજબ શૈલેશીકરણવડે ઉત્કૃષ્ટ યોગનો નિરોધ કરવારૂપ સંપૂર્ણ સંયમવડે સમસ્ત કર્મક્ષયરૂપ મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એને જ નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહેવાય છે. ૭.

(ક્ષાયોપશમિક ધર્મ) સંન્યાસનો ત્યાગી યોગસંન્યાસથી સર્વ યોગોનો પણ ત્યાગ કરે. એ યોગસંન્યાસ ચૌદમા ગુણ-સ્થાનકે હોય. કહ્યું છે કે:—

“ આયોજ્યકરણાદૂર્ધ્વે દ્વિતીય ઇતિ તદ્વિદઃ ॥ ”

“ આયોજ્યકરણ કયા બાદ બીજો યોગસંન્યાસ હોય છે.”

કેવલજ્ઞાનવડે અચિન્ત્ય વીર્યશક્તિથી ભવોપગ્રાહી કર્મને તેવા પ્રકારની સ્થિતિમાં આણીને ક્ષય કરવાની ક્રિયા તે આયોજ્યકરણ. તેનું કૃણ શૈલેશી-યોગોની અત્યન્ત સ્થિરતા છે. ત્યારબાદ બીજો યોગસંન્યાસ નામે સામર્થ્ય યોગ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ તેના સ્વરૂપને જાણનારા કહે છે. શૈલેશી અવસ્થામાં કાયાદિ યોગનો ત્યાગ કરવાથી ‘અયોગ’ નામે સર્વસંન્યાસરૂપ સર્વોત્તમ યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એ પ્રમાણે બીજાએ કહેલ નિર્ગુણ-ગુણરહિત બ્રહ્મ-આત્મ-સ્વરૂપ ઘટે છે. જે વાદીઓ એમ કહે છે કે સ્વભાવગુણ જાય, તે જૂઠા છે. એમ તો ગુણના અભાવે ગુણીનો અભાવ થાય, પણ ધર્મસંન્યાસના ત્યાગથી ઔપાધિક ધર્મયોગનો અભાવ તે નિર્ગુણ શબ્દનો અર્થ ઘટાવવો.

વસ્તુતસ્તુ ગુણૈઃ પૂર્ણ-મનન્તૈર્ભાસતે સ્વતઃ ।

રૂપં ત્યક્તાત્મનઃ સાધો-નિરંદ્રસ્ય વિધોરિવ ॥ ૮ ॥

નિર્મળ સંપૂર્ણ ચંદ્રની જેમ સંપૂર્ણ સંયમવંત સાધુનું સ્વરૂપ ખરેખર અનંત ગુણોવડે પૂર્ણ સ્વતઃ ભાસમાન થાય છે. નિઃસ્વાર્થ ત્યાગનો પ્રભાવ અચિન્ત્ય છે. ૮.

વાદળાં રહિત ચન્દ્રની પેઠે ત્યાગવન્ત છે આત્મા જેનો એવા સાધુનું સ્વરૂપ પરમાર્થથી અનન્તજ્ઞાનાદિ ગુણોવડે પરિપૂર્ણ સ્વપ્રકાશની મર્યાદાએ લાસે છે. આવરણના જવાથી સ્વભાવગુણ પ્રગટ થાય, પણ જાણ નહિ.

૧ ક્રિયાષ્ટક

જ્ઞાની ક્રિયાપરઃ શાન્તો, માવિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।
સ્વયં તીર્ણો ભવામ્ભોધેઃ, પરાંસ્તારયિતું ક્ષમઃ ॥ ૧ ॥

તત્ત્વજ્ઞ-સમ્યગ્ જ્ઞાની, શાસ્ત્રોક્ત શુદ્ધ ક્રિયામાં તત્પર, શાન્ત, ઉત્તમ ભાવના ભાવિત આત્માવાળા અને સર્વ ઇન્દ્રિયોને કાળમાં રાખનાર મહાત્મા આ ભવસાગરને પોતે તરી-પાર ઊતરી બીજા ભવ્ય આત્માઓને પણ તારવા સમર્થ થઈ શકે છે. ૧.

જે સમ્યગ્ જ્ઞાનવાળા, ક્રિયાને વિષે તત્પર, ઉપશમવાળા, (જ્ઞાનાદિ ગુણોવડે) વાસિત કર્યો છે આત્મા જેણે એવા અને જિતેન્દ્રિય છે તે પોતે સંસારસમુદ્રથી તરેલા છે અને બીજાને તારવાને સમર્થ છે.

ક્રિયાવિરહિતં હન્ત, જ્ઞાનમાત્રમનર્થકમ્ ।

મતિં વિના પથજ્ઞોઽપિ, નામોતિ પુરમીષિતમ્ ॥ ૨ ॥

સાચી કરણી વગરનું એકલું પોપટિયું જ્ઞાન અર્થ વગરનું જ છે. પંથનો બાણ હોય પણ ગમન કર્યા વગર ઇચ્છિત ગામે (ઠામે) પહોંચી શકતો નથી. તથાવિધ કરણી કરવાથી જ જ્ઞાનની સાર્થકતા થઈ શકે છે. ૨.

ક્રિયારહિત એકલું જ્ઞાન અનર્થક-મોક્ષરૂપ રૂળ સાધવાને અસમર્થ છે. માર્ગનો જાણનાર પણ પાદવિહાર-ગમન કર્યા સિવાય ઇચ્છિત નગરે પહોંચતો નથી.

સ્થાનુકૂલાં ક્રિયાં કાલે, જ્ઞાનપૂર્ણોઽપ્યપેક્ષતે ।

પ્રદીપઃ સ્વપ્રકાશોઽપિ, તૈલપૂર્ત્યાદિકં યથા ॥ ૩ ॥

સ્વયંપ્રકાશી દીવો પણ તેલ પૂરવું અને વાટ સંકોરવી વિગેરે ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ પૂર્ણ જ્ઞાની પણ સ્વ-અનુકૂળ ક્રિયાની યોગ્ય અવસરે અપેક્ષા રાખે છે. ૩.

જેમ દીવો પોતે સ્વપ્રકાશરૂપ છે, તો પણ તેલ પૂરવા વિગેરે ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ પૂર્ણ જ્ઞાની પણ અવસરે સ્વભાવ-રૂપ કાર્યને અનુકૂલ ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે. (અર્થાત્ પૂર્ણ-જ્ઞાનીને પણ અવસરે સ્વભાવને અનુકૂળ ક્રિયાની આવશ્યકતા છે.)

બાહ્યભાવં પુરસ્કૃત્ય, યે ક્રિયાં વ્યવહારતઃ ।

વદને કવલક્ષેપં વિના તે તૃપ્તિકાક્ષિણઃ ॥ ૪ ॥

ક્રિયાને બાહ્યભાવરૂપ જણાવી જે તેનો વ્યવહારથી નિષેધ કરે છે તે અવિચારી જનો મુખમાં કોળીઓ નાંખ્યા વગર જ તૃપ્તિને ઇચ્છે છે. ૪.

બાહ્ય ક્રિયાના ભાવને આગળ કરીને જેઓ વ્યવહારથી ક્રિયાને નિષેધ કરે છે તેઓ મુખમાં કોળિયો નાંખ્યા સિવાય તૃપ્તિને ઇચ્છે છે.

ગુણવદ્બહુમાનાદે-નિત્યસ્મૃત્યા ચ સત્ક્રિયા ।

જાતં ન પાતયેદ્ ભાવ-મજાતં જનયેદપિ ॥ ૫ ॥

ગુણવંતના બહુમાનાદિપૂર્વક સ્વદોષના ભાન સાથે તેને ટાળવા કાયમી લક્ષભરી લાગણી રાખવારૂપ સત્ક્રિયાવડે પેદા થયેલો શુભ ભાવ ટકી રહે છે અને અવનવો શુભ ભાવ સહેજે પણ પેદા થાય છે. ૫.

અધિક ગુણવંતના બહુમાનાદિવડે (આદિ શબ્દથી પાપની જુગુપ્સા, અતિચારની આલોચના-વ્રતમાં લાગેલા દોષો સદ્ગુરુ સમક્ષ પ્રગટ કરવા, દેવગુરુની ભક્તિ અને ઉત્તર ગુણની શ્રદ્ધા લેવી.) તથા લીધેલા નિયમોને હમેશાં સંભારવાવડે સત્ક્રિયા-શુભ ક્રિયા ઉત્પન્ન થયેલા ભાવને ન પાડે, તેનો નાશ ન કરે અને નહિ ઉત્પન્ન થયેલા ભાવને પણ ઉત્પન્ન કરે. એ સંબન્ધે વિંશતિકામાં શ્રીમાન્ હરિભદ્રાચાર્યે^૯ કહ્યું છે કે—

“ તમ્હા ણિચ્ચસઈણં બહુમાણેણં ચ અહિગતગુણમ્મિ ।
 પઢિવક્ખદુગંઁહ્છાણં પરિણ્હાલોઅણેણં ચ ॥
 તિત્થંકરમત્તીણં સુસાહુજણપજ્જુવાસણાણં અ ।
 ઉત્તરગુણસદ્ધાણં પત્થ સયા હોઈ જઈઅવ્વં ॥
 એવમસંતો વિ ઇમો જાયઈ જાઓ અ ન પહઈ કયાવિ ।
 તા પત્થં બુદ્ધિમયા અપમાઓ હોઈ કાયવ્વો ॥ ”

શ્રાવકધર્મવિંશિકા ગા૦ ૯-૧૮

“ તે માટે વ્રતનું નિત્ય સ્મરણ, ગણીજનોનું બહુમાન, વ્રતના પ્રતિપક્ષની જુગુપ્સા, પરિણામની આલોચના, તીર્થ-કરની ભક્તિ, સુસાધુ પુરુષોની સેવા અને ઉત્તરગુણની શ્રદ્ધાવડે અહીં સદા પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે કરનારને જે ભાવ ઉત્પન્ન ન થયો હોય તે થાય છે અને થયો હોય છે તે કદી પણ પડતો નથી, તેથી બુદ્ધિમાન્ પુરુષે અહીં પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો-સાવધાન થવું. ”

ક્ષાયોપશમિકે ભાવે, યા ક્રિયા ક્રિયતે તયા ।

પતિતસ્યાપિ તદ્ભાવ-પ્રવૃદ્ધિર્જાયતે પુનઃ ॥ ૬ ॥

યથાભતિ ને યથાશક્તિ જે શુભ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેવડે ઢીલા પડી ગયેલ-શિથિલ પરિણામી થયેલને પણ શુભ ભાવની વૃદ્ધિ ફરી થવા પામે છે. ૬.

ક્ષાયોપશમિક ભાવે વર્તતાં તપ-સંયમને અનુકૂળ જે ક્રિયા કરાય છે, તે ક્રિયાવડે (શુભ ભાવથી) પડી ગયેલાને પણ તે ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે. કહ્યું છે કે—

“લાઓવસમિગભાવે દઢજત્તકયં સુહં અણુદ્ગાણં ।

પઙ્કિવઙ્કિયં પિ હુ જાયઙ્ પુણો વિ તદ્ભાવવુદ્ધિકરં ॥ ”

૩ પંચાશક ગા૦ ૩૪

ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં વર્તતાં દઢ યત્નથી કરેલું શુભ અનુષ્ઠાન પતિત-પડી ગયેલાને પણ ફરીથી તે ક્ષાયોપશમિક ભાવની વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે.

ગુણવૃદ્ધ્યૈ તતઃ કુર્યાત્, ક્રિયામસ્સ્વલનાય વા ।

એકં તુ સંયમસ્થાનં, જિનાનામવતિષ્ઠતે ॥ ૭ ॥

એટલા માટે સ્વગુણની વૃદ્ધિ અર્થે તેમ જ આત્યારાદિક દોષરૂપ સ્ખલના દૂર કરવા અર્થે આત્મોન્નતિ ઇચ્છનારે ઉચિત ક્રિયા કાયમ કરવી જોઈએ; કારણ કે એક સરખું વિશુદ્ધ સંયમ-સ્થાન તો સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્માઓને જ હોઈ શકે છે. ૭.

તે હેતુથી ગુણની વૃદ્ધિ કરવા માટે અથવા ગુણથી પડી ન જવાય તે માટે ક્રિયા કરવી જોઈએ. એક સંયમસ્થાન તો કેવલજ્ઞાનીને જ સ્થિર રહે છે.

વચોઽનુષ્ઠાનતોઽસજ્ઞક્રિયાસંગતિમજ્ઞતિ ।

સેયં જ્ઞાનક્રિયાઽભેદભૂમિરાનન્દપિચ્છલા ॥ ૮ ॥

સર્વજ્ઞ-વીતરાગ પ્રભુના વચનાનુસારે લક્ષ્યપૂર્વક કરવામાં આવતી તદ્દહેતુ ક્રિયાથી અનુક્રમે અમૃતમય અસંગ ક્રિયાનો અપૂર્વ લાભ મળી શકે છે. તે જ આ સહજ આત્મિક આનંદથી આર્દ્ર જ્ઞાન-ક્રિયાની અભેદ ભૂમિ બાણવી. શુદ્ધ લક્ષ્ય-પૂર્વક શુભ કરણી યથાવિધ કરવાના કાયમી અભ્યાસથી ક્ષયોપશમ વધતાં વીર્યોદ્ધાસ વધતો બીજ અને પરિણામે પરમ શાન્તિકારક અસંગ ક્રિયાનો અપૂર્વ લાભ મળી શકે. ૮.

વચનાનુષ્ઠાનથી નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ અસંગક્રિયાની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ જ્ઞાનક્રિયાની અભેદ ભૂમિકા છે, કારણ કે અસંગ ભાવરૂપ ક્રિયા શુદ્ધ ઉપયોગ અને શુદ્ધ વીર્યોદ્ધાસની સાથે તાદાત્મ્ય (તન્મયતા) ધારણ કરે છે. વળી તે સ્વાભાવિક આનન્દરૂપ અમૃતરસથી આર્દ્ર-ભીંજાયેલી છે.

અનુષ્ઠાન ૧ પ્રીતિ, ૨ ભક્તિ, ૩ વચન અને ૪ અસંગ એ ચાર પ્રકારનું છે. અત્યન્ત પ્રીતિપૂર્વક જે અનુષ્ઠાન-ક્રિયા તે પ્રીત્યનુષ્ઠાન. બહુમાન અને આદરપૂર્વક જે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તે ભક્ત્યનુષ્ઠાન. આગમને અનુસરીને જે અનુષ્ઠાન કરાય તે વચનાનુષ્ઠાન અને અતિશય અભ્યાસથી આગમની અપેક્ષા સિવાય સહજભાવે કરવામાં આવે તે અસંગાનુષ્ઠાન. તેમાં વચનાનુષ્ઠાનથી આત્મા અસંગક્રિયાની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૦ તૃપ્ત્યષ્ટક.

પીત્વા જ્ઞાનામૃતં મુક્ત્વા, ક્રિયાસુરલતાફલમ્ ।

સામ્યતામ્બૂલમાસ્વાદ્ય, તૃપ્તિં યાન્તિ પરાં મુનિઃ ॥ ૧ ॥

જ્ઞાનઅમૃતનું પાન કરી, ક્રિયારૂપી કલ્પવૃક્ષોના ફિવ્ય ફળ ખાઈ અને સમતારૂપી તાંબૂલનું આસ્વાદન કરી મુનિ પરમ તૃપ્તિને પામે છે. ૧.

જ્ઞાનરૂપ અમૃત પીને, ક્રિયારૂપ સુરલતા-કલ્પવૃક્ષોના ફળને ખાઈને અને સમતાપરિણામરૂપ તાંબૂલને આસ્વાદીને-ચાખીને મહાન્ સાધુ ઉત્કૃષ્ટ તૃપ્તિને પામે છે.

સ્વગુણૈરેવ તૃપ્તિશ્ચેદાકાલમવિનશ્વરી ।

જ્ઞાનિનો વિષયઃ કિં ? તૈયૈર્ભવેતૃપ્તિરિત્વરી ॥ ૨ ॥

સ્વગુણુવડે જ કાયમી તૃપ્તિ થતી હોય તો પછી જે વિષયોવડે અલ્પ કાળની લાંગીતૂટી તૃપ્તિ થાય તેવા વિષયો સાથે જ્ઞાની-પુરુષોને પ્રતિબંધ-આગ્રહ શાનો હોય ? અર્થાત્ ન જ હોય. ૨.

જે જ્ઞાની પુરુષને પોતાના દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રગુણુ-વડે જ સદા કાળ વિનાશ ન પામે તેવી તૃપ્તિ થઈ હોય તો જે વિષયોવડે થોડા કાળની તૃપ્તિ થાય તે વિષયોનું શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ કંઈ પણ નથી.

યા જ્ઞાન્તૈકરસાસ્વાદાદ્, ભવેત્ તૃપ્તિરતીન્દ્રિયા ।

સા ન જિહ્વેન્દ્રિયદ્વારા, ષડ્રસાસ્વાદનાદપિ ॥ ૩ ॥

જે એક શાંત-વૈરાગ્ય રસનું આસ્વાદન કરવાથી અવધૂર્ય-અપૂર્વ તૃપ્તિ થાય છે, તે રસના (જીભ) ઇન્દ્રિયવડે ષટ્ રસનો સ્વાદ લેવાથી થવા પામતી નથી, એવી અપૂર્વ તૃપ્તિનો અવધૂર્ય લાભ લેવા કોણ ચૂકે ? ૩.

શાન્તરૂપ અદ્વિતીય રસના આસ્વાદ-અનુભવથી જે ઇન્દ્રિયને અગોચર કેવલ અનુભવગમ્ય તૃપ્તિ થાય છે તે જિહ્વેન્દ્રિયવડે ષટ્ રસના આખવાથી પણ થતી નથી. બીજી સર્વ તૃપ્તિથી જ્ઞાનતૃપ્તિ અધિક દેખાડી (તેથી) એ વ્યતિરેકાલંકાર છે.

સંસારે સ્વપ્નવન્મિથ્યા, તૃપ્તિઃ સ્યાદાભિમાનિકી ।

તથ્યા તુ આન્તિશૂન્યસ્ય, સાઽઽત્મવીર્યવિપાકકૃત્ ॥ ૪ ॥

સંસારમાં મુગ્ધ જનોએ માની લીધેલી તૃપ્તિ સ્વપ્નવત્ મિથ્યા છે. સાચી તૃપ્તિ તો આત્માનો વીર્યોદ્ધાસ કરનારી જ્ઞાની-વૈરાગીની જ છે. ૪.

જેમ સ્વપ્નમાં મોઢક ખાધા કે દીઠા તેથી તૃપ્તિ ન થાય, તેમ સંસારમાં અભિમાનસિદ્ધ-માની લીધેલી જૂઠી તૃપ્તિ સમજવી. સાચી તૃપ્તિ તો મિથ્યાજ્ઞાન રહિત સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે. તે તૃપ્તિ આત્માના વીર્યનો પરિપાક-પુષ્ટિ કરનારી હોય છે. તૃપ્તિનું લક્ષણ વીર્યની પુષ્ટિ છે.

પુદ્ગલૈઃ પુદ્ગલાસ્તૃપ્તિં, યાન્ત્યાત્મા પુનરાત્મના ।

પરતૃપ્તિસમારોપો, જ્ઞાનિનસ્તન્ન યુજ્યતે ॥ ૫ ॥

પુદ્ગલવડે પુદ્ગલ પોષાય છે-તૃપ્ત થાય છે અને જ્ઞાનાદિ-

કવડે આત્મા સંતોષાય છે; તેથી પુદ્ગલવડે આત્માની તૃપ્તિ માની લેવાનું જ્ઞાનીને ન જ ઘટે. ૫.

પુદ્ગલોવડે પુદ્ગલો ઉપચયલક્ષણ તૃપ્તિ પામે છે. વળી આત્મગુણપરિણામથી આત્મા તૃપ્તિ પામે છે. તે કારણથી પર-પુદ્ગલની તૃપ્તિનો સમારોપ-આત્મામાં ઉપચાર અબ્રાન્ત જ્ઞાન-વન્તને ઘટતો નથી. અન્ય દ્રવ્યનો ધર્મ પરમાં-અન્યમાં આરોપે તે સમ્યજ્ઞાની કેમ કહેવાય ?

મધુરાજ્યમહાશાક-ગ્રાહ્યે ગ્રાહ્યે ચ ગોરસાત્ ।

પરબ્રહ્મણિ તૃપ્તિર્યા, જનાસ્તાં જાનતેઽપિ ન ॥ ૬ ॥

ગમે એવી ભિષ્ટ રસવતી અને શાક વિગેરેના સ્વાદથી વિલક્ષણ અને વર્ણુવી ન શકાય એવી જે અગાધ તૃપ્તિ શુદ્ધ સ્વરૂપરમણતામાં છે તેને લોકો જાણતા પણ નથી, તો પછી તેને આદરવાની તો વાત જ શી ? એની પ્રાપ્તિ તો વિરલ સદ્ભાગીને જ સંભવે છે. ૬.

મધુ-રાજ્ય=મનોહર રાજ્યની મહાશાક=મોટી આશાઓ છે જેને એવા પુરુષથી અગ્રાહ્ય=ન પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા અને ગોરસાત્=વાણીના રસથી બહાર પરબ્રહ્મમાં જે તૃપ્તિ છે તેને લોકો જાણતા પણ નથી, તો પામે ક્યાંથી ?

લોજનાદિમાં જે તૃપ્તિ છે તે મધુર-આજ્ય-મહાશાક=ભિષ્ટ ધી અને મોટા શાકથી ગ્રાહ્ય=ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને ગોરસથી (દૂધ-દહીં વિગેરેથી) બાહ્ય નથી, “ ભોજને વ્યઞ્જ-નોપેતે કો રસો ગોરસોઽજ્ઞિતે ” “ શાકાદિ સહિત પણ ગોરસ

વિનાના ભોજનમાં શો રસ છે ? ” એ વચનથી જાણી લેવું. પરબ્રહ્મ તો ગોરસ-વાણીથી બાહ્ય છે. “યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ” જેથી મન સહિત વાણી પ્રાપ્તિ થયા સિવાય પાછી ફરે છે-એવું વેદવાક્ય છે. “અપયસ્સ પયં નત્થિ ” (આચાં અ. ૫, ઉ. ૬) વર્ણાદિ અવસ્થા રહિત આત્માના સ્વરૂપને કહેવા માટે કોઈ પણ પદ સમર્થ નથી. ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તના વચનથી જાણવું. એ પ્રમાણે બે અર્થ કહ્યા. અહીં વ્યતિરેકાલંકાર છે.

વિષયોર્મિવિષોદ્ધારઃ, સ્યાદત્ત્વસ્ય પુદ્ગલૈઃ ।

જ્ઞાનત્ત્વસ્ય તુ ધ્યાન-સુધોદ્ગારપરમ્પરા ॥ ૭ ॥

પુદ્ગળોવડે નહીં ધરાતા મુગ્ધ જીવને જ્યારે વિષયવિકારને વધારનાર માઠા ઝેરી ઉદ્ગાર (ઓડકાર) આવે છે ત્યારે આત્મ-સંતોષી જ્ઞાની પુરુષને તો સાચા ધ્યાનરૂપી અમૃતના ઉદ્ગારો જ આવ્યા કરે છે. તેમનું કેવું સફલાગ્ય ? ૭.

પુદ્ગલોથી તૃપ્ત નહિ થયેલાને વિષયના કલ્લોલરૂપી ઝેરના અશુભ ઓડકાર હોય છે અને જ્ઞાનથી તૃપ્તિ થયેલાને તો ધ્યાનરૂપ અમૃતના ઓડકારની પરમ્પરા હોય છે.

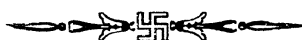
બહુ પુદ્ગલભોજન તે વિષભોજન છે, તેથી વિષયવિષના અજીર્ણ માઠા ઓડકાર આવે અને જ્ઞાનામૃતનું ભોજન કરનાર મહાતૃપ્તિવંતને અમૃતના ઓડકાર જ આવે. એ મહાતૃપ્તિનું લક્ષણ છે.

સુખિનો વિષયાત્મ્સા, નેન્દ્રોપેન્દ્રાદયોઽપ્યહો ।

મિશ્કુરેકઃ સુખી લોકે, જ્ઞાનત્ત્વો નિરજ્જનઃ ॥ ૮ ॥

વિષયસુખથી નહીં ધરાતા ઇન્દ્ર કે ઉપેન્દ્ર પણ સુખી નથી જ, કેવળ આત્મસંતોષી નિર્લેપ-નિઃસંગ મુનિમહાશય જ જગતમાં સુખી છે. ૮.

વિષયથી નહિ તૃપ્ત થયેલા ઇન્દ્ર, કૃષ્ણ વિગેરે સુખી નથી એ આશ્ચર્ય છે. ચૌદ રાજલોકમાં જ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલ નિરંજન-કર્મમલિનતા રહિત એક લિક્ષુ-સાધુ જ સુખી છે.

૧૧ નિર્લેપાષ્ટક.

સંસારે નિવસન્ સ્વાર્થસજ્જઃ કજ્જલવેશ્મનિ ।

લિપ્યતે નિશ્ચિલો લોકઃ, જ્ઞાનસિદ્ધો ન લિપ્યતે ॥ ૧ ॥

ક્ષણિક-કલ્પિત સ્વાર્થ સાધવામાં જ તત્પર છતો, કાજળની કેટડી સમાન આ સંસારમાં વસતો, સકળ લોકસમુદાય રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિક દોષમળથી લેપાય છે જ. ફક્ત જેમણે આત્માને યથાર્થ ઓળખી લીધો છે એવા જ્ઞાનસિદ્ધ જ્ઞાની-મહાશયો જ તેવા દોષ-મળથી બચી શકે છે. ૧.

કાજળના ઘર જેવા સંસારમાં રહેતો સ્વાર્થમાં તત્પર સમગ્ર લોક લેપાય છે (કર્મથી બંધાય છે), પણ જે જ્ઞાન-બડે સિદ્ધ છે તે પુરુષ કદાપિ લેપાતો નથી.

નાહં પુદ્ગલભાવાનાં, કર્તા કારયિતાઽપિ ચ ।

નાનુમન્તાઽપિ ચેત્યાત્મ-જ્ઞાનવાન્ લિપ્યતે કથમ્ ? ॥ ૨ ॥

ચેતન-દેહગેહાદિક જડભાવનો તેમ જ રાગદ્વેષાદિક વિભા-

વનો કર્તા, હર્તા, સહાયક ને અનુમોદક ન જ હોઈ શકે, એવું નિશ્ચયદૃષ્ટિથી સમજનાર દોષ-મળથી ન જ લેપાય. ર.

હું પૌદ્ગલિક ભાવોનો કરનાર, કરાવનાર અને અનુમોદન કરનાર નથી, એવા સમભાવવાળા આત્મજ્ઞાની (કર્મથી) કેમ લેપાય ?

લિપ્યતે પુદ્ગલસ્કન્ધો, ન લિપ્યે પુદ્ગલૈરહમ્ ।

ચિત્રવ્યોમાઙ્ગનેનેવ, ધ્યાયન્નિતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩ ॥

જેમ આકાશ અંજનથી લેપાતું નથી તેમ અરૂપી આત્મા પણ વાસ્તવિક રીતે કર્મ-લેપથી લેપાતો નથી. ફક્ત પુદ્ગલ જ પુદ્ગલોવાડે લેપાય છે એમ ચિન્તવનાર કર્મ-મળથી લેપાતો નથી. ૩.

પુદ્ગલનો સ્કન્ધ પુદ્ગલોવાડે સંક્રમાદિ ઉપચયે (પૂર્વના પુદ્ગલો સાથે બીજા પુદ્ગલોના મળવાવડે ઉપચય થવાથી) લેપાય છે, પણ હું લેપાતો નથી. જેમ ચિત્રામણવાળું (વિવિધ વર્ણવાળું) આકાશ અંજનથી લેપાતું નથી-એ પ્રમાણે ધ્યાન કરતો આત્મા લેપાતો નથી-કર્મથી બંધાતો નથી.

લિપ્તતાજ્ઞાનસંપાત-પ્રતિષ્ઠાતાય કેવલમ્ ।

નિર્લેપજ્ઞાનમગ્રસ્ય, ક્રિયા સર્વોપયુજ્યતે ॥ ૪ ॥

નિર્લેપ-દૃષ્ટિવાળાની સઘળી સત્કરણી રાગદ્રેષ અને મમતા-દિક વિભાવમાં જતા ઉપયોગને વારવા માટે હોય છે, તેથી તે સકામ નિર્જરા કરનારી થવા પામે છે. ૪.

નિર્લેપ જ્ઞાનમાં મગ્ન એટલે ‘ હું નિર્લેપ છું ’ એવી જ્ઞાનધારામાં આડઠ થયેલા યોગીની સર્વ ક્રિયાઓ વ્યુત્થાનદશામાં વ્યવહારભાવથી લિપ્તપણાના જ્ઞાનના સંપાતનું-આગમનનું

નિવારણ કરવા માટે કેવળ ઉપયોગી થાય છે—કામમાં આવે છે. એ કારણથી જ ધ્યાનારૂઢને આવશ્યકાદિ ક્રિયા તેવા પ્રકારની શુદ્ધિથી આત્મધ્યાનની ધારાથી પડતા બચાવવા માટે જ આલંબનભૂત કહી છે.

તપઃશ્રુતાદિના મત્તઃ, ક્રિયાવાનપિ લિપ્યતે ।

ભાવનાજ્ઞાનસંપન્નો, નિષ્ક્રિયોઽપિ ન લિપ્યતે ॥ ૫ ॥

તપશ્રુતાદિકના મદથી માતો ક્રિયા કરતો છતો પણ કર્મ-લેપથી લેપાય છે અને શુદ્ધ હૃદયવાળો તથાપ્રકારની ક્રિયાને નહીં કરતો છતો પણ કર્મલેપથી લેપાતો નથી. ૫.

તપ અને શ્રુતપ્રમુખે કરીને અભિમાનવાળો ક્રિયાવાન હોય તો પણ કર્મથી લેપાય છે અને ભાવનાજ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાનવડે સહિત ક્રિયારહિત હોય તો પણ લેપાતો નથી.

અલિપ્તો નિશ્ચયેનાત્મા, લિપ્તશ્ચ વ્યવહારતઃ ।

શુદ્ધત્યલિપ્તયા જ્ઞાની, ક્રિયાવાન્ લિપ્તયા દશા ॥ ૬ ॥

તત્ત્વ(નિશ્ચય)દષ્ટિથી જોતાં આત્મા અલિપ્ત (નિલેપ) છે અને વ્યવહારદષ્ટિથી જોતાં તે જ આત્મા કર્મ-લેપથી લેપાતો દીસે છે, તત્ત્વદષ્ટિવાળા જ્ઞાનીજનો અલિપ્તદશાથી આત્મશુદ્ધિ કરે છે અને વ્યવહારદષ્ટિ જનો તથાપ્રકારના ક્રિયા-આચરણ યોગે શુદ્ધિ કરી શકે છે. ૬.

નિશ્ચયનયથી આત્મા લેપાએલ નથી (કર્મથી બંધાએલો નથી) અને વ્યવહારનયથી લેપાએલો છે. (કર્મથી બંધાએલો છે.) જ્ઞાનયોગી શુદ્ધ ધ્યાનથી અલિપ્ત દષ્ટિએ શુદ્ધ

થાય છે અને ક્રિયાવાળો વિખતપણાની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ થાય છે. એટલે લેપ ટાળવા અભ્યાસને અવલંબે છે.

જ્ઞાનક્રિયાસમાવેશઃ, સહૈવોન્મીલને દ્વયોઃ ।

ભૂમિકાભેદતસ્ત્વત્ર, ભવેદેકૈકમુખ્યતા ॥ ૭ ॥

નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ ઉભય દૃષ્ટિનું સાથે જ પ્રગટન—વિકસન થતાં જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયનો સમાવેશ થવા પામે છે; પરંતુ સ્થાનવિશેષથી તે પ્રસ્તાવે એક એકની મુખ્યતા હોય છે. ૭.

જનને દૃષ્ટિનો સાથે જ વિકાસ થતાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સમાવેશ—એકીભાવ હોય છે અને ગુણસ્થાનકરૂપ ભૂમિકાના ભેદથી અહીં જ્ઞાન—ક્રિયામાં એક એકની મુખ્યતા હોય છે. ધ્યાનદશામાં જ્ઞાનની મુખ્યતા અને વ્યવહારદશામાં ક્રિયાની મુખ્યતા હોય છે.

સજ્ઞાનં યદનુષ્ઠાનં, ન લિપ્તં દોષપદ્ધતઃ ।

શુદ્ધબુદ્ધસ્વભાવાય, તસ્મૈ ભગવતે નમઃ ॥ ૮ ॥

જ્ઞાનયુક્ત જેનું અનુષ્ઠાન (આચરણ) રાગદ્વેષાદિક દોષ—મળથી લેપાયું હોતું નથી તેવા શુદ્ધ બુદ્ધ સ્વભાવવાળા પૂજ્ય સાધુજનોને નમસ્કાર હો ! જેમની ક્રિયા (કરણી) સમજ-પૂર્વક નિરાશંસ ભાવે (આશંસા વગર) કેવળ આત્મશુદ્ધિ નિમિત્તે જ કરાતી હોવાથી શુદ્ધ—નિર્દોષ છે અને તીક્ષ્ણ ઉપયોગ (આત્મલક્ષ) સહિત જ કરાતી હોવાથી આત્મવિશુદ્ધિ કરવાને સમર્થ છે એવા પવિત્ર આત્માઓને નમસ્કાર થાઓ. ૮.

જેનું જ્ઞાન સહિત ક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાન દોષરૂપ કચરાથી લેપાયેલું નથી એવા, શુદ્ધ, નિર્મળ, બુદ્ધ—ટંકોટકીર્ણ જ્ઞાનરૂપ સ્વભાવ છે જેનો એવા તે ભગવંતને નમસ્કાર હો !

૧ મુનિઃસ્પૃહાષ્ટક

સ્વભાવલાભાત્ કિમપિ, પ્રાપ્તૈર્વ્ય નાવશિષ્યતે ।

ઇત્યાત્મૈશ્વર્યસંપન્નો, નિઃસ્પૃહો જાયતે મુનિઃ ॥ ૧ ॥

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિક લક્ષણસ્વરૂપ આત્મપ્રાપ્તિ ઉપરાંત બીજું કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી; તેથી જ આત્માનું બધું ઐશ્વર્ય પામેલ સાધુ નિઃસ્પૃહ બને છે. ૧.

આત્માના સ્વભાવની પ્રાપ્તિથી બીજું કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી. એ પ્રકારે આત્માના ઐશ્વર્ય-પ્રભુતાને પ્રાપ્ત થએલ મુનિ નિઃસ્પૃહ-સ્પૃહા રહિત થાય છે.

સંયોજિતકરૈઃ કે કે, પ્રાર્થ્યન્તે ન સ્પૃહાવહૈઃ ।

અમાત્રજ્ઞાનપાત્રસ્ય, નિઃસ્પૃહસ્ય તૃણં જગત્ ॥ ૨ ॥

પરસ્પૃહા (આશા-ઇચ્છા) કરનારા, પરાધીન વૃત્તિવાળા સહુ કોઈ હાથ જોડી જોડીને અનેકની પાસે કરગરતા (પ્રાર્થના કરતા) હીસે છે; અખૂટ આત્મજ્ઞાનના ધણી એવા નિઃસ્પૃહી સાધુજનોને જ કોઈની પરવા હોતી નથી. ૨.

જેણે હાથ જોડેલા છે એવા સ્પૃહાવાળા પુરુષો કોની કોની પાસે પ્રાર્થના કરતા નથી-માગતા નથી? અર્થાત્ બધા દાતા પુરુષની પાસે માગે છે. અપરિમિત જ્ઞાનના પાત્ર એવા નિઃસ્પૃહ મુનિને તો સર્વ જગત્ તૃણતુલ્ય છે.

છિન્દન્તિ જ્ઞાનદાત્રેણ, સ્પૃહાવિષલતાં બુધાઃ ।

મુખશોષં ચ મૂર્છાં ચ, દૈન્યં યચ્છતિ યત્ફલમ્ ॥ ૩ ॥

સુઝ સાધુજનો જ્ઞાનરૂપી દાતરડાવડે સ્પૃહા-તૃષ્ણારૂપી વિષવેલડીને છેદી નાંખે છે, કેમકે એ સ્પૃહાથી મુખશોષ, મૂર્છા અને દીનતાનો જ અનુભવ કરવો પડે છે. ૩.

અધ્યાત્મજ્ઞાની પંડિત પુરુષો જ્ઞાનરૂપ દાતરડાવડે સ્પૃહારૂપ વિષવેલડીને છેદે છે, જે સ્પૃહા-લાલસારૂપ વિષલતાના ફળ મુખનું સુકાવું, મૂર્છા અને દીનપણું આપે છે.

નિષ્કાસનીયા વિદુષા, સ્પૃહા ચિત્તગૃહાદ્ બહિઃ ।

અનાત્મરતિચાળાલી-સંગમઙ્ગીકરોતિ યા ॥ ૪ ॥

સુઝ જનોએ સ્પૃહાને મનમંદિરમાંથી બહાર કાઢી મૂકવી-મનમાં સંઘરવી જ નહીં, કેમકે તે આત્માને કળ પડવા ન જ દે એવી વિભાવપરિણતિ અથવા કુમતિચંડાલણીનો સંગ કર્યા કરે છે. ૪.

જે (સ્પૃહા) આત્મવિરુદ્ધ પુદ્ગલની રતિરૂપ ચાંડાલીનો પ્રસંગ-સહવાસ સ્વીકારે છે-આદરે છે તે સ્પૃહા પંડિતે ચિત્ત-રૂપ ઘરથી બહાર કાઢી મૂકવા યોગ્ય છે.

સ્પૃહાવન્તો વિલોક્યન્તે, લઘવસ્તૃણતૂલવત્ ।

મહાશ્ચર્યં તથાપ્યેતે, મઙ્ગન્તિ ભવવારિઘૌ ॥ ૫ ॥

પારકી આશાએ જીવનારા કેવળ ઘાસ કે આકડાના રૂ જેવા હલકા (લઘુતા પામતા) દીસે છે, તેમ છતાં તેઓ ભવ-સાગરમાં ડૂબી જાય છે તે ભારે આશ્ચર્ય છે. ૫.

સ્પૃહાવાળા-લાલસાવાળા જીવો તૃષ્ણ અને આકડાના રૂ જેવા હલકા દેખાય છે, તો પણ એઓ સંસારરૂપ સમુદ્રમાં ડૂબે છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે. બીજા જે હલકા હોય તે બૂડે નહિ. કહ્યું છે કે—

“ તૂલં તુળાદપિ લઘુ, તૂલાદપિ હિ યાચકઃ ।

વાયુના કિં ન નીતોઽસૌ, મામયં પ્રાર્થયિષ્યતિ ॥ ”

“ તુલુથી આકડાનું ૩ હલકું છે અને આકડાના ૩થી પણ હલકો યાચક છે; તો પણ ‘ મારી પાસે માગશે ’ એવા ભયથી વાયુ તેને ખેંચી જતો નથી.”

ગૌરવં પૌરવન્દ્યત્વાત્, પ્રકૃષ્ટત્વં પ્રતિષ્ઠયા ।

રૂપાતિં જાતિગુણાત્ સ્વસ્ય, પાદુષ્કુર્યાન્ન નિઃસ્પૃહઃ ॥૬॥

નિઃસ્પૃહી મહાત્મા નગરલોકોના વંદનપૂજનથી નિજ ગૌરવ (મોટાઈ), માનપ્રતિષ્ઠાવડે સ્વશ્રેષ્ઠતા અને સ્વજાતિના શુભ વર્ણવી પોતાની પ્રસિદ્ધિ કરતા નથી. લોકપૂજન, પ્રતિષ્ઠા કે ખ્યાતિની દરકાર તેઓ કરતા જ નથી. ૬.

સ્પૃહારહિત સાધુ નગરવાસી લોકોને વન્દનીય હોવાથી પોતાની મોટાઈને, પ્રતિષ્ઠા-શોભાથી ઉત્તમપણાને અને જાતિ-કુલસંપન્નપણાથી પ્રસિદ્ધિને ન પ્રગટ કરે.

ભૂશય્યા મૈક્ષમશનં, જીર્ણં વાસો ગૃહં વનમ્ ।

તથાઽપિ નિઃસ્પૃહસ્યાહો, ચક્રિણોઽપ્યધિકં સુખમ્ ॥ ૭ ॥

નિઃસ્પૃહી સાધુને શયન કરવાને ભૂમિતળ, ખાવાને લિક્ષા-ભોજન, પહેરવાને જીર્ણપ્રાય વસ્ત્ર અને વાસ કરવાને વન હોય તેમ છતાં તેને ચક્રવર્તીથી પણ અધિક સુખ હોય છે એ જ આશ્ચર્યકારક છે. ૭.

પૃથિવી તે જ સુખશય્યા, લિક્ષાસમૂહથી મળેલ આહાર,

જૂનું ફોટેલું વસત્ર અને વન એ જ ઘર છે તો પણ આશ્ચર્ય છે કે સ્પૃહારહિતને ચક્રવર્તી કરતાં પણ અધિક સુખ છે.

परस्पृहा महादुःखं, निःस्पृहत्वं महासुखम् ।

एतदुक्तं समासेन, लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૮ ॥

‘ પરઆશા-તૃષ્ણા કે પરાધીનતા એ જ ભારે દુઃખ અને નિઃસ્પૃહતા-ખરી સંતોષવૃત્તિ એ જ ભારે સુખ. ’ સંક્ષેપમાં સુખ દુઃખનું એ જ લક્ષણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. પછી ઇચ્છામાં આવે તે એકને પસંદ કરો. ૮.

પરની આશા લાલસા-કરવી તે મહાદુઃખ છે અને નિઃસ્પૃહ-પણું તે મહાસુખ છે. એ સંક્ષેપથી સુખ અને દુઃખનું લક્ષણ કહ્યું છે.

૧૩ મૌનાષ્ટક.

मन्यते यो जगत्तत्त्वं, स मुनिः परिकीर्तितः ।

सम्यक्त्वमेव तन्मौनं, मौनं सम्यक्त्वमेव वा ॥ ૧ ॥

જે સકળ (હેયોપાદેય-હિતાહિત) તત્ત્વને યથાસ્થિત જાણે તેવા જ્ઞાની મહાત્મા મુનિ કહેવાય છે. તેવો મુનિભાવ એ જ શુદ્ધ કારક સમ્યક્ત્વ અને એ સમ્યક્ત્વ જ ખરો મુનિભાવ જાણવો. ૧.

‘ જે જગતના તત્ત્વને જાણે તે મુનિ ’ એમ તીર્થંકર-ગણધરોએ કહ્યું છે. તે કારણથી મુનિપદની વ્યુત્પત્તિના નિમિત્ત-રૂપ જગતના તત્ત્વનું જ્ઞાન હોવાથી સમ્યક્ત્વ જ મુનિપણું છે

અથવા મુનિપણું એ જ સમ્યક્ત્વ છે. આથી જ ‘ બધા ય શબ્દો ક્રિયાવાચી છે ’ એવો એવંભૂત નયનો અભિપ્રાય લઈને આચારંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

જં સમ્મં તિ પાસહા તં મોણં તિ પાસહા, જં મોણં તિ પાસહા તં સમ્મં તિ પાસહા । ણ ઇમં સક્કં સિદ્ધિલેહિં અદિ-જ્ઞમાણેહિં ગુણાસાપેહિં વંકસામાયારેહિં પમત્તેહિં ગારમાવસંતેહિં ।

મુણી મોણં સમાયાપ, ધુણે કમ્મસરીરગં ।
પંતં લૂહં ચ સેવન્તિ, વીરા સમ્મત્તદંસિણો ॥ ”

અધ્ય૦ ૫, ઉ૦ ૩, સૂ૦ ૧૫૫

જે સમ્યક્ત્વ છે તે જ મુનિપણું છે, જે મુનિપણું છે તે જ સમ્યક્ત્વ છે. એ મૌન (મુનિપણું) શિશ્યલ-મન્દવીર્યવાળા, આર્દ્ર-રાગવાળા, શબ્દાદિ વિષયોનો આસ્વાદ લેનાર, વક્ક આચારવાળા-ભાયાવી, અને પ્રમાદી ગૃહસ્થોએ પાલન કરવું શક્ય નથી.

મુનિ મૌનને ગ્રહણ કરીને કાર્મણ શરીરનો નાશ કરે અને તેને માટે સમ્યક્ત્વદર્શી વીર પુરુષો પ્રાન્ત અને રક્ષ ભોજન કરે છે.

આત્માઽઽત્મન્યેવ યચ્છુદ્ધં, જાનાત્યાત્માનમાત્મના ।

સેયં રત્નત્રયે જ્ઞપ્તિ-રુચ્યાચારૈકતા મુનેઃ ॥ ૨ ॥

આત્મા પોતે જ પોતામાં રહેલું શુદ્ધ સ્વરૂપ જેવડે બાણુ-બુએ છે તે જ આ મુનિ સંબંધી રત્નત્રયમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની એકતા બાણુવી. ૨.

જ્ઞાતા આત્મા આત્મસ્વભાવરૂપ આધારને વિષે શુદ્ધ-કર્મો

પાધિરહિત એકત્વ-પૃથક્ત્વ પૃથક્પરિણત-અભેદ અને ભેદરૂપે પૃથક્પરિણતિવાળા સ્વદ્રવ્યરૂપ આત્માને આત્માવડે જાપરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા એમ દ્વિવિધ પરિજ્ઞાદ્વારા જાણે, તે આ રતનત્રયમાં જ્ઞાન, રુચિ-શ્રદ્ધા અને આચરણની અભેદ-પરિણતિ મુનિને હોય છે. કહ્યું છે કે—

“ આત્માનમાત્મના વેત્તિ, મોહત્યાગાદ્ યદાત્મનિ ।
તદેવ તસ્ય ચારિત્રં, તજ્ઞાનં તચ્ચ દર્શનમ્ ॥ ”

“ આત્મા મોહના ત્યાગથી આત્માને વિષે આત્માવડે આત્માને જે જાણે છે તે જ તેનું ચારિત્ર છે, તે જ્ઞાન છે અને તે દર્શન છે. ”

આ જ કારણથી જે શ્રુતજ્ઞાનથી કેવળ આત્માને જાણે તે અભેદ નયની અપેક્ષાએ તથા જે કેવલ સંપૂર્ણ શ્રુતને જાણે તે ભેદનયથી શ્રુતકેવલી છે, એમ સમયપ્રાભૂતમાં કહ્યું છે.

જો હિ સુણભિગચ્છદ્, અપ્પાણમિણં તુ કેવલં સુદ્ધં ।
તં સુઅકેવલિમિસિણો, ભણંતિ લોગપ્પદીવયરા ॥

જો સુઅનાણં સદ્ધં જાણદ્, સુઅકેવલિં તમાહુ જિણા ।
નાણં આયા સદ્ધં જમ્હા, સુઅકેવલી તમ્હા ॥

સમય૦ ગા૦ ૯-૧૦

જે શ્રુતજ્ઞાનવડે કેવળ શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તેને લોકમાં પ્રકાશ કરનારા ઋષિઓ શ્રુતકેવલી કહે છે.

જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તેને જિનો શ્રુતકેવલી કહે છે, કારણ કે આત્મા સર્વ જ્ઞાનરૂપ છે તેથી તે શ્રુતકેવલી કહેવાય છે.

એ જ અર્થને નયભેદે કરી વિવરી દેખાડે છે—

ચારિત્રમાત્મચરણાદ્, જ્ઞાનં વા દર્શનં મુનેઃ ।

શુદ્ધજ્ઞાનનયે સાધ્યં, ક્રિયાલાભાત્ ક્રિયાનયે ॥ ૩ ॥

શુદ્ધ નિશ્ચયદષ્ટિથી મુનિને આત્મરમણતા (સ્વરૂપસ્થિરતા) જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાર્થકતા છે, અને વ્યવહારદષ્ટિથી દોષનિવૃત્તિરૂપ ક્રિયાના સેવનવડે તેની સાર્થકતા લેખાય છે. ૩.

આત્માને વિષે જ ચાલવાથી—પુફ્ફલથકી નિવૃત્તિ કરવાથી ચારિત્ર, બોધસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાન અને જિનોક્ત ભાવની શ્રદ્ધા-રૂપ હોવાથી દર્શન, એમ શુદ્ધ જ્ઞાનનય એટલે જ્ઞાનાદ્વૈત નયના અભિપ્રાયે મુનિને સાધ્ય છે. તે એક વસ્તુને વ્યાવૃત્તિ-ભેદનયની અપેક્ષાએ ત્રિરૂપ કહે છે. જ્ઞાનના ફલરૂપ ક્રિયાના લાભથી ક્રિયાનયના અભિપ્રાયે એકતા જાણવી. વિષયપ્રતિભાસ-વ્યાપારે જ્ઞાન, આત્મપરિણામ વ્યાપારે તે જ સમ્યક્ત્વ, અને આસ્રવને રોકવાથી તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાપારે તે જ ચારિત્ર. એમ વ્યાપારના ભેદથી એક જ્ઞાન ત્રિરૂપ કહેવું.

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ન મળૌ, લભ્યતે વા ન તત્ફલમ્ ।

અતાચ્ચિકી મણિજ્ઞાસિ—મણિશ્રદ્ધા ચ સા યથા ॥ ૪ ॥

જો નજરે જોયા છતાં મણિ લેવા પ્રવૃત્તિ થાય નહીં તેમજ તેનું ફળ મેળવી શકાય નહીં, તો તેમના સંબંધી જ્ઞાન તેમજ શ્રદ્ધા યથાર્થ લેખાય નહિ. ૪.

જેમ જેથી મણિને વિષે (તે લેવાની) પ્રવૃત્તિ ન થાય અથવા વિનિયોગ-અલંકારાદિમાં યોજના કરવારૂપ પ્રવૃત્તિનું

ફળ પણ ન પ્રાપ્ત થાય તો તે મણિનું જ્ઞાન અને ‘આ મણિ છે’ એવી શ્રદ્ધા અવાસ્તવિક-અસત્ય છે.

તથા યતો ન શુદ્ધાત્મ-સ્વભાવાચરણં ભવેત્ ।

ફલં દોષનિવૃત્તિર્વા, ન તજ્ઞાનં ન દર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

તેવી રીતે જે થકી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં રમણુતા કે દોષ-નિવૃત્તિરૂપ ફળ થવા ન પામે તે જ્ઞાન અને દર્શન સાર્થક લેખી શકાય નહિ. ૫.

તેમ જેથી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું આચરણ ન થાય અથવા શુદ્ધ આત્માના લાભનું ફળ રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપ દોષની નિવૃત્તિ ન થાય તે જ્ઞાન નથી અને દર્શન-સમ્યક્ત્વ પણ નથી.

યથા શોફસ્ય પુષ્ટત્વં, યથા વા વધ્યમण्डनम् ।

તથા જાનન્ ભવોન્માદ-માત્મતૃપ્તો મુનિર્ભવેત્ ॥ ૬ ॥

જેવું સોજાથી થયેલું પુષ્ટપાણું અને વધ કરવા લાયકને સારાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવવાં નકામા-નિષ્પ્રયોજન છે, તેવો જ આ સંસારનો અજ્ઞાનજનિત ઉન્માદ લેખી તત્ત્વવેદી મુનિ ક્ષણિક પદાર્થોમાં રતિ અરતિ તણ, સમભાવમાં ઝીલતા સતા સહજ સંતોષી થઈને રહે છે. ૬.

જેમ સોજાનું પુષ્ટપાણું અથવા જેમ વધ કરવાને લઈ જતા પુરુષને કરેણુના કૂલની માળા વિગેરે આભરણ પહેરાવવામાં આવે છે, તેવા સંસારના ઉન્માદ-ઘેલછાને જાણતા મુનિ આત્માને વિષે જ સંતુષ્ટ હોય.

સુલભં વાગનુચારં, મૌનમેકેન્દ્રિયેષ્વપિ ।

પુદ્ગલેષ્વપ્રવૃત્તિસ્તુ, યોગાનાં મૌનમુત્તમમ્ ॥ ૭ ॥

કેવળ વચન નહીં ઉચ્ચારવારૂપ મૌન તો એકેન્દ્રિય જીવોને વિષે પણ જાણી જોઈ શકાય છે, પરંતુ પરપુદ્ગલ (પરભાવ) ને વિષે મન, વચન, કાયાની થતી પ્રવૃત્તિ આટોપી લેવારૂપ મૌન જ સર્વોત્તમ રૂઢસાધક એટલે કલ્યાણકારી છે. ૭.

વચનના નહિ ઉચ્ચારવારૂપ મૌન એકેન્દ્રિય જીવોમાં સુલભ (સુખે પામીએ તેવું) છે, પરંતુ પુદ્ગલોમાં યોગોની (મન-વચન-કાયાની) અવ્યાપારરૂપ અપ્રવૃત્તિ તે જ ઉત્કૃષ્ટ મૌન છે. એ જ મુનિનું મૌન છે.

જ્યોતિર્મયીવ દીપસ્ય, ક્રિયા સર્વાઽપિ ચિન્મયી ।

યસ્યાનન્યસ્વભાવસ્ય, તસ્ય મૌનમનુત્તરમ્ ॥ ૮ ॥

દીવાની જ્યોતિની જેવી જેની સઘળી ક્રિયા જ્ઞાન(પ્રકાશ)થી ઝળકતી છે, તેવા શાન્ત-સમભાવી મહાશયનું જ મૌન સર્વોત્તમ છે. જડ, મુગ્ધ કે કપટીના વચનમાત્રને નહીં ઉચ્ચારવારૂપ મૌનમાત્રથી કશું વળતું નથી. આત્માનું કલ્યાણ તો અસદ્વૃત્તિઓ કે વાસનાઓના સંયમથી જ સધાય છે. ૮.

જેમ દીવાની જાણે ગમન કરવા અને નીચે ગમન કરવા આદિરૂપ બધી ય ક્રિયા પ્રકાશમય છે તેમ અનન્યસ્વભાવે એટલે પુદ્ગલભાવે નહિ પરિણામ પામેલા એવા જેની-આહાર-વ્યવહારાદિ સઘળી ક્રિયા જ્ઞાનમય છે તેનું મૌન જ ઉત્કૃષ્ટ છે.

“વિયદ્વસ્તુસ્વભાવાનુરોધાદેવ તત્કારકાત્ વિયત્સંપૂર્ણતા તદુત્પત્તૌ કુસ્મસ્યૈવં (સ્યેવ) દશાઽઽત્મનઃ ॥ ”

“આકાશના વસ્તુસ્વભાવને અનુસરીને ઘટની કારણસામગ્રીથી ઘટરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતાં ઘટાકાશની પૂર્ણતા થાય છે. અર્થાત્ જેમ કારણસામગ્રીથી ઘટની ઉત્પત્તિ થતાં ઘટાકાશની પૂર્ણતા થાય છે તેમ આત્માની બધી ક્રિયાઓ જ્ઞાનદષ્ટિ વડે ચૈતન્યમય થઈ જાય છે.

એ ન્યાયે જ્ઞાનીની બધી ક્રિયા જાણવી.

૧૪ વિદ્યાષ્ટક.

નિત્યશુચ્યાત્મતાખ્યતિરનિત્યાશુચ્યનાત્મસુ ।

અવિદ્યા તત્ત્વધીર્વિદ્યા, યોગાચાર્યૈઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૧ ॥

અનિત્ય, અશુચિ અને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં નિત્ય, શુચિ-પવિત્ર અને પોતાપણાની બુદ્ધિ તે જ અવિદ્યા (અજ્ઞાન) અને વસ્તુને વસ્તુગતે યથાર્થ લેખવી (ઓળખી લેવી) તે જ વિદ્યા (સમ્યગ્જ્ઞાન) યોગાચાર્યોએ વખાણેલ છે. ૧.

અનિત્ય એટલે આત્માથી ભિન્ન પરસ્પરયોગને વિષે નિત્ય-પણાની બુદ્ધિ, તથા નવ દ્વારોથી મળને વહેતાં અશુચિ-અપવિત્ર શરીરને વિષે પવિત્રપણાની બુદ્ધિ અને આત્માથી ભિન્ન પુદ્ગલાદિ પદાર્થને વિષે આત્મપણાની બુદ્ધિ એટલે અહંબુદ્ધિ તથા મમત્વબુદ્ધિ એ અવિદ્યા કહી છે. તત્ત્વબુદ્ધિ એટલે શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યમાં નિત્યપણાની, શુચિપણાની અને આત્મપણાની

બુદ્ધિ-યથાર્થ જ્ઞાન તે વિદ્યા, એમ યોગદષ્ટિસંપન્ન પતંજલિ-
પ્રમુખ યોગાચાર્યોએ કહ્યું છે.

ય પश्येन्नित्यमात्मानમનित્યં પરસङ્ગમम् ।

છલં લબ્ધું ન શક્નોતિ, તસ્ય મોહમલિમ્લુચઃ ॥ ૨ ॥

જે આત્માને નિત્ય-શાશ્વત-અવિનાશી અને પર-પુદ્ગળ-
સંબંધને અનિત્ય-અસ્થિર-કારમો અંતરથી લેખે છે, સમજે
છે તે જ્ઞાનીનો પરાભવ મોહરૂપ ચોરટો કરી શકતો નથી. ૨.

જે નિત્ય-સદા અવિચલિત સ્વરૂપવાળા આત્માને દેખે છે
અને પરસંયોગને અનિત્ય-અધ્રુવ, અસ્થિર દેખે છે તેનું
છલ-છિદ્ર મેળવવાને મોહરૂપ ચોર સમર્થ થતો નથી.

તરંગતરલાં લક્ષ્મી-માયુર્વાયુવદસ્થિરમ્ ।

અદભ્રવીરનુધ્યાયે-દભ્રવદ્ મજ્જુરં વપુઃ ॥ ૩ ॥

વિચક્ષણ મનુષ્ય લક્ષ્મીને જળતરંગ જેવી ચંચળ, જીવિ-
તને પવન જેવું અસ્થિર અને શરીરને વાદળા જેવું ક્ષણવિ-
નાશી લેખી તેમાં મૂંઝાઈ જતો નથી. ૩.

નિપુણ બુદ્ધિવાળો સસુદ્રના કલ્લોલ જેવી ચપલ લક્ષ્મીને,
વાયુ જેવા અસ્થિર આયુષને અને વાદળાંના જેવા વિનાશ
પામવાના સ્વભાવવાળા શરીરને ચિન્તવે.

શુચીન્યપ્યશુચીકર્તુ, સમર્થેઽશુચિસંભવે ।

દેહે જલાદિના શૌચ-ભ્રમો મૂઢસ્ય દારુણઃ ॥ ૪ ॥

શુક-રજ(વીર્ય-રુધિર)રૂપ અશુચિ વસ્તુસંબંધથી પેદા,

થનારા તથા ગમે તેવા શુદ્ધ ખાનપાન, વસ્ત્ર પ્રમુખને અશુદ્ધ-
મલિન કરી નાંખનારા દેહ વિષે જળ વિગેરેથી પવિત્ર થવાનો
બ્રમ મૂઢજનોને ભારે આકરો હોય છે; જ્ઞાનીને એવો બ્રમ
સંભવતો નથી. ૪.

કપૂર, કસ્તૂરી પ્રમુખ પવિત્ર વસ્તુને પણ અપવિત્ર કરવાને
સમર્થ તથા માતાનું રુધિર અને પિતાના વીર્યરૂપ અશુચિ
પદાર્થથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરને વિષે જળ માટી વિગેરેથી
પવિત્રપણાનો બ્રમ મોહથી મૂંઝાયેલા શ્રોત્રીયાદિકને (વેદપાઠી
બ્રાહ્મણાદિને) કદી ન ટળી શકે એવો ભયંકર છે.

यः स्नात्वा समताकुण्डे, हित्वा कश्मलजं मलम् ।

पुनर्न याति मालिन्यं, सोऽन्तरात्मा परः शुचिः ॥ ૫ ॥

સમતા-કુંડમાં સ્નાન કરી, પાપ-મેલને પખાળી જે ફરી
પાપથી ખરડાતો નથી તે અંતરાત્મા કે વિવેકાત્મા ખરેખરો
પવિત્ર થયેલો સમજવો. ૫.

જે સમતારૂપ કુંડમાં સ્નાન કરીને અને પાપથી ઉત્પન્ન
થએલા મેલને છોડીને ફરીથી મલિનપણું પામતો નથી તે
અન્તરાત્મા-સમ્યક્ત્વવાસિત આત્મા અત્યન્ત પવિત્ર છે.

“ बंधेण न वोल्इ कयावि ” સમ્યગ્દષ્ટિ કદાપિ બન્ધવડે
અન્તઃકોટાકોટી સાગરોપમની સ્થિતિને ઉલ્લંઘતો નથી, એટલે
તેથી અધિક સ્થિતિબન્ધ કરતો નથી. એ ન્યાયે સમ્યગ્દષ્ટિ થયો
એટલે જ અંશે સ્નાતક (કેવલજ્ઞાની) થયો, જેથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબન્ધ-
રૂપ મેલ સમ્યગ્દષ્ટિને ન આવે એ જ સહજ પવિત્રપણું જાણવું.

આત્મબોધો નવઃ પાશો, દેહગેહધનાદિષુ ।

યઃ ક્ષિપ્તોઽપ્યાત્મના તેષુ, સ્વસ્ય બન્ધાય જાયતે ॥ ૬ ॥

શરીર, ધન ને ઘર-હાટ પ્રમુખમાં મારાપણાની બુદ્ધિ એ એક એવું વિલક્ષણ બંધન છે કે તે બધાને બાંધવા જતાં-પોતાના કરવા જતાં, પોતે જ બંધાઈ પરવશ થઈ જાય છે. ૬.

શરીર, ઘર અને ધન વિગેરે પદાર્થમાં આત્મપણાની બુદ્ધિ એટલે ‘ હું અને મારું ’ એવો અહંભાવ અને મમત્વભાવનો પરિણામ તે નવીન (લોકોત્તર) પાશ છે. જે પાશ આત્માએ દેહાદિકને વિષે નાંખ્યો છે તો પણ તે આત્માના (પોતાના જ) બન્ધને માટે થાય છે. બીજો લૌકિક પાશ તો જેના ઉપર નાંખ્યો હોય તેને બાંધે છે. દેહાદિમાં આત્મબોધરૂપ પાશ તો દેહાદિક ઉપર નાંખ્યો છે તે તેને બાંધતો નથી, પણ નાંખનારને બાંધે છે એ આશ્ચર્ય છે.

મિથોયુક્તપદાર્થાનામ-સંક્રમચમત્ક્રિયા ।

ચિન્માત્રપરિણામેન, વિદુષૈવાનુભૂયતે ॥ ૭ ॥

સંયોગ સંબંધથી મળેલા પદાર્થો પોતપોતાનો સ્વભાવ કદાપિ તજતા નથી, એવો ચમત્કાર શુદ્ધ જ્ઞાનપરિણામવડે જ્ઞાની પુરુષ જ અનુભવે છે. જેમ જડ વસ્તુ પોતાનો સ્વભાવ ન તજે તેમ ચેતન-આત્મા પણ પોતાનો સ્વભાવ ન તજે એ નિયમ જ છે. ૭.

પરસ્પર મળેલા જીવ-પુદ્ગલાદિ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ પદાર્થના અસંક્રમ-લક્ષણ અને સ્વરૂપના અસંકરણ-ભિન્નતાનો ચમત્કાર જ્ઞાનમાત્રપરિણામવન્ત વિદ્વાનથી અનુભવાય છે. તે અન્ય વિશેષ પર્યાય છે તેને જ્ઞાનાદિ સ્વલક્ષણવડે જાણે છે. સન્મતિમાં કહ્યું છે કે-

અન્નોન્નાણુગયાણં હમં તં ચ ત્તિ વિભયણમસક્કં ।

જહ દુદ્ધપાણિયાણં જાવંત વિસેસપજ્જાયા ॥

(કાંઠ ૧, ગા. ૪૭)

“હૃદ્ય અને પાણીની પેઠે પરસ્પર મળેલા-ઓતપ્રોત થયેલા જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યોના જોડલા વિશેષ પર્યાયો છે તેમાં ‘આ જીવ છે અને આ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે’ એવો વિભાગ કરવો અશક્ય છે, પરંતુ તે બંનેના અવિભક્ત પર્યાયો સમજવા જોઈએ.”

અવિદ્યાતિમિરધ્વંસે, દશા વિદ્યાઙ્ગનસ્પૃશા ।

પશ્યન્તિ પરમાત્માન-માત્મન્યેવ હિ યોગિનઃ ॥ ૮ ॥

જ્ઞાનરૂપી અંજન(આંજણ)વડે અજ્ઞાનરૂપ તિમિરરોગ દબાવે છતે યોગીપુરુષો પોતાનામાં જ પરમાત્મસ્વરૂપને જોવે-અનુભવે છે. ૮.

યોગીઓ સમાધિદશામાં મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારનો નાશ થતાં તત્ત્વબુદ્ધિરૂપ અંજનનો સ્પર્શ કરનારી દૃષ્ટિવડે પોતાના અન્તરાત્માને વિષે જ પરમાત્માને એટલે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનવંત કેવળ આત્માને દેખે છે.

બાહ્યાત્મા મિથ્યાજ્ઞાની પ્રથમ ગુણુસ્થાનકે, અન્તરાત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ ચોથા ગુણુસ્થાનકથી માંડી બારમા ગુણુસ્થાનક સુધી અને પરમાત્મા કેવલજ્ઞાની તેરમા અને ચૌદમા ગુણુસ્થાનકે હોય છે. વ્યક્તિસ્વરૂપે (પ્રગટભાવે) બાહ્યાત્મા હોય તે શક્તિએ અન્તરાત્મા હોય. વ્યક્તિથી અન્તરાત્મા હોય તે શક્તિથી પરમાત્મા હોય. પરમાત્મા ભૂતપૂર્વ ન્યાયે બાહ્યાત્મા કહેવાય, પણ વ્યક્તિરૂપે પરમાત્મા હોય. જે પરમાત્મા હોય તે બાહ્યાત્મા તથા અન્તરાત્મા ભૂતપૂર્વ નયે જ કહેવાય. એ નયવચનિકા બાણુવી.

૧૫ વિવેકાષ્ટક.*

કર્મ જીવં ચ સંશ્લિષ્ટં, સર્વદા ક્ષીરનીરવત્ ।

વિભિન્નીકુરુતે યોડસૌ, મુનિહંસો વિવેકવાન્ ॥ ૧ ॥

જીવ અને કર્મ ક્ષીર અને નીર-જળની પેઠે નિરંતર મળેલ હોય છે, પરંતુ તેને હંસ સમાન મુનિમહારાજ વિવેક-અંચુવડે ભિન્ન કરે છે. ૧.

દૂધ અને પાણીની પેઠે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ અને જીવ સદા એકઠાં મળેલાં છે. તેને જે સાધુરૂપ રાજહંસ લક્ષણ આદિના ભેદથી ભિન્ન કરે તે વિવેકવંત કહેવાય છે. જીવ અને અજીવનું જે ભેદજ્ઞાન તે વિવેક.

દેહાત્માદ્યવિવેકોડયં, સર્વદા સુલભો ભવે ।

ભવકોટયાડપિ તદ્ભેદ-વિવેકસ્ત્વતિદુર્લભઃ ॥ ૨ ॥

દેહ એ જ આત્મા એ વિગેરે અવિવેક તો સુલભ છે, પણ કોડલવે તેનો ભેદ સમજાવનાર એવો વિવેક પ્રાપ્ત થવો તે અતિ દુર્લભ છે. ૨.

સંસારમાં શરીર, આત્મા આદિ શબ્દથી વચન, ચિત્ત,

* સ્વર્ગસ્થ સદ્ગુણાનુરાગી મુનિમહારાજ શ્રી કર્પૂરવિજયજીએ જ્ઞાન-સારના અત્રીશ અષ્ટકો પૈકી કેટલાકના ભાષાંતર શ્રી ડૉ. ધ. પ્ર. માં પ્રકાશિત કર્યા નથી એટલે રહી ગયેલ નવ અષ્ટકોનું નવું ભાષાંતર કરેલ છે. રહી ગયેલ અષ્ટકો આ પ્રમાણે છે. ૧૫ વિવેકાષ્ટક, ૧૬ માધ્યસ્થાષ્ટક, ૧૭ નિર્બ્યાષ્ટક, ૨૧ કર્મવિપાકાષ્ટક, ૨૬ અનુભવાષ્ટક, ૨૮ નિયાગાષ્ટક, ૨૯ પૂજાષ્ટક, ૩૦ ધ્યાનાષ્ટક અને ૩૨ સર્વન્યાષ્ટક.

ચૈતન્યાદિનો અવિવેક-અભેદ એ સદા સુલભ છે. તે દેહાત્મા-
દિનું ભેદપરિજ્ઞાન-આત્માની એકતાનો નિશ્ચય. કોટિ જન્મોવડે
પણ અત્યંત દુર્લભ છે. સંસારમાં બધા ય ભવસ્થ જીવો શરીર
અને આત્માના અભેદની વાસનાથી વાસિત જ છે. ભેદજ્ઞાની
કોઈક જ હોય છે. સમયપ્રાભૂતમાં કહ્યું છે કે—

“સુદપરિચિદાણુભૂતા સવ્વસ્સ વિ કામભોગબંધકહા ।
एगत्तस्सुवलंभो णवरि ण सुलभो विभत्तस्स ॥”

સમયસાર ગા० ૪.

“સર્વ જીવોને પણ કામભોગના બન્ધની કથા સાંભળ-
વામાં આવી છે, પરિચયમાં આવી છે અને અનુભવમાં આવેલી
છે, તેથી સુલભ છે. પરંતુ વિભક્ત-શરીરાદિકથી ભિન્ન એવા
આત્માની એકતા સાંભળવામાં આવી નથી, પરિચયમાં આવી
નથી અને અનુભવમાં આવી નથી, તેથી સુલભ નથી.”

शुद्धेऽपि व्योम्नि तिमिराद्, रेखाभिर्मिश्रता यथा ।
विकारैर्मिश्रता भाति, तथाऽत्मन्यविवेकतः ॥ ૩ ॥

જેમ દૃષ્ટિના દોષવડે શુદ્ધ-સ્વચ્છ આકાશ પણ રેખાવડે
મિશ્રિત લાસે છે તેમ અવિવેકી પુરુષો વિકારવડે આત્માને
મિશ્રિત માને છે. ૩.

જેમ શુદ્ધ આકાશમાં પણ તિમિર રોગથી નીલપીતાદિ
રેખાઓવડે મિશ્રતા-ચિત્રવિચિત્રતા લાસે છે, તેમ શુદ્ધાત્માને
વિષે અવિવેકથી કામક્રોધાદિ વિકારોવડે વિકારરૂપ વિચિત્રતા
લાસે છે; પરંતુ શુદ્ધાત્મા નિર્વિકાર છે.

યથા યોધૈઃ કૃતં યુદ્ધં, સ્વામિન્યેવોપચર્યતે ।

શુદ્ધાત્મન્યવિવેકેન, કર્મસ્કન્ધોર્જિતં યથા ॥ ૪ ॥

સમરાંગણુમાં યોદ્ધાઓવડે થયેલા યુદ્ધનો નિર્ણય-જય પરાજય જેમ તેના સ્વામીને ઘટે છે, તેમ પ્રાણીમાત્રને મળતું સુખ યા દુઃખ કર્મનું વિલસિત હોવા છતાં અવિવેકવડે આત્મામાં આરોપિત થાય છે. ૪.

જેમ સુભટોએ કરેલા યુદ્ધનો સ્વામીને વિષે જ ઉપચાર કરાય છે. સેવકોનો જય અને પરાજય ઉપચારથી સ્વામીનો જય-પરાજય કહેવામાં આવે છે, તેમ અવિવેકે કરેલા કર્મ-પુણ્યોનો પુણ્યાપુણ્યફલરૂપ વિલાસ શુદ્ધ આત્મામાં આરોપાય છે, તેથી તે ઉપચારથી શુદ્ધ આત્માનો ગણાય છે.

દૃષ્ટકાદ્યપિ હિ સ્વર્ણં, પીતોન્મત્તો યથેક્ષતે ।

આત્માઽમેદભ્રમસ્તદ્વદ્, દેહાદાવવિવેકિનઃ ॥ ૫ ॥

જેમ ધતુરાનું પાન કરી ઉન્મત્ત થયેલો પ્રાણી ઇંટ આદિને વિષે સુવર્ણતા માને છે તેમ અવિવેક આ જગતમાં દેહ અને આત્મા એક જ છે એમ માને છે. ૫.

જેણે ધતૂરો પીધો છે તે જેમ ઇંટપ્રમુખને પણ ખરેખર સુવર્ણ દેખે છે તેમ વિવેકરહિત પુરુષને શરીરાદિને વિષે આત્મા સાથે એકપણનો વિપર્યાસ જાણવો.

ઈચ્છન્નપરમાન્ ભાવાન્, વિવેકાદ્રેઃ પતત્યધઃ ।

પરમં ભાવમન્વિચ્છન્, નાવિવેકે નિમજ્જતિ ॥ ૬ ॥

અશુદ્ધ ભાવને ગ્રહણ કરનાર વિવેકરૂપ પર્વતના શિખર ઉપરથી નીચે પડે છે, પરંતુ શુદ્ધ ભાવને ગ્રહણ કરનારને અવિવેક કાંઈ પણ વિપરીત કરવા સમર્થ નથી. ૬.

પરમ ભાવોને નહિ ઈચ્છતો એટલે પરમભાવગ્રાહક નય-સંમત શુદ્ધચૈતન્યભાવને ટાળી ણીજા સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવને ઈચ્છતો પ્રાણી વિવેકરૂપ પર્વતના અપ્રમત્તભાવરૂપ શિખર ઉપરથી નીચે પડે છે. સર્વવિશુદ્ધ આત્મભાવનું અન્વેષણ કરતો આત્મા અવિવેકમાં નિમગ્ન થતો નથી. એથી જ સાધુ અપૂર્વકરણે અનન્ત ઋદ્ધિ પામે, પણ ત્યાં આસક્તિ ધારણ ન કરે.

“ સાતદ્ધિરસેષ્વગુરુઃ પ્રાપ્યદ્ધિવિભૂતિમસુલભામન્યૈઃ ।

સક્તઃ પ્રશમરતિસુખે ન ભજતિ તસ્યાં મુનિઃ સંગમ્ ॥

યા સર્વસુરવરદ્ધિર્વિસ્મયનીયા ન (ચ) જાત્વનગારદ્ધિઃ(દ્વૈઃ) નાર્ઘતિ સહસ્રભાગં કોટિશતસહસ્રગુણિતાઽપિ ॥ ”

“ અન્ય પ્રાણીઓને દુર્લભ એવી ઋદ્ધિ-લબ્ધિની વિભૂતિને પામીને સાતાગૌરવ, ઋદ્ધિગૌરવ અને રસગૌરવ રહિત મુનિ પ્રશમરતિના સુખમાં મગ્ન થાય છે, પરંતુ તે ઋદ્ધિના સુખમાં આસક્તિ રાખતા નથી.

જે વિસ્મય પમાડે તેવી સર્વ દેવોની ઋદ્ધિ છે તેને લાખવાર કોટીગુણી કરીએ તો પણ કદી સાધુની આત્મિક સંપત્તિના હજારમા ભાગે ઘટતી નથી. ”

આત્મન્યેવાત્મનઃ કુર્યાત્, યઃ ષટ્કારકસંગતિમ્ ।

કાવિવેકજ્વરસ્યાસ્ય, વૈષમ્યં જડમજ્જનાત્ ॥ ૭ ॥

કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને આધાર એ

પટ્કારકની યોગ્યતાને જે મહાત્મા પોતાના આત્માને વિષે ધારણુ કરે છે તેને અવિવેકરૂપ જ્વરની જડતાની વિષમતા શું હોય ? અર્થાત્ ન હોય. ૭.

જે આત્માને વિષે જ આત્માના છ કારકના અર્થનો અનુગમ-સંબન્ધ કરે છે તેને જડ-પુદ્ગલના પ્રસંગથી અવિવેકરૂપ જ્વરનું વિષમપણું ક્યાંથી હોય ? જલમજ્જનથી-જલસ્નાનથી જ્વરવાળા અવિવેકીને વિષમ જ્વર હોય છે.

સંયમાસ્ત્રં વિવેકેન, શાणेનોત્તેજિતં મુનેઃ ।

ધૃતિધારોલ્વણં કર્મ-શત્રુચ્છેદક્ષમં ભવેત્ ॥ ૮ ॥

સંયમરૂપ શસ્ત્રને વિવેકરૂપ શરાણે ચઢાવી અને ધૈર્યતારૂપ તીક્ષ્ણ ધારથી તીવ્ર બનાવ્યું હોય તે કર્મરૂપ શત્રુનો ઉચ્છેદ કરવાને સમર્થ થાય છે. ૮.

વિવેકરૂપ શરાણે કરીને ઉત્કૃષ્ટ તેજ-તીક્ષ્ણ કરેલું, અને ધૃતિ-સંતોષરૂપ ધારવડે ઉત્કટ એવું સંયમાસ્ત્ર મુનિના કર્મરૂપ શત્રુનું છેદન કરવામાં સમર્થ થાય છે.

૧૬ માધ્યસ્થાષ્ટક.

સ્થીયતામનુપાલમ્ભં, મધ્યસ્થેનાન્તરાત્મના ।

કુતર્કર્કર્કરક્ષેપૈસ્ત્યજ્યતાં બાલચાપલમ્ ॥ ૧ ॥

મધ્યસ્થ પુરુષો અન્તરાત્માવડે શુદ્ધ આશયમાં સ્થિત હોય છે તેથી બાળકોને ઉચિત્ત એવા કુતર્કરૂપ કાંકરાનું ફેંકવું-તદ્રૂપ ચપળતા તેઓને ઘટિત નથી. ૧.

શુદ્ધ અન્તરંગ પરિણામે રાગ-દ્વેષને બંને પડખે રાખી મધ્યસ્થ થઈને ઉપાલંબ [ઠપકો] ન આવે તેવી રીતે રહે. કુતર્ક-કુયુક્તિરૂપ કાંકરા નાંખવાથી બાલ્યાવસ્થાની ચપલતાનો ત્યાગ કરો. કુતર્કરૂપ કાંકરા નાંખવાથી ઘણાનો ઠપકો આવે પડે છે.

મનોવત્સો યુક્તિર્ગવીં, મધ્યસ્થસ્યાનુધાવતિ ।

તામાર્કષતિ પુચ્છેન, તુચ્છાગ્રહમનઃકપિઃ ॥ ૨ ॥

મધ્યસ્થ પુરુષનું મનરૂપ વાછરડું યુક્તિરૂપ ગાય તરફ ગમન કરે છે ત્યારે તુચ્છાગ્રહીઓનું મનરૂપ વાંદરું તે યુક્તિરૂપ ગાયને પૂંછડેથી ખેંચે છે. ૨.

મધ્યસ્થ પુરુષનો મનરૂપ વાછડો યુક્તિરૂપ ગાયની પાછળ દોડે છે. તુચ્છ આગ્રહવાળા પુરુષનો મનરૂપ વાંદરો તેને પૂંછડાવડે ખેંચે છે. જ્યાં યુક્તિ હોય ત્યાં મધ્યસ્થનું ચિત્ત આવે અને કદાગ્રહીનું ચિત્ત યુક્તિની કદર્થના કરે એ અર્થ છે.

નયેષુ સ્વાર્થસત્યેષુ, મોઘેષુ પરચાલને ।

સમશીલં મનો યસ્ય, સ મધ્યસ્થો મહામુનિઃ ॥ ૩ ॥

સ્વપક્ષમાં જે સ્વાર્થ સત્ય છે અને પરપક્ષમાં જે નિષ્ક્રુણ છે, એવા સર્વ નયોમાં જે મધ્યસ્થ પુરુષનું મન સમશીલ-ભાવે રહે છે તેવા મહાત્માઓનું હે ચેતન ! તું દર્શન કર. ૩.

પોતપોતાના અભિપ્રાયે સાચા અને ખોટા નયની યુક્તિથી ચલાવે ત્યારે નિષ્ક્રુણ એવા નયોમાં જેનું મન પક્ષપાત રહિત સમાન સ્વભાવને ધારણ કરે છે તે મહામુનિ મધ્યસ્થ છે. સર્વ નયો સપ્રતિપક્ષ છે. જે એક નયપક્ષપાતી તે અદૃષ્ટિ-દ્વાન્ત [સિદ્ધાન્તનો અજ્ઞાની] કહીએ. કહું છે કે:—

“ નિયનિયવયણિજ્ઞસચ્ચા, સવ્વનયા પરવિયાલણે મોહા ।
તે પુણ ણ દિટ્ઠસમઓ, વિમયઈ સચ્ચે વ અલિણ વા ॥ ”

સન્મતિ કાં० ૧, ગા० ૨૮

સર્વે નયો પોતપોતાના વક્તવ્યમાં સાચા છે અને ખીજાન. વક્તવ્યનું નિરાકરણ કરવામાં ખોટા છે, પરંતુ અનેકાન્ત સિદ્ધાન્તનો જ્ઞાતા તે નયોનો ‘આ સાચા છે અને આ ખોટા છે’ એવો વિભાગ કરતો નથી.

સ્વસ્વકર્મકૃતાવેશાઃ, સ્વસ્વકર્મભુજો નરાઃ ।

ન રાગં નાપિ ચ દ્વેષં, મધ્યસ્થસ્તેષુ ગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

પ્રાણી માત્ર કરેલા કર્મના આવેશથી તેના કૃળને લોગવે છે એમ જાણી તે તે પ્રસંગે રાગ યા દ્વેષને જે ધારણ કરતા નથી તે જ ખરેખરા મધ્યસ્થ છે. ૪.

પોતપોતાના કર્મમાં જેણે આગ્રહ કર્યો છે એટલે પોતાના કર્મને પરવશ થયેલા અને પોતપોતાના કર્મના કૃળના લોકતા મનુષ્યો છે, તે મનુષ્યોમાં મધ્યસ્થ પુરુષ રાગ-દ્વેષને પ્રાપ્ત થતો નથી.

મનઃ સ્યાદ્ વ્યાપૃતં યાવત્, પરદોષગુણગ્રહે ।

કાર્યં વ્યગ્રં વરં તાવન્મધ્યસ્થેનાત્મભાવને ॥ ૫ ॥

જો કદિ આત્માથી ઇતર પદાર્થના દોષ કે ગુણના કથનમાં મન લાગી જાય તો તેવા પ્રસંગમાં મધ્યસ્થ પુરુષે શીઘ્રતાથી આત્મવિચારણામાં સ્થિત થવું યોગ્ય છે. ૫.

જ્યાંસુધી પારકાના દોષ અને ગુણ ગ્રહણ કરવામાં મન પ્રવર્તેલું હોય ત્યાંસુધી મધ્યસ્થ પુરુષ આત્મમધ્યાનને વિષે

આસક્ત કરવું સારું છે. પરને વિષે મન તે ચિન્તાસ્વરૂપ હોય અને આત્માને વિષે સમાધિસ્વરૂપ હોય એટલો વિશેષ છે.

વિભિન્ના અપિ પન્થાનઃ, સમુદ્રં સરિતામિવ ।

મધ્યસ્થાનાં પરં બ્રહ્મ, પ્રાપ્નુવન્ત્યેકમક્ષયમ્ ॥ ૬ ॥

જુદા જુદા સ્થળેથી વહન થતી સરિતાઓ જેમ સમુદ્રને મળી જાય છે, તેમ મધ્યસ્થ પુરુષોના ધર્મમાર્ગો પરબ્રહ્મ-મોક્ષ-પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ૬.

જેમ નદીઓના જુદા જુદા પણ માર્ગો સમુદ્રને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ અપુનર્બન્ધક, સમ્યક્દષ્ટિ પ્રમુખ મધ્યસ્થોના જિનકલ્પ અથવા સ્થવિરકલ્પાદિક લિન્ન લિન્ન માર્ગો એક, ક્ષયરહિત, ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ એટલે સર્વ પ્રપંચબોધવિશિષ્ટ કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

સ્વાગમં રાગમાત્રેણ, દ્વેષમાત્રાત્ પરાગમમ્ ।

ન શ્રયામસ્ત્યજામો વા, કિન્તુ મધ્યસ્થયા દશા ॥ ૭ ॥

મધ્યસ્થદષ્ટિ પુરુષો રાગમાત્રથી પોતાએ ગ્રહણ કરેલા ધર્મશાસ્ત્રોને સ્વીકારતા નથી તેમ જ દ્વેષમાત્રથી અન્ય ધર્મના શાસ્ત્રોનો ત્યાગ કરતા નથી, પરંતુ તત્ત્વાતત્ત્વનો નિર્ણય કરીને જ યોગ્યતું ગ્રહણ અને અયોગ્યનો ત્યાગ કરે છે. ૭.

પોતાના સિદ્ધાન્તનો વિચાર રહિત કેવળ રાગથી અમે સ્વીકાર કરતા નથી, અને પરસિદ્ધાન્તનો વિચાર રહિત કેવળ દ્વેષથી ત્યાગ કરતા નથી, પણ મધ્યસ્થ દષ્ટિથી વિચાર કરીને સ્વસિદ્ધાન્તનો આદર અથવા પરસિદ્ધાન્તનો ત્યાગ કરીએ છીએ. કહું છું કે—

“ પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।
યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥ ”

“ મને શ્રી મહાવીરનો પક્ષપાત નથી, તેમ કપિલાદિ મુનિઓ ઉપર દ્વેષ નથી, પણ જેનું વચન યુક્તિવાળું છે તે અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે. ”

“ ન શ્રદ્ધયૈવ ત્વયિ પક્ષપાતો, ન દ્વેષમાત્રાદરુચિઃ પરેષુ ।
યથાવદાસત્વપરીક્ષયા તુ, ત્વામેવ વીરપ્રમુમાશ્રિતાઃ સ્મઃ ॥ ”

“ હું વીરપ્રભુ ! અમને કેવળ શ્રદ્ધાથી તમારા ઉપર પક્ષપાત નથી, તેમ કેવળ દ્વેષથી અન્ય ઉપર અરુચિ નથી, પણ યથાર્થ આસપણાની પરીક્ષાથી અમે તમારો આશ્રય કરીએ છીએ. ”

મધ્યસ્થયા દશા સર્વેષ્વપુનર્બન્ધકાદિષુ ।

ચારિસંજીવિનીચારન્યાયાદાશાસ્મહે હિતમ્ ॥ ૮ ॥

તમામ અપુનર્બન્ધક કરણીમાં ચારિસંજીવની ચાર ન્યાયથી કલ્યાણ થવાની આશા છે, માટે મધ્યસ્થ પુરુષોએ તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તેમ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને ફરમાન કરેલ છે. ૮.

બધા અપુનર્બન્ધકાદિને વિષે, આદિ શબ્દથી માર્ગાભિ-
મુખ-માર્ગની સન્મુખ થયેલા, માર્ગપતિત-માર્ગને પ્રાપ્ત થયેલા,
અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિને વિષે મધ્યસ્થ-
દષ્ટિવડે, સંજીવિનીનો ચારો ચરાવવાના ન્યાયથી-અજ્ઞાણપણે
સંજીવિની પાલો ચરાવતાં જેમ પશુપણું ફર કરી મનુષ્ય કરે તે દષ્ટાન્તે
હિત ઇચ્છીએ છીએ. યદ્યાપિ મૈત્રી ભાવના સર્વ વિષે છે, તો પણ
પ્રવૃત્તિને અનુકૂલ ભાવના અપુનર્બન્ધકાદિ આશ્રિત જ કહી છે.

૧૭ નિર્ભયાષ્ટક.

યસ્ય નાસ્તિ પરાપેક્ષા, સ્વભાવાદ્વૈતગામિનઃ ।

તસ્ય કિં ન ભયભ્રાન્તિ-ક્લાન્તિસન્તાનતાનવમ્ ॥ ૧ ॥

જે મહાત્માઓ પોતાના આત્મસ્વભાવમાં જ રમણ કરે છે અને પર જે પૌદ્ગલિક ભાવ તેની ઈચ્છા કરતા નથી તેઓને ભય-ભ્રાન્તિ કે ક્લાંતિની વિપત્તિ અદ્ય હોય છે.

સ્વભાવના અદ્વૈતને-એકપણુને પ્રાપ્ત કરનાર એટલે કેવળ આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિવાળા જેને પરની અપેક્ષા નથી, તેને ભયની ભ્રાન્તિથી થયેલા ખેદની પરંપરાનું અદ્યપણું કેમ ન હોય ? અર્થાત્ તેને ભયની ભ્રાન્તિથી થતો ખેદ અદ્યતાને પામે છે.

ભવસૌખ્યેન કિં ભૂરિ-ભયજ્વલનમસ્મના ।

સદા મયોજ્જિતજ્ઞાન-સુખમેવ વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

સંસારસુખ તે ખરેખર ભયરૂપ અગ્નિની ભસ્મ સમાન છે, તેની પ્રાપ્તિથી શું લાભ છે ? પૂર્વોક્ત ભય જે વડે નષ્ટ થાય તે જ્ઞાન જ સુખ આપનાર છે. ૨.

ઘણા ત્રાસરૂપ અગ્નિથી ભસ્મીભૂત થયેલા સંસારસુખનું શું પ્રયોજન છે ? તેના કરતાં તો હંમેશાં ભયરહિત જ્ઞાનસુખ જ સર્વાધિક છે.

ન ગોપ્યં ક્વાપિ નારોપ્યં, હેયં દેયં ચ ન ક્વચિત્ ।

ક મયેન મુનેઃ સ્થેયં, જ્ઞેયં જ્ઞાનેન પश्यतઃ ॥ ૩ ॥

જે મહાત્માઓને કોઈપણ વસ્તુ ગોપવવી કે છુપાવી રાખવાની નથી, આરોપ્ય પણ નથી, ત્યાજ્ય પણ નથી તેમ જ દેવા યોગ્ય

પણ નથી; કુત જ્ઞાનવડે જોયમાત્રને જે બાણ છે તેઓ જ ખરેખરા નિર્ભય હોય છે. ૩.

બાણવા યોગ્ય વસ્તુને જ્ઞાનવડે બાણતા મુનિને ક્યાંય ગોપવવા-છુપાવવા યોગ્ય નથી, તેમ ક્યાંય છાંડવા યોગ્ય કે છોડી દેવા યોગ્ય નથી, તો તેમને ભયથી ક્યાં રહેવાનું છે ? અર્થાત્ તેવા મુનિને ક્યાંય ભય નથી.

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय, निम्नन् मोहचमूं मुनिः ।

विभेति नैव संग्राम-शीर्षस्थ इव नागराद् ॥ ૪ ॥

મોહરાબના લશ્કર સામે સંગ્રામમાં મુનિમહાત્માઓ અસ્ત્ર લઈને, હસ્તિ સમાન નિશ્ચલ બનીને, યુદ્ધના મોખરે નિર્ભયપણે ઊભા રહીને તે મોહના લશ્કરનો પરાભવ કરે છે-તેનાથી ભયભીત બનતા નથી. ૪.

એક અદ્વિજ્ઞાનરૂપ શસ્ત્રને ધારણ કરી મોહરૂપ સેનાને હણતા મુનિ સંગ્રામના મોખરા ઉપર રહેલા મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે ભય પામતા નથી.

मयूरी ज्ञानदृष्टिश्चेत्, प्रसर्पति मनोवने ।

वेष्टनं भयसर्पाणां, न तदाऽऽनन्दचन्दने ॥ ૫ ॥

જ્યાં જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપ મયૂરીનું મનરૂપ બગીચામાં વાસસ્થાન હોય ત્યાં આનન્દરૂપ અંદનવૃક્ષમાં ભયરૂપ સર્પનું વેષ્ટન હોતું નથી. ૫.

જો આત્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિરૂપ મયૂરી (મોરણી) મનરૂપ વનમાં સ્વચ્છન્દપણે વિચરે છે, તો આનન્દરૂપ બાવનાચન્દનના ઝાડને વિષે ભયરૂપ સર્પોનું વીંટાણું થતું નથી.

કૃતમોહાસ્ત્રવૈફલ્યં, જ્ઞાનવર્મ વિમર્તિ યઃ ।

ક મીસ્તસ્ય ક વા મજ્જઃ, કર્મસંગરકેલિષુ ॥ ૬ ॥

જ્ઞાનરૂપ બખ્તર ધારણ કરી મોહરાજના તમામ શસ્ત્રો જે મહાત્માએ નિષ્ફલ કર્યા છે તેને કર્મ-યુદ્ધ થતાં ભય કે પરાજય લેશ માત્ર હોતો નથી. ૬.

કર્મના સંગ્રામની ક્ષીડામાં મોહરૂપ શસ્ત્રને નિષ્ફળ કરનાર જ્ઞાનરૂપ બખ્તરને જે ધારણ કરે છે તેને ક્યાંથી ભય હોય અથવા તેનો પરાજય ક્યાંથી થાય ?

તૂલવલ્લઘવો મૂઢા, અમન્યત્ર મયાનિલૈઃ ।

નૈકં રોમાપિ તૈર્જ્ઞાનગરિષ્ઠાનાં તુ કમ્પતે ॥ ૭ ॥

અજ્ઞાની મનુષ્યો ભયરૂપ પવનવડે સકલ લોકાકાશમાં પરિભ્રમણ કરે છે પણ જે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનમાં મશગુલ છે-નિમગ્ન છે તેનું રોમાંચ પણ કંપાયમાન થતું નથી. ૭.

આકાશના રૂની પેઠે હલકા મૂઢ પુરુષો ભયરૂપ વાયુવડે આકાશમાં ભમે છે, પરંતુ જ્ઞાનવડે અત્યંત ભારે એવા મહા-પુરુષોનું એક રુંવાડું પણ કમ્પતું નથી.

ચિત્તે પરિણતં યસ્ય, ચારિત્રમકુતોભયમ્ ।

અસ્વળ્લજ્ઞાનરાજ્યસ્ય, તસ્ય સાધોઃ કુતો ભયમ્ ? ॥ ૮ ॥

જે મહાત્માઓના ચિત્તમાં ભય રહિત એવા ચારિત્રની પ્રાપ્તિથી અખંડ જ્ઞાનસામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેને કોઈ પણ વખત ભય હોતો જ નથી. ૮.

જેનાથી કોઈને ભય નથી (અથવા જેને કોઈથી ભય નથી)

એવું ચારિત્ર જેના ચિત્તમાં પરિણમેલું છે એવા અખંડ જ્ઞાન-રૂપ રાજ્યવાળા સાધુને કોનાથી ભય હોય ? અર્થાત્ તેને કોઈથી પણ ભય ન હોય. પ્રશમરતિમાં કહ્યું છે કે:—

આચારાધ્યયનોક્તાર્થભાવનાચરણગુપ્તહૃદયસ્ય ।

ન તદસ્તિ કાલવિવરં, યત્ર કચનાભિભવનં સ્યાત્ ॥

આચારાંગના અધ્યયનમાં કહેલા અર્થની ભાવના અને ચારિત્રથી જેનું મન સુરક્ષિત છે, તેને એવું કાળરૂપ છિદ્ર નથી કે જ્યાં તેનો ક્યાંય પણ પરાભવ થાય.

૧૮ અનાત્મશંસાષ્ટક.

ગુણૈર્યદિ ન પૂર્ણોઽસિ, કૃતમાત્મપ્રશંસયા ।

ગુણૈરેવાસિ પૂર્ણથ્વેત્, કૃતમાત્મપ્રશંસયા ॥ ૧ ॥

જે ગુણથી અધૂરો-અપૂર્ણ હોય તો ફેગટ આત્મપ્રશંસા કરવી ન ઘટે અને સર્વગુણપૂર્ણ જ હોય તો પછી સ્વપ્રશંસા કરવાનું પ્રયોજન શું ? આત્મલાઘાની કશી જરૂર જ નથી, તેથી કશો લાભ સંભવતો નથી, હાનિ તો સંભવે છે. ૧.

જે તું ગુણોવડે પૂર્ણ નથી તો પોતાની પ્રશંસાથી સચું, તેથી તો ફેગટ કુલાવાનું થાય. જે તું ગુણોવડે પૂર્ણ જ છે, તો પણ પોતાની પ્રશંસાથી સચું. “આચારઃ કુલમાખ્યાતિ” આચરણ કુળને જણાવે છે—એ ન્યાયે ગુણ સ્વયમેવ પ્રગટ થશે.

શ્રેયોદ્રુમસ્ય મૂલાનિ, સ્વોત્કર્ષામ્ભઃપ્રવાહતઃ ।

પુણ્યાનિ પ્રકટીકુર્વન્, ફલં કિં સમવાપ્સ્યસિ ? ॥ ૨ ॥

આપબડાઇરૂપ જળના પ્રવાહથી કલ્યાણ-વૃક્ષનાં પુન્યરૂપી મૂળિયાં ઊઘાડાં કરી નાખ્યા પછી તેનાં સારાં ફળ કયાંથી મેળવી શકીશ ? ૨.

કલ્યાણરૂપ વૃક્ષનાં પોતે કરેલાં સુકૃતરૂપ મૂળોને પોતાના ગુણોના ઉત્કર્ષવાદરૂપી પાણીના પ્રવાહથી પ્રગટ કરતો કલ્યાણ-રૂપ વૃક્ષનું શું ફળ પામીશ ? કંઈ પણ નહિ પામે. શુભ પુણ્ય જ ફળદાયક છે. કહ્યું છે કે—“ ધર્મઃ ક્ષરતિ કીર્તનાત્ ” આત્મપ્રશંસાથી ધર્મ નાશ પામે છે.

આલમ્બિતા હિતાય સ્યુઃ, પરૈઃ સ્વગુણરમયઃ ।

અહો સ્વયં ગૃહીતાસ્તુ, પાતયન્તિ ભવોદઘૌ ॥ ૩ ॥

આપણાં ગુણરૂપી વરત(દોર)ને અન્યજનો અવલંબે(પકડે) તો તે હિતકારક થવા પામે ખરા; પરંતુ આશ્ચર્યકારક છે કે એ જ વરતને જો પોતે જ પકડે તો ઊંચે ચડવાને બદલે નીચે (ભવ-સાગરમાં) પટકાઈ પડે. ફેાગટ આપબડાઈ કરવાથી અઘોગતિ થવા પામે છે; તેથી જ આત્મજલાધાથી દૂર રહેવું ઘટે છે. ૩.

બીજાએ આલંબન કરેલાં પોતાના ગુણરૂપ દોરડાંએ હિતને માટે થાય છે, પણ આશ્ચર્ય છે કે પોતે ગ્રહણ કરે તો તે સંસારસમુદ્રમાં પાડે છે. જો બીજા ગુણો કહે તો ગુણ-કારી થાય. આત્મસ્તુતિનો દોર પોતે ગ્રહણ કરે તો બુડાડે અને બીજા ગ્રહણ કરે તો તારે એ આશ્ચર્ય છે.

ઉચ્ચત્વદૃષ્ટિદોષોત્થ-સ્વોત્કર્ષજ્વરશાન્તિકમ્ ।

પૂર્વપુરુષસિંહેમ્યો, મૃશં નીચત્વભાવનમ્ ॥ ૪ ॥

પોતામાં ઊંચાપણુના દૃષ્ટિ-દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વેતકર્ષ (મદ) જવરને ઉતારવા [શાન્ત કરવા માટે] પૂર્વપુરુષ-સિંહોનાં ચરિત્રો સંભારી લઘુતા-નમ્રતા ધારવી. ૪.

પોતાની ઉચ્ચપણુની દૃષ્ટિના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વાભિ-માનરૂપ જવરની શાન્તિ કરનાર, પૂર્વપુરુષરૂપ સિંહોથી પોતાની અત્યન્ત ન્યૂનપણુની ભાવના છે.

શરીરરૂપલાવણ્ય-ગ્રામારામધનાદિભિઃ ।

ઉત્કર્ષઃ પરપર્યાયૈ-શ્રિદાનન્દધનસ્ય કઃ ? ॥ ૫ ॥

શરીર, રૂપ, લાવણ્ય, ગામ, આરામ અને ધન પ્રમુખ જડ-ક્ષણવિનાશી વસ્તુઓના સંબંધવડે જ્ઞાનાનંદી આત્માને મદ-અહંકાર કરવો કેમ ઘટે ? અર્થાત્ ન ઘટે. ૫.

શરીરના રૂપ, લાવણ્ય(સૌન્દર્ય), ગામ, આરામ-બાગ-બગીચા અને ધનાદિ, આદિ શબ્દથી પુત્ર-પૌત્રાદિ સમૃદ્ધિરૂપ પરપર્યાય-પરદ્રવ્યના ધર્મવડે ઉત્કર્ષ-અતિશય અભિમાન જ્ઞાના-નન્દવડે પૂર્ણપુરુષને શું હોય ? અર્થાત્ કંઈ પણ ન હોય. પ્રાયઃ કોઈ પારકા ધનવડે ધનવંતપણું ન માને.

શુદ્ધાઃ પ્રત્યાત્મસામ્યેન, પર્યાયાઃ પરિભાવિતાઃ ।

અશુદ્ધાશ્રાપકૃષ્ટત્વાદ્, નોત્કર્ષાય મહામુનેઃ ॥ ૬ ॥

પ્રત્યેક આત્માને શુદ્ધ જ્ઞાનાદિક શુણ્ણ-પર્યાયો (સિદ્ધોની જેમ) સરખા ભાવ્યા છતાં અને ચાર ગતિરૂપ અશુદ્ધ પર્યાયો તજવા યોગ્ય હોવાથી તત્ત્વવેત્તા જ્ઞાની મહાત્માને તે મદ માટે ન જ થઈ શકે. ૬.

શુદ્ધ નયે વિચારતાં શુદ્ધ-સહજ પર્યાયો પ્રત્યેક આત્મામાં તુલ્યપણે છે તેથી અને અશુદ્ધ-વિભાવ પર્યાયો તુલ્ય હોવાથી સર્વ નયમાં મધ્યસ્થપરિણતિવાળા સાધુને તે અભિમાનને માટે થતા નથી.

ક્ષોભં ગચ્છન્ સમુદ્રોઽપિ, સ્વોત્કર્ષપવનેરિતઃ ।

ગુણૌઘાન્ બુદ્બુદીકૃત્ય, વિનાશયસિ કિં મુધા ? ॥ ૭ ॥

સાધુમુદ્રાને ધારણ કર્યા છતાં, આત્મસ્લાધા કરવારૂપ પવનથી પ્રેરિત-ચલિત થઈ, ક્ષોભ પામતો તું પોતાના ગુણોને ઠોળી નાંખી વ્યર્થ શા માટે ગુમાવી દે છે ? ૭.

મુદ્રા-સાધુવેષની મર્યાદા સહિત (સમુદ્ર) હોવા છતાં પણ પોતાના ઉત્કર્ષ-અભિમાનરૂપ પવનથી પ્રેરિત થઈ ક્ષોભ પામતો ગુણના સમૂહને પરપોટારૂપે કરીને ફેાગટ કેમ વિનાશ કરે છે ? જેમ સમુદ્રને પવનથી પરપોટારૂપે કરી પાણીનો નાશ કરવો ન ઘટે, તેમ ઉત્તમ પુરુષને ઉત્કર્ષથી પોતાના ગુણોનો નાશ કરવો ન ઘટે.

નિરપેક્ષાનવચ્છિન્ના-નન્તચિન્માત્રમૂર્તયઃ ।

યોગિનો ગલિતોત્કર્ષા-પર્કર્ષાનલ્પકલ્પનાઃ ॥ ૮ ॥

માન અપમાનની કલ્પનામાત્ર જેમને શમી ગઈ છે એવા નિઃસ્પૃહી અને અખંડ અનંત જ્ઞાનને ધારણ કરનારા યોગી પુરુષો સદા જયવંતા વર્તે છે. ખરા શાશ્વત સુખના અર્થીજનો-એ આત્મસ્લાધાના દોષથી સદંતર દૂર રહેવું જોઈએ. ૮.

અપેક્ષારહિત, અનવચ્છિન્ન-દેશમાન રહિત, અનન્ત-કાળ-

માનરહિત ચારિત્રરૂપ (જ્ઞાનમાત્રરૂપ) શરીરવાળા યોગીશ્વરો પોતાની અધિકતા અને પરની હીનતાના ઘણા સંકલ્પવિકલ્પ-વિશેષથી રહિત હોય છે. અર્થાત્ યોગી પોતાના ઉત્કર્ષ અને પરના અપકર્ષની કલ્પના રહિત હોય છે.

૧૧ તત્ત્વદષ્ટિઅષ્ટક.

રૂપે રૂપવતી દષ્ટિ-દૃષ્ટ્વા રૂપં વિમુહ્યતિ ।

મજ્જત્યાત્મનિ નીરૂપે, તત્ત્વદષ્ટિસ્ત્વરૂપિણી ॥ ૧ ॥

બાહ્યરૂપવાળી મોહદષ્ટિ, બાહ્ય જડ વસ્તુમાં રૂપ જોઈને મૂંઝાઈ જાય છે, ત્યારે અરૂપી તત્ત્વદષ્ટિ રૂપાતીત (અરૂપી) આત્માના સ્વરૂપ(સુખ)માં જ મગ્ન રહે છે. ૧.

રૂપવાળી પૌઙ્ગલિક દષ્ટિ રૂપને દેખીને તેમાં મોહ પામે છે, અને તત્ત્વદષ્ટિ અરૂપી છે તેથી તે રૂપ રહિત આત્માને વિષે મગ્ન થાય છે. સરખે સરખાના યોગરૂપ સમ અલંકાર છે.

બ્રમવાટી બહિર્દષ્ટિ-બ્રમચ્છાયા તદીક્ષણમ્ ।

અબ્રાન્તસ્તત્ત્વદષ્ટિસ્તુ, નાસ્યાં શેતે સુલાશયા ॥ ૨ ॥

બાહ્યદષ્ટિ બ્રમવાદી-અજ્ઞાનને જ વધારનારી છે અથવા તે બ્રમવાદી-બ્રમની વાડરૂપ છે; એથી બાહ્યદષ્ટિથી જોવું જાણવું એ બ્રમ-વાડની છાયારૂપ છે. બ્રાન્તિ રહિત તત્ત્વદષ્ટિ જીવ તો તેમાં સુખની આશાથી સૂતો નથી-સાવધાનપણે સન્માર્ગે ચાલ્યો જાય છે. ૨.

બાહ્ય દષ્ટિ એ બ્રાન્તિની વાડી છે અને બાહ્ય દષ્ટિનો પ્રકાશ તે વિપર્યાસ શક્તિયુક્ત બ્રમની છાયારૂપ છે. જેમ વિષવૃક્ષની છાયા વિષરૂપ હોય છે તેમ બાહ્ય દષ્ટિનો પ્રકાશ બ્રાન્તિરૂપ બાણુવો, પરન્તુ બ્રાન્તિ રહિત તત્ત્વદષ્ટિવાળો એ બ્રમરૂપ છાયામાં સુખની ઇચ્છાથી સૂતો નથી, બહિર્દષ્ટિ પ્રકાશચન્દ્રાસન્નતાપ્રત્યયન્યાયે બ્રમરૂપ વિષતરુની છાયા છે. તેનો વિશ્વાસ તત્ત્વજ્ઞાની ન કરે, કારણ કે તે અન્તર્દષ્ટિ સુખથી પૂર્ણ છે.

ગ્રામારામાદિ મોહાય, યદ્ દૃષ્ટં બાહ્યયા દૃશા ।

તત્ત્વદૃષ્ટ્યા તદેવાન્ત-ર્નીતં વૈરાગ્યસંપદે ॥ ૩ ॥

બાહ્ય (મોહ) દષ્ટિથી દેખેલું ગ્રામ, ઉપવનાદિક મોહને જ વધારે છે, ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિથી તે ને તે જ વસ્તુ જોવાથી વૈરાગ્ય શુણ્ણની વૃદ્ધિ કરનારી નીવડે છે. ૩.

બાહ્યદષ્ટિથી દેખેલા ગ્રામ, ઉદ્યાન પ્રમુખ સુંદર બાહ્ય પદાર્થનો સમૂહ મોહને માટે થાય છે-મોહનું કારણ થાય છે. તે જ તત્ત્વદષ્ટિથી આત્મામાં ઉતારેલ હોય તો વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ માટે થાય છે.

બાહ્યદૃષ્ટેઃ સુધાસારઘટિતા માતિ સુન્દરી ।

તત્ત્વદૃષ્ટેસ્તુ સાક્ષાત્ સા, વિષ્ણુત્રપિઠરોદરી ॥ ૪ ॥

બાહ્યદષ્ટિ જીવને સુંદરી-સ્ત્રી અમૃતના નિચોડથી નીપ-જાવેલી લાગે છે, ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિને તો તે સાક્ષાત્ વિષ્ણુમૂર્તિ-દિક મળથી ભરેલી હાંડલીરૂપ ભાસે છે. ૪.

બાહ્યદષ્ટિને અમૃતના સારવડે ઘડેલી સ્ત્રી ભાસે છે. તત્ત્વ-
દષ્ટિને તો તે સ્ત્રી પ્રત્યક્ષ વિદ્યા અને મૂત્રની હાંડલી જેવા
ઉદરવાળી લાગે છે.

લાવણ્યલહરીપુણ્યં, વપુઃ પश्यति बाह्यदृग् ।

तत्त्वदृष्टिः श्वकाकानां, भक्ष्यं कृमिकुलाकुलम् ॥ ૫ ॥

બાહ્યદષ્ટિવાળો જીવ રૂપ-લાવણ્યથી ભરેલું શરીર પવિત્ર
લેખે છે, ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિ-મહાત્મા એ જ શરીરને અનેક કૃમિ-
ઓથી ભરેલું (દુર્ગન્ધાપાત્ર) અને કેવળ કાગડા, કૂતરાઓ
ખાઈ શકે એવું સમજે છે. ૫.

બાહ્યદષ્ટિ લાવણ્યના તરંગવડે પવિત્ર એવા શરીરને જુએ
છે, અને તત્ત્વદષ્ટિ કાગડા અને કૂતરાને ભક્ષણ કરવા યોગ્ય
તથા કરમિયાના સમૂહથી ભરેલું જુએ છે.

गजाश्वैर्भूपभवनं, विस्मयाय बहिर्दृशः ।

तत्राश्वेभवनात् कोऽपि, भेदस्तत्त्वदृशस्तु न ॥ ૬ ॥

હાથી ઘોડાઓથી ગાજી રહેલું કોઈ ભૂપતિતું ભુવન
(રાજમહેલ) જોઈને બાહ્યદષ્ટિને વિસ્મય-અચંખો થાય છે,
ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિને હાથી, ઘોડાના વન કરતાં એમાં કશી વિશે-
ષતા જણાતી નથી. ૬.

બાહ્યદષ્ટિને હાથી અને ઘોડા સહિત રાજમન્દિર આશ્ચર્ય-
ને માટે થાય છે પણ તત્ત્વદષ્ટિને તો તે રાજમન્દિરમાં ઘોડા
અને હાથીના વનથી કંઈ પણ અન્તર લાગતું નથી. તત્ત્વદષ્ટિ-
ને કયાંય ચમત્કાર નથી, તે તો પુદ્ગલનો વિલાસ માને છે.

મસ્મના કેશલોચેન, વપુર્ધૃતમલેન વા ।

મહાન્તં બાહ્યદગ્ વેતિ, ચિત્સામ્રાજ્યેન તત્ત્વવિત્ ॥ ૭ ॥

કેશનો લોચ કરવાથી કે રાખ ચોળવાથી કે મેલું શરીર રાખવાથી કોઈને મહંતરૂપે બાહ્યદષ્ટિ માની લે છે ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિ પુરુષ તો ચિત્તની શુદ્ધિથી જ તેને મહંત લેખે છે. ૭.

બાહ્યદષ્ટિ શરીરે રાખ ચોળવાથી, કેશનો લોચ કરવાથી અથવા શરીરે મેલ ધારણ કરવાથી ‘આ મહાત્મા છે’ એમ બાણે છે, પરંતુ તત્ત્વદષ્ટિ જ્ઞાનની પ્રભુતાથી મહાન બાણે છે.

ન વિકારાય વિશ્વસ્યો-પકારાયૈવ નિર્મિતાઃ ।

સ્ફુરત્કારુણ્યપીયૂષ-વૃષ્ટયસ્તત્ત્વદૃષ્ટયઃ ॥ ૮ ॥

વિશાળ કરુણા(દયા-ક્ષમા-સહાનુભૂતિ)રૂપી અમૃતને વર્ષ-નારા તત્ત્વદષ્ટિ જનો વિશ્વના કશે ગેરલાભ માટે નહીં, કિંતુ એકાન્ત હિતને માટે જ નિર્માણ થયેલા છે. ૮.

સ્ફુરાયમાન કરુણારૂપ અમૃતની વૃષ્ટિ કરનારા તત્ત્વદષ્ટિ પુરુષો વિકારને માટે નહિ, પણ વિશ્વના ઉપકારને માટે જ ઉત્પન્ન કરેલા છે.

૨૦ સર્વસમૃદ્ધ્યષ્ટક.

બાહ્યદષ્ટિપ્રચારેષુ, મુદ્રિતેષુ મહાત્મનઃ ।

અન્તરેવાવભાસન્તે, સ્ફુટાઃ સર્વાઃ સમૃદ્ધયઃ ॥ ૧ ॥

બાહ્યદષ્ટિનો પ્રચાર બંધ થયે-અહંતા ને મમતાબુદ્ધિ દૂર

થયે છતે તે મહાત્માઓને પોતાના આત્મામાં જ સકળ સમૃદ્ધિઓ સ્ફુટ (પ્રગટ) જણાવા લાગે છે. ૧.

બાહ્યદૃષ્ટિનો વિષયસંચાર (વિષયપ્રવૃત્તિ) રોકવાથી જ્ઞાન-વડે મહાન્ આત્મા જેનો છે એવા પુરુષને આત્મામાં જ પ્રગટ થયેલી સર્વ સંપત્તિ અનુભવથી ભાસે છે.

સમાધિર્નન્દનં ધૈર્યં, દમ્ભોલિઃ સમતા શ્રી ।

જ્ઞાનં મહાવિમાનં ચ, વાસવશ્રીરિયં મુનેઃ ॥ ૨ ॥

સહજ સમાધિરૂપી નંદન વન, ધૈર્યરૂપી વજ્ર, સમતારૂપી ઈન્દ્રાણી અને જ્ઞાનરૂપી મહાવિશાળ વિમાન—આ રીતે તત્ત્વ-રસિક મુનિને સાક્ષાત્ ઈન્દ્ર સંબંધી લક્ષ્મી છે, વિશેષમાં નિર્ઘેય—મુનિની સમૃદ્ધિ ઉપાધિ વગરની છે. ૨.

ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતારૂપ સમાધિ તે જ નન્દનવન છે, જેનાથી પરિષદરૂપ પર્વતની પાંખ છેદાય એવું ધૈર્યરૂપ વજ્ર છે, સમતા—મધ્યસ્થપરિણુતિ એ જ ઈન્દ્રાણી છે અને સ્વરૂપના બોધરૂપ જ્ઞાન એ જ મહાવિમાન છે, એમ મુનિને આવી ઈન્દ્રની લક્ષ્મી છે.

વિસ્તારિતક્રિયાજ્ઞાન—ચર્મચ્છત્રો નિવારયન્ ।

મોહમ્લેચ્છમહાવૃષ્ટિં, ચક્રવર્તી નર્કિ મુનિઃ ? ॥ ૩ ॥

વિશાળ ક્રિયા અને જ્ઞાનરૂપ ચર્મરત્ન અને છત્રરત્નવડે મોહમ્લેચ્છ કરેલી (જન્મમરણપરંપરા સંબંધી) મહાવૃષ્ટિને નિવારતા મુનિરાજ ખરા ચક્રવર્તી કેમ નહીં ? ૩.

યોગપરિણુતિરૂપ ક્રિયા અને ઉપયોગપરિણુતિરૂપ જ્ઞાન, તે

રૂપ ચર્મરત્ન અને છત્રરત્ન જેણે વિસ્તારેલ છે એવા, અને તેથી મોહરૂપ મ્લેચ્છ-ઉત્તરખંડના યવનોએ પ્રેરેલા મિથ્યાત્વ દૈત્યોએ કરેલી કુવાસનારૂપ મોટી વૃદ્ધિનું નિવારણ કરતા મુનિ શું ચક્રવર્તી નથી ?

નવબ્રહ્મસુધાકુण्ड-निष्ठाधिष्ठायको मुनिः ।

नागलोकेशवद् भाति, क्षमां रक्षन् प्रयत्नतः ॥ ४ ॥

નવવિધ બ્રહ્મચર્યરૂપી અપૂર્વ અમૃતકુંડોમાં એકનિષ્ઠાથી વાસ કરતા અને સાવધાનપણે ક્ષમા-સમતાનું સેવન કરતા એવા મુનિરાજ ક્ષમા-પૃથ્વીનું પાલન-રક્ષણ કરતા નાગરાજની જેવા શોભે છે. ૪.

નવ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યરૂપ અમૃતકુંડની સ્થિતિના સામર્થ્યથી સ્વામી અને યતનથી ક્ષમા-સહિષ્ણુતા રાખતા મુનિ નાગલોકના સ્વામીની પેઠે શોભે છે. જે બીજો નાગલોકનો સ્વામી ઉરગપતિ (શેષનાગ) છે તે ક્ષમા-પૃથ્વીને ધારણ કરતો શોભે છે.

मुनिरध्यात्मकैलाशे, विवेकवृषभस्थितः ।

शोभते विरतिज्ञप्ति-गङ्गागौरीयुतः शिवः ॥ ५ ॥

મુનિ અધ્યાત્મરૂપ કૈલાશ ઉપર વિવેક-વૃષભ પર આરૂઢ થયેલા, વિરતિ ને જ્ઞપ્તિ (ક્રિયા ને જ્ઞાનશક્તિ) રૂપ ગંગા ને ગૌરી યુક્ત શિવની પેઠે શોભે છે. ૫.

મુનિ અધ્યાત્મરૂપ કૈલાશને વિષે સદ્-અસદ્ના નિર્ણયરૂપ વિવેકવૃષભ ઉપર બેઠેલા તથા વિરતિ-ચારિત્રકળા અને જ્ઞપ્તિ-જ્ઞાનકળારૂપ ગંગા અને પાર્વતી સહિત મહાદેવની પેઠે શોભે છે.

જ્ઞાનદર્શનચન્દ્રાર્ક-નેત્રસ્ય નરકચ્છિદઃ ।

સુખસાગરમગ્રસ્ય, કિં ન્યૂનં યોગિનો હરેઃ ? ॥ ૬ ॥

જ્ઞાન-દર્શન સ્થાનીય ચન્દ્ર-સૂર્યરૂપ નેત્રવાળા, નરકરૂપ અસુરને છેદવાવાળા અને સુખ-સાગરમાં મગ્ન રહેનારા યોગી સંન્યાસી-ત્યાગી મુનિને હરિ-વિષ્ણુથી શી ન્યૂનતા છે ? કશી ન્યૂનતા નથી, બિલટી અધિકતા છે. ૬.

જ્ઞાન-વિશેષબોધરૂપ અને દર્શન-સામાન્યબોધરૂપ ચન્દ્રમા અને સૂર્ય જેનાં નેત્ર છે એવા, નરકગતિનો નાશ કરનારા અને સુખરૂપ સમુદ્રમાં મગ્ન થયેલા યોગીને કૃષ્ણ કરતાં શું એાછું છે ? કંઈ પણ ન્યૂન નથી.

યા સૃષ્ટિર્બ્રહ્મણો બાહ્યા, બાહ્યાપેક્ષાવલમ્બિની ।

મુનેઃ પરાનપેક્ષાઽન્તર્ગુણસૃષ્ટિઃ તતોઽધિકા ॥ ૭ ॥

બ્રહ્માની બાહ્ય સૃષ્ટિ બાહ્ય વસ્તુઓની અપેક્ષાવાળી છે અને બહારની કોઈ જડ-વસ્તુની અપેક્ષા વગરની મુનિની અંતરગુણની સૃષ્ટિ તે કરતાં અધિકાતી છે. ૭.

જે બ્રહ્માની સૃષ્ટિ બાહ્ય પ્રપંચગોચર (બાહ્ય જગત સંબન્ધી) અને બાહ્ય કારણની અપેક્ષાને અવલમ્બે છે અને મુનિની અંતરંગ ગુણની સૃષ્ટિ-રચના પરની અપેક્ષા રહિત છે, તેથી તે બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી અધિક છે. અહીં ઉપમાનથી ઉપમેય અધિક છે.

રત્નૈસ્ત્રિભિઃ પવિત્રા યા, સ્ત્રોતોભિરિવ જાહ્નવી ।

સિદ્ધયોગસ્ય સાઽપ્યર્હત્પદવી ન દવીયસી ॥ ૮ ॥

ત્રિસોત(ત્રણ પ્રવાહ)વડે પવિત્ર બહ્મવી-આકાશગંગાની જેમ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીવડે પવિત્ર એવી તીર્થંકરની પદવી પણ સિદ્ધયોગી સંત-મહાત્માને પ્રાપ્ત થવી દૂર (દુર્લભ) નથી. ૮.

ત્રણ પ્રવાહવડે પવિત્ર ગંગાનદીની જેમ ત્રણ રત્નોવડે પવિત્ર અરિહંતની પદવી પણ સિદ્ધયોગવાળા સાધુને અતિ દૂર નથી, કારણ કે સિદ્ધયોગને સમાપત્તિ આદિના ભેદે તીર્થંકરનું દર્શન થાય છે એમ કહ્યું છે.

ગુરુમક્તિપ્રભાવેન, તીર્થંકૃદર્શનં મતમ્ ।

સમાપત્યાદિભેદેન, નિર્વાણૈકનિબન્ધનમ્ ॥ યોગદૃષ્ટિઃ

ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી સમાપત્તિ આદિ ધ્યાનના ભેદે કરીને તીર્થંકરનું દર્શન થાય છે એમ કહ્યું છે. આદિ શબ્દથી તીર્થંકરનામકર્મના બન્ધ થવાથી તેના ઉદ્ધે તીર્થંકરપદની પ્રાપ્તિ થાય તે પણ ગ્રહણ કરવું. તે નિર્વાણનું મુખ્ય કારણ છે.

૨૧ કર્મવિપાકચિન્તનાષ્ટક.

દુઃખં પ્રાપ્ય ન દીનઃ સ્યાત્, સુખં પ્રાપ્ય ચ વિસ્મિતઃ ।

મુનિઃ કર્મવિપાકસ્ય, જાનન્ પરવશં જગત્ ॥ ૧ ॥

મુનિરાજ દુઃખ પ્રાપ્ત થવાથી દીન બનતા નથી તેમ જ સુખ મળવાથી આનંદ માનતા નથી, પરંતુ આ જગતમાં પ્રાણીમાત્ર કર્મવિપાકને આધીન છે, એમ જાણે છે. ૧.

મુનિ કર્મના શુભાશુભ પરિણામને પરવશ થયેલા જગતને જાણુતા દુઃખ પામીને દીન ન થાય અને સુખ પામીને વિસ્મયવાળા ન થાય.

येषां भ्रूमङ्गमात्रेण, भज्यन्ते पर्वता अपि ।

तैरहो कर्मवैषम्ये, भूपैर्भिक्षाऽपि नाप्यते ॥ २ ॥

જે નૃપતિના ફક્ત ભૃકુટીના ઇસારા માત્રથી જ પર્વતના શિખરો પણ લેદાઈ જતા હતા-ચૂરેચૂરા થઈ જતા હતા તે જ નૃપતિને જ્યારે કર્મની પ્રતિકૂળતા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ક્ષુધા શાન્ત કરવા માટે ઘરે ઘરે ભ્રમણ કરતા છતાં ભિક્ષા પણ મળતી નથી. ૨.

જેઓની ભૃકુટીના ભંગમાત્રથી (ભમરના ચાલવાથી) પર્વતો પણ ભાંગી જાય છે તેવા બલવાન રાજાઓ પણ કર્મની વિષમતા આવી પડે છે ત્યારે ભિક્ષા પણ મેળવી શકતા નથી, એ મહદ્ આશ્ચર્ય છે.

जातिचातुर्यहीनोऽपि, कर्मण्यभ्युदयावहे ।

क्षणाद् रङ्गोऽपि राजा स्यात्, छत्रछन्नदिगन्तरः ॥ ३ ॥

ચતુરાઈ લેશમાત્ર ન હોય અને સાથે કુળવાન-ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પણ ન હોય છતાં પણ તે સામાન્ય ગણાતો માણસ કર્મની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થતાં ક્ષણમાત્રમાં દશે દિશાઓમાં જેની આણુ પ્રવર્તી રહેલ છે એવો નરેશ બને છે. ૩.

જાતિ અને ચતુરાઈથી દીન હોવા છતાં પણ જ્યારે અભ્યુદય થાય-શુભકર્મનો ઉદય થાય ત્યારે ક્ષણવારમાં રંગ પણ નન્દ આદિની પેઠે છત્રવડે ઢાંકયું છે દિશામંડળ જેણે એવો રાજા થાય છે.

વિષમા કર્મણઃ સૃષ્ટિ-દૃષ્ટા કરમપૃષ્ઠવત્ ।

જાત્યાદિભૂતિવૈષમ્યાત્, કા રતિસ્તત્ર યોગિનઃ ? ॥ ૪ ॥

કર્મની સૃષ્ટિ ઊંટની પીઠના જેવી વિષમ છે એમ જાણી, પ્રભુ-તાદિ વિષમતા દેખી તેમાં યોગી મહાત્માઓ આસક્ત થતા નથી. ૪.

જાતિ આદિની ઉત્પત્તિના વિષમપણાથી કર્મની રચના ઊંટની પીઠની જેવી કયાંય પણ સરખી નહિ એવી વિષમ દીઠી છે, તેથી કર્મની સૃષ્ટિમાં યોગીને શી રતિ (પ્રીતિ) થાય ? પ્રશમરતિમાં કહ્યું છે કે—

“ જાતિકુલદેહવિજ્ઞાનાયુર્બલમોગભૂતિવૈષમ્યમ્ ।

દૃષ્ટ્વા કથમિહ વિદુષાં, ભવસંસારે રતિર્ભવતિ ॥ ”

જાતિ (ભાતૃપક્ષ), કુળ (પિતૃપક્ષ), શરીર, વિજ્ઞાન, આયુષ, બળ અને ભોગની પ્રાપ્તિનું વિષમપણું જોઈને વિદ્વાનોને જન્મમરણરૂપ સંસારમાં કેમ પ્રીતિ થાય ? અર્થાત્ કેઈ પણ પ્રકારની રતિ ન થાય.

આરૂઢાઃ પ્રશમશ્રેણિં, શ્રુતકેવલિનોઽપિ ચ ।

આમ્યન્તેઽનન્તસંસાર-મહો દુષ્ટેન કર્મણા ॥ ૫ ॥

શ્રુતકેવળી (ચૌદપૂર્વી) કહેવાતા અને ઉપશમશ્રેણી પર આરૂઢ થયેલા મુનિ પણ દુષ્ટ કર્મના પ્રસંગથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. ૫.

ઉપશમશ્રેણિ ઉપર ચાવત્ અગિયારમા ગુણસ્થાનકે ચઢેલા અને શ્રુતકેવલી-ચૌદપૂર્વધરોને પણ અહો ! દુષ્ટ કર્મ અનન્ત સંસાર લમાડે છે.

અર્વાક સર્વાઙ્ગિ સામગ્રી, શ્રાન્તેવ પરિતિષ્ઠતિ ।

વિપાકઃ કર્મણઃ કાર્ય-પર્યન્તમનુધાવતિ ॥ ૬ ॥

પ્રથમ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને કારણુ સમાન એવી સર્વ સામગ્રીઓનો સહભાવ છતાં તે સામગ્રી નકામી હોય તેમ પડી રહે છે, પરંતુ કૃતકર્મનો વિપાક તો કાર્યસિદ્ધિના પર્યંત સુધી પહોંચી જાય છે. ૬.

નજીક રહેલી બીજી બધી ચ સામગ્રી-કારણુયોજના થાકે-લાની પેઠે રહે છે, પણ કાર્ય કરવાને ઉતાવળી થતી નથી, અને કર્મનો વિપાક કાર્યના છેડા સુધી દોડે છે. છેલ્લું કારણુ હોવાથી કર્મવિપાક એ જ પ્રધાન કારણુ છે.

અસાવચરમાવર્તે, ધર્મ હરતિ પશ્યતઃ ।

ચરમાવર્તિસાધોસ્તુ, છલમન્વિષ્ય હૃણ્યતિ ॥ ૭ ॥

આ સંસાર પરિભ્રમણુ કરવામાં જેમનો છેલ્લો ફેરો અથવા ચરમાવર્ત છે તેવા સાધુમહાત્માઓના ધર્મને કર્મવિપાક દૂષણુ લગાડીને ખુશી થાય છે, પણ જેનું ચમાવર્ત નથી તેવાઓના ધર્મને તો પૂર્વકથિત કર્મવિપાક હરણુ કરી જાય છે. ૭.

આ કર્મવિપાક ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તથી પહેલાં અન્ય પુદ્ગલપરાવર્તમાં દેખતાં છતાં ધર્મને હરે છે અને ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તવાળા સાધુનું તો પ્રમાદરૂપ છિદ્ર-અન્તર્ભર્મ ગવેષીને હર્ષ પામે છે-ખુશ થાય છે.

સામ્યં વિમર્તિ યઃ કર્મ-વિપાકં હૃદિ ચિન્તયન્ ।

સ એવ સ્યાચ્ચિદાનન્દ-મકરન્દમધુવ્રતઃ ॥ ૮ ॥

કર્મના વિષાકની એ પ્રકારે વિચિત્રતાનો વિચાર કરી (હે સુસ્ર અંધુઓ !) સામ્યતા ધારણ કરો, જેથી ચિદાનંદરૂપ મકરંદનું આસ્વાદન કરનાર ભોગી બ્રમર બનશો. ૮.

જે કર્મના શુભાશુભ પરિણામને હૃદયમાં વિચારતો સમભાવને ધારણ કરે છે તે જ્ઞાનાનંદરૂપ મકરંદ-પુષ્પપરાગનો ભોગી બ્રમર (રસજ) થાય છે.

૨૨ ભવોદ્દેગાષ્ટક.

યસ્ય ગમ્भीરમધ્યસ્યા-જ્ઞાનવજ્રમયં તલમ્ ।

રુદ્ધા વ્યસનશૈલોઘૈઃ, પન્થાનો યત્ર દુર્ગમાઃ ॥ ૧ ॥

પાતાલકલશા યત્ર-ભૃતાસ્તૃષ્ણામહાનિલૈઃ ।

કષાયાશ્ચિત્તસંકલ્પ-વેલાઘૃદ્ધિં વિતન્વતે ॥ ૨ ॥

સ્મરૌર્વાગ્નિર્જ્વલત્યન્તર્યત્ર સ્નેહેન્ધનઃ સદા ।

યો ઘોરરોગશોકાદિ-મત્સ્યકચ્છપસંકુલઃ ॥ ૩ ॥

દુર્બુદ્ધિમત્સરદ્રોહૈ-વિંદુદુર્વાતગર્જિતૈઃ ।

યત્ર સાંયાત્રિકા લોકાઃ, પતન્ન્યુત્પાતસંકટે ॥ ૪ ॥

જ્ઞાની તસ્માદ્ ભવામ્બોધે-નિત્યોદ્વિગ્નોઽતિદારુણાત્ ।

તસ્ય સંતરણોપાયં, સર્વયત્નેન કાઢ્ઢતિ ॥ ૫ ॥

જેનો મધ્ય ભાગ બહુ ઊંડો છે એવા સંસાર-સમુદ્રનું અજ્ઞાનરૂપી વજ્રમય તળિયું છે, અને અનેક ઉપાધિઓરૂપી ડુંગરો આવડે જેમાં માર્ગો ભારે દુર્ગમ-આકરા છે. ૧.

તૃણાફી પ્રચંડ પવનોવડે ભરેલા ક્રોધાદિ કષાયોફી ચાર પાતાળકળશો જેમાં રહ્યા સતા, ચિત્તસંકટપોની પરંપરા-ફ પ ભરતી કર્યા કરે છે. ૨.

જેમાં વિષય(કામ)ફી વડવાનળ (મહાઅગ્નિ) બળ્યા કરે છે, અને સ્નેહફી લાકડાં હોમાયાં કરે છે તથા જે મહા-રોગ તથા શોકપ્રમુખ મરુછ અને કુરુછપોવડે વ્યાપ્ત છે. ૩.

દુર્બુદ્ધિ, મત્સર અને દ્રોહફી વિજળી, વિષમ વાત અને ગર્ભરવોવડે ઉપજતા અનેક ઉત્પાતફી સંકટમાં મુસાફરી કરનારા લોકો પડે છે. ૪.

અને આવા અતિ ભયંકર ભવસાયરથી સદા ઉદ્ધિગ્ન-વિરક્ત રહી જ્ઞાની પુરુષ તેને તરી પાર પામવાના ઉપાયને સર્વ સાવધાનતાવડે ઈચ્છે છે. ૫.

જેનો મધ્યભાગ અગાધ છે એવા સંસારસમુદ્રનું અજ્ઞાનફ પ વજ્રથી બનેલું તળિયું છે, જ્યાં સંકટફ પ પર્વતોની શ્રેણીવડે રુંધાયેલા અને દુઃખે જઈ શકાય એવા વિષમ માર્ગો છે. ૧

જ્યાં તૃણા-વિષયાભિલાષફ પ મહાવાયુથી ભરેલા ક્રોધાદિ ચાર કષાયફ પ પાતાલકલશો મનના વિકલ્પફ પ વેલાની વૃદ્ધિ (ભરતી) કરે છે. ૨

જ્યાં મધ્યભાગમાં સ્નેહ-રાગફ પ ઈધનવાળો કંદર્પફ પ વડવાનલ હંમેશાં બળ્યા કરે છે. જે (સંસારસાગર) આકરા રોગ-શોકાદિફ પ માછલા અને કાચબાવડે ભરપૂર છે. ૩

જ્યાં દુર્બુદ્ધિ-માઠી બુદ્ધિ, શુભોમાં રોષ કરવાફ પ મત્સર,

દ્રોહ-અપકાર કરવાની બુદ્ધિરૂપ વિજળી, લયંકર વાયુ અને ગર્જનાવડે સાંચાત્રિક (વહાણુવટી) લોહો ઉત્પાતરૂપ સંકટમાં પડે છે. ૪

એવા અત્યન્ત લયંકર સંસારસમુદ્રથી નિત્ય લયલીત થયેલા જ્ઞાનીઓ તે લવસમુદ્રને સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નથી તરી જવાના ઉપાયને ઇચ્છે છે. ૫

તૈલપાત્રધરો યદ્વદ્, રાધાવેધોઘતો યથા ।

ક્રિયાસ્વનન્યચિત્તઃ સ્યાદ્, ભવમીતસ્તથા મુનિઃ ॥ ૬ ॥

જેવી રીતે તેલથી સંપૂર્ણ ભરેલા પાત્રને (આખા નગરમાં ફરતાં) ઉચકીને ચાલનારને તથા રાધાવેધ (નીચે રાખેલી તેલની કડાઈમાં ઉપર ગોઠવેલા ફરતા ચક્રો વચ્ચેની પૂતળીનું પ્રતિબિંબ જોઈ તેની ડાબી આંખની કીકી વિંધવાની ક્રિયા) સાધનારને સાવધાનતા રાખવી પડે છે તેવી સાવધાનતા લવલીરુ મહામુનિ સંયમ-કરણી કરવામાં રાખે છે. ૬.

જેમ બાવન પલના તેલથી સંપૂર્ણ ભરેલા પાત્ર-ધાળને ધારણ કરનાર મનુષ્ય મરણના લયે રાજના કહેવાથી બધા ચૌટામાં ફરી ત્યાં થતાં નાટકાદિને નહિ દેખતો અગ્રમત્તપણે એક પણ ટીપું પાણી સિવાય લઈ આવ્યો અને જેમ રાધાવેધ સાધવામાં તત્પર થયેલો, જેનું બીજે ક્યાંય ચિત્ત નથી એવો એકાગ્રચિત્તવાળો હોય તેમ સંસારથી લય પામેલા મુનિ આશિષ-ક્રિયામાં એકાગ્રચિત્તવાળા હોય છે.

વિષં વિષસ્ય વહેશ્ચ, વહિરેવ યદૌષધમ્ ।

તત્ સત્યં ભવમીતાના-મુપસર્ગેઽપિ યન્ન મીઃ ॥ ૭ ॥

વિષનું ઔષધ વિષ (સર્પનું) જેર ઉતારવા લીંબડો ચવ-

રાવાય છે) અને અગ્નિનું ઔષધ અગ્નિ (જ્વરાંકુશથી તાવ જાય છે) સાચું છે, તેથી જ લવભીરુ સાધુજનોને ઉપસર્ગનો લય હોતો નથી, પણ અદીનપણે ધૈર્ય ને હિંમતથી સર્વ અનુકૂળ ને પ્રતિકૂળ પરિસરોને સહન કરે છે. ૭.

વિષનું ઔષધ વિષ અને અગ્નિનું ઔષધ અગ્નિ જ કહેવાય છે તે સત્ય છે, જેથી સંસારથી લય પામેલાને ઉપસર્ગ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ લય હોતો નથી.

સ્થૈર્યં ભવભયાદેવ, વ્યવહારે મુનિર્વ્રજેત્ ।

સ્વાત્મારામસમાધૌ તુ, તદપ્યન્તર્નિમજ્જતિ ॥ ૮ ॥

લવભીરુતાથી મુનિજનો વ્યવહારપાલનમાં સ્થિરતા રાખે છે અને સ્વઆત્મારામમાં ખરી શાન્તિ-સમાધિ પ્રસરતાં તે લવલય અંતરમાં સમાઈ જાય છે. ૮.

વ્યવહારનયે મુનિ સંસારના લયથી જ સ્થિરતા પામે છે અને પોતાના આત્માની રતિરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હોય ત્યારે સંસારનો લય પણ સમાધિમાં જ મગ્ન થાય છે; કારણ કે:—

“ મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર નિઃસ્પૃહો મુનિસત્તમઃ ”

મોક્ષ અને સંસારમાં બંને ય ઉત્તમ મુનિ નિઃસ્પૃહ હોય છે, એવું શાસ્ત્રવચન છે.

૨૩ લોકસંજ્ઞાત્યાગાષ્ટક.

પ્રાપ્તઃ ષષ્ઠં ગુણસ્થાનં, ભવદુર્ગાદ્રિલઙ્ઘનમ્ ।

લોકસંજ્ઞારતો ન સ્યાન્, મુનિર્લોકોત્તરસ્થિતિઃ ॥ ૧ ॥

આ સંસારરૂપી ભારે વસમો ઘાટ પાર ઊતારી જવા જેવું છઠું ‘પ્રમત્ત’ ગુણસ્થાનક જેમને પ્રાપ્ત થયું છે તે લોકોત્તર સ્થિતિને લજનારા મુનિવરો લોકસંજ્ઞા(ગાડરીયા પ્રવાહ)માં ન જ તણાય. ૧.

સંસારરૂપ વિષમ પર્વતનું ઉદ્ધવન કરવારૂપ છઠા ગુણસ્થાનકને પ્રાપ્ત થયેલ, જેની લોકોત્તર માર્ગમાં સ્થિતિ-મર્યાદા છે એવા મુનિ ‘લોકે કયું’ તે જ કરવું, પણ શાસ્ત્રાર્થ ન વિચારવો’ એવી બુદ્ધિરૂપ લોકસંજ્ઞામાં પ્રીતિવાળા ન હોય.

યથા ચિન્તામણિં દત્તે, વઠરો વદરીફલૈઃ ।

હહા જહાતિ સદ્ધર્મં, તથૈવ જનરઙ્ગનૈઃ ॥ ૨ ॥

જેમ કોઈ મૂર્ખ ચિન્તામણિ રત્નને ઓરના મૂલ્યે વેચી દે, તેમ અહા ! મુગ્ધજનો લોકરંજનાર્થે અમૂલ્ય ચિન્તામણિ જેવા શ્રેષ્ઠ ધર્મને ગુમાવી દે છે. ૨.

જેમ મૂર્ખ ઓરવડે(ઓરના મૂલ્યથી) ચિન્તામણિ રત્ન આપે છે, તેમ જ મૂઠ જીવો વિવિધ પ્રકારના લોકરંજન કરવાવડે સદ્ધર્મને તજે છે, એ ખેદનો વિષય છે.

લોકસંજ્ઞામહાનઘા-મનુસ્રોતોઽનુગા ન કે ।

પ્રતિસ્રોતોઽનુગસ્ત્વેકો, રાજહંસો મહામુનિઃ ॥ ૩ ॥

લોકસંજ્ઞારૂપી મહાનદીના ચાલતા પ્રવાહમાં કોણ કોણ નથી તણાતું ? ફક્ત રાજહંસ સમા મુનિવરો જ સામા પૂરે તરી સ્વસંયમમાર્ગને દીપાવે છે. ૩.

લોકસંજ્ઞારૂપ મોટી નદીમાં તૃણાદિની પેઠે પ્રવાહને અનુસરનારા એવા કોણ નથી ? પણ સામે પ્રવાહે ચાલનાર એવા રાજહંસ એક મહામુનિ જ છે.

લોકમાલમ્બ્ય કર્તવ્યં, કૃતં बहुभिरेव चेत् ।

तदा मिथ्यादृशां धर्मो, न त्याज्यः स्यात् कदाचन ॥૪॥

જે ઘણાએ કર્યું તે ગુણદોષના વિચાર વગર શૂન્યપણે ગાડરીયા પ્રવાહ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો કદાપિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી શકાય જ નહીં, અતઃ થોડાએ કે ઘણાએ આદરેલા શુદ્ધ તત્ત્વનો જ આદર સમજપૂર્વક કરવો અને અશુદ્ધ તત્ત્વનો ત્યાગ જ કરવો, એ જ શ્રેયકારી છે. ૪.

જો લોકને અવલંબીને ઘણા માણસોએ જ કરેલું કરવા યોગ્ય હોય તો મિથ્યાદૃષ્ટિનો ધર્મ ક્યારેય પણ તજવા યોગ્ય ન હોય.

श्रेयोऽर्थिनो हि भूयांसो, लोके लोकोत्तरे न च ।

स्तोका हि रत्नवणिजः, स्तोकाश्च स्वात्मसाधकाः ॥૫॥

શ્રેયના અર્થીજનો લોકમાં કે લોકોત્તર માર્ગમાં થોડા જ સંભવે. રત્નના વ્યાપારી-ઝવેરીઓ જેમ થોડા તેમ આત્માને યથાર્થ ઓળખી કલ્યાણ સાધનારા પણ થોડા જ હોય, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. ૫.

ખરેખર મોક્ષના અર્થી લોકમાર્ગ અને લોકોત્તર માર્ગમાં

ઘણા નથી, કારણ કે રત્નના વહેપારી થોડા છે, તેમ પોતાના આત્માના અર્થને સાધનારા પણ થોડા છે.

લોકસંજ્ઞાહતા હન્ત, નીચૈર્ગમનદર્શનૈઃ ।

શંસયન્તિ સ્વસત્યાંગમર્મઘાતમહાવ્યથામ્ ॥ ૬ ॥

લોકસંજ્ઞાથી હણાયેલા મુગ્ધ જનો નીચા વર્ગીને આલતાં, પોતાના સત્ય અંગમાં લાગેલા કારમા ઘાથી થતી મહાવેદનાને સૂચવે છે. ૬.

અફસોસ છે કે લોકસંજ્ઞાએ કરી હણાયેલા જીવો ‘ધીમે જવું, નીચે જોવું’ ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિવડે પોતાના સત્ય વ્રતરૂપ અંગમાં થયેલી મર્મપ્રહારની મહાવેદનાને જણાવે છે.

આત્મસાક્ષિકસદ્ધર્મ-સિદ્ધૌ કિં લોકયાત્રયા ?

તત્ર પ્રસન્નચન્દ્રશ્ચ, ભરતશ્ચ નિદર્શને ॥ ૭ ॥

આત્માની સાક્ષીએ કરેલા દાન, શીલ, તપ ને ભાવરૂપ ધર્મની સિદ્ધિ સહજ સિદ્ધ છે, તો પછી લોકદેખાવની શી જરૂર? પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિ અને ભરત ચક્રવર્તી આ બાબતમાં દ્રષ્ટાંતરૂપ છે. ૭.

આત્માની સાક્ષીએ સદ્ધર્મની સિદ્ધિ થઈ હોય તો લોક-યાત્રા-લોકવ્યવહારનું શું કામ છે? લોકને જણાવવાથી શું? તેમાં પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિ અને ભરતરાજર્ષિના દૃષ્ટાન્ત છે. પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિને દેખીતું બાહ્ય ચારિત્ર હોવા છતાં નરકગતિ યોગ્ય કર્મબન્ધ થયો અને ભરતમહારાજને બાહ્ય ચારિત્ર વિના પણ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ.

લોકસંજ્ઞોઙ્ઘિતઃ સાધુઃ, પરબ્રહ્મસમાધિમાન્ ।

સુખમાસ્તે ગતદ્રોહ-મમતામત્સરજ્વરઃ ॥ ૮ ॥

લોકસંજ્ઞાવર્જિત, દ્રોહ, મમતા અને દ્વેષ-જ્વર રહિત અને પરમાત્મસ્વરૂપમાં લીન રહેનારા આત્મસાધક મુનિ સહજાનંદ સુખ-માં નિમગ્ન રહે છે અને અન્ય આત્માર્થીને માર્ગદર્શક બને છે. ૮.

લોકસંજ્ઞા રહિત, પરબ્રહ્મમાં લીન થવારૂપ સમાધિવાળા અને જેના દ્રોહ, મમતા અને મત્સરરૂપ જ્વર ગયા છે એવા સાધુ સુખે રહે છે.

૨૪ શાસ્ત્રાષ્ટક.

ચર્મચક્ષુર્મૃતઃ સર્વે, દેવાશ્ચાવધિચક્ષુષઃ ।

સર્વતશ્ચક્ષુષઃ સિદ્ધાઃ, સાધવઃ શાસ્ત્રચક્ષુષઃ ॥ ૧ ॥

સર્વે સામાન્ય પ્રાણીઓ ચર્મ-ચક્ષુધારી હોય છે, સઘળા દેવતાઓ અવધિ(યા વિભંગ)જ્ઞાન-ચક્ષુધારી હોય છે, સર્વે મુક્ત આત્માઓ કેવળ-સંપૂર્ણ જ્ઞાનચક્ષુવાળા હોય છે અને આત્મસાધન કરવામાં સાવધાન રહેતા સાધુઓ શાસ્ત્રચક્ષુ-ધારી હોય છે. ૧.

બધા પ્રાણીઓ ચર્મચક્ષુને ધારણ કરનારા છે, દેવો અવ-ધિજ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા છે, સિદ્ધ ભગવંતો સર્વપ્રદેશે કેવલ ઉપયોગરૂપ ચક્ષુવાળા છે અને સાધુઓ શાસ્ત્રરૂપ ચક્ષુવાળા છે. સમયસારમાં કહ્યું છે કે—

“ આગમચક્ષુ સાહ, ચમ્મચક્ષુણિ સઘ્વભૂયાણિ ।
 દેવા ય ઓહિચક્ષુ, સિદ્ધા પૂણ સઘ્વદોચક્ષુ ॥ ”

આગમ ચક્ષુવાળા સાધુઓ છે, સર્વ પ્રાણીઓ ચર્મચક્ષુ-
 વાળા છે, દેવો અવાધજ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા છે અને સિદ્ધો સર્વતઃ-
 ચક્ષુવાળા છે.

પુરઃસ્થિતાનિવોઘ્વાધસ્તિર્યગ્લોકવિવર્તિનઃ ।

સર્વાન્ ભાવાનવેક્ષન્તે, જ્ઞાનિનઃ શાસ્ત્રચક્ષુષા ॥ ૨ ॥

જ્ઞાની મહાત્માઓ શાસ્ત્ર-ચક્ષુવડે ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્યગ્-
 લોકરૂપ ત્રણે ભુવનમાં વર્તનારા સર્વે ભાવો જાણે નજર
 આગળ જ યતનતા હોય એમ જુએ-જાણે છે. ૨.

જ્ઞાનીઓ શાસ્ત્રરૂપ ચક્ષુવડે જાણે આગળ રહેલા હોય તેમ
 સૌધર્માદિ ઊર્ધ્વલોક, નરકાદિ અધોલોક અને જંગ્મલવણાદિ
 તિર્યગ્લોકમાં વિવિધ પરિણામ પામતા સર્વ ભાવ-પદાર્થને
 સાક્ષાત્ દેખે છે. અહીં શ્રુતસહચરિત માનસ અચક્ષુદર્શનથી
 દેખે છે એમ જાણવું.

શાસનાત્ ત્રાણશક્તેશ્ચ, બુધૈઃ શાસ્ત્રં નિરુચ્યતે ।

વચનં વીતરાગસ્ય, તત્તુ નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૩ ॥

વસ્તુને વસ્તુગતે (યથાર્થ) જણાવવાથી (તેના યથાર્થ
 ભાનપૂર્વક વિવેકભર્યા આચરણથી) અને ભવ્યજનોનું દુર્ગતિ
 કે અજ્ઞાનાદિક દોષ-પાંકમાં પડતાં રક્ષણ કરવાથી તત્ત્વજ્ઞો
 બીજા કોઈનાં નહીં પણ વીતરાગ સર્વજ્ઞનાં વચનોને જ શાસ્ત્રરૂપે
 ઓળખાવે છે. ૩.

પંડિતોએ હિત શિખવવાથી અને રક્ષણ કરવાની શક્તિથી શાસ્ત્ર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરી છે. તે સર્વગુણસહિત કેવલજ્ઞાન મૂળ કારણ જેનું છે એવું વીતરાગનું વચન છે. બીજા કોઈનું વચન તે શાસ્ત્ર કહેવા યોગ્ય નથી. પ્રશ્નભરતિમાં કહ્યું છે કે—

“ શાસનસામર્થ્યેન ચ, સંત્રાણબલેનાનવદ્યેન ।

યુક્ત યત્ તચ્છાસ્ત્રં, તચ્ચૈતત્ સર્વવિદ્વચનમ્ ॥ ”

હિતશિક્ષા આપવાના સામર્થ્યથી, અને નિર્દોષ-રક્ષણ કરવાની શક્તિથી યુક્ત હોય તે શાસ્ત્ર છે અને તે સર્વજ્ઞનું વચન છે.

શાસ્ત્રે પુરસ્કૃતે તસ્માદ્, વીતરાગઃ પુરસ્કૃતઃ ।

પુરસ્કૃતે પુનસ્તસ્મિન્, નિયમાત્ સર્વસિદ્ધયઃ ॥ ૪ ॥

(એવા પ્રામાણિક) શાસ્ત્રને પ્રમાણ (માન્ય) કરી વર્તતાં વીતરાગ-સર્વજ્ઞને પ્રમાણ કરી લેખ્યા અને વીતરાગ સર્વજ્ઞને પ્રમાણ કરીને ચાલતાં તેા નિશ્ચે સર્વ સિદ્ધિઓ થાય જ. ૪.

તેથી શાસ્ત્ર આગળ કર્યું—મુખ્ય કર્યું એટલે તેણે વીતરાગ ભગવંત આગળ કર્યા. શાસ્ત્રના ઉપયોગે તેના કર્તા સાંભરે જ. અને વીતરાગને આગળ કર્યા એટલે અવશ્ય સર્વ સિદ્ધિઓ થાય છે. કહ્યું છે કે—

“ અસ્મિન્ હૃદયસ્થે સતિ, હૃદયસ્થસ્તત્ત્વતો મુનીન્દ્ર ઇતિ ।

હૃદયસ્થિતે ચ તસ્મિન્, નિયમાત્ સર્વાર્થસિદ્ધયઃ ॥ ”

ષોડશક ૨, શ્લો. ૧૪

તીર્થંકરપ્રણીત આગમ હૃદયમાં હોય ત્યારે પરમાર્થથી તીર્થંકર ભગવંત હૃદયમાં હોય છે, કારણ કે તે તેના સ્વતંત્ર

પ્રણેતા છે, અને જ્યારે તીર્થંકર ભગવંત હૃદયમાં હોય ત્યારે અવશ્ય સર્વ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

અદૃષ્ટાર્થેડનુધાવન્તઃ, શાસ્ત્રદીપં વિના જહાઃ ।

પ્રાપ્નુવન્તિ પરં સ્વેદં, પ્રસ્થલન્તઃ પદે પદે ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્ર-દીપક વગર અજાણ્યે માર્ગે દોડતા અજ્ઞાનીઓ પગલે પગલે ભારે સ્ખલના પામતા સતા (નરક, તિર્થંચાદિક અધોગતિમાં ઊતરી જઈ) પરમદુઃખ-કષ્ટને પામે છે. ૫.

જડ-અવિવેકી મનુષ્યો શાસ્ત્રરૂપ દીવા વિના અદૃષ્ટ-નહિ જોયેલા પરોક્ષ અર્થમાં પાછળ દોડતા અને પગલે પગલે સ્ખલના પામતા-ઠોકર ખાતા ઘણો ખેદ પામે છે.

શુદ્ધોઞ્છાદ્યપિ શાસ્ત્રાજ્ઞા-નિરપેક્ષસ્ય નો હિતમ્ ।

મૌતહન્તુર્યથા તસ્ય, પદસ્પર્શનિવારણમ્ ॥ ૬ ॥

શુરુ પાસેની કોઈ એક ચીજ, શુરુની ઈચ્છા વિરુદ્ધ, શુરુને ચરણસ્પર્શ કર્યા વગર, બાણુવતી શુરુને વીંધીને લેનાર મૂર્ખ શબ્દની પેઠે પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રઆજ્ઞા વિરુદ્ધ આપછંદે ચાલી, શુદ્ધ નિર્દોષ આહારાદિકની ગવેષણા કરવાનું પણ હિતકર (યોગ-ક્ષેમકર) નથી. ૬.

શાસ્ત્રાજ્ઞાની અપેક્ષા રહિત આપમતિને (સ્વેચ્છાચારીને) શુદ્ધ-ખેંતાળીશ દોષરહિત-આહારગવેષણાદિક પણ હિતકારક નથી. જેમ ભૌતમતિને હણુનાર શબરને તેના પગે સ્પર્શ કરવાનું નિવારણ કરવું હિતકારક નથી. ‘ જીવતા ભૌતમતિના પગે સ્પર્શ ન કરવો ’ એ આજ્ઞા તેની પાસે રહેલા મયૂર-

પિચ્છના અર્થી શબ્દે જેમ તેને મારી તેના પગે સ્પર્શ કર્યા સિવાય મયૂરપિચ્છ લેતાં પાળી, તેમ આપમતિને શાસ્ત્રાજ્ઞ વિના બાહ્યાચારનું પરિપાલન બાણુવું.

અજ્ઞાનાહિમહામન્ત્રં, સ્વાચ્છન્દ્યજ્વરલઙ્ઘનમ્ ।

ધર્મારામસુધાકુલ્યાં, શાસ્ત્રમાહુર્મહર્ષયઃ ॥ ૭ ॥

વીતરાગપ્રણીત શાસ્ત્ર, અજ્ઞાન-વિષને ઉતારવા મહામંત્ર સમાન, સ્વચ્છન્દતા યા મદ-જ્વરને શમાવવા લંઘન (ઉપવાસ) સમાન અને ધર્મ-આરામ (બગીચા)ને રક્ષવા-પોષવા અમૃતની નીક સમાન છે એમ યોગીશ્વરે કહે છે. ૭.

મહર્ષિઓ શાસ્ત્રને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સર્પને દમવાનો મહામન્ત્ર, સ્વેચ્છાચારીપણારૂપ જ્વરનું પાચન અને શમન કરવામાં લંઘનરૂપ, અને ધર્મરૂપ આરામ-બગીચાને વિષે અમૃતની નીક સમાન કહે છે.

શાસ્ત્રોક્તાચારકર્તા ચ, શાસ્ત્રજ્ઞઃ શાસ્ત્રદેશકઃ ।

શાસ્ત્રૈકદૃગ્ મહાયોગી, પ્રાપ્નોતિ પરમં પદમ્ ॥ ૮ ॥

શાસ્ત્રોક્ત આચારને પાળનાર, શાસ્ત્રના બાણુ, શાસ્ત્રના ઉપદેશક અને શાસ્ત્ર ઉપર જ દૃષ્ટિ સ્થાપી રાખનાર મહાયોગી મહાત્મા અવશ્ય પરમપદરૂપ મોક્ષને પામે છે. ૮.

શાસ્ત્રમાં કહેલા આચારનું પાલન કરનાર, શાસ્ત્રના બાણુનાર, શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનાર અને શાસ્ત્રને વિષે જેની એક-અદ્વિતીય દૃષ્ટિ છે એવા મહાયોગી પરમપદ-મોક્ષને પામે છે.

૨૫ પરિગ્રહાષ્ટક.

ન પરાવર્તતે રાશે-ર્વક્રતાં જાતુ નોજ્જતિ ।

પરિગ્રહગ્રહઃ કોડ્યં, વિડમ્બિતજગત્રયઃ ॥ ૧ ॥

જગત્રયવર્તી જીવોને ભારે પીડા ઉપજાવનાર પરિગ્રહ-
(મમતા)રૂપી ગ્રહ મૂળરાશિથી ફરતો નથી અને વક્રતાને
કદાપિ તજતો નથી. એવા પરિગ્રહ(મૂર્છા-મમતા)રૂપી
ગ્રહને વશ પડેલા પ્રાણીઓના ખૂરા હાલ થાય છે. ૧.

જે રાશિથી (ધનના રાશિથી) પાછો ફરતો નથી અને
વક્રતાનો ત્યાગ કરતો નથી, જેણે ત્રણ જગતને વિડંબના કરી
છે એવો આ પરિગ્રહરૂપ કયો ગ્રહ છે ? સર્વ ગ્રહોથી પરિગ્રહ-
રૂપ ગ્રહ બલવાન છે. એની ગતિ કોઈએ જાણી નથી.

પરિગ્રહગ્રહાવેશાદ્, દુર્ભાષિતરજઃકિરામ્ ।

શ્રૂયન્તે વિકૃતા કિં ન, પ્રલાપા લિઙ્ગિનામપિ ॥ ૨ ॥

પરિગ્રહ-ગ્રહના આવેશથી લિંગધારી સાધુઓ પણ જેમ
તેમ લવતા ફરે છે. તેમની વાણી દુર્ભાષિતોથી બગડેલી હોય
છે. તેમને બોલવામાં પણ ધડો રહેતો નથી. ૨.

પરિગ્રહરૂપ ગ્રહના અંદર પ્રવેશ થવાથી દુર્ભાષિત-ઉત્સૂત-
રૂપ ધૂળને માથે ઉડાડનાર જૈનવેશધારીઓના પણ ઘેલછાના
વિકારવંત પ્રલાપો-અસંગદ વચનો શું સંભળાતાં નથી ?
અપિતુ સંભળાય છે, તો બીજાના માટે તો શું કહેવું ?

યસ્યક્ત્વા તૃણવદ્ બાહ્ય-માન્તરં ચ પરિગ્રહમ્ ।

ઉદાસ્તે તત્પદામ્ભોજં, પર્યુપાસ્તે જગત્રયી ॥ ૩ ॥

ધન-ધાન્યાદિક બાહ્ય અને મિથ્યાત્વ વિષયકષાયાદિક અભ્યંતર પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ કરી જે જગતથી નિઃસ્પૃહ-નિરાળા-નિર્લેપ થઈને રહે છે તેનાં ચરણક્રમણને સહુ કોઈ સેવે-ઉપાસે છે.૩.

જે તૃણની પેઠે ધનધાન્યાદિ બાહ્ય અને મિથ્યાત્વાદિ અંતરંગ પરિગ્રહ તણ ઉદાસીન થઈને રહે છે, તેના ચરણક્રમણ ત્રણ જગત્ સેવે છે.

चित्तेऽन्तर्ग्रन्थगहने, बहिर्निर्ग्रन्थता वृथा ।

त्यागात्કञ્ચુકમાત્રસ्य, भुजगो न हि निर्विषः ॥ ૪ ॥

જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ વિષયકષાયરૂપ અભ્યંતર પરિગ્રહ છૂટે નહીં, ત્યાં સુધી બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ માત્ર દેખાવરૂપ-નકામો છે, અર્થ વગરનો છે. જુઓ, કાંચળી માત્ર તજવાથી સર્પ કંઈ નિર્વિષ થઈ શકતો નથી. ૪.

અંતરંગ પરિગ્રહે કરીને ગહન-વ્યાકુળ ચિત્ત હોય તો બાહ્ય નિર્ગ્રન્થપણું ફેગટ છે. ખરેખર કાંચળી માત્રને છોડવાથી સાપ વિષરહિત થતો નથી.

त्यक्ते परिग्रहे साधोः, प्रयाति सकलं रजः ।

पालित्यागे क्षणादेव, सरसः सलिलं यथा ॥ ૫ ॥

સરોવરની પાળ તોડવાથી જેમ સઘળું પાણી ક્ષણમાત્રમાં વહી જાય છે, તેમ બાહ્ય-અંતર પરિગ્રહમાત્રનો ત્યાગ કરી નિઃસ્પૃહ-નિર્ભ્રમ થવાથી સઘળાં કર્મનો સડેજે અંત આવી જાય છે. ૫.

જેમ પાળનો નાશ કરવાથી સરોવરનું સઘળું પાણી ક્ષણ-

વારમાં ચાલ્યું જાય છે, તેમ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવાથી સાધુનું સઘળું પાપ ચાલ્યું જાય છે.

ત્યક્તપુત્રકલત્રસ્ય, મૂર્છામુક્તસ્ય યોગિનઃ ।

ચિન્માત્રપ્રતિબદ્ધસ્ય, કા પુત્રલનિયન્ત્રણા ? ॥ ૬ ॥

સ્રી-પુત્રનું બંધન તણ, મૂર્છા રહિત થયેલ, માત્ર આત્મ-સ્વરૂપ સાથે જ સંબંધ ધરાવતા ભાવનિર્ઘંથને પરપુણ્ડલ- (દેહ-સ્વજનાદિક) માં મૂર્છા-મમતા શાની હોય ? ૬.

પુત્ર, કલત્ર-સ્રી અને ઉપલક્ષણથી સર્વ બંધનનો જેણે ત્યાગ કરેલો છે, જે મૂર્છાથી રહિત અને ચિન્માત્ર-જ્ઞાનમાત્રમાં આસક્ત છે, એવા યોગીને પુણ્ડલનું બંધન શું હોય ?

ચિન્માત્રદીપકો ગચ્છેદ્, નિર્વાતસ્થાનસંનિભૈઃ ।

નિષ્પરિગ્રહતાસ્થૈર્ય, ધર્મોપકરણૈરપિ ॥ ૭ ॥

વાયરા વગરના સ્થાન જેવા ધર્મ-ઉપગરણોવડે જ્ઞાનરૂપી દીવો નિર્મમત્વભાવરૂપી સ્થિરતાને પામે છે. અનુકૂળ સાધન મળતાં જ્ઞાનદીવો જૂઝાતો નથી, સ્થિર થાય છે. અનુકૂળ સાધનની સહાય વગર વખતે તે જૂઝાઈ જાય ખરો. ૭.

‘ જ્ઞાનમાત્ર પરિણામવાળા અપ્રમત્ત સાધુને વસ્ત્રપાત્રાદિ ઔદ્ધ ધર્મોપકરણ ધારણ કરવાં ન ઘટે, કારણ કે તેનાં ગ્રહણ અને ધારણાદિ મૂર્છા વિના ન હોય, અને યુક્તાહારાદિ તો અનાહાર ભાવનારૂપ જ્ઞાનનું પ્રસાધન છે, તેનો અસંભવ સાધુને નથી ’ એવું દિગંખરો કહે છે. તેને પ્રતિબંધી દૂષણ આપવાના અભિપ્રાયે અન્યકર્તા કહે છે—

જ્ઞાનમાત્રનો દીપક (અપ્રમત્ત સાધુ) નિર્વાતસ્થાન સમાન ધર્મોપકરણોએ કરીને નિપરિગ્રહપણાની સ્થિરતાને પામે છે. એટલે જ્ઞાનદીપકને તૈલ સમાન યુક્તાહાર જેમ આધાર છે, તેમ નિર્વાતસ્થાન તુલ્ય ધર્મોપકરણ પણ આધાર છે એમ જાણવું.

મૂર્છાછન્નધિયાં સર્વ, જગદેવ પરિગ્રહઃ ।

મૂર્છયા રહિતાનાં તુ, જગદેવાપરિગ્રહઃ ॥ ૮ ॥

મમતામાં અંધ બનેલા જીવોને આખું જગત પરિગ્રહરૂપ છે અને મમતા રહિત-નિઃસ્પૃહીને આ જગત જ અપરિગ્રહરૂપ છે. ૮.

મૂર્છાએ કરીને જેની બુદ્ધિ ઢંકાયેલી છે તેને સર્વ જગત જ પરિગ્રહ છે અને મૂર્છાથી રહિત જ્ઞાનીને તો જગત જ અપરિગ્રહરૂપ છે. વિશેષાવશ્યકલાખ્યમાં કહ્યું છે કે—

તમ્હા કિમત્થિ વત્થું ગંથોડગંથો વ સવ્વહા લોપ ।

ગંથોડગંથો વ મઓ મુચ્છાડમુચ્છાહિં નિચ્છયઓ ॥

વત્થાહ તેણ જં જં સંજમસાહણમરાગદોસસ્સ ।

તં તમપરિગ્ગહો ચ્ચિય પરિગ્ગહો જં તદુવઘાઈ ॥

ગા૦ ૩૦૭૫-૭૬

“ તેથી લોકમાં એવી કઇ વસ્તુ છે કે જેને સર્વથા પરિગ્રહ અથવા અપરિગ્રહરૂપ કહેવાય ? માટે નિશ્ચય દૃષ્ટિથી મૂર્છાથી પરિગ્રહ અને અમૂર્છાથી અપરિગ્રહ કહેલો છે. તેથી રાગદ્વેષ રહિત આત્માને સંયમના સાધનભૂત વસ્ત્રાદિ અપરિગ્રહરૂપ છે અને સંયમનો ઉપઘાત કરનાર જે હોય તે પરિગ્રહ છે. ”

૨૬ અનુભવાષ્ટક

સન્ધ્યેવ દિનરાત્રિભ્યાં, કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્ ।

બુધૈરનુભવો દૃષ્ટઃ, કેવલાર્કારુણોદયઃ ॥ ૧ ॥

અનુભવરસ અમૃત સમાન અતિ મિષ્ટ લાગે છે અને તેનો સ્વાદ ક્ષણ જ્ઞાનગરિષ્ઠ મુનિઓ જ લઇ શકે છે. રાત્રિ અને દિવસથી સંધ્યા જેમ પૃથક્-વચ્ચમાં છે તેમ શ્રુતજ્ઞાનની અને કેવળજ્ઞાનની વચ્ચમાં અનુભવજ્ઞાન છે અને તે કેવળજ્ઞાન-રૂપ સૂર્યના ઉદય પહેલાં અરુણોદયરૂપ છે, એવી પંડિત-પુરુષોની માન્યતા છે. ૧.

જેમ દિવસ અને રાત્રિથી સંધ્યા જુદી છે તેમ કેવલજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી ભિન્ન કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્યના અરુણોદયરૂપ અનુભવ પંડિતોએ દીઠો છે. એટલે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનના ઉત્તરભાવી અને કેવલજ્ઞાનથી અવ્યવહિત (અન્તર રહિત) પૂર્વભાવી પ્રકાશને અનુભવ કહે છે. તેનું બીજું નામ પ્રાતિભજ્ઞાન છે.

વ્યાપારઃ સર્વશાસ્ત્રાણાં, દિકપ્રદર્શન એવ હિ ।

પારં તુ પ્રાપયત્યેકોઽનુભવો ભવવારિધેઃ ॥ ૨ ॥

સર્વ શાસ્ત્રના અધ્યયનરૂપ વ્યાપાર તે માત્ર દિશા સૂચવનાર છે, પરંતુ ભવસમુદ્રને પાર પામવા માટે અનુભવરૂપ વહાણની આવશ્યકતા છે. ૨.

ખરેખર સઘળાં શાસ્ત્રોનો વ્યાપાર ઉપાયપ્રવર્તન દિશા બતાવવાનો જ છે, પરંતુ એક અનુભવ સંસારસમુદ્રનો પાર પમાડે છે.

અતીન્દ્રિયં પરં બ્રહ્મ, વિશુદ્ધાનુભવં વિના ।

શાસ્ત્રયુક્તિશતેનાપિ, ન ગમ્યં યદ્ બુધા જગુઃ ॥ ૩ ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષો વિચાર કરી કરીને કહે છે કે પરબ્રહ્મ છે તે અતીન્દ્રિય છે અને તે અનુભવગમ્ય છે. શાસ્ત્રોની અનેક યુક્તિઓ લાગુ કરવા છતાં પણ પુરુષો તેનો પાર પામી શકતા નથી. તેથી પંડિતો કહે છે કે—

ઇન્દ્રિયોને અગોચર સર્વોપાધિ રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મ-આત્મા વિશેષ શુદ્ધ અનુભવ વિના શાસ્ત્રની સેંકડો યુક્તિઓવડે પણ જાણી શકાય તેમ નથી, જેથી પંડિતોએ કહ્યું છે કે—

જ્ઞાયેરન્ હેતુવાદેન, પદાર્થો યદ્યતીન્દ્રિયાઃ ।

કાલેનૈતાવતા પ્રાજ્ઞૈઃ, કૃતઃ સ્યાત્ તેષુ નિશ્ચયઃ ॥ ૪ ॥

ઇન્દ્રિયોથી જે અગોચર છે એવી વસ્તુઓની સિદ્ધિ જો હેતુવાદથી ગમ્ય હોત તો ઘણાં લાંબા વખતથી જેની ચર્ચા ચાલુ જ છે છતાં તેનો નિર્ણય કેમ થતો નથી અર્થાત્ તે અનુભવગમ્ય જ છે. ૪.

જો યુક્તિશાસ્ત્રે કરીને ઇન્દ્રિયોને અગોચર ધર્માસ્તિકાયાદિ પદાર્થો હથેલીમાં રહેલા આમળાની પેઠે જાણી શકાયા હોત તો એટલા કાળે અતીન્દ્રિય પદાર્થોને વિષે પંડિતોએ અસંદિગ્ધ અને અબ્રાન્ત નિર્ણય કર્યો હોત.

આત્મા પણ અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે, તેના પર્યાય પણ અતીન્દ્રિય છે, માટે તે તે વ્યક્તિને ચોક્કસ મોક્ષના ઉપાયનું પરિજ્ઞાન થવાને માટે સામર્થ્યયોગરૂપ અનુભવ પ્રમાણુ અવશ્ય માનવું એ ભાવાર્થ છે.

કેષાં ન કલ્પનાદર્શી, શાસ્ત્રક્ષીરાન્નગાહિની ।

વિરલાસ્તદ્રસાસ્વાદ-વિદોઽનુભવજિહ્વયા ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રરૂપ ક્ષીર ભોજનને સર્વ કોઈ પોતપોતાની કલ્પના-રૂપ કડછીથી અવગાહે છે-હલાવે છે, પરંતુ તેનો સ્વાદ તો કોઈ વિરલા અનુભવી મહાત્માઓ જ લઈ જાણે છે. ૫.

કોની કલ્પનારૂપ કડછી શાસ્ત્રરૂપ ક્ષીરાન્નમાં અવગાહનારી-પ્રવેશ કરનારી નથી ? અર્થાત્ સર્વની કલ્પના શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરે છે, પરંતુ અનુભવરૂપ જીભવડે શાસ્ત્રરૂપ ક્ષીરના રસનો આસ્વાદ-રહસ્ય ચર્વણના જાણુનારા થોડા છે. એટલે શાસ્ત્રજ્ઞાન તે જાણ અને અનુભવ તે અંતરંગ એમ જાણવું.

પश्यतु ब्रह्म निर्द्वन्द्वं, निर्द्वन्द्वानुभवं विना ।

कथं लिपीमयी दृष्टि-वाङ्मयी वा मनोमयी ॥ ६ ॥

નિર્દ્વંદ્વ અનુભવ પ્રાપ્ત થયા વિના નિર્દ્વંદ્વ બ્રહ્મને કોણ જાણી શકે છે ? અર્થાત્ કોઈ જ નહીં, માટે નિર્દ્વંદ્વ અનુભવ વિના લિપિમયી, વાણીમયી અથવા મનોમયી દૃષ્ટિ તે અસ્થાને છે અથવા કાર્યકર નથી. ૬.

નિર્દ્વંદ્વ-સર્વ પ્રકારના કલેશ રહિત બ્રહ્મ-આત્મસ્વરૂપને દ્વંદ્વરહિત-શુદ્ધ અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) અનુભવ વિના લિપિમયી-સંજ્ઞાક્ષરરૂપ, વાણીમયી-વ્યંજનાક્ષર (ઉચ્ચારણ કરવા) રૂપ અને મનોમયી-લઘ્વ્યક્ષર (અર્થના પરિજ્ઞાન) રૂપ દૃષ્ટિ કેવી રીતે દેખે ? શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ બ્રહ્મ ન જણાય, ચર્મદૃષ્ટિએ તો ન જ જણાય; પરંતુ કેવળ અનુભવદૃષ્ટિએ જ જણાય.

ન સુષુપ્તિરમોહત્વાન્નાપિ ચ સ્વાપજાગરૌ ।

કલ્પનાશિલ્પવિશ્રાન્તેસ્તુર્યૈવાનુભવો દશા ॥ ૭ ॥

જે સુષુપ્તિ નથી, સ્વપ્ન નથી અને જાગૃતિ પણ નથી, પરંતુ મોહરૂપ અજ્ઞાનના વિનાશથી કલ્પના માત્ર જેમાં શાન્ત બને છે એવી ચોથી ઊજાગર દશા તે અનુભવદશા છે. ૭.

અનુભવ એ સુષુપ્તિ દશા નથી, કારણ કે તે મોહરહિત છે, અને સુષુપ્તિ તો નિર્વિકલ્પ છે પણ મોહસહિત છે. વળી તે સ્વપ્ન-દશા અને જાગૃતિ પણ નથી, કારણ કે કલ્પનારૂપ શિલ્પ-કારીગરીની વિશ્રાન્તિ-અભાવ છે અને સ્વપ્ન તથા જાગૃતિ તો કલ્પનારૂપ છે માટે અનુભવ એ ચોથી જ દશા-અવસ્થા છે.

અધિગત્યાસ્તિલં શબ્દબ્રહ્મ શાસ્ત્રદશા મુનિઃ ।

સ્વસંવેદ્યં પરં બ્રહ્માનુભવેનાધિગચ્છતિ ॥ ૮ ॥

પૂર્ણ શબ્દરૂપ શાસ્ત્રબ્રહ્મને જાણી જે મહાત્માઓ અનુભવ-દષ્ટિ કરશે તે સ્વસંવેદનવડે નિશ્ચયથી પરબ્રહ્મને અનુભવશે. ૮.

મુનિ શાસ્ત્રદષ્ટિથી સઘળું શબ્દબ્રહ્મ જાણીને અનુભવવડે અન્ય નિરપેક્ષ સ્વપ્રકાશરૂપ પરમ બ્રહ્મને જાણે છે.

૨૭ યોગાષ્ટક

મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ, સર્વોઽપ્યાચાર ઇષ્યતે ।

વિશિષ્ય સ્થાનવર્ણાર્થાલમ્બનૈકાગ્રયગોચરઃ ॥ ૧ ॥

મોક્ષ સાથે જોડી-મેળવી આપે તેથી જ્ઞાનાચારાદિ સર્વ

આચાર યોગરૂપે ઇચ્છાય છે. સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલમ્બન અને એકાગ્રતા એ તેના પાંચ ભેદ છે. ૧.

મોક્ષની સાથે આત્માને જોડવાથી યોગ શબ્દનો અર્થ સઘળો ય આચાર ઇષ્ટ છે. વિશેષ કરીને (સામાન્ય શબ્દને વિશેષપરક કરીને) સ્થાન-મુદ્રા, વર્ણ-અક્ષર, શબ્દવાચ્ય અર્થ, કાર્યોત્સર્ગાદિનું આલમ્બન અને એકાગ્રતા-સિદ્ધસ્મરણ એ પાંચ જાળતને ગોચર જે આચાર તે યોગ કહેવા યોગ્ય છે.

કર્મયોગદ્વયં તત્ર, જ્ઞાનયોગત્રયં વિદુઃ ।

વિરતેષ્વેવ નિયમાદ્, બીજમાત્રં પરેષ્વપિ ॥ ૨ ॥

તેમાંના પ્રથમના એ ભેદ કર્મયોગના અને પછીના ત્રણ ભેદ જ્ઞાનયોગના કહ્યા છે. વિરતિવંત-સંયમીમાં તો તે અવશ્ય હોય છે, ત્યારે અન્યમાં તે બીજમાત્ર હોવા સંભવ છે. ૨.

તે પાંચ યોગમાં એ કર્મયોગ-ક્રિયાયોગ અને ત્રણ જ્ઞાન-યોગ છે એમ જ્ઞાની પુરુષો જાણે છે. એ પાંચ પ્રકારનો યોગ વિરતિવંતમાં નિશ્ચયથી હોય છે અને બીજા માર્ગાનુસારી પ્રમુખમાં કેવળ બીજરૂપ હોય છે.

કૃપાનિર્વેદસંવેગ-પ્રશમોત્પત્તિકારિણઃ ।

મેદાઃ પ્રત્યેકમત્રેચ્છા-પ્રવૃત્તિસ્થિરસિદ્ધયઃ ॥ ૩ ॥

તે દરેકના કૃપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને પ્રશમને ઉત્પન્ન કરનારા ભેદો, ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ નામના થાય છે. ૩.

અહીં સ્થાનાદિ પ્રત્યેક યોગના ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એ ચાર ભેદો છે, તે કૃપા-અનુકંપા, નિર્વેદ-

સંસારનો લય, સંવેગ-મોક્ષની ઇચ્છા અને પ્રશમ-ઉપશમની ઉત્પત્તિ કરનારા છે. સ્થાનાદિ યોગનાં પાંચ પ્રકારને ચારગુણ કરતાં વીશ ભેદો થાય છે.

इच्छा तद्वत्कथाप्रीतिः, प्रवृत्तिः पालनं परम् ।

स्थैर्यं बाधकभीहानिः, सिद्धिरन्यार्थसाधनम् ॥ ૪ ॥

તથાવિધ યોગસંપન્નની કથામાં પ્રીતિ તે ઇચ્છા યોગ, તેનું સારી રીતે સેવન કરવારૂપ પ્રવૃત્તિયોગ, અતિચાર-દોષની શંકા જ જેમાં ન રહે તે સ્થિરયોગ, તથા સાધ્યસિદ્ધિપૂર્વક અન્યનો ઉપકાર કરવારૂપ સિદ્ધિયોગ બાણવો. (એ પૂર્વોક્ત ભેદોનું સ્વરૂપ કહ્યું.) ૪.

તે યોગવાળા યોગીની કથા-વાર્તા સાંભળતાં પ્રીતિ ઉપજે તે ઇચ્છાયોગ, અધિક પ્રયત્નથી શુભ ઉપાયોનું પાલન કરવું તે પ્રવૃત્તિયોગ, બાધક-અતિચારના લયની હાનિ (ત્યાગ) એટલે જ્યાં અતિચાર લાગે નહિ તે સ્થિરતાયોગ, 'તેના સંગે વૈરનો ત્યાગ થાય' ઇત્યાદિ પરાર્થનું સાધન થાય તે સિદ્ધિયોગ કહેવાય.

अर्थालम्बनयोश्चैत्यवन्दनादौ विभावनम् ।

श्रेयसे योगिनः स्थानवर्णयोर्यत्न एव च ॥ ૫ ॥

યોગી પુરુષોને ચૈત્યવંદનાદિકમાં સ્થાન અને વર્ણને વિષે યત્ન તથા અર્થ અને આલંબન યોગને વિષે એકાગ્રતા સહિત ઉપયોગ કહ્યાણું માટે થાય છે. ૫.

ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયામાં અર્થ અને આલંબન એ બે યોગનું વિભાવન-વારંવાર સ્મરણ કરવું, તથા સ્થાન અને વર્ણને વિષે ઉદ્યમ જ યોગીના કહ્યાણું માટે થાય છે.

આલમ્બનમિહ જ્ઞેયં, દ્વિવિધં રૂપ્યરૂપિ ચ ।

અરૂપિગુણસાયુજ્ય-યોગોઽનાલમ્બનઃ પરઃ ॥ ૬ ॥

રૂપી અને અરૂપી એમ બે પ્રકારનાં આલંબન છે. તેમાં જિનપ્રતિબિંબાદિક રૂપી આલંબન અને પરમાત્માના અનંત ગુણાદિકનું ધ્યાન-એકાકાર પ્રતીતિ એ અરૂપી આલંબન-તેનું બીજું નામ નિરાલંબન યોગ અને તે ઉત્કૃષ્ટ યોગ છે. ૬.

અહીં આલંબન રૂપી અને અરૂપી એમ બે પ્રકારે બાણુવું. અરૂપીગુણ-સિદ્ધસ્વરૂપના તાદાત્મ્યપણે યોગ તે ઈષદ્-શ્રોત્રું અવલમ્બન હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ અનાલંબન યોગ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

તત્રાપ્રતિષ્ઠિતઃ खलु, यतः प्रवृत्तश्च तत्त्वतस्तत्र ।

सर्वोत्तमानुजः खलु, तेनानालम्बनो गीतः ॥

ષોડશક ૧૬, શ્લોક ૧

જ્યાંસુધી પરમાત્મતત્ત્વનું દર્શન થાય ત્યાંસુધી પરમાત્મ-તત્ત્વના દર્શનની અસંગભાવે ઇચ્છારૂપ અનાલંબન યોગ છે. તે પરમાત્મતત્ત્વમાં સ્થિરતા રહિત છે અને જેથી ધ્યાનદ્વારા પરમાત્મદર્શનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી યોગનિરોધરૂપ સર્વોત્તમ યોગના પૂર્વભાવી અનાલંબન યોગ કહેલો છે.

નિરાલંબન યોગ તે ધારાવાહી પ્રશાન્તવાહિતા નામ ચિત્ત છે. તે યત્ન સિવાય સ્મરણની અપેક્ષાએ સ્વરસથી જ સદૃશ ધારાએ પ્રવર્તે છે એમ બાણુવું.

પ્રીતિ-ભક્તિ-વચો-ઽસંગૈઃ, સ્થાનાદ્યપિ ચતુર્વિધમ્ ।

તસ્માદયોગયોગાન્તે-ર્મોક્ષયોગઃ ક્રમાદ્ભવેત્ ॥ ૭ ॥

પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગના લેદોવડે પૂર્વોક્ત સ્થાના-
દિકના પણ ચાર ચાર લેદ થાય છે. એમ એકંદર યોગના પૂર્વોક્ત
રીતે ૮૦ લેદ થવા પામે છે, તેથી ‘ અયોગ-યોગ ’ અયોગી-
પણીની અનુક્રમે પ્રાપ્તિ થતાં મોક્ષયોગની પ્રાપ્તિ થવા પામે છે. ૭.

પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ અનુષ્ઠાનના લેદે સ્થાના-
દિક વાંશ યોગ પણ ચાર પ્રકારે છે. તે સકલ યોગથી અયોગ
નામે શૈલેશી યોગની પ્રાપ્તિ થવાથી અનુક્રમે મોક્ષયોગ પ્રાપ્ત
થાય છે. કહ્યું છે કે—

“ યત્રાદરોઽસ્તિ પરમઃ પ્રીતિશ્ચ હિતોદયા ભવતિ કર્તુઃ ।

શેષત્યાગેન કરોતિ યચ્ચ તત્પ્રીત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥ ૧ ॥

ગૌરવવિશેષયોગાદ્ બુદ્ધિમતો યદ્વિશુદ્ધતરયોગમ્ ।

ક્રિયયેતરતુલ્યમપિ જ્ઞેયં તદ્ભક્ત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥ ૨ ॥

અત્યન્તવલ્લભાં ખલુ પત્ની તદ્વદ્ધિતા ચ જનનીતિ ।

તુલ્યમપિ કૃત્યમનયોર્જ્ઞાતં સ્યાત્ પ્રીતિભક્તિગતમ્ ॥ ૩ ॥

વચનાત્મિકા પ્રવૃત્તિઃ સર્વત્રૌચિત્યયોગતો યા તુ ।

વચનાનુષ્ઠાનમિદં ચારિત્રવતો નિયોગેન ॥ ૪ ॥

યત્સ્વભ્યાસાતિશયાત્ સાત્મીભૂતમિવ ચેષ્યતે સદ્ભિઃ ।

તદસંગાનુષ્ઠાનં ભવતિ ત્વેતત્ તદાવેધાત્ ॥ ૫ ॥

ચક્રભ્રમણં દણ્ડાત્ તદભાવે ચૈવ યત્પરં ભવતિ ।

વચનાસંગાનુષ્ઠાનયોસ્તુ તજ્ઞાપકં જ્ઞેયમ્ ॥ ૬ ॥

અભ્યુદયફલે ચાદ્યે નિઃશ્રેયસસાધને તથા ચરમે ।

પતદનુષ્ઠાનાનાં વિજ્ઞેયે ઇહ ગતાપાયે ॥ ૭ ॥

પ્રીતિઅનુષ્ઠાનનું લક્ષણ—

“ જેમાં અધિક પ્રયત્ન હોય, જેનાથી કરનારનો હિતકારી ઉદ્દય થાય એવી પ્રીતિ-રુચિ હોય અને બાકીના પ્રયોજનનો ત્યાગ કરીને જેને એકનિષ્ઠાથી કરે તે પ્રીતિ-અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ”

ભક્તિઅનુષ્ઠાનનું લક્ષણ—

“ વિશેષ ગૌરવ(મહત્ત્વ)ના યોગે બુદ્ધિમાન પુરુષનું અત્યંત વિશુદ્ધ યોગવાળું, ક્રિયાવડે પ્રીતિઅનુષ્ઠાનના જેવું હોવા છતાં તે ભક્તિઅનુષ્ઠાન જાણવું. ”

પ્રીતિ અને ભક્તિઅનુષ્ઠાનની વિશેષતા—

“ પત્ની અરેખર અત્યંત પ્રિય છે તેમ હિતકારી માતા પણ અત્યંત પ્રિય છે. બન્નેના પાલનપોષણનું કાર્ય પણ સરખું છે, તો પણ પ્રીતિ અને ભક્તિની વિશેષતા બતાવવા માટે આ ઉદાહરણ છે. પત્નીનું કાર્ય પ્રીતિથી અને માતાનું કાર્ય ભક્તિથી થાય છે. એમ પ્રીતિ અને ભક્તિની વિશેષતા છે. ”

વચનાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ—

“ બધા ય ધર્મવ્યાપારમાં ઉચિતપણે આગમને અનુસરીને પ્રવૃત્તિ કરવી તે વચનાનુષ્ઠાન છે. તે ચારિત્રવાળા સાધુને અવશ્ય હોય છે. ”

અસંગાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ—

“ અત્યંત અભ્યાસથી ચન્દનગન્ધના ન્યાયે સહજભાવે સત્પુરુષોથી જે ક્રિયા કરાય તે અસંગાનુષ્ઠાન, તે આગમના સંસ્કારથી થાય છે. ”

વચનાનુષ્ઠાન અને અસંગાનુષ્ઠાનની વિશેષતા—

“ દંડવડે અને ચક્ર ફેરે છે, પછી દંડના પ્રયોગને અભાવે પણ ફેરતું રહે છે, તે વચનાનુષ્ઠાન અને અસંગાનુષ્ઠાનને જણાવનાર ઉદાહરણ છે. જેમ પ્રથમ દંડના યોગે ચક્ર ફેરે છે અને પછી દંડના અભાવે સંસ્કારથી ફેરે છે, તેમ વચનાનુષ્ઠાન આગમના સંબંધથી પ્રવર્તે છે, અને પછી આગમના સંસ્કાર માત્રથી વચનની અપેક્ષા સિવાય સહજભાવે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે અસંગાનુષ્ઠાન સમજવું. ”

એ ચારે અનુષ્ઠાનોનું ફળ—

પ્રથમના બે અનુષ્ઠાન અભ્યુદય સ્વર્ગનાં કારણ છે અને છેલ્લાં બે અનુષ્ઠાન મોક્ષનાં કારણ અને વિદ્ય વિનાનાં છે. ”

સ્થાનાદ્યયોગિનસ્તીર્થોચ્છેદાદ્યાલમ્બનાદપિ ।

સૂત્રદાને મહાદોષ इत्याचार्याः प्रचक्षते । ॥ ૮ ॥

સ્થાનાદિયોગની બેપરવાઈ કરનાર ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણાદિકવડે તીર્થોચ્છેદ કરી બેસે ઇત્યાદિક કારણે તેવા અયોગ્યને સૂત્રદાન દેવામાં પણ મહાદોષ છે એમ આચાર્યો કહે છે. ૮.

સ્થાનાદિ કોઈ પણ યોગ રહિત પુરુષને ‘ તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે ’ ઇત્યાદિ કારણે પણ ચૈત્યવન્દનાદિ સૂત્ર ભણાવવામાં સૂત્રની આશાતનારૂપ મોટો દોષ થાય છે—એમ હરિભદ્રાદિ આચાર્યો કહે છે. ‘ તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય ’ ઇત્યાદિ કારણે પણ જેવા તેવાને ન ભણાવીએ. કહ્યું છે—

“ તિથસ્સુચ્છેયાઈ વિ નાલંબણમેતથ જં સ ઇમેવ ।

સુત્તકિરિયાઈનાસો ઇસો અસમઅસવિહાણા ॥

સો ઇસ વંકઓ ચિય ન ય સયં મયમારિયાણમવિસેસો ।

ઇયં પિ ભાવિઅવ્વં ઇહ તિથુચ્છેયમીરુહિં ॥ ”

‘તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે’ ઇત્યાદિ આલંબન પણ આ અવિધિ અનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિમાં લેવું યોગ્ય નથી. એટલે ‘તીર્થનો વિચ્છેદ ન થાય તે માટે અવિધિ અનુષ્ઠાન પણ કરવા યોગ્ય છે’ એ આલંબન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે એ પ્રમાણે સૂત્ર-વિરુદ્ધ કરવાથી અશુદ્ધ ક્રિયાની પરંપરા ચાલુ રહે, અને તેથી સૂત્રોક્ત ક્રિયાનો વિચ્છેદ થાય, તે જ તીર્થનો ઉચ્છેદ છે; કારણ કે આજ્ઞા રહિત જનનો સમુદાય તે તીર્થ નથી, પણ શાસ્ત્ર-વિહિત ઉચિત ક્રિયાવિશિષ્ટ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો સમુદાય તે તીર્થ છે. તેથી અવિધિનું સ્થાપન કરવામાં શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થવાથી પરમાર્થથી તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય છે.

શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાનો લોપ કરવો એ કડવા ફળ આપનાર છે. સ્વયં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયેલ અને પોતે મારેલામાં વિશેષતા નથી એમ નથી, પરંતુ એટલી વિશેષતા છે કે સ્વયં મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેમાં પોતાનો દુષ્ટાશય નિમિત્તરૂપ નથી અને પોતે મારે છે તેમાં દુષ્ટાશય નિમિત્તરૂપ છે. તેની પેઠે સ્વયં ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ નહિ કરનારા જીવની અપેક્ષાએ ગુરુને દૂષણ નથી, પરંતુ અવિધિની પ્રરૂપણાને અવલંબીને શ્રોતા અવિધિમાં પ્રવૃત્તિ કરે તો ઉન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના પરિણામથી અવશ્ય મહાદૂષણ છે. એ પણ તીર્થ ઉચ્છેદના લીરુએ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

૨૮ નિયાગાષ્ટક

યઃ કર્મ હૃતવાન્ દીપ્તે, બ્રહ્માગ્રૌ ધ્યાનધારયયા ।

સ નિશ્ચિતેન યાગેન, નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ॥ ૧ ॥

મહંતો ! નિયાગવડે સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે માટે તે

પ્રમાણ છે. તીવ્ર પ્રહ્લાશિને વિષે ધ્યાનરૂપ ધ્યાયાવડે (સમિધના પ્રક્ષેપવડે) કર્મનો જે હોમ કરે છે તે નિયાગ-પરમેશ્વર પૂજામાં સ્થિત થાય છે. ૧.

જેણે જાજ્ઞવલ્ક્યમાન પ્રહ્લારૂપ અગ્નિમાં ધ્યાનરૂપ ધ્યાયા-સમિધનો પ્રક્ષેપ કરનાર વેદની ઋચાવડે કર્મનો હોમ કર્યો છે તે મુનિ નિર્ધારિત ભાવરૂપ નિયાગને-ભાવયજ્ઞને પ્રાપ્ત થયેલા છે. દ્રવ્યયજ્ઞ તે યોગ અને ભાવયજ્ઞ તે નિયાગ.

પાપધ્વંસિનિ નિષ્કામે, જ્ઞાનયજ્ઞે રતો ભવ ।

સાવધૈઃ કર્મયજ્ઞૈઃ કિં, ભૂતિકામનયાઽઽવિલૈઃ ॥ ૨ ॥

હે બ્રાતા ! પાપનો જેમાં વિનાશ થાય છે તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારની જેમાં પૌદ્ગલિક આશા નથી એવા જ્ઞાનયજ્ઞમાં તું પ્રીતિ કર તેમ જ પૌદ્ગલિક અભિલાષા જેમાં રહેલ છે એવા સાવધ યજ્ઞને તજ દે. ૨.

હે વત્સ ! પાપનો વિનાશ કરે એવા, કામના રહિત જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞને વિષે આસક્ત થા. ઐહિક સુખેચ્છાએ કરી મલિન, પાપ સહિત એવા જ્યોતિષ્ટોમાદિ કર્મયજ્ઞોનું શું પ્રયોજન છે ? કાંઈ-પણ નથી. ‘ભૂતિકામઃ પશુમાલમેત’ ભૂતિની કામનાવાળો પશુનો હોમ કરે-ઈત્યાદિ શ્રુતિના અનુસારે તે સકામ યજ્ઞો કહ્યા છે.

વેદોક્તત્વાન્મનઃશુદ્ધ્યા, કર્મયજ્ઞોઽપિ યોગિનઃ ।

બ્રહ્મયજ્ઞ ઇતીચ્છન્તઃ, શ્યેનયાગં ત્યજન્તિ કિમ્ ? ॥ ૩ ॥

(કર્મયજ્ઞવાદીઓને શિખામણ આપતાં શાસ્ત્રકાર ભગવાન કહે છે કે) કર્મયજ્ઞ વેદોક્ત હોવાથી તે બ્રહ્મયજ્ઞ થશે આવી માન્યતા છતાં તમે શ્યેનયાગને શામાટે તજો છો ? ૩.

કોઈ કહે છે કે ‘ પ્રતિપદોક્ત ક્ષણના ત્યાગથી વેદોક્ત ક્રિયાએ સત્વશુદ્ધિદ્વારા વિવિદિષા (જ્ઞાન) સંપત્તિને અથે^૯ કર્મચક્ષ કરીએ તે બ્રહ્મચક્ષ હોય, તે મત ‘વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેન દાનેન, તપસા’ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી છે તેના મતને દ્વિષિત કરે છે—

‘ વેદમાં કહેલો હોવાથી કર્મચક્ષ પણ મનની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન-યોગીને બ્રહ્મચક્ષ થાય ’ એમ ઇચ્છતા શ્યેનયાગને કેમ તને છે ?

બ્રહ્મચક્ષઃ પરં કર્મ, ગૃહસ્થસ્યાધિકારિણઃ ।

પૂજાદિ વીતરાગસ્ય, જ્ઞાનમેવ તુ યોગિનઃ ॥ ૪ ॥

જિનેશ્વર ભગવાનની પૂજા એ આદિ સત્કર્મ તે ગૃહસ્થને યોગ્ય છે અને જ્ઞાનાદિ કર્મ તે યતિઓને યોગ્ય છે અને તે પરિણામે બ્રહ્મચક્ષ થઈ જાય છે. ૪.

‘ ન્યાયોપાર્જિત ધનવાળો ’ ઇત્યાદિ ઉક્ત સ્વરૂપવાળા અધિકાર સહિત ગૃહસ્થને કેવળ વીતરાગની પૂજા આદિ સ્વરૂપથી સાવધાનુષ્ઠાન કર્મ બ્રહ્મચક્ષ છે અને જ્ઞાનયોગીને સર્વ ઉપાધિ રહિત શુદ્ધ જ્ઞાન જ બ્રહ્મચક્ષ છે.

મિત્રોદ્દેશેન વિહિતં, કર્મ કર્મક્ષયાક્ષમમ્ ।

વલ્લભમિત્રાધિકારં ચ, પુત્રેષ્ટ્યાદિવદિષ્યતામ્ ॥ ૫ ॥

ભિન્ન ઉદ્દેશથી કરાએલ ક્રિયા કર્મક્ષયને કરી શકતી નથી, પરંતુ તે પુત્રેષ્ટ્યાદિવત્ રચનાએ કરી ભિન્ન હોવાથી અનર્થની કરવાવાળી છે. ૫.

મોક્ષ અને તેના ઉપાય સિવાય બીજા ઉદ્દેશથી વિહિત-શાસ્ત્રમાં ઉપદેશેલું કર્મ-અનુષ્ઠાન કર્મના ક્ષય કરવારૂપ મોક્ષ-

પ્રાપ્તિને માટે અસમર્થ છે. કદપેલો છે બુદ્ધો અધિકાર જેનો એવા પુત્રેષ્ટિ-પુત્રપ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞ આદિની પેઠે બાણવું. જેમ તેથી વિવિદિધાર્થતા ન થાય. ‘શ્યેનેનાભિચરન્ યજેત્’ અભિ-ચાર કર્મ કરનાર શ્યેનયાગ કરે. અહીં યથાશ્રુત અભિચારરૂપ ફળના ત્યાગથી વિવિદિધાર્થતા ન હોય, તેમ ‘મૃતિકામઃ પશુમાલભેત’ ‘અભ્યુદયની ઇચ્છાવાળો પશુનો હોમ કરે.’-ઇત્યાદિ સ્થળે પણ વિવિદિધાર્થતા ન હોય એ ભાવાર્થ છે.

ब्रह्मार्पणमपि ब्रह्मयज्ञान्तर्भावसाधनम् ।

ब्रह्माग्नौ कर्मणो युक्तं स्वकृतत्वस्मये हुते ॥ ૬ ॥

દરેક કાર્યનો કર્તા હું છું એવું જે અહંપણું તેનો હોમ કરવાથી તે કર્મનો હોમ થાય છે અને તે બ્રહ્માર્પણ હોવાથી બ્રહ્મયજ્ઞનું આન્તર સાધન બને છે. ૬.

(કર્મ) યજ્ઞને બ્રહ્મયજ્ઞમાં અન્તર્ભાવનું કારણ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં ‘પોતે કરેલું છે’ એવા કર્તાપણાના અહંકારને હોમવાથી કર્મનું બ્રહ્માર્પણ પણ યુક્ત છે, અન્યથા નહિ. કહ્યું છે કે—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं, ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

ગીતા અધ્યાય ૪, શ્લો ૨૪

“ અર્પણ કરવાની ક્રિયા બ્રહ્મ છે, હોમવાની વસ્તુ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં બ્રહ્મરૂપ હોમનારે હોમેલું પણ બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મરૂપ કર્મસમાધિવાળાએ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સ્થાન પણ બ્રહ્મ જ છે.”

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥

ગીતા અધ્યાય ૪, શ્લો ૧૮.

“ જે નિષ્કામ કર્મમાં અકર્મને અને અજ્ઞાનપૂર્વક અકર્મમાં કર્મને જુએ છે, તે મનુષ્યોમાં યુદ્ધિમાન છે, યોગી છે અને સર્વ કર્મનો (કાર્યનો) કર્તા છે. ”

ઈત્યાદિ ગીતામાં કહેલ નિશ્ચયનયે સર્વ સાધનને આત્માની તત્પરતાએ જાણવું, પણ નિરંજન બ્રહ્મને કર્મ તત્કલાપર્ણ તથા કૃતને એકાન્તે અકૃતત્વયુદ્ધિ તે તો મિથ્યાત્વવાસનાવિલસિત જ છે.

બ્રહ્મણ્યર્પિતસર્વસ્વો બ્રહ્મદગ્ બ્રહ્મસાધનઃ ।

બ્રહ્મણા જુહ્વદબ્રહ્મ, બ્રહ્મણિ બ્રહ્મગુપ્તિમાન્ ॥ ૭ ॥

બ્રહ્માધ્યયનનિષ્ઠાવાન્ પરબ્રહ્મસમાહિતઃ ।

બ્રાહ્મણો લિપ્યતે નાર્ઘૈર્નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ॥ ૮ ॥

સર્વ ક્રિયાઓને બ્રહ્મમાં અર્પણ કરીને મનોહર એવી બ્રહ્મદૃષ્ટિ ધારણ કરો. જેનું બ્રહ્મ સાધન બને છે અને તે બ્રહ્મવડે અબ્રહ્મનો વિનાશ થાય છે. બ્રહ્મના વિષે આચરણ કરવાથી શિયલવ્રતનું રક્ષણ થાય છે અને બ્રહ્માધ્યયનાદિમાં જ જેની એક નિષ્ઠા થયેલી છે તેવા બ્રહ્મવાદી મહાત્માઓ કર્મથી નિર્લેપ થઈને પરબ્રહ્મને વિષે સમાહિત થાય છે. ૭-૮.

જેણે બ્રહ્મને વિષે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે, જેની બ્રહ્મમાં જ દૃષ્ટિ છે, બ્રહ્મરૂપ જ્ઞાન જેનું સાધન છે એવો, ઉપયોગરૂપ બ્રહ્મવડે આધારરૂપ બ્રહ્મમાં અબ્રહ્મ-અજ્ઞાનને હોમતો બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિવાળો આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના નવ અધ્યયનની નિષ્ઠા-મર્યાદાવાળો, પરબ્રહ્મ સાથે એકતાની પરિણુતિવાળો અને નિયાગ-બ્રહ્મચર્યને પ્રાપ્ત થયેલો બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, ભિક્ષુ અને નિર્ઘ્રન્ય એ ચાર નામને ધારણ કરનાર પાપવડે લેપાતો નથી.

૨૧ પૂજાષ્ટક.

દયામ્ભસા કૃતસ્નાનઃ, સંતોષશુભવસ્રમૃત્ ।

વિવેકતિલકભ્રાજી, ભાવનાપાવનાશયઃ ॥ ૧ ॥

ભક્તિશ્રદ્ધાનઘુસૃણોન્મિશ્રપાટીરજદ્રવૈઃ ।

નવબ્રહ્માજ્ઞતો દેવં, શુદ્ધમાત્માનમર્ચય ॥ ૨ ॥

શ્રી વીર પરમાત્માનું ભાવપૂર્વક પૂજન અવશ્યમેવ આત્મિક આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. દયારૂપ જળવડે સ્નાન કરી, સંતોષરૂપ નિર્મલ વસ્ત્રો ધારણ કરી, પોતાના ભાલસ્થળે વિવેકરૂપ તિલક કરી, ભાવનાવડે પવિત્ર આશયોદ્ધારા લક્ષિત અને શ્રદ્ધારૂપ કેસર અને મિશ્રિતચંદનવડે જેમનો આત્મા પવિત્ર થયેલ છે, એવા શુદ્ધાત્મદેવનું નવપ્રજ્ઞા અંગે અર્ચન કર. ૧-૨.

દયારૂપ જળથી જેણે સ્નાન કર્યું છે એવો, સંતોષરૂપ ઉજ્જવલ વસ્ત્રને ધારણ કરનારો, વિવેકરૂપ તિલકથી શોભતો, ભાવનાએ કરી જેનો આશય પવિત્ર છે એવો, લક્ષિત-‘આરાધન કરવા યોગ્ય છે’ એવું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા-‘આ જ પરમાર્થ છે’ એવી બુદ્ધિ, તે રૂપ કેસરમિશ્રિત ચંદનરસવડે નવવિધ પ્રજ્ઞાચર્યરૂપ અંગે શુદ્ધ આત્મારૂપ દેવની પૂજા કર. એ રીતે ભાવપૂજા થાય.

ક્ષમાપુષ્પસ્રજં ધર્મ-યુગ્મક્ષૌમદ્વયં તથા ।

ધ્યાનાભરણસારં ચ, તદજ્ઞે વિનિવેશય ॥ ૩ ॥

વળી ક્ષમારૂપ સુવાસિત પુષ્પોની માળા, દ્વિવિધ ધર્મરૂપ વસ્ત્રો અને ધ્યાનરૂપ અલંકારોવડે પ્રભુના અંગને વિભૂષિત કર. ૩.

તે શુદ્ધ આત્માના અંગે ક્ષમારૂપ ફૂલની માળા, વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બે પ્રકારના ધર્મરૂપ ઉત્તમ વસ્ત્રયુગલ તથા ધ્યાનરૂપ ઉત્તમ આભરણને માનસભાવે પહેરાવ.

મદસ્થાનભિદાત્યાગૈ-ર્લિંચાગ્રે ચાષ્ટમજ્જલમ્ ।

જ્ઞાનાગ્રૌ શુભસંકલ્પ-કાકતુણ્ડં ચ ધૂપય ॥ ૪ ॥

અષ્ટમહના સ્થાનના ત્યાગ સમાન અષ્ટમંગળની રચના કર તેમ જ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાંહે શુભ સંકલ્પરૂપ સુગંધી ધૂપ ઉખેવ. ૪.

આઠ મહસ્થાનના ત્યાગના પ્રકારોથી આત્માની આગળ અષ્ટ મંગળ આણેખ, અને જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં શુભ સંકલ્પરૂપ કૃષ્ણાશુરુનો ધૂપ કર. એટલે શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ-રૂપ પૂજા થાય.

પ્રાગ્ધર્મલવણોત્તારં, ધર્મસંન્યાસવહ્નિના ।

કુર્વન્ પૂરય સામર્થ્ય-રાજન્નીરાજનાવિધિમ્ ॥ ૫ ॥

પૂર્વધર્મ-ક્ષાયોપશમિક ધર્મના ત્યાગરૂપ લવણોત્તરણ કરીને ભવ્યપ્રાણી ! તું ધર્મસંન્યાસ-ક્ષાયિક ધર્મના સામર્થ્ય યોગ-રૂપ આત્મિક આરતીને ઉતાર. ૫.

ધર્મસંન્યાસરૂપ અગ્નિવડે પ્રાગ્ધર્મ-ઔદયિક અને ક્ષાયો-પશમિક ધર્મરૂપ લવણ ઉતારવાપૂર્વક સામર્થ્યયોગરૂપ શોભતી આરતીની વિધિ પૂર્ણ કર-આરતી ઉતાર.

સ્ફુરન્મજ્જલદીપં ચ, સ્થાપયાનુભવં પુરઃ ।

યોગનૃત્યપરસ્તૌર્ય-ત્રિકસંયમવાન્ ભવ ॥ ૬ ॥

તેમ જ અનુભવરૂપ માંગલિક દીપક તીર્થંકર પરમાત્મા પાસે સ્થાપ, પશ્ચાત્ યોગરૂપ સુનૃત્ય કરતાં તૌર્યત્રિકરૂપ સંયમ-ત્રિકવાળો થા. ૬.

અનુભવરૂપ સ્ફુરાયમાન (તેજસ્વી) મંગલદીવાને આગળ સ્થાપન કર અને સંયમયોગરૂપ નાટ્યપૂજામાં તત્પર થઈ તૌર્ય-ત્રિક-ગીત, નૃત્ય અને વાદિત્ર એ ત્રણે-ની એકતાના જેવા સંયમવાળો થા. “ ત્રયમેકત્ર સંયમઃ ” એક વિષયમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ તે સંયમ કહેવાય. એ ભાવનોપનીત પૂજા હૃદયમાં ધારણ કર.

ઉલ્લસન્મનસઃ સત્ય-ઘણ્ટાં વાદયતસ્તવ ।

ભાવપૂજારતસ્યેત્થં, કરક્રોડે મહોદયઃ ॥ ૭ ॥

આ જણાવેલ વિધિ પ્રમાણે ભાવપૂજામાં જેમનું ચિત્ત ઉલ્લાસાયમાન છે તે જ પ્રાણી આ જગતમાં સત્યતાનો ઘંટ બજાવે છે અને તેમને જ કરકમળમાં મહોદયની-મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭.

ઉલ્લાસ પામતું મન જેનું છે એવા, સત્યરૂપ ઘંટા વગાડતા, એમ ભાવપૂજામાં લીન થયેલા તને હસ્તમધ્યે (હથેળીમાં) મોક્ષ છે.

દ્રવ્યપૂજોચિતા ભેદો-પાસના ગૃહમેધિનામ્ ।

ભાવપૂજા તુ સાધૂનામ-ભેદોપાસનાત્મિકા ॥ ૮ ॥

ગૃહસ્થધર્મ અને યતિધર્મ એ બે ભેદવડે દ્રવ્યપૂજા અને

ભાવપૂજની ઘટના છે, માટે ગૃહસ્થને યોગ્ય દ્રવ્યપૂજા અને યતિઓને યોગ્ય ભાવપૂજની વિશુદ્ધિ અત્રે વર્ણવેલ છે. ૮.

ગૃહસ્થને ભેદપૂર્વક ઉપાસના-સેવા કરવારૂપ દ્રવ્યપૂજા ઉચિત છે અને અભેદ ઉપાસનારૂપ ભાવપૂજા સાધુને યોગ્ય છે. જો કે ગૃહસ્થને ભાવનોપનીત માનસા નામે ભાવપૂજા હોય છે, તો પણ કાયિકી [ભાવપૂજા] તો ચારિત્રવંતને જ હોય એ વિશેષતા છે.

૩૦ ધ્યાનાષ્ટક.

ધ્યાતા ધ્યેયં તથા ધ્યાનં, ત્રયં યસ્યૈકતાં ગતમ્ ।

મુનેરનન્યચિત્તસ્ય, તસ્ય દુઃસ્વં ન વિદ્યતે ॥ ૧ ॥

ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયનું ત્રિક જ્યાં ખરેખર એકતાને પામેલું છે એવા અનન્ય ચિત્તવાળા મુનિમહારાજોને લેશ માત્ર દુઃખ હોતું નથી. ૧.

ધ્યાતા-ધ્યાન કરનાર, ધ્યેય-ધ્યાન કરવા યોગ્ય અને ધ્યાન એ ત્રણે જોને એકતાને પ્રાપ્ત થયેલ છે એટલે ધ્યાનાવસ્થામાં સ્વસ્વરૂપને પામેલ છે, જેનું અન્ય સ્થળે ચિત્ત નથી એવા મુનિને દુઃખ હોતું નથી.

ધ્યાતાઽન્તરાત્મા ધ્યેયસ્તુ, પરમાત્મા પ્રકીર્તિતઃ ।

ધ્યાનં ચૈકાગ્ર્યસંવિત્તિઃ, સમાપત્તિસ્તદેકતા ॥ ૨ ॥

અન્તરાત્મા ધ્યાતા છે, પરમાત્મા ધ્યેય છે, એકાગ્ર સંવિત્તિ તે ધ્યાન છે અને તે ત્રણેની એકતા તે જ સમાપત્તિ કહેલ છે. ૨.

ધ્યાન કરનાર અન્તરાત્મા-સમ્યગ્દર્શન પરિણામવાળો આત્મા છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય પરમાત્મા-સિદ્ધ ભગવાન અથવા ઘાતીકર્મ જેમનાં ક્ષીણ થયાં છે એવા અરિહંત કહ્યા છે. ધ્યાન-એકાગ્ર બુદ્ધિ, વિભતીય જ્ઞાનના અન્તર રહિત સન્નતીય જ્ઞાનની ધારા, એ ત્રણેની એકતા તે યોગાચાર્યના મતે વક્ષ્ય-માણુ લક્ષણવાળી સમાપત્તિ કહી છે.

પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે—

“ જો જાણદિ અરિહંતે, દઘ્ત-ગુણત્ત-પજ્જવત્તેહિં ।
સો જાણદિ અપ્પાણં, મોહો ખલુ જાદિ તસ્સ લયં ॥ ”

“ જે અરિહંતને દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયરૂપે જાણે છે તે આત્માને જાણે છે અને તેનો મોહ નાશ પામે છે. ”

વિશેષાવશ્યકમાં કહ્યું છે કે—

“ જં ચિરમજ્ઞવસાણં, તં જ્ઞાણં ચલં તયં ચિત્તં ।
તં હોજ્જ ભાવણા, વા અણુપ્પેહા વા અહવ ચિંતા ॥ ”

ધ્યાનશતક, ગા. ૨.

“ જે સ્થિર અધ્યવસાન-મન છે તે ધ્યાન છે, જે ચલાય-માન મન છે તે ચિત્ત છે, તે ભાવની-ધ્યાનની અભ્યાસક્રિયા, અનુપ્રેક્ષા-મનન કે ચિન્તનરૂપ હોય છે. ”

સમાપત્તિનું લક્ષણ—

મળાવિવ પ્રતિચ્છાયા, સમાપત્તિઃ પરાત્મનઃ ।

ક્ષીણવૃત્તૌ ભવેદ્ ધ્યાના-દન્તરાત્મનિ નિર્મલે ॥ ૩ ॥

જેમ મણિમાં સામે રહેલ વસ્તુ પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમ

ધ્યાનવડે મળરૂપ વૃત્તિનો વિનાશ થવાથી નિર્મલ અન્તરાત્માને વિષે પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે. ૩.

જેમ મણિને વિષે પ્રતિબિમ્બ-પડછાયો પડે તેમ ધ્યાનથી અત્યન્ત મળરૂપ વૃત્તિ જેની ક્ષીણ થયેલી છે એવા, અને તેથી જ નિર્મળ અન્તરાત્માને વિષે પરમાત્માની પ્રતિચ્છાયા (પ્રતિ-બિમ્બ) પડે તે સમાપત્તિ કહી છે. બીજે સ્થળે કહ્યું છે કે—

“ મણેરિવામિજાતસ્ય, ક્ષીણવૃત્તેરસંશયમ્ ।

તાત્સ્થ્યાત્ તદજ્જનત્વાચ્ચ, સમાપત્તિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ”

ઉત્તમ મણિની જેમ ક્ષીણ વૃત્તિવાળાને પરમાત્માના ગુણના સંસર્ગારોપથી અને પરમાત્માના અભેદ આરોપથી નિઃસંશય સમાપત્તિ કહી છે.

અહીં તાત્સ્થ્ય એટલે અન્તરાત્માને વિષે પરમાત્માના ગુણનો સંસર્ગારોપ અને તદજ્જનત્વ એટલે અન્તરાત્મામાં પરમાત્માનો અભેદારોપ જાણવો. એ ધ્યાનનું ફળ સમાધિરૂપ અતિવિશુદ્ધ છે.

આપત્તિશ્ચ તતઃ પુણ્ય-તીર્થકૃત્કર્મબન્ધતઃ ।

તદ્ભાવામિમુખત્વેન, સંપત્તિશ્ચ ક્રમાદ્ ભવેત્ ॥ ૪ ॥

ધ્યાનવડે રત્નત્રયીનું આરાધન થાય છે અને તેથી તીર્થ-કરનામકર્મનો બંધ થાય છે. પશ્ચાત્ એ કર્મ ક્રમે કરી ઉદયમાં આવતા તીર્થંકરપદની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪.

તે સમાપત્તિથી પુણ્યપ્રકૃતિરૂપ તીર્થંકરનામકર્મના બન્ધથી આપત્તિ નામે ફળ થાય. એટલે જિનનામકર્મના બન્ધરૂપ આપત્તિ જાણવી, અને તીર્થંકરપણાના અભિમુખપણાથી (નજીકપણાથી) સંપત્તિ નામે ફળ અનુક્રમે થાય.

इत्थं ध्यानफलाद् युक्तं, विंशतिस्थानकाद्यपि ।

कष्टमात्रं त्वमव्यानामपि नो दुर्लभं भवे ॥ ૫ ॥

એવું ધ્યાનનું ફળ જાણી હે પ્રાણીઓ ! તમે વીશ સ્થાનક તપનું ધ્યાનપૂર્વક આસેવન કરો. જે તપનું ફળ ફક્ત શરીર-શોષણ છે એવું તપ તો અલબ્યને પણ સુગમ છે. ૫.

એમ ધ્યાનના ત્રિવિધ ફળથી વીશસ્થાનક તપ પ્રમુખ પણ ઘટે છે. ઉક્ત ત્રિવિધ ધ્યાનફળ રહિત કષ્ટ તો અલબ્યોને પણ સંસારમાં દુર્લભ નથી.

जितेन्द्रियस्य धीरस्य, प्रशान्तस्य स्थिरात्मनः ।

सुखासनस्थस्य नासाग्र-न्यस्तनेत्रस्य योगिनः ॥ ૬ ॥

रुद्रबाह्यमनोवृत्तेर्धारणाधारया रयात् ।

प्रसन्नस्याप्रमत्तस्य, चिदानन्दसुधालिहः ॥ ૭ ॥

साम्राज्यमप्रतिद्वन्द्व-मन्तरेव वितन्वतः ।

ध्यानिनो नोપમા લોકે, સદેવમનુજેડપિ હિ ॥ ૮ ॥

જેઓ જિતેન્દ્રિય છે, ધીરપુરુષ છે, શાન્ત છે, સ્થિરાત્મન છે, સુખાસને સ્થિત છે તેમજ નેત્રની દૃષ્ટિ નાસિકાના અગ્રભાગ પર સ્થાપિત કરેલ છે. વળી ધ્યાનની ધારાવડે બાહ્ય વૃત્તિને જેમણે નિરોધ કર્યો છે, જે અપ્રમત્ત છે અને પ્રસન્ન મુખવાળા છે તેમજ જ્ઞાનામૃતનું જ આસ્વાદન કરે છે. તે જ અપ્રતિદ્વંદ્વ સામ્રાજ્યને આન્તરમાં વિસ્તાર કરી શકે છે તેવા ધ્યાનવાન મુનિમહારાજ સમાન આ જગતમાં દેવ અને મનુષ્યોમાં અન્ય કોઈ પણ હોઈ શકે નહીં. ૬-૮.

જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતી છે, ધીર-સત્ત્વવંત, પ્રશાન્ત-ઉપશ-
મવંત એટલે ધીરશાન્ત નામે નવમા રસના નાયક છે, જેનો
આત્મા સ્થિર છે, જેનું આત્માસન સાધનથી સુખાવહ છે,
જેણે નાસિકાના અગ્ર ભાગમાં લોચન સ્થાપ્યાં છે, જે પ્રવૃત્ત-
ચક્ર યોગી છે, ધારણા એટલે કોઈક ધ્યેયને વિષે ચિત્તના
સ્થિર બન્ધનની ધારાએ જેણે વેગથી બાહ્ય ઇન્દ્રિયને અનુસ-
રનારી મનની વૃત્તિ રોકી છે, પ્રસન્ન-અકલુષિત ચિત્તવાળા,
પ્રમાદ રહિત, જ્ઞાનાનન્દરૂપ અમૃતનો આસ્વાદ લેનારા
આત્મારામમાં જ વિપક્ષ (શત્રુ) રહિત મોટા સામ્રાજ્યને
વિસ્તારતા એવા ધ્યાનવંત યોગીની દેવ અને મનુષ્ય સહિત
લોકમાં ખરેખર કોઈપણ ઉપમા નથી. ૬-૮.

૩૧ તપોષ્ટક.

જ્ઞાનમેવ બુધાઃ પ્રાહુઃ, કર્મણાં તપનાત્ તપઃ ।

તદાભ્યન્તરમેવેષ્ટં, બાહ્યં તદુપચંદ્રકમ્ ॥ ૧ ॥

કર્મભજને તપાવવાથી તત્ત્વજ્ઞો જ્ઞાનને જ તપ કહે છે.
તેથી અભ્યંતર તપ ઇષ્ટ છે. બાહ્ય તપ અભ્યંતર તપની
પુષ્ટિ માટે જ કહેલ છે. ૧.

કર્મોને તપાવનાર હોવાથી તપ તે જ્ઞાન જ છે એમ પંડિતો
કહે છે. તે અંતરંગ જ તપ ઇષ્ટ છે અને અનશનાદિ બાહ્ય
તપ છે તે પ્રાયશ્ચિત્તાદિ ભેદવાળા જ્ઞાનવિશેષરૂપ અન્તરંગ તપને
વધારનાર હોય તો જ ઇષ્ટ છે.

આનુશ્રોતસિકી વૃત્તિ-ર્વાલાનાં સુખશીલતા ।

પ્રાતિશ્રોતસિકી વૃત્તિ-જ્ઞાનિનાં પરમં તપઃ ॥ ૨ ॥

ઇન્દ્રિયોને વશવર્તી લોકસંજ્ઞાએ ચાલવું એ સુખશીલતા-
ભરી બાળચેષ્ટા છે અને ઇન્દ્રિયોને કબજે રાખી સામે પૂરે
ચાલવું તે જ જ્ઞાનીમહાત્માઓનું પરમ તપ છે. ૨.

અજ્ઞાનીની સંસારના પ્રવાહને અનુસરનારી ‘ જળેણ સદ્ધિ
હોવ્વામિ ’ હું લોકોની સાથે હોઈશ-ઇત્યાદિ લક્ષણવાળી
પ્રવૃત્તિ તે સુખશીલપણું છે. જ્ઞાનવંતની સામે પૂરે ચાલવારૂપ
ધર્મસંજ્ઞામૂલક ઉત્કૃષ્ટ ઉચ્ચ માસક્ષપણાદિ પ્રવૃત્તિ તપ છે. એથી
જ ચતુર્જ્ઞાની તીર્થંકર પોતે ‘ તદ્ભવસિદ્ધિગામી છે ’ એમ
બાણુતાં છતાં તપ આદરે છે.

ધનાર્થિનાં યથા નાસ્તિ, શીતતાપાદિ દુસ્સહમ્ ।

તથા ભવવિરક્તાનાં, તત્ત્વજ્ઞાનાર્થિનામપિ ॥ ૩ ॥

ધનના અર્થી (વ્યાપારી) લોકો જેમ ટાઢ, તડકાદિકને
હિસાબમાં લેખતા નથી-તે બધું ખુશીથી સહન કરી લે છે,
તેમ તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થી ભવભીરુ આશ્રયી સમજી લેવું. ૩.

જેમ ધનના અર્થીને ટાઢ, તાપ પ્રમુખ દુઃસહ નથી, તેમ
સંસારથી વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થીને પણ શીત, તાપાદિ કષ્ટ
સહન કરવારૂપ તપ હોઈને નથી.

સદુપાયપ્રવૃત્તાના-મુપેયમધુરત્વતઃ ।

જ્ઞાનિનાં નિત્યમાનન્દ-વૃદ્ધિરેવ તપસ્વિનામ્ ॥ ૪ ॥

કલ્યાણકારી મોક્ષસાધનમાં પ્રવર્તેલા જ્ઞાની તપસ્વી પુરુ-

પોને શુદ્ધ સાધ્યમાં સમાયેલી મીઠાશ લાગવાથી સદા ય આનંદ-વૃદ્ધિ થયા કરે છે. તેઓ અધિકાધિક વીર્યોદ્ધાસથી અશ્રાન્તપણે તપ, જપ, સંયમરૂપ સદુપાયનું સેવન કરી મોક્ષસુખને હસ્તગત કરે છે. ૪.

લલા ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જ્ઞાનવંત તપસ્વીને નિરુપાધિક ઇચ્છાના વિષય, મોક્ષરૂપ સાધ્યની મીઠાશવાળા હોવાથી હૃદયમાં આનંદની વૃદ્ધિ જ થાય છે. કઠણ ક્રિયામાં પણ મોક્ષસાધનના મનોરથથી આનંદ જ હોય છે. વૈરાગ્યરતિમાં કહ્યું છે કે—

“રતે: સમાધાવરતિ: ક્રિયાસુ નાત્યન્તતીવ્રાસ્વપિ યોગિનાં સ્યાત્ ।
અનાકુલા વહ્નિકણાશનેઽપિ ન કિં સુધાપાનગુણાચ્ચકોરા: ॥”

યોગીઓને સમાધિમાં રતિ-પ્રીતિ હોવાથી અત્યન્ત તીવ્ર ક્રિયામાં પણ અરતિ-અપ્રીતિ થતી નથી. ચક્રોર પક્ષીઓ સુધાને પીવાના ગુણથી અગ્નિના કણને ખાવામાં પણ શું વ્યાકુલતારહિત હોતા નથી ?

इत्थं च दुःखरूपत्वात्, तपोव्यर्थमितीच्छताम् ।

बौद्धानां निहता बुद्धि-बौद्धानन्दापरिक्षयात् ॥ ૫ ॥

આ પ્રકારનું તપ કરવું આકરું હોવાથી તે નકામું છે એમ બૌદ્ધલોકોની મારી ગયેલી બુદ્ધિ કહે છે; કેમકે તેમાં આત્મિક આનંદની આંખી થયેલી નથી સંભવતી, (તથા પ્રકારના સદુપાયના અભાવે ઉપેયરૂપ સહજાનંદ મોક્ષસુખ શી રીતે હોઈ શકે ? કાર્યસિદ્ધિ ઇચ્છનારે કારણનો અનાદર કરવો ન જ ઘટે.)પ.

એમ પશુના દુઃખની પેઠે દુઃખ ભોગવવારૂપ હોવાથી તપ નિષ્ફલ છે, એ પ્રકારે ઇચ્છતા ઔદ્ધોની બુદ્ધિ-કલ્પના હણાયેલી-કુંઠિત થયેલી છે; કારણ કે (તપમાં) બુદ્ધિજનિત અંતરંગ આનન્દની ધારા ખંડિત થતી નથી. એટલે તપમાં પણ આત્મિક આનન્દની ધારા અખંડિત હોય છે, તેથી તે દુઃખરૂપ નથી.

યત્ર બ્રહ્મ જિનાર્ચા ચ, કષાયાણાં તથા હતિઃ ।

સાનુબન્ધા જિનાજ્ઞા ચ, તત્તપઃ શુદ્ધમિષ્યતે ॥ ૬ ॥

તે તપ જ શુદ્ધ કહી શકાય કે જેમાં મૈથુનત્યાગ યા ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ યા સ્વરૂપચિન્તનરૂપ બ્રહ્મચર્યનું પાલન, જિનપૂજા-લક્ષિત, ક્રોધાદિ કષાયનો જય, અને શુરુજનોની સેવાલક્ષિત, વિનય, વૈયાવચ્ચાદિક જિનઆજ્ઞાનું પાલન થાય. ૬.

જે તપમાં બ્રહ્મચર્ય વધે, જ્યાં ભગવંતની પૂજા થાય, કષાયનો નાશ થાય અને અનુબન્ધ સહિત વીતરાગની આજ્ઞા પ્રવર્તે તે તપ શુદ્ધ કહેવાય છે.

તદેવ હિ તપઃ કાર્યં, દુઃખ્યાનં યત્ર નો ભવેત્ ।

યેન યોગા ન હીયન્તે, ક્ષીયન્તે નેન્દ્રિયાણિ ચ ॥ ૭ ॥

એવું જ તપ કરવું કે જેમાં દુઃખ્યાન ન જ થાય, નિત્ય-નિયમરૂપ ધર્મકરણી ન અટકે અને ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ થઈ ન જાય. ધીમે ધીમે ક્રમથી અભ્યાસમાં આગળ વધતાં જે બાહ્ય તપ કરવામાં આવે છે તેથી અંતરશુદ્ધિ અધિક થવા પામે છે. ૭.

ખરેખર તે જ તપ કરવા યોગ્ય છે કે જ્યાં માહું (આર્ત્ત અને રૌદ્ર) ધ્યાન ન થાય, જેથી યોગો હીનતા ન પામે અને ઇન્દ્રિયોનો ક્ષય ન થાય. કહ્યું છે કે—

“ સો ડ તવો કાયવ્વો, જેણ મણા મંગુલં ન ચિંતેહ ।

જેણ ન હંદિયહાણી, જેણ ય જોગા ન હાયંતિ ॥ ”

“ જેથી મન માઠું ચિંતન ન કરે, જેથી ઇન્દ્રિયો અને યોગોની હાનિ ન થાય, તે તપ કરવા યોગ્ય છે. ”

મૂલોત્તરગુણશ્રેણિ-પ્રાજ્યસામ્રાજ્યસિદ્ધયે ।

બાહ્યમામ્યન્તરં ચેત્યં, તપઃ કુર્યાન્મહામુનિઃ ॥ ૮ ॥

અહિંસાદિક મૂળ ગુણો અને પિંડવિશુદ્ધિ પ્રમુખ ઉત્તર-ગુણોરૂપ શ્રેષ્ઠ સામ્રાજ્યની સિદ્ધિ માટે મહામુનિજનો એ રીતે બાહ્ય અને આશ્રયંતર તપનું યથેષ્ટ સેવન કરે છે. ૮.

મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણરૂપ વિશાલ સામ્રાજ્ય-પ્રભુત્વની સિદ્ધિને માટે મહામુનીશ્વર એ પ્રમાણે બાહ્ય અને અશ્રયંતર તપ કરે.

૩૨ સર્વનયાશ્રયણાષ્ટક.

ધાવન્તોઽપિ નયાઃ સર્વે, સ્યુર્ભાવે કૃતવિશ્રમાઃ ।

ચારિત્રગુણલીનઃ સ્યાદિતિ સર્વનયાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

ઢોડતા એવા સર્વે નયો-નયના માર્ગો પોત-પોતાના સ્વભાવને વિષે વિશ્રાન્તિ કરનારા છે. ચારિત્રગુણધારક મુનિ તે સર્વે નયોના આશ્રયસ્થાન છે. ૧.

(પોતપોતાના અભિપ્રાયે) ઢોડતા પણ ભાવમાં (વસ્તુ સ્વભાવમાં) જોણે વિશ્રાન્તિ કરી છે એવા નૈગમાદિ બધા નયો છે, તેથી સર્વ નયનો આશ્રય કરનાર સાધુ ચારિત્ર-સંયમના ગુણ-વર્ધમાન પર્યાયને વિષે લીન-આસક્ત હોય. કહ્યું છે કે—

સર્વેસિપિ નયાણં बहुविहवत्तव्वयं णिसामित्ता ।
તં સર્વવણયવિસુદ્ધં જં ચરણગુણદ્વિઓ સાહુ ॥

અનુયોગ૦ પ૦ ૨૬૭.

અધાય નયોનું પરસ્પર વિરુદ્ધ એવું બહુ પ્રકારનું વક્તવ્ય સાંભળીને સર્વનયને સંમત વિરુદ્ધ તત્ત્વ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, જેથી સાધુ ચારિત્ર અને જ્ઞાનગુણમાં સ્થિર થાય છે.

પૃથગ્નયાઃ મિથઃ પક્ષપ્રતિપક્ષકદર્શિતાઃ ।

સમવૃત્તિસુખાસ્વાદી, જ્ઞાની સર્વનયાશ્રિતઃ ॥ ૨ ॥

પક્ષ અને પ્રતિપક્ષવડે પરસ્પર કદર્થના કરનાર હોવા છતાં સર્વ નયાશ્રિત મુનિ તે સર્વ નયોમાં સમવૃત્તિવડે સુખનું આસ્વાદન કરે છે. ૨.

જુદા જુદા સર્વ નયો પરસ્પર વાદ અને પ્રતિવાદથી કદર્થના-વિડંબના પામેલા છે, પરંતુ સમવૃત્તિ-મધ્યસ્થપણના સુખનો અનુભવ કરનાર જ્ઞાની સર્વ નયોને આશ્રિત હોય છે.

કહ્યું છે કે—

“અન્યોન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવાદ્ યથા પરે મત્સરિણઃ પ્રવાદાઃ ।

નયાનશેષાનવિશેષમિચ્છન્ ન પક્ષપાતી સમયસ્તથા તે ॥ ”

“પરસ્પર પક્ષ અને પ્રતિપક્ષભાવથી અન્ય પ્રવાદો દ્વેષથી ભરેલા છે, પરંતુ સર્વ નયોને સમાનપણે ઇચ્છનાર તમારો સમય-સિદ્ધાન્ત પક્ષપાતી નથી. ”

નાપ્રમાણં પ્રમાણં વા, સર્વમપ્યવિશેષિતમ્ ।

વિશેષિતં પ્રમાણં સ્યાદિતિ સર્વનયજ્ઞતા ॥ ૩ ॥

અવિવક્ષિત સર્વ ભાવ પ્રમાણુ પણ નથી તેમ અપ્રમાણુ પણ નથી, પરંતુ સર્વનયબોધક વિવક્ષિત ભાવ છે તે જ પ્રમાણુભૂત છે. ૩.

બધાં ય વચન વિશેષ રહિત હોય તો તે એકાન્તે અપ્રમાણુ નથી અને એકાન્તે પ્રમાણુ પણ નથી. જેથી અન્ય સિદ્ધાન્તમાં રહેલું સદ્વચન પણ વિષયના પરિશોધનથી પ્રમાણુ છે.

કહ્યું છે કે:—

“ તત્રાપિ ન ચ દ્વેષઃ કાર્યો વિષયસ્તુ યત્નતો મૃગ્યઃ ।
તસ્યાપિ ન સદ્વચનં સર્વં યત્ પ્રવચનાદન્યત્ ॥ ”

ષોડશક ૧૬, ગા. ૧૩.

અન્ય શાસ્ત્રને વિષે પણ દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ તેના વિષયને પ્રયત્નથી વિચારવો. જે પ્રવચનથી ભિન્ન છે તેનું પણ બધું સદ્વચન નથી. પરંતુ જે પ્રવચનાનુસારી છે તે સદ્વચન છે. એ જ બાબત કહે છે—

વિશેષિત એટલે વિષયપરિશોધક નયથી યોજિત હોય તો તે પ્રમાણુ છે. ઉપલક્ષણથી સ્વસિદ્ધાન્તનું વચન પણ અનુયોગે કરી વિશેષિત ન હોય તો તે અપ્રમાણુ છે. એ પ્રકારે સર્વ સ્યાદ્વાદ યોજનાથી સર્વ નયોનું બાણપણું હોય. કહ્યું છે કે—

“ અપરિચ્છિયસુયનિહસસ્સ કેવલમભિન્નસુત્તચારિસ્સ ।
સવ્વુજ્જમેણ વિ કયં અન્નાણતવે વહુ પડ્ઢે ॥ ”

ઉપદેશમાલા ગા. ૪૧૫.

“ જેણે શ્રુત-સિદ્ધાન્તનું રહસ્ય બાણ્યું નથી અને કેવળ સૂત્રના અક્ષરને અનુસરી ચાલે છે, તેનું સર્વ ઉદ્યમવડે પણ કરેલું ક્રિયાનુષ્ઠાન ઘણું અજ્ઞાન તપમાં આવે છે. ”

લોકે સર્વનયજ્ઞાનાં, તાટસ્થ્યં વાઽપ્યનુગ્રહઃ ।

સ્યાત્ પૃથગ્નયમૂઢાનાં, સ્મયાર્તિર્વાઽતિવિગ્રહઃ ॥ ૪ ॥

સર્વે નયોને બાણુનારનું તટસ્થપણું હિતકારક છે, પરંતુ એક નયવાદના ગ્રહણથી મૂઢ બનેલાને વિગ્રહની પ્રાપ્તિ સહેજે થાય છે. ૪.

લોકમાં સર્વ નયના બાણુનારને તટસ્થપણું-સમવૃત્તિપણું અથવા વ્યવહારદશામાં ઉપકારબુદ્ધિ હોય, પરંતુ બુદ્ધા બુદ્ધા નયમાં મૂઢ-બ્રાન્ત થયેલાને અહંકારની પીડા અને ઘણો કલેશ હોય.

શ્રેયઃ સર્વનયજ્ઞાનાં, વિપુલં ધર્મવાદતઃ ।

શુષ્કવાદાદ્ વિવાદાચ્ચ, પરેષાં તુ વિપર્યયઃ ॥ ૫ ॥

સર્વે નયોને બાણુનારનો ધર્મવાદ શ્રેષ્ઠ કલ્યાણને કરનારો થાય છે, પરંતુ એક નયાશ્રિતનો શુષ્ક વિવાદ વિપર્યય લાવને પામે છે. ૫.

તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ પૂછે અને તત્ત્વજ્ઞ કહે તે ધર્મવાદથી સર્વ નયને બાણુનારાઓનું ઘણું કલ્યાણ થાય છે, તેથી બીજા એકાન્તદૃષ્ટિનું શુષ્કવાદ અને વિવાદથી અકલ્યાણ જ થાય છે. શુષ્કવાદ તે કહીએ કે જ્યાં કંઠતાલુનો શોષમાત્ર થાય, અને જ્યાં પરવાર્તાથી કાર્યની હાનિ થાય તે વિવાદ કહીએ.

પ્રકાશિતં જનાનાં યૈર્મતં સર્વનયાશ્રિતમ્ ।

ચિત્તે પરિણતં ચેદં, યેષાં તેમ્બ્યો નમોનમઃ ॥ ૬ ॥

જનહિતના માટે સર્વે નયાશ્રિત ધર્મના જે પ્રકાશક છે અને જેમને એ લાવ પરિણત થયેલો છે તેવા નયાશ્રિત મુનિઓને મારી વંદના હો ! ૬.

જે પુરુષોએ લોકોને સર્વ નયે કરીને આશ્રિત એટલે સ્યાહવાદગર્ભિત પ્રવચન પ્રકાશિત કર્યું છે અને જેઓના ચિત્તને વિષે આ સર્વનયાશ્રિત પ્રવચન પરિણુમેલું છે તેઓને વારંવાર નમસ્કાર હો !

નિશ્ચયે વ્યવહારે ચ, ત્યક્ત્વા જ્ઞાને ચ કર્મણિ ।

एकपाक्षिकविश्लेष-मारूढाः शुद्धभूमिकाम् ॥ ७ ॥

अमूढलक्ष्याः सर्वत्र, पक्षपातविवर्जिताः ।

जयन्ति परमानन्दमयाः सर्वनयाश्रयाः ॥ ८ ॥

નિશ્ચયમાં તેમ જ વ્યવહારમાં, જ્ઞાનમાં તેમ જ ક્રિયામાં જેઓ પુષ્ટ છે, વળી એક પક્ષવિશ્લેષ તથાને સર્વ નયના આશ્રયવડે પુષ્ટ થયેલા છે, તેમ જ શુદ્ધ ભૂમિકા ઉપર આરૂઢ છે અને જેમનું લક્ષ વ્યામોહ રહિત છે તેમ જ પક્ષપાતી નથી તેવા બુદ્ધિમાન પુરુષો પરમ આનંદી છે. ૭-૮.

નિશ્ચય નયમાં અને વ્યવહારનયમાં, તથા જ્ઞાનપક્ષમાં અને ક્રિયાપક્ષમાં એક પક્ષગત બ્રાન્તિના સ્થાનને તથાને જ્ઞાનના પરિપાકરૂપ શુદ્ધ ભૂમિકા ઉપર ચઢેલા, લક્ષ (વેધ) ન ભૂલે એવા, સર્વ ભૂમિકામાં પક્ષપાત-કદાચહરહિત, પરમ આનન્દથી ભરપૂર સર્વ નયોના આશ્રયરૂપ (જ્ઞાની) સર્વોત્કર્ષથી વર્તે છે.

ઉપસંહાર

પૂર્ણો મગ્નઃ સ્થિરોઽમોહો જ્ઞાની શાન્તો જિતેન્દ્રિયઃ ।
ત્યાગી ક્રિયાપરસ્તૃપ્તો નિર્લેપો નિઃસ્પૃહો મુનિઃ ॥ ૧ ॥

વિદ્યાવિવેકસંપન્નો મધ્યસ્થો મયવર્જિતઃ ।
અનાત્મશંસકસ્તત્ત્વદૃષ્ટિઃ સર્વસમૃદ્ધિમાન્ ॥ ૨ ॥

ધ્યાતા કર્મવિપાકાનામુદ્વિગ્નો ભવવારિધેઃ ।
લોકસંજ્ઞાવિનિર્મુક્તઃ, શાસ્ત્રદગ્ નિષ્પરિગ્રહઃ ॥ ૩ ॥

શુદ્ધાનુભવવાન્ યોગી, નિયાગપ્રતિપત્તિમાન્ ।
ભાવાર્ચાધ્યાનતપસાં, ભૂમિઃ સર્વનયાશ્રિતઃ ॥ ૪ ॥

૧ પૂર્ણ-પૂરો અને એ હેતુથી જ ૨ મગ્ન-જ્ઞાનમાં થયેલો, પણ ઉપર રહેલો નહિ, તેથી જ ૩ સ્થિર-યોગની સ્થિરતાવાળો, તેથી જ ૪ અમોહ-મોહ રહિત, એ હેતુથી ૫ જ્ઞાની-તત્ત્વજ્ઞ, તેથી જ ૬ શાન્ત-ઉપશમવાંત, તેથી જ ૭ જિતેન્દ્રિય-જેણે ઇન્દ્રિયો જીતી છે એવો, તેથી ૮ ત્યાગી, કંઈ છે કે-

“ બાન્ધવધનેન્દ્રિયત્યાગાત્ ત્યક્તમયવિગ્રહઃ સાધુઃ ।
ત્યક્તાત્મા નિર્ગ્રન્થઃ, ત્યક્તાહંકારમમકારઃ ॥ ”

“ બાન્ધવ, ધન અને ઇન્દ્રિયોના વિષયનો ત્યાગ કરવાથી જેણે ભય અને કલેશનો ત્યાગ કર્યો છે એવો ત્યાગી આત્માવાળો, જેણે અહંકાર અને મમત્વનો ત્યાગ કરેલો છે એવો નિર્ગ્રન્થ હોય છે. ”

એથી જ ૯ ક્રિયામાં તત્પર એટલે શાસ્ત્રવચનાનુસાર ક્રિયાથી ઉત્તીર્ણ થઈ અસંગક્રિયાનિષ્ઠ, તેથી જ ૧૦ તૃમ— આત્મસંતુષ્ટ, તેથી ૧૧ નિર્લેપ—લેપ રહિત, નિર્લેપ હોવાથી જ, ૧૨ નિઃસ્પૃહ—સ્પૃહા રહિત અને તેથી જ ૧૩ મુનિ—ભાવ મૌનવંત. (૧)

૧૪ વિદ્યાસંપન્ન, તેથી જ ૧૫ વિવેકસંપન્ન, ૧૬ મધ્યસ્થ, ૧૭ સર્વ પ્રકારના ભય રહિત, ૧૮ આત્મસ્લાધા નહિ કરનારો, અપકીર્તિ અને ભયના અભાવની ભાવના એવી ભાવી છે કે જેથી તે આત્મસ્લાધા ન કરે, તેથી જ ૧૯ તત્ત્વદષ્ટિ—પરમાર્થમાં દૃષ્ટિવાળો અને ૨૦ સર્વસમૃદ્ધિમાન—ઘટમાં પ્રગટી છે સર્વ ઋદ્ધિ જેને એવો. (૨)

સર્વ સમૃદ્ધિની સ્થિરતાના અર્થે ૨૧ કર્મવિપાકનો વિચાર કરનાર, તેથી વ્યવહારદશાએ ૨૨ સંસારસમુદ્રથી ઉદ્દિગ્ધ—ભયભીત હોય. તેથી સિદ્ધ નિર્વેદ ગુણુવડે ૨૩ લોકસંજ્ઞાથી મુક્ત હોય. તેથી જ લોકોત્તર માર્ગને પ્રાપ્ત થઈ ૨૪ શાસ્ત્રદૃઢ—શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટિ જેની છે એવો અને તેથી જ ૨૫ નિષ્પરિગ્રહ—પરિગ્રહરહિત હોય. (૩)

તેથી સિદ્ધ નિષ્પરિગ્રહગુણે કરીને ૨૬ શુદ્ધ અનુભવવાળો, એ હેતુથી જ ૨૭ ભાવયોગસંપન્ન, તેથી ૨૮ નિયાગ—પ્રતિપત્તિમાન—મોક્ષને પ્રાપ્ત કરનાર, ૨૯ ભાવપૂજની ભૂમિ, ૩૦ ધ્યાનની ભૂમિ, તથા ૩૧ શુદ્ધ તપની ભૂમિરૂપ અને સર્વ વિશુદ્ધિદ્વારા ૩૨ સર્વ નયનો આશ્રય કરનારો હોય. (૪)

સ્પષ્ટં નિષ્ટઙ્કિતં તત્ત્વમષ્ટકૈઃ પ્રતિપન્નવાન્ ।

મુનિર્મહોદયં જ્ઞાનસારં સમધિગચ્છતિ ॥ ૫ ॥

ગત્રીશ અષ્ટકોવડે પ્રગટ નિરધારેલા તત્ત્વને પ્રાપ્ત થયેલા મુનિ જેનાથી મહાન્ ઉદય છે એવા શુદ્ધ ચારિત્ર તથા પરા મુક્તિરૂપ જ્ઞાનસારને પામે છે. કહ્યું છે કે—

“ સામાદ્યમાદ્યં સુઅનાણં જાવ વિંદુસારાઓ ।

તસ્સ વિ સારો ચરણં સારો ચરણસ્સ નિઘ્વાણં ॥ ”

“ સામાયિકથી માંડી ચૌદમા લોકખિન્દુસાર પૂર્વ સુધી શ્રુત-જ્ઞાન છે, તેનો સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે. ”

હવે સઘઃફલજાતિય (તત્કાલ ફળવાળી) મુક્તિનું સ્વરૂપ બતાવે છે—

નિર્વિકારં નિરાબાધં, જ્ઞાનસારમુપેયુષામ્ ।

વિનિવૃત્તપરાજ્ઞાનાં, મોક્ષોઽત્રૈવ મહાત્મનામ્ ॥ ૬ ॥

વિકાર રહિત અને બાધા રહિત એવા જ્ઞાનસારને પ્રાપ્ત થયેલા અને પરની આશા જેની નિવૃત્ત થઈ છે એવા મહા-ત્માઓને આ જ ભવમાં બન્ધની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ છે.

ચિત્તમાર્દ્રીકૃતં જ્ઞાનસારસારસ્વતોર્મિભિઃ ।

નામોતિ તીવ્રમોહાગ્નિષ્લેષશોષકદર્થનામ્ ॥ ૭ ॥

જ્ઞાનના સારરૂપ સરસ્વતીના કલ્પોલોએ કરીને આર્દ્ર-કોમળ કરાયેલું ચિત્ત તીવ્ર (આકરા) મોહરૂપ જે અગ્નિ તેના દાહના શોષની પીડાને પામતું નથી.

અચિન્ત્યા કાઽપિ સાધૂનાં, જ્ઞાનસારગરિષ્ઠતા ।

ગતિર્યથોર્ધ્વમેવ સ્યાદ્, અધઃપાતઃ કદાઽપિ ન ॥ ૮ ॥

સાધુઓના જ્ઞાનસારનું ગૌરવ-મહત્ત્વ (ભાર) કંઈક ન ચિન્તવી શકાય તેવું છે, જે ગૌરવથી ઊંચી ગતિ જ થાય, નીચે પડવું કદાપિ ન હોય.

અકરણનિયમથી બીજી ગુરુતાવડે ઊર્ધ્વ ગતિ ન હોય, અધોગતિ હોય. તે માટે જ્ઞાનશુરતા અચિન્ત્ય કહી છે.

ક્લેશક્ષયો હિ મળ્લૂકચૂર્ણતુલ્યઃ ક્રિયાકૃતઃ ।

દગ્ધતત્ત્ચૂર્ણસદૃશો જ્ઞાનસારકૃતઃ પુનઃ ॥ ૯ ॥

ક્રિયાથી કરેલો કલેશનો નાશ દેડકાના ચૂર્ણ સરખો છે. જેમ દેડકાનું ચૂર્ણ મેઘની વૃષ્ટિથી ફરી દેડકાં પેદા કરે, તેમ ક્રિયાથી નાશ પામેલો કલેશ કારણયોગે ફરી પેદા થાય, પરન્તુ જ્ઞાનસારે એટલે શુદ્ધ ક્ષયોપશમ ભાવે કરેલો કલેશનો ક્ષય બાળેલા મંડૂકચૂર્ણના જેવો છે. જેમ બાળેલું દેડકાનું ચૂર્ણ સેંકડો વરસાદ પડે તો પણ ફરી દેડકા ઉત્પન્ન ન કરે, તેમ જ્ઞાનદગ્ધ કર્મ ફરીથી ફૂટી ન નીકળે, ભોગવવાં ન પડે.

જ્ઞાનપૂતાં પરેડપ્યાહુઃ, ક્રિયાં હેમઘટોપમામ્ ।

યુક્તં તદપિ તદ્ભાવં, ન યદ્ભગ્નાઽપિ સોજ્જાતિ ॥ ૧૦ ॥

સૌગત-બૌદ્ધાદિ પણ જ્ઞાને કરીને પવિત્ર ક્રિયાને સુવર્ણના ઘટ સરખી કહે છે, તે પરવચન પણ ઘટે છે; કારણ કે પતિત થાય (સુવર્ણઘટ ભાંગી જાય) તો પણ તે ક્રિયાના ભાવને (સુવર્ણભાવને) છોડતો નથી “બંધેણ ન બોલહ કયા વિ” બંધ-વડે અંતઃકોટાકોટી સાગરોપમને ઓળંગી જતો નથી અર્થાત્ તેથી અધિક સ્થિતિનો બંધ કરતો નથી. જ્ઞાન સહિત ક્રિયાથી બંધ ટળ્યો તે ફરી ન હોય.

ક્રિયાશૂન્યં ચ યજ્ઞાનં, જ્ઞાનશૂન્યા ચ યા ક્રિયા ।

અનયોરન્તરં જ્ઞેયં, માનુષદ્યોતયોરિવ ॥ ૧૧ ॥

ક્રિયારહિત જે જ્ઞાન અને જ્ઞાનરહિત જે ક્રિયા એ બન્નેનું અન્તર સૂર્ય અને ખગ્ગુઆની પેઠે બાણુવું. ક્રિયાશૂન્ય જ્ઞાન સૂર્યની પેઠે મહાપ્રકાશવાળું છે અને જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા ખગ્ગુ-આની પેઠે અદ્ય પ્રકાશવાળી છે.

ચારિત્રં વિરતિઃ પૂર્ણા, જ્ઞાનસ્યોત્કર્ષ એવ હિ ।

જ્ઞાનાદ્વૈતનયે દૃષ્ટિર્દેયા તદ્યોગસિદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

પૂર્ણવિરતિરૂપ ચારિત્ર તે ખરેખર જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ-અતિ-શય જ છે, તે કારણથી યોગની સિદ્ધિને માટે કેવળ જ્ઞાનનય-ને વિષે દૃષ્ટિ દેવી.

સિદ્ધિં સિદ્ધપુરે પુરન્દરપુરસ્પર્ધાવહે લબ્ધવાં-

શ્ચિદ્દીપોડ્યમુદારસારમહસા દીપોત્સવે પર્વણિ ।

એતદ્ભાવનભાવપાવનમનશ્ચચ્ચમત્કારિણાં,

તૈસ્તૈર્દીપશતૈઃ સુનિશ્ચયમતૈર્નિત્યોડસ્તુ દીપોત્સવઃ ॥ ૧૩ ॥

ઈન્દ્રના નગરની સાથે સ્પર્ધા કરનારા સિદ્ધપુર નગરમાં અતિશય મનોહર તેજસ્વી આ અન્થરૂપ જ્ઞાનનો દીવો દીવાલીના પર્વને વિષે સંપૂર્ણ થયો. એ અન્થની ભાવના-અર્વણાના રહસ્યથી પવિત્ર થયેલા મનમાં થતા ચમત્કારવાળા જીવોને ઉત્તમ નિશ્ચયમતરૂપ સેંકડો દીવાઓવડે ભાવદીવાળી-મહોત્સવ હમેશાં હો.

કેષાંચિદ્વિષયજ્વરાતુરમહો ચિત્તં પરેષાં વિષા-

વેગોદર્કકુતર્કમૂર્ચ્છિતમથાન્યેષાં કુવૈરાગ્યતઃ ।

લગ્નાલકર્મબોધકૂપપતિતં ચાસ્તે પરેષામપિ,
સ્તોકાનાં તુ વિકારભારરહિતં તજ્ઞાનસારાશ્રિતમ્ ॥૧૪॥

અહો ! કેટલાએકનું મન વિષયરૂપ તાવથી પીડિત થયેલું છે, બીજાઓનું મન વિષના આવેગ-ત્વરા સરખા અને તત્કાલ છે રૂળ જેનું એવા કુતર્ક-કુવિચારવડે મૂર્ચ્છિત થયેલું છે, અન્યનું મન કુવૈરાગ્ય-દુઃખગર્ભિત અને મોહગર્ભિત વૈરાગ્યથી કરડેલો છે હડકાયો કૂતરો જેને એવું, એટલે કાળાન્તરે જેનો માઠો વિપાક થાય તેવું છે, બીજાઓનું ચિત્ત અજ્ઞાનરૂપ કૂવામાં પડેલું છે; પરન્તુ થોડાઓનું જ મન વિકારભારથી રહિત જ્ઞાનસારવડે આશ્રિત છે.

જાતોદ્રેકવિવેકતોરણતતૌ ધાવલ્યમાતન્વતિ,
દ્વદ્વેહે સમયોચિતઃ પ્રસરતિ સ્ફીતશ્ચ ગીતધ્વનિઃ ।
પૂર્ણાનન્દઘનસ્ય કિં સહજયા તદ્ભાગ્યમઙ્ગચાઽમવ-
નૈતદ્ગ્રન્થમિષાત્ કરગ્રહમહશ્ચિત્રં ચરિત્રશ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

જ્યાં અધિકપણે વિવેકરૂપ તોરણની માળા ગાંધી છે, અને ધવલપણું-ઉજ્જવલપણું વિસ્તારતા હૃદયરૂપી ઘરમાં અવસરોચિત વિસ્તૃત ગીતનો ધ્વનિ પ્રસરે છે, તેથી પૂર્ણાનન્દ-ઘનરૂપ શુદ્ધ આત્માની સાથે સ્વભાવસિદ્ધ ભાગ્યની રચનાવડે આ ગ્રન્થની રચનાના મિષથી ચારિત્રરૂપ લક્ષ્મીનો આશ્ચર્ય-કારી પાણિગ્રહનો મહોત્સવ થયો નથી શું ?

ભાવસ્તોમપવિત્રગોમયરસૈઃ લિપ્તૈવ ભૂઃ સર્વતઃ,
સંસિક્તા સમતોદકૈરથ પથિ ન્યસ્તા વિવેકસ્રજઃ ।

અધ્યાત્મામૃતપૂર્ણકામકલશશ્ચક્રેઽત્ર શાસ્ત્રે પુરઃ,
પૂર્ણાનન્દવને પુરં પ્રવિશતિ સ્વીયં કૃતં મંગલમ્ ॥ ૧૬ ॥

આ શાસ્ત્રમાં ભાવનાસમૂહરૂપ પવિત્ર કામધેનુના છાણુના રસથી લીપેલી અને સમતારૂપ પાણીવડે ચોતરફ છાંટેલી ભૂમિ છે, માર્ગમાં વિવેકરૂપ ફૂલની માળા સ્થાપેલી છે, અધ્યાત્મરૂપ અમૃતથી ભરેલો કામકુંભ આગળ મૂક્યો છે. એમ સચ્ચિદાનન્દ પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મા બત્રીશ અધિકારે (સર્વ જીવ) અપ્રમાદનગરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેણે પોતાનું જ મંગલ કયું છે.

પ્રશસ્તિ

ગચ્છે શ્રીવિજયાદિદેવસુગુરોઃ સ્વચ્છે ગુણાનાં ગણૈઃ,
પ્રૌઢિં પ્રૌઢિમધામ્નિ જીતવિજયપ્રાજ્ઞાઃ પરામૈયરુઃ ।
તત્સાતીર્થ્યમૃતાં નયાદિવિજયપ્રાજ્ઞોત્તમાનાં શિશોઃ,
શ્રીમદ્ન્યાયવિશારદસ્ય કૃતિનામેષા કૃતિઃ પ્રીતયે ॥૧॥

શુભોના સમૂહથી પવિત્ર અને પ્રૌઢતાના ધામ એવા સદ્-ગુરુ શ્રીવિજયદેવસૂરિના ગચ્છમાં જિતવિજય નામે પંડિત અત્યન્ત મહત્ત્વશાલી થયા. તેમના ગુરુભાઈ નયવિજય પંડિતના શિષ્ય શ્રીમદ્ ન્યાયવિશારદ (યશોવિજય ઉપાધ્યાય)ની આ કૃતિ મહાભાગ્યવંત પુરુષોની પ્રીતિને માટે થાઓ.

બાલાલાપાનવદ્ બાલબોધો,

ન્યા(ના)યં કિન્તુ ન્યાયમાલાસુધૌષઃ ।

આસ્વાદ્યૈનં[દુરિતશમનં] મોહહાલાહલાય(લસ્ય),

જ્વાલાશાન્તેર્ધીવિશાલા ભવન્તુ ॥ ૨ ॥

બાલિકાને લાળ ચાટવાના જેવો નીરસ આ બાલબોધ નથી, પરન્તુ ન્યાયમાલારૂપ અમૃતના પ્રવાહ સમાન છે. તેના રસને આખીને મોહરૂપ હલાહલ જેરની જવાલા શાન્ત થવાથી વિશાલ બુદ્ધિવાળા થાઓ.

આતન્વાના મા-રતી ભારતી,

નસ્તુલ્યાવેશા સંસ્કૃતે પ્રાકૃતે વા ।

શુક્તિસૂક્તિર્યુક્તિમુક્તાફલાનાં,

ભાષાભેદો નૈવ શ્વેદોન્મુશ્વઃ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

મા-રતી-પ્રતિભા અને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી તથા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં સમાન આગ્રહવાળી યુક્તિરૂપ મુક્તાફળોની જન્મભૂમિ છીપ જેવી સુંદર ઉક્તિવાળી અમારી વાણી છે. તેથી ભાષાનો ભેદ ખેદજનક થતો નથી. જેમ છીપો વિવિધ પ્રકારની હોવા છતાં તેમાં મુક્તાફળો હોવાથી ખેદ થતો નથી, તેમ વિવિધ પ્રકારની ભાષા હોવા છતાં તેમાં યુક્તિ હોવાથી કંટાળો ઉત્પન્ન થતો નથી.

સૂરજીતનયશાન્તિદાસહન્મોદકારણવિનોદતઃ કૃતઃ ।

આત્મબોધધૃતવિભ્રમઃ શ્રીયશોવિજયવાચકૈરયમ્ ॥ ૪ ॥

શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે સૂરજીના પુત્ર શાન્તિદાસના હૃદયમાં પ્રભેદ થવાના કારણે વિનોદથી આત્મજ્ઞાનમાં વિશ્રાન્તિ આપનાર આ પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રીજ્ઞાનસાર

વિવેચન

આ છઠ્ઠા વિભાગના પ્રારંભના ભાગમાં સદ્ગત સન્નિવ્ર
મુનિ શ્રી કર્પૂરવિજયજી મહારાજના કરેલા ખત્રીશે અષ્ટકોના
અર્થ અને ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય મહારાજશ્રી
યશોવિજયજીએ લખેલા અર્થ લેવામાં આવ્યા છે. આ વિવેચન
વિભાગમાં સદ્ગુણાનુરાગી મહારાજ શ્રી કર્પૂરવિજયજીએ અર્થ
ઉપરાંત કરેલ વિવેચન લેવામાં આવ્યું છે. પ્રારંભમાં અઠાર
અષ્ટકો સુધીનું વિવેચન તેમનું પોતાનું કરેલ છે તે અને
ઝોગણીશમાથી આરંભીને છેવટ પર્યંતનું વિવેચન શ્રી જ્ઞેન
ધર્મ પ્રકાશના તે સમયના તંત્રી મુરખી શ્રી કુંવરજી
આણુંદજીએ કરેલ તે દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ક્રૂત
સત્તાવીશમા યોગાષ્ટકનું વિવેચન તે વિષયના વિચક્ષણ અભ્યાસી
ભાઈશ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ, સોલિસીટર બી. એ. એલ-
એલ. બી. એ કરેલ તે દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

(૧) પૂર્ણતાષ્ટક

વિવેચન—પૂર્ણતા બે પ્રકારની છે. એક તો સ્વાભાવિક
અને બીજી વિભાવિક એટલે જીવે આપમતિથી અન્ય સંયોગે
માની લીધેલી. અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્ય એ

પરમાત્માની સહજ સ્વાભાવિક પૂર્ણતા છે અને ઈંદ્રાદિકની સાહેબો એ કુદિપત પૂર્ણતા જીવે માની લીધેલી છે. આત્માની સ્વાભાવિક પૂર્ણતા જેને પ્રાપ્ત થઈ છે તે નિર્મળ આશયવાળાને જેમ નિર્મળ આદર્શમાં વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ ભાસે તેમ આખી દુનિયા જેવી છે તેવી જ તેના નિર્મળ જ્ઞાન-આદર્શમાં સંપૂર્ણ રીત્યા પ્રતિભાસે છે. તેની સંપૂર્ણ અસારતા તેનામાં યથાર્થ પ્રતિબિંબિત થવાથી જ તે જગતથી પૂર્ણ રીતે ઉઠાસી ન રહે છે. તેમાં તે લગારે લેવાતા જ નથી. કહ્યું છે કે—

આતમજ્ઞાને મગ્ન જો, સો સખ પુદ્ગલ ખેડ;
ઈંદ્રિયજ કરી લેખવે, મિલે ન તહાં મન મેળ.

જ્ઞાનનું રૂપ વિરતિ છે. આત્માને અહિતકારી પ્રવૃત્તિથી બંધી શકે એટલી નિવૃત્તિ કરવાથી જ પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનની તે સાર્થકતા છે. તે વિનાનું જ્ઞાન તો કેવળ ભારભૂત જ લેખાવાનું છે. કહ્યું છે કે ‘સત્ય જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય થયે છતે રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપી અંધકાર રહી શકે જ નહિ; જો મોહ અંધકાર દૂર થઈ શકે નહિ તો તે સત્ય જ્ઞાન કહી શકાય જ નહિ. તે જ્ઞાન પણ નહિ અને દર્શન પણ નહિ’ કે જેથી ગુણની પ્રાપ્તિ કે દોષની નિવૃત્તિ થાય નહિ.’ જ્યારે સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન અને દર્શન પ્રગટ થાય ત્યારે તો સકળ ગુણની પ્રાપ્તિ અને સમસ્ત દોષની હાનિ થાય જ એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. એવી સંપૂર્ણ નિર્મળ સ્થિતિમાં આત્મા માયામય જગતનું યથાર્થ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે બાણી દેખી શકવાથી તેનાથી પૂર્ણરીતે વિરક્ત થઈ પોતાના સહજ સ્વભાવમાં જ લયલીન થઈ રહે એ સ્વાભાવિક જ છે. સંપૂર્ણ જગતના જીવો વિવિધ

કર્મને આધીન હોવાથી સંસારમાં નટવત્ નાચે છે. એ સર્વ પોતે કેવળજ્ઞાનાદર્શવડે યથાર્થ જાણે છે તેથી સંપૂર્ણ રીતે ઉદાસીન રહી અહોનિશ આપણા સહજ સ્વભાવમાં જ રમણુ કરે છે. દુનિયાનું વિધવિધ નાટક નીરખી જોવાની તેને કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી જ નથી. જે જે મહાશયો સમ્યગ્ રીતે મોક્ષમાર્ગ સાધે છે તે સર્વે અનુક્રમે તેવી જ ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિને ભજી પરમાનંદને પામે છે. એવા પરમાનંદને પામી તેઓ દુનિયાથી તદ્દન નિરાળા જ રહે છે. એવી પરમાનંદ સ્થિતિનો કદાપિ પણ લોપ થતો જ નથી. સુવર્ણુકિટ્ટિકાના ન્યાયે અનાદિ કાળથી કર્મના સંયોગે આ આત્મા મલિન ગણાય છે, પરંતુ શુદ્ધ ઉપાયને પામી કર્મરજનો નાશ કરવાથી આ આત્મા જ સુવર્ણની જેવો નિર્મળ થઈ રહે છે. જેમ સુવર્ણનાં વિધવિધ આભૂષણોમાં સુવર્ણ સામાન્ય જ છે તેમ દેવ મનુષ્યાદિક અનેક પર્યાયોમાં આત્મા તો જેવો ને તેવો જ રહે છે. તે તે ગતિમાં પૂર્વકૃત શુભાશુભ કર્મ અનુસારે તે સુખદુઃખને વેદે છે. તેને જ્યારે ભાગ્યવશાત્ સમ્યગ્ જ્ઞાનદર્શનના ઉદયથી સમ્યગ્ વિવેક પ્રકટે છે ત્યારે જ સંપૂર્ણ પુરુષાર્થને સેવી તે સકળ કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરવાને સમર્થ થાય છે. સકળ કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરવાથી જ પરમાનંદ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પરમાનંદ પદ જ સ્વાભાવિક પૂર્ણતા છે, અને કર્મના સંયોગે પ્રાપ્ત થયેલી ઈદ્રાદિકની સાદ્યળી એ સ્વાભાવિક પૂર્ણતા જીવે માની લીધેલી છે, એમ નિશ્ચયથી લક્ષમાં રાખવું જરૂરનું છે. આ ખંનેમાં યદ્યપિ જમીન આસમાન જેટલું અંતર છે, પરંતુ રાગ, દ્વેષ અને મોહનો સર્વથા ક્ષય થવાથી અનંત અક્ષય એવા સ્વાભાવિક સુખમાં નિમગ્ન થયેલા પૂર્ણાંદી ભગવાન સંસારી

જીવને કર્મના સંયોગે થતા ક્ષણિક સુખદુઃખના વિવિધ વિકારો પ્રતિ દુર્લક્ષપૂર્ણ ઉદાસીન જ રહે છે. તે તો પ્રત્યેક આત્માની શુદ્ધ અખંડ સ્વાભાવિક સત્તા સામે જ લક્ષ રાખીને રહે છે. તેથી જ તેવા પૂર્ણાનંદી ભગવાનમાં દ્વિધાભાવ સંભવતો જ નથી. તે તો અદ્વૈત આનંદમાં જ સદા નિમગ્ન રહે છે. ૧.

ગમે તેવી મનોહર પરવસ્તુના સંયોગથી મતિમોહવટે જીવે માની લીધેલી પૂર્ણતા કોઈના કાલાવાલા કરીને માગી આણેલી વસ્તુ છે, પોતાની તો નથી જ, તે પાછી તો આપવાની જ છે, તેથી તેને વિશેષ પ્રકારે સંભાળી રાખવાની, તેમ જ તેમાં કંઈક બેઠરકારીથી બે તોડફેડ થઈ હોય તો સામાનું અનેક રીતે મન મનાવવાની અને તેનો બદલો વાળી આપવાની જરૂર પડે છે, તેમ પૂર્વકર્મના પ્રભાવે ગમે તેવી શુભ વસ્તુઓનો સંયોગ થયો હોય પણ તે વિભાવિક છે, સ્વાભાવિક તો નથી જ, તેથી તેનો વિયોગ પણ અવશ્ય થવાનો જ. તેમજ તે તે વસ્તુના સંયોગે મોહવશાત્ જેવા જેવા અધ્યવસાય કર્યા હોય તેવા તેવા કર્મનો બંધ કરીને તેને સંસારમાં રજળવું પડશે, અને આ ભવમાં પણ તે તે વસ્તુની મમતાથી જે જે દુઃખ વિટંબના સહન કરવી પડે છે તે તો અધિક લાણમાં; તેમ છતાં આવી કલ્પિત પૂર્ણતા અંતે છટકીને છેડ તો દેવાની જ. કહ્યું છે કે:—

ભવપ્રપંચ મનજાલકી, બાજી જૂડી મૂળ;

ચાર પાંચ દિન ખુસ લગે, અંત ધૂળકી ધૂળ.

આમ સમજીને ચતુર સર્જનોએ આવી ઉપાધિયુક્ત કલ્પિત પૂર્ણતા પરિહરવા અને સત્ય સ્વાભાવિક પૂર્ણતા આદરવા યોગ્ય છે. ધન, કણ, કંચનાદિક અથવા દેહકુટુંબાદિક જે જે

પદાર્થો ઉપર પોતે મમત્વ રાખે છે તેથી પરિણામે તો પોતાનું કંઈએ સરતું નથી, ખરું હિત સધાતું નથી પણ ઊલટું પહેલાં અને પછી પણ પોતાનું જગડે જ છે, અહિત થાય છે છતાં મોહની પ્રબળતાથી જીવ તેમાં જ મમત્વ રાખે છે. પોતાને ખરી સહાય કરનાર ધર્મમિત્રની કોઈક વિરલા જ દરકાર કરે છે. શ્રી વીતરાગ દેવે કહેલા શુદ્ધ ધર્મનું સમ્યક્ સેવન કરવાથી જ જીવને સત્ય-સ્વાભાવિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જેમ જેમ જીવ પરવસ્તુમાં લાગેલી મમતા ઘટાડીને આત્મસ્વભાવમાં રમણ કરતો જાય છે તેમ તેમ તેને ખરી પૂર્ણતા નજદીક આવતી જાય છે. જ્યારે તે અનુક્રમે દૃઢ અભ્યાસથી પરવસ્તુમાં લાગેલી અનંતી મમતાના જંધનોને સર્વથા તોડી નાંખે છે ત્યારે જ તે અકૃત્રિમ પૂર્ણતાનો પૂર્ણ અધિકારી થઈ શકે છે. સર્વથા રાગ, દ્રેષ અને મોહાદિકના દુષ્ટ જંધનને તોડી તે જે સુખને સાક્ષાત્ અનુભવે છે તે જ પરમાનંદ-મોક્ષસુખ છે. એવું સુખ પ્રાપ્ત થયા બાદ તેનો કદાપિ વિનાશ થતો જ નથી. જેમ દગ્ધ થયેલા બીજથી નવા અંકુરો ફૂટતા નથી તેમ જેનાં સકળ કર્મ સર્વથા દગ્ધ થઈ ગયાં હોય છે તેમને આ સંસારમાં પુનઃ જન્મ મરણ કરવાં પડતાં નથી. જન્મમરણનાં જે અનંત દુઃખ સંસારના જીવોને વારંવાર અનુભવવા પડે છે તે સમસ્ત દુઃખથી સર્વથા મુક્ત થઈ સ્વાભાવિક પૂર્ણતાવંત સિદ્ધ સદા શાશ્વત સુખમાં નિમગ્ન થઈ રહે છે. તેવું નિરતિશાયી સુખ ઉપાધિગ્રસ્ત જીવોને સ્વપ્નમાં પણ સંભવતું નથી. જ્યારે કલ્પિત કૃત્રિમ સુખનો અનાદર કરી સ્વાભાવિક આત્મસુખને અનુભવવા અનુકૂળ પ્રયત્ન સેવવામાં આવે ત્યારે જ તે અનુક્રમે

પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. તેવા નિરુપમ સુખની કંઈક ઝાંખી આવી શકે તે માટે શાસ્ત્રકાર દષ્ટાંતદ્વારા તે હકીકત સમજાવે છે. ૨.

અનેક પ્રકારની પરવસ્તુઓના સંયોગે સંકલ્પવિકલ્પને વશ થઈ મોહાતુર જીવ તેમાં મગ્ન થઈ પોતાને પૂર્ણતા મળી એમ માની લે છે, પણ તે દરિયામાં પવનના યોગે વધતા જતા મોજાથી થતી ભરતીની જેમ ક્ષણભંગુર છે. જેમ પવનના યોગે દરિયાના જ પાણી ઊંચા ચઢીને ભરતીનું રૂપ લે છે અને તે જ પાણી પાછાં પવન પડતાં જ જેમના તેમ શમાઈ જાય છે તેમ પૂર્વસંચિત યોગે પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુસંયોગે માની લીધેલી પૂર્ણતા પણ તેવી જ છે. પૂર્વસંચિતનો ક્ષય થતાં જ પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુઓનો વિયોગ થાય છે અને તેથી કલ્પિત સુખને બદલે બિલટો સંતાપ પ્રગટે છે. જો પૂર્વે વસ્તુસંયોગે તેમાં તેવી ખોટી મમતા ધારી ન હોત તો પાછળથી તેટલો પરિતાપ પણ સહેવો પડત નહિ. ડાહ્યા દીર્ઘદર્શી સમયજ્ઞ તો સ્વપરનું ચતુર્થ સ્વરૂપ સમજતા હોવાથી વસ્તુનો સંયોગ વિયોગ થતાં તેમાં નહિ મૂંઝાતા વિવેકથી સમભાવને રાખી શકે છે. તેવા જ્ઞાની વિવેકી પુરુષોને ગમે તેવી વસ્તુનો સંયોગ અથવા વિયોગ થતાં ખોટા સંકલ્પવિકલ્પના અભાવે સમતાભાવથી કેવળ આત્મલાભ જ થાય છે; ગેરલાભ તો કદાપિ થતો જ નથી. એવી સુખદાયી સમતાના સંસેવનથી અનુક્રમે આત્માના સહજ સ્વાભાવિક સુખનો જે નિરવધિ લાભ થાય છે તેને જ જ્ઞાની પુરુષો પૂર્ણાનંદતા કહે છે. તેવી પૂર્ણાનંદની શાશ્વતી સ્થિતિમાં કોઈપણ પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પને લેશમાત્ર પણ અવકાશ મળતો જ નથી. એવી નિર્વિકલ્પ દશા સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી

સિદ્ધ ભગવાનની હોય છે. એ દશામાં શુદ્ધ શાંતિની અવધિ આવી જાય છે. એનું નામ જ સ્વાભાવિક પૂર્ણતા છે એમ જાણવું. અહીં શાંત મહાસાગરની ઉપમા દેવાનું પ્રયોજન એવું છે કે બીજા પ્રસિદ્ધ આટલાંટિક મહાસાગર વિગેરેમાં જીવોને જે જે ઉપદ્રવો થાય છે, તેમાં જે જે તોફાન સંભવે છે તે તે સર્વ વિદ્વોનો આ શાન્ત મહાસાગરમાં સદ્ભાવ જોવામાં આવતો જ નથી. તેમાં તે સર્વ ઉપદ્રવોનો અભાવ જ પ્રતીત થાય છે. જો કે મહાસાગર તો ખંને કહેવાય છે તો પણ તેમાં આટલો મોટો તફાવત છે; તેમ સત્તામાત્રથી સર્વ જીવ સમાન છતાં પુરુષાર્થ યોગે પ્રાપ્ત થતી સ્વાભાવિક અને વિભાવિક પૂર્ણતામાં પણ એટલો બધો તફાવત પડે છે. સ્વાભાવિક પૂર્ણતાવંત પૂર્ણાનંદી તદ્દન અકૃત્રિમ શાંતિનો જ સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે અને વિભાવિક પૂર્ણતાવંત કેવળ કૃત્રિમ સુખની કલ્પના કરી લઈ પરવસ્તુઓના સંયોગે અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પોવડે વિવિધ ઉપાધિને જ ઊભી કરે છે, અને વસ્તુતઃ દુઃખસાગરમાં જ ડૂબે છે. પરવસ્તુના સંયોગવિયોગમાં સમભાવને ધારણ કરનાર મહાશયને તેવું દુઃખ સંભવતું જ નથી. તે તો કૃત્રિમ સુખની કલ્પનાઓથી જેમ બને તેમ મુક્ત થવાને જ મથે છે, અને સહજ સ્વાભાવિક આત્મસુખ સંપાદન કરવાને જ અહોનિશ ચત્ન કર્યા કરે છે. શુદ્ધ સ્વાભાવિક સુખ સંપાદન કરવાના જે જે અતિ ઉત્તમ ઉપાય સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યા છે તે તે સર્વમાં બનતો પરિશ્રમ કરીને અંતે અનન્ય લક્ષથી સહજ અતીંદ્રિય સુખને તે સાધી શકે છે, અને પ્રાપ્ત થયેલા સ્વાભાવિક સુખનો પછી કાયમને માટે સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે. આવા અનુપમ સ્વાભાવિક સુખમાં જ અહોનિશ મગ્ન થયેલા મહાપુરુષની મુદ્રા

પણ પરમ શાંતિજનક હોવાથી શાંતિરસિક જનો સ્વાભાવિક રીતે તેનો જ આશ્રય લેવા ઉત્કંઠિત રહે છે. સ્વાભાવિક પૂર્ણતાવંત મહાપુરુષનું અસાધારણ લક્ષણ શાસ્ત્રકાર બતાવે છે. ૩.

રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિકનો સર્વથા ક્ષય થયાથી જ શુદ્ધ ક્ષાયિક નિરતિચાર યથાખ્યાત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પરવસ્તુમાં સંપૂર્ણ ઉદાસીન ભાવ અને આત્મસ્વભાવમાં સંપૂર્ણ લીનતા જે વડે પ્રાપ્ત થાય તેને જ સર્વજ્ઞ ભગવાન યથાખ્યાત ચારિત્ર કહે છે. એવું શુદ્ધ ચારિત્ર પામ્યા બાદ કોઈ પણ પરવસ્તુમાં એક રંચ માત્ર આસક્તિ સંભવે જ નહિ. આવી શુદ્ધ સ્થિતિ સિદ્ધ થયા બાદ તત્કાળ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રગટે છે, જેથી જગતના સર્વકાળવર્તી સર્વ ભાવોને સંપૂર્ણ રીતે બાળી દેખી શકાય છે. આવા સર્વજ્ઞસર્વદર્શીને સ્વાભાવિક આત્મશક્તિ અનંતી પ્રગટે છે; જે વડે તે ધારે તેવું મહત્વનું કાર્ય સુખે સાધી શકે છે. આવા સહજ સ્વાભાવિક સામર્થ્યવાળા સંપૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ધારક મહાશય જ પૂર્ણાનંદી હોઈ શકે છે. એવા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી પુરુષનો રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિકના અભાવે વિષયતૃષ્ણા પરાભવ કરી શકે જ કેમ ? વિષયતૃષ્ણા તો રાગી, દ્વેષી કે મોહાતુર જીવોને જ સંતાપી શકે છે. જેમ બંગુલી મંત્રની પાસે ગમે તેવા વિષયનું જોર ચાલતું નથી તેમ શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શનવંત નિર્મોહીની પાસે તૃષ્ણાનું કંઈપણ ફાવતું નથી. જો કે વિષયતૃષ્ણા ભલભલા પંડિતોનો, વૃદ્ધોનો તથા યોગીઓનો પણ પરાભવ કરે છે, પરંતુ વીતરાગ દશામાં તેનું બીજ જ બળી જવાથી તે તદ્દન અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જેમના રાગ, દ્વેષ અને

મોહાદિક દોષો સર્વથા નિર્મૂળ થયા નથી તેમને તો તૃણાદેવી કિંચિત્ માત્ર નિમિત્ત પામીને પણ સંતાપે છે, તેમ જ તેમની પાસે નહિ કરવા યોગ્ય એવી દીનતા કરાવે છે. હરિ, હર, બ્રહ્મા, પુરંદર તથા સૂર્ય, ચંદ્ર અને અનેક તપસ્વી ઋષિઓની તૃણાદેવીએ કરેલી વિટંબના શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. મોટી મોટી પદવીઓને ધારણ કરતાં છતાં તે મહાદેવીની આજ્ઞાને વશ થઈ એક અળગાની પાસે અતિ દીનતાપૂર્વક વિષયની લિક્ષા માગવાને તેઓ તત્પર થયા, અનુચિત કાર્ય કરતાં ન ડર્યા અને એક નટની જેમ નવે નવે રૂપે નાચ્યા. આ સર્વ એષ્ટ રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિકની પ્રબળતાના કારણે જ થયેલ છે. જેમ જેમ ઉક્ત દોષો ઉપશમે છે તેમ તેમ તેની કુએષ્ટાઓ પણ વિરમે છે, અને જેમ જેમ તેવી એષ્ટા દૂર થાય છે તેમ તેમ પરની આશા, દીનતા પણ ટળતી જાય એ સ્વાભાવિક જ છે. અનુક્રમે જ્યારે પરવસ્તુની તૃણા સર્વથા તૂટી જાય છે ત્યારે કોઈની કંઈપણ દીનતા કરવાની ગરજ રહેતી નથી, તેથી શાસ્ત્રકારે યુક્ત જ કહ્યું છે કે—‘જ્યારે તૃણાને સમૂળગી ઉખેડી નાંખે એવી સમર્થ જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગે છે અને આત્મા પોતાની મેળે જ પોતાનું હિત સમજીને તૃણાને તિલાંજલિ આપે છે, ત્યારે તેને કોઈની દીનતા કરવાની કશી જરૂર રહેતી જ નથી.’ જ્યારે દીનતા જ કરવાની જરૂર નથી ત્યારે હું:ખ તો હોય જ શાનું? દીનતા જ હું:ખનું મૂળ છે અને તૃણા જ તાપનું કારણ છે, એમ સમજીને સંતોષવૃત્તિ ધારવા અને પરઆશા તજવા પ્રયત્ન કરવો શાણા માણસોને ઉચિત છે. જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વશ્રદ્ધા અને તત્ત્વરમણ અથવા બીજા શબ્દમાં કહીએ તો આત્મજ્ઞાન,

આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મરમણ પ્રગટે નહિ, તેમને પ્રગટ કરવા અનુકૂળ પ્રયત્ન સેવાય નહિ, તેમ કરવા પ્રાપ્તસામગ્રીનો સદુપયોગ કરાય નહિ ત્યાં સુધી મોહ અને અજ્ઞાનઅંધકારના યોગે અનાદિ કાળની લાગી રહેલી પરવસ્તુ સાથેની પ્રીતિ, આશા અને તૃષ્ણાના અંધન તૂટી શકે જ નહિ. તેમ જ કાયમને માટે દુઃખનો અંત આવે જ નહિ. હજુ પણ સ્વાભાવિક પૂર્ણતાના શુદ્ધ લક્ષણને ફરીને સુસ્પષ્ટ કરી બતાવે છે. ૪.

દીન, કૃપણ, લોભાંધ લોકો જે જે ક્ષણિક-નાશવંત વસ્તુઓની સ્પૃહા કરે છે, જેને માટે તેઓ વલખાં મારે છે, પ્રાણુન્ત કષ્ટ સહન કરે છે, અટવીઓનું ઉલ્લંઘન કરે છે, સમુદ્રોનું મથન કરે છે અને રણસંગ્રામમાં પણ ઝુકાવે છે, તેમ જ અનેક અનાચારનું પણ સેવન કરી અંતે કાળને શરણ થાય છે તેવી પરવસ્તુઓને જ્ઞાની-વિવેકી પુરુષો સહેજે અસાર અને અહિતકારી બાણીને તણ દે છે. તેવી ક્ષણિક અસાર વસ્તુઓનો આદર કરવો યોગ્ય નથી એમ સમજીને વિવેકદૃષ્ટિથી જ્ઞાની-પુરુષો તેનો ત્યાગ કરે છે. તેમને ગમે તેવી લાલચ બતાવવામાં આવે તો પણ તેઓ તેમાં લેશમાત્ર લોભાતા નથી, ઊલટો તેનો અનાદર કરે છે, તેમાં લેશમાત્ર સારપણું માનતા નથી. આવી દશા તો જ્ઞાની-સ્વરૂપમાત્ર વિવેકીની હોય છે; જ્યારે અજ્ઞાની-અવિવેકી જીવો તો ધન, કણ, કંચનાદિક પરવસ્તુને જ પોતાની માને છે, તેમાં જ સારપણું માને છે, તેની લાલચે જ અનેકની પરાધીનતા સ્વીકારે છે, અને તેનો નાશ થતાં પોતાનો જ નાશ થયો માને છે. આવી જડ દશા અજ્ઞાની-અવિવેકીની હોય છે. આવી જડ વસ્તુઓથી નિરાળા રહેવું, તેનો લોભ ન કરવો, તેમાં આસક્તિ ન કરવી, યાવત્ તેથી વિરક્ત રહી તેનો સંગ તણ

દઢ ઉદાસીનભાવે રહેવું તેને જ જ્ઞાનીપુરુષો સ્વાભાવિક પૂર્ણતા કહે છે. પરવસ્તુની સાથે લાગી રહેલી પ્રીતિ તોડીને સહજ-સ્વભાવમાં અથવા તેનાં શુદ્ધ સાધનમાં પ્રીતિ જોડ્યા વિના ખરી નિરુપાધિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. એમ સમજીને જેટલે જેટલે અંશે ઉપાધિ ઓછી કરીને નિરુપાધિક દશા સાધવાને સન્મુખ થાય છે તેટલે તેટલે અંશે વિવેકી આત્મા સહજ આત્મિક સુખને અનુભવતો જાય છે, અને અનુક્રમે સકળ ઉપાધિથી અલગ થઈ અંતે એકાન્તિક અને આત્યંતિક અક્ષય, અનંત, અવ્યાબાધ એવું નિરુપાધિક શિવસુખ સાધી શકે છે. એવી બુદ્ધિથી આત્માર્થી જીવોએ તેનાં શુદ્ધ કારણોને ગવેષી અતિ આદરપૂર્વક તેનો સેવવા ખપ કરવો જોઈએ. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અન્યત્ર કહ્યું પણ છે કે—

એમ સમજીને રે જ્ઞાનદશા ભજી, રહિયે આપ સ્વરૂપ;
પરપરજીતીથી રે ધર્મ ન છડિયે, નવિ પડિયે ભવદૂપ.

શ્રી સીમંધર સાહેબ સાંભળો

જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે જાણો રે ધર્મ;
સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણુઠાણુધરી, જાવ લહે શિવશર્મ.

શ્રી સીમંધર સાહેબ સાંભળો

પુદ્ગલાનંદી જીવને અથવા ભવાલિનંદી જીવને જે જે વસ્તુઓ રચે છે તે તે આત્માનંદીને રચતી નથી; તેમજ આત્માનંદીને જે જે વાત રચે છે તે તે પુદ્ગલાનંદી-ભવાલિનંદીને રચતી નથી. તેથી એ વાત સ્વાભાવિક સિદ્ધ થાય છે કે પુદ્ગલાનંદીપણું અને ભવાલિનંદીપણું હક્યા પછી જ-નિવર્ત્યા પછી જ આત્માનંદીપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્માનંદીપણું

પ્રાપ્ત થયા બાદ જ અનુક્રમે પૂર્ણાનંદીપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમજીને શાણા માણસો પુદ્ગલાનંદીપણું તજી, આત્માનંદીપણું આદરી અનુક્રમે પૂર્ણાનંદીપણું પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેટલા માટે જ કલ્પિત સુખની કામના તજી સ્વાભાવિક સુખની જ આહના કરે છે, કલ્પિત સુખનાં કારણો તજી સાચાં સ્વાભાવિક સુખનાં સાધન શોધી કાઢી તેનું જ સેવન કરે છે. તાત્પર્ય કે વિવેકી જનોને સ્વાભાવિક સુખ જ રુચે છે તેથી તેઓ તેનો જ આદર કરે છે, અને અવિવેકી જનોને કલ્પિત સુખ જ પ્રિય લાગે છે તેથી તેઓ તેનાં સાધન શોધે છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની જીવોમાં આ જ મોટો તફાવત છે. જ્ઞાની પુરુષો હમેશાં સિંહવૃત્તિને આદરે છે ત્યારે અજ્ઞાની જીવો કેવળ શ્વાનવૃત્તિને જ સેવે છે. સિંહવૃત્તિ એ કહેવાય છે કે ગમે તેવા કષ્ટમાં પણ હિંમત રાખીને તેનું મૂળ કારણ શોધી કાઢી તેને સમૂળગું દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે, અને ગમે તેવા સુખમાં પણ છકી નહિ જતાં તે સુખનાં મૂળ કારણને વળગી રહી તેનું વિશેષ સેવન કરવામાં આવે. આવી ઉત્તમ સિંહવૃત્તિને ધારનાર સત્પુરુષ અંતે અવશ્ય સ્વાભાવિક સુખને સાધી શકે છે. શ્વાનવૃત્તિને સેવનાર અજ્ઞાન-પામર જીવ તે કદાપિ પામી શકતો જ નથી. શ્વાનવૃત્તિ તેનું નામ છે કે જેમાં કંઈક સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થયે છતે તેનાં મૂળકારણ વિગેરેની તપાસ નહિં કરતાં પ્રબળ મોહદશાથી તેમાં રતિ કે અરતિને ધારણ કરી, એકની ઉપર રાગ અને બીજા ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ રાખી પોતાના આત્માને જ કલેશનો લાગી કરવામાં આવે. જે દુઃખસમયે દુઃખનું મૂળ કારણ વિચારી તેને દૂર કરવાનો ઉપાય સેવવામાં આવે તો દુઃખ સમૂળગું દૂર થઈ શકે. તેમ જ સુખના સમયમાં

સુખતું મૂળ કારણ શોધી કાઢી તેને જ વિશેષ પ્રકારે સેવવામાં આવે તો સુખનો વિયોગ જ થવા ન પામે. આવી તત્ત્વદષ્ટિની ખામીથી લબ્ધ સુખદુઃખમાં જ રાગદ્વેષને લજી મૂઠ જીવે. પરિણામે ભારે વિટંબના પામે છે તેથી જ જ્ઞાનીપુરુષો તેને શ્વાનવૃત્તિ કહે છે. જ્યારે શ્વાનને કંઈક પથ્થર વિગેરે મારવામાં આવે છે ત્યારે તે સ્વાભાવિક રીતે જ મારનાર માણસની દરકાર નહિ કરતાં તે પથ્થર આદિ વસ્તુને જ કરડવા દોડે છે તેવી દુઃખદાયક-દયાજનક સ્થિતિ અજ્ઞાની-અવિવેકી માણસની હોય છે, પરંતુ સિંહને કોઈએ બાણ કે બંદુક મારવા પ્રયત્ન કર્યો હોય છે ત્યારે તે બાણ કે બંદુકને નહિ જોતાં મારનાર માણસ પ્રત્યે જ લક્ષ્ય સાધીને તેને ઠાર કરવામાં પોતાના શૌર્યની સાર્થકતા માને છે. એવી રીતે જ્ઞાની-વિવેકી માણસ પણ પ્રાપ્ત સુખદુઃખમાં નહિ મૂંઝાતા તેના મૂળ કારણ સામે નિશાન રાખીને સમ-તાથી સ્વહિત સાધી લેવા સાવધાન રહે છે. તેને જ જ્ઞાની પુરુષો તત્ત્વથી સિંહવૃત્તિ કહે છે. આવી પ્રશસ્ત સિંહવૃત્તિને અખંડપણે સેવનાર સત્પુરુષોને અંતે અખંડ સ્વાભાવિક સુખ સંપ્રાપ્ત થાય એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? ૫.

આવા સ્વાભાવિક સુખના અધિકારી કોણ છે ? અને કોણ નથી ? તે બાબત શાસ્ત્રકાર પોતે જ વધારે સ્પષ્ટ કરવાપૂર્વક કહે છે કે—

જેને સમ્યગ્જ્ઞાનવડે સ્વપરતું યથાર્થ જાણપણું થયું છે, મારું શું અને પરાયું શું ? એ જેને યથાર્થ જોણખાયું છે, તેમજ શુદ્ધ શ્રદ્ધાવડે તેનો નિશ્ચય થયો છે તેવા વિવેકવંત જનો પરવસ્તુના સંયોગને ઉપાધિરૂપ સમજીને તેનાથી દૂર રહેવાનો અંતરથી યત્ન કરે છે; તેવી ઉપાધિ પ્રથમથી વળગી

હોય તો તેને ટાળવા, ઓછી કરવા અને બની શકે તો તેને સર્વથા તજવા દિનરાત મથન કરે છે. એ પ્રમાણે ઉપાધિ જેને અપ્રિય છે, રુચતી નથી અને સ્વાભાવિક નિરુપાધિક સુખ જેને પ્રિય લાગે છે, રુચે છે તેવા સત્પુરુષોને જ સ્વાભાવિક સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તેવા વિવેકી જનોને જ સહજ આત્મિક સુખની લહેજત મળે છે. તેથી વિપરીત વર્તનારનું તો પ્રાપ્ત સુખ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. ઉપાધિયુક્ત સુખને સુખરૂપ માનનારા જનો ઉપાધિને વધારતા જાય છે અને પરિણામે એટલી બધી ઉપાધિ વધી જાય છે કે તેને સહજ સુખનો ગંધ પણ મળતો નથી. એ પ્રમાણે ઉપાધિયસ્ત જનો સ્વાભાવિક સુખથી એન-સીળ જ રહે છે, કેમકે અહિં તો (ઉપાધિથી) અધૂરો હોય તે જ પૂર્ણતાનો-પૂર્ણાનંદનો અધિકારી કહ્યો છે અને (ઉપાધિથી) પૂરતો હોય તે પૂર્ણતાનો અધિકારી નથી તેમજ કેવળ ન્યૂન-તાનો જ લાગી છે એમ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. લૌકિકમાં તો આથી વિપરીત જ માલૂમ પડે છે. તેથી જ લૌકિક સુખથી લોકોત્તર સુખ વિલક્ષણ પ્રતીત થાય છે. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે એક પદમાં આ પ્રમાણે ગાયું છે કે—

(રાગ સારંગ)

જીઉ લાગ રહ્યો પરભાવમેં, એ ટેક.

સહજ સ્વભાવ લખે નહિં અપનો, પરિયો મોહ જંજલમેં;

જીઉ લાગ રહ્યો પરભાવમેં ૦ ૧

વંછ મોક્ષ કરે નહિં કરની, ડોલત મમતા વાઉમેં;

ચહે અંધ જ્યું જલનિધિ તરવો, બેઠો કાણી નાવમેં. જી ૨

અરતિ પિશાચી પરવશ રહેતે; ખિન હું ન સમર્યો આઉંમેં;
આપ બચાવ સકત નહિં મૂરખ, ઘોર વિષય સુખ ઘાઉંમેં. ૭૦ ૩
પૂર્વ પુણ્યધન સખહિ અસત હે, રહત ન મૂલ બરાઉંમેં;
તામેં તુજ કેસે બની આવે, નય વ્યવહાર કે દાઉંમેં. ૭૦ ૪
જસ કહે અખ મેરો મન લીનો, શ્રી જિનવરકે પાઉંમેં;
યાહિ કલ્યાનસિદ્ધિકો કારન, જયું વેધકરસ ધાઉંમેં. ૭૦ ૫

પરમાર્થ એ છે કે જીવ પરભાવમાં-ઉપાધિમાં જ લાગી રહ્યો છે. મોહજન્મજનમાં ફસાયાથી જીવ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી શકતો નથી અને શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજ્યા વિના પરભાવને તજી પણ શકતો નથી. જો કે જીવ દુઃખથી સર્વથા મૂકાવાને તો ઇચ્છે છે, પણ પરવસ્તુમાં મમતા લાગેલી હોવાથી શુદ્ધ કરણી કરી શકતો નથી, તેથી જેમ આંધળો માણસ દરિયાને પેલેપાર જવા ઇચ્છા રાખીને છિદ્રવાળી નાવ-ડીમાં બેસીને ઊલટો દરિયામાં જ ડૂબે છે તેમ આ મુગ્ધ જીવ પણ પોતાની જ ભૂલથી કેવળ દુઃખનો જ લાગી થાય છે. આ જીવ અહોનિશ અનિષ્ઠસંયોગે ઉદ્વિગ્ન રહેતો અને ઇષ્ટ સંયોગની ઇચ્છા કરતો રાગાદિક વિકારથી ક્ષણમાત્ર પોતાનો બચાવ કરવાને સમર્થ થતો નથી, રાગદ્વેષને વશ રહેતો મૂઠ જીવ પોતાનું સર્વ આયુષ્ય એળે ગુમાવે છે, પૂર્વપુન્યના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ શુભ સામગ્રીને પોતાની જ મૂર્ખાઇથી ખોઈ નાંખે છે, જેથી લવાંતરમાં એવી શુભ સામગ્રીથી પણ બેનસીબ રહે છે. આવી રીતે મૂર્ખ જીવો તો પ્રમાદવશાત્ પ્રાપ્ત-સામગ્રીને નિષ્ક્રુણ કરે છે; પરંતુ જ્ઞાની પુરુષો તો વિવેકપૂર્વક પરભાવથી વિરમી સ્વાભાવિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાપ્તસામ-

શ્રીનો સંભાળપૂર્વક સદુપયોગ જ કર્યા કરે છે. તે માટે શ્રી વીતરાગમુદ્રાદિકનું આલંબન લે છે અને અનુક્રમે ઉત્તમ લક્ષથી વિવેકાત્મા વીતરાગદશાને પ્રગટ કરે છે. ઉત્તમ પ્રકારનો વૈરાગ્યવૃત્તિ વિના વીતરાગતા સંભવતી જ નથી. તેથી જ સ્વાભાવિક સુખના કામી એવા ચક્રવર્તી પ્રમુખ પણ પ્રાપ્ત થયેલા પૌદ્ગલિક સુખને તજી એવા ઉત્તમ વૈરાગ્યને જ સ્વીકારે છે. પરંતુ જેઓ કૃત્રિમ સુખને જ સાર માને છે તેઓ તો પોતાને પ્રાપ્ત થયેલાં સુખનાં સાધનોમાં અસંતુષ્ટ રહીને અધિક ઉપાધિનાં કારણોને જ શોધી આદરતા જાય છે. તેમ કરનાર જીવોની સ્થિતિ ખતાવીને તેનો ત્યાગ કરવા શાસ્ત્રકાર ઉપદેશો છે. ૬.

દેશ, નગર, હાથી, ઘોડા વિગેરે રાજઋદ્ધિમાં મમત્વ ધારણ કરીને ઉન્મત્ત થયેલા પૃથ્વીપતિ રાજાઓ એકબીજાની ઋદ્ધિ દેખીને પોતાનામાં ન્યૂનતા માની મનમાં ખેદ ધારે છે, અને કવચિત્ સામાની વસ્તુ પચાવી પાડવા બનતો પ્રયત્ન પણ કરે છે, જેને છોડીને અંતે તો ચાલ્યા જવું જ પડે છે, એવા ક્ષણિક પદાર્થોમાં મૂંઝાઈ જઈ કવચિત્ ભારે કષ્ટ સહન કરે છે, તેવી પરવસ્તુઓનો કબજો મેળવવા ભારે મથન કરે છે, ઘોર સંગ્રામ કરે છે, અટવીઓ ઓળંગે છે, સમુદ્રો તરે છે અને પાલન કરવા યોગ્ય પ્રજાને પણ દંડે છે, સતાવે છે તેમજ પીડે છે, ગમે તેવા અનાચાર સેવીને પણ પરવસ્તુનું ગ્રહણ કરે છે અને તેમ કરીને મનમાં આનંદ માને છે; પરંતુ તે મૂઢમતિ જાણતા નથી કે ગમે તેટલા કષ્ટથી પ્રાપ્ત કરેલી તે ક્ષણિક વસ્તુઓ ચિરકાળ ટકવાની નથી. પર-જીવોને ત્રાસ આપીને પરાણે પ્રાપ્ત કરેલી વસ્તુનો પણ નાશ અવશ્ય થવાનો જ છે, પરંતુ મૂઢમતિને તેનો સંયોગ થતાં હર્ષ

અને વિયોગ થતાં ખેદ થયા વિના રહેતો જ નથી. ફક્ત જેણે સ્વસ્વરૂપને સારી રીતે ઓળખી લીધું છે, જેને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ખરાબર પ્રતીતિ થઈ છે અને જેણે મોહનો ત્યાગ કરી, પરભાવને તણ સ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરી છે, સહજ સ્વભાવમાં જ રમણ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે તેવા મહાશયને અતીન્દ્રિય સુખની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી ઈંદ્ર કરતાં પણ અધિક સુખ સંભવે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“જ્ઞાન વિમાન ચારિત્ર પવિ, નંદન સહજ સમાધિ;
મુનિ સુરપતિ સમતા શચી, રંગે રમે અગાધ.”

આમાં મુનિરાજની નિરુપાધિક સાહેબી વર્ણવી છે. જેને જ્ઞાનરૂપી વિમાન છે, ચારિત્રરૂપી વજ્ર છે, સહજ સમાધિરૂપ નંદનવન છે, અને સમતારૂપી શચી-ઈંદ્રાણી છે એવા મુનિરાજ ઈંદ્રથી કોઈ રીતે ન્યૂન નથી જ. તેઓ સદા સ્વાભાવિક સુખમાં જ મગ્ન રહે છે. જેઓ એવા સ્વાભાવિક સુખનાં સાધનનો ત્યાગ કરી આપમતિથી ક્ષણિક સુખની ચાહના કરે છે, તેને માટે જ પ્રયત્ન કરે છે તે હતભાગી જનો કેવળ કષ્ટના જ ભાગી થયા છે, કેમકે પ્રથમ તો તેને પેદા કરવામાં જ દુઃખ, પછી તેનું રક્ષણ કરવામાં દુઃખ અને તેમ કરતાં કવચિત્ તેનો લોપ થયો તો મહાદુઃખ પેદા થાય છે. એમ સમજીને જ શાણા માણસો પર-ઉપાધિથી દૂર રહેવાનો અને નિરુપાધિક સુખ સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કહ્યું છે કે—

“અહંકાર પરમેં ધરત, ન લહે નિજ ગુણ ગંધ;
અહંજ્ઞાન નિજ ગુણ લગે, છૂટે પરહી સંખંધ.”

પરમે' રાચે પરરુચિ, નિજરુચિ નિજ ગુણમાંહી;
એલે પ્રભુ આનંદધન, ધરી સમતા ગલે બાંહિ."

પરમાર્થ એ છે કે પરવસ્તુમાં અહંતા અને મમતાને ધારણ કરતાં, પરવસ્તુમાં જ રમણ કરતાં સહજ ગુણનો લોપ થાય છે. એવી અહંતા અને મમતાને તજી તત્ત્વજ્ઞાનથી એમ પ્રતીત થાય કે શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય તે જ હું છું અને શુદ્ધ જ્ઞાનાદિક ગુણ તે જ મારા છે, તે વિના બીજો કોઈ હું નથી અને બીજું કંઈ મારું નથી, તો જ પરવસ્તુની સાથેનો અનાદિનો સંબંધ તૂટવાનો પ્રસંગ મળે. જ્યાં સુધી સ્વપરની યથાર્થ સમજણ પડે નહિં ત્યાં સુધી પરવસ્તુની સાથેનો અનાદિનો સંબંધ પણ તૂટી શકે નહિં. પરવસ્તુમાં જ પ્રીતિવંત પ્રાણી પરવસ્તુના સંબંધમાં જ રાચેમાચે છે, અને આત્મરુચિવાન પ્રાણી આત્માના સ્વાભાવિક ગુણમાં જ રાચેમાચે છે. આત્મરુચિને બહારનો મિથ્યા આડંબર પ્રિય લાગતો જ નથી. આત્મજ્ઞાની અને આત્માનંદી જનો સદાકાળ સમતાના સંગે નિરુપમ સુખનો અનુભવ કર્યા કરે છે. કહ્યું છે કે—

“ભોગ જ્ઞાન જ્યું બાળકો, બાહ્ય જ્ઞાનકી દૌર;
તરૂન ભોગ અનુભવ જીસ્યો, મગન ભાવ કહુ ઔર.

જ્ઞાન વિના વ્યવહારકો, કહો બનાવત નાય;
રતન કહો કોહિ કાયકો, અંત કાય સો કાય.

રાચે માચે ધ્યાનમેં, જાચે વિષય ન કોય;
નાચે માચે મુગતિ રસ, આતમજ્ઞાની સોય."

જેમ બાળકને ભોગ સંબંધી સુખનો અનુભવ હોતો નથી તેમ મિથ્યા-આડંબરવાળું જ્ઞાન પણ અનુભવશૂન્ય જ હોય છે,

અને જેમ તરુણ પુરુષને લોગનો અનુભવ હોઈ શકે છે તેમ સ્વભાવમગ્નતાનું સુખ અનુભવવડે જ પ્રતીત થઈ શકે છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિનાનો વ્યવહાર કેવળ આડંબરરૂપ હોય છે. કદાચ કોઈ મૂઢમતિ કાચને રત્ન કહી દે તેથી શું કાચ રત્ન થઈ શકવાનો છે ? અંતે કાચ તે કાચ જ છે; ખરો આત્મજ્ઞાની તે જ કહેવાય કે જે આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન તથા ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનમાં જ પ્રીતિ ધારે, દુર્ગતિદાયક વિચારશ્રેણિને વારી સફળતિદાયક શુભ વિચારશ્રેણિનો જ આદર કરે, કોઈ પણ પ્રકારના વિષયસુખની વાંછના ન જ કરે, અને શાંત વૈરાગ્યરસમાં નિમગ્ન રહી દિનરાત મુક્તિને માટે જ સન્માર્ગનું એકાગ્રતાથી યથાવિધિ સેવન કરે. આવા સત્પુરુષને જ સ્વાભાવિક સુખનો યથાર્થ લાભ થઈ શકે. સહજ સ્વાભાવિક સુખનો લાભ જીવને ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવવા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી વ્યાપ્ત આ સંસારચક્રમાં પુદ્ગલાનંદીપણે અને લવાલિનંદીપણે પરિભ્રમણ કર્યા કરવું તે કૃષ્ણપક્ષ કહેવાય છે, અને સંસારથી વિરક્ત થઈ સહજાનંદીપણે વિચરવું તે શુકલપક્ષ કહેવાય છે. શુભ અથવા શુદ્ધ ક્રિયામાં રુચિ જાગવી તેને જ્ઞાની પુરુષો શુકલપક્ષનો ઉદય કહે છે. કૃષ્ણપક્ષમાં પુદ્ગલાનંદી અને લવાલિનંદી પ્રાણી પરવસ્તુમાં જ પ્રીતિ ધારી દુનિયાનું દાસપણું કરતા રહે છે, એવી દીનતાનો શુકલપક્ષની શરૂઆત થતાં અંત આવે છે. જેમ શુકલપક્ષના પ્રથમ દિવસે ચંદ્રમાની ફક્ત એક કળા દૃશ્યમાન થાય છે તેમ કૃષ્ણપક્ષની દુર્દશા દૂર થયે છતે અને શુકલપક્ષ સંબંધી સૌભાગ્યનો ઉદય થયે છતે શરૂઆતમાં જ પૂર્ણાનંદરૂપી ચંદ્રની

થોડી પણ સુશોભિત કળા પ્રગટપણે દ્યોતમાન થાય છે. અનુક્રમે જેમ ચંદ્રમાની કળા શુકલપક્ષમાં વૃદ્ધિંગત થાય છે તેમ પૂર્ણાનંદ-ચંદ્રની કળા પણ વૃદ્ધિ પામતાં અનુક્રમે સમ્યક્ત્વ આદિ સદ્ગુણોનો લાભ થાય છે. જેમ અષ્ટમીની રાત્રે અર્ધ ચંદ્ર પ્રગટે છે તેમ અપ્રમત્તપણે વર્તતાં જીવને નિર્મળ જ્ઞાન અને ચારિત્રનો લાભ મળે છે. અનુક્રમે અપૂર્વ વીર્ય ઉદ્ભાસથી કષાયમાત્રને ખપાવી, યથાખ્યાત ચારિત્રને પાત્રી સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અને સર્વ શક્તિમાન થાય છે. જેમ પૂર્ણિમાની રાત્રિમાં ચંદ્રમા સોળ કળાથી પરિપૂર્ણ શોભે છે તેમ અંતે આત્મા સંપૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રાદિક સ્વાભાવિક ગુણોથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશી રહે છે. આત્માના સ્વાભાવિક જ્ઞાનાદિ ગુણોને પ્રગટ કરવા અને મોહાદિજન્ય મિથ્યાત્વ, કષાય અને અજ્ઞાનાદિ દોષોને વારવા અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવાની જરૂર છે. ક્રિયારુચિપણાથી તેવી અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ બહુધા સફળ થાય છે. મોક્ષને અનુકૂળ ક્રિયા કરવાની રુચિ લબ્યજીવોને જ નળે છે. એવી ક્રિયારુચિ જ્યારે જાગૃત થાય ત્યારે જ કૃષ્ણ-પક્ષનો અંત અને શુકલપક્ષનો આરંભ થયો સમજવો. લબ્યજીવો જેમ જેમ ક્રિયારુચિ થઈ સત્ક્રિયાનું સેવન કરતા જાય છે તેમ તેમ તેમનામાં સદ્વર્તનથી નવું જીવન આવતું જાય છે. આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતું નવું જીવન તેમને ઉન્નતિના માર્ગમાં અધિક અધિક સહાયજૂત થાય છે.

શ્રીમદ્ આનંદધનજી મહારાજ શ્રી સંલવજિનના સ્તવનમાં કહે છે કે-

સંલવ દેવ તે દુર સેવો સેવે રે, લહી પ્રભુ સેવન ભેદ;
સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્રેષ અખેદ. સંલવ૦ ૧

ભય ચંચળતા જે પરિણામની રે, દ્વેષ અરોચક ભાવ;
 ખેદ પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકિયે રે, દોષ અખોધ લખાવ. સંભવ૦ ૨
 ચરમાવર્તે ચરમ કરણ તથા રે, ભવપરિણિત પરિપાક;
 દોષ ટળે વળી દૃષ્ટિ ખુદસે ભલી રે, પ્રાપ્તિ પ્રવચન વાક. સંભવ૦ ૩
 પરિચય પાતક ઘાતક સાધશું રે, અકુશળ અપચય ચેત;
 અંત અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી રે, પરિશીલન નયહૃત. સંભવ૦ ૪
 કારણયોગે કારજ નીપજે રે, એમાં કોઈ ન વાદ;
 પણ કારણ વિનુ કારજ સાધિયે રે, એનિજ મત ઉનમાદ. સંભવ૦ ૫
 મુગ્ધ મુગમ કરી સેવન આદરે રે, સેવન અગમ અનૂપ;
 દેજો કદાચિત સેવક યાચના રે, આનંદધન રસ રૂપ. સંભવ૦ ૬

પરમાર્થ એવો છે કે હે ભવ્યજીવો ! તમે પ્રથમ સંભવનાથ પ્રભુની સેવાનો ક્રમ (પ્રભુની સેવા કરવાની રીતિ-નીતિને) સમજીને પ્રભુની સેવા કરો. અભય, અદ્વેષ અને અખેદ એ ત્રણ ગુણનો દૃઢ અભ્યાસ એ પ્રભુસેવાની આદિ ભૂમિકા છે. તે અનુક્રમે લયાદિક દોષોને વારવાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેમાં ચિત્તની ચંચળતા-પરિણામની અસ્થિરતા એ જ ખરો ભય છે. શાસ્ત્ર-કારે અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

“ ભારે ભય પદ સોય હૈ, જ્યું જડકો બિસાસ;
 ઉનસેં જો ડરતો ફિરે, સોય અભય પદ તાસ. ”

જડવસ્તુને સાર માની તેમાં જ શ્રદ્ધા રાખી રમણ કરવું તે જ મોટો ભય છે. એવા જડભાવથી જે ડરીને દૂર રહે છે તે જ નિર્ભયતાનું મૂળ છે. જ્યાં સુધી જીવ જડવસ્તુમાં મૂંઝાઈ જઈ તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી ત્યાં સુધી તે નિર્ભીતિકારક પ્રભુસેવાનો લાભ લઈ શકતો નથી, એમ સમજી ચિત્તની અપ-

ગતા છોડીને સ્થિરતા ધારવી જોઈએ. ધર્મકરણી કરતાં-શુભ પ્રવૃત્તિ કરતાં જે અરુચિ ઉદ્ભવે છે તેને જ્ઞાની પુરુષો દ્વેષ-ભાવ કહે છે. એવા દ્વેષભાવથી કરાતી ધર્મકરણી આત્માને નિર્મળ કરવાને બદલે બિલટી મલિન કરે છે; માટે અરુચિ ન પ્રગટે એમ પ્રસન્નતાથી રુચિપૂર્વક ધર્મકરણી કરવી જરૂરની છે. ધર્મકરણી કરવાના પરિશ્રમથી કંટાળી જઈ તેથી વિર-મવું, થાકી જવું તેને જ્ઞાની પુરુષો ખેદદોષ કહે છે. એ દોષથી જીવની ઉન્નતિમાં પ્રતિઘાત થાય છે. ચઢતે પરિણામે રુચિપૂર્વક ખેદરહિત ધર્મકરણી કરનાર જ આત્મોન્નતિ સાધી શકે છે. ક્રિયારુચિપણે કરવામાં આવેલા પ્રયત્નથી થયેલો શુભ પરિણામ ખેદદોષથી વધારે વખત ટકી શકતો નથી, તેથી તેમાં ભંગાણુ પડે છે અને પુનઃ તેવા શુભ પરિણામ ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે હિતસાધનમાં ઉક્ત ત્રણે દોષો બાધકભૂત હોવાથી અવશ્ય તજવા યોગ્ય છે. ઉક્ત ત્રણે દોષો તજવાનો અભ્યાસ રાખવાથી અનુક્રમે અભય, અદ્વેષ અને અખેદ એ ત્રણ ગુણો સ્પષ્ટપણે પ્રગટે છે અને પ્રભુની પવિત્ર આજ્ઞાને આરાધવારૂપી સાચી સેવાનો મજબૂત પાયો રચાય છે. જ્યારે જીવની ભવસ્થિતિ પાકે છે ત્યારે છેલ્લા પુણ્ગળપરાવર્તનમાં અપૂર્વ વીર્યોદ્ધાસથી સમ્યક્ત્વ ગુણ પામ્યે છતે પૂર્વોક્ત દોષો દૂર થાય છે, અને અંતરદષ્ટિ નિર્મળ થવાથી બોધ પણ નિર્મળ થાય છે. તે વખતે સફ્ફુરુની ખંતથી સેવા કરાય છે, મનની મલિનતા દૂર થાય છે અને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોનું અનુક્રમે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવામાં પ્રીતિ વધતી જાય છે. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી એવા નિશ્ચય સિદ્ધાંતને અવલંબી પૂર્ણ પ્રીતિથી પ્રભુની પવિત્ર આજ્ઞાનું જે પાલન કરે છે

અને લગ્ય જનોને પણ એવો જ શુદ્ધ માર્ગ બોધે છે, એવી રીતે યથાશક્તિ સ્વપરહિત સાધવા સાધવાન રહે છે તે અનુક્રમે પ્રબળ પુરુષાર્થયોગે બાધકકર્મનો સર્વથા અંત કરી પૂર્ણાનંદતા પામે છે. ૮.

[જી. ધ. પ્ર. પુ. ૨૩, પૃ. ૨૬૩]

(૨) મગ્નતાષ્ટક.

વિવેચન—શ્રીજિનેશ્વર પ્રભુના વચનામૃતનું પાન કરી, ઉત્તમ પ્રકારની ભાવનાવડે વિવિધ વિષયમાં પરિભ્રમણ કરનારા મનને સમજાવી લઇ, જે સ્પર્શાદિક પાંચે ઇન્દ્રિયોનો યથાર્થ નિગ્રહ કરી પોતાના સહજ નિરુપાધિક આત્મસ્વરૂપમાં જ સમાધિને ધારે છે તે જ મહાશય સ્વરૂપમાં મગ્ન થયેલો છે એમ જાણવું. તે મહાશય આ પ્રમાણે પોતાના મનને સમજાવી વિવિધ વિષયમાં પરિભ્રમણ કરતાં તેને વારે છે અને તેમ કરી તેનો તથા ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે.

લોગવતી વખત મીઠા પણ પરિણામે કિંપાકના ક્ષણની પેઠે કટુક વિપાકને આપનારા ખરજને ખણવાની માફક શરૂઆતમાં મીઠા પરંતુ પ્રાંતે દુઃખદાયક એવા, અને મધ્યાહ્ને મૃગતૃણાની પેઠે મિથ્યા ભ્રમને ઉત્પન્ન કરાવનારા વિષયભોગો ભોગવ્યા સતા ૮૪ લાખ ગહન જીવાયોનિમાં જન્મમરણજન્ય અનંત દુઃખનો જ અનુભવ કરાવે છે; માટે હે મન ! પાંચે ઇન્દ્રિયોના ભોગ કેવળ શત્રુભૂત જ છે એમ જાણી, વિચારીને પરિહરવા ચોગ્ય છે. વળી જેમને પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિધવિધ વિષયોમાં

અત્યંત આસક્તિ છે તે બાપડા સંસારસાગરમાં ડૂબી જાય છે. તેમાંથી તેઓ કોઈપણ પ્રકારે નીકળી શકતા જ નથી. ‘જેમ પાંખો છેદાઈ જવાથી પાંખીઓ ભૂમિ પર પડી જાય છે તેમ સુશીલતાદિક સફળશુરૂપી પાંખો વિનાના જીવોના પણ એવા જ બરા હાલ થાય છે.’ ‘જેમ હાડકાંને ખાવા ઉદ્યમ કરતો કૂતરો પોતાના મુખની જ લાળ ચાટીને મનમાં સુખ માને છે તેમ મોહમૂઢ જીવો પણ વિષયલોગમાં થતા પરિશ્રમને જ સુખ માની લે છે.’

આ પ્રમાણે અનેક સુબોધક શિખામણોથી ભવ્ય આત્મા પોતાના મનને સમજાવી વિવિધ વિષયમાં રસિક બનેલી ઈંદ્રિયોનો પણ નિયંત્રિત કરે છે અને એમ કરીને અનુક્રમે ઉત્તમ સુખનો અધિકારી થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

મળમરણેજેન્દ્રિયમરણં, इन्द्रियमरणेण मरंति कर्माद्वि ।

कम्ममरणेण मुख्खो, तम्हा मणमारणं पवरं ॥

મતલબ એ છે કે ‘મનને મારવાથી—વશ કરવાથી, ઈંદ્રિયો સહેજે વશ થઈ જાય છે, મનનો જય કરવાની સાથે જ ઈંદ્રિયોનો પણ જય થઈ જાય છે, ઈંદ્રિયોનો પરાજય થવાથી કર્મનો ક્ષય થવો સુલભ થાય છે અને કર્મોના ક્ષયથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે; માટે મનને મારવું—વશ કરવું તે જ શ્રેષ્ઠ છે.’ મનને વશ કરવાથી જ મોક્ષસુખ મળી શકે છે, તે વિના તો કોટિ ઉપાયો કરવા છતાં મોક્ષ મળી શકે તેમ નથી. આ પ્રમાણે ચતુર્થ મનનો તથા ઈંદ્રિયોનો જય કરીને જેણે મહાવીરત્વ દર્શાવ્યું છે એવો કોઈ ભવ્ય આત્મા પરમાત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થાય છે અને તેમ કરતાં અનુક્રમે પોતે જ ચિદ્-રૂપ—પરમાત્મસ્વરૂપને પામે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—તે આત્મા જ

શૂરો છે, તે આત્મા જ જ્ઞાની છે; અને અમે તેવા આત્માની જ પ્રશંસા કરીએ છીએ કે જેના ચારિત્રધનને ઇંદ્રિયોરૂપી ચોરટા ચોરવાને સમર્થ થઈ શક્યા નથી અર્થાત્ જે મહાશય સ્વચારિત્રનું સારી રીતે રક્ષણ કરી શકે છે તે જ ખરો શૂરો, જ્ઞાની અને પ્રશંસાપાત્ર છે. સમ્યગ્દર્શન (શ્રદ્ધા), જ્ઞાન અને ચારિત્રનું યથાર્થ આરાધન કરનાર મુમુક્ષુ અવશ્ય મોક્ષસુખનો અધિકારી થાય જ છે. જ્યાં સુધી મન અને ઇંદ્રિયોદ્ધારા આત્મા અનિયંત્રિતપણે વિવિધ વિષયોમાં જ ભ્રમણ કરે છે ત્યાં સુધી તે પુદ્ગલાનંદી જ કહેવાય છે. વિવિધ વિષયોમાં યથેષ્ટ આસક્તિ કરવાથી, આત્મા રાગદ્વેષાદિક અનિવાર્ય દોષોથી મલિન જ થતો જાય છે અને એ પ્રમાણે સતત વિષયસેવનવડે અત્યંત મલિન થઈ જવાથી તે બાપડો દુર્ગતિનો જ અધિકારી થાય છે, માટે જ શાસ્ત્રકારે મોક્ષસુખના અભિલાષી ભવ્ય જીવને પ્રથમ મનનો અને ઇંદ્રિયોનો જ નિગ્રહ કરવા ભલામણ કરીને સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિરતા રાખવાનો આગ્રહ કર્યો છે. જે ભવ્ય આત્મા શાસ્ત્રકારના વચનાનુસાર મનનો તથા ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે તે જ મહાશય આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાને અધિકારી બની તેમાં નિમગ્ન થઈ શકે છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઈ રહેવું તેને જ જ્ઞાની પુરુષો ખરી નિરૂપાધિક મગ્નતા કહે છે. એવી સ્વરૂપમગ્નતા મન અને ઇંદ્રિયોનો યથાર્થ નિગ્રહ કર્યા વિના થતી નથી; અને મન તથા ઇંદ્રિયોનો જોઈએ તેવો નિગ્રહ સમ્યગ્ જ્ઞાન તથા દર્શનના પ્રકાશ વિના થતો નથી. સમ્યગ્ જ્ઞાન તથા દર્શનની સહાયથી જ્યારે અંતરાત્મા વિભાવદશાનો ત્યાગ કરી સ્વભાવરમણનો

આદર કરે છે, પ્રમાદાચરણ તજીને અપ્રમત્તપણું આદરે છે, અસંયમ તજીને સંયમનો સ્વીકાર કરે છે, ક્રોધાદિ કષાયોને તજી નિષ્કષાયતાને આદરે છે, ક્ષમા, મૃદુતા, સરળતા, સંતોષાદિક સદ્ગુણોનું સતત સેવન કરે છે, સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, અભય અને નિષ્પરિશ્વરતાનો સ્વીકાર કરે છે અને હિંસાદિક સર્વ પાપસ્થાનકોનો સર્વથા ત્યાગ કરવા ઉજમાળ ધાય છે ત્યારે જ મન અને ઇન્દ્રિયો કાળૂમાં આવી શકે છે. પૂર્વોક્ત સર્વ શુભ કરણી તથાવિધ પવિત્ર લક્ષથી કરવામાં આવે તો જ તેનો યથાર્થ નિરોધ થઈ શકે છે, અને એવું પવિત્ર લક્ષ કરવા માટે નિર્મળ બોધની અત્યંત આવશ્યકતા રહે છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનના કથેલા શાસ્ત્રોનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી તેવો નિર્મળ બોધ સંભવે છે. એવા નિર્મળ બોધથી આત્મામાં અનુભવ જાગે છે અને તેથી મન સહજ કાળૂમાં આવી જાય છે. મનનો જય થયા બાદ ઇન્દ્રિયોનો જય કરવો સુલભ થઈ પડે છે. આવી રીતે મન તથા ઇન્દ્રિયોનો જય કરી અંતરાત્મા સદ્વિવેકવડે તેને યથેષ્ટ શુદ્ધ માર્ગમાં પ્રવર્તાવી શકે છે. સ્વસ્વરૂપચિંતન અથવા પરમાત્મસ્વરૂપચિંતનમાં અનુભવજ્ઞાનવડે મન મગ્ન થઈ શકે છે, અને ઇન્દ્રિયો પણ પરપ્રવૃત્તિથી વિરમી આત્મસાધનમાં યથાયોગ્ય સહાયભૂત થઈ શકે છે. ઉક્ત અભ્યાસની જેમ જેમ વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ આત્મા વિશેષ પ્રકારે શાંતિ અને સ્થિરતાને અનુભવતો જાય છે, અનુક્રમે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ નિમગ્ન થઈ રહે છે. એવી આત્મલગ્નની જેને લાગી છે, જેનું મન અનુભવરસમાં મગ્ન થયું છે, જેને પરમાત્મપદમાં જ પ્રીતિ જાગી છે અને તેમાં જ જામરની

પેઠે ભ્રમણ-રમણ કરે છે તેને અન્ય વિષયો કેવા વિરસ લાગે છે તેનું શાસ્ત્રકાર પોતે જ પ્રતિપાદન કરી બતાવે છે. ૧.

અનંત જ્ઞાનાદિક ગુણોના સમુદ્ર એવા પરમાત્મ પ્રભુના સ્વરૂપનું જેમને યથાર્થ જ્ઞાન થયું છે તેવા વિશુદ્ધ વિભુની જેમને પૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ છે, અને એવા સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, સહજાનંદી અને સર્વ શક્તિમાન પ્રભુના પરમપદમાં જ જેમને દીનતા લાગી છે એવા મહાશયોના સહજ સુખનું યથાર્થ વર્ણન કરવું પણ મુશ્કેલ છે. પરમાત્મ પદના જ કામી પુરુષો જે સ્વાભાવિક સુખ-શાંતિને અનુભવે છે તે સુખનો જેને સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે તે જ યથાર્થ જાણી શકે છે. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે તેનો એક પદમાં આછો ચિતાર આપ્યો છે તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે.

(રાગ સારંગ)

હમ મગન ભયે પ્રભુ ધ્યાનમેં-એ ટેક

ખિસર ગઈ દુવિધા તનમનકી, અચિરાસુત ગુનગાનમેં. હમ૦ ૧

હરિ હર બ્રહ્મ પુરંદરકી રિદ્ધિ, આવત નાંહિ કોઉ માનમેં;

ચિદાનંદકી મોજ મચી હે, સમતા રસકે પાનમેં. હમ૦ ૨

ઇતનેદિન તું નાંહિ પિછાન્યો, મેરો જન્મ ગુમાવ્યો અજ્ઞાનમેં;

અખ તો અધિકારી હોઇ ખેઠે, પ્રભુ ગુન અખય ખજાનમેં. હમ૦ ૩

ગઈ દીનતા સખ હી હમારી, પ્રભુ તુજ સમકિત જ્ઞાનમેં;

પ્રભુ ગુન અનુભવકે રસ આગે, આવત નહિ કોઉ માનમેં. હમ૦ ૪

જનહીં પાયા તિનહીં છિપાયા, ન કહે કોઉકે કાનમેં;

તાલી લાગી જખ અનુભવકી, તખ જાને કોઉ સાનમેં. હમ૦ ૫

પ્રભુ ગુનઅનુભવ ચંદ્રહાસ જ્યો, સો તો ન રહે મ્યાનમેં;
વાચક જસ કહુ મોહ મહા અરિ, જીત લીધો હે મેદાનમેં. હમ ૦ ૬

ઉક્ત પદનો પરમાર્થ એવો છે કે “ શાંત રસના સાગર એવા શાંતિનાથ લગવાનના ધ્યાનમાં પોતાનું મન મગ્ન થયું કે તરત તન તથા મન સંબંધી સર્વ આપદા દૂર થઈ ગઈ, સર્વ ઉપાધિ દૂર ટળવાથી નિરુપાધિક સુખ પ્રાપ્ત થયું. પ્રભુના ધ્યાનમાં મગ્ન થવાથી જે શાંત સુખ પ્રાપ્ત થયું તેની પાસે હરિ, હર, બ્રહ્મા કે ઇંદ્રની ઋદ્ધિ પણ કાંઈ ગણત્રીમાં આવે નહિ. કેમકે ઇંદ્રાદિકની ઋદ્ધિ તો પૌંદ્રગલિક હોવાથી અતે વિનાશ-શીલ છે અને ધ્યાન સંબંધી સુખ તો અતીંદ્રિય હોવાથી સ્વાભાવિક આનંદમય છે. પૌંદ્રગલિક સુખમાં પરિણામે દુઃખ રહેલું છે અને ધ્યાનનું સુખ તો એકાંત શાંતરસમય હોવાથી તેમાં દુઃખનો સંભવ જ નથી. આવા સ્વાભાવિક સુખનો સ્વાદ મેળવી ધ્યાનમાં મગ્ન થનાર પોતાના જીવનને હવે કૃતાર્થ માને છે અર્થાત્ નિર્મળ જ્ઞાન-ધ્યાન વિનાની જિંદગી કેવળ ભારભૂત સમજે છે. એક સમકિત રત્નની પ્રાપ્તિથી જ સર્વ પ્રકારની દીનતા દૂર થઈ જાય છે. સમ્યક્ત્વથી સદ્વિવેક જાગે છે અને અનાદિનું અજ્ઞાન અંધકાર નાસે છે. સમકિતથી પ્રભુના ગુણની યથાર્થ પિછાણ થાય છે અને પ્રભુના સદ્ભૂત ગુણોની પિછાણ થતાં જે અનુભવ જાગે છે તેનું સુખ અકથ્ય છે. એ સુખ તો જેને થાય છે તે જ જાણે છે. સાક્ષાત્ અનુભવ થયા વિના તે સમજમાં આવી શકતું જ નથી. વળી જેને પ્રભુના પવિત્ર ગુણોનો ખરો અનુભવ થાય છે તે કંઈ ઢાંક્યો રહેતો નથી. એવા અનુભવી પુરુષ અનુભવરૂપી ચંદ્રહાસ ખડ્ગવડે ક્ષણવારમાં મોહશત્રુનો પરાભવ કરી શકે છે, અર્થાત્ ધ્યાન-

મગ્નતાથી ક્ષણમાં મોહનું વિદારણ થઈ શકે છે.” આવા સમર્થ સાધનને સેવનાર સત્પુરુષને અન્ય વિષયમાં રુચિ ન જ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે અને કદાચ કોઈ અન્ય વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવા તેને પ્રેરણા કરે તો તે તેને ઝેર જેવી લાગે છે. અર્થાત્ પોતે તો પ્રસ્તુત ધ્યાનને ચૂકી વિષયાંતરમાં પ્રવૃત્તિ કરવા કદાપિ ઇચ્છતો જ નથી, પરંતુ કદાચ કોઈ અનુભવી તેને વિષયાંતરમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનું કહે તો તે તેને રુચતું જ નથી. તેમ છતાં કદાચ બળાત્કારે વિષયાન્તરમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો તે તેને ઝેર જેવી અથવા મૃત્યુ જેવી જ લાગે છે. ૨.

જે મહાશયે ભાગ્યવશાત્ સ્વાભાવિક સુખનો ભેદ જાણ્યો છે, જેને સહજ નિરુપાધિક સુખની પ્રતીતિ થઈ છે અને એવું સુખ જેણે આસ્વાદ્યું છે, એવું જ સુખ જેને રુચ્યું અને પચ્યું છે એવા અનુભવી પુરુષને જ સમસ્ત જગતનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજાયું હોય છે. જેમ બાળકો ધૂળની રમત કરે છે તેમ જગતના જીવોવડે વિવિધ કર્મના વશથી થતી ભવચેષ્ટા જ્ઞાની પુરુષોને અસાર લાગે છે. આ સંસાર સંબંધી તેમને યથાર્થ ખ્યાલ આવવાથી, તેની અસારતા અને અનિત્યતાની યથાર્થ પ્રતીતિ થવાથી તેમાં તેઓ કદાપિ આસક્તિ ધરાવતા નથી. તેઓ યથાર્થ જાણે છે કે આ ક્ષાની દુનિયામાં જે જે ઇષ્ટ વસ્તુઓનો સંયોગ મુગ્ધ જીવો ઇચ્છે છે તે તે વસ્તુનો વિયોગ થતાં વાર લાગતી જ નથી એમ સમજીને સ્વાનુભવી જનો સર્વ વસ્તુઓમાં સમભાવ જ ધારે છે. તેઓ ઇષ્ટસંયોગે હર્ષ કે અનિષ્ટસંયોગે ખેદ ધારતા જ નથી. તેમ જ ઇષ્ટવિયોગે શોક કે અનિષ્ટવિયોગે આનંદ પણ માનતા નથી. ખરી રીતે જે સઘળા ભાવો અજ્ઞાનીને કર્મબંધનાં કારણ થાય છે તે સર્વ જ્ઞાની પુરુષોને

નિર્જ્જ્ઞાનાં કારણો થઈ પડે છે. તેઓ સારી રીતે સમજે છે કે દુનિયામાં એક શ્રી સર્વજ્ઞભાષિત ધર્મ વિના બીજું કંઈ શરણ નથી. જીવોને જે કંઈ તત્ત્વથી સુખ થાય છે તે તેથી જ સંભવે છે એમ જાણી તેઓ ઉક્ત ધર્મનું સદ્વિવેકથી સેવન કરે છે. શુદ્ધ ધર્મનું સમ્યગ્ રીતે સેવન કર્યા વિના જીવો ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં વારંવાર જન્મ ધારી મરણને વશ થાય છે અને શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વનું યથાર્થ આરાધન કરવાથી કોઈ પણ જીવ જન્મ-મરણજન્ય અનંત દુઃખનો અંત કરી શાશ્વત સુખને પ્રાપ્ત કરે છે, એમ વિચારી તેઓ અનન્યભાવે ધર્મનું યથાર્થ આરાધન કરવા યત્ન કરે છે. જીવ જેવી કરણી કરે છે તેવું ક્ષણ તેને એકલાને જ ભોગવવું પડે છે, એમ સમજી સાંસારિક સંજંઘમાં મૂંઝાયા વિના સ્વકર્ત્ત્વ્ય કર્મ કરવાને જ્ઞાની પુરુષો સદા તત્પર જ રહે છે. શીઘ્ર સ્વપરહિત સાધી લેવા સઘ સાવધાન રહેવું એ જ આ માનવજન્મ પામ્યાનું મુખ્ય કર્ત્ત્વ્ય છે એમ સારી રીતે સમજે છે, અને શુદ્ધ નિષ્ઠાથી સ્વકર્ત્ત્વ્યપરાયણ રહીને અંતે પરમપદને સાધે છે. તેમ કરતાં તેઓ સ્વદેહાદિક બાહ્ય મોહક પદાર્થો ઉપર લેશમાત્ર મૂર્છા રાખતા જ નથી. ‘દેહં પાતયામિ વા કાર્યં સાધયામિ’ એ તેમનો મુદ્દાલેખ હોય છે તેથી જ તેઓ દેહાદિકની મૂર્છા તણ નીકરપણે સ્વકર્ત્ત્વ્ય કરી શકે છે. સદ્વિદ્યાના યોગે તેમને જે તત્ત્વબુદ્ધિ જાગે છે તેથી અનિત્ય, અશુચિમય અને અનાત્મિક (જડ) એવી દેહાદિક પરવસ્તુથી તેઓ સારી રીતે વિરક્ત રહી સ્વપરહિત સાધી શકે છે. દેહાદિક જડ વસ્તુની સહાયથી જો નિત્ય, પવિત્ર અને આત્મિક હિત સાધી શકાતું હોય તો કોણ સદ્વિવેકી પુરુષ તેમ કરવા ચૂકે ? જો ધૂળમાંથી સોનું

શોધી શકાતું હોય તો કોણ તેની ઉપેક્ષા કરે? શાસ્ત્રસિદ્ધાં-
 તોથી તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે વિષય અને કષાયના
 પરવશપણથી તેમજ અવિરતિપણે મન, વચન અને કાયાના
 યોગોને વિધવિધ આરંભવાળી ક્રિયાઓમાં જોડવાથી આત્મા
 વિવિધ કર્મમળના યોગે મલિન થઈ ચારે ગતિમાં રજળે છે,
 અને અનેક પ્રકારની વ્યથાને અનુભવે છે. જ્યારે આત્મા કોઈ
 સદ્ગુરુની શિખામણથી અષ્ટ પ્રવચનમાતાનું યથાર્થ પાલન
 કરે છે, પરીસહ ઉપસર્ગને સમભાવે સહન કરે છે, ક્ષમા-
 દિક મુનિમાર્ગનું સમ્યક્ સેવન કરે છે, મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા
 અને માધ્યસ્થ ભાવનાથી અંતઃકરણને સારી રીતે ભાવે છે,
 તેમ જ સામાયિકાદિ ચારિત્રને નિરતિચારપણે પાળે છે ત્યારે
 જ તેનું ભવજ્વલણ અટકે છે અને મોક્ષકામના ફળિભૂત થાય
 છે. જ્યારે આત્મા સદ્ગુરુને આધીન રહી શુદ્ધ સંયમવડે કર્મનું
 રંધન કરી નિરાશીભાવે સમતાપૂર્વક વિવિધ તપવડે પૂર્વના
 કર્મનો ક્ષય કરે છે ત્યારે જ તે અજરામર પદને પામી શકે
 છે, શુદ્ધ સમજપૂર્વક સમતાયુક્ત જે તપસ્યા કરવામાં આવે
 છે તેથી સકામ નિર્જરા થાય છે અને ઝેસમજમાં ખેદપૂર્વક
 જે અજ્ઞાનકષ્ટ સહન કરવામાં આવે છે તેથી અકામ નિર્જરા
 થાય છે. સકામ નિર્જરાથી શીઘ્ર મોક્ષસુખ મળે છે અને અકામ
 નિર્જરાથી તો દેવગતિ વિગેરે પૌદ્ગલિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે
 એમ વિચારી પૌદ્ગલિક સુખ સંબંધી વિવિધ ઇચ્છાનો નિરોધ
 કરી કેવળ મોક્ષસુખ માટે જ સમતાપૂર્વક તપ કરવો યુક્ત છે.
 સર્વ લોકમાં પરિભ્રમણ કરતાં પૌદ્ગલિક સુખનો અનુભવ તો જીવે
 અનંતીવાર કર્યો છે તેમજ તેના વિરહે દુઃખ પણ અનંતીવાર
 વેદ્યું છે છતાં તેથી વિરક્તપણું કોઈક વિરલાને જ પ્રાપ્ત થાય

છે. જ્યારે સદ્ગુરુ સમીપે ભાગ્યવશાત્ સદુપદેશ સાંભળવામાં આવે છે ત્યારે તેનું મનન કરતાં જ કોઈક લવ્ય આત્માને સદ્વિવેક જાગે છે અને ખરી રુચિથી શ્રી સર્વજ્ઞકથિત ધર્મનું સેવન કરે છે. આ અનાદિ અનંત સંસારમાં જીવને ‘બોધિરત્ન’ પામવું મહાદુર્લભ છે. સદ્ગુરુની કૃપાથી તેને પ્રાપ્ત કરી તેનો સદુપયોગ કરવો એ જ આ મનુષ્યજન્મનું મોટામાં મોટું કર્તવ્ય છે, તેમાંથી જે ચૂક્યો તે સર્વથી ચૂક્યો સમજવો અને તે જેણે સાધ્યું તેણે સર્વ સાધ્યું સમજવું. જેને સદ્ગુરુની કૃપા ફળે છે તેને જ ચિંતામણિ સદૃશ ‘ધર્મરત્ન’ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે જ તેનું સમ્યક્ રીતે સેવન કરી શકે છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહનો સર્વથા જય કરનાર જિનેશ્વર ભગવાન, લવ્ય જીવોના હિતને માટે એકાંત સુખદાયક ‘ધર્મ’ નો પ્રકાશ કરે છે અને રાગદ્વેષાદિક દોષોને જીતવાના કામી જનો જ તેનું પાલન કરી શકે છે. જે જીવો જેવી બુદ્ધિથી ઉક્ત ધર્મનું સેવન કરે છે તેને તેવું ફળ મળે છે. ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષનું આદરપૂર્વક સેવન કરવાથી સર્વ ચિંતિત ફળે છે. દુનિયામાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જે ધર્મઆરાધનથી મળી ન શકે. ઉક્ત ધર્મને જિનેશ્વર પ્રભુની પવિત્ર આજ્ઞા મુજબ આરાધનાર અંતે અવશ્ય મોક્ષનાં શાશ્વત સુખને પામે છે. કેવળ મોક્ષસુખના જ અર્થી જનો, જેવી રીતે રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિક દોષોનું દલન થાય તેવી રીતે કાળજીથી અહિંસાદિ સન્માર્ગનું સેવન કરે છે તેવા સન્માર્ગગામી સર્જનો સહુ કોઈને પ્રિય થઈ પડે છે. કહ્યું છે કે “અહિંસા, સંયમ અને તપ છે લક્ષણ જેનું એવો ધર્મ જગતમાં મહામંગળરૂપ છે. જેમનું મન ઉક્ત ધર્મમાં સદા નિમગ્ન રહે છે તેમને ઇંદ્રાદિક

દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે તો બીજાનું તો કહેવું જ શું ? ”
આવા ધર્માત્મા પુરુષો પૌદ્ગલિક સુખની ઇચ્છા કરતા જ નથી.
જગતના સ્વરૂપને સારી રીતે સમજનારા તેઓ કેવળ સત્ય-
સ્વાભાવિક સુખને જ વાંછે છે અને તેથી જ તેવા સત્ય નિરુ-
પાધિક સુખમાં જ નિમગ્ન રહે છે. સહજ સ્વાભાવિક સુખને
સાક્ષાત્ અનુભવનારા મહાશયોને અન્ય પૌદ્ગલિક ભાવોમાં
કંઈ પણ મમત્વ કે પ્રતિબંધ સંભવતો જ નથી; તેથી તેવા
ભાવોમાં તેઓ લેપાતા નથી. પૂર્વ કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતા
સર્વ શુભાશુભ ભાવોમાં સ્વાનુભવી પુરુષો સદા સાક્ષીભાવે-
તટસ્થપણે જ રહે છે. પુનઃ એ જ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરીને
શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. ૩.

આત્માના શુદ્ધ નિરુપાધિક સ્વરૂપ સંબંધી સુખમાં નિમગ્ન
થયેલા મહાશયને પૌદ્ગલિક વાત જ પ્રિય લાગતી નથી. રાજ-
કથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને લક્ષ્મીકથા એ વિકલ્પોને શુદ્ધ
સ્વરૂપ ચિંતનમાં અનર્થકારી જાણી તે દૂરથી જ પરિહરે છે.
અરે ! જેમાં પરમાર્થથી સ્વહિત સમાયેલું ન હોય તે વાતને
પોતે છોડે કાને સાંભળતો નથી, તેમાં કંઈ પણ લક્ષ્ય દેતો
નથી, યાવત્ તેથી ઉદાસીન રહે છે; તો જેથી એકાંત અહિત જ
થાય એવી લક્ષ્મીના મદથી ઉન્માદ અને મોહથી ભરેલી સ્ત્રીઓમાં
આદર તે સ્વભાવકામી આત્મારામી સત્પુરુષ કરે જ કેમ ?

આત્માના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. એક બહિરાત્મા, બીજો
અંતરાત્મા અને ત્રીજો પરમાત્મા. મોહની પ્રબળતાથી દેહ,
ગેહ અને કુટુંબાદિક પૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં અહંતા અને મમતા
ધારી રાખનાર બહિરાત્મા છે. દેહાદિકને કંઈ પણ નુકશાન થયે

છતે પોતાને જ નુકશાન, દેહાદિકનો ક્ષય થયે છતે પોતાનો જ ક્ષય અને દેહાદિકને પુષ્ટિ મળ્યે છતે પોતાને જ પુષ્ટિ મળી એમ બહિરાત્મા માને છે. જેમ છીપમાં કોઈને રૂપાનો ભ્રમ થાય છે તેમ દેહાદિક પરવસ્તુમાં પોતાપણુનો ભ્રમ બહિરાત્માને થાય છે. તે દેહ અને આત્મા જુદા જ પદાર્થો છે એમ મોહદષ્ટિથી માનતો નથી. તેથી દેહ તે જ હું અને ઘર કુટુંબાદિક એ જ મારું એમ મમતાથી માને છે.

અંતરાત્માનું બીજું નામ વિવેકી આત્મા છે. જ્યારે કોઈ સદ્-ગુર્વાદિકની કૃપાથી, તેમના વચનામૃતનું પાન કરીને, દર્શનમોહનીય કર્મનો ક્ષય ઉપશમ થાય છે ત્યારે આત્માને અપૂર્વ વીર્ય ઉદ્ભાસથી સમકિતરત્નનો લાભ થાય છે. તે સમકિતના પ્રભાવથી આત્માને સત્યાસત્યનું, હિતાહિતનું અને શુભદોષનું ખરું લાન થાય છે અને તેથી જ અસત્ય, અહિત અને દોષવાળી વસ્તુનો ત્યાગ કરવા અને સત્ય, હિતકારી અને શુભવાળી વસ્તુનો આદર કરવા તે લોભાય છે. અંતર આત્મામાં પ્રગટ થયેલા વિવેકવડે તેને શુદ્ધાશુદ્ધની યથાર્થ પ્રતીતિ સહજે થાય છે તેથી તે અશુદ્ધ વસ્તુનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ વસ્તુનો જ સ્વીકાર કરવા ઉજમાળ થાય છે. તે હંસની માફક ક્ષીરનીરને જૂદાં કરી શકે છે તેમ જડચેતનનો ભેદ સમજી તેને જૂદાં કરી શકે છે. જેમ હંસ નીરને તજી ક્ષીરને જ ગ્રહી લે છે તેમ વિવેકીઆત્મા જડ-પુદ્ગળને તજી શુદ્ધ ચેતનને જ ગ્રહણ કરવા સન્મુખ થાય છે. તે બહિરાત્માની જેમ જડ વસ્તુઓમાં મૂંઝાઈ જતો નથી. જડ વસ્તુને જડ જ લેખી તેથી વિરક્તાત્માને લજે છે. સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓને આત્માથી ભિન્ન સમજી તેથી ન્યારો જ રહે છે અને સમ્યગ્-દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રાદિક સદ્ગુણોમાં સહજે પ્રીતિ ધારે છે.

જેથી આત્મા મલિન થાય એવાં બાધક કારણને દૂર તજે છે અને સહજ શુદ્ધિનાં કારણોને અહોનિશ સેવવા યત્ન કરે છે. જેમ કતકચૂર્ણથી જળ નિર્મળ થાય છે તેમ સમકિતના યોગથી મિથ્યાત્વમળનો નાશ થઈ જવાથી ચિત્તની પ્રસન્નતા થાય છે અને પરમાત્મ તત્ત્વ પામવાને પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે.

રાગ, દ્રેષ અને મોહાદિક સર્વ દોષથી સર્વથા વર્જિત, તથા અનંત જ્ઞાનાદિક ગુણોથી પરિપૂર્ણ પરમાત્મ તત્ત્વ નિરંતર ધ્યાવા યોગ્ય છે. સહજ સ્વાભાવિક સંપૂર્ણ સુખમાં પરમાત્મા સદા મગ્ન જ રહે છે, તે સુખ અતીંદ્રિય હોવાથી વચનથી કહી શકાય એવું નથી, કેમકે તે તો કેવળ અનુભવગમ્ય જ છે. આત્મા સંબંધી ઉક્ત સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરતા સત્તા આનંદદ્યનજી મહારાજે શ્રી સુમતિનાથજીની સ્તુતિ કરી છે કે—

સુમતિચરણકજ આતમ અરપણો, દર્પણ જેમ અવિકાર; સુજ્ઞાની!
મતિતર્પણ બહુ સંમત જાણીએ, પરિસર પણ સુવિચાર સુજ્ઞાની !
સુમતિ ચરણકજ આતમ અરપણો. સુ૦ ૧

ત્રિવિધ સકળ તનુધર ગત આતમા, બહિરાતમ ધૂર ભેદ સુજ્ઞાની;
બીજે અંતર આતમ તીસરો, પરમાતમ અવિચ્છેદ સુજ્ઞાની. સુ૦ ૨
આતમબુદ્ધે હો કાયાદિક ગ્રંથો, બહિરાતમ અધરૂપ સુજ્ઞાની;
કાયાદિકનો હો સાખીધર રહ્યા, અંતર આતમરૂપ સુજ્ઞાની. સુ૦ ૩
જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો, વર્જિત સકલ ઉપાધ સુજ્ઞાની;
અતીંદ્રિય ગુણ ગણ મણિ આગરુ, એમ પરમાતમ સાધ સુજ્ઞાની. સુ૦ ૪
બહિરાતમ તજી અંતર આતમા, રૂપ થઈ ચિર ભાવ સુજ્ઞાની;
પરમાતમનું આતમ ભાવનું, આતમ અર્પણ દાવ સુજ્ઞાની. સુ૦ ૫

આત્મ અર્પણ વસ્તુ વિચારતાં, ભરમ ટળે મતિદોષ સુજ્ઞાની;
પરમ પરદારથ સંપત્તિ સંપન્ને, આનંદધન રસ ધોષ સુજ્ઞાની. સુ૦ ૬

ઉપર કહેલી શ્રી સુમતિનાથની સ્તુતિમાં સંક્ષેપથી આત્માના ત્રણ પ્રકાર વર્ણવી તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે જેનો કંઈક ઉદ્દેશ ઉપર બતાવેલો છે, તેમાં બહિરાત્માને કેવળ અધરૂપ-પાપરૂપ જ કહ્યો છે; કેમકે તે પાપમાં જ મતિને ધરનારો છે. બીજો અંતરાત્મા વિવેકના ઉદયથી દેહાદિક બાહ્ય વસ્તુમાં મમત્વરહિત માત્ર તટસ્થપણું ધારી પરમાત્મપદને માટે બનતો પ્રયત્ન કરે છે. પરમાત્મા તો સર્વ દોષ રહિત, સંપૂર્ણ જ્ઞાનાદિક સ્વાભાવિક ગુણ સહિત, અતીન્દ્રિય-સહજ સુખનિમગ્ન, પરમ પવિત્ર અને પરમ ધ્યેય છે. પ્રબળ મોહની સહજ ઉપશાંતિથી બહિરાત્મપણું તજી અંતરાત્મા સ્થિરતાવડે પરમાત્મપદને વિચાર કરે છે, તેવી ભાવના કરે છે અને તદ્દ અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે તેવા સદ્વિચારવડે, ઉત્તમ ભાવનાવડે અંતરાત્મા અંતે અવિનાશી એવું પરમાત્મપદ પામવાને પૂર્ણ અધિકારી થાય છે. જ્યારે સર્વ સંકલ્પવિકલ્પને તજી શુદ્ધ સ્વરૂપની સાથે આત્મા એકતાન લગાવે છે ત્યારે તે તદ્દરૂપતાને પામે છે. પરમાત્માની સાથે એકતા થવાથી આત્મા પરમ સુખ-સમાધિને પામે છે. આવા અંતરાત્માને ક્ષણિક અને અસાર એવું પૌઙ્ગલિક સુખ કેમ રહે ? તેવી ઉપયોગ વિનાની વાત પણ કેમ ગમે ? જ્યારે એવી વાતથી પણ વિરક્ત હોય ત્યારે લક્ષ્મીના મદથી થતા અનેક ઉન્માદ અને સ્ત્રીઓના વિષય-પાશમાં પડવાનું તો હોય જ કેમ ? યથાર્થ એવા જગતથી ઉદાસીન રહી પરમાત્મપદમાં જ આનંદ માનનાર મહાપુરુષને ગમે તેટલી લક્ષ્મી કે ગમે તેવી સ્ત્રી વિકાર કરી શકતી નથી.

લક્ષ્મીથી અથવા સ્ત્રીઓથી વિકાર તો પ્રાયઃ રજોગુણ અને તમોગુણવાળાને જ થાય છે. શુદ્ધ સાત્ત્વિક ગુણવાળાને તેથી વિકાર સંભવતો જ નથી, તેથી ગમે તેટલી લક્ષ્મી કે સાનુકૂળ સ્ત્રીઓમાં પણ પૂર્વોક્ત પુરુષ તો નિર્વિકાર રહી સ્વસમીહિત સ્વધર્મ સુખપૂર્વક સાધી શકે છે, છતાં પણ તેવા સત્પુરુષો વધારે અનુકૂળતાથી સ્વલક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાને સમ્યગ્ રત્નત્રયીનું આરાધન કરવા ઉજમાળ થઈ શુદ્ધ ચારિત્રવંતની જ સંગતિ વિશેષ પસંદ કરે છે અને એમ કરીને વધારે સહેલાઈથી સ્વસમીહિત સાધી શકે છે. ૪

હવે સહજ સ્વભાવમાં નિમગ્ન સાધુને ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક ચિત્તની શુદ્ધિ-ચિત્તશાંતિ થતી જાય છે તે શાસ્ત્રપ્રમાણથી સિદ્ધ કરી જતાવે છે—

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અસંગતાદિ પાંચ મહાવ્રતોને રાત્રિભોજનના સર્વથા ત્યાગ સાથે પાળનાર, સર્વ જીવોને આત્મ સમાન લેખી તેમનું યત્નથી રક્ષણ કરનાર, પાંચે ઇન્દ્રિયોનું કાળજીપૂર્વક દમન કરનાર, અને ક્ષમા, મૃદુતા, સરળતા તથા સંતોષાદિક દશ પ્રકારના મુનિમાર્ગને પ્રયત્નથી પાળનાર સાધુજન જેમ જેમ નિર્દોષ ચારિત્રનું સેવન કરવામાં પોતાનો સમય ગાળતા જાય છે તેમ તેમ વિભાવનો વિશેષ ત્યાગ થવા સાથે સ્વભાવરમણમાં સહેજે વધારો થતો જાય છે. જેમ જેમ દીક્ષાનો પર્યાય વધતો જાય છે તેમ તેમ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિથી ચિત્તની પ્રસન્નતામાં પણ વધારો થાય છે. જેમ જેમ રાગદ્વેષાદિક વિકારો ઉપશમતા જાય છે તેમ તેમ સહજ શાંતિ-સુખની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. ક્રોધાદિ કષાયજન્ય તાપ, ઉપશમાદિ

અમૃતજળથી સર્વથા શાંત થયે છતે આત્મામાં પરમ શાંતિ પ્રસરે છે. આ પ્રમાણે જે અધિકાર લગવતી સૂત્ર પ્રમુખ શાસ્ત્રોમાં કહ્યો છે તે આવા મહાવ્રતી, જિતેન્દ્રિય, નિષ્ક્રિયા અને અપ્રમત્ત મુનિરાજને જ લાગુ પડે છે. શાસ્ત્રોક્ત નીતિ પ્રમાણે નિર્દોષ ચારિત્રને પાળતાં જ્યારે બાર માસનો દીક્ષાપર્યાય થાય છે ત્યારે અનુત્તરવિમાનવાસી દેવથી પણ અધિક ચિત્તશાંતિ-સહજ સમાધિ તે ચારિત્રવંત સાક્ષાત્ અનુભવે છે. સર્વ દેવોમાં અનુત્તરવિમાનવાસી દેવોનું સુખ અધિક હોય છે તેથી પણ અધિક સુખ શાસ્ત્રનીતિ મુજબ ફક્ત બાર માસ સુધીના દીક્ષાપર્યાય-માં સાધુપુરુષ સાક્ષાત્ અનુભવી શકે છે, તો તેથી અધિક દીક્ષાપર્યાયનું તો કહેવું જ શું? એવા શાંત-સમાધિરસમાં ઝીલતા મુનિવરો મહામંગળરૂપ છે. આ ચરાચર જગતમાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જેની સાથે એવા સમતાવંત સાધુની સરખામણી કરાય. સમતા અષ્ટકમાં કહ્યું છે કે-“સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની સાથે સ્પર્ધા કરતો તથા નિરંતર વૃદ્ધિ પામતો છે સમતા રસ જેનો એવા મુનિવરને ઉપમા દઈ શકાય એવી કોઈ ચીજ આ ચરાચર જગતમાં જણાતી જ નથી.” આવા સમતાવંત સાધુજનો જે સ્વાભાવિક સુખ અનુભવે છે તે સુખ અર્તીન્દ્રિય હોવાથી ગમે તેટલું ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ તેની સ્પર્ધામાં આવી શકતું નથી, તેમ તે વચનથી વર્ણવી પણ શકાતું નથી. તે તો કેવળ અનુભવગમ્ય જ છે. જેને તે થાય છે તે જ તેને જાણે છે. બીજા કલ્પિત સુખની કામનાવાળાને તો કલ્પનામાં પણ આવી શકતું નથી, માટે જ શાસ્ત્રકારે સર્વથી અધિક સુખ સમતાવંત સાધુને જ કહ્યું છે. બીજા કલ્પિત સુખનો જેમ જેમ જીવે અભ્યાસ કરતા જાય છે તેમ તેમ

તેમને મુગ્ધતાથી-મૂઢતાથી-મૃગતૃષ્ણાવત્ સુખની જ્ઞાંતિથી તેવાં તુચ્છ-અસાર અને ક્ષણિક કલ્પિત સુખની તૃષ્ણા વૃદ્ધિંગત થતાં તે બાપડા મુગ્ધ-મૂઢજનો તેને મેળવવા માટે જ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. કમનશીબે સહજ સ્વાભાવિક સુખનો ગંધ પણ નહીં મળવાથી વિમુખ જ રહ્યા કરે છે, પરંતુ જેમને સદ્સાગ્યયોગે સદ્ગુરુનો સમાગમ થયો છે અને તેમની જ કૃપાથી જેમને સ્વપરનું ભાન થયું છે, આત્મા જેવડે વિવિધ કર્મનો બંધ કરી વારંવાર જન્મમરણને ધારણ કરે છે એવાં મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ આદિ કારણોને જેમણે યથાર્થ જાણ્યાં છે અને એમ જાણીને જ જેમણે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રનું આરાધન કરવાનો યથાર્થ ઉદ્યમ કર્યો છે એવા મહાનુભાવ મહાત્મા જ આત્માના સહજ સ્વાભાવિક ગુણોને સાક્ષાત્ પામી, અનુભવી સમતા રસમાં લીન રહે છે. એવા સમતાવંત સાધુજનો જેમ જેમ રત્નત્રયીનું આરાધન કરવામાં વિશેષ ઉજમાળ થાય છે તેમ તેમ તેમને અપૂર્વ આત્મશાંતિ પ્રાપ્ત થતી જાય છે. અનુક્રમે રાગદ્વેષાદિકને સર્વથા ઉપશમાવી તેઓ વીતરાગ દશાને સાક્ષાત્ અનુભવે છે, એવા સમતા-સેવી સાધુજનો સદા શિરસાવંધ છે. તેમનાં નામગોત્રનું સ્મરણ કરતાં પણ પાપ દૂર જાય છે, તો શુદ્ધ અંતઃકરણથી તેમની ભક્તિ-સ્તુતિ કરવાનું તો કહેવું જ શું ? એવા શુદ્ધ ચારિત્રપાત્ર, સમતાશીલ, સ્વભાવમગ્ન સાધુજનો ઉપમાતીત છે, એ વાત શાસ્ત્રકાર વધારે સ્પષ્ટ કરવાપૂર્વક કહે છે. પ.

સમ્યગ્ જ્ઞાનના પ્રકાશવડે આત્માનું સહજ ચિદાનંદ સ્વરૂપ ઓળખીને તેમાં જ મગ્ન થઈ રહેનાર, પરમાત્મપદમાં લીન

રહેનાર, આત્માના સહજ સ્વભાવમાં જ રમણ કરનાર સંતપુરુષને જે સ્વાભાવિક સુખશાંતિ સંભવે છે તેનું વર્ણન કરવું વચનદ્વારા બની શકે તેમ નથી, કેમકે તે અતીંદ્રિય સુખ કોઈથી પણ કથ્યું જાય તેમ નથી. તે તો કેવળ અનુભવગમ્ય જ હોવાથી તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ થયે જ સમજાય તેમ છે. પદ્મિની જેવી પ્રિયા સાથે આલિંગન કરવાથી કામોજનને થતું સુખ તેની પાસે કંઈ હિસાબમાં નથી, તેમજ શીતળ ચંદનના સિંચનથી—વિલેપનથી થતી શાંતિ તેની પાસે કંઈ ગણતરીમાં નથી. અર્થાત્ આત્મ એવા અરિહંત પરમાત્માએ પ્રદર્શિત સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું યથાવિધિ આરાધન કરવાથી આત્મામાં સહજ ઉદ્ભવેલી શાંતિ અનુપમ અને અવર્ણનીય છે. એવા સ્વાભાવિક સુખની પાસે દુનિયામાંની કોઈ પણ વસ્તુ તૃણવત્-અસાર માલૂમ પડે છે. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ એક પદ્યમાં શ્રી શીતળજિનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે—

પદ

રાગ અડાણો.

“ શીતળજિન મોહે પ્યારા ”—એ ટેક.

ભુવન વિરોચન પંકજ લોચન, જીઉકે જીઉ હુમારા. સાહિબ૦ ૧

જ્યોતિશુ જ્યોત મિલત જખ ધ્યાને, હોવત નહિં તખ ન્યારા;

ખાંધી મુઠી ખુલે ભવ માયા, મિટે મહા ભ્રમ ભારા.

સા૦ શીતળ૦ ૨

તુમ ન્યારે તખ સખહિ ન્યારા, અંતર કુદુંખ ઉદારા;

તુમહિ નજીક નજીક હે સખ હી, ઝઝિ અનંત અપારા.

સા૦ શીતળ૦ ૩

વિષય લગનકી અગન બુઝાવત, તુમ ગુણ અનુભવ ધારા;
ભઈ મગનતા તુમ ગુણરસકી, કુન કંચન કુન દારા.

સાં શીતળાં ૪

શીતળતા ગુન ઓર કરત તુમ, ચંદન કહા બિચારા;
નામ જપત તુમ તાપ હરત હે, વાકું ઘસત ઘસારા.

સાં શીતળાં ૫

કરહુ કષ્ટ જન બહુત હમારે, નામ તિહારે આધારા;
જસ કહે જનમ મરણ ભય ભાગે, તુમ નામે ભવ પારા.

સાં શીતળાં ૬

જગતજંતુના અથવા ભવ્ય જનોનાં નયન-કજ્જને વિકસિત કરનાર અથવા શાંતિદાયી શ્રી શીતળનાથ પ્રભુની સાથે અલેદ સંબંધ બતાવતા સત્તા સ્તવનકાર કહે છે કે-જ્યારે એકાગ્રપણે પરમાત્મ-સ્વરૂપનું ચિંતન કરવામાં આવે છે ત્યારે આત્મામાં એવી સહજ જ્યોતિ પ્રગટે છે કે જે જ્યોતિ પ્રભુની સાથે એકતા કરાવે છે, અને અનાદિનો મિથ્યા ભ્રમ દૂર કરી મોહ-માયાનો અંત કરી આપે છે. જ્યારે આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપથી વેગળો રહે છે ત્યારે તે શીલ સંતોષાદિક અંતરંગ ઉદાર કુટુંબથી દૂર જ રહે છે. જ્યારે આત્મા સર્વ વિભાવને તથા શુદ્ધ સ્વભાવમાં જ રમણ કરે છે ત્યારે અનંત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રાદિક નિજ ઋદ્ધિ તેની સમીપે જ આવી રહે છે. પરમાત્મ પ્રભુના સહજ ગુણનો અનુભવ થતાં જ કામાગ્નિ ઉપશાંત થઈ જાય છે, મન કામવિકાર રહિત-નિર્વિકારી બને છે, અને જ્યારે મન પ્રભુના શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ સહજ ગુણમાં લયલીન થયું ત્યારે ઇંદ્રાદિકની ઋદ્ધિ કે રંભા જેવી સ્ત્રીઓ તે ભાવિત આત્માને અલાયમાન

કરવાને સમર્થ થઈ શકતી નથી. સહજ સ્વભાવમાં રમણુ કરવાના સુખની શીતલતા એવી અજળ છે કે તેથી ત્રિવિધતાપ ઉપશમી જાય છે, સર્વ પાપતાપ નષ્ટ થાય છે અને સર્વ જન્મમરણજન્ય આપદાનો અંત કરી પરમ સમાધિ ઉપજાવે છે. તેની પાસે બાવનાચંદનાદિક દ્રવ્યની શીતલતા કંઈ જ હિસાબમાં નથી, કેમકે તે તો ક્ષણિક અને કૃત્રિમ હોવાથી સાર વિનાની છે. પ્રગટપણે પણ તેમાં અનુભવી જનોને મોટું અંતર તેથી જ જણાય છે કે શુદ્ધ નિરંજન પરમાત્માના સ્મરણુ માત્રથી આત્મામાં શીતળતા વ્યાપી જાય છે, અને ચંદનને તો સારી રીતે ઘસીને ચોપડવાથી જ ક્ષણુ માત્ર બહારથી શીતળતા ઉપજે છે. પૂર્વની શીતળતા સ્વાભાવિક હોવાથી અકૃત્રિમ આનંદ ઉપજાવે છે અને પાછલી શીતળતા કેવળ કૃત્રિમ હોવાથી ક્ષત્રિક અને કલ્પિત આનંદને માટે જ થાય છે. શુદ્ધ સાધ્યદષ્ટિ વિના ગમે તેટલી કષ્ટકરણી કરવામાં આવે તે દુઃખહરણી થવી મુશ્કેલ છે અને શુદ્ધ સાધ્યપણે કેવળ પ્રભુનું નામચિંતન પણ કરવામાં આવે તો તે કલ્યાણકારી થાય છે. તેથી જ જન્મમરણાદિક સર્વ દુઃખનો અંત કરી આત્મા અંતે અચળ-અવિનાશી-શાશ્વત શિવસુખને વરે છે. હવે શાસ્ત્રકાર સ્વાભાવિક શીતલતાનું માહાત્મ્ય વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. ૬.

જે અધ્યાત્મજ્ઞાનવડે આત્માનો અનુભવ જાગે, વિકલ્પ જાળ તૂટે, અજ્ઞાન અંધકાર નાસે, રાગ-દ્વેષ અને મોહાદિક મહા-શત્રુઓનું જોર ભાંગે, અંતરંગ ગુણુ વાઘે, યાવત્ સહજ સમાધિ જાગે એવું અનુભવજ્ઞાન જ આત્માને તત્ત્વથી હિતકારી છે. થોડું પણ અનુભવજ્ઞાન પરિણામે આત્માને અત્યંત હિતકારી થાય છે તો એવા અસાધ્ય અમૃતમાં જ ડૂબાડૂબ રહેવાય તેનું

કહેવું જ શું ? મતલબ એવી છે કે જે જ્ઞાનથી આત્મામાં સમતા-
દિક સફળુણા વાધે અને મોહાદિક સંબંધી અંધકાર નાસે
તે જ જ્ઞાન પ્રશસ્ય છે. જે જ્ઞાનવડે અનાદિની કુચાલ મટે
અને સદ્વિવેક જાગે તે જ જ્ઞાન સ્તુત્ય છે. જે જ્ઞાનવડે ક્ષમા,
મૃદુતા-નમ્રતા, સરળતા અને સંતોષપૂર્વક તપ, જપ તથા
સંયમની પુષ્ટિ થાય, તેમ જ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય
તથા અસંગતારૂપ મહાવ્રતોની યથાયોગ્ય રક્ષા થાય તે જ્ઞાન જ
સફળ છે, પરંતુ જેથી ઊલટો અનર્થ થાય, મદ-અહંકારાદિક
દોષની જ પુષ્ટિ થાય, પક્ષપાત અથવા કદાચહુબુદ્ધિ પ્રગટ થાય,
અને સ્વાર્થવૃત્તિથી કુચુક્તિવડે મુગ્ધ લોકોને અવળે માર્ગે
દોરી જવાનું બને તે શાસ્ત્ર શસ્ત્રનું જ કામ કરે છે. જે
મોક્ષમાર્ગને યથાર્થ બતાવે અને દુર્ગતિથી જીવોનું રક્ષણ કરે
તેને જ જ્ઞાની પુરુષો શાસ્ત્ર કહે છે. એવું શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્ર સર્વજ્ઞ-
કથિત-આમ ઉપદિષ્ટ જ હોવું જોઈએ. રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિક
દોષોનો સર્વથા ક્ષય કરી વીતરાગતાને ધારણ કરનાર સર્વજ્ઞ
અને સર્વદર્શી આમ કહેવાય છે. તેવા સર્વજ્ઞ વીતરાગને
રાગાદિ દોષરહિતપણાથી કંઈપણ વિપરીત કથન કરવાનું
લેશમાત્ર પ્રયોજન હોતું નથી. તેથી જ તેમનાં વચન સર્વથા
માન્ય કરવા યોગ્ય છે. આવા સર્વજ્ઞકથિત શાસ્ત્રને આગળ
કરી ચાલનાર સત્પુરુષ શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગને જ આગળ કરે
છે અને જે એવીરીતે વીતરાગને આગળ કરી વર્તે છે તેમને
નિશ્ચે સકળ ઇષ્ટની સિદ્ધિ થાય છે; પરંતુ જે મૂઢજનો
સ્વમતિથી શાસ્ત્રમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરે છે, પક્ષપાતબુદ્ધિથી કે
કદાચહુપણાથી જે સિદ્ધાંતવચનનું ખંડન કરી સ્વમતનું
ખંડન કરે છે એવા કુબુદ્ધિજનોને સ્વપ્નમાં પણ સમતાનું

સુખ નથી, અને તેથી જ તેમની સર્વ કરણી કેવળ કષ્ટકારી અને નિષ્ફળપ્રાય થાય છે. આવા હઠવાદી જનોને શાંતિ ક્યાંથી હોય ? તેમને તો ‘ક્રિયા કરત ધરત હે મ-મતા, આઈ ગલેમેં ફાંસી’ જેવું જ થાય છે. મિથ્યામતિની આ દશા છે, બાકી જે સદ્ગુરુના સંગથી વિનયબહુમાનપૂર્વક સર્વજ્ઞકથિત શાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરે છે, જે ઉપશમરસને પ્રધાન સમજીને તન, મનથી તેનું સેવન કરવા ઇચ્છે છે અને જને તેટલું સેવન પણ કરે છે તેવા સત્પુરુષોનું જ્ઞાન જ સદ્ગુણ માની શકાય છે. તે વિના તો ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તે કેવળ ભારભૂત જ લેખાય છે. કહ્યું છે કે— “જેમ ચંદનના ભારને વહન કરનાર ગર્દભ કેવળ ભારનો જ ભાગી છે, પણ ચંદનની શીતળતાનો ભાગી (ભોક્તા) નથી તેમ સદ્વર્તનશૂન્ય એવો જ્ઞાની કેવળ જ્ઞાનનો જ ભાગી છે. લોકમાં ફક્ત પંડિત કહેવાય છે, પણ સદ્ગતિનો ભાગી થઈ શકતો નથી. ” સાર એ છે કે ઉપશમાદિક ગુણ પ્રાપ્ત થવાથી જ જ્ઞાનની કે મનુષ્યપણાની સદ્ગુણતા છે. ઉપશમાદિક ગુણ વિનાનાં જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, શીલ, સંયમાદિક પણ સદ્ગુણ થઈ શકતા નથી, માટે જ શાસ્ત્રમાં ‘**ઉવસમસારં સુ સામન્નં**’ ઉપશમ છે જેમાં એવું જ ચારિત્ર વખાણ્યું છે, ઉપશમ વિનાનું ચારિત્ર અસાર છે અને ચારિત્ર વિનાનું જ્ઞાન અસાર છે અર્થાત્ જે જ્ઞાનથી ઉપશમપ્રધાન ચારિત્ર ઉદ્ભવ્યું નથી તે જ્ઞાન વધ્ય છે, તેમ જ જેથી સહજ શાંતિ—સમાધિ ઉદ્ભવી નથી તે ચારિત્ર પણ આડંબરરૂપ જ છે. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી એક પદમાં કહે છે તે જ્ઞાન અને ચારિત્રના અર્થી જનોએ અવશ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

૫૬ (રાગ ધનાશ્રી)

જખ લગ ઉપશમ નાહીં રતિ,
તખ લગે જોગ ધરે કયું હોવે, નામ ધરાવે જતિ. જખ૦ ૧

કપટ કરે તું બહુવિધ ભાતે, કોધે જલે છતી;
તાકો ક્ષણ તું કયા પાવેગો, જ્ઞાન વિના નાહિં બતી. જખ૦ ૨

ભૂખ તરસ ઓર ધૂપ સહતુ હે, કહેતુ બ્રહ્મવતી;
કપટ કેળવે માયા મંડે, મનમેં ધરે વ્યક્તિ. જખ૦ ૩

ભસ્મ લગાવત ઠાઠો રહેવત, કહેત હે હું વસતિ;
જંત્ર તંત્ર જડી ખૂટી લેખજ, લોભવશ મૂઢમતિ. જખ૦ ૪

બડે બડે બહુ પૂરવધારી, જિનમેં શક્તિ હતી;
સો ભી ઉપશમ છાડી બિચારે, પાયે નરક ગતિ. જખ૦ ૫

કોઉ ગૃહસ્થ કોઉ હોવે વૈરાગી, જોગી ભગત જતિ;
અધ્યાતમ ભાવે ઉદાસી રહેગો, પાવેગો તખ મુગતિ. જખ૦ ૬

શ્રી નયવિજય વિષ્ણુ વર રાજે, જાને જગ કીરતિ;
શ્રી જસવિજય ઉવજગાય પસાયે, હેમ પ્રભુ સુખસંતતિ. જખ૦ ૭

આ પદનો ભાવાર્થ પ્રાયઃ સુગમ છે, તેથી મનનપૂર્વક વાંચતાં તેનું સહજ ભાન થશે. સર્વત્ર ઉપશમની જ પ્રધાનતા અને તેનાવડે જ જ્ઞાન અને ચારિત્રની સફળતા સ્વીકારી છે. ગમે તે મતમાં, ગમે તે સ્થિતિમાં ઉપશમ વિના કલ્યાણ નથી, તેથી મોક્ષાર્થી સજ્જનોએ જેમ સમતારસની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ થાય તેમ જ લક્ષ્યપૂર્વક સદ્વર્તન સેવવા સતત યત્ન કરવો યુક્ત છે. એમ કરતાં કરતાં અનુક્રમે અભ્યાસના બળથી અને સદ્ગુરુની કૃપાથી સર્વ અભીષ્ટ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. ઉપશમના અભ્યાસવડે પ્રાપ્ત થયેલા સહજ ઉદાસીનતા સુખ પાસે ઈંદ્ર કે ચક્રવર્તીનું સુખ તૃણવત્ માનવામાં આવે છે. ૭

હવે સમ્યગ્જ્ઞાનધ્યાનમાં નિમગ્ન પુરુષોનું કેવું શાંતિકારક વર્તન હોય છે તે શાસ્ત્રકાર સંક્ષેપથી બતાવે છે.

જેમના કૃપાકટાક્ષ કરુણારસથી સદા ભરેલા હોય છે તેથી કરુણાપાત્રને તેનો અનાયાસે લાભ મળી શકે છે, અને જેમની વાણી સામ્યઅમૃતથી ભરેલી હોય છે તેથી તે ભવ્ય-અકોરોને અંદ્રાંશુની જેમ સદા સુખદાયી થાય છે. એવા ઉપશમ-રસના ભંડાર, મેરુની જેવા ધીર, સાયરની જેવા ગંભીર, પંકજ જેવા નિર્લેપ, પવનની જેવા અપ્રતિબદ્ધ, શારદજળની જેવા શુદ્ધ હૃદય, ભારંડ જેવા અપ્રમત્ત, અંદ્રની જેવા શીતલેશ્યી અને ધોરીની જેવા ધર્મધુરંધર મહાસુનીશ્વર નિર્મળ જ્ઞાન-ધ્યાનમાં સદા નિમગ્ન રહીને સદા સ્વપરહિત સાધવાને સાવ-ધાન રહે છે તેમને અમારી ત્રિકાળ વંદના છે. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાય-જીએ પણ અન્યત્ર એવા શુદ્ધ સુનિની સ્તુતિ કરી છે—

ધર્મ કે વિલાસ વાસ, જ્ઞાન કે મહાપ્રકાશ,
દાસ ભગવંત કે, ઉદાસ ભાવ ભગે હૈ;
સમતા નદી તરંગ, અંગ હી ઉપંગ અંગ,
મજ્જન પ્રસંગ રંગ, અંગ ઝગમગે હે. ... ધર્મ ૦ ૧.

કર્મકે સંગ્રામ ધાર, લરે મહામોહ ચાર,
જેર તાકો તોરવેકું, સાવધાન જગે હે;
શીલકો ધરી સત્તાહ, ધનુષ મહા ઉત્સાહ,
જ્ઞાનબાનકે પ્રવાહ, સખ વેરી ભગે હે. ... ધર્મ ૦ ૨.

આયો હે પ્રથમ સેન, કામકો ગયો હે રેન,
હુરિ હુર અહ્મ જેણુ, એકલેને ડગે હે;
કોંધ માન માયા લોભ, સુલટ મહા અખોભ,
હારે સોય છોડ થોભ, મુખ દર્ધ ભગે હે. ... ધર્મ ૦ ૩.

નોકપાય ભયે ખીન, પાપકો પ્રતાપ હીન,
ઝાર ભટ ભયે દીન, તાકે પગ ઠગે હે;
કોઉ નહિં રહે ઠાઠે, કર્મ જો મિલે તે ગાઠે,
ચરનકે જીહા કાઠે, કરવાલ નગે હે. ... ધર્મ ૪.

જગત્રય ભયો પ્રતાપ, તપત અધિક તાપ,
તાતે નહીં રહી ચાપ, અરિ તગતગેહે;
સુજસ નિશાન સાજ, વિજય વધાર્ધ લાજ,
એસે મુનિરાજ તાકું, હમ પાય લગે હે. ... ધર્મ ૫.

ઉક્ત પદ અતિ ગંભીરાર્થવાળું છે. તેનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી મનન કરવા યોગ્ય છે. ઉક્ત પદમાં મુનિરાજના ગુણનું સંક્ષેપથી પણ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરેલું છે. જેની છાપ યથાર્થ મનન કરવાથી ભવ્ય જીવ ઉપર સારી રીતે પડી શકે તેમ છે, મારે જ તેનું પુનઃ પુનઃ પ્રસન્ન ચિત્તથી મનન કરવું યુક્ત છે. શ્રીમાન્ પદ્મવિજયજી મહારાજે નવપદની પૂજામાં પાંચમા પદમાં મુનિરાજના ગુણ ગાતાં જણાવ્યું છે—

હવે પંચમ પદે મુનિવરા, જે નિર્મમ નિસંગ;
દિન દિન કંચનની પેરે, દીસે ચઢતે રંગ. ૧

ઢાળ

મુનિવર પરમ દયાળ ભવિયાં ! મુનિવર પરમ દયાળ.
તુમે પ્રજામેાને ભાવ વિશાળ ભવિયાં ! મુનિવર પરમ દયાળ;
કુખી સંખલ^૧ મુનિવર ભાખ્યા, આહાર દોષ ટાળે ખિયાલ.^૨

ભ૦ મુ૦

૧ પોતાના પિંડને-દેહને આધાર મળે એટલો જ નિર્દોષ આહાર ગવેથી લાવી યથાવિધિ વાપરે છે, વધારે સંગ્રહ કરી રાખવા લાવતા નથી. ૨ ગોચરી સંબંધી ૪૨ દોષ.

બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહ છાંડી, જિજ્ઞે છાંડી સવિ જ'જળળ.

લ૦ મુ૦ ૧

જિજ્ઞે એ ઋષિનું શરણ કર્યું તેણે, પાણી પહેલાં બાંધી પાળ;

લ૦ મુ૦

જ્ઞાન ધ્યાન કિરિયા સાધતા, કાઢે પૂર્વના કાળ.^૧ લ૦ મુ૦ ૨

સંયમ સત્તર પ્રકારે આરાધે, છ જીવના પ્રતિપાળ; લ૦ મુ૦

એમ મુનિ ગુણ ગાવે તે પહેરે, સિદ્ધિવધૂ વરમાળ. લ૦ મુ૦ ૩

દોહો

પાંચે ઇન્દ્રિય વશ કરે, પાળે પંચાચાર;

પંચ સમિતિ સમિતા રહે, વંદું તે અણુગાર. ૧.

ઢાળ

મુનિરાજકું સદા મોરી વંદના રે...

મુનિ૦

ભોગ વખ્યા તે મનથી ન ઇચ્છે, નાગ જ્યું હોય અગધનાર^૨ રે; મુનિ૦

પરિસહ ઉપસર્ગે સ્થિર રહેવે, મેરુ પરે નિકંપના રે^૩. મુનિ૦ ૧.

ઇચ્છા^૪ મિચ્છા^૫ આવશિયા નિસિહિયા,

તહકાર ને^૬ વળી છંદના રે; મુનિ૦

પૃચ્છા પ્રતિપૃચ્છા ઉપસંપદા, સમાચારી જનિમંતના રે. મુનિ૦ ૨.

એ દશવિધ સામાચારી પાળે, કહે પદ્મ લેણી તસ ભામણા રે; મુનિ૦

એ ઋષિરાજ વંદનથી હોવે, ભવભવ પાપ નિકંદના રે. મુનિ ૩.

ઉપરની પૂજામાં મુનિના ગુણ એવી સરળ ભાષામાં ગવાયા

૧ લાખો વર્ષો. ૨ વમેલું વિષ પાછું ચૂસી ન લે એવી સર્પની જાતિ.

૩ અડગ. ૪ બળાત્કાર વિના સામાની ઇચ્છાથી જ કંઈ કામ કરવું તે.

૫ મિચ્છામિ દુક્કડં દેવો તે. ૬ ગુરુવચન તહત્તિ કરીને સ્વીકારવું તે.

૭ ગુરુઆદિકને આહારાદિક સંબંધી નિમંત્રણ કરવી તે.

છે કે તે બાળજીવને પણ તરત લક્ષમાં આવી શકે તેમ છે. ભાવાર્થ બહુજ અસરકારક છે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી સીમંધર-સ્વામીની સ્તુતિના પ્રસંગે મુનિરાજના આ પ્રમાણે ગુણ ગાય છે:—

ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે;
ભવસાયર લીલાએ ઊતરે, સંયમ કિરિયા નાવે. ધન્ય૦ ૧.

ભોગ પકં તજી ઉપર બેઠા, પકંજ પરે જે ન્યારા;
સિંહ પેરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા. ધન્ય૦ ૨.

જ્ઞાનવંત જ્ઞાનીશું મળતા, તન મન વચ્ચે સાચા;
દ્રવ્ય ભાવ સુધા જે ભાખે, સાચી જિનની વાચા. ધન્ય૦ ૩.

મૂલ ઉત્તર ગુણ સંગ્રહ કરતા, ત્યજતા ભિક્ષા દોષો;
પગ પગ વ્રતદૂષણ પરિહરતા, કરતા સંયમ પોષો. ધન્ય૦ ૪.

મોહવ્રતે હણતા નિત્ય આગમ, ભણતા સદ્ગુરુ પાસે;
દૂષમકાળે પણ ગુણવંતા, વરતે શુભ અભ્યાસે. ધન્ય૦ ૫.

છટું ગુણઢાણું ભવ અટવી, ઉદ્ધવન જેણે લહિયું;
તસ સૌભાગ્ય સકલ મુખ એકે, કેમ કરી જાયે કહિયું? ધન્ય૦ ૬.

ગુણઢાણાની પરિણતિ જેહની, ન છીપે ભવજંજલે;
રહે શેલડી ઢાંકી રાખી, કેતો કાળ પરાળે. ધન્ય૦ ૭.

તેહવા ગુણ ધરવા અણુધીરા, જે પણ સાધુ ભાખી;
જિનશાસન શોભાવે તે પણ, સુદ્રા સંવેગે પાખી. ધન્ય૦ ૮.

સદ્દેહણા અનુમોદન કારણ, ગુણથી સંયમ કિરિયા;
વ્યવહારે રહિયા તે ફરસે, જે નિશ્ચય નય દરિયા. ધન્ય૦ ૯.

દુઃકરકારથકી પણ અધિકા, જ્ઞાન ગુણે ધમ તેહો;
ધર્મદાસ ગણિ વચ્ચે રહિયે, જેને પ્રવચન નેહો. ધન્ય૦ ૧૦

સુવિહિત ગચ્છકિરિયાના ધોરી, શ્રી હરિભદ્ર કહાય;
એહ ભાવ ધરતા તે કારણ, મુઝ મન તેહ સોહાય. ધન્ય૦ ૧૧

ધર્ત્યાદિક મુનિગુણના ઉદ્ભવ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દીક્ષા ગ્રહી, પ્રમાદ તથા, નિઃસ્પૃહ રહી, સ્વપરહિત સાધવા નિષ્કપટપણે સંયમયોગમાં પોતાનાં મન, વચન અને કાયાનો સદુપયોગ કરે તે સાધુ જ દોષરહિત વ્રતનું આરાધન કરી શકે. તેવા મુનિ જ ધન્ય—કૃતપુણ્ય છે. તેની કરુણી કપટરહિત પાળવી કઠણ છે. જે પાળે તેની બલિહારી છે. જેનાથી તે પળી ન શકે તેણે કપટરહિતપણે તેવા શુદ્ધ સાધુની સેવાના રસિક થવું, યથાર્થ શ્રદ્ધા રાખવી, સદ્ગુણીની અંતઃકરુણથી અનુમોદના કરવી, ગુણી સાધુનો વિનય કરવો, પણ પોતે પોતાનો વિનય કરાવવો નહિ. કોઈ ભગ્ય જીવને પ્રતિજોષી જો તેને દીક્ષા ગ્રહવાની જ ઇચ્છા હોય તો શુદ્ધ ચારિત્રપાત્ર સાધુની પાસે જ દીક્ષા લેવા તેને સમજાવવો, પણ સ્વાર્થબુદ્ધિથી તેને ઉત્તમ સાધુની સંગતિમાંથી ચુકાવવો નહિ; એ વિગેરે આચરણ કરવાથી અને પરભવનો ડર રાખી બની શકે તેટલી સંયમકિરિયા પાળવાથી સ્વહિત સાધી શકાય છે. તેવા માર્ગને જ્ઞાની પુરુષો ‘સંવિજ્ઞપક્ષી’ માર્ગ કહે છે. તેમાં જો કે સંયમકિરિયાને સારી રીતે પાળી શકાતી ન હોય તો પણ શુદ્ધ પ્રરૂપણાદિકથી શાસનની પ્રભાવનાવડે સંવિજ્ઞપક્ષી પણ ભવભીરુતાથી અનુક્રમે શિવગતિને સાધી શકે છે. યદ્યપિ મુખ્યપણે શીઘ્ર શિવ-સુખદાયી સર્વવિરતિ સંયમ જ એકાંત હિતકારી છે અને તેમ કરવાને અશક્તને માટે દેશવિરતિ ગૃહસ્થધર્મ પણ હિતકારી કહ્યો છે, પરંતુ પ્રથમ ભાવથી દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ તેના અંત સુધી યથાર્થ નિર્વાહ કરવાને અસમર્થ જણાયાથી જો કે તેને નિષ્કપટપણે ગૃહસ્થધર્મ અંગીકાર કરી તેમાં યથાવિધિ આદર કરવા જ કહ્યું છે; પણ કારણવશાત્ તેમ કરવાને જેનું

મન વધતું ન હોય તેવા ભવભીરુ જીવને માટે જ્ઞાની પુરુષોએ સંવિજ્ઞપક્ષીપણું સ્વીકારવાનું પણ ફરમાવ્યું છે. જ્યારે તે સ્વમાનનું મર્દન કરી નમ્રપણું આદરે છે અને સત્ય સર્વશ્રદ્ધાથી માર્ગને પ્રરૂપતાં મનમાં કંઈપણ સંકોચ રાખતો નથી ત્યારે જ ઉક્ત માર્ગનું યથાર્થ પાલન કરી શકાય છે. આ દૂષમ કાળમાં એવી રીતે માનનું મર્દન કરવું, સ્વદોષનું પ્રગટ કરવું અને સંકોચરહિત સદ્ગુણીની પ્રશંસા કરવી એ પણ દુર્લભ છે. તેથી તથા સમયોચિત સત્ક્રિયાના સેવનથી તે પણ પ્રશંસનીય છે. ઉપર કરેલા ઉદ્દેશમાં અંતે એ વાત સ્પષ્ટ કરી બતાવી છે. ઉપર કહેલા ત્રણે માર્ગમાં ગમે તે માર્ગનું કપટરહિત સેવન કરનારનું ખાસ લક્ષ મોક્ષસુખને જ સાધવાનું હોય છે. સમ્યગ્-દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રધર્મનું જેટલે જેટલે અંશે આરાધન કરવા આત્મા ઉજમાળ થાય છે તેટલે તેટલે અંશે તે વિભાવને તંજી, સ્વભાવ સન્મુખતાને લજી સહજ સમાધિસુખનો ભાગી થાય છે અને અનુક્રમે ઉક્ત રત્નત્રયીનું યથાર્થ આરાધન કરી તે અક્ષય અવિનાશી સિદ્ધપદને વરે છે, સ્વાભાવિક પૂર્ણતાને પામે છે, નિરુપાધિક સુખને સાધે છે. યાવત્ પરમાનંદમય થાય છે, અને જન્મમરણ સંગંધી સર્વ દુઃખનો સર્વથા અંત કરી લોકાત્ર સ્થિતિને ભજે છે. એવી અનુપમ આત્મસ્થિતિ સાક્ષાત્ અનુભવવાના અર્થી જનોએ અક્ષુદ્રતાદિક ધર્મયોગ્યતા પામીને નિર્દોષ રત્નત્રયીનું આરાધન કરવા સદા ઉજમાળ રહેવું જોઈએ. સ્વાધીનપણે જે આત્મદમનવડે પૂર્વોક્ત રત્નત્રયીનું યથાર્થ આરાધન કરે છે તેમને જ્યાં કદાપિ પણ પરાધીનતાથી દળાવું પડતું નથી એવું અચળ મહોદયપદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮.

(૩) સ્થિરતાષ્ટક

વિવેચન—જ્યાંસુધી મનની, વચનની કે કાયાની ચપળતા ટળી નથી, જ્યાંસુધી તેવી ચપળતા ટાળવા પ્રયત્ન સેવવામાં આવતો નથી અને જ્યાંસુધી જીવને પ્રવૃત્તિમાર્ગ પ્રિય લાગે છે ત્યાંસુધી જીવને એકાંત હિતકારી અને એકાંત સુખદાયી સ્થિરતા—સમાધિ યા નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. તેમાં પણ મનની ચપળતા રોકવી તો ખડુ જ મુશ્કેલ છે. તે કામ કરવું જેવું દુર્ઘટ છે તેવું તે જરૂરનું પણ છે. મનને વશ કર્યા વિના અથવા મનની ચપળતા વાર્યા વિના તત્ત્વથી જીવને શાંતિ—સમાધિ સંભવતી જ નથી માટે સત્ય અને અવિચ્છિન્ન સુખશાંતિના અભિલાષી જનોએ મનને વશ કરવા અવશ્ય પ્રયત્ન સેવવો જરૂરનો છે. જેમ એક નાયકને વશ કરવાથી સર્વ વશ થઈ જાય છે તેમ મનને વશ કરવાથી સર્વ સુખ સ્વાધીન થાય છે અને સર્વ દુઃખ દૂર જાય છે. તેથી જ શાસ્ત્રકાર મનને વશ કરવા શિષ્યને સદ્બોધ આપે છે, અને ભાર દઇને જણાવે છે કે જ્યાંસુધી મન ઠેકાણે આવે નહીં ત્યાંસુધી કરવામાં આવતી ધર્મકરણી પણ કલેશરૂપ થાય છે. સ્થિર મનથી—શાંત ચિત્તથી જ્યારે પ્રસન્નપણે યથાવિધિ ધર્મકરણી કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની લહેજત, તેની મીઠાશ, તેનો સ્વાદ યા તેનો અનુભવ કોઈ અપૂર્વ રૂપમાં થાય છે. તે કરણી દુઃખહરણી જ છે, એમ આત્માને પોતાને જ ખાત્રી થાય છે. જો કે સર્વ જીવનું સાધ્ય એક સુખ જ છે અને તેનાં સાધન તો અસંખ્ય છે, છતાં સમતાથી જે તેમાંના કોઈપણ સાધનને અવલંબી સુખને માટે પ્રયત્ન કરે છે તે અંતે સ્વસાધ્ય મુખને પામે જ છે. સમતા

અને સ્થિરતા વિનાનો પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ થાય છે, માટે શાસ્ત્રકાર સ્થિરતાને અવલંબી રહેવા ખાસ ઉપદેશ આપે છે.

શુરુમહારાજ પરોપકારબુદ્ધિથી શિષ્યને પ્રતિબોધ કરે છે કે—‘ ભાઈ ! તું ચિત્તની અપળતાને લીધે કંઈપણ હિત સાધનને સારી રીતે સ્થિરતાથી સેવતો નથી, સમુદ્રના તરંગની જેમ ક્ષણક્ષણમાં કંઈ કંઈ તરંગો ધારે છે, એકને મૂકી બીજી વસ્તુને આદરે છે અને બીજીને મૂકી ત્રીજીને આદરે છે. એમ કરી અસ્થિરતાથી તેનું કંઈ પણ શુભ ફળ પામતો નથી તેમ કરવું હે વત્સ ! તને હિતકારી નથી, પણ અહિતકારી છે, કંઈ પણ શુભ ક્રિયા સમજીને સ્થિર મન, વચન અને કાયાથી સેવી હોય તો જ તેનું યથાર્થ ફળ મળી શકે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કંઈ પણ મંત્રસાધન કે વિદ્યાસાધન જો બરાબર સ્થિરતા અને શ્રદ્ધાથી વિધિવત્ કરવામાં આવે તો જ તે ફલિભૂત થાય છે, નહીં તો તે નિષ્ફળ જાય છે અને કવચિત્ તુકશાનકારી પણ થાય છે; માટે કેાઈ પણ શુભ કરણી કરતાં અસ્થિરતા કે અશ્રદ્ધા તો કરવી જ નહીં. શ્રદ્ધા અને સ્થિરતાથી સમજ-પૂર્વક યથાવિધિ તેનું પાલન કરવાથી જ યથેષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, નહીં તો કેવળ કલેશ માત્ર ફળ થાય છે. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે જ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે—

જળ લગ આવે નહીં મન ઠામ—એ ટેક.

તળ લગ કષ્ટ ક્રિયા સવિ નિષ્ફળ, જ્યાં ગગને ચિત્રામ. જ૦ ૧
કરની બિન તું કરે રે મોટાઈ, બ્રહ્મવ્રતી તુઝ નામ;

આખર ફળ ન લહેગો જ્યાં જગ, વ્યાપારી બિનુ દામ. જ૦ ૨

મુંડ મુંડાવત સખહિ ગડરિયા, હરિણુ રોઝ બન ધામ;

જટાધાર વટ ભરમ લગાવત, રાસલ સહતુ હે ધામ. જ૦ ૩

એતે પર નહીં યોગકી રચના, જો નહીં મન વિશ્રામ;
ચિત્ત અંતર પર છલનેકું ચિતવત, કહા જપત મુખ રામ. જ૦ ૪
અચન કાય ગોપે દૃઢ ન ધરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ;
તામે તું ન લહે શિવ સાધન, જ્યું કણ સૂને રાન. જ૦ ૫
પઢો જ્ઞાન ધરો સંજમ કિરિયા, ન ફિરવો મન કામ;
ચિદાનંદ ઘન સુજસ વિલાસી, પ્રગટે આતમરામ. જ૦ ૬

એવી રીતે પરભાવમાં જતાં મનને વારી સ્વભાવમાં જ સ્થિર કરવા શાસ્ત્રકાર લલામણુ કરે છે. મનની અસ્થિરતાથી અનેક સંકલ્પવિકલ્પ ઉદ્ભવે છે અને તેથી માનસિક અશાંતિયોગે ભારે દુઃખ પ્રગટે છે અથવા પૂર્વે ચિત્તની પ્રસન્નતાયોગે પ્રાપ્ત થયેલી સુખશાંતિનો ભંગ થાય છે. એમ સમજી અવિચ્છિન્નપણે સુખશાંતિને સાધવા શુદ્ધ સાધ્યમાં સ્વચિત્તને સ્થિર કરી સંકલ્પવિકલ્પોને શમાવવા યત્ન કરવો જરૂરનો છે, તેવા પવિત્ર લક્ષ વિના કરવામાં આવતો પ્રયત્ન કંઈ પણ કલ્યાણને સાધનારો થતો નથી અને પવિત્ર લક્ષપૂર્વક સ્થિર ચિત્તથી કરવામાં આવેલો પ્રયત્ન શીઘ્ર સફળતાને પામે છે. શુદ્ધ શ્રદ્ધા અને સ્થિરતાથી કોઈ પણ એવું કાર્ય નથી કે જે સાધી ન શકાય. ઈંગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે કે Patience and perseverance overcome mountains. અર્થાત્ હિંમત અને ખંતથી ગમે તેવું મહાભારત કામ પણ સાધી શકાય છે. જ્યાંસુધી ચિત્તની અપણતાથી ઉત્પન્ન થતાં અનેક સંકલ્પવિકલ્પોને દાબી દઈ સ્થિરતા (Stability of mind) સાધવાને આત્મા સન્મુખ થતો નથી ત્યાંસુધી લક્ષ વિના ફેંકેલા બાણની જેમ નિષ્ફળતાથી તેને ખેદ જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જ્યારે ચિત્તની ચપળતા- (Agitation of mind) થી ઉત્પન્ન થતા સંકલ્પવિકલ્પો

સમતાયોગે શમી જાય છે ત્યારે ચિત્ત શરદ્ગતુના જળની જેવું સ્વચ્છ અને શાંત બને છે અને એમ થવાથી આત્મામાં રહેલો સહજ ગુણનિધાન પોતાને સાક્ષાત્ દૃશ્યમાન થાય છે. તાત્પર્ય કે ચિત્તની પ્રસન્નતાથી કરવામાં આવતી સર્વ સાધના સફળ થાય છે. જેમ નિર્મળ જળમાં નીચે પડેલી વસ્તુ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેમ સંકલ્પવિકલ્પની સહજ ઉપશાંતિથી ચિત્તમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટ થયેલી પ્રસન્નતાવડે આત્મામાં રહેલા અદ્ભુત ગુણોનું એવું ભાન થઈ આવે છે કે જે મનની સંકલ્પવિકલ્પવાળી મલિન દશામાં કદાપિ થઈ શકે જ નહીં, માટે જ સ્થિરતા માટેનો સર્વ ઉપદેશ સાર્થક છે. વળી શાસ્ત્રકાર ચિત્તની અપગતાથી પ્રગટ થતો મોટો ગેરફાયદો બતાવી આપી સ્થિરતા ગુણનું જ સેવન કરવા શિષ્યને સમજાવે છે. ૧.

જેમ દહીંથી, છાશથી કે ફટકડી જેવી ખાટી વસ્તુના સંયોગથી થોડા જ વખતમાં દૂધ જેવા મિષ્ટ પદાર્થના ફોદાફોદા થઈ જાય છે, તેમ લોભયુક્ત માઠા વિકલ્પોવડે અમૃત જેવા જ્ઞાનાદિ ગુણોનો પણ નાશ થઈ જાય છે. કોઈપણ પૌદ્ગલિક વસ્તુ સંબંધી લોભ પેદા થયે છતે ચિત્તની અપગતાથી એવા એવા અને એટલા બધા સંકલ્પવિકલ્પ બાળે છે કે જેથી અમૃત જેવું સુખદાયી અને નિરુપાધિક જ્ઞાન પણ અવરાઈ જાય છે. જેમ કોઈ એક જળાશયમાં પથ્થરનો કટકો નાંખતાં જ પાણીમાં એક પછી એક એમ અનેક કુંડાળાં થવા માંડે છે અને તે વિસ્તારમાં પણ વધતા જઈ તે જળાશયમાં ફેલાતા જાય છે તેમ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન કે અવિરતિ મોહના સંયોગથી આત્મામાં કોઈ પણ જડ વસ્તુ વિષયિક લોભનો ઉદય થાય છે ત્યારે તત્સંબંધી અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પો પણ સ્વાભાવિક રીતે જ ઊઠે છે અને તે

પ્રમાણમાં અનુક્રમે વધતા જાય છે. તેથી આત્માનું નિર્મળ જ્ઞાન બાધિત થાય છે અને અવરાઈ જાય છે. પ્રથમ જે ચિત્તને વેગ નિર્મળ જ્ઞાનપ્રવાહમાં જ વહેતો હતો તે આવે જડવસ્તુ વિષયિક લોભ પ્રાપ્ત થયા પછી બીજા તુચ્છ પુદ્ગલ સંબંધી સંકલ્પવિકલ્પની પરંપરામાં જ વહેવા માંડે છે. તેથી નિર્મળ જ્ઞાનના માર્ગમાં મોટો ફોલ પેદા થાય છે અને અનુક્રમે લોભના યોગે સંકલ્પવિકલ્પની વૃદ્ધિ થતાં પૂર્વે ઉપાર્જન કરી રાખેલું જ્ઞાન પણ બહુધા અવરાઈ જાય છે.

મનમાં આવા વિપરીત વેગથી બીજું અપૂર્વ જ્ઞાન પેદા કરવાનું તો બને જ ક્યાંથી ? આવા સમગ્ર કારણથી જ ગુરુ-મહારાજ શિષ્યને અપળતાયોગે થતા સંકલ્પવિકલ્પોને દાબી દેવા અને સ્થિરતા ગુણનું સેવન કરવા ખાસ કરીને સમજાવે છે; માટે ચિત્તની સ્થિરતાથી આત્માની કેવી અવનતિ (હલકાઈ) થાય છે તેનું હવે ગુરુમહારાજ શિષ્યને કંઈક જ્ઞાન કરાવે છે. ૨.

જેમ પરપુરુષમાં આસક્ત થયેલી વ્યભિચારિણી સ્ત્રી સ્વપતિને ઠગવા તથા પોતાની નાતજાતમાં સતીપણું જણાવવા ઠાવકું મોં રાખીને બોલે છે, નીચું જોઈને ચાલે છે અને સ્વમુખ ગોપવી આઘું ઓઢીને હરે-ફરે છે; એ વિગેરે વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરે છે તે સર્વે મનની કુટિલતાથી-કપટવૃત્તિથી કંઈ પણ હિતકારી થતી નથી. તેમ અંચળ ચિત્તવાળાની ચેષ્ટા આશ્રી પણ સમજી લેવું. જો કે અસતી સ્ત્રી અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા સ્વપતિ વિગેરેને છેતરવા માટે જ કરે છે, અને કદાચ તેથી તે છેતરાય પણ છે; તો પણ તે સ્ત્રી તો પોતાની કુટિલતાથી પોતાના આત્માને જ ઠગી સતીપણાના સુખથકી તેમજ સ્વર્ગાદિકના

સુખચક્રી પોતે જ પોતાને વંચિત રાખે છે. તેમ ચળચિત્તવાળો જીવ પણ ચપળતાથી અપર અપર ક્રિયાને કરતો અને આગલી આગલીને છાંડતો પોતે જ પોતાને તે તે ક્રિયાના શુભ ફળથી વંચિત રાખે છે. દુઃખ, શૂન્ય, અવિધિ અને અતિપ્રવૃત્તિ એ દોષચતુષ્ટયથી ક્રિયા કરનાર તેના શુભ ફળથી સ્વાભાવિક રીતે જ ન્યારો રહે છે.

અવંચક ક્રિયા યોગે જ અવંચક ફળ મળી શકે છે. જે ક્રિયામાં કોઈ પણ પ્રકારની કુટિલતા ન હોય તે ક્રિયા જ અવંચક કહી શકાય છે, અને તે મન, વચન અને કાયાની એકતાથી જ બની શકે છે. જેવું મનમાં એવું જ વચનમાં અને એવું જ કાયામાં પ્રવર્તવામાં આવે તો જ એકતા જળવાય છે, અને એવી એકતા જળવાય તો જ ક્રિયાઅવંચકતાથી ફળ-અવંચકતા પ્રાપ્ત થાય છે. રહેણીકરણી એક સરખી કરવાથી જ એવી એકતા જળવાય છે. નિર્દોષ મન, નિર્દોષ એવું સાપેક્ષ વચન અને એવું જ નિર્દોષ વર્તન કરવાથી ક્રિયાઅવંચકતા ગણાય છે, એવી અવંચકક્રિયાના યોગથી મોક્ષરૂપ અવંચકફળની સહેજે પ્રાપ્તિ થાય છે. વીતરાગ પ્રભુના પવિત્ર વચનાનુસાર શુદ્ધ શ્રદ્ધા અને નિશ્ચિન્તાપૂર્વક વર્તવાથી જ આત્માને અંતે એવો અપૂર્વ લાભ મળે છે, એમ સમજીને ચિત્તની ચપળતા વારવાને અને નિશ્ચિન્તા આદરવાને અવશ્ય પ્રયત્ન સેવવો યુક્ત છે. મન ઉપર કાબૂ મેળવ્યા વિના વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ નિર્દોષ સંભવતી નથી. સ્વચ્છંદપણે ચાલવાથી નિરપેક્ષ વચનનો વ્યાપાર તેમજ તેવું નિરપેક્ષ વર્તન પણ સંભવે છે, માટે જ મનને સાધવા વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. કહ્યું પણ છે

કે—“ મનને જીતવાથી ઈંદ્રિયો સુખે જીતી શકાય છે, અને ઈંદ્રિયો જીતાયાથી કર્મનો પણ સુખપૂર્વક નિરોધ થઈ શકે છે. કર્મનો નિરોધ થવાથી અંતે અક્ષયસુખ પ્રાપ્ત થાય છે માટે મનને જ મારવું યુક્ત છે. ” મનને માર્યા વિના ઇચ્છાનિરોધ થતો નથી અને ઇચ્છાનિરોધરૂપ વિનાના તપ, જપ પણ અક્ષય-સુખને માટે થતા નથી, કેમકે ઇચ્છાનિરોધરૂપ તપ, જપ તથા સંયમવડે જ આત્મા સર્વ કર્મબંધનથી સર્વથા મુક્ત થઈને અવિનાશી એવા મોક્ષપદને પામે છે. ૩

ચિત્તની સ્થિરતા વિના અધીરજ અને અવિશ્વાસથી અથવા કેવળ લોકરંજન માટે કરવામાં આવતી કરણીથી કંઈ પણ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ ઉપરની વાતથી સિદ્ધ થાય છે તો પણ તે વાતને જ પુષ્ટિ આપવા શાસ્ત્રકાર પુનઃ યુક્તિ-પુરસ્સર શિષ્યને સમજાવે છે કે—

જ્યાંસુધી પેટમાં ચોંટ રહી ગઈ હોય અને તેને કોઈ ઉપાયવિશેષથી દૂર કરી ન હોય ત્યાંસુધી ગમે તેવું ઔષધ રોગીને ગુણકારી થઈ શકતું નથી, તેથી જ નિપુણ વૈદ્યો દરદીના દર્દનું નિદાન શોધીને પછી જ તેને ઉચિત દવા આપે છે. જો પેટમાં ચોંટ રહેલી માદ્યમ પડે તો પ્રથમ તેનો જ ઉપાય કરે છે. ચોંટ રહી જવાથી મળકોશ બગડે છે, ચૂંક આવે છે, બદહજમી થાય છે અને તેનો અવસરે ઉચિત ઇલાજ કરવામાં ન આવે તો કવચિત્ પ્રાણાંત પણ થઈ જાય છે; તેથી જ નિપુણ વૈદ્યજનો તેનો ઉપાય પ્રથમ કર્યા પછી જ બીજો ઘટિત ઇલાજ કરે છે. એક જરા જેટલી ફાંસ પણ જો હાથ કે પગમાં વાગી ગઈ હોય તો જીવને ક્યાંય ચેન પડતું નથી, જ્યારે તેને ચત્તથી

ખેંચી લેવામાં આવે છે ત્યારે જ શાંતિ વળે છે, તો પછી
 ઊંડા ખૂંચી ગયેલા મોટા શલ્યનું તો કહેવું જ શું ? જ્યાંસુધી
 તે અંદર પેઠેલા શલ્યનો નિકાલ ન થાય ત્યાંસુધી જીવને
 એક ક્ષણભર પણ રતિ ઉપજતી નથી; પરંતુ આ સર્વે તો
 દ્રવ્ય શલ્ય છે અને તે બાહ્ય ઉપચારોથી ઉદ્ધરી પણ શકાય
 એવા છે, તેથી તે વિવિધ ઉપાયોથી ઉદ્ધરી લેવામાં પણ
 આવે છે. તેમ છતાં તેવું દ્રવ્યશલ્ય રહી જાય તો પણ તેની
 ક્ષત એક જ ભવમાં વ્યથા સહેવી પડે છે. વળી તે જો
 સમભાવે સહન કરી લેવાય તો ભવાંતરમાં તેવા દ્રવ્યશલ્યથી
 કંઈપણ દુઃખ થતું નથી, પરંતુ જો મનની અસ્થિરતા-ચિત્તની
 ચંચળતારૂપ અંતરંગ ભાવશલ્ય રહી જાય તો તેથી જીવને
 અનેક ભવમાં વિટંબના સહેવી પડે છે. જ્યારે એક નાની
 સરખી ફાંસની પણ વેદના સહન કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે
 અને તેથી જ તેટલી ફાંસને પણ ઝટપટ કાઢી નાંખવા પ્રયત્ન
 કરાય છે ત્યારે અનંત દુઃખદાયી એવા સંસારચક્રમાં ભમાડનાર
 અસ્થિરતારૂપી અંતરંગ મહાશલ્યની તો શાણા માણસોથી કેમ જ
 ઉપેક્ષા કરી શકાય ? બાહ્ય ઉપચારથી સુખે ઉદ્ધરી શકાય
 એવા દ્રવ્યશલ્યની પણ દુઃખદાયી ઉપેક્ષા કરાતી નથી તો
 અંતરંગ મહાશલ્યની તો ઉપેક્ષા કરી જ કેમ શકાય ? અને
 એવી અણુઘટતી ઉપેક્ષા કરવાથી આત્માનું કેટલું બધું અહિત
 થાય ? એમ સમજીને શાણા માણસોએ તે અંતરંગ મહાશલ્યને
 ઉદ્ધરવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો જ જોઈએ. તેના
 ઉપચારનાં બાણ એવા જ્ઞાની સદ્ગુરુની સમીપે જઈ નમ્રતા-
 પૂર્વક પોતાનું દુઃખ નિવેદન કરી તેનો અમોઘ ઉપાય પૂછવો
 જોઈએ. સદૈવ સમાન સદ્ગુરુ ભવ્યજીવની કહેલી હકીકત

સાંભળીને અથવા તો ઇંગિત આકાર ઉપરથી જાણીને એકાંત હિતબુદ્ધિથી સદુપાય બતાવે છે, તે બરાબર લક્ષમાં રાખીને કાળજીથી સેવવો જોઈએ. ચિત્તની ચંચળતા-અસ્થિરતા જેથી વધતી જતી હોય એવા બાધક વિચારોથી અથવા તેનાં કારણોથી દૂર રહેવા સંબંધી જે સદુપદેશ તેઓ દે તેનું અમૃતની જેમ પાન કરવું જોઈએ, જેમ સદ્વૈધનાં હિતકારી વચનને વિરાધી સ્વચ્છંદપણે વર્તનાર માણસ દુઃખી જ થાય છે તેમ સદ્ગુરુનાં એકાંત સુખકારી વચનોનો અનાદર કરીને આપમતે ચાલનાર શિષ્ય પણ દુઃખનો જ ભાગી થાય છે, માટે ગુરુ-મહારાજ પરોપકાર બુદ્ધિથી આપણને જે જે શિખામણો આપે તે તે લક્ષપૂર્વક સાંભળી, હૃદયમાં ધારણ કરી તેનો બનતો અમલ કરવા કટિબદ્ધ રહેવું એ આપણી ફરજ છે.

જો સદ્ગુરુની સત્ય અને સરલ સુબદ્ધાચી શિખામણોનો આપણે સારી રીતે આદર કરવા ચૂકીએ નહિં, તો આપણા ચિત્તની ચંચળતા, વચનની નિરપેક્ષતા અને કાયાની કુટિલતા દૂર કરવાને આપણે સમર્થ થઈ શકીએ; પરંતુ જો આપણે આપણા કર્તવ્યથી ચૂકીને સદ્ગુરુનાં વચનનો અનાદર કરીએ તો આપણે આપણા મન, વચન અને કાયાને નિર્દોષ બનાવવાને બદલે ઊલટા સદોષ બનાવીએ અને એવા સદોષ મન, વચન અને કાયાથી કરવામાં આવતી ક્રિયા પણ સદોષ જ થાય. જ્યારે ક્રિયા જ સદોષ હોય ત્યારે તેમાંથી નિર્દોષ એવા મોક્ષફળની આશા શી રીતે રાખી શકાય? અથવા તો જેમ દૂધ, ઘી જેવા પૌષ્ટિક પદાર્થો નીરોગી ને પુષ્ટિકારક થાય છે તેમ રોગિષ્ટને સુખદાયી થતા નથી પણ ઊલટા દુઃખદાયી થાય છે, તેવી જ રીતે જે ક્રિયા સ્થિર મન, વચન અને કાયાવડે કરવાથી

કલ્યાણ સાધી શકાય છે તે જ ક્રિયા તેથી વિપરીત યોગવડે સાધવાથી આત્માને શી રીતે હિતકારી થઈ શકે ? એમ સમજીને જે શુભાશય સ્થિરતાનું સેવન કરે છે તેમને કેટલી બધી સુખશાંતિ સંભવે છે તે શાસ્ત્રકાર હવે બતાવે છે. ૪.

સદ્વિચારોવડે અસદ્વિચારોને ઉપશમાવી દઈ, શુભ સંકલ્પ-બળથી અશુભ સંકલ્પવિકલ્પને હઠાવી દઈ મનની મલિનતા દૂર કરી, અનુક્રમે શુદ્ધસ્વરૂપી પરમાત્મામાં મનને પરોવી દઈ, દૃઢ અભ્યાસથી તેમાં મનની એકતાને-સ્થિરતાને સાધે છે, તેમ જ સર્વજ્ઞ વીતરાગે કથેલા આત્મ આગમોનો આશ્રય લઈ, સત્ય તત્ત્વનું શોધન કરી, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, લય અને હાસ્યાદિને દૂર કરી, પ્રાણાંત કષ્ટથી પણ નહીં ડરતાં, અચળ સિદ્ધાંતને વળગી રહી, સહુ કોઈને પ્રિય, પથ્ય અને તથ્ય વચન-વડે જ સંતોષી, વચનના નિગ્રહવડે જે મૌનીંદ્રમાર્ગને અનુસરે છે, અર્થાત્ જેવું મનમાં વર્તે છે એવું જ વચનદ્વારા વહે છે અને એવું જ લક્ષ્યપૂર્વક કાયાથી પ્રવર્તે છે, એમ જેના ત્રણે યોગ અવિરુદ્ધપણે પ્રવર્તે છે તેવા અવિરુદ્ધ વર્તનથી જેમને સર્વાંગે સ્થિરતા વ્યાપી છે, એવા યોગી પુરુષોની સહજ શાંતિનું શું કહેવું ? ગમે તેવા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં, ગમે તેવા સ્થાનમાં કે ગમે તેવા સમયમાં તેવા સાધુપુરુષોનો સ્વભાવ શીતળ જ સંભવે છે. તેમાં કદાપિ વિકાર થવો સંભવતો જ નથી. કોઈ આવીને સન્મુખ ઊભા રહી તેની સ્તુતિ કરે. યા નિંદા કરે, કોઈ આવીને શીતળ ચંદનાદિકથી અર્ચા કરે. યા કોઈ આવીને વાંસલાવડે છેદી જાઓ તો પણ તે બંને ઉપર જેને સમાનભાવ વર્તે છે તે મહાપુરુષ જ યોગીના અહ્ભુત નામને સાર્થક કરે છે. જે

રાજાને અને રાંકને સમાનપણે સદુપદેશ આપે છે અર્થાત્ જે તે જાનેમાં લેશમાત્ર લેદલાવ લેખતા નથી, સુવર્ણ અને પાષાણને સરખા ગણે છે, જેમ પાષાણને નકામો ગણે છે તેમ સુવર્ણને પણ નકામું ગણે છે, અને જે નારીને કાળી નાગણી જેવી અનર્થકારી લેખી દૂરથી જ પરિહરે છે એવા સત્પુરુષો જ સાધુ નામને સાર્થક કરી શકે છે. જે નિંદા કે સ્તુતિને શ્રવણે સુણીને મનમાં કંઈપણ ખેદ કે હર્ષને ધારણ કરતા નથી, એવા યોગીશ્વર પુરુષો જ પરમપદને સાધી શકે છે. જે ચંદ્રની પેઠે સ્વભાવે શીતળ છે, સાગરની જેવા ગંભીર છે, અને ભારંડ પાંખીની જેમ અપ્રમત્ત રહે છે તેવા સાધુપુરુષો જ સ્વપરહિત સુખે સાધી શકે છે. જે પોતે પોતાને ઉચિત વ્યવહારને સેવતા સતા કમળની જેમ ન્યારા જ રહે છે, પોતાને બાધક કર્મનો લેપ ન લાગે એમ સંભાળથી જે વર્તે છે તેવા મહાપુરુષ ખરેખર મુક્તિના અધિકારી છે. એવા અધિકારી પુરુષોની પ્રકૃતિ સ્વભાવિક રીતે જ શીતળ હોય છે તેથી બહારના સંયોગોવડે તેમાં વિકૃતિ થવા સંભવ રહેતો જ નથી. તેવા આત્મારામી યોગીશ્વરોને અમારી ત્રિકાળ વંદના હો ! ૫.

જો એક સ્થિરતા-નિશ્ચિનતારૂપી અંતરંગ સ્વાભાવિક દીવો આત્મામાં પ્રગટ્યો હોય તો, પછી બાધકભૂત સંકલ્પ-વિકલ્પોનું તથા મલિન એવા પાપાશ્રવોનું કંઈ પણ જોર ચાલી શકે જ નહીં. જેમ કોઈ એક સુંદર મહેલમાં અચળ એવી સ્વાભાવિક જ્યોતિવાળો રત્નનો દીપક જગાવ્યો હોય તો પછી તેમાં કૃત્રિમ દીવા કરવાનું કંઈ પ્રયોજન રહે નહીં. જ્યારે કૃત્રિમ દીવા કરવાની જરૂર રહે નહીં તો પછી ધૂમાડાથી અને કાળજ-થી મહેલની મલિનતા થાય જ શી રીતે ? તે જ્યારે કૃત્રિમ

હીવા કરવા પડતા હોય ત્યારે જ થવી સંભવે. સ્વાભાવિક જ્યોતિ-
વાળા રત્નદીપકથી ઉપરની સર્વ ખટપટ મટી જાય છે અને પ્રકાશ
પણ સુંદર મળે છે તેમ જ્યારે આત્મામાં સ્વાભાવિક પ્રકાશ
અને શીતળતાને આપનારો સ્થિરતારૂપી સહજ દીપક પ્રગટ
થયો, તો પછી કૃત્રિમ સુખશાંતિ માટે ખોટા સંકલ્પ કરવારૂપ
ક્ષણિક દીપક પ્રગટાવવાની શી જરૂર ? તાત્પર્ય એ કે આત્મામાં
અચળ સ્થિરતા પ્રગટવા બાદ એવી શાંતિ પ્રસરે છે કે,
પછી કૃત્રિમ સુખશાંતિ માટે કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવો પડતો
જ નથી. અરે ! અખંડ રાજ્યને પામીને અસાર વસ્તુને
માટે કોણ યત્ન કરે ? સંકલ્પ પછી વિકલ્પોની શ્રેણી જાગે છે
અને એવા ખોટા સંકલ્પવિકલ્પોથી આત્મામાં અશુભ કર્મનું
આવાગમન થાય છે, તે આવા સ્થિરતાવંતને સંભવતું નથી,
કેમ કે તેને એવા કૃત્રિમ સુખને માટે સંકલ્પવિકલ્પો જ સંભ-
વતા નથી, તો તેવા કારણ વિના પાપ આશ્રવ સંભવે જ
કેમ ? એવી રીતે સંકલ્પવિકલ્પોથી અને પાપ આશ્રવથી
સહેજે દૂર રહેનાથી સ્થિરતાયોગે આત્મા અપૂર્વ સુખશાંતિનો
સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે—કરી શકે છે. ખરું જોતાં આત્માના
સ્વાભાવિક જ્ઞાનાદિક ગુણમાં જ રમણ કરવું, તેમાં જ સ્થિર થવું
તે જ નિર્મળ ચારિત્ર છે. અને એવા ચારિત્રવડે જ આત્મા અપૂર્વ
સમાધિ—સુખનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરીને અંતે અવિનાશી એવા
મોક્ષપદને વરે છે. જ્યાં જન્મમરણની, સંયોગવિયોગની કે
આધિ વ્યાધિ સંબંધી રંચ માત્ર ઉપાધિ નથી; એવું નિરુપા-
ધિક શાશ્વત મોક્ષસુખ સહજ સ્થિરતાવંતને જ પ્રાપ્ત થાય છે,
એવી સહજ સ્થિરતા સતત અભ્યાસના યોગે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે
અને એવો શુભ અભ્યાસ પણ સાંસારિક ઉપાધિ સર્વથા અથવા

અંશે અંશે ઓછી કરવાથી જ યાત્રી શકે છે. મોહાસક્ત જીવોએ જે સાંસારિક ઉપાધિને સુખરૂપ માનેલ છે તેને જ્ઞાની-વિવેકી જનો કેવળ દુઃખરૂપ જાણીને તજી દે છે. જેમણે જગતની ક્ષણ-ભંગુર વસ્તુઓનો સારી રીતે અનુભવ લઈ તેમાં અસારતા જોઈને તેનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમનો વૈરાગ્ય જ્ઞાનગર્ભિત હોવાથી તે સ્થિર ટકી રહે છે, તેવા સમર્થ પુરુષો સાંસારિક સંબંધને સર્પની કાંચળીની જેમ તજી દઈ તેને ફરી આદરતા નથી, પરંતુ જેમનો વૈરાગ્ય દુઃખગર્ભિત અથવા મોહગર્ભિત હોવાથી કાચો છે, તેઓને તુચ્છ વિષયોમાં લલચાઈ જતાં વાર લાગતી નથી. છતાં જો તેમને પણ ભાગ્યવશાત્ કોઈ સત્સમાગમયોગે તેનું યથાર્થ ભાન થઈ જાય છે તો તે શુદ્ધ વૈરાગ્યથી વાસિત થઈ અનુક્રમે આત્મગુણમાં સ્થિર થઈ શકે છે. તાત્પર્ય એ કે-જેને તેને જ્યારે ત્યારે પણ પરઉપાધિને સર્વથા તજી આત્માના સહજ ગુણમાં સ્થિરતા કર્યે જ કદ્યાણુ છે. આત્મામાં સહજ સ્થિરતા ગુણને પ્રકટાવવાથી જ જીવનું કદ્યાણુ થવાનું છે, એમ જાણતા છતાં જો તેનો અનાદર કરીને અસ્થિરતા અથવા ચપલતાનું જ સેવન કરવામાં આવશે તો આત્માને કેટલી હાનિ થશે તેનું શાસ્ત્રકાર પોતે જ ભવ્ય જીવોને કંઈક ભાન કરાવે છે. ૬.

સ્થિરતાયોગે આત્મામાં પ્રગટ અનુભવાતું સત્ય સુખ લક્ષમાં સ્થાપીને અને તેના ચિર પરિચયથી ભવિષ્યમાં થનારા અવિનાશી એવા મોક્ષસુખને પુનઃ પુનઃ સંભારીને આત્માથી જનોએ સહજ સ્થિરતા ગુણનો જ અહોનિશ અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે. તેમ જ અસ્થિરતાયોગે આત્મામાં પ્રગટ અનુભવાતા દુઃખને અથવા સત્ય સુખના વિયોગને લક્ષમાં રાખી તેવી જ અસ્થિરતાને પુનઃ પુનઃ ઉપેક્ષાપૂર્વક સેવવાથી આત્માની ભવિષ્યમાં

થનારી અત્યંત અધોગતિને વારંવાર યાદ લાવીને મોક્ષાર્થી જનોએ તેવી દુઃખદાયી અસ્થિરતાને દૂર તજવી યોગ્ય છે. સ્થિરતા એ એકાંત સુખનો રસ્તો છે, અને અસ્થિરતા એ એકાંત દુઃખનો જ માર્ગ છે, એમ સારી રીતે મનમાં નિરધારીને અહિતકારી એવો અસ્થિરતાનો માર્ગ સર્વથા તજવાને લગ્ય જનોએ સ્વતઃ ઉજમાળ થવું જોઈએ; તેમ છતાં જો તું સ્વતઃ અસ્થિરતાને ઉદ્ધરીશ એટલે અસ્થિરતા પ્રગટ થાય એવાં જ વિરુદ્ધ કારણોને આપમતિથી સેવીશ તો તેથી તારી અત્યાર સુધીમાં વધેલી સુખશાંતિનો પણ લોપ થઈ જશે. જે સુખશાંતિનો સાક્ષાત્ અનુભવ લેવા તું ભાગ્યશાળી બન્યો છે તેનો પણ લોપ તારી જ ગફલતથી થઈ જશે, તો પછી અભિનવ સુખશાંતિની તો આશા જ શી ? જેમ પ્રગળ પવનના યોગથી ઘડીવારમાં મેઘની ઘટા વિખરાઈ જાય છે અને મેઘની ઘટાથી ઉત્પન્ન થયેલી શુભ આશા પ્રગળ વાયુના વેગથી ક્ષણમાં વિસરાળ થઈ જાય છે, તેમ અસ્થિરતાના યોગે થોડા જ વંખતમાં પૂર્વ પ્રયત્નથી લાઘેલી સમાધિનો લોપ થઈ જાય છે; અને યોગની અસ્થિરતાથી સમાધિનો લોપ થતાં દુઃખમાત્ર અવશિષ્ટ રહે છે, એમ સમજીને પ્રાપ્તસમાધિને સાચવી રાખવા અને અભિનવ સમાધિને પ્રગટ કરવા અનિષ્ઠ અસ્થિરતાને શમાવી દઈ સ્થિરતાશુભ્રનું સવિશેષ સેવન કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ. તેટલા માટે પ્રથમ શુભ યોગનું સેવન કરીને અશુભ યોગને તજવા જોઈએ. જેમ રોગી માણસને ઔષધની જરૂર પડે છે તેમ ચપળ સ્વભાવી સંસારી જીવોને પણ પોતાના મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ માટે શુદ્ધ નિરંજન પરમાત્માની પૂજાપ્રતિષ્ઠાદિક દ્રવ્યકરણીની આવશ્યકતા છે,

શુભ અથવા શુદ્ધ લક્ષ્યથી કરવામાં આવતી દ્રવ્યક્રિયા પણ ભાવની શુદ્ધિ માટે જ થાય છે, એમ લક્ષ્યપૂર્વક સત્-પ્રવૃત્તિ કરતાં અનુક્રમે અભ્યાસના બળથી ચિત્તાદિકની શુદ્ધિ થઈ શકે છે. જેમને સર્વ સંયમની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે તેવા ભવભીરુ જનોને દ્રવ્યપૂજાદિકની જરૂર રહેતી નથી, તેમને તો ઈન્દ્રિય અને કષાયના નિગ્રહથી તથા અહિંસાદિક મહાવ્રતોનું યથાવિધિ પાલન કરવાથી સહેજે ભાવશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ મંદ અધિકારી એવા ગૃહસ્થોએ એવા સમર્થ સાધુજનોનો દાખલો લઈને સ્વયોગશુદ્ધિનો મુખ્ય માર્ગ ત્યજી દેવો નહિ. ગૃહસ્થોને માટે સ્વયોગશુદ્ધિનો બીજો સરલ ઉપાય સામાયક, દેશાવગાશિક અને પૌષ્ઠ વિગેરેનું સમપરિણામથી સેવન કરવું, હિંસાદિ વ્રતોનો ત્યાગ કરવો અને યથાશક્તિ ઈન્દ્રિય તથા કષાયને દમવા પ્રયત્ન કરવો એ છે. દાન, શિયળ, તપ અને ભાવનાનું યથાશક્તિ સેવન કરવાથી ગૃહસ્થ પણ સ્વયોગની શુદ્ધિ કરી શકે છે. તે સર્વમાં ભાવનાનું પ્રધાન-પણું કહ્યું છે. સંસારની અનિત્યતા-અસારતા ચિંતવવી કેવળી-ભાષિત ધર્મ જ જીવને તત્ત્વથી શરણભૂત છે. જીવ શુદ્ધ ધર્મનું સેવન કર્યા વિના પ્રમાદવશાત્ અશુભ કર્મ કરીને સંસારચક્રમાં ફર્યા કરે છે, એ ભગેરે દ્રાહશભાવનાવડે ભવ્ય જીવો ભવનો અંત લાવી શકે છે. જગતમાં સહુ કોઈ મારા મિત્ર છે, કોઈ મારો વૈરી નથી, સહુ સુખી થાઓ, કોઈ દુઃખી ન થાઓ, સહુ સન્માર્ગ સન્મુખ થાઓ અને ઉન્માર્ગથી વિમુખ થાઓ, એવી બુદ્ધિને જ્ઞાની પુરુષો મૈત્રીભાવના કહે છે. સર્વ સદ્ગુણી જનોમાં રહેલા સદ્ગુણો સદા સર્વદા અનુભોદનીય છે. તેવા સદ્ગુણી જનોને દેખી મનમાં પ્રમુદિત થવું તે પ્રમોદ-

ભાવના કહેવાય છે. દુઃખી જનોની દાઝ દિલમાં ધારી પોતાથી
 અને તેટલી સહાય તેમને કરવી અને બની શકે તો તેમનું
 દુઃખ સર્વથા દૂર થાય એવા ઉપાય દીર્ઘદર્શીપણાથી યોગ્ય
 આપવા તે કુરુણાભાવના કહેવાય છે. તેમજ અતિઘોર અને
 નિંદ્ય કર્મ કરનારા નીચ જનો ઉપર દ્વેષ નહિ કરતાં
 તેમનાથી વિરક્ત થઈ રહેવું તે માધ્યસ્થભાવના કહેવાય છે.
 એવી ભાવના લબ્ય આત્માને જ સંભવે છે અને તે ઉત્તમ
 રસાયણ જેમ રોગીને ગુણકારી થાય છે તેમ અત્યંત હિત-
 કારી થાય છે. ઉપર કહેલી ભાવનાવડે જ કરેલી ધર્મકરણી
 લેખે આપે છે; પણ ભાવના વિના તો કરેલી કરણી કેવળ
 કલેશરૂપ થઈ પડે છે. અલૂણા ધાન્યની જેમ ભાવના વિનાની
 કરણી જીવને રુચતી નથી, અને રુચિ વિનાની ક્રિયા કલેશ-
 રૂપ જ થાય એ સ્વાભાવિક છે. રુચિ અને પ્રીતિ એ સાધનનાં
 મુખ્ય અંગ છે, તે વિના સાધક સ્વસાધ્યની સિદ્ધિ કરી
 શકતો જ નથી. એવી ઉત્તમ રુચિ અને પ્રીતિને પેદા કરવા
 અને પુષ્ટ કરવા માટે પૂર્વોક્ત ભાવના અમૃત સમાન છે. ઉક્ત
 ભાવનામૃતનું સતત સેવન કરવાથી યોગની અસ્થિરતા દૂર
 થાય છે, સ્થિરતા ગુણ પ્રકટ થાય છે અને અનુક્રમે તેની
 પુષ્ટિ થતી જાય છે, માટે મોક્ષાર્થી જનોએ સ્થિરતા ગુણની
 પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ કરવા માટે ઉપર કહેલા ભાવનારૂપ અમૃતનું
 વિશેષ પ્રકારે સેવન કરવું યુક્ત છે. ૭.

હવે સિદ્ધ ભગવાનમાં પણ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર સદા વિદ્યમાન
 છે, એમ સમજાવી સાધુજનોને એવી સ્થિરતાનું જ સેવન કરવા
 શાસ્ત્રકાર આગ્રહ કરે છે.

પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશમાં રહેલા અનંત જ્ઞાનદર્શનાદિક

નિજગુણમાં અહોનિશ સ્થિરતા, શુદ્ધ અને અખંડ એવા જ્ઞાનાદિક અનંત ગુણોમાં જ આત્મરમણતા, નિર્મળ જ્ઞાનાદિક ગુણોનું જ એકત્વપણે આલંબન, આત્માના સહજ સ્વાભાવિક સંશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનાદિક ગુણોમાં જ નિમગ્નતા, આત્માના એવા સહજ સ્વભાવમાં જ જે એકતા તે જ શુદ્ધ અખંડ અને અનંત એવું ક્ષાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે. એવું ચારિત્ર ક્ષીણમોહી, સયોગી કેવળી અને અયોગી કેવળીને જેમ હોય છે તેમ ‘નિજગુણએકત્વતા’ રૂપ સ્થિરતા ચારિત્ર સિદ્ધલગવાનોમાં પણ નિઃસંશય રીતે હોવું ઘટે છે. આત્માના સ્વાભાવિક શુદ્ધ જ્ઞાનાદિક અનંત ગુણોમાં યા આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાં સંપૂર્ણ એકતા યા સ્થિરતા વિના શુદ્ધ અખંડ અને અનંત એવું ક્ષાયક ચારિત્ર કોઈને કદાપિ સંભવતું જ નથી. જ્યાંસુધી મોહનીય કર્મ સર્વથા ક્ષીણ થયું ન હોય એટલે કે જ્યાંસુધી મોહ નિર્મૂળ થયો ન હોય ત્યાંસુધી ક્ષાયક ચારિત્ર સંભવે જ નહીં અને જ્યાંસુધી અવશેષ રહેલાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મ સર્વથા ક્ષીણ-નષ્ટ થયાં ન હોય ત્યાં સુધી તેવી સંપૂર્ણ સ્થિરતા-આત્મએકત્વતા સંભવે જ નહિ. સર્વ ધાતીકર્મોના સર્વથા ક્ષય થયે છતે તત્કાળ તેવી આત્મએકત્વતા પ્રગટે છે, તો પછી ધાતી અને અધાતી કર્મોના સર્વથા ક્ષય કરીને સંપૂર્ણ સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત થયેલ સિદ્ધલગવાનમાં સંપૂર્ણ સ્થિરતા-આત્મએકત્વતા અખંડ ણની રહે તેમાં આશ્ચર્ય શું? સર્વ સિદ્ધલગવાનોમાં તેવી અખંડ આત્મએકત્વતા યા સ્થિરતા સર્વજાદક કર્મના અભાવે અવશ્ય હોવી ઘટે છે-હોય છે.

આ પ્રમાણે સિદ્ધ લગવાનમાં સ્થિરતારૂપ ચારિત્રનું અસ્તિત્વ

સમજાવીને શાસ્ત્રકાર સર્વ મુમુક્ષુ જનોને એવી આત્મએકત્વતા પ્રગટ કરવા, સ્થિરતા ગુણનું ચત્નથી સેવન કરવા ભલામણ કરે છે. પ્રથમ ક્ષુદ્રતાદિક દુષ્ટ દોષોનું દલન કરી, અક્ષુદ્રતાદિક ઉત્તમ ગુણોને અભ્યાસ કરી, ધર્મયોગ્યતાને પામી, સદ્ગુણી યથાવિધિ સેવા કરી, ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રમાદરહિત શ્રવણ, મનન અને યથાશક્તિ પરિશીલન કરી, સમ્યગ્દર્શનવડે તત્ત્વનિશ્ચય કરી, સમ્યગ્જ્ઞાનવડે તત્ત્વઅવબોધ મેળવી અને સમ્યક્-આચરિત્રવડે તત્ત્વરમણ કરી કે સ્વભાવરમણનો શુભ અભ્યાસ સેવીને અનુક્રમે સ્થિરતા ગુણને ખીલવી, મોક્ષાર્થી સાધુ અંતે આત્મએકત્વતા યાને સંપૂર્ણ સ્થિરતાઆચરિત્રને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેવી સંપૂર્ણ સુખદાયી દશા પ્રગટ કરવાને સર્વ બાધક કારણોને બહુ સાવધાનતાથી દૂર કરવાની અને સર્વ સાધક કારણોને બહુ ચત્નથી આદરવાની જરૂર પડે છે. એમ કરીને અનુક્રમે સર્વ ઈન્દ્રિયવિજય અને સર્વકષાયજય કરતાં, આત્મા શાંત, પ્રશાંત અને ઉપશાંત બની જાય છે. આવો શાંત, પ્રશાંત અને ઉપશાંત આત્મા જ સંપૂર્ણ સ્થિરતાનો—કહો કે શુદ્ધ સ્વભાવરમણનો પૂર્ણ અધિકારી હોઈ શકે છે. પ્રસંગોપાત પૂર્ણ સ્થિરતાપ્રાપ્ત પરમાત્માનું અથવા સિદ્ધ આત્માની સ્થિતિનું કંઈક દિગ્દર્શન કરાવવા શ્રીમદ્ પદ્મવિજયજી મહારાજે શ્રી સિદ્ધપદની પૂજામાં આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

(ઢાળ—રાગ ફાગ)

સિદ્ધ ભજે ભગવંત, પ્રાણી પૂર્ણાનંદી; સિદ્ધ
લોકાલોક લહે એક સમયે, સિદ્ધિવત્સુ વરકંત;
અજ અવિનાશી અક્ષય અજરામર, સ્વદ્રવ્યાદિક વંત. પ્રાણી ૦ ૧

વર્ણુ ન ગંધ ન રસ નહિં ફેરસ ન, દીર્ઘ હ્રસ્વ ન હુંત;
 નહિ સૂક્ષ્મ બાદર ગતવેદી, ત્રસ થાવર ન કહુંત. પ્રાણી૦ ૨
 અકોહી અમાની અમાચી અલોલી, ગુણુ અનંત લહુંત;
 પદ્મવિજય નિત્ય સિદ્ધસ્વામીને, લળી લળી લળી પ્રણમંત. પ્રાણી૦ ૩

પરમાર્થ એવો છે કે સિદ્ધભગવાન, સ્વભાવએકત્વ યાને સંપૂર્ણ સ્થિરતા પરિણામને અક્ષયપણે પ્રાપ્ત થવાથી નિત્ય પૂર્ણાનંદમાં મગ્ન રહે છે. તેઓ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનથી સર્વ લોકાલોકના ભાવો પ્રત્યેક સમયે સંપૂર્ણ રીતે બાણે છે—દેખે છે અને સંપૂર્ણ આત્મશક્તિના સ્વામી થયા છે. અશરીરી-અરૂપી શુદ્ધ ચેતનાના સ્વતંત્ર સ્વામી થયાથી તેમનામાં કોઈપણ પ્રકારે પુદ્ગળ સંબંધી વિકાર સંભવતો જ નથી. તેઓને જન્મ, જરા અને મરણ આદિ વ્યાધિ કે ઉપાધિનો લેશ માત્ર સંબંધ નથી. તેથી જ તેઓ અજ, અવિનાશી, અક્ષય અને અજરામર ગણાય છે. આત્માની સહજ સ્વાભાવિક નિષ્ક્રિયાવૃત્તિ પ્રાપ્ત થયાથી તે અનંતાનંત ગુણના અધિપતિ થયા છે. જેઓ સદાકાળ એકાંતિક અને આત્મિક સુખમાં નિમગ્ન રહે છે એવા સિદ્ધ ભગવાનને અમે ત્રિકરણ શુદ્ધિથી નમસ્કાર કરીએ છીએ. જે ઉત્તમોત્તમ સ્થિરતાચારિત્રથી સિદ્ધ ભગવાન સહજાનંદમાં નિમગ્ન રહે છે તે ચારિત્ર સર્વદા અનુભોદનીય અને અનુકરણીય છે. એવી ઉત્તમોત્તમ સ્થિરતાને સાધવા માટે જ સર્વ શુભ કરણી કરવાની છે. એવા ઉત્તમ લક્ષપૂર્વક પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ અંતે સફળતાને પામે છે. ૮.

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૨૫, પૃ. ૧૬, ૩૪]

(૪) મોહાષ્ટક.

વિવેચન—જ્યાંસુધી જીવને મોહનો ઉદય પ્રગળપણે વર્તે છે અને તેથી જ વિવેકવિકળ બની વિચિત્ર પ્રકારની વિપરીત ચેષ્ટા કરવામાં આવે છે ત્યાંસુધી પૂર્વોક્ત સ્થિરતાના અભાવે મન, વચન અને કાયાની ચપળતા જેવી ને તેવી બની રહે છે. મોહાસક્ત જીવનું મન મર્કટની પેઠે જ્યાં ત્યાં ભટકતું જ રહે છે, વચન દારુ પીધેલા Intoxicatedની પેઠે યદ્રાતદ્રા બોલાય છે, અને કાયા મૂર્ચ્છિતની પેઠે ઉપયોગશૂન્યપણે પ્રવર્તે છે. આવા ચપળ સ્વભાવથી મોહાંધ જીવો કંઈ પણ આત્મહિત સાધી શકતા નથી અને ભાગ્યવશાત્ મળેલા માનવલવને મોહાંધપણે વ્યર્થ ગુમાવે છે. પરપૌઙ્ગલિક વસ્તુમાં જ રતિ પામનારા મોહાંધ જીવોને સહજ સ્વાભાવિક સુખમાં અનાદર હોવાથી તેવા નિરુપાધિક શાંત સુખથી તે બેનશીબ જ રહે છે; તેઓ કૃત્રિમ સુખને માટે મહેનત કરે છે, અને આત્મસાધનની ઉપેક્ષા કરી અમૂલ્ય માનવલવને હારી જાય છે. આવી વિપરીત ચેષ્ટા મોહની પ્રગળતાથી બનવા પામે છે, માટે મોક્ષાર્થી જનોએ મોહનું સ્વરૂપ સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે. સર્વ કર્મમાં પણ મોહનીય કર્મની જ પ્રધાનતા કહી છે, મોહનીય કર્મનો ક્ષય થયે છતે સર્વ કર્મનો સ્વતઃ ક્ષય થઈ જાય છે, અને તેની વૃદ્ધિ થતાં સર્વ કર્મનું જોર વધે છે. એમ સમજી મોક્ષાર્થી ભવ્ય જનોએ મોહનો જ પરાજય કરવા સ્વપુરુષાર્થનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ. એ મોહ શાથી ઉદ્ભવે છે ? શાથી વૃદ્ધિ પામે છે ? અને તેને નિર્મૂળ કરવાનો ઉપાય શો છે ? તેનું શાસ્ત્રકાર પોતે પ્રથમ સંદેશથી લાન કરાવે છે.

‘હું અને મારું’ એવો આ મોહરાજનો મંત્ર સમસ્ત જગતને અંધ કરનારો છે. એટલે ‘હું અને મારું’ એ બે શબ્દના સંકેતથી આખું જગત મોહને વશ થઈ જાય છે, પરંતુ નકારયુક્ત થયેલા તે બંને શબ્દોવડે બનેલો પ્રતિમંત્ર મોહનો જ ક્ષય કરનારો થાય છે. અર્થાત્ ‘નહીં હું અને નહીં મારું’ એવી ભાવનાવાળા મહામંત્રથી સમર્થ એવા મોહનો પણ પરાજય થઈ શકે છે. તાત્પર્ય કે મોહને છૂતવા માટે એવી સદ્ભાવનાની ખાસ જરૂર છે. તે વિના કોઈ રીતે પ્રબળ મોહનો પરાજય કરવો શક્ય નથી. ‘હું અને મારું’ એવા મિથ્યા અભિમાનથી આત્માનો જ પરાજય થાય છે. પણ જો લેદહજ્ઞાનથી સદ્વિવેકના યોગે એવું મિથ્યાભિમાન ગળી જાય અને વસ્તુતત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય તો પછી સર્વ વ્યવહારકરણી-માં કર્તૃત્વપણાનો મિથ્યા આડંબર તણ દઈ સાક્ષીપણે માત્ર મધ્યસ્થપણું જ અવલંબવામાં આવે. તેવું ઉદ્ધાર સાક્ષીપણું તો જ્યારે ‘હું અને મારું’ એવી અનાદિની વિપરીત બુદ્ધિને તણ ‘નહીં હું અને નહીં મારું’ એવી સદ્બુદ્ધિ ધારવામાં આવે ત્યારે જ બનવું શક્ય છે. ‘હું અને મારું’ એવી વિપરીત વાસના અનાદિ અવિવેકયોગે સહગત હોવાથી મોહમૂઢ જીવોને પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રાયઃ એવી જ માઠી ભાવના બની રહે છે. એવી વિપરીત ભાવનાવડે આખું જગત અંધ બની ગયું છે, અને એમ અંધ બની જાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. જ્યારે કોઈ પ્રબળ ભાગ્યવશાત્ સદ્ગુરુનો સમાગમ પામી તેમણે આપેલો હિતોપદેશ આદરપૂર્વક સાંભળી, હૃદયમાં ધારી તેનો મર્મ વિચારવામાં આવે અને તેવા સદ્વિચારયોગે સદ્વિવેક જાગવાથી પોતાની અનાદિની ભૂલ-પ્રત્યેક કાર્યમાં થતું મિથ્યાભિમાન-‘હું અને

મારું ' એ જરાજર સમજી શોધી કાઢવામાં આવે તેમજ તેવી ગંભીર ભૂલને સુધારી, પ્રત્યેક કાર્યમાં નિરભિમાનપણે ' નહીં હું અને નહીં મારું ' એમ શુદ્ધ બુદ્ધિથી માનવામાં-આદરવામાં આવે ત્યારે જ મોહનો પરાભવ કરવાના સાધનભૂત સર્વ શુભ સામગ્રીની સાર્થકતા માની શકાય. તે વિના તો પ્રાપ્ત થયેલી શુભ સામગ્રી પણ કેવળ નિષ્ફળ જ સમજવી. એ જ વાત ઉપાધ્યાયજી મહારાજે નીચેના પદમાં પ્રદર્શિત કરી છે.

પદ—રાગ ધનાત્રી.

ચેતન ! જ્ઞાનકી દૃષ્ટિ નિહાળો, ચેતન૦
મોહદૃષ્ટિ દેખે સો બાઉરો, હોત મહા મતવાલો. ચેતન૦ ૧
મોહદૃષ્ટિ અતિ ચપલ કરત હે, ભવ વન વાનર ચાળો;
યોગ વિયોગ દાવાનળ લાગત, પાવત નહિ વિચાલો. ચેતન૦ ૨
મોહદૃષ્ટિ કાયર નર ડરપે, કરે અકારન ટાળો;
રન મેદાન લરે નહિ અરિશુ, સુર લરે જ્યું પાળો. ચેતન૦ ૩
મોહદૃષ્ટિ જન જનકે પરવશ, દીન અનાથ દુઃખાળો;
માગે લિખ ફરે ઘરઘરશુ, કહે મુઝને કોઉ પાળો. ચેતન૦ ૪
મોહદૃષ્ટિ મદમદિરા માતી, તાકો હોત ઉછાળો;
પરઅવગુન રાચે સો અહનિશ, કાગ અશુચિ જ્યું કાળો. ચેતન૦ ૫
જ્ઞાનદૃષ્ટિમાં દોષ ન એતે, કરે જ્ઞાન અબુઆલો;
ચિદાનંદધન મુજસ વચનરસ, સજજન હૃદય પાળો. ચેતન૦ ૬

જ્યાંસુધી જીવ મોહગ્રસ્ત થઈ મદમત્તની પેરે ફરે છે ત્યાં સુધી તેની વિપરીત ચેષ્ટાઓ લાગે ખૂવારી થાય છે. જ્યાંસુધી

મોહનું જોર વિશેષ હોય છે ત્યાં સુધી જીવને ગુણરુચિ અથવા શુદ્ધ ધર્મરુચિ થતી નથી. પણ ઊલટો જેમ કાગડો અશુચિ ઉપર જઈને ખેસે છે તેમ તેને અવગુણ જ પ્રિય લાગે છે, પરના અવગુણ જ શોધતો ફરે છે, પરના અવગુણ ગાય છે અને પોતે અવગુણ સેવતો જાય છે. જ્યારે જીવને કવચિત્ ભાગ્યયોગે સદ્ગુરુની કૃપાથી જ્ઞાનદ્રષ્ટિ જાગે છે ત્યારે તેને સ્વાભાવિક રીતે સદ્ગુણરુચિ, પરગુણગ્રહણ, સ્વદોષશોધન અને સ્વદોષનો ત્યાગ કરવા સહજ આત્મપ્રેરણા થાય છે, ત્યારે જ જીવની ખરી ભાગ્યરેખા જાગી સમજવી કે જ્યારે તે આત્મપ્રેરણાથી જ મિથ્યાભિમાન, અહંતા અને મમતા તજીને, નમ્રવૃત્તિ ધારી સ્વહિત સાધવા સન્મુખ થાય, ‘હું’ અને ‘મારું’ એવા મોહના મહામંત્રથી સર્વ કોઈ વિડંબના પામ્યા છે તેથી ખચી જાય તે જ ખરો ભાગ્યશાળી છે. મોહથી ખચવાનો ખરો ઉપાય શાસ્ત્રકાર સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. ૧.

શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય એ જ ‘હું’ છું અને શુદ્ધ જ્ઞાન ગુણ એ જ ‘મારું’ છે. શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી જુદો કોઈ ‘હું’ નથી’ અને શુદ્ધ જ્ઞાન ગુણથી જૂદું કંઈ ‘મારું’ નથી.’ એવું યથાર્થ જ્ઞાન, એવી યથાર્થ શ્રદ્ધા, એવો યથાર્થ વિવેક એ મોહનું વિહારણ કરવા માટે તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર છે. શુદ્ધ પદ હોવાથી ‘હું’ એ વસ્તુગતે કંઈ વસ્તુ તો હોવી જ જોઈએ, તેમજ ‘મારું’ એ એક પદવાળી ‘હું’ સંબંધી કંઈ પણ છતી વસ્તુ હોવી સંભવે છે. તે ‘હું’ અને તે ‘મારું’ શું છે, તેનો શાસ્ત્રકાર પોતે જ ખુલાસો કરે છે. અસંખ્યાત પ્રદેશ-મય શુદ્ધ ચેતન દ્રવ્ય તે ‘હું’ છું, અને તે શુદ્ધ ચેતન-દ્રવ્ય સંબંધી શુદ્ધ જ્ઞાનગુણ તે ‘મારું’ છે. તે સિવાય કંઈ

પણ તત્ત્વથી 'હું' કે 'મારું' નથી, અને હોઈ પણ શકે નહિ. શુદ્ધ ચેતનદ્રવ્ય વિના અને શુદ્ધ જ્ઞાનશુણ્ય વિના બાકીનું બધું 'પર' છે, અને તે પર હોવાથી જ પોતાને કંઈ પરમાર્થથી ઉપયોગી નથી. આવા પ્રકારની જ્ઞાનદૃષ્ટિ કહો કે વિવેકદૃષ્ટિ કહો તે મોહનું મૂળ કાઢવાને પ્રબળ શસ્ત્ર સમાન છે; તેથી દરેક મોક્ષાભિલાષી લબ્ય જનોએ મોહને નિર્મૂળ કરવાને એવી દૃષ્ટિ ધારણ કરવાની ખાસ જરૂર છે. એવી જ્ઞાનદૃષ્ટિથી આત્માને થતો અપૂર્વ લાલ તથા તેની ખામીથી થતી હાનિ શાસ્ત્રકારે પોતે જ અન્ય સ્થળે સ્પષ્ટ કરી બતાવેલ છે, તેનું મનન કરવા માટે તે પદ નીચે ટાંકી બતાવ્યું છે—

ચેતન ! જો તું જ્ઞાન અભ્યાસી, ચેતન૦
આપહિ બાંધે આપહિ છોરે, નિજ મતિ શક્તિ બિંકાસી. ચેતન૦ ૧

જો તું આપસ્વભાવે ખેલે, આસા છોર ઉદાસી;
સુર નર કિંનર નાયક સંપતિ, તો તુજ ઘરકી દાસી. ચેતન૦ ૨

મોહ ચોર જન ગુન ધન લૂસે, દેત આસ ગલ ફાંસી;
આશા છોર ઉદાસ રહે જો, સો ઉત્તમ સંન્યાસી. ચેતન૦ ૩

જોગ લઈ પર આસ ધરત હે, યાહી જગતમેં હાંસી;
તું જાને મેં ગુનકું સંચું, ગુન તો જાવે નાસી. ચેતન૦ ૪

પુદ્ગલકી તું આસ ધરત હે, સો તો સખહિ બિનાસી;
તું તો ભિન્ન રૂપ હે ઉનતે, ચિદાનંદ અવિનાશી. ચેતન૦ ૫

ધન ખરચે નર બહુત ગુમાને, કરવત લેવે કાસી;
તોભી દુઃખકો અંત ન આવે, જો આસા નહિં ઘાસી. ચેતન૦ ૬

સુખજલવિષમવિષય મૃગતૃષ્ણા, હોત મૂઠમતિ પ્યાસી;
વિભ્રમ ભૂમિ લઈ પરઆસી, તું તો સહજ વિલાસી. ચેતન૦ ૭

યાકો પિતા મોહ દુઃખ ભ્રાતા, હોત વિષયરતિ માસી;
 ભવ સુત ભરતા અવિરતિ રાની, મિથ્યા મતિ એ હાંસી. ચેતન૦ ૮

આસા છાર રહે જો જોગી, સો હોવે શિવવાસી;
 ઉનકો મુજસ ખખાને જ્ઞાતા, અંતરદષ્ટિ પ્રકાસી. ચેતન૦ ૯

મિથ્યાભિમાન તણ જે મોહમમતાને તિલાંજલિ દે છે, તે નમ્ર આત્મા નિર્મોહી થઈને જે સહજ સમાધિસુખનો અનુભવ કરે છે તેનો આ પદમાં કંઈક ચિતાર આપ્યો છે. તેમજ જે મિથ્યા અભિમાનથી ‘હું ને મારું’ કરી કરીને મરે છે એવા મોહમૂઢ પ્રાણીની જે વિડંબના થાય છે તેનો પણ આલેખ કર્યો છે. મોહમમતાથી રહિત વિવેકી આત્મા જેમ જેમ પરપુદ્ગલની આશા છોડી ઉદાસીનતા ધારે છે તેમ તેમ તેની નિઃસ્પૃહતાથી સર્વ સંપત્તિ તેને વશ થતી જાય છે, પરંતુ જે મોહવશ થઈ પરની આશા રાખે છે તેને તો પરાધીનતાથી દુઃખ માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમજીને જ સુસાધુ જનો જગતથી ઉદાસ થઈ રહે છે.

જે જોગ-સંન્યાસને ધારી પર આશા રાખે છે તે જગતમાં ઊલટા હાંસીપાત્ર થાય છે. જેણે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પિછાન્યું છે, જેને આત્માનો સહજ અનુભવ થયો છે અને જેને આત્મામાં જ રતિ લાગી છે એવો સહજાનંદી પુરુષ તો પારકી આશા કરતો જ નથી. મોહાસક્ત જીવ ગમે તેવી કઠિન કરણી કરે તો પણ તેનો મોક્ષ થતો નથી અને મોહ રહિત-નિર્મોહીનું સહજમાં કલ્યાણ થાય છે. મોહવિકળ જીવની જગતમાં વિવિધ વિડંબના થાય છે, તેને મૃગતૃષ્ણા સમ બાહ્ય સુખ સાચાં ભાસે છે, પરંતુ તે પરિણામે ભારે અશાંતિ અનુ-

લવે છે. વિવેકદૃષ્ટિ જીવ સ્વાધીનપણે સુખશીલતાને તજી બહારથી ક્રિયાકૃષ્ટને સહે છે, પરંતુ અંતરમાં ઉત્તમ શાંતિનો જ અનુભવ કરે છે. મોહાંધ જીવો ગમે તેવા કૃષ્ટને સહીને પરવસ્તુનો સંચય કરી તેમાં મમતા બાંધી, અંતે તેને અહીં જ રહેવા દઈ પ્રાણત્યાગ કરીને દુરંત સંસારચક્રમાં ફર્યા કરે છે ત્યારે વિવેકદૃષ્ટિ જનો જેમ બને તેમ પરપ્રવૃત્તિ તજી, તેથી ન્યારા રહી, ગમે તેવાં દુઃખને સ્વાધીનપણે સહન કરી, નિવૃત્તિને સેવી, સંસારનો અંત કરી અવિચળ સુખને માટે જ યતન કરે છે. મોહબળને તજી શુદ્ધ નિષ્ઠાથી આત્મસાધન કરનારને જ અંતે અક્ષય અવિચળ સુખ મળે છે. મોહ તજ્યા વિના સંયમક્રિયા પણ કલેશરૂપ જ થાય છે, અને મોહ તજી વીતરાગભાવ લજ્યાથી સંયમ માત્ર સુખદાયી થાય છે, એમ સમજીને સદ્બાળ્યયોગે પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ શુભ સામગ્રીને સફળ કરવા, સદ્ગુરુની આદરપૂર્વક સેવાભક્તિ કરી, સદ્ગુરુદેશ સાંભળી, આદરી, મિથ્યાભિમાન તજી, અહંતા મમતાને નિવારી, સ્વહિત સાધવા સાવધાન થવું ઘટે છે. હવે જે લબ્ય પ્રાણી સંસારની મોહનીથી જ ન્યારો રહેવા ધારે છે તે ન્યારો પણ રહી શકે છે એમ શાસ્ત્રકાર બતાવે છે. ૨.

વિવિધ પ્રકારના શુભાશુભ કર્મના પ્રભાવે જીવને જૂદા જૂદા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ સંયોગો સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં જે વિવેકદૃષ્ટિથી નહિં મૂંઝાતા તટસ્થ થઈ રહે છે તેમાં મિથ્યાભિમાનથી મૂંઝાઈ જઈ અહંતા મમતા ધરતા નથી, હર્ષશોકને તજી સમભાવે રહે છે અને કર્તૃત્વપણું તજીને કેવળ સાક્ષીપણું જ સેવે છે તેમ સમભાવી જનોને તેવે પ્રસંગે કંઈ પણ હાનિ થતી નથી. જેમ આકાશને કંઈ પણ

લેપ લાગતો નથી તેમ નિર્મોહી જીવને કંઈ પણ કર્મનો લેપ લાગતો નથી. નિર્મોહી આત્મા તો નિર્મળ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી આ સંસારને એક નાટક જેવું જુએ છે, વિવિધ કર્મવશવર્તી જીવોને નાનાવિધ કાર્ય કરવાના જૂઠાં જૂઠાં પાત્ર સમજે છે, મોહરાયને તેનો સૂત્રધાર લેખે છે, અને પોતે એક મધ્યસ્થ પ્રેક્ષક તરીકે સર્વ નાટકરચનાને સમભાવથી જોતાં છતાં તેમાં લેશમાત્ર મૂંઝાતા નથી. દુનિયાની ગમે તેવી મોહક વસ્તુમાં તેને મોહ થતો નથી, દુનિયાની અસારતા યાને ક્ષણભંગુરતાને તે સારી રીતે જાણીને તેથી ઉદાસીનતા ધારે છે, દુનિયાની મોહ-માયામાં તે લગારે ફસાતા નથી, પણ તે મોહમાયાને પોતે વિવેકદૃષ્ટિથી સમૂળગી દૂર કરવાને શક્તિમાન થાય છે. અમૂહ-દૃષ્ટિ એવા તે મહાશયની આ મોહમાયામાં કેવી ઉદાસીનતા જાળી રહે છે તેનું શાસ્ત્રકારે જ એક પદમાં ચિત્ર આપેલું છે, તે સર્વ કોઈ આત્મહિતૈષીઓને અવલોકવા યોગ્ય છે.

પદ—રાગ ખિહાગ.

માયા કારમી રે, માયા મ કરો ચતુર સુજાણ ! એ ટેક.

માયા વાહ્યો જગત વલુંધો, દુઃખિયો થાય અજાન,
જે નર માયાએ મોહી રહ્યો તેને, સ્વપ્ને નહિ સુખ ઠામ. માયા૦ ૧

નહાના મોટા નરને માયા, નારીને અધિકેરી;
વળી વિશેષે અધિકી માયા, ગરદાને ઝાઝેરી. માયા૦ ૨

માયા કામજી માયા મોહન, માયા જગ ધૂતારી;
માયાથી મન સહુનું ચળિયું, લોભીને ખડું પ્યારી. માયા૦ ૩

માયા કારન દેશ દેશાંતર, અટવી વનમાં જાય;
જહાજ બેસીને દ્વીપ દ્વીપાંતર, જઈ સાયર ઝંપલાય. માયા૦ ૪

માયા મેળી કરી બહુ લેળી, લોભે લક્ષણ જાય;
 ભયથી ધન ધરતીમાં ગાઢે, ઉપર વિસધર થાય. માયા૦ ૫

જેળી જતિ તપસી સંન્યાસી, નગ્ન થઇ પરવરિયા;
 ઊંધે મસ્તકે અગ્નિ તાપે, માયાથી ન ઉગરિયા. માયા૦ ૬

શિવભૂતિ સરિખો સત્યવાદી, સત્ય ઘોષ કહેવાય;
 રત્ન દર્ખી તેનું મન અળિયું, મરીને દુર્ગતિ જાય. માયા૦ ૭

લબ્ધિદત્ત માયાએ નાડિયો, પડિયો સમુદ્ર મોઝાર;
 મુખ માખનિયો થઇને મરીયો, પોતો નરક મોઝાર. માયા૦ ૮

મન વચન કાયાએ માયા, મૂકી વનમાં જાય;
 ધન ધન તે મુનીશ્વર રાયા, દેવ ગાંધર્વ ગુણ ગાય. માયા૦ ૯

મોહમાયાથી લલા લલા પુરુષો પણ ભૂલીને જોયાં બાધ
 જાય છે. જે આખા જગતને નચાવે છે તેવી માયાથી જે
 પોતાનો બચાવ કરી શકે છે તેને ધન્ય છે, અને તે જ મુક્તિના
 અધિકારી છે. શ્રીમદ્ વિનયવિજયજી મહારાજે પણ કહ્યું છે કે—

પદ—રાગ આશાવરી.

માયા મહા ડંગણી મેં જાની, માયા૦ એ દેક.
 ત્રિગુન કાંસા લેઈ કર દારત, બોલત અમૃત બાની. માયા૦ ૧

કેશવ ઘર કમલા હોઈ બેઠી, શંભુ ઘર ભવાની;
 અક્ષા ઘર સાવિત્રી હોઈ બેઠી, ઇંદ્ર ઘરે ઇંદ્રાણી. માયા૦ ૨

પંડિતકું પોથી હોઈ બેઠી, તીરથીયાકું પાની;
 ચોગી ઘર ભભૂત હોઈ બેઠી, રાજા કે ઘર રાની. માયા૦ ૩

કિને માયા હીરો કર લીની, કિને ગ્રહી કોરી જાની;
 કહત વિનય મુનો અખ લોકો, ઉનકે હાથ બિકાની. માયા૦ ૪

જેમ કોઈ મુગ્ધ જીવો રૂપના બ્રમથી છીપલી લેવાને દોડે છે તેમ મૂઢ જનો કલ્પિત સુખની બ્રાંતિથી મોહમાયામાં ફસાઈ જાય છે, દુનિયામાં દશ્યમાન થતી મોહક વસ્તુઓને જ્ઞાની-વિવેકી પુરુષો ‘માયા’ રૂપ એટલા માટે જ માને છે કે તે મુગ્ધ જીવોને બ્રમમાં નાંખી દુઃખના ભાગી કરે છે. મોહમાયાથી કોઈનું કદાપિ કંઈ પણ કલ્યાણ થયું નથી. તેનો ત્યાગ કરવાથી જ સહુ કોઈનું કલ્યાણ થઈ શકે છે, માટે દુનિયાની મોહમાયાથી આત્મરક્ષણ કરવા સદાકાળ સાવધાન રહેવું જોઈએ. વિવેકદષ્ટિને તો સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ દુઃખ નથી એમ શાસ્ત્રકાર સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે. ૩.

જેના ઘટમાં વિવેક પ્રગલ્ભો છે અને તેથી જેને સ્વપરતું સારી રીતે ભાન થયું છે એવો તત્ત્વદષ્ટિ મહાશય કદાચ કર્મ-વશાત્ સંસારમાં જ રહ્યો હોય અને તેથી તેને દુનિયામાં વિધ-વિધ નાટક જોવાનું સહેજે જ બનતું હોય તો પણ તે તેમાં લગારે મૂંઝાતો નથી. દરેક પ્રસંગે તે કર્મનું સામ્રાજ્ય જગત ઉપર છવાઈ ગયેલું સાક્ષાત્ અનુભવે છે. સર્વ પ્રકારનાં કલ્પિત સુખદુઃખનાં સાધન જીવને શુભાશુભ કર્મના પ્રભાવે જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે સારી રીતે સમજે છે, તેથી તેમાં કંઈ હર્ષ કે ખેદ નહીં કરતાં તે સમભાવે રહી શકે છે. જેમ પ્રબળ પવનના યોગે જલધિનાં જળ ઊંચે ચઢે છે અને પવન પડતાં જ તે જળ પાછાં જેવાં ને તેવાં જ સ્થિર થઈ જાય છે તેમ શુભાશુભ કર્મની પ્રબલતાથી જીવને કલ્પિત સુખદુઃખનાં સાધન અધિકાધિક ઉપરાઉપર મળે છે, અને તે કર્મ ક્ષીણ થયે છતે ઉક્ત સાધન આપોઆપ અદશ્ય થઈ જાય છે, એવું જેને સહજ ભાન થયું છે એવો શુભાશય જ્ઞાની કર્મના યોગે પ્રાપ્ત થયેલા

શુભાશુભ પદાર્થમાં કેમ મૂંઝાય ? જેણે કર્મનું સ્વરૂપ ખારી-
કીથી જાણ્યું છે તેને તેવા કોઈ પણ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ
પ્રસંગમાં વિવેકદૃષ્ટિથી વર્તતા મૂંઝાવાનું કશું કારણ નથી. જેમ
મદિરાપાનથી મત્ત થયેલ માનવી જ્યાં ત્યાં ભટકતો ગોથાં
ખાતો વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટા કરે છે તેમ મોહમાયામાં મૂંઝા-
યેલા પ્રાણી આ સંસારચક્રમાં અરહાપરહા અથડાઈને ભારે
વ્યથા અનુભવે છે. જ્ઞાની પુરુષો આ સંસારને એક મોટા
વિશાળ નગરની ઉપમા આપે છે. દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યચ-
ગતિ અને નરકગતિરૂપ તેના ચાર ચૌટા છે, એકેન્દ્રિયાદિરૂપ
પાડા (પોળ) છે, અને ૮૪ લક્ષ જીવાજ્ઞેનિરૂપ જૂઠાં જૂઠાં
સ્થાન છે. તેમાં ભિન્નભિન્ન જીવો નાટકીયા (પાત્ર) છે, અને
મોહ સૂત્રધાર છે. મોહ તેમને જેમ નચાવે છે તેમ તે
ખાપડા નાચે છે. ૮૪ લક્ષ જીવાયોનિમાં વારંવાર જન્મ લેવા-
રૂપ નવા નવા વેષ ધારણ કરીને તેઓ બાલ, તરુણ અને વૃદ્ધ
અવસ્થાને અથવા જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એવી અનેક
પ્રકારની અવસ્થાને સૂત્રધારની આજ્ઞા મુજબ ભજવી દેખાડે
છે. આવા વિચિત્ર નાટકને તટસ્થપણે જોનારા તત્ત્વદૃષ્ટિ એવા
જ્ઞાની પુરુષો જ છે. તેઓ સારી રીતે અનુભવપૂર્વક જાણે
છે કે સર્વ સંસારી જીવોને સૂત્રધારની આજ્ઞા મુજબ નાચવું
જ પડે છે, તેથી તે ખાપડા અનાથ જીવોની પુનઃ પુનઃ જન્મ
ધારણ કરવારૂપ દુર્દશા થાય છે. ક્ષણમાં હસે છે તો ક્ષણમાં રૂએ છે,
ક્ષણમાં રતિ તો ક્ષણમાં અરતિ, ક્ષણમાં હર્ષ તો ક્ષણમાં ખેદ, એવી
વિચિત્ર સ્થિતિ તેમને પરવશપણે અનુભવવી પડે છે. એવી વિષમ
સ્થિતિ મોહમૂઢ માનવીઓને તો શું પણ મોહવશવર્તી દેવા-
દિકને પણ અનુભવવી જ પડે છે. આવી દોરંગી દુનિયામાં

ફક્ત તત્ત્વદષ્ટિ જીવો જ સુખી છે. ગમે તેવા સમવિષમ સંયોગોમાં સમભાવે વર્તવાથી તેમને દુઃખનું કારણ રહેતું નથી. જે મૂઢ પ્રાણી સાંસારિક માયામાં મૂંઝાઈ જઈ તેમાં ‘અહંતા અને મમતા’ માની એસે છે તેમને જ દુઃખનો અવકાશ રહે છે. જે તત્ત્વજ્ઞાની તેવા મિથ્યાભિમાનથી મુક્ત થયા છે તેઓ તો સદા સુખી જ છે. સંસારવ્યવહારમાં રહ્યા છતાં પણ તેઓ તેમાં લેપાતા જ નથી. જીવ જ્યારે મોહવશ થઈ પરવસ્તુમાં ‘અહંતા અને મમતા’ માને છે ત્યારે જ તેને સંયોગે રાગ, રતિ કે હર્ષ થાય છે, અને તેનો જ વિયોગ થતાં દ્રેષ, અરતિ કે ખેદ થાય છે; પણ જે મહાશય પ્રથમથી જ વિવેકવડે પરવસ્તુમાં મિથ્યા ‘અહંતા અને મમતા’ માનતા જ નથી તે શુભાશયને સમતા પરિણામથી રાગ-દ્રેષ, રતિ-અરતિ કે હર્ષ-ખેદનો પ્રસંગ જ નહીં હોવાથી દુઃખ ક્યાંથી હોય ?

જેમ દારુડીયા લોકો દારુ પીવાના સ્થાનમાં એકઠા મળી દારુના પ્યાલા પીને ગાંડા-મદોન્મત્ત બની છડેચોક અનેક પ્રકારની કુચેષ્ટા કરે છે, નહિં બોલવા યોગ્ય બોલે છે અને નહિં કરવા યોગ્ય કરે છે એમ અનેક પ્રકારની વિપરીત ચેષ્ટા દારુના નીશામાં કરે છે, તેમ નાના પ્રકારના માઠા સંકલ્પ અને વિકલ્પોવડે મોહને વશ થયેલા મૂઢ જીવો આ સંસાર-રૂપી વિશાલ નગરીના ચતુર્ગતિરૂપ ચૌટા, એકેન્દ્રિયાદિ જ્ઞતિરૂપ પાડા અને ૮૪ લક્ષ જીવાયોનિરૂપ વિવિધ ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં વારંવાર જન્મમરણાદિકનાં દુઃખને દેવાવાળાં રાગદ્રેષ, રતિ અરતિ આદિ ૧૮ પાપસ્થાનકોને અહોનિશ સેવ્યા કરે છે. જેને કંઈ પણ હિતાહિતનું ભાન જ નથી એવા વિવેકવિકળ અજ્ઞાની જીવો તુચ્છ એવા વિષયસુખને માટે ક્ષણિક સુખની

લાલસાથી અનેક જીવોનું ઉપમર્દન કરે છે, અન્યને અપ્રીતિ-
કારક અને અહિતકારી એવું અસત્ય બોલે છે, પ્રાણુની જેવી
ખ્યારી લેખાયેલી પારકી લક્ષ્મીનું અપહરણ કરે છે, પરસ્ત્રી,
કુલાંગના (કુમારિકા), વિધવા કે વેશ્યાની સાથે વ્યભિચાર
સેવે છે, અત્યંત મૂર્છાવડે એક યા અનેક ચીજોનો સંગ્રહ કરે
છે, ક્રોધાદિક કષાયને સેવે છે, રાગ દ્વેષ કરે છે, પરની સાથે
કલેશ પેદા કરે છે, પરની ઉપર ખોટા આગ ચઢાવે છે, પારકી
સાચી કે ખોટી ચાડી ખાય છે, ઇષ્ટાનિષ્ટ સંયોગવિયોગમાં
હર્ષ અને ખેદ ધરે છે, પારકી નિંદા કરે છે તેમજ પોતાનાં
વખાણુ કરે છે, માયામૃષાને સેવે છે-વિશ્વાસઘાત કરે છે અને
મિથ્યાત્વશબ્દને સેવે છે-નહિં માનવાનું માને છે, નહિં
કહેવાનું કહે છે અને નહિં કરવાનું કરે છે-આ પ્રમાણુ
અઢારે પાપસ્થાનકને અહોનિશ સેવીને પોતાના આત્માને
મલિન કરનારા અવિવેકી જીવો પૂર્વપુણ્યયોગે પ્રાપ્ત થયેલી
શુભ સામગ્રીનો દુરુપયોગ કરીને અંતે અધોગતિને જ પામે
છે. નરકગતિમાં પરમાધામીઓ તેમને વિધવિધ પ્રકારે પીડા
કરે છે. જળ્યા ઉપર ખાર દેવાની જેમ તે તેમને પૂર્વનાં
પાપકૃત્યોનું સ્મરણ કરાવીને સંતાપે છે. તેઓની ત્યાં જે જે
વિટંબના થાય છે તેનું ચતુર્થ જ્યાન કરવાને કોઈ સમર્થ
નથી. પરમાધામીકૃત વિટંબના ઉપરાંત ક્ષેત્ર સંગ્રામી અને
અન્યોન્યજન્ય જે જે વ્યથા ત્યાં તેમને સહેવી પડે છે તે
સાંભળતાં પણ શ્રોતાજનનું કોમળ હૃદય કંપે છે. છેદન, ભેદન,
તાડન અને તર્જન વિનાનો એક ક્ષણ પણ એવો ભાગ્યે જ
જાય છે કે જેમાં તેમને કંઈ પણ વિશ્રાંતિ મળતી હોય. વચન-
થી વર્ણવી ન શકાય એવાં એવાં અધાર દુઃખ તેમને ત્યાં

સતત સહેવાં પડે છે. તિર્યગ્ગતિમાં પણ પરાધીનપણે ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, બંધન, છેદન અને વધ સંબંધી મહાઆપદા તેમને સહેવી પડે છે. દૈવવશાત્ મનુષ્યગતિમાં ઉત્પન્ન થાય તો પણ દુઃખદારિદ્ર અને દીનતાવાળી જ સ્થિતિ અનુભવવી પડે છે, અને દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય તો કિલ્લિવધિક અથવા આભિયોગિક દેવપણે તેમને વિટંબના સહેવી પડે છે. આમ કોઈ પણ ગતિમાં તેમને પૂર્વકૃત પાપના યોગે ક્ષણભર પણ સ્વતંત્ર સમાધિ-સુખ પ્રાપ્ત થતું જ નથી. વળી ઉક્ત ચારે ગતિમાં એવાં એવાં અઘોર દુઃખ તેમને અનેક વાર અનુભવવાં પડે છે. વડનાં બીજની પેરે તેમના દુઃખની પરંપરા વધતી જ ન્તય છે. તેવી નિરાધાર સ્થિતિમાં તેમને કોઈ પણ ત્રાણ-શરણ કે આધારભૂત થતું જ નથી. શાસ્ત્રકારે યુક્ત કહ્યું છે કે—

ધર્મેનાધિગતૈશ્વર્યો ધર્મમેવ નિહંતિ યઃ ।

કથં શુભાયતિર્ભાવી, સ સ્વામિદ્રોહપાતકી ॥

“ ધર્મવડે જ મોટાં પામ્યા છતાં, ધર્મવડે જ પ્રજા-પ્રતિષ્ઠા, માનમરતબો પામ્યા છતાં અને ધર્મવડે જ વિવિધ ઋદ્ધિસિદ્ધિ સાંપડ્યા છતાં જે મૂઢમતિ ધર્મનો જ અનાદર કરે છે તેવા પાપી સ્વામિદ્રોહીનું શ્રેય શી રીતે થઈ શકે ? ” કૃતજ્ઞ માણસે તો ઉપગારીનો ઉપગાર એક ક્ષણ પણ નહિ વિસારતાં તે ઉપગારીનો બની શકે તેટલો બદલો વાળવા એક ક્ષણ પણ પ્રમાદ કરવો ઘટે નહિ. છેવટ સ્વઉપગારીની આજ્ઞાનું સારી રીતે પ્રતિપાલન કરીને પણ પોતે કૃતાર્થ થવું જોઈએ. કોઈ રીતે સ્વઉપગારીથી વિરુદ્ધ વર્તન કરી કૃતદ્વનતાનું કલંક તો વહન ન જ કરવું જોઈએ, છતાં જે તેવા જ વિરુદ્ધ વર્તનથી

કૃતમ્ન થાય છે તે અધમ જીવોનો કદાપિ પણ ઉદ્ધાર થવો સંભવતો નથી. તેઓને તેવાં પાપાચરણથી કદાપિ સમાધિ થઈ શકતી નથી. તેઓ તો કેવળ અધોગતિના જ અધિકારી હોવાથી જ્યાં ત્યાં જ્યારે ત્યારે અસમાધિને જ પ્રાપ્ત કરે છે. આવા દૂષિત જનો અન્ય લોકોના અહિતમાં જ વધારો કરે છે. પોતે જ અસમાધિચ્છતા છતાં અન્યને સમાધિભૂત શી રીતે થઈ શકે ? “સ્વયં દરિદ્રઃ અન્યં ईश्वरीकर्तुं कथं ईश्वरः ?” પોતે જ નિર્ધન હોય તે અન્યને ધનાઢ્ય કરવાને શી રીતે સમર્થ થાય ? આ પ્રમાણે સ્વપરનું હિત કરવાને બદલે અહિત જ કરનાર પામર પ્રાણીની સંસારસંતતિ વધતી જ જાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાયા વિના અને પોતાનું ખરું કર્તવ્ય જાણ્યા વિના જીવને અનેક ભવમાં ભટકવું પડે છે, માટે શાસ્ત્રકાર પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જણાવતા સતા આ પ્રાણી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેમ જાણી શકતો નથી, તેનું કારણ કહે છે. પ

શુદ્ધ સ્ફટિક રત્ન જેવું નિર્મળ હોય છે તેવું જ નિર્મળ આત્માનું સહજ સ્વરૂપ છે. તેવા શુદ્ધ સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં કંઈ પણ ઉપાધિ સંભવતી જ નથી. આત્માના એવા શુદ્ધ સ્વરૂપને સાતિશય જ્ઞાની પુરુષો સાક્ષાત્ અનુભવે છે-જુએ છે; પરંતુ કર્મરૂપ ઉપાધિસંબંધ લાગેલો છે જેમને એવા જડ લોકો તેવા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મૂંઝાય છે. આત્માના શુદ્ધ નિરુપાધિક સ્વરૂપની તે યથાર્થ પ્રતીતિ યા અનુભવ કરી શકતા નથી; જેથી જડ જીવો મૂંઝાય છે, તે કર્મરૂપ ઉપાધિવડે જ મૂંઝાય છે. રાગદ્વેષ અથવા ક્રોધાદિક કષાયને જ્ઞાની પુરુષો ભાવકર્મ કહે છે, અને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, નામ, આયુ, ગોત્ર અને અંતરાય એ આઠેને પૂર્વોક્ત રાગાદિકની ઉત્પત્તિનાં

અથવા વૃદ્ધિનાં કારણ હોવાથી દ્રવ્યકર્મ કહે છે. નિશ્ચયનયથી જોતાં તો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એવી ઉપાધિ સંલવતી જ નથી; પરંતુ વ્યવહારનયથી સાંસારિક અવસ્થામાં તેવી ઉપાધિ પણ હોવી ઘટે છે. નિશ્ચયનયથી તો આત્માનું સ્વરૂપ સહજ નિરુપાધિક જ છે; પરંતુ વ્યવહારનયથી એવો ઉપાધિ સંબંધ જીવને અનાદિ કાળનો હોવો ઘટે છે તેવો ઉપાધિ સંબંધ ઓછો કરવાને અને અનુક્રમે શુદ્ધ નિરુપાધિક સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાને યાને પ્રાપ્ત કરવાને પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર છે. જેમ જેમ ભવ્ય આત્મા આત્મવચન અનુસારે સહજ નિરુપાધિક સ્વરૂપને સાધવા અનુકૂળ સાધનનું સેવન કરતો જાય છે તેમ તેમ સ્વપુરુષાર્થના પ્રમાણમાં પૂર્વોક્ત ઉપાધિસંબંધને ઓછો કરીને અનુક્રમે શુદ્ધ નિરુપાધિક સ્વરૂપને સિદ્ધ કરવાને તે સમર્થ થાય છે. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ પોતે જ ઉક્ત બાબતનું આ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે સમર્થન કરે છે—

જેમ નિર્મળતા રે રત્ન સ્ફટિકતાણી, તેમ જે જીવ સ્વભાવ;
તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિયો, પ્રબળ કષાય અભાવ. શ્રી સીં

જેમ તે રાતે ફૂલે રાતડું, શ્યામ ફૂલથી રે શ્યામ;
પુણ્ય પાપથી રે તેમ જગ જીવને, રોગદ્રેષ પરિણામ. શ્રી સીં

ધર્મ નવિ કહિયે રે નિશ્ચે તેહને, જેહ વિભાવ વડ વ્યાધિ;
પહેલે અંગે રે એણીપેરે ભાખિયું, કર્મે હોય ઉપાધિ. શ્રી સીં

જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે જાણો રે ધર્મ;
સમ્યગ્દષ્ટિ રે ગુણકાણાથકી, જીવ લહે શિવશર્મ. શ્રી સીં

એમ જાણીને રે જ્ઞાનદશા ભજી, રહિયે આપ સ્વરૂપ;
પરપરિણતિથી રે ધર્મ ન છાંડિયે, નવિ પડિયે ભવકૂપ. શ્રી સીં

શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કરેલા સમર્થનનો પરમાર્થ એવો છે કે શ્રીવીરપરમાત્માએ આત્માનો જે શુદ્ધ સ્વભાવ સ્ફટિક રત્નની જેવો નિર્મળ કહ્યો છે તે રાગદ્રેષ યાને કષાય-રૂપ કલંકથી સર્વથા રહિત હોવાથી કેવળ નિષ્કષાયતારૂપ છે. આત્માના સહજ નિરુપાધિક સ્વભાવમાં લેશમાત્ર કષાયનો સંભવ જ નથી. જ્યાંસુધી રાગદ્રેષ યાને કષાયનું કંઈ પણ અસ્તિત્વ હોય ત્યાંસુધી તે આત્માનું શુદ્ધ નિરુપાધિક સ્વરૂપ હોવું ઘટે નહિ. જ્યારે રાગદ્રેષ અથવા કષાય માત્રનો અભાવ થાય, તેમનો સર્વથા લોપ થયાથી કદાપિ પ્રાદુર્ભાવ થાય જ નહિં ત્યારે જ તે આત્માનું શુદ્ધ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ પ્રગટ્યું કહી શકાય.

જેમ શુદ્ધ એવા સ્ફટિક રત્નની ઉપર રાતું ફૂલ મૂકવામાં આવે તો તે આખું રત્ન રાતું જ દેખાય છે, અને કાળું ફૂલ મૂકવામાં આવે તો તે સઘળું કાળું જ દેખાય છે, તેમ નિશ્ચયથી શુદ્ધ એવા આત્માને પણ શુભાશુભ કર્મયોગે રાગદ્રેષનો પરિણામ હોવો ઘટે છે, એટલે કે શુભાશુભ કર્મ એ આત્માને કલંકરૂપ છે, તેથી જ આત્માને રાગદ્રેષમય પરિણામ સંભવે છે. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી. જીવ જે ક્ષણમાં રાતો અને ક્ષણમાં તોતો થાય છે તે તેણે પોતે જ કરેલાં કર્મના યોગે જ. કર્મકલંકનો સર્વથા અભાવ થયે છતે તો રાગદ્રેષ યા કષાયનો પ્રાદુર્ભાવ હોઈ શકે જ નહિં. જ્યાંસુધી કર્મકલંકના સદ્ભાવે રાગદ્રેષ યા કષાયનો કંઈ પણ સદ્ભાવ હોય ત્યાંસુધી શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્મા શુદ્ધ ધર્મી કહેવાય જ નહિં; કેમકે કર્મ તો આત્માને કલંકરૂપ છે, અને શુદ્ધ આત્મામાં તો તેવું કલંક સર્વથા હોવું ઘટે જ નહિં. કર્મથી જ વિભાવ-પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપાધિ સંભવે છે, અને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એવી ઉપાધિ-

નો સર્વથા અભાવ જ હોવો ઘટે છે, એમ સમજીને મુમુક્ષુ જનોએ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટાવવાને-પૂર્વોક્ત કર્મકલંકનો નાશ કરવાને કટિબદ્ધ થવાની જરૂર છે. સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રનું યથાવિધિ આરાધન કરવું એ જ આત્માનું સહજ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનો અમોઘ ઉપાય છે. જ્યાં સુધી જીવ પ્રમાદને વશ થઈ ઉક્ત ઉપાયને અવલંબવા વિલંબ કરે છે ત્યાંસુધી તે પોતાના સહજ સ્વભાવના સાક્ષાત્ અનુભવથી બેનસીબ રહે છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના અભાવે જીવ અનાદિ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિના ચોગે નાનાપ્રકારના કર્મકલંકથી કલંકિત થઈ રાગદ્રેષ અને કષાયના પરિણામને ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે રાગદ્રેષ અથવા કષાયના પરિણામથી જ જીવ ભવબ્રમણ કરે છે. ઉક્ત ઉપાધિના અભાવે આત્માનું સહજ સ્વરૂપ તત્કાળ પ્રગટ થાય છે, તેવી નિરુપાધિક દશામાં આત્મા પરમશાંતિને સાક્ષાત્ અનુભવે છે. વળી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થયા બાદ શુદ્ધ કાંચનની પેરે તેને કંઈપણ વિકાર સંભવતો જ નથી, તેથી તે શુદ્ધાત્મા જન્મમરણાદિકથી સર્વથા વિમુક્ત થઈ નિરંતર પૂર્ણાનંદમાં જ નિમગ્ન રહે છે. આથી સહેજે સમજી શકાશે કે આત્મા જેટલે અંશે સમ્યગ્દર્શનાદિકનું યથાવિધિ આરાધન કરવા ઉજમાળ થશે, તેટલે તેટલે અંશે પૂર્વોક્ત કર્મઉપાધિથી મુક્ત થઈ નિરુપાધિકપણાને પ્રાપ્ત થતો જશે. આવી સાધકદશા જીવને ચોથા ગુણઠાણથી માંડીને ચૌદમા ગુણઠાણ સુધી સંભવે છે. અંતે સર્વ કર્મઉપાધિથી સર્વથા મુક્ત થઈ આત્મા અજરામરપદને પ્રાપ્ત થાય છે. આવું એકાંત નિરુપાધિક સુખ સર્વ સિદ્ધ પરમાત્મા સાક્ષાત્ અનુભવી રહ્યા

છે. સિદ્ધ ભગવાનના સુખનો કદાપિ અંત નથી, એમ સમજી અનાદિ વિભાવપરિણુતિને એકાંત દુઃખદાયી જાણી એકાંત સુખદાયી સ્વભાવપરિણુતિને સાધવા સદ્વિવેક ધારવો અવશ્યનો છે, એમ ઉપર્યુક્ત સમર્થનનો પરમાર્થ વિચારતાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. સદ્વિવેકી જનોને સદ્વર્તનયોગે શીઘ્ર સહજ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આવા નિરુપાધિક સુખને મોહના વિલયથી સાક્ષાત્ અનુભવતા છતાં જ્ઞાની પુરુષો તેવા સત્ય સુખના અજ્ઞાણ-ખીનઅનુભવી જનોને તે સંબંધી કહેતાં સહેજે સંકોચાય છે, એમ શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. ૬.

જ્યારે જીવ સદ્વિવેકયોગે મોહનો ત્યાગ કરે છે અને પૂર્વે અવિવેક યોગે મિથ્યાભિમાનથી ‘અહંતા અને મમતા’-વડે પોષવામાં આવેલા મોહ ‘નાહં ન મમ’ એવા પ્રતિમંત્ર-વડે જીતી લે છે ત્યારે તેને આત્માના સહજ સુખનો સાક્ષાત્ લાભ મળે છે, સ્વાભાવિક સુખનો તેને સાક્ષાત્ અનુભવ થયા કરે છે છતાં તેવું સુખ અન્ય અનુભવી-અનધિકારી જનોની પાસે વર્ણવતાં તે સહેજે સંકોચાય છે, કેમકે જે જીવો મોહને વિવશ થઈ ખોટાં કલ્પિત સુખમાં જ રાચે છે તેમને આ સાચા સ્વાભાવિક સુખનો ખ્યાલ પણ આવી શકતો નથી, તેથી તેવાં સ્વાભાવિક સુખનું વર્ણન આવા અનધિકારીની પાસે કરવું તે તદ્દન નિષ્ફળપ્રાય થાય છે. ‘રુચિ વિના પ્રીતિ નથી’ એ ન્યાયથી કલ્પિત સુખમાં જ અહોનિશ રાચવામાચવાવડે સહજ સ્વાભાવિક સુખમાં અરુચિવાળા એવા મોહાસક્ત જીવોને સત્ય સુખમાં રુચિ વિના પ્રીતિ શી રીતે જાગે ? સત્ય સ્વાભાવિક સુખમાં શ્રદ્ધા વિના ખોટાં વિભાવિક સુખને તજી સહજ સુખને

માટે સચોટ લાગણી શી રીતે પ્રગટે? અને જ્યાં સુધી કલ્પિત સુખને ખોટાં જાણી-માની તજવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સત્ય સ્વાભાવિક સુખની પ્રવૃત્તિદ્વારા પ્રાપ્તિ પણ શી રીતે થઈ શકે? આવી રીતે આંધળા આગળ આરસી ધરવા મુજબ અથવા ખડેરા આગળ ગાન કરવા મુજબ આવા અનધિકારી અયોગ્ય જીવોની પાસે સત્ય સ્વાભાવિક સુખનું વર્ણન કરવાથી શો લાભ થઈ શકવાનો? એમ સમજી મોહના ક્ષયોપશમથી તેવા સ્વાભાવિક સુખને સાક્ષાત્ અનુભવતા છતાં મુમુક્ષુ જનો મોહવિકળ જીવોની પાસે એવા સહજ સુખનું વર્ણન કરવું મુનાસિખ ગણ્યતા નથી. મોહાસક્ત જીવો આવા વિરક્ત મુમુક્ષુઓને ગાંડા પણ લેખે છે, પરંતુ મુમુક્ષુ જનો તેની થોડી જ દરકાર કરે છે. તેઓ તો પોતાનું કર્તવ્ય નિર્ભયપણે કર્યે જ જાય છે. કહ્યું છે કે—

“ જગ જાણે ઉનમત્ત ઓ, જાણે જગ જખ અંધ;
જ્ઞાનીકું જગમાં રહ્યો, યું નહિ કોઈ સંખંધ. ”

“ વ્યવહારે વ્યવહારશું,
નિશ્ચયમેં થિર થંભ. ”

ઈત્યાદિ વચનથી જ્ઞાની-વિવેકી જનો ખોટી લોકલાજ તથા સ્વકર્તવ્યકર્મમાં તત્પર રહે છે. તેમના લોકોત્તર વર્તનથી શુદ્ધ વ્યવહારને પુષ્ટિ મળે છે, શુદ્ધ સાધ્યદષ્ટિથી જ તેઓ સર્વત્ર જાગૃત રહે છે. અન્ય આત્માથી જનો તેમના સદ્વર્તનનું અનુમોદન કરે છે. ફક્ત પુદ્ગલાનંદી યા ભવાભિનંદી જીવો જ હાંસી કરે છે અથવા તો જેને જે પ્રિય હોય છે તેની જ તે પ્રશંસા કરે છે.

“ જનજનકી રચિ લિખ હે, ભોજન દૂર કપૂર;
ભોગવંતકું જો રુચે, ^૧કરભ કરે સો દૂર.
કરભ હસે નૃપભોગકું, હસે કરભકું ભૂપ;
ઉદાસીનતા બિનુ નહિ, દાનોકું રતિ રૂપ. ”

આ પ્રમાણે પરવસ્તુમાં જ રાચવામાચવાવાળા મોહાંધ જીવોની પાસે વસ્તુસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં જ્ઞાની પુરુષને ક્યાંથી ઉત્સાહ વધે ? તથાપિ ‘ ચારિ સંજીવિની ચાર ’ ના ન્યાયે અનુકંપાબુદ્ધિથી શાસ્ત્રકારે આ બાબતનું તટસ્થપણે વર્ણન કર્યું છે. ‘ ચારિ સંજીવિની ચાર ’ નો હેતુ એ છે કે તે વડે કોઈ જીવને કથંચિત્ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તેનું દૃષ્ટાંત આવી રીતે છે.

કોઈ એક પુરુષને બે સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંથી એક દુરાચારી સ્ત્રીએ પોતાના પતિને વશીકરણાદિ મંત્રયોગવડે બળદ બનાવી દીધો. તે જોઈને બીજી પતિવ્રતા સ્ત્રી સ્વપતિને મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવા ચિંતાતુર બનીને તે બેલને પ્રતિદિન બહાર ચરાવવાને લઈ જતી હતી. એકદા તે બેલને કંઈક દૂર ચારો ચરાવતી કોઈક વૃક્ષ નીચે બેઠી હતી. તેણીએ તેવામાં તે વૃક્ષ ઉપર કોઈ બે ચક્ષનો સંવાદ સાંભળ્યો. તેમાં તે બેલનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટાવવાનો એવો ઉપાય બતાવેલો સાંભળ્યો કે ‘ આ વૃક્ષની નીચે ઊગેલી અમુક ઔષધીના પ્રભાવે તે પશુ બદલી જઈ માનવરૂપને પામી શકે. ’ આ ઉપાયને સાંભળી તત્કાળ વૃક્ષ નીચેનો ચારો એકઠો કરીને બેલને નાખ્યો, તેનું ચર્વણ કરતાં જ તે બેલ પોતાના મૂળ માનવી

રૂપને પામ્યો. આનું નામ ‘ ચારિ સંજીવની ચાર ’ એટલા માટે રાખવામાં આવ્યું છે કે ઉક્ત ઔષધિ અમુક જ છે એમ ચોક્કસ નહિ જાણતાં છતાં તે વૃક્ષ નીચેની વનસ્પતિમાં તેા તે નિશ્ચે છે જ, એમ જાણીને તે સર્વને સંગ્રહી તેના ઉપયોગ કરતાં પોતાના અભીષ્ટની સિદ્ધિ થઈ. તેમ શાસ્ત્રકાર પણ ભવ્ય પ્રાણીઓના એકાંત હિતની ખાતર સર્વજ્ઞકથિત વચનાનુસારે વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે, જેથી કોઈ જીવનું કથંચિત્ હિત થઈ શકે. શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપનું મધ્યસ્થપણે પરિશીલન કરતાં ભવ્ય આત્માનું અવશ્ય હિત થઈ શકે. જ્યારે આત્મા સ્વસ્વરૂપને યથાર્થ રીતે ઓળખે છે ત્યારે તે નકામી નિરુપયોગી ખાખતમાં મૂંઝાઈ રહેતો નથી; પરંતુ સ્વરૂપપ્રાપ્તિને માટે સારી રીતે ઉદ્યમ કરે છે અને અનુક્રમે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે તે વાત શાસ્ત્રકાર ખતાવે છે. ૭.

જેને સફળરૂકૃપાથી શાસ્ત્રશ્રવણાદિક દ્વારા નિર્મળ શ્રદ્ધાન અને નિર્મળ બોધ થયાથી ઉત્તમ આચારવિચાર જ જેને પ્રિય થઈ પડ્યા છે તેવા સદ્વિવેકી જનો પરપૌઙ્ગલિક વસ્તુમાં મિથ્યા મૂંઝાઈ જતા નથી. સમ્યગ્ શ્રદ્ધાયુક્ત નિર્મળ બોધવડે જેણે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ પિછાન્યું છે, અને પોતાનું જ સહજ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાને સર્વજ્ઞ ભગવાને કથેલા સર્વ સદાચારને જાણીખૂઝીને તેમાં રુચિ તથા પ્રીતિ જગાડી છે એવા મુમુક્ષુ જનો નકામી વાતોમાં કેમ મૂંઝાય ? આત્માથી જનો સહેજે અહિતકારી વસ્તુની ઉપેક્ષા કરી સ્વહિતકારી વાતનો જ સદા સ્વીકાર કર્યા કરે છે. ‘ શુભે યથાશક્તિ યતનીયં ’ એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને સ્વશક્તિને ગોપવ્યા વિના હિતકારી માર્ગનું જ તે યથાશક્તિ સેવન કર્યા કરે છે. બની શકે તેમ પ્રમાદ

રહિત પરમાર્થ પંથનું પોતે સેવન કરે છે; તેમ કરવામાં અન્યને યથાશક્તિ સહાયબૂત થાય છે, અને સદાચારરસિક જનોની સ્પષ્ટ રીતે અનુમોદના-પ્રશંસા કરે છે. સર્વજ્ઞ વચનાનુસાર ગમે તેમાં રહેલો સદ્ગુણ અનુમોદવા યોગ્ય જ છે એમ જાણીને તેવા ગુણગુણીની પ્રતીતિ થતાં જ તે મનમાં પ્રમુદિત થાય છે. હંસની ચાલે ચાલનારા આવા સદ્વિવેકી જનો શું અનર્થકારી બાબતમાં કદાપિ મૂંઝાય ? અહિંસામય ઉત્તમ વર્તન તે કદાપિ હિંસામય કુકૃત્યનો શું સ્વીકાર કરે ? જેણે ક્ષીરસમુદ્રનાં જળ પીધાં હોય તેને ખારાં જળ રુચે જ કેમ ? પોતાને પ્રિય અને હિતકારી સત્યનો અનાદર કરીને તે અપ્રિય અને અહિતકારી એવાં અસત્ય વચનને કેમ ઉચ્ચરશે ? અમૂલ્ય પ્રામાણિકતા યાને ન્યાયવૃત્તિને તજી અપ્રામાણિકતા અથવા અન્યાયવૃત્તિને કેમ આદરશે ? પામર લોકોએ પ્રાણની જેવા લેખેલા પરદ્રવ્યનું તે કેમ હરણ કરશે ? ઉભય લોક હિતકારી સુશીલતાને તજી ઉભય લોક વિરુદ્ધ કુશીલતા-કામ-ક્રીડાને કેમ આદરશે ? ઉત્તમ એવી અસંગતા યા નિઃસ્પૃહતાનો અનાદર કરી અધમ સસ્પૃહતાનો તે કેમ સ્વીકાર કરશે ? અમૃત જેવી અસંગતા તજી ઝેર જેવી પરસ્પૃહાને કેમ આદરશે ? સર્વ શાંતિદાયક સમતારસનો ત્યાગ કરીને ત્રિવિધ તાપકારી ક્રોધાગ્નિનો કેમ સ્વીકાર કરશે ? સર્વ સુખદાયી નમ્રતાને તજી દુઃખદાયી માનને કેમ આદરશે ? સકળ સિદ્ધિને દેનારી સરળતાને તજીને દુરંત દંભનું કેમ સેવન કરશે ? પરમ સુખદાયી સંતોષને તજી અનર્થકારી લોભનો કેમ આદર કરશે ? એકાંત હિતકારી મધ્યસ્થતા તજીને સંકલેશકારી રાગ અને દ્રેષને કેમ ભજશે ? વળી નિવૃત્તિ જ પ્રિય હોવાથી દુઃખ-

દાયક પ્રવૃત્તિનો કેમ આદર કરશે ? ભવભીરુપણાથી કોઈની સાથે કલેશ કરવો, કોઈની ઉપર આળ ચઢાવવાં, પારકી ચાડી ખાવી, કલ્પિત સુખદુઃખમાં પણ હર્ષ કે ખેદ કરવો, પારકી નિંદા કરી આપવડાઈ કરવી, કહેવું કંઈ અને કરવું કંઈ એવી દંભવૃત્તિ લજવવી અને કદાચહાદિકને ધારણ કરીને ઉન્માર્ગે ચાલવું એવી અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ તેને સ્વાભાવિક રીતે રુચિ કર હોય જ નહિ, તેથી સ્વપરહિતમાર્ગને તજી તેવા એકાંત અહિત-કારી માર્ગનું સેવન શી રીતે કરે ? માટે શાસ્ત્રકારે યુક્ત જ કહ્યું છે કે સ્વસ્વરૂપના જાણુ અને સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે પ્રમાદ રહિત શુદ્ધ નિષ્ઠાથી સદ્વર્તન સેવનાર મુમુક્ષુ જનો આ સંસારની કલ્પિત મોહમાયામાં મૂંઝાય જ નહિ.

મોહનું કિંચિત્ સ્વરૂપ આ અષ્ટકમાં જ ળતાવવામાં આવ્યું છે. સર્વ કર્મમાં તેની જ પ્રધાનતા છે. તેનો સંબંધ જીવને અનાદિનો છે. તે અજ્ઞાની જીવને અનેક પ્રકારે છળે છે, અને જ્ઞાની પુરુષનું છળ જોઈને તો ભારે ખુશી થાય છે. જો મોહનું સ્વરૂપ સારી રીતે જાણી લેવામાં આવે અને નિર્મોહી ભગવાને કહેલા ઉપાય મુજબ તેનો જય કરવામાં આવે તો જ આત્માની મુક્તિ થઈ શકે તેમ છે. નહિ તો કોટિ ઉપાય કરતાં પણ આપમતિથી વર્તતાં કલ્યાણ થવાનું નથી. સમ્યગ્ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયા એ જ મોહને હણવાનો અમોઘ ઉપાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનવડે સ્વપરની યથાર્થ પિછાન કરીને સ્વવસ્તુ માત્રનો સ્વીકાર અને પરવસ્તુ માત્રની ઉપેક્ષા કરવાથી જ મોહનો વિલય થઈ શકશે. આત્માના સ્વાભાવિક જ્ઞાનાદિક ગુણમાં જ અહોનિશ રમણ કરવું અને સાંસારિક મોહમાયાથી બીલકુલ ઉદાસીન રહેવું એ જ અક્ષય અજરામર પદ પામવાનો ઉત્તમ

ઉપાય શાસ્ત્રકારે બતાવ્યો છે. મોહને લઈને જીવને નાના પ્રકારની દૃશ્ય વસ્તુમાં મૂંઝાઈ જવાનું બને છે. મૂઢદષ્ટિથી જીવ જે જે વસ્તુ જુએ છે તેમાં ખોટી મમતાથી ખંધાઈ જાય છે. ‘હું અને મારું’ એવા મિથ્યાભિમાનથી પરવસ્તુને પોતાની માની લઈ, અનિત્ય અને અશુચિ વસ્તુને નિત્ય અને પવિત્ર માની લઈ, તેમાં મિથ્યા મમત્વ ધારીને જીવ પોતાની જ મૂર્ખાઈથી મૂંઝાઈ મરે છે. જ્ઞાની વિવેકી જનો તો શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય અને શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ ગુણ વિના બીજી કોઈ પણ પરવસ્તુમાં મમત્વ રાખતા જ નથી. તેથી જ તેઓ વ્યવહાર કરણી કરતાં છતાં કમળની પેરે નિર્લેપ રહી શકે છે. મૂઢદષ્ટિ જીવને જે જે કર્મખંધનના કારણ થાય છે તે તે સર્વ તત્ત્વદષ્ટિ જીવને કર્મ-નિર્જરાનાં કારણ થાય છે. પરિણામે મૂઢદષ્ટિ જીવને સંસાર-ચક્રમાં ચિહ્ન દિશે રઝળવું પડે છે ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિ જીવની સહેજમાં મુક્તિ થાય છે. મૂઢદષ્ટિ જીવો જ વિવિધ વિષયને વશ થઈ પતંગ, ભૂંગ, મચ્છ, હરિણ અને હાથીની પેરે પ્રાણાંત દુઃખને પામે છે ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિ જીવો તેવા વિષયપાસથી સહેજે બચી જાય છે. મૂઢદષ્ટિ જીવો જ ક્રોધાદિક કષાયને વશ થઈ પોતાના તથા પરના આત્માને નાહક સંતપ્ત કરે છે ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિ જીવો ગમે તેવા વિષમ સંયોગોમાં પણ ક્ષમાદિકને ધારણ કરી સ્વપરને શાંતિ જ ઉપજાવે છે. મૂઢદષ્ટિ જનો જ વિવેકરહિત મુત્કલ વૃત્તિને ભજે છે ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિ તો વિવેક-પૂર્વક સદ્વર્તનને જ સેવે છે. મૂઢદષ્ટિ જનો પોતાના તુચ્છ સ્વાર્થની ખાતર બુદ્ધિનો ગેરઉપયોગ કરે છે ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિ જનો તેનો બને તેટલો સદુપયોગ જ કરે છે. મૂઢદષ્ટિ જનો પશુની પેરે પોતાના પુદ્ગલને જ પોષવામાં તત્પર રહે છે

ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિ જનો ક્ષણભંશુર પુદ્ગલમાંથી જની શકે તેટલા વિવેકથી સાર ખેંચવાને જ તત્પર રહે છે. માટીમાંથી સોનું શોધી લેવાની પેરે તત્ત્વદષ્ટિ જનો આ ક્ષણિક દેહમાંથી સત્ત્વ ખેંચી લઈ સદ્ગતિને સેવવા સાવધાન રહે છે. મૂઢદષ્ટિ જનો જડ વસ્તુમાં મૂર્છા રાખી પોતાનું કે પરનું હિત સાધી શકતા જ નથી ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિ જનો અતત્ત્વદષ્ટિની પેઠે પરવસ્તુ ઉપર આસક્તિ નહિ કરતાં તેનો પરમાર્થ દાવે જ ઉપયોગ કરવા ચાહે છે. મૂઢદષ્ટિ જનો છતી જીભે અવસરોચિત મિષ્ટ લાષણ પણ કરી શકતા નથી ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિ જીવો સહુને પ્રિય અને હિતકારી વચન જ વાપરી જીભને સાર્થક કરે છે. એવી રીતે મોહ દૂર થયાથી તત્ત્વદષ્ટિ જનો પ્રાપ્ત સામગ્રીનો સદુપયોગ કરવાની જ ચીવટ રાખે છે. સહુ કોઈ લબ્યજનોને એવી જ સદ્દષ્ટિ યા તત્ત્વદષ્ટિ સદા પ્રાપ્ત થાઓ. ૮.

[ભૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૨૫, પૃ. ૬૭, ૧૩૧]

(૫) જ્ઞાનાષ્ટક.

વિવેચન—જ્ઞાન એ આત્માના અનંત ગુણમાંહેનો એક એવો અસાધારણ ગુણ છે કે જેનાવડે પોતાનું અને પરનું યાવત્ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળનું સર્વ સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે જાણી શકાય છે. વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ જાણવાથી જ તેના ગુણ યા દોષ સંબંધી સારી રીતે લાન થતાં મનમાં તેની દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે. તાત્પર્ય કે સમ્યગ્જ્ઞાન વિના દૃઢ શ્રદ્ધા-આસ્થા આવતી જ નથી અને સુશ્રદ્ધા વિના સદ્ગતિ-કહો કે શુદ્ધ ચારિત્રનું સમ્યગ્

પ્રકારે સેવન થઈ શકતું નથી. શુદ્ધ ચારિત્રની સેવા મોહના ક્ષય ક્રિવા ઉપશમથી સંભવે છે, અને તે મોહનો ક્ષયોપશમ સમ્યગ્-જ્ઞાન તથા સમ્યગ્શ્રદ્ધાનથી થાય છે. સમ્યગ્શ્રદ્ધાન પણ શુદ્ધ જ્ઞાની ગુરુની પાસે યથાવિધિ શાસ્ત્રનું શ્રવણ અને મનન કરતાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે આત્માની ઉન્નતિ કરવાને હરકોઈ રીતે જ્ઞાનની મુખ્યપણે આવશ્યકતા છે. જ્ઞાન દીપકની પેરે સ્વપરપ્રકાશક છે. જ્ઞાન એ દિવ્ય ચક્ષુ છે. મોક્ષમાર્ગમાં નિરાળાધ પ્રવૃત્તિ કરવાને જ્ઞાન એ એક ઉત્તમ ભોમિયો છે, જ્ઞાન વિનાની સકળ ક્રિયા-કરણી અંધ કહી છે. શ્રીમાન્ પદ્મવિજયજી મહારાજે નવપદની પૂજામાં જ્ઞાનપદના ગુણ ગાતા કહ્યું છે કે—

દુહા

નાણુ સ્વભાવ જે જીવનો, સ્વપરપ્રકાશક જેહ;
તેહ નાણુ દીપક સમું, પ્રણુમો ધર્મ સનેહ.

ઢાળ

નાણુ પદારાધન કરો રે, જેમ લહો નિર્મળ નાણુ રે ભવિકજન;
શ્રદ્ધા પણાથર તો રહે રે, જો નવ તત્ત્વ વિત્રાણુ રે ભવિકં નાં ૧
અજ્ઞાની કરશે કિશ્યું રે, શું લહેશે પુણ્ય પાપ રે ભવિકજન;
પુણ્ય પાપ નાણી લહે રે, કરે નિજ નિર્મળ આપ રે. ભવિકં નાં ૨
પ્રથમ જ્ઞાન પછી દયા રે, દશવૈકાલિક વાણી રે ભવિકજન;
ભેદ એકાવન તેહના રે, સમજો ચતુર મુજાણુ રે ભવિકં નાં ૩

દુહા

બહુ કોડો વરસે ખપે, કર્મ અજ્ઞાને જેહ;
જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમાં, કર્મ ખપાવે તેહ.

ઢાળ

નાજી નમો પદ સાતમે, જેથી જાણે દ્રવ્ય ભાવ, મેરે લાલ;
 જાણે જ્ઞાન ક્રિયા વળી, તિમ ચેતન ને જડભાવ, મેરે લાલ. નાં ૧
 નરગ સરગ જાણે વળી, જાણે વળી મોક્ષ સંસાર, મેરે લાલ;
 હેય જ્ઞેય ઉપાદેય લહે, નિશ્ચય ને વ્યવહાર. મેરે લાલ. નાં ૨
 નામ ઇવાજી દ્રવ્ય ભાવજે, વળી સગનયં ને સમ્ભંગ, મેરે લાલ;
 જિનમુખ પદ્મદહથકી, લહે જ્ઞાનપ્રવાહ સુગંગ. મેરે લાલ. નાં ૩

પરમાર્થ એવો છે કે આત્માના સર્વ ગુણમાં જ્ઞાનગુણુ પ્રધાન છે. તેના મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યાય અને કેવળ એ પાંચ મુખ્ય ભેદ છે. તેના ઉત્તરભેદ સર્વ મળીને ૫૧ થાય છે. શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રમાં પહેલું જ્ઞાન અને પછી દયા કહી છે, અર્થાત્ જ્ઞાનવડે જ દયાની સાર્થકતા છે. પ્રથમ દયાનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના તેનું યથાવિધિ આરાધન થવું જ મુશ્કેલ છે, તેથી જ અજ્ઞાની જીવની સઘળી ક્રિયા આંધળી કહી છે. ‘ક્રિયા કરત ધરત હે મમતા, આઈ ગલેમે ફાંસી’ આ વાક્ય તેવા મૂઢમતિ અજ્ઞાની જીવોને જ લાગુ પડે છે. સમ્યજ્ઞાનવડે જ જીવાજીવાદિ તત્ત્વનો યથાર્થ ઓધ થઈ શકે છે. તત્ત્વસ્વરૂપને યથાર્થ જાણવાથી જ્ઞાની પુરુષ આદરવા યોગ્ય વસ્તુને આદરી શકે છે અને તજવા યોગ્ય વસ્તુને તજી શકે છે. અજ્ઞાની જીવને તેવી ગતાગમ જ નહીં હોવાથી તે કેવળ કલ્પિત સુખમાં જ મુંઝાઈ રહે છે. જ્ઞાની પુરુષ દ્રવ્ય અને ભાવ વિષય શું છે તે સારી રીતે જાણી તેનો યથાવસર પરિહાર કરી શકે છે ત્યારે અજ્ઞાની જીવ વિવેકશૂન્યતાથી તેને સમજી કે તજી શકતો નથી. દ્રવ્યવિષયી કદાચ એક

ભવમાં દુઃખ થાય છે ત્યારે ભાવવિષયી તો ભવોભવ ભટકવું પડે છે. વિષયકષાયાદિને ભાવવિષય સમજીને જ્ઞાની પુરુષો ભવભીરુતાથી તેનો સંકલ્પપૂર્વક પરિહાર કરે છે. ભાવવિષય ખાવા કરતાં દ્રવ્યવિષય ખાવું તેઓ ખુશીથી કબૂલ કરે છે. દેહાદિક જડ પદાર્થો ઉપરનો મમતાભાવ તજીને પવિત્ર ચારિત્ર સેવવા જ્ઞાની પુરુષો સાવધાન થાય છે અને તેમ કરી પોતાનું અને પ્રસંગે પરનું પણ કલ્યાણ કરી શકે છે. દુનિયામાં જેટલા જેટલા જોય પદાર્થો છે તે સર્વે જ્ઞાનના પ્રભાવે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણવા દેખવા જ્ઞાની સમર્થ થાય છે. આવું તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ પ્રકારે આદરવા યોગ્ય છે. મધ્યસ્થતાપૂર્વક નય, ગમ ભંગ અને નિક્ષેપાયુક્ત સર્વજ્ઞભાષિત સ્યાદ્રાદવાળું વચન સર્વથા પ્રમાણ કરવા યોગ્ય છે. સર્વથા રાગ-દ્વેષ અને મોહથી રહિત એવું સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી ભગવાનનું વચન કદાપિ પણ બાધિત કોઈ શકતું જ નથી. સર્વજ્ઞભાષિત વચનને રુચિપૂર્વક શ્રવણ-મનન કરનાર પ્રાણી સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મપુરુષના વચનનો-તેના શુદ્ધ આશયનો અવબોધ થવો તેને જ સમ્યગ્જ્ઞાન અથવા તત્ત્વજ્ઞાન કહ્યું છે. આવા નિર્મળ જ્ઞાનની અપેક્ષા દરેક મોક્ષાર્થી જનને અવશ્ય રહે છે. તાત્પર્ય કે આવા તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વદર્શન અને તત્ત્વઆચરણ વિના કોઈની કદાપિ મુક્તિ થતી નથી, માટે જ શાસ્ત્રકાર આવા ઉત્તમ જ્ઞાનનો સમ્યગ્ પ્રકારે આદર કરવાને અને તેથી વિપરીત જ્ઞાન-કહો કે અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરવાને ભવ્ય પ્રાણીઓને આગ્રહ કરે છે; છતાં કોઈ વિરલા ભવ્ય જીવો જ તેનો આદર કરી શકે છે અને બીજા તો કેવળ અજ્ઞાનનો જ આદર કરે છે. શાસ્ત્રકાર તે હકીકત દષ્ટાંતપૂર્વક દર્શાવે છે—

ભુંડની પાસે ભાતભાતની રસવતી મૂકશે. તો પણ તે તેનો અનાદર કરીને વિદ્યાની ખાડમાં જઈ તેમાં જ મગ્ન થઈ રહેશે, તેમ મૂઢમતિ અજ્ઞાનીને અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી વિધવિધ ફાયદા બતાવી શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા તમે આગ્રહ કરશો તો તે સર્વનો અનાદર કરીને પોતાને પ્રિય એવા અજ્ઞાનની જ પુષ્ટિ કરવા પ્રયત્ન કરશે; અર્થાત્ મોહવશ અજ્ઞાનીને અજ્ઞાન જ પ્રિય લાગશે તેથી જ્ઞાનાભ્યાસ કરાવવા તેને માટે કરેલો તમારો પ્રયાસ નિષ્ફળ પ્રાય જ થશે. તેટલો જ અથવા તેથી ઓછો પ્રયત્ન જો તમે જ્ઞાનરુચિવંત એવા જિજ્ઞાસુ જનોને માટે કરશો તો તે સહેજે સફળ થઈ શકશે, કેમકે જેમ રાજહંસ પક્ષીને સ્વાભાવિક રીતે જ ગંદા-અશુચિ સ્થાન પસંદ પડતા નથી તેથી તે માનસસરોવર જેવા ઉત્તમ સ્થાનને જ પસંદ કરી તેમાં જ મગ્ન રહે છે તેમ જ્ઞાનરુચિ જિજ્ઞાસુ જનોને પણ સ્વાભાવિક રીતે જ અજ્ઞાન અથવા અજ્ઞાનીની સોબત અપ્રિય હોવાથી તે તેનો પોતે જ ત્યાગ કરી જ્યાં જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનીની ગોષ્ઠીનો અપૂર્વ લાભ મળી શકતો હોય ત્યાં રહેવું પસંદ કરે છે. પોતાને ઈષ્ટ એવા અભિનવ જ્ઞાનપ્રાપ્તિવાળું સ્થાન જ તેને પ્રિય લાગે છે. તેવાં રમણિક સ્થાનમાં જ જ્ઞાનરુચી જીવોને વિશેષ રતિ જાગે છે તેથી તેવા સ્થાનને પોતે પ્રીતિથી સેવી બનતા પ્રયત્નથી અભિનવજ્ઞાનનો લાભ સંપાદન કરે છે. તેવા યોગ્ય સ્થળમાં રહી પ્રમાદ રહિત સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રનો યથાયોગ્ય ખપ કર્યા કરે છે. આવા વિવેકી હંસથી પોતાનો અને પરનો પણ ઉપકાર થઈ શકે છે, અને તેઓ વીતરાગ પ્રભુના પવિત્ર વચનને યથાર્થ રીતે અનુસરનાર હોવાથી અંતે રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિ દોષોનું

ઉન્મૂલન કરવાને સમર્થ થઈ શકે છે. એવી સ્વાભાવિક શક્તિ પ્રગટ કરવાથી જ તેઓ જગજયવંતા જૈન નામને સાર્થક કરે છે. રાગદ્વેષાદિક વૈરીનો પરાભવ કરવાની કંઈ પણ શક્તિ વિનાના નિઃસત્ત્વ જનો તો કેવળ નામના જ ‘જૈન’ છે. ‘જૈન’ એવા ગુણ વિનાના ઉપનામ માત્રથી કોઈનું કંઈ પણ કલ્યાણ થતું નથી. ‘જૈન’ નામને સાર્થક કરવાને રાગદ્વેષાદિક સકળ દોષોનો સર્વથા જય કરનાર શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુનાં પવિત્ર વચનને- તેમના શુદ્ધ આશયને અનુસરી પોતાના રાગદ્વેષાદિક દોષોને દૂર કરવા બનતો યત્ન કરવો જોઈએ. ‘જૈન’ નામ ધારણ કરીને ઊલટા પોતાના રાગાદિ દોષોનું પોષણ કરી પ્રભુના પવિત્ર વચનોનો, તેમના પવિત્ર આશયનો મોહવશ થઈ અનાદર કરીએ તો આપણે આપણા પવિત્ર ‘જૈન’ નામને કલંકિત જ કરીએ છીએ. દરેકે દરેક મોક્ષાભિલાષી ‘જૈન’ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને પ્રરૂપેલા અને ગણધર આચાર્યાદિકે ઉપદેશેલા માર્ગને અનુસરીને જ ચાલવું જોઈએ. તેમાં જ દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી પોતાનું ખરું હિત સમાયેલું સમજવું જોઈએ. દરેકે દરેક મોક્ષાર્થી સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક કે શ્રાવિકાએ સદ્ગુરુ સમીપે વિનયબહુમાનપૂર્વક સર્વશકથિત શાસ્ત્રનું યથાવિધિ પ્રમાદરહિત શ્રવણ તથા મનન કરી, સ્વકર્ત્ત્વ્યને સારી રીતે સમજી, તે પ્રમાણે વર્તનમાં મૂકવાને ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. શાસનના નેતા પુરુષોએ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને યથાર્થ અનુસરીને ચાલવારૂપ અર્હ- જ્ઞીતિનું કોઈ પણ ઉદ્ધંધન ન કરે એવો સમયાનુકૂળ આચાર- વિચાર જાહેર રીતે જણાવવો જોઈએ. તેઓએ ‘જૈન શાસન’- રૂપ નાવ બહુ જ ડહાપણ અને દુરંદેશીથી ચલાવવું જોઈએ. તેમ જ તેમના અનુયાયી જનોએ પણ પોતાના અને શાસનના

અભ્યુદયને માટે સ્વસ્વકર્ત્ત્વ્યકર્મમાં સાવધાન થઈ વર્તવું જોઈએ. જૈનશાસનમાં સત્ય જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન યા નિશ્ચિત કલ્યાણકારી જ્ઞાન કોને કહેવામાં આવે છે ? તેનું સમાધાન શાસ્ત્રકાર હવે જણાવે છે—૧.

“ નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં ” અથવા ‘ મા રુષ મા તુષ ’ એવા એક પણ પરમાર્થયુક્ત પદનું વારંવાર આત્મામાં રટન કરવામાં આવે, તેનો પરમાર્થ-વાચ્યાર્થ વારંવાર શાંતિથી વિચારવામાં આવે, તેના વાચ્યાર્થની સાથે એકતા કરવામાં આવે અને એમ કરીને આત્મામાં અનાદિકાળથી જડ ઘાલીને જેઠેલા રાગાદિ દોષોને સમૂળગાં દૂર કરવામાં આવે તે જ્ઞાનને જ કલ્યાણકારી તત્ત્વજ્ઞાન કહેવું યુક્ત છે. આવા એક એક પદના પણ પુષ્ટ આલંબનથી અનેક જીવોનું કલ્યાણ થયું છે, તો તેવા કલ્યાણકારી અનેક પદવાળા શ્રુતજ્ઞાનનું તો કહેવું જ શું ? તેવા અધિક તત્ત્વજ્ઞાનથી તો પોતાનું, પરનું તથા ઉભયનું હિત થઈ શકે છે. પરંતુ પવિત્ર જૈનશાસનમાં એવો એકાંત આગ્રહ તો નથી જ કે પ્રમાણમાં વધારે જ્ઞાન હોય તેનું જ કલ્યાણ થઈ શકે અને થોડા જ્ઞાનવાળાનું કલ્યાણ થઈ ન શકે. થોડા પણ તત્ત્વજ્ઞાનવાળાનું અવશ્ય કલ્યાણ થઈ શકે એવો આ શ્લોકનો પરમાર્થ પ્રગટ દીસે છે, એમાં કંઈ પણ શંકા જેવું દેખાતું નથી, પરંતુ ભાગ્યવશાત્ સદ્ગુરુકૃપાથી તેવા તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિક લાભ થાય તો તે સ્વપરને વિશેષ હિતકારી થઈ શકે છે. જે એક પણ પદના પુષ્ટ આલંબનથી આત્માનું કલ્યાણ બતાવ્યું તે પદ ભાવનામય થઈ જવું જોઈએ. ‘ નમો અરિહંતાણં ’ અથવા ‘ નમો સિદ્ધાણં ’ એ પદની સાથે એવી એકતા-તન્મયતા થવી જોઈએ કે ‘ એ તે હું. ’ જેવું શુદ્ધ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ

તેમણે પ્રગટ કર્યું તેવું જ શુદ્ધ સ્વરૂપ પોતાને પ્રગટ થાય, પોતાના સર્વ કર્મ દૂર જાય અને પોતાનો આત્મા નિર્મળ, નિષ્કલંક, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, પરમશાંત અને સર્વશક્તિમાન થાય એવી શુદ્ધ નિર્દોષ ભાવનાથી જ ઉક્ત પદ્ધતિ સેવન કરવામાં આવે. ‘માસતુષ’ મુનિની પેરે ‘મા રુષ મા તુષ’ એવા એક પણ પદ્ધતિ શુદ્ધ નિષ્ઠાથી સ્મરણ કરવામાં આવે, તેના પરમાર્થ સામે ક્ષણે ક્ષણે પોતાનો ઉપયોગ જાગૃત થતો જાય, ગમે તેવા સમ કે વિષમ સંયોગમાં પોતે રાગ કે રીસ ન જ કરવા લક્ષ રાખી શકે, અને એમ કરતાં કરતાં અનુક્રમે સર્વ રાગદ્રેષાદિકનો ક્ષય પણ કરી શકે. એવા પવિત્ર લક્ષથી એક અથવા અનેક પદ્ધતિ સ્મરણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી ઠોઠપણ જીવનું કલ્યાણ થઈ શકે છે. સર્વ આગમનો એવો જ ઉત્તમ આશય છે. સર્વ સદાચાર સેવવાનો એવો જ હેતુ હોય છે, કે જેથી આત્મા રાગ, દ્રેષ અને મોહાદિકથી મુક્ત થઈ સહજ સ્વાભાવિક સુખનો સતત ભોક્તા થઈ શકે. રાગદ્રેષાદિક દોષથી સર્વથા મુક્ત થયેલા શ્રી વીતરાગ પરમાત્માએ લગ્ય પ્રાણીઓના એકાંત હિતને માટે જ એવા ઉત્તમ પદ્ધતિ આલંબન લેવા ઉપદેશોલ્લેખ છે. જેમ શ્રદ્ધાપૂર્વક મંત્રપદ્ધતિ સ્મરણ કરતાં વિષધરનું વિષ ઉતરી જાય છે તેમ શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી, શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને પ્રરૂપેલાં અને ગણધરાદિકે ગૂંથેલા શાસ્ત્રવચનનું સ્મરણાદિક કરતાં ગમે તેવાં કઠણ કર્મના બંધ પણ તૂટી જાય છે, રાગાદિક દોષોનો ક્ષય થઈ જાય છે અને પરમ નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. રાગાદિક દોષોના વિજેતા, કેવળજ્ઞાનાદિક અનંત ગુણના સ્વામી અને નરેન્દ્ર, દેવેન્દ્ર તથા યોગીન્દ્રને પણ માન્ય એવા જિનેશ્વર પ્રભુનાં પવિત્ર વચનને શુદ્ધ ભાવનાથી

અનુસરનાર ભવ્ય આત્મા જ ‘જૈન’ નામને સાર્થક કરે છે. શુદ્ધ ભાવના વિનાનું ગમે તેટલું ઘણું પણ લૂખું જ્ઞાન તો કેવળ ભારભૂત જ થાય છે; તેથી કંઈ આત્માનું કલ્યાણ થઈ શકતું નથી. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અન્યત્ર એક પદમાં ‘જૈન’ શબ્દનો પરમાર્થ બતાવ્યો છે. તે પદ અત્યંત ઉપ-યોગી હોવાથી અહીં પ્રસંગોપાત ટાંક્યું છે—

રાગ ધન્યાશ્રી

પરમ ગુરુ ! જૈન કહો ક્યોં હોવે ?
 ગુરુ ઉપદેશ બિના જન મૂઢા, દર્શન જૈન વિગોવે. પરમ૦ જૈન૦ ૧
 કહત કૃપાનિધિ સમજલ ઝીલે, કર્મ મયલ જે ધોવે;
 બહુલ પાપમલ અંગ ન ધારે, શુદ્ધ રૂપ નિજ જેવે. ૫૦ ગુ૦ જૈ૦ ૨
 સ્વાદ્વાદ પૂરન જે જાને, નયગભિત જસ વાચા;
 ગુન પર્યાય દ્રવ્ય જે બૂઝે, સોઈ જૈન હે સાચા. ૫૦ ગુ૦ જૈ૦ ૩
 ક્રિયામૂઢમતિ જે અજ્ઞાની, ચાલત ચાલ અપૂઠી;
 જૈન દશા ઉનમેહી નાહિં, કહે સો સખ હી જૂઠી. ૫૦ ગુ૦ જૈ૦ ૪
 પરપરિનતિ અપની કર માને, કિરિયા ગર્વે ઘેલો;
 ઉનકું જૈન કહો કયું કહિયે, સો મૂરખમે પહેલો. ૫૦ ગુ૦ જૈ૦ ૫
 જ્ઞાન ભાવ જ્ઞાન સખમાંહી, શિવસાધન સહીએ;
 નામ ભેખસેં કામ ન સીઝે, ભાવ ઉદાસે રહીએ. ૫૦ ગુ૦ જૈ૦ ૬
 જ્ઞાન સકલ નય સાધન સાધો, ક્રિયા જ્ઞાનકી દાસી;
 ક્રિયા કરત ધરત હે મમતા, યાહિ ગલેમેં ફાંસી. ૫૦ ગુ૦ જૈ૦ ૭
 ક્રિયા બિના જ્ઞાન નહિં કબહુ, ક્રિયા જ્ઞાન બિનુ નાહિં;
 ક્રિયા જ્ઞાન દોઉ મિલત રહેતુ હે, જ્યોં જલરસ જલમાંહી. ૫૦ ગુ૦ જૈ૦ ૮

ક્રિયા મગનતા બાહિર દિસત, જ્ઞાનશક્તિ જસ ભાંજે;
સદ્ગુરુ શીખ સુને નહિં કબડુ, સો જન જનતે લાજે. ૫૦ ગુ૦ જૈ૦ ૯
તત્ત્વબુદ્ધિ જિનકી પરણુતિ હે, સકલ સૂત્રકી ફૂંચી;
જગ જસ વાદ વદે ઉનહીકો, જૈન દશા જસ ઊંચી. ૫૦ ગુ૦ જૈ૦ ૧૦

ઉપર્યુક્ત પદમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ સંક્ષેપથી પણ સ્ફુટ રીતે ‘જૈન’ શબ્દનો અર્થ બતાવ્યો છે તેનું દરેક આત્માર્થી જનોએ સારી રીતે મનન કરી, પોતામાં રહેલી ખામીઓ તરફ લક્ષ દોરી, ખરું જૈનપણું પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે. આપણામાં અનાદિ કાળથી મૂળ ઘાલીને રહેલા રાગદ્વેષાદિક દોષો, શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને બોધેલાં સદ્વચનોનું આદર-પૂર્વક શ્રવણ કરી, તે મુજબ યથાશક્તિ યતન કરવાથી સુધરી શકે તેમ છે; છતાં જો આપણે પ્રમાદશીલ થઈ છતી સામગ્રીએ શાસ્ત્રશ્રવણ કરીએ નહિં, કદાચ જેમતેમ શ્રવણ કરીએ પણ તેમાં શું રહસ્ય ઉપદેશોલું છે તેનો જોઈએ તેવો વિચાર કરીએ નહીં તો આપણું ખરું હિત કેમ સાધી શકાય? તેનો સાચો રસ્તો આપણને સૂઝે નહીં અને તેથી આપણે ‘સુખના અર્થી’ છતાં પરિણામે દુઃખદાયક માર્ગને જ સુખકારી માનીને સેવી લઈએ, એમ સ્વાભાવિક રીતે બનવા યોગ્ય છે; માટે સર્વથી શ્રેષ્ઠ રસ્તો એ છે કે આપણે આપણા પોતાના કલ્યાણને માટે તત્ત્વજ્ઞાની અને તત્ત્વદેશક ગુરુના વચન ઉપર પ્રતીતિ રાખીને આપણને યોગ્ય હિતમાર્ગનો જે તેઓ બોધ આપે તેને આદર-પૂર્વક શ્રવણ કરી, તેમાં કેવું સુંદર રહસ્ય રહેલું છે તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી, તે સદુપદેશને હૃદયમાં ધારી રાખી,

આપણી શક્તિને છુપાવ્યા વિના બનતી કાળજીથી તેનો અમલ કરવાને-તેને કર્તવ્યમાં મૂકવાને તત્પર રહેવું.

જો આ પ્રમાણે શ્રદ્ધા અને લક્ષ્યપૂર્વક સદ્ગતિને સેવવામાં આવે તો અદ્યકાળમાં રાગાદિ દોષો પાતળા પડે, જ્ઞાનાદિક ગુણો વૃદ્ધિ પામે અને શુદ્ધ ચારિત્રની પુષ્ટિ થતાં આત્મામાં સહજ શાંતિ-સ્થિરતા-સમાધિ ઉત્પન્ન થાય અને તેનાવડે સર્વ તાપને ઉપશમાવી-ખપાવી પરમ નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત કરવામાં આવે, જેથી આત્મા નિર્મળ થાય અને સહજ સ્વાભાવિક સુખ-સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય. આવું તત્ત્વજ્ઞાન જ મોક્ષાર્થી જનોને માન્ય હોવાથી આદરવા યોગ્ય છે; અને બાકીનું મિથ્યા આડંબરવાળું જ્ઞાન તો કેવળ બોળરૂપ બાણીને આત્માર્થી જનોએ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે, એમ શાસ્ત્રકાર સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે. ૨

જે જ્ઞાનવડે અંતરની શુદ્ધિ થાય, કર્મભળ હૂર બાય અને રાગાદિ દોષો નાશ પામે તેને શાસ્ત્રકાર સમ્યગ્જ્ઞાન અથવા તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે. જેથી આત્માનું સહજ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય તે જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે. બાકીનું જ્ઞાન માત્ર આડંબરરૂપ હોવાથી અપ્રમાણ છે. તત્ત્વજ્ઞાનને અભિનવદીપક અથવા અભિનવસૂર્ય સમાન કહ્યું છે, કેમકે તે અંતરનો અંધકાર હૂર કરવાને સમર્થ છે. જે જ્ઞાનનો ઉદય થયા છતાં રાગાદિ અંધકાર હૂર થઈ શકે નહિ તેને શાસ્ત્રકાર તત્ત્વથી જ્ઞાન જ કહેતા નથી. કેવળ આડંબરરૂપ અથવા બોળરૂપ હોવાથી તેને શાસ્ત્રકાર અજ્ઞાન કહીને બોલાવે છે; માટે જ તેવું મિથ્યાઆડંબરરૂપ અથવા કેવળ બોળરૂપ જ્ઞાન અપ્રમાણ કહ્યું છે.

આત્માનું સહજ સ્વરૂપ તો સ્ફટિક રત્નની જેવું નિર્મળ-

નિષ્કલંક હોય છે; પરંતુ જેમ સ્ફટિક ઉપર રાતું કે કાળું ફૂલ મૂકવાથી તેનું મૂળ રૂપ બદલાઈને તે કેવળ રાતું યા તો કાળું જ દેખાય છે તેમ આત્માને પણ પુણ્યપાપરૂપ કર્મઉપાધિ લાગવાથી તેનું સહજ સ્વરૂપ બદલાઈને રાગદ્વેષરૂપી પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી જ આત્મા રાગી કે દ્વેષી દેખાય છે, પણ ખરી રીતે તેનું મૂળ સ્વરૂપ જોતાં તે તેવો નથી. તે તો શુદ્ધ સ્ફટિકવત્ નિર્મળ છે. ફક્ત ઉપાધિ સંબંધથી વ્યવહારમાં તેવો દેખાય છે, પરંતુ જો સ્ફટિક ઉપર મૂકેલું રાતું કે કાળું ફૂલ સમજીને દૂર કરી નાખવામાં આવે તો તે સ્ફટિક જેવું ને તેવું શુદ્ધ-નિર્મળ બાસે છે. તેમ આત્માને પણ વિધવિધ હેતુથી લાગેલી પુણ્ય પાપરૂપ કર્મઉપાધિ સમજીને ચત્નથી દૂર કરવામાં આવે તો ‘ધર્માધર્મક્ષયાન્મોક્ષઃ’ પુણ્યપાપરૂપ ઉપાધિનો સર્વથા નાશ થયાથી આત્માનું સહજ શુદ્ધ નિષ્કલંક સ્વરૂપ અનાયાસે પ્રગટ થવા પામે છે, એમાં કાંઈ પણ શંકા કરવા જેવું નથી, પરંતુ ઉપાધિને ઉપાધિરૂપ સમજવી જ મુશ્કેલ છે; તેમ નહિં સમજાયાથી જ જીવ મોહવશ ઉપાધિને આદરી લે છે. જેમ ઝવેરી રત્નપરીક્ષામાં કુશળ હોવાથી રત્ન સંબંધી સ્વરૂપ સારી રીતે જાણી શકે છે, તેવું અન્ય અકુશળ મનુષ્ય જાણી શકતા નથી, તેમ સદ્ગુરુની સેવાવડે જેને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે જ ઉપાધિને યથાર્થ ઉપાધિરૂપ સમજી શકે છે, એવા તત્ત્વજ્ઞાની જનો જ ઉક્ત ઉપાધિ ચત્નથી દૂર કરી પોતાનું સહજ શુદ્ધ નિરુપાધિક સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકે છે. જ્યારે આત્મા અનાદિની વળગેલી ઉપાધિને યથાર્થ ઓળખે છે ત્યારે તે ઉપાધિને લઈને પ્રાપ્ત થયેલા ગમે તેવા સમ યા વિષમ સંયોગોમાં તત્ત્વજ્ઞને મૂંઝાવું

પડતું જ નથી. એવા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે તત્ત્વથી ઉક્ત ઉપાધિને દૂર કરી નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ હોય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનના યોગથી સમક્રિતની શુદ્ધિ થાય છે અને અનુક્રમે ચારિત્રધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે સમ્યગ્-દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની એકત્ર સહાયથી આત્મા ઉક્ત ઉપાધિથી મુક્ત થઈ પોતાનું સહજ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી પરમ નિવૃત્તિપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જ્યારે મોહનીય વિગેરે કર્મનો ક્ષયોપશમ થયાથી રત્નત્રયીનો ઉદય થાય છે ત્યારે પ્રગટ થયેલ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવડે ચક્રવર્તી પોતાના છ ખંડના સામ્રાજ્યને પણ તૃણ તુલ્ય લેખીને તણ દેતાં વિલંબ કરતો નથી, તો ખીજાનું તો કહેવું જ શું? પરંતુ જ્યાં સુધી મોહનીય કર્મનો પ્રબળ ઉદય વર્તતો હોય છે ત્યાંસુધી તો દુનિયાની મોહમાયામાં મૂંઝાઈ મિથ્યાભિમાનથી ‘હું’ અને ‘મારું’ માની લેવાથી મૂઢમતિ જીવ એક તુચ્છ વસ્તુને પણ તણ શકતો નથી. જ્યારે ઉક્ત મોહનીય કર્મ ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યારે પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્તમ વૈરાગ્યવડે ચક્રવર્તી અને ભિક્ષુક પણ સમાન જણાય છે. શુદ્ધ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવંત સાધુને કોઈ પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ કે ભાવમાં પ્રતિબંધ હોતો નથી. તે નિઃસ્પૃહભાવે સર્વત્ર પ્રતિબંધરહિતપણે જ વિચરે છે, તે નિરંતર સ્વસ્વભાવમાં જ રમણ કરતા ફરે છે પણ પરભાવમાં રમણ કરતા નથી. એવા સ્વભાવરમણી-આત્મારામી પુરુષને કર્તૃત્વ અભિમાન તો હોય જ શાનું? તે તો સર્વત્ર સાક્ષી-ભાવે જ રહે છે અને તેથી જ કમળની જેમ નિર્લેપ રહેવાથી તેમને કંઈ પણ રાગાદિકનો લેપ લાગતો નથી. તેમને તત્ત્વદષ્ટિથી કયાંય પણ બંધાવાનું થતું નથી. ગમે તેવાં વિષમ

કારણ પણ તેમને તો સમ થઈને પરિણમે છે, તેથી ગમે ત્યાં તેમને કર્મનિર્જરા થાય છે. તત્ત્વદષ્ટિ જીવને જેમ જેમ આત્મ-રમણુ યાને ઔદાસિન્ય વૃત્તિથી કર્મનિર્જરા થાય છે તેમ તેમ ઉપાધિરહિત થવાથી સહજ શુદ્ધિ થતી જાય છે. એવા સતત અભ્યાસથી અનુક્રમે સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત થઈ તત્ત્વદષ્ટિ આત્મા અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર અને અનંત વીર્યાત્મક પોતાના સહજ નિરુપાધિક સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે રત્નત્રયીના પ્રભાવથી લોકાચ્ચ સ્થિતિને લજી નિરંતર નિર્દ્વંદ્વ-નિરુપાધિક સુખમાં જ તત્ત્વજ્ઞાની અને તત્ત્વદષ્ટિ પુરુષો મગ્ન રહે છે. જેનાવડે ઈષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ થાય તે જ તેનાં સફળ કારણ કહેવાય છે, બાકીનાં તો આકાશપુષ્પવત્ નિષ્ફળ કારણ સમજવાં યોગ્ય છે. તેવી રીતે જે જ્ઞાનવડે મુમુક્ષુને અભિષ્ટ એવા મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ થાય તે જ જ્ઞાન અને તે જ દર્શન પ્રમાણુ છે; મોક્ષપદ દેવાને અસમર્થ એવું અન્ય આડં-બરવાળું જ્ઞાન અને દર્શન અપ્રમાણુ છે. એ જ વાતનું સમર્થન કરતા થકા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—૩

જેમ ધાંચીનો બળદ ઘાણીને પીલતાં સો કોસ જેટલું ચાલ્યા કરે તો પણ ઠામનો ઠામ જ રહે છે. ગમે તેટલું ગમન કરતાં છતાં તેની ગતિનો જેમ અંત આવતો નથી તેમ શુદ્ધ સાધ્યદષ્ટિ વિના, શુદ્ધ લક્ષ વિના પરને પરાસ્ત કરવા-પરમત-ખંડન અને સ્વમતમંડન કરવા ગમે તેટલા વાદવિવાદ કરે તે સર્વ મિથ્યા છે. તે કેવળ શુન્કવાદ, બકવાદ અથવા વિતંડા-વાદ તુલ્ય જ છે. નથી થવાનું તેથી સ્પષ્ટિત કે નથી સધાતું તેથી પરહિત. શુન્ક વાદવિવાદથી તો કેવળ ઉભયનું બગડે જ

છે, માટે જ શાસ્ત્રમાં એવા મિથ્યા વાદવિવાદ કરવાનો નિષેધ દ્વરમાવવામાં આવ્યો છે. ફક્ત જે સ્વપરસમયના સારી રીતે જાણુ હોય તેવા સમર્થ પુરુષને જ અન્ય તત્ત્વાભિલાષીની સાથે ધર્મવાદ કહો કે સંવાદ કરવાની શાસ્ત્રકારે સંમતિ આપી છે, પરંતુ જેની સાથે એવો ધર્મસંવાદ કરવામાં આવે તે માણસ સ્વસમયનો જાણુ, અનાગ્રહી, યુક્તિને યથાર્થ સમજનારો, શાંત પ્રકૃતિનો અને મધ્યસ્થ દૃષ્ટિવાળો હોવો જોઈએ. આવા યોગ્ય-અધિકારી માણસની સાથે ધર્મસંવાદ કરવામાં તત્ત્વથી કંઈ પણ ગેરફાયદો નહિ પણ ફાયદો જ બતાવ્યો છે. એવા લાયક માણસની સાથે ધર્મસંવાદ કરતાં સર્વ રીતે લાભ જ ઠહ્યો છે. હારવાથી પણ લાભ અને જીતવાથી પણ લાભ જ થાય છે. હારવાથી પોતાની ન્યૂનતા સમજાયાથી તે ન્યૂનતા દૂર કરવાને અધિક ઉદ્યમ સેવાય છે, અને જીતવાથી તો સામાનો મોહ દૂર થાય છે. મોહ દૂર થવાથી તત્ત્વાભિલાષી હોવાને લીધે તે તરત શુદ્ધ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરી લે છે, પરંતુ તેવા અધિકાર વિનાના યોગ્યતાશૂન્ય કેવળ જડવાદી અને કદાગ્રહીની સાથે તો વાદ કરવાથી બંને રીતે ગેરફાયદો જ ઠહ્યો છે. હારવાથી શાસનની લઘુતા થાય છે અને જીતવાથી સામો માણસ શાસન ઉપર દ્રેષ રાખે છે તેમ જ તેની આજીવિકાદિમાં પણ હાનિ પહોંચે છે. માટે ગમે તેમ હોય પણ તેવા અનધિકારીની સાથે બંને ત્યાં સુધી વાદમાં ઉતરવું જ નહિ; કેમ કે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પવિત્ર હેતુ તો સ્વપરના મોહનો નાશ કરીને શુદ્ધ ચારિત્રત્વ સેવન કરી પરમપદ પ્રાપ્ત કરવાનો જ છે. તે ‘વાદાય વિદ્યા’-શુષ્ક વાદવિવાદ માત્રથી નિષ્ફળ કરવા યોગ્ય નથી; પરંતુ ‘તત્ત્વધીર્વિદ્યા’ વસ્તુને

વસ્તુગત જાણી સ્વપરને, જડચેતનને, ગુણદોષને, હિતાહિતને, ઉચિતઅનુચિતને, પુણ્યપાપને, બંધમોક્ષને, યાવત્ કર્તવ્યા-કર્તવ્યને સારી રીતે સમજી, સદ્વિવેક ધારી, શુદ્ધ તત્ત્વનો સ્વીકાર અને અશુદ્ધ તત્ત્વનો ત્યાગ કરીને તેની સફળતા જ કરવાની છે. તેવી સફળતા તો ‘અનિત્ય અશુચિ અને અનાત્મિક એવી દેહાદિક પરવસ્તુમાં અનાદિકાળથી અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનના ચેગે લાગી રહેલી ખોટી મમતા-માયાને તજી શુદ્ધ અને શાશ્વત એવા પોતાના આત્મધર્મમાં જ મમતા ધારણ કરવાથી થઈ શકવાની છે. એ પણ શુદ્ધ ચારિત્રપાત્ર સદ્ગુરુ સમીપે રુચિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સર્વજ્ઞદેશિત શાસ્ત્રનું યથાવિધિ શ્રવણ-મનનાદિક કરતાં સંભવે છે. તેથી દરેક આત્માર્થી જને એવા ઉત્તમ ગુરુની શોધ કરીને વિનય-બહુમાનપૂર્વક તેમની સમીપે શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવું ઉચિત છે. આદરપૂર્વક શાસ્ત્ર શ્રવણ કરીને અનુકૂળતા મેળવી તેના ઉપર મનન કરવું, તેમાંથી તત્ત્વ ખેંચી સાર વસ્તુનો સ્વીકાર કરી લેવો એટલે કે પોતાથી જે વાતનું સુખે પાલન થઈ શકે એવું સમજાય તેને કૃતિમાં મૂકવાને પ્રયત્ન કરવો અને જે વસ્તુનું પાલન કરવું હુઃશક્ય અથવા અશક્ય પ્રાય દેખાય તેની લાવના માત્ર રાખવી ઉચિત છે, પરંતુ સદ્ગુરુ સમીપે લાગ્યવશાત્ શાસ્ત્ર શ્રવણ કરીને તેને પ્રમાદને વશ થઈ વ્યર્થ ગુમાવી દેવું તે તો ઉચિત નથી જ. પણ પણ ચર્ચણ કરીને તેને પાછું વાગોળે છે તો જ તેનું સારું પરિણમન થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોએ તો જરૂરાજરૂર યથેષ્ટ શાસ્ત્રશ્રવણ કરીને તેનું સારી રીતે પરિણમન થાય એવી રીતે સ્થિરતાપૂર્વક તેનું મનન કરવું જ જોઈએ. શાસ્ત્ર-શ્રવણ અને મનન કર્યું તો જ કહેવાય કે જો આપણને વસ્તુ-

તત્ત્વનો યથાર્થ યોધ થાય, આપણું અજ્ઞાન અંધકાર દૂર થાય, વસ્તુતત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા—પ્રતીતિ થાય, અશ્રદ્ધા તથા શંકાદિક દોષો દૂર જાય, આપણું વર્તન દ્રવ્યથી અને ભાવથી સુધરે, આપણા અનાદિના સંગી છતાં શત્રુભૂત એવા કામક્રોધાદિક અંતરંગ વિકારોને આપણે દાબી શકીએ, ઈન્દ્રિયવર્ગને દમી શકીએ અને આત્મસંયમમાં સદા સહાયભૂત એવાં સદ્ગુણો આપણે પ્રસન્નપણે સેવન કરી શકીએ. જે આવી રીતે આપણને તત્ત્વબોધ, તત્ત્વશ્રદ્ધા અને તત્ત્વાચરણ અથવા આત્મબોધ, આત્મશ્રદ્ધા અને સ્વભાવાચરણરૂપ ચારિત્રનો કોઈ અંશે લાભ થાય તો જ પવિત્ર શાસ્ત્રનું પુનઃ પુનઃ શ્રવણ કાર્યું ઉચિત ગણાય; નહિં તો વધ્યાપુત્રવત્ શાસ્ત્રશ્રવણાદિક નિષ્ફળ સમજવું. થોડું કે ઘણું ભણીને યાતો સાંભળીને તે સાર્થક કરાય તો જ તે લેખે કહેવાય, નહિં તો ‘ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિ’ એ કહેવત અનુસાર ભણતર માત્ર નિંદાને પાત્ર જ ઠરે. થોડું પણ ભણીને ગણ્યું તેનું જ કહેવાય કે જે હિંસા, અસત્ય, અદત્ત (ચોરી), મૈથુન (કામકીડા), પરિગ્રહ (મૂર્છાભ્રમતા), ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્રેષ, કલહ, આળ—અભ્યાખ્યાન, પૈશુન્ય (ચાડી), રતિ અરતિ (ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ પ્રસંગે હર્ષ કે ખેદ), પરપરિવાદ (પરનિંદા), માયામૃષા (કરવું કંઈ અને કહેવું કંઈ) અને મિથ્યાત્વશબ્દ એ અઢારે પાપસ્થાનકને અધોગતિદાયક ભણીને સર્વથા તેનો ત્યાગ કરે અથવા તેને છાંડવાનો પ્રતિદિન ઉપયોગ રાખ્યા કરે છે, તેમ જ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અસંગતારૂપ પાંચ મહાવ્રતો અથવા પાંચ આણુવ્રતોને સદ્ભાવથી સમજીને અંગીકાર કરે છે, રાત્રિ-લોજનનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે, એટલે રાત્રિસમયે કોઈ પણ

પ્રકારનો ખોરાક ગ્રહણ કરતો નથી. ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા અને સંતોષગુણનું સારી રીતે સેવન કરે છે. મધ્યસ્થતા અથવા નિષ્પક્ષપાતપણાથી સર્વત્ર સમભાવે-સાક્ષીપણે રહે છે. પરવસ્તુમાં મોહને વશ થઈ કર્તૃત્વપણું ધારણ કરતો નથી. ઇષ્ટ વિષય સંયોગે હર્ષ અને અનિષ્ટ સંયોગે ખેદ ધરતો નથી. ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગ વિયોગમાં સમભાવ રાખે છે. વિરક્તપણાના સ્વાભાવિક સુખનો અનુભવ કરે છે. મૂઢમતિ પ્રાણીઓ તો સંસારમાં રચ્યાપચ્યા રહીને પૌઙ્ગલિક સુખની લાલસાથી ક્ષણમાં રાતાતાતા થઈ જાય છે, પરની સાથે કલેશ કરી બેસે છે, કોઈની ઉપર ખોટાં આળ ચઢાવે છે; કોઈને સંકટમાં પાડવાને ખોટી ચાડી ખાય છે; પોતાનું ધાર્યું થાય તો કૂદે છે, હસે છે, તેમાં રાચેમાચે છે અને ધાર્યું ન થાય તો શોકસાગરમાં ડૂબી જાય છે, આકંઠ અને ખેદ કરે છે, પરને ઠગવાને માટે અનેક પ્રપંચ રચે છે, બોલે છે કંઈ અને કરે છે કંઈ, વળી પોતાની ઠગાઈ છૂપાવવાને માયા-પ્રપંચ કરે છે; તેમ જ હિતકારી માર્ગની કેવળ ઉપેક્ષા તથા અશ્રદ્ધા ધારણ કરીને હઠકદાગ્રહવડે અહિત માર્ગને જ આદરે છે, ભૂંડની પેઠે તેમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે. એવા જડમતિ અજ્ઞાની જનોની જ્યારે આવી ઊંધી પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનીજનોની કેવળ સુલટી જ પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેઓ જેમ બને તેમ સલાહશાંતિથી જ કામ લે છે, પોતાના ઉપર આવી પડેલી કોઈ પણ આપત્તિને પોતે ધૈર્યથી સહે છે. તેમાં પોતે કોઈને દોષ દેતા નથી, અરે ! દોષમાંથી પણ ગુણ ગ્રહે છે. સંપત્તિના વખતે વિશેષ નમ્રતા ધારે છે, પોતાની રહેણીકરણી સરખી રાખે છે એટલે પોતે જેવું બોલે

છે તેવું જ પાળે છે, અથવા પોતે બોલે છે થોડું અને કરે છે ઘણું, તે સહુના શ્રેયમાં જ રાજી હોય છે, સરલપણે પોતાથી બની શકે તેટલું પરહિત કરવા તત્પર રહે છે અને હઠ-કઠાગ્રહરહિતપણે હિતવચનને સાંભળે છે, હિતવચનને માન્ય કરે છે, તેમ જ તદ્દનુસાર આચરણ પણ કરે છે.

શાસ્ત્રમાં ફક્ત અષ્ટ પ્રવચનમાતા(પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ) ના બાણુકાર અને તે પ્રવચનમાતાનું શ્રદ્ધાપૂર્વક પાલન કરનાર સાધુને જ્ઞાની કહીને બોલાવ્યા છે, પરંતુ પ્રમાદશીલ એવા નવ પૂર્વધરને પણ અજ્ઞાની કહીને બોલાવ્યા છે, તે પૂર્વોક્ત ન્યાયે કરી જ્ઞાનની સફળતા અથવા નિષ્ફળતાને લઈને જ સમજવું. ગમે તેટલું લાણી બાય પણ જ્યાં સુધી તેનું સમ્યગ્ પરિણમન ન થાય ત્યાં સુધી તે તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય જ નહિ, અને તેવા સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન વિના તત્ત્વથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિ સંભવે જ નહિ. સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શન (શ્રદ્ધા) એ સમ્યક્ચારિત્ર પ્રાપ્તિનાં કારણ છે. સમ્યક્ચારિત્રવડે જ તેમની સાર્થકતા છે, તે વિના તે નિષ્ફળ થાય છે, પરંતુ જ્યારે ત્યારે પણ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન યોગે જ ચારિત્ર સમ્યગ્ રીત્યા પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિના તે પ્રાપ્ત થતું જ નથી માટે જ શાસ્ત્રકારે સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રધાનતા કહી છે. એવા સમ્યગ્જ્ઞાનને માટે જ મુમુક્ષુ જનોએ અહોનિશ યત્ન કરવો ઉચિત છે. થોડું પણ સમ્યગ્જ્ઞાન આત્માને અત્યંત હિતકારી થાય છે તો પછી વિશેષ જ્ઞાનનું તો કહેવું જ શું? તે તો અવશ્ય હિતકારી થાય જ. તેના વડે સર્વ અજ્ઞાન અને મોહઅધિકારનો અનુક્રમે નાશ થઈ જાય છે. અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન

અને સમ્યગ્દર્શનવડે સમ્યક્ચારિત્ર, કહો કે સર્વજ્ઞદેશિત સદા-ચરણને સેવીને આત્મા સર્વ દોષોને દૂર કરી સમસ્ત શુણને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શનવડે જ સમ્યગ્-નિર્દોષ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ અને પુષ્ટિ થઈ શકે છે, માટે શુદ્ધ ચારિત્રના અર્થી જનોએ બીજી બધી ખટપટ તણને તેવા સદ્ગુરુની કૃપાવડે સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શનની જ પ્રાપ્તિને માટે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. જો સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શનરૂપ પામે હઠ હશે તો તેની ઉપર ચણેલી ચારિત્રરૂપ ઇમારત ગમે તેવા પરીષદ અથવા ઉપસર્ગોમાં પણ ડગશે નહિ; પરંતુ જો જ્ઞાન-દર્શન-રૂપ પામે જ કાચો હશે તો કાચા પામે ચણેલી ચારિત્રરૂપ ઇમારત લાંબો વખત ટકી શકશે નહિ, સહજ પરીષદ કે ઉપસર્ગના યોગે ક્ષોભ પામીને તે પડી જશે. ફરી પાછી તે ઊભી કરી શકાશે નહિ, પરંતુ જો પાકા પામે જ ચારિત્ર ઇમારત ચણવામાં આવશે તો પછી તેને ગમે તેવા કઠણ પરીષદ કે ઉપસર્ગના યોગથી ક્ષોભ પામીને ડગવાનો કે પડવાનો ભય જ રહેશે નહિ, માટે મુમુક્ષુ જનોએ જેમ અને તેમ કાળજીથી સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શનની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિવડે ચારિત્રની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ કરવા સતત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. શાસ્ત્રમાં પણ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શનને અનેક શુભ ઉપમા આપીને સંબોધેલ છે. આપણને પણ તેનું જ શરણ હો, કેમ કે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ મોક્ષનો ખરો માર્ગ છે, માટે મિથ્યા વાદવિવાદમાં યા વિતાંડાવાદ કરવામાં વખતનો વૃથા વ્યય નહિ કરતાં જેમ તેની સદ્ગુણતા થાય તેમ તેનો સદુપયોગ કરવાનું જ લક્ષ રાખવું એમ કહેવાનો આ શ્લોકનો આશય છે. ૪

હવે પૂર્વ પુણ્યયોગે પ્રાપ્ત થયેલી શુભ સામગ્રીની સફળતા કેમ થઈ શકે તે સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્રકાર બતાવે છે—

જળમાં કે સ્થળ ઉપર પ્રવાસ કરનારને જે દિશા તરફ ગમન કરવાનું હોય તે ચોક્કસ લક્ષમાં રાખીને જ વાહન ચલાવવાથી ધારેલા સ્થાને પહોંચી શકાય છે તેમ મુમુક્ષુ જનોને પણ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં સ્વદ્રવ્યગુણપર્યાય સામે પૂરતું લક્ષ રાખવાની જરૂર છે. જેમ જુદા જુદા ઘટમાં મૃદ્ધ્રવ્ય^૧ અને કુંડલ કટકાદિકમાં^૨ સુવર્ણ દ્રવ્ય સમાન વર્તે છે, તેમ દેવમનુષ્યાદિક ગતિમાં આત્મદ્રવ્ય સમાન વર્તે છે, જેમ તલમાં તેલ, દૂધમાં ઘી અને કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહે છે તેમ પ્રત્યેક શરીરમાં આત્મદ્રવ્ય વ્યાપીને રહે છે. એક મૃદ્ધ્રવ્યના અનેક પ્રકારના ઘટ-પર્યાય બને છે. એક સુવર્ણ દ્રવ્યના કટકકુંડલાદિક અનેક આભૂષણરૂપ પર્યાય બને છે, તેમ એક આત્મદ્રવ્યના પણ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ આદિક અનેક પર્યાય સંભવે છે. શુદ્ધ પર્યાય અને અશુદ્ધ પર્યાય એમ બે પ્રકારના પર્યાય હોય છે. દ્રવ્યમાં નિરંતર એકીભાવે રહેનારા ગુણ કહેવાય છે અને ક્ષણે ક્ષણે અથવા ક્રમશઃ બદલાઈ જનારા પર્યાય કહેવાય છે. યતઃ “સહભાવિનો ગુણઃ ક્રમભાવિનઃ પર્યાયાઃ ।” અર્થાત્ દ્રવ્યની સાથે જ સદા એકીભાવે રહેલા પર્યાયને ગુણ કહીને બોલાવવામાં આવે છે, અને ક્રમે ક્રમે નવનવ રૂપને ધારણ કરનાર પર્યાયને ‘પર્યાય’ સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે; અથવા તો તેમને અનુક્રમે નિત્યપર્યાય અને અનિત્યપર્યાય કહેવામાં આવે છે. માટીમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ એ તેના નિત્યપર્યાય છે,

અને સ્થાલ, કળશાદિક તેના અનિત્યપર્યાય છે. પીતતા, ચીકણાશ વિગેરે સોનાના નિત્યપર્યાય ચાને ગુણુ છે, અને કટક, કુંડલાદિક તેના અનિત્યપર્યાય છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિક આત્માના નિત્યપર્યાય છે, અને નરક, તિર્યંચાદિ અથવા દેવમનુષ્યાદિ ગતિ તેમ જ દેહ, સંસ્થાન વિગેરે તેના અનિત્યપર્યાય છે. જેમ હંસ ક્ષીરનીરની વહેંચણુ કરી, ક્ષીરમાત્રને ગ્રહણુ કરી, જળમાત્રને તણુ દે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાની ગુરુની કૃપાથી જેનામાં સદ્વિવેક જાગ્યો છે તે સ્વપરને, ગુણુપર્યાયને, શુદ્ધઅશુદ્ધને, નિત્યઅનિત્ય વસ્તુને યથાર્થ ઓળખી જે શુદ્ધ, નિત્ય અને પોતાની જ સાચી વસ્તુ છે તેને ગ્રહણુ કરે છે, અને જે અશુદ્ધ, અનિત્ય અને પર છે તેવી ખોટી વસ્તુને તણુ દે છે. જેમ રાજહંસને સ્વાભાવિક રીતે જ માનસ સરોવરનાં નિર્મળ જળમાં રતિ થાય છે તેમ સમ્યગ્ જ્ઞાનવાન વિવેકીને પણ આત્માના સ્વાભાવિક ગુણુમાં જ પ્રીતિ બંધાય છે. કદાચ કર્મવશાત્ તેને સંસારવ્યવહાર સેવવો પડે છે, તો પણ તે તેમાં રાચતો નથી-તટસ્થપણે ગૃહવ્યવહારને સેવે છે. તેની અંતરંગ પ્રીતિ તો ભોક્ષસાધનમાં જ લાગી રહે છે, તેને જ સારભૂત સમજે છે; બાકીના સંસાર-પ્રપંચને કેવળ ઉપાધિરૂપ અને અસાર જ સમજે છે. જેને ઘેબરના ભોજનમાં પ્રીતિ લાગી હોય છે તે જેમ અન્ય ભોજન કરતાં છતાં ઘેબર મળવાની રાહ જોયા કરે છે તેમ જ્ઞાનવાન વિવેકી પણ કર્મવશાત્ ગૃહવ્યવહારને સેવતો છતો આત્મસાધનના અવકાશને આતુરતાથી ઇચ્છયા કરે છે. ગૃહવ્યવહારને સેવતાં છતાં દરેક વ્યવહાર પ્રસંગે તેની વિવેકદષ્ટિ કેવી જાગૃત રહે છે તેનો કાંઈક ચિતાર શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી

મહારાજે પરમાત્માની દ્રવ્યપૂજના સંબંધે વિવેકી ગૃહસ્થની અંતરંગ દષ્ટિ કેવી જાગૃત રહેવી જોઈએ તે માટે બનાવેલા એક પદ ઉપરથી આવી શકશે, અને તે પદ ઉપરથી આત્માથી ગૃહસ્થ ધારણે તેટલો ફાયદો મેળવી શકશે, એમ વિચારી તે પદ અત્ર આપ્યું છે.—

પૂજાવિધિમાંહે ભાવિયે જી, અંતરંગ જે ભાવ;
તે સવિ તુજ આગળ કહું જી, સાહેબ સરસ સ્વભાવ;
સુહંકર અવધારો પ્રભુ પાસં ૧

દાતા કરતા ભાવિયે જી, પ્રભુ ગુણ જળ મુખ શુદ્ધ;
ઉલ ઊતારી પ્રમત્તા જી, હો મુજ નિર્મળ બુદ્ધ. સુહંકરં ૨

જતનાએ સ્નાન કરીએ જી, કાઢો મેલ મિથ્યાત્વ;
અંગૂછે અંગ શોષવી જી, જાણું હું તસ અવદાત. સુહંકરં ૩

ક્ષીરોદકનાં ઘોતીયાં જી, ચિંતવો ચિત્ત સંતોષ;
અષ્ટ કર્મ સંવર ભલો જી, આઠપડો મુખકોશ. સુહંકરં ૪

ઓરશીયો એકાગ્રતા જી, કેશર ભક્તિ કદલોલ;
શ્રદ્ધા ચંદન ચિંતવો જી, ધ્યાન ઘોળ રંગરોલ. સુહંકરં ૫

ભાલ વહું આણા ભલી જી, તિલકતણા તેહ ભાવ;
જે આભરણ ઉતારીએ જી, તે ઊતારો પરભાવ. સુહંકરં ૬

જે નિર્માલ્ય ઉતારીએ જી, તે તો ચિત્ત ઉપાધિ;
પખાળ કરતાં ચિંતવો જી, નિર્મળ ચિત્ત સમાધિ. સુહંકરં ૭

અંગતૂહણાં બે ધર્મનાં જી, આત્મસ્વભાવ જે અંગ;
જે આભરણ પહેરાવીએ જી, તે સ્વભાવ નિજ અંગ. સુહંકરં ૮

જે નવ વાડ વિશુદ્ધતા જી, તે પૂજા નવ અંગ;
 પંચાચાર વિશુદ્ધતા જી, તેહ ફૂલ પંચરંગ. સુહંકર૦ ૯
 દીવો કરંતા ચિંતવો જી, જ્ઞાન દીપક સુપ્રકાશ;
 નયચિંતા ઘૃત પૂરિયું જી, તત્ત્વ પાત્ર સુવિશાસ. સુહંકર૦ ૧૦
 ધૂપ રૂપ અતિ કાર્યતા જી, કૃષ્ણાગરુનો જોગ;
 શુદ્ધ વાસના મહમહે જી, તે તો અનુભવ યોગ. સુહંકર૦ ૧૧
 મદસ્થાનક અડ છાંડવા જી, તેહ અષ્ટ મંગલિક;
 જે નૈવેદ્ય નિવેદિયે જી, તે મન નિશ્ચલ ઠીક. સુહંકર૦ ૧૨
 લવણ ઉતારી ભાવિયે જી, કૃત્રિમ ધર્મનો ત્યાગ;
 મંગળ દીવો અતિ લલો જી, શુદ્ધ ધરમ પરભાગ. સુહંકર૦ ૧૩
 ગીત નૃત્ય વાજિત્રનો જી, નાદ તે અનહદ સાર;
 સમરતિ રમણી જે કરી જી, તે સાચો થેઈકાર. સુહંકર૦ ૧૪
 ભાવપૂજા એમ સાચવી જી, સત્ય બળઓ રે ઘંટ;
 ત્રિભુવનમાંહે તે વિસ્તરે જી, ટાળે કર્મનો કંટ. સુહંકર૦ ૧૫
 એણીપરે ભાવના ભાવતાં જી, સાહેબ જસ સુપ્રસન્ન;
 જન્મ સંકળ જગ તેહનો જી, તેહ પુરુષ ધન્ય ધન્ય. સુહંકર૦ ૧૬
 પરમ પુરુષ પ્રભુ શામળા જી, માનો એ મુજ સેવ;
 ફર કરો ભવ આમળા જી, વાચક જસ કહે દેવ. સુહંકર૦ ૧૭

આ પ્રમાણે વિવેકી ગૃહસ્થ પ્રભુની દ્રવ્યપૂજા કરતાં
 અંતરંગ ભાવની શુદ્ધિથી જેમ અશુભ કર્મનો ક્ષય કરે છે
 તેમ અન્ય સંસારવ્યવહારમાં ઉદાસીન રહેવાથી અશુભ
 કર્મનો બંધ કરતો નથી. આવા જ્ઞાની ગૃહસ્થો પણ, અદ્ય

કાળમાં સંસારનો અંત કરે છે અને કોઈક મહાશય તો પરિણામની અત્યંત વિશુદ્ધિથી નાગકેતુની પેઠે તે ભવમાં જ મોક્ષપદને પામે છે. જેના હૃદયમંદિરમાં વિવેકદિપક પ્રગટ્યો છે તેને પરમાત્માના દર્શન થતાં કેટલો પ્રેમ જાગે છે, તેનું કંઈક વર્ણન ઉપાધ્યાયજીએ નીચેના એક પદમાં કરેલું છે. તેનું મનન કરીને અન્ય આત્માથી જનોએ પણ પ્રભુ પ્રત્યે એવો જ પ્રેમ જગાવવો ઘટે છે. પ્રભુ પ્રત્યે શુદ્ધ પ્રેમભાવ જગાવવાથી પરપૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં અનાદિ અવિવેકયોગે બંધાયેલાં રાગાદિ બંધન આપોઆપ તૂટી જાય છે અને આત્મા પ્રભુના પુષ્ટ આલંબનથી ઉપાધિજન્ય સુખદુઃખને દૂર કરી, સહજ સ્વાભાવિક આનંદમાં મગ્ન થાય છે.

પદ-રાગ ગોડી.

સંભવ જિન (જખ) નયન મિલ્યો હે.

પ્રગટે પુણ્યકે અંકૂર, તખથેં દિન મોહી સફળ વળ્યો હે;

અંગણે અમીય મેહ વુઠા, જનમ તાપકો વ્યાપ ગળ્યો હે. સં ૦ ૧

જૈસી ભક્તિ તૈસી પ્રભુકરના, શ્વેત શંભેં દૂધ મિલ્યો હે;

દર્શનથેં નવ નિધિરિદ્ધિ પાઇ, દુઃખ દોહુગ સખ દૂર રહ્યો હે. સં ૦ ૨

ડરત ફિરત હે દૂરહી દિલથે, મોહમદ્દ જિણે જગત ભલ્યો હે;

સમકિત રતન લહું દરિસનસેં, અખ નવિ જાઉં કુગતિ રહ્યો હે. સં ૦ ૩

નેહ નજરભર નિરખત હી, મુજ પ્રભુશું હૈરો હેજ હલ્યો હે;

શ્રી નયવિજય વિષુધ સેવકકું, સાહેબ સુરતર હોય રહ્યો હે. સં ૦ ૪

આત્મામાં સમતા, સરળતા અને નમ્રતાદિક ઉત્તમ ગુણ ખીલવવાને ભક્તિ એ એક એવો અજખ અને સરલ ઉપાય

છે કે તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારના અપાયની શંકા વિના નિરંતર સહજ ગુણની વૃદ્ધિ થયા જ કરે છે. ભક્તિમાં સ્વાભાવિક રીતે નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તમ પ્રકારની ભાવના જાગૃત રહે છે. એવી શુદ્ધ ભાવનામય ભક્તિથી અશુભ વાસનાનો ક્ષય થાય છે અને શુભ વાસના સહેજે પ્રગટે છે. ભક્તિથી સુનક્ષત્ર અને સર્વાનુભૂતિ સાધુની પેઠે આત્મા આરાધકભાવને પામે છે. સાધક પુરુષોને તો જ્ઞાન કરતાં પણ ભક્તિ સાધન તરીકે ઉત્તમ ગરજ સારે છે. શુદ્ધ ભાવનામય ભક્તિથી આત્માના સહજ ગુણનો વિકાસ થાય છે અને દોષમાત્રનો ક્ષય થાય છે. જ્ઞાનથી તો ક્વચિત્ મદ્દ પણ સંભવે છે, પણ ભક્તિમાં મદ્દનો સંભવ જ નથી; અથવા શુદ્ધ ભક્તિ એ જ તત્ત્વથી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજીએ પણ શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે—

તાહરું ધ્યાન તે સમકિતરૂપ, તેહ જ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તેહ છલ,
તેહથી જાયે સઘળાં હો પાપ, ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ હોયે પછેલ;
ધન્ય દિન વેળા ધન્ય ઘડી તેહ, અચિરાનો નંદન જિન યદિ ભેટશું.

ગમે તેવા પ્રસંગે સાધુને કે ગૃહસ્થને આત્મકલ્યાણને માટે વારંવાર લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવું યોગ્ય છે કે સત્તાએ અનંત ગુણના સ્વામી એવા સિદ્ધ ભગવાન સમાન છતાં મારે સંસારમાં કેમ જામણ કરવું પડે છે? અનંત જ્ઞાન-દર્શન ગુણ સત્તામાં છતાં એક અજ્ઞ અથવા અંધની પેઠે મારે કેમ મૂંઝાવું પડે છે? અનંત ચારિત્રપાત્ર છતાં મારે શા માટે તુચ્છ વિષયસુખની તૃષ્ણા અને તે માટે દીન-અનાથની પેઠે યાચના કરવી પડે છે? અને અનંત શક્તિનો અધિકારી છતાં નિર્બળ—

અશક્ત અને લાચારની માફક મારે શામાટે પારકી ઓશીયાળી લોગવવી પડે છે ? વળી આત્મા અમૂર્ત છતાં મારે શા માટે વિધવિધ રૂપ ધારણ કરવા પડે છે ? આત્મા અજર, અમર અને અક્ષય છતાં મારે શા માટે જન્મ, જરા અને મરણને વશ થવું પડે છે ? આત્મા અશુરુલ્લઘુ છતાં મારે શા માટે નીચ યા તો ઉચ્ચ ગોત્ર ધારવાં પડે છે, અને આત્મા સહજસુખવિલાસી છતાં મારે શા માટે પુદ્ગલ સુખની આશાથી ઇષ્ટ અનિષ્ટ સંયોગવિયોગમાં રતિ અરતિ ધરવી પડે છે ? સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શનયુક્ત વિવેકી આત્મા સારી રીતે સમજી શકે છે કે નિર્મળ સ્ફટિક રતનની જેવું આત્માનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ શુદ્ધ છતાં અનાદિ કર્મ-ઉપાધિવડે આત્માનું સહજ સ્વરૂપ અંતર્હિત થઇ-અવરાઈ જઇ, વિભાવિક રૂપને ધારણ કરે છે, તેથી જ તેની આ દશા બને છે; પરંતુ એમ સમજ્યા બાદ પ્રમાદી થઇને બેસી રહેવું જોઇતું નથી. જો પ્રમાદ તજીને સાવધાનપણે સર્વજ્ઞ ભગવાને કર્મ-ઉપાધિને દૂર કરવાને સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ જે જે સાધન કહ્યાં છે તેને યથાવિધિ સેવવામાં આવે તો અવશ્ય આત્મા અનુક્રમે અદ્ય કાળમાં જ પોતાના અવરાઈ ગયેલા સહજ શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરી અખંડ પરમાનંદ સુખને પામી શકે. આવી અધ્યાત્મદષ્ટિ જેને જાગી છે તે મહાશય દિવસે અને રાત્રે, સૂતાં અને જાગતાં, વનમાં અને વસતિમાં, એકલા કે સમુદાયમાં સમાનભાવથી સ્વસમીહિત સુખપૂર્વક સાધી શકે છે. એવી સમતાને સેવનાર સાધુ સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ રતનત્રયીનું આરાધન કરવાને અહોનિશ ઉજમાળ જ રહે છે. જેમ તેલબિંદુ જળાશયમાં ચોતરફ પ્રસરી જાય છે

તેમ સમતાવંત સાધુનાં જ્ઞાનદર્શન સર્વત્ર વિસ્તારને પામી શકે છે. હંસ જેમ માનસરોવરમાં મગ્ન થઈ રહે છે તેમ તેવા સમતાવંત સાધુ પણ શુદ્ધ ચારિત્રમાં જ મગ્ન થઈ રહે છે. જેમ હંસ નીર ને ક્ષીરમાંથી ક્ષીરનું જ પાન કરે છે, જળનો ત્યાગ કરે છે તેમ સમતાલાવી સાધુજનો પણ સદ્ગુણ માત્રનું જ ગ્રહણ કરે છે અને દોષ માત્રની ઉપેક્ષા કરે છે. એવા આત્મારામી સાધુને અનુભવરસનો જે આસ્વાદ મળે છે તે સમતા વિના ગમે તેવી કષ્ટ કરણી કરનારને કદાપિ મળી શકતો જ નથી. આવા સમતાલાવી સાધુને અદ્ય જ્ઞાન પણ બહુ જ્ઞાનની ગરજ સારે છે. જેમ માસતુષ્પ મુનિ ‘મા રુષ મા તુષ’ કોઈ ઉપર રોષ કરવો નહિ તેમ કોઈ ઉપર રાગ કરવો નહિ એટલા પણ સમ્યગ્જ્ઞાનના અવબોધવડે ઉત્તમ પ્રકારની સમતાને સેવી શિવસુખના ભાગી થયા તેમ શ્વેતાંબર યા દિગંબર, બૌદ્ધ કે અન્ય ગમે તે સંપ્રદાયનો શખસ સમતાવડે અવશ્ય મોક્ષનો અધિકારી થઈ શકે છે. આત્મામાં એવી સુખદાયી સમતા આવી છે કે નહિ ? તેની જીવને અવસરે પ્રતીતિ થઈ શકે છે. જો ખરે અવસરે ગજસુકુમાળ, મેતાર્ય મુનિ, ગજસુકુમાળ, અવંતિસુકુમાળ, દૃઢપ્રહારી, ચિદાત્મીપુત્ર, ખંધક મુનિ, સુકોશલ મુનિ અને સ્કંદકસૂરિના ૫૦૦ શિષ્યોની માફક આત્મા સર્વ પરભાવને છંડી નિજસ્વભાવમાં જ અડગ રહે, કોઈ ઉપર લવલેશ પણ રાગ દ્રેષ ન કરે, તો તે સમતારસમાં મગ્ન થયો કહેવાય. એવી સહજ સમતાને સેવનાર શુદ્ધ ચારિત્રપાત્ર સાધુપુરુષો જ મોક્ષના ખરા અધિકારી છે. મુનિના મુષ્ટિજ્ઞાનનું કંઈક સ્વરૂપ બતાવીને પુનઃ હેતુયુક્તિવડે સમ્યગ્જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય શાસ્ત્રકાર કહે છે. ૫.

જો રાગદ્રેષમય મિથ્યાત્વમોહની નિગિડ ગાંઠને તોડવાવાળું સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પ્રગટ થાય તો ભિન્નભિન્ન શાસ્ત્રોમાં પરિશ્રમ કરવાનું વિશેષ પ્રયોજન રહે નહિ કેમ કે શાસ્ત્ર પરિશ્રમ વડે જે પ્રાપ્તવ્ય હતું તે તો પ્રાપ્ત થઈ જ ગયું છે. શાસ્ત્ર-પરિશ્રમ કરવાનું મુખ્ય પ્રયોજન વસ્તુતત્ત્વને સ્ફુટ રીતે બાણી તેની સારી રીતે પ્રતીતિ કરવાનું હોય છે. તે જો તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વદર્શનવડે જ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હોય તો પછી જુદાં જુદાં મતમતાંતરીય શાસ્ત્રો જોવાનું, તેમાં વધારે પરિશ્રમ લેવાનું પ્રયોજન શું ? ગમે તે રીતે સ્વતઃ કે પરતઃ સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શનનો લાભ થયો હોય તો પછી શાસ્ત્રપરિશ્રમની વિશેષ ગરજ રહેતી નથી, કેમ કે જે શાસ્ત્રપરિશ્રમથી કરવાનું કે પામવાનું છે તે સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનદ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જો અંધકારને સહજમાં દૂર કરી નાંખે એવી દૃષ્ટિ જ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થઈ હોય તો અનેક ઉપાધિયુક્ત કૃત્રિમ દીવા કરવાનું કામ શું ? કંઈ જ નહિ. કેમ કે જે અંધકાર ઉપાધિયુક્ત કૃત્રિમ દીવા કરવાથી ટળે છે તે અંધકારને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય દૃષ્ટિ જ દૂર કરી શકે છે. દેવતાઓને તેમ જ સાતિશય જ્ઞાની પુરુષોને એવી દિવ્ય ચક્ષુ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રગટે છે. પછી તેમને અંધકાર દૂર કરવાને અને તેજોમય પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવાને કૃત્રિમ એવા દ્રવ્ય દીપકની કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી જ નથી. દેવતાને અવધિજ્ઞાનરૂપ દિવ્ય ચક્ષુ અને શેષ સાતિશય જ્ઞાનીને પણ જ્ઞાનરૂપ દિવ્યચક્ષુ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રગટે છે. જ્ઞાનરૂપ દિવ્ય ચક્ષુને અંતરંગ ચક્ષુ પણ કહે છે, તેથી અંતરાત્મામાં સ્વાભાવિક પ્રકાશ થઈ રહે છે; પછી તેને બાહ્ય એવા કૃત્રિમ દીપકના પ્રકાશની કંઈ

ગરજ રહેતી જ નથી. આવા અંતરપ્રકાશથી આત્માના સ્વાભાવિક ગુણદોષનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય છે, તેથી અંતરાત્મા વિવેકથી અનાદિ રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિક દોષોને દૂર કરવા અને સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનરૂપ દિવ્યચક્ષુવડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નિર્મળ ચારિત્રગુણને સમતાપૂર્વક સેવવાને સાવધાન થાય છે. પ્રથમ પ્રારંભમાં જ તે, રાગદ્વેષમય નિબિડ (આકરી) એવી મિથ્યાત્વમોહની ગાંઠને અપૂર્વવીર્યોદ્ધ્વાસયુક્ત તીક્ષ્ણ પરિણામની ધારાથી તોડીને પછી અનુક્રમે ક્રોધાદિ કષાયમોહનીય અને હાસ્યાદિક નોકષાયમોહનીયનો ક્ષયોપશમ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે; જેમ જેમ તે ઘાતીકર્મનો ક્ષયોપશમ થતો જાય છે તેમ તેમ સત્તાગત રહેલા પણ અંતર્હિત થયેલા (અવરાઈ ગયેલા) આત્માના સહજ સ્વાભાવિક ગુણો પ્રગટ થતા જાય છે. જેમ વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયેલો સૂર્ય કે અંદ્રમા, વાદળાં વેરાઈ ગયા પછી જેવો ને તેવો પ્રકાશિત થાય છે તેમ કર્મ-આવરણથી અવરાઈ ગયેલો આત્મા, કર્મ-આવરણ દૂર થયા બાદ પોતાના સ્વાભાવિક જ્ઞાનાદિક ગુણની જ્યોતિથી સ્વતઃ પ્રકાશમાન થાય છે. એમ અનુક્રમે પ્રળય પુરુષાર્થયોગે સર્વ કર્મ-આવરણોનો સર્વથા ક્ષય થવાથી આત્માના શુદ્ધ અખંડ અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્યાદિક ગુણો સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશે છે, પરંતુ કારણ વિના કાર્ય કદાપિ જનતું નથી, એમ સમજી આત્માથી જીવોએ કર્મ-આવરણોને દૂર કરવા સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રતનત્રયીનું આરાધન કરવા યથાશક્તિ ઉદ્યમ કરવા ચૂકવું નહિ. મોક્ષમાર્ગ પામવાની એ જ ખરેખરી કૂંચી છે. હવે રતનત્રયીનું આરાધન કરવાને ઉજમાળ

થયેલા સુમુક્ષુઓને કેવું સુખ છે તેનું કંઇક સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવાને શાસ્ત્રકાર કહે છે. ૬.

મહામલિન વાસના-બુદ્ધિને પેદા કરનાર અભિનિવેશાદિજન્ય મિથ્યાત્વને મૂળથી નાશ કરવાને સમર્થ એવા સમ્યગ્જ્ઞાન તથા દર્શનવડે શોભિત મુનિ ઇંદ્રની પેઠે નિર્ભીક થઇ સમતાશયીની સાથે સહજ સમાધિવનમાં સુખપૂર્વક ક્રીડા કરે છે. સમાધિ-શતકમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે એ જ વાતનું સમર્થન કર્યું છે.

“ જ્ઞાન વિમાન ચારિત્ર પવિ, નંદન સહજ સમાધિ;
મુનિ સુરપતિ સમતા શયી, રંગે રમે અખાધ.”

“ જેને સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ વિશાળ વિમાન (વાહન) છે અને નિર્મળ આચારવિચારરૂપ વજ્ર મોહાદિક કર્મવર્ગને વિદારવા સમર્થ સાધનભૂત છે, અને ઉત્તમ પ્રકારની સમતા-રૂપી ઇંદ્રાણી જેના ઉત્સંગમાં સદા વિદ્યમાન છે એવા યોગીશ્વર મુનિ ઇંદ્રની પેઠે નિરાખાધપણે સહજ સમાધિરૂપ નંદન-વનમાં અહુર્નિશ આનંદ કરે છે. ”

એવા યોગીપુરુષનું કિંચિત્ સ્વરૂપ શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજ નવપદજીની પૂજામાં ‘ ઉપાધ્યાય ’ પદની સ્તુતિ કરતાં કહે છે:—

દુહા.

ચોથે પદ પાઠક નમું, સકળ સંઘ આધાર.
ભણે ભણાવે સાધુને, સમતારસ ભંડાર. ૧

ઢાળ—રાગ વસંત.

તું તો પાઠક પદ મન ધર હો, રંગીલે જીઉરા ! એ ટેક.
રાય રંક જસુ નિકટે આવે, પણ જસ નહિં નિજ પર હો. રંગીં ૧

સારણાદિક ગચ્છમાંહે કરતા, પણ રમતા નિજ ઘર હો. રંગીં ૨ દ્વાદશાંગ સજ્જાય કરણકું, જે નિશાદિન તત્પર હો. રંગીં ૩ એ ઉવજ્જાય નિર્યામક પામી, તું તો ભવસાયર મુખે તર હો. રંગીં ૪ જે પરવાદીમતંગજકેરો, ન ધરે હરિ પરે ડર હો. રંગીં ૫ ઉત્તમ ગુરુ પદપદ્મ સેવનથે, પકડે શિવવદ્ન કર હો. રંગીં ૭

સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનના યોગે વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થ વિચારી-નિરધારીને જેણે પરસ્પૃહાને કેવળ દુઃખદાયી જાણીને પરિહરી છે એવા યોગીપુરુષને સ્વાભાવિક રીતે જ રાયરંકમાં ભેદ રહે નહિ. એવા સંતપુરુષની સમીપે જે કોઈ ભવ્ય આવે તે ભેદભાવરહિત કલ્યાણનો માર્ગ પામી શકે. ફક્ત આવનારની બુદ્ધિ કલ્યાણ સાધવાની હોવી જોઈએ. જો એવી શુદ્ધ બુદ્ધિથી રાજા કે રંક આવે તો તે બંને તેમની પાસેથી સંતોષ પામીને જ જાય એમાં કંઈ શક નથી. જેમ ઈંદ્ર પોતાના પરિવારનું સારી રીતે પાલન કરે છે તેમ ગચ્છનાયક પણ પોતાની પાસે વસનાર સાધુસમુદાયની સારી રીતે સારણાદિકવડે સંભાળ રાખે છે, તેમની ઉપેક્ષા કરતા નથી; છતાં પોતાની સહજ સમાધિમાં તૂટી આવવા દેતા નથી. જેની સમીપે નિરંતર શાસ્ત્ર અધ્યયન સંબંધી પઠનપાઠનરૂપ નંદીઘોષ થયા જ કરે છે એવા સમર્થ સાધુપુરુષનું શુદ્ધ શ્રદ્ધાપૂર્વક આલંબન લેનારને પણ જન્મમરણનો કશો ભય રહેતો નથી, એમ સમજીને અનેક આત્માર્થી સાધુ અને શ્રાવકજનો આત્મકલ્યાણને માટે આવા સમર્થ યોગીનું શરણ લે છે.

સ્વપરસમયના જાણુ એવા સમતાભાવી યોગીશ્વર કોઈ પણ પરવાદીને કંઈ પણ ભય રાખતા નથી. સમતાપૂર્વક

સર્વ કોઈનું સંતોષકારક સમાધાન કરી શકે છે, રત્નત્રયીના પ્રભાવથી શાસનની અનેક પ્રકારે પ્રભાવના કરે છે, અને એમ કરી સ્વપરનું એકાંત હિત સાધતાં અંતે અવિનાશી એવા મૌક્ષપદને પામે છે. ઉત્તમ પ્રકારના સમતાજન્ય શાંતરસમાં નિમગ્ન યોગીશ્વરો જે સહજ સ્વાભાવિક સુખને સાક્ષાત્ અનુભવે છે તેનો ખ્યાલ સરખો પણ સમતારહિત એવા પામર પ્રાણીઓને ક્યાંથી આવે? એવી શાંત સુખદાયી સમતાને પેદા કરનાર અને પુષ્ટિ કરનાર સમ્યક્જ્ઞાનની જ સ્તુતિ કરતા થકા શાસ્ત્રકાર કહે છે. ૭

જ્ઞાન જ ખરું અમૃત, જ્ઞાન જ ખરું રસાયણ અને જ્ઞાન જ ખરું ઐશ્વર્ય છે, એમ અનુભવી પુરુષોનું કથન છે તે વ્યાજબી છે; કેમ કે અન્ય અમૃત, રસાયણ અને ઐશ્વર્ય કેવળ કલ્પિત છે. કહેવાય છે કે સમુદ્રનું મથન કરીને દેવતાઓએ અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું અને શંકરે વિષ પ્રાપ્ત કર્યું. કેટલાક ઔષધના સંયોગે મારેલી ધાતુ વિગેરેની માત્રાને રસાયણ કહેવામાં આવે છે, તેમ જ દુનિયામાંની કેટલીક ઉચ્ચ પ્રકારની વસ્તુઓનો સંયોગ થતાં તેને ઐશ્વર્ય કહેવામાં આવે છે. થોડા હાથી, ઘોડા, રથ, પાળા અને શહેર કસ્બા વિગેરે પૌદ્ગલિક વસ્તુનું સ્વામીપણું પ્રાપ્ત થયે સતે તેને સહજ સ્વાભાવિક સુખના અબ્જણ લોકો ઐશ્વર્ય કહીને બોલાવે છે; પરંતુ તે સર્વ કલ્પિત હોવાથી ક્ષણિક એવા કૃત્રિમ સુખના જ સાધન છે. જોત-જોતામાં તે સર્વ હતા ન હતા થઈ જાય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષો તેવા ક્ષણિક અને કલ્પિત સુખના સાધનભૂત અમૃત, રસાયણ અને ઐશ્વર્યને તત્ત્વથી અમૃત, રસાયણ અને ઐશ્વર્ય માનતા જ નથી. ખરું અમૃત તો તેઓ તેને જ માને છે કે

જેનું સેવન કરવાથી આત્મા અજરામરપણું પામે, એટલે જન્મ, જરા અને મરણના દુઃખથી સર્વથા મુક્ત થઈ પરમ નિવૃત્તિ-સુખને પ્રાપ્ત કરી શકે. સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત થઈ શાશ્વત એવું નિરુપાધિક સુખ પામી શકે. જ્ઞાની પુરુષો ખરું રસાયણ તેને જ માને છે કે જેનું સેવન કર્યા બાદ પ્રાણીને કર્મરોગ નડે જ નહિ, રાગ, દ્રેષ અને મોહાદિક વિકાર પ્રભવે જ નહિ અને આત્માની સહજ ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ થાય; જેથી તેની કદાપિ અધો-ગતિ તો થાય જ નહિ. ખરું ઐશ્વર્ય પણ અનુભવી પુરુષો તેને જ માને છે કે જેની ઉપર દુનિયામાં કોઈનું સ્વામીપણું સંભવે જ નહિ અને કોઈની પાસે દીનતા દાખવવી પડે જ નહિ. એવું એકાંતિક અને આત્યંતિક સ્વતાંત્ર સુખ સદાને માટે પ્રાપ્ત થવા માટે જ સર્વ પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે. તત્ત્વથી વિચારતાં આવું અનુપમ અમૃત, આવું અપૂર્વ રસાયણ અને આવું અભિનવ ઐશ્વર્ય તે સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ જ છે, જેથી સમતા-શુભની પ્રાપ્તિ અને પુષ્ટિ થાય છે, જેથી નિર્દોષ એવા ચારિત્રમાં રતિ થાય છે અને અનુક્રમે રતનત્રયીનું આરાધન કરતાં પ્રબળ પુરુષાર્થયોગે સર્વ કર્મ-ઉપાધિનો સર્વથા અંત થવાથી સહેજે નિરુપાધિક એવું શિવસુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આવું અનુપમ અમૃત, અપૂર્વ રસાયણ અને અભિનવ ઐશ્વર્ય તજીને કોણ તત્ત્વદષ્ટિ જનકલિપત અમૃત, રસાયણ કે ઐશ્વર્યને માટે ક્ષણિક સુખની લાલસાએ ઉદય કરે ? શાંતસુખદાયી અને સમતાકારી સમ્યગ્જ્ઞાનમાં જ સર્વ કોઈ કલ્યાણાર્થી જનોની શુદ્ધ પ્રેમ-પૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાઓ. મુક્તિપુરીનો એ જ મુખ્ય માર્ગ છે. ૮

[જી. ધ. પ્ર. પુ. ૨૫, પૃ. ૧૬૫, ૧૬૪, ૨૨૬]

(૬) શમાષ્ટક.

વિવેચન—પૂર્વે જ્ઞાનાષ્ટકમાં જ્ઞાનનું મહાત્મ્ય બતાવ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાન અભિનવ અમૃત જેવું છે, ઊંચા રસાયણ જેવું છે અને અપૂર્વ ઐશ્વર્યરૂપ છે, એમ કહી હવે પરિપક્વતાને પામેલું તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ શમ-શાંતિરૂપ છે એમ શાસ્ત્રકાર સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે.

અજ્ઞાન અને અવિવેકયોગે અથવા રાગદ્વેષાદિક કષાય-યોગે ઉત્પન્ન થતા અનેક અશુભ સંકલ્પવિકલ્પો તેમ જ તેવા સંકલ્પવિકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા વિવિધ પ્રકારના દુઃખો તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રબળતાથી સ્વતઃ ઉપશમી જાય છે અને આત્માના સહજ સ્વભાવમાં રમણ કરવારૂપ શુદ્ધ ચારિત્રનો અપૂર્વ લાભ મળે છે. આથી જ તત્ત્વજ્ઞાનના પરિપાકને શાસ્ત્રકાર શમરૂપ કહે છે, અને ઉપલક્ષણથી શમ-શાંતિને પ્રગટ કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય કરવા ખાસ ઉપદેશ કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ વિના કદાપિ કાળે જીવના દુઃખનો અંત આવતો જ નથી, એ વાત નીચેના પદ્યથી અંતકારે સ્પષ્ટ કરી છે.

જ્યાં લગે 'આતમદ્રવ્યનું', લક્ષણ નવી જાણ્યું;
ત્યાં લગે ગુણકાણું ભણ્યું, કેમ આવે તાણ્યું? આતમતત્ત્વ વિચારીએ
આતમ અજ્ઞાને કરી, જે ભવ દુઃખ લહિયે;
આતમ જ્ઞાને તે ટળે, ધમ મન સદ્લિયે. આતમ ૨
જ્ઞાન દશા જે આકરી, તે ચરણ વિચારો;
નિરવિકલ્પ ઉપયોગમાં, નહિ :કર્મનો ચારો. આતમ ૩

૧ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય અને ઉપયોગરૂપ. ૨ જ્યાં સંકલ્પવિકલ્પ શમ્યા ત્યાં કર્મનું આવાગમન પણ અટક્યું.

ભગવદ્ અંગે^૧ ભાખીઓ, સામાયિક અર્થ;
 સામાયિક પણ આતમા, ધારો સુધો અર્થ. આતમ૦ ૪

લોકસાર રઅધ્યયનમાં, સમકિત મુનિ ભાવે;
 મુનિભાવ જ સમકિત કહ્યો, નિજ શુદ્ધિ સ્વભાવે. આતમ૦ ૫

કષ્ટ કરો સંયમ ધરો, ગાળો નિજ દેહ;
 જ્ઞાન દશા વિણ જીવને, નહિ દુઃખનો છેહ. આતમ૦ ૬

આહિર ચતના ઉપાપડા, કરતા દુહવાય;
 અંતર ચતના જ્ઞાનની, નવિ તેણે થાય. આતમ૦ ૭

રાગ દ્વેષ મળ ગાળવા, ઉપશમ જળ ઝીલો;
 આતમ પરિણતિ આદરી, પરપરિણતિ પીલો. આતમ૦ ૮

હું એહનો એ માહરો, એ હું એણી બુદ્ધિ;
 ચેતન જડતા અનુભવે, ન વિમાસે શુદ્ધિ. આતમ૦ ૯

આહિર દષ્ટિ દેખતાં, આહિર મન ધાવે;
 અંતર દષ્ટિ દેખતાં, અક્ષય પદ પાવે. આતમ૦ ૧૦

અધ્યાતમ વિણ જે ક્રિયા, તે તનુમળ તોલે;
 મમકારાદિક યોગથી, એમ જ્ઞાની બોલે. આતમ૦ ૧૧

હું કરતા પરભાવનો, ઈમ જેમ જેમ જાણે;
 તેમ તેમ અજ્ઞાની પડે, નિજ કર્મને ઘાણે. આતમ૦ ૧૨

૧ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં. ૨ આચારાંગ સૂત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં.
 ૩ ઉત્તર વિહાર પ્રમુખ કરણી, અંતરજ્ઞાન ઉપયોગ વિનાના મુગ્ધજનોને
 કેવળ દુઃખપાત્ર થાય છે. ૪ સ્વસ્વરૂપરમણતા આદરીને પરપુદ્ગલ-
 પ્રવૃત્તિને ટાળો.

ચરણ^૧ હોય લજ્જાદિકે,^૨ નવિ મનને ભંગે;
ત્રીજે અધ્યયને કહ્યું, ઇમ પહેલે અંગે.^૩ આતમ ૧૩

શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મહારાજએ પોતે કરેલા ઉપરના ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય એમ છે કે— આત્મજ્ઞાન વિના કરેલી ગમે તેવી મહાન્ કરણી પણ દુઃખહરણી થતી નથી અર્થાત્ અધ્યાત્મ ઉપયોગથી કરેલી કરણી જ આત્માને એકાંત સુખદાયી નીવડે છે. એટલે કે કેવળ આત્માને વિશુદ્ધ કરવાની પવિત્ર બુદ્ધિથી જ કરેલી સંયમકરણી સકળ સાંસારિક કલેશનો સર્વથા અંત કરી અક્ષય અને અખાદિત એવું શિવ-સુખ સમર્પે છે, એથી એવું પવિત્ર લક્ષ પેદા કરવા આત્માથી જનોએ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો (તત્ત્વજ્ઞાનનો) અવશ્ય અભ્યાસ કરવો ઘટે છે. જેમ જેમ ઉક્ત જ્ઞાનનો પરિચય વધતો જશે અને પરમાત્મકૃપાથી તેના યોગ્ય પરિણમનથી આત્મામાં અભિનવ જાગૃતિ આવતી જશે તેમ તેમ દુઃખદાયી સંકલ્પવિકલ્પનો અંત આવતો જશે. વળી જેમ જેમ વિકલ્પ-જાળ તૂટતી જશે તેમ તેમ અનાદિ કાળથી થતી પરપ્રવૃત્તિના વેગનો પ્રબળ અટકાવ થશે અને આત્માના સહજ સ્વભાવમાં રમણુતા વધતી જશે. આ પ્રમાણે અનુક્રમે આત્મરમણુતામાં થતી અભિવૃદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનની તીક્ષ્ણતા સૂચવે છે. એથી જ ઉપર ખતાવ્યું તેમ સહજ આત્મિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પરભાવથી વિરમી સ્વભાવરમણુતા કરનાર કોઈક વિરલ લવ્યજનોને જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના પરિપાકથી એવું આત્મિક સુખ સંભવે છે. શાસ્ત્રમાં જે ઉન્મનીભાવ કહેલ છે અથવા જે ઉદાસીનતા

રૂપે ગવાય છે તે ઉપર કહ્યા મુજબ તત્ત્વજ્ઞાનના દૃઢ અભ્યાસીને સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદાસીનતા આશ્રી ગ્રંથકારે જ કહ્યું છે કે.—

અનાસંગ મતિ વિષયમેં, રાગ દ્રેષકો છેદ;
સહજભાવમેં લીનતા, ઉદાસીનતા ભેદ. (સમતાશતક)

ઉદાસીનતાનું આવું લક્ષણ શાસ્ત્રકારે બતાવ્યું છે. વિષય-સુખમાં અનાસક્તિ, રાગદ્રેષયુક્ત કષાયના પરિણામનો અંત અને પરપરિણતિના પરિહારથી સહજસ્વભાવમાં લીન થઈ રહેવું એને અધ્યાત્મી પુરુષો ઉદાસીનતા કહે છે. એવી ઉદાસીનતા પેદા કરવા શાસ્ત્રકારે જે શિખામણ આપી છે તે લક્ષમાં રાખી લેવી યુક્ત છે. વળી કહ્યું છે કે.—

તાકો કારણ અમમતા, તામે મન અભિરામ;
કરે સાધુ આનંદધન, હોવત આતમરામ. ”

મમતા ધિરસુખ શાકિની, નિરમમતા સુખમૂળ;
મમતા શિવ પ્રતિકૂળ હૈ, નિરમમતા અનુકૂળ. (સમતાશતક)

ટૂંકાણુમાં ઉદાસીનતા પ્રગટ કરવા મમત્વભાવ દૂર કરી નિર્મમત્વ આદરવા જ ઉપદેશ્યું છે, અને એવી નિર્મમતા પ્રગટ કરવાની ખરી ક્લેપી એ છે કે નિરંતર ‘ આત્મજ્ઞાન, આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મરમણતા નિમિત્તે દૃઢ પ્રયત્ન કર્યા કરવો. ’ એવા દૃઢ પ્રયત્નયોગે આત્મામાં અભિનવ વૈરાગ્યકળા જાગશે, જેથી મમતારૂપી વિષવેલી આપોઆપ વિલય પામી જશે. કહ્યું છે કે—

પરિણતિ વિષય વિરાગતા, ભવતરૂ મૂળ કુહાર;
તા આગે ક્યું કરી રહે, મમતા વેલી પ્રચાર. (સમતાશતક)

નવ રસમાં પ્રધાન જે શાંતરસ ગવાય છે તે રસનો લોગી શમવંત થાય છે. અર્થાત્ ઉદાસીનતા કે ઉન્મનીલાવને ધરનાર કોઈ સુભગ શાંતરસમાં નિમગ્ન થઈ પૂર્વોક્ત આપદને વામે છે, સર્વ સંકલ્પવિકલ્પને શમાવે છે, રાગદ્વેષરૂપ આંતર તાપને ટાળે છે, ચિત્તને સુપ્રસન્ન કરે છે અર્થાત્ કલેશ રહિત પરમાત્મતત્ત્વમાં લીન થાય છે, અને સર્વ ઉપાધિ સંબંધથી મુક્ત એવા સ્ફટિક રત્ન જેવા નિર્મળ આત્મ-સ્વભાવમાં રમણુ કરે છે. શાંતરસમાં નિમગ્ન થનારની આવી ભાગ્યદશા જાણે છે. કાર્યાર્થી જનોએ અનુકૂળ કારણોને અવશ્ય આદરવા જોઈએ. એ ન્યાયે શાંતસુખના અર્થી જનોએ યોગાવંચક થવું જોઈએ. એટલે મન, વચન અને કાયાની કુટિલતા તજી સરલતા સેવવી જોઈએ. અવંચકયોગથી ક્રિયાઅવંચકતા અને ક્રિયાઅવંચકતાથી ફલઅવંચકતા અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ શાંતિનો-મોક્ષનો સરલ માર્ગ છે. જે સદ્ગુણ આપણને અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થયો નથી તે જાણે પ્રાપ્ત થઈ ચકયો હોય એવો મિથ્યાડંબર કરવાથી આત્માને ક્ષાયદો તો કંઈએ નથી પણ ગેરક્ષાયદો તો પારાવાર છે, એમ સમજી મુમુક્ષુ જનોએ સદ્ગુણોને સાક્ષાત્ કરવા માટે જ અહોનિશ યત્ન કરવો ઉચિત છે. શુદ્ધ લક્ષ્યથી સેવેલો પ્રયત્ન સફળ થશે જ એવી આત્મશ્રદ્ધાથી અડગ પ્રયત્ન સેવનાર અંતે ઈચ્છિત લાભને મેળવી શકે જ છે, પરંતુ એવા પવિત્ર લક્ષ્યને પુંઠ દહને મિથ્યાભિમાનથી પોતાનામાં અછતા ગુણો લોક સમક્ષ દાખવવા માટે જે મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે તે બાપડા વિવિધ વિકલ્પવડે રાગદ્વેષના વિષમ પાસમાં પડી પોતે જ પોતાને આ ભયંકર ભવબ્રમણના સંકટમાં નાંખે છે. એવા હૃતભાગ્ય જનો અદ્ય સુખને માટે

અનદપ દુઃખદાવાનળમાં અહોનિશ પચાય છે. દંભ સમાન કોઈ પણ કદ્દો દુઃશ્મન નથી. શ્રી અધ્યાત્મસારમાં દંભત્યાગાધિકારમાં એ વાત સ્ફુટ રીતે બતાવી આપી છે. અનેક પ્રકારની પ્રગટ હાનિ છતાં દંભી માણસો દંભ શામાટે કરતા હશે ? એ પ્રશ્નનું સમાધાન ગ્રંથકારે એવી રીતે આપ્યું છે કે—‘ પોતાના છતાં દોષો ગોપવવા અને લોકમાં પોતાની પૂજાપ્રતિષ્ઠા કરાવવી, તેવા દુષ્ટ આશયથી જ મૂર્ખ લોકો દંભવડે કદર્થના પામે છે, એ મોટા ખેદની વાત છે. ’ દંભી લોકો પોતાનામાં અણુછાજતા ગુણો લોકસમક્ષ દાખવવા મનથી, વચનથી અને કાયાથી રાતદિવસ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, તે માટે યુક્તિઓ રચે છે અને પોતે કરેલું કપટ બીજાના સમજવામાં ન આવે એવી સાવચેતી રાખે છે, એક જૂઠાને માટે અનેક જૂઠાણું કરવા પડે છે, તેમ છતાં અંતે તેમના પાપનો પડદો ફુટતાં દુનિયામાં તેમનો અપજશ પ્રસરે છે અને અંતે નરકાદિકની દુઃખજવાળામાં જઈ પચાય છે. આ પ્રમાણે તે પામર પ્રાણીઓ ભલટા અધોગતિને પામે છે અને એકાંત દુઃખને જ અનુભવે છે. જે મહાનુભાવો પોતાના મન, વચન અને કાયા ઉપર યોગ્ય અંકુશ રાખી શકે છે તે નિર્દંભ આચરણથી શમસુખ ચાખવા શક્તિમાન થાય છે. શિવસુખના અભિલાષી મુમુક્ષુ જનોએ સમરસ ચાખવા કેવું નિર્દંભ આચરણ સેવવું જરૂરનું છે તે ઉપરની હકીકતથી સ્ફુટતર સમજી શકાય તેમ છે. નિષ્કપટપણે પવિત્ર લક્ષ્યપૂર્વક તપસંયમમાં પ્રયત્ન કરનાર મહાશયોને તે શાન્તરસ આસ્વાદવાનો મંગલકારી પ્રસંગ અવશ્ય આવી મળે છે. એવો પ્રસંગ સદાસર્વદા ઈચ્છવા યોગ્ય છે. છેવટે વિપરીત લક્ષથી અધોગતિ

અનુભવવાનો માઠો પ્રસંગ કોઈ મુમુક્ષુને કદાપિ ન મળે એમ આપણે અંતઃકરણથી ધ્વંસીએ. તે માટે દરેક મુમુક્ષુએ સ્વસંયમમાં કેવી શુદ્ધ કાળજીથી પ્રવર્તવું જોઈએ તેનો શાસ્ત્રકાર પોતે જ ખુલાસો કરે છે.

વિવિધ પ્રકારના શુભાશુભ કર્મના યોગે પ્રાપ્ત થતા સુખ, દુઃખ, સંપત્તિ, વિપત્તિ, માન, અપમાન અને જશ, અપજશ વિગેરે વિચિત્ર ભાવોમાં કેવળ સાક્ષીરૂપે ઉદાસીન રહી જે મહાનુભાવ ત્રિભુવનવર્તી સકળ જંતુઓને આત્માના મૂળ સ્વરૂપને લક્ષમાં રાખી સ્વસમાન લેખે છે એવા ઉદાર આશયવાળા સમપરિણામી સજ્જનો અવશ્ય આત્મકલ્યાણ સાધી શકે છે. આવા કલ્યાણાર્થી સજ્જનો જગતમાં વિરલા જ સંભવે છે. જેમ જાતિવંત રત્ન ઠેકાણે ઠેકાણે મળતાં નથી અને ચિંતામણિ રત્ન તો અત્યંત દુર્લભ જ છે તેમ શાંતરસમાં નિમગ્ન થઈ રહેનારા મુમુક્ષુ જનો પણ વિરલા દેખાય છે. શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજે પણ એવા ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે કે—

નિરપક્ષ વિરલા કોઈ, અવધુ નિરપક્ષ વિરલા કોઈ;
દેખ્યા જગ સહુ જોઈ, અવધુ નિરપક્ષ વિરલા કોઈ. અવધુ ૧

સમરસ ભાવ ભલા ચિત્ત જાકે, થાપ ઉથાપ ન હોઈ;
અવિનાશી કે ઘરડી બાતાં, જાણેંગે નર સોઈ. અવધુ ૨

રાવરંકમેં ભેદ ન જાણે, કનક ઉપલ સમ લેખે;
નારી નાગિણીકો નહિ પરિચય, સો શિવમંદિર પેખે. અવધુ ૩

નિંદા સ્તુતિ શ્રવણ મુણીને, હરખ શોક નવિ આણે;
તે જગમેં જોગીશ્વર પૂરા, નિત્ય ચઢતે ગુણહાણે. અવધુ ૪

ચંદ્રસમાન સૌમ્યતા જાડી, સાયર જિમ ગાંભીરા;
અપ્રમત્ત ભારંડ પરે નિત્ય, સુરગિરિ સમ શુચિ ધીરા. અવધુ૦ ૫
પંકજ નામ ધરાય પંકશું, રહુત કમળ જિમ ન્યારા;
ચિદાનંદ ઐસા જન ઉત્તમ, સો સાહેબકા પ્યારા. અવધુ૦ ૬

ઉપલા પદ્યમાં જે બહુ અગત્યની વાત કહેલી છે તે એ છે કે—આત્માનંદી—આત્માશક્તી—સ્વભાવરમણી સાધુજનો જ નિષ્કે સ્વપરહિત સાધી શકે છે અર્થાત્ એવા સમસ્વભાવી પુરુષો જ સ્વપરને તારવા સમર્થ થઈ શકે છે; કેમ કે તેવા પુરુષો એકાંત સુખદાયી વીતરાગ માર્ગને જ અનુસરે છે. તે સ્વેત્કર્ષ કરતા નથી પરંતુ નિવૃત્તિમાર્ગને જ અનન્ય ભાવે આદરી અનુપમ શાંતરસમાં ઝીંલે છે. એવા મહાશય મુનિઓ, વૈરાગ્ય પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાથી પૂર્વે વખાણેલી ઉદાસીનદશાને સાક્ષાત્ અનુભવે છે. તેમને રાજા અને રાંક, પથ્થર તેમજ તુણ અને મણિ સરખા પ્રતિભાસે છે. તેમાંથી કોઈ એક ઉપર રાગ કે અન્યઉપર દ્રેષ તેમના મનમાં આવતો નથી. તેમને કોઈ વસ્તુમાં પ્રતિબંધ હોતો નથી. અત્યંત મનોહર અપ્સરા અને અતિ ભયંકર નાગણીના સ્પર્શમાં તેમને સમાનભાવ હોય છે, અર્થાત્ ગમે તેવી મોહક મહિલાના વિષયપાશમાં તે પડતા નથી, કેમ કે વિષયવાસતાને તેમણે નિર્મૂળ કરી હોય છે. વળી તે વાસી ચંદન સમાન હોઈ ગમે તેવા અનુકૂળ પ્રતિકૂળ પરી-સહ—ઉપસર્ગમાં અડગ—અચળ રહી શકે છે. નિંદા કે સ્તુતિ તેમના મન ઉપર અસર કરી શકતી નથી. માન અપમાન સંગંધી સઘળા સંકલ્પવિકલ્પ શક્તી ગયા હોય છે. એવા પ્રબળ

યોગીશ્વરો નિરંતર ગુણશ્રેણીમાં આગળ ચઢતાં અંતે અવિનાશી પદને અવશ્ય પામે છે. તેમનું દર્શન લબ્ય ચકોરોને અમૃત જેવું ખ્યાલું લાગે છે. તેમની મુખમુદ્રા ચંદ્રના જેવી શીતળ હોય છે. તેમનું હૃદય સમુદ્ર જેવું ગંભીર હોય છે. અસંખ્ય ગુણના નિધિ હોવા છતાં તે એકાંત ગુણગ્રાહક અને હિતવત્સલ હોય છે. સ્વસંયમયોગમાં ભારંડ પક્ષીની પેઠે અપ્રમત્ત-સર્વથા પ્રમાદ રહિત હોય છે અને મેરુપર્વતની જેવા નિશ્ચળ પરિણામી હોય છે, અર્થાત્ ગમે તેવા ઘોર પરીસહ-ઉપસર્ગથી પણ ચલાયમાન થતા નથી. આવા યોગીંદ્ર પુરુષો વિશ્વવંદ્ય કેમ ન હોય ? એવા મહાપુરુષો પંકજની પેઠે પાપપંકથી કદાપિ લેપાતા નથી. શરદ્ધતુની જેવા સ્વચ્છ હૃદયવાળા હોવાથી તેમને કર્મભળ લાગતો જ નથી. કમળની જેમ તેમનું મન સાંસારિક પ્રપંચથી ન્યાલું જ રહે છે, અને એવી રીતે મન માયિક પ્રપંચથી મુક્ત થતાં શરદ્ધતુના નીરની જેવું નિર્મળ બની જાય છે. એટલે ‘કલેશે વાસિત મન સંસાર, કલેશ રહિત મન તે ભવપાર’ એ ન્યાયે એવા ઉત્તમ પુરુષો પરમપદને પામે એમાં આશ્ચર્ય શું ? એવા સંતપુરુષોના સદ્-પદેશને સાવધાનપણે શ્રવણ કરી જે સહૃદય જનો તેને સમ્યક્ પ્રકારે અનુસરે છે તે પણ અનુક્રમે સર્વ દુઃખનો અંત કરી અક્ષય-અવિચળ પદને પામે છે. ‘કહેણી પ્રમાણે રહેણી’ પાળનાર પ્રમાદ રહિતને સર્વત્ર ક્ષેમ હોય છે. કહ્યું છે કે-‘જગતના સર્વ જંતુ-એને આત્મ સમાન લેખનાર, પરદ્રવ્યને ધૂળના ઢેફા જેવું ગણનાર, અને પરસ્ત્રીને પોતાની માતાતુલ્ય માનનાર માણસ જ ખરો જ્ઞાની છે.’ સાચી કરણી વિના લૂખી કથની માત્રથી કશું વળાતું નથી, એમ સમજનારા સુઝ પુરુષો સદા સાચી

રહેણીમાં જ રાચે છે—રહેવું પસંદ કરે છે. આવા વિવેકી જનો જ શમરસને આસ્વાદવા શક્તિવાન થાય છે. ‘જેવી જેની મતિ તેવી જ તેની ગતિ’ આ નાનકડું પણ ઊંડું વાક્ય ગહુ આલોચવા યોગ્ય છે. ‘સરલ સ્વભાવીનું જ કલ્યાણ થવાનું છે’ એ વાક્ય પણ વારંવાર સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે. માયાવી માણસની કરણી કુલટા નારીના પ્રપંચ જેવી નિંદનીય છે. માયા ધર્મની વિરોધિની હોવાથી મુમુક્ષુ જનોએ તેને અવશ્ય વર્જવી જરૂરની છે. અધ્યાત્મસારમાં ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ‘આ કાર્ય આમ જ કરવું અને આ કાર્ય આમ ન જ કરવું એવો એકાંત વિધિનિષેધ જિનેશ્વર ભગવાને ઉપદેશ્યો નથી, પરંતુ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવનો પૂરતો ખ્યાલ રાખીને કરવા યોગ્ય કાર્યમાં કિંચિત્ માત્ર કપટ તો ન જ કરવું, એવી એકાંત આજ્ઞા જિનેશ્વર, ભગવાને કરેલી છે.’ એ આજ્ઞાને વિરાધી સ્વચ્છંદે ચાલનાર અને માયાકપટ કરી મિથ્યાડંબર બતાવનાર પ્રાણીઓ અવશ્ય અધોગતિગામી થાય છે. પરંતુ પ્રભુની પવિત્ર આજ્ઞાને જે ભવભીરુ જનો સરળપણે સેવે છે તે જરૂર પોતાના પુરુષાર્થના પ્રમાણમાં સુખે સ્વઉન્નતિ સાધી શકે છે. શિષ્ટ પુરુષોએ પોતે સેવેલો અને ભવ્ય જીવોના એકાંત હિતને માટે બતાવેલો સીધો—સરળ માર્ગ મૂકી શામાટે માયાવાળા વિષમ માર્ગે ચાલવું જોઈએ ? માયાબળવડે મુગ્ધ જનોને ફસાવવા પ્રયત્ન કરતાં કોઈ વખત કરોળીઆની માફક પોતે જ તેમાં ફસાય છે, અને ભૂંડે હાલે મરે છે. મહામાઠી લેશ્યા(અશુભ અધ્યવસાય)થી કમોતે મરી તે દુર્ગતિમાં પરિભ્રમણ કરે છે. આવી રીતે પોતાની જ અવળી મતિથી અવળી કરણી કરનાર માયાવી લોકોની દુઃખ-

પરંપરા બાણી કોને કરુણા ન ઉપજે ? મિથ્યાદંબરથી કોઇનું કદ્યાણુ થયું નથી અને થવાનું નથી, પરંતુ તેથી અકદ્યાણુ, અશિવ કે ઉપદ્રવ તો પગલે-પગલે થાય છે-થવા સંભવ છે, છતાં ખેદની વાત છે કે મૂર્ખ માયાવી લોકો તે મધલાળને છોડતા જ નથી. જે ભવભીરુ લોકો સર્વ માયાપ્રપંચ તણ નિષ્કપટપણે સર્વજ્ઞ પ્રભુના પવિત્ર વચનાનુસારે યથાશક્તિ ધર્મકરણી કરવા ઉજમાળ રહે છે તે ભાગ્યશાળી ભળ્યો અવિરુદ્ધ માર્ગને શુદ્ધ અંતઃકરણથી આદરતા અનુક્રમે ઉપર કદ્યા મુજબ ઉદાસીનવૃત્તિને પામતાં શાંતરસનો (શમસુખનો) અનુભવ કરવા શક્તિવાન થાય છે. પરંતુ એથી ઊલટા ચાલનારા લોકો શમસુખથી સદા બેનસીબ જ રહે છે, તો પછી તેવા કમનસીબ જનોને મુક્તિનાં શાશ્વતા સુખની તો આશા જ શી ? શાશ્વત સુખના અર્થીજનોએ સ્વેચ્છાચારીપણું તણ નિષ્કપટપણે જિનચરણમાં આત્માર્પણ કરવું જોઈએ. તેથી વિપરીત ચાલનારને અંથકારે સમાધિશતકમાં સજ્જત ઉપાલંભ આપતાં કહ્યું છે કે—

‘મારગ અનુસારી ક્રિયા, છેદે સો મતિહીન;
કપટક્રિયા બલ જગ ઠગે, સોલી ભવજલ મીન.’

આનો ભાવાર્થ એવો છે કે-જેથી જીવ સન્માર્ગે ચઢે એવી વ્યવહાર-શૈલી મરડી જે નિશ્ચય પક્ષને જ પોતે ગ્રહે છે અને અન્ય મુઘજનોને પણ નિશ્ચય પક્ષની જ વાત કહી વ્યવહારમાર્ગથી વિમુખ કરે છે તે જૈન માર્ગથી વિપરીત-ચારી મૂર્ખ-મતિહીન છે; કેમ કે જે જૈનમાર્ગનું યથાર્થ રહસ્ય જાણે તે તો મુખ્યપણે સેવવા-આદરવા યોગ્ય વ્યવહારશૈલીને

લોપ થાય એવો એકાંત નિશ્ચય પક્ષ પોતે અંગીકાર કરે જ નહીં, તેમજ તેવો અવિચારી ઉપદેશ પણ અન્યને આપે નહીં. જૈન માર્ગની શૈલી જેણે સારી રીતે જાણી-નિરધારી હોય તે નિશ્ચય અને વ્યવહારના પક્ષે પોતાનું વર્તન કેવું રાખે તો તેનું કલ્યાણ થાય તેનો ખુલાસો શાસ્ત્રકારે પોતે જ અન્યત્ર નીચે પ્રમાણે કરેલો છે કે—

‘નિશ્ચિત દષ્ટિ હૃદય ધરી જી, જે પાળે વ્યવહાર;
પુણ્યવંત તે પામશે જી, ભવસમુદ્રનો પાર.’

આમાં સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે નિશ્ચિત લક્ષ એટલે સાધ્ય વસ્તુરૂપ નિશ્ચયને હૃદયમાં ધારી રાખી તે સાધ્યને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન સાધનરૂપ વ્યવહાર ક્રિયાનું જે સેવન કરે છે તે આંતે સ્વમ્પ્રસિદ્ધિ સાધી શકે છે. મતલબ કે જે સાધ્યની સિદ્ધિ કરવા ઇચ્છતો છતો તેના સાધનરૂપ વ્યવહારની ઉપેક્ષા કરે છે તે સ્વસાધ્યની સિદ્ધિ કરવા સમર્થ થઈ શકતો નથી. તેમ જ જે સાધ્યશૂન્યપણે કેવળ અંધ વ્યવહારનો જ આશ્રય કરે છે અર્થાત્ મનમાં સ્વસાધ્યનો નિશ્ચય કર્યા વિના કેવળ અંધક્રિયા કર્યા કરે છે તે પણ વ્યવહાર-ક્રિયા કરતો છતો કંઈ પણ સ્વહિત સાધી શકતો નથી. બહુ બારીક દષ્ટિથી વિચારતા જાંનેમાં અરસપરસ કાર્યકારણ સંબંધ રહેલો છે. જેમ જેમ વ્યવહારની શુદ્ધિ તેમ તેમ સાધ્યસિદ્ધિમાં સરળતા પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જે વ્યવહાર માત્રની ઉપેક્ષા કરી એકાંત નિશ્ચય પક્ષને જ ગ્રહે છે તે એકડા વિનાના મીંડા કરવા જેવું કરે છે. એકડારૂપ વ્યવહારપૂર્વક નિશ્ચય સ્થાને ધારેલી સર્વ શૂન્યો સફળ થાય છે. ઉક્ત હેતુથી સિદ્ધ થાય છે કે જે

શરૂઆતમાં જ સાધ્યસિદ્ધિ માટે ખાસ જરૂરના વ્યવહારની અવગણના કરે છે તે મૂર્ખની પંક્તિમાં ગણાય છે. કોઈ પણ કાર્યની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ થયા બાદ તેનાં કારણો સેવવાની જરૂર રહેતી નથી તેમ મોક્ષરૂપી સ્વકાર્ય સંપૂર્ણ સિદ્ધ થયા બાદ વ્યવહાર સાધનરૂપ કારણની જરૂર રહેતી નથી, પરંતુ તેને માટે અવશ્ય સેવવા યોગ્ય વ્યવહારનો તદ્દન ત્યાગ કરી મોક્ષની આશા રાખવી તે તો બીજા વિના ક્ષણની આશા રાખવા બરાબર છે; માટે કોઈ પણ મોક્ષાર્થીએ નિશ્ચય વ્યવહારના સંબંધમાં કાર્યકારણભાવને અવધારી, કદાપિ પણ કદાચક્ર કરી એકાંત પક્ષ ગ્રહવો નહીં; કેમ કે તેવો હઠ ગ્રહણ કરી સ્વપરના અહિતમાં વૃદ્ધિ કરવી તે કરતાં બીજી કોઈ વધારે મૂર્ખાઈ નથી.

વળી જે કપટક્રિયા કરીને બીજા મુગ્ધજનોને ઠગે છે તે પણ પથ્થર જેવા કઠોર હૃદયવાળા હોવાથી બાણી ભેદને સ્વપરને આ સંસાર-સમુદ્રમાં બુડાડે છે. જે ગુણનો ગંધ પણ પોતાનામાં આવ્યો નથી, એવા ગુણનો પોતાનામાં ઉદય થયો હોય તેવો મિથ્યાડંબર કરી, અન્ય અજ્ઞજનોને અંબલી નાંખી સ્વપરને દુર્ગતિના દાવાનળમાં ફેંકી દે છે. આવા પ્રકારની પ્રગટ અનીતિથી અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેના કડવાં ક્ષણ ઘણાં મુગ્ધજનોને ભોગવવાં પડે છે. તે મહાપાપી મહા-અધર્મી અનીતિના પ્રવર્તક મૂર્ખ-મતિહીન જ છે. એવો ગ્રંથકારનો ઊંડો આશય સમજી શકાય છે. વળી ‘જન મન રંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ’ એ ન્યાયે વિચારતાં પણ કપટકરણીથી કંઈ પણ લાભ સંભવતો નથી. અરે ! કપટ વિના પણ પરમાર્થશૂન્ય ચિત્તથી, લોકમાં કેવળ

વાહ વાહ કહેવરાવવા માટે કરેલો વ્યય વિશિષ્ટ ફળદાયી થતો નથી, તો પછી કપટ સહિતનું તો કહેવું જ શું ? એથી તો ઊલટું આત્માને અધિક નુકશાન થાય છે, પરંતુ જે પવિત્ર ઉદ્દેશથી પરમાર્થદૃષ્ટિપૂર્વક કોઈપણ સત્કાર્યમાં લોક-સમુદાયનું આકર્ષણ કરવા-તેમનું મન રંજિત થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરાય તો તેમાં કશો બાધ જણાતો નથી. અર્થાત્ ધર્મની ઉન્નતિ માટે લોકરંજન કરવું ઉચિત છે, પણ લોકરંજન માટે ધર્મકરણી કરવી ઉચિત નથી, એમ સમજી શાળા માણસોએ લોકદેખાવો કરવાની ખૂરી ટેવ તણ જેમ આત્માનું અધિક હિત થાય તેમ પવિત્ર લક્ષ્યથી સંભાળપૂર્વક નિર્મળ ધર્મકરણી કરવા યથાશક્તિ ઉદ્યમ કરવો જોઈએ, સદ્વિવેકવડે કરેલી કરણી જ યથાર્થ ફળ આપી શકે છે. જેમ વિવેકથી શસ્ત્ર ધારણ કરનાર તેના સદુપયોગવડે સ્વપરનું રક્ષણ કરે છે, પણ અવિવેકથી તેનો અવળો ઉપયોગ કરનાર ઊલટું સ્વપરનું અહિત જ કરે છે, તેમ જ્ઞાન અને ક્રિયાના ઉપયોગ આશ્રી સમજવું. સદ્વિવેકવડે જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સદુપયોગ કરનાર અમૃત જેવી શાંતિ અનુભવે છે, પણ તેનો ગેરઉપયોગ કરનાર અવિવેક યોગે ઊલટો કલેશ જ પામે છે. સદ્વિવેકયોગે કમ્પક લબ્ય જનોનો જે જ્ઞાનક્રિયાવડે ઉદ્ધાર થયેલો છે તે જ જ્ઞાન-ક્રિયા તેના ગેરઉપયોગવડે શસ્ત્રની જેમ સ્વપરનો સંહાર કરે છે. આનું ફલિત એવું નીકળે છે કે જે જ્ઞાનક્રિયા અથવા નિશ્ચય વ્યવહારના સમાશ્રયથી સદ્વિવેકવડે સુભગ જનો શમા-મૃતનો આસ્વાદ કરી શકે છે, તેના જ ગેરઉપયોગથી અવિવેકવડે દુર્ભાગ જનો કેવળ કલેશ પામે છે. આ પ્રસંગે સકળ હઠ-વાદ તણ શિષ્ટ પુરુષોના સમય અનુસારે નિર્દોષ આચરણ સેવી

સદ્વિવેકવડે સ્વમાનવ જીવન સફળ કરવા જે ઉપદેશયુત છે તે યથાર્થ લક્ષમાં રાખી ભવ્યજીવો જાગૃત થઈ સકળ દુઃખસંહારણી ધર્મકરાણી સદ્ભાવથી સેવવા જે સફળ પ્રવૃત્તિ કરશે તો જન્મમરણ સંગંધી સકળ તાપને ઉપશમાવી, અપૂર્વ શાંતિને અનુભવ કરી અનુપમ સુખમાં નિમગ્ન કરનાર પૂર્વોક્ત શમરસનો સારી રીતે આસ્વાદ્ય લઈ શકશે. કર્મની વિચિત્રતાથી થતી વિવિધ અવસ્થામાં તટસ્થ બુદ્ધિ રાખી આત્માના સહજ નિરુપાધિક સ્વરૂપ સામે જ દૃષ્ટિ રાખી સહુને સમાન ભાવથી જોનાર સત્પુરુષ જ શમામૃતનો અનુભવ કરી અંતે અક્ષય અનંત સુખના અધિકારી થાય છે, એમ જણાવી હવે ગ્રંથકાર મોક્ષસાધનરૂપ ક્રિયાની હદ (મર્યાદા) બતાવે છે. ૨.

મોક્ષસુખ મેળવી આપે એવો યોગમાર્ગ જેને અભ્યાસવે છે એટલે યોગમાર્ગ સાધવા જેની અભિલાષા જાગૃત થઈ છે તેને તદ્દનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ બાહ્યક્રિયા સેવવાની જે જરૂર પડે છે, તેનો કંઈક જ્યાંલ ઉક્ત યોગ સંગંધી થોડુંઘણું સ્વરૂપ જાણવાથી-વિચારવાથી સહેજે થઈ શકશે. યદ્યપિ યોગના અસંખ્ય ભેદો કહ્યા છે તો પણ યોગાષ્ટકમાં યોગનું સામાન્ય લક્ષણ આવી રીતે કહ્યું છે કે ‘ મોક્ષેણ યોજનાયોગઃ, સર્વોઽપ્યાચાર ઇચ્છતે ’ જે સકળ કર્મમળથી મુક્ત કરી આત્માને અક્ષય અનંત અવ્યાબાધ એવું મોક્ષસુખ મેળવી આપે, આત્માને સકળ જન્મમરણની ઉપાધિથી છટો કરી શાશ્વત સુખ સાથે જોડી દે તે ‘ યોગ ’ સર્વ સદાચારરૂપ તીર્થંકર ગણધરોએ કહેલો છે. જેમ અનેક માર્ગથી વહેતી આવતી નદીઓ અંતે સમુદ્રમાં મળે છે તેમ રાગદ્રેષરૂપ વિકારને વળી

સમદ્વિધી સેવાતા ગમે તે સદાચારથી આત્મા અંતે અક્ષય સુખનો અધિકારી થાય છે. યોગના લેહોની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રંથકારે પુનઃ કહેલું છે કે ‘ તેના સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આલંબન અને એકાગ્રતારૂપ પાંચ લેહ છે. તેમાં દેવવંદન ગુરુવંદનાદિક આવશ્યક કરણી કરતાં જે આસન મુદ્રાદિક રાખવાની મર્યાદા કહી છે તે સ્થાન. પદ્મછેદ સહિત શુદ્ધ સ્પષ્ટપણે જે સૂત્રોચ્ચારણ કરવું તે વર્ણ. તેના રહસ્યાર્થની પર્યાલોચના કરવી તે અર્થ. ધ્યેય-આરાધ્ય વસ્તુનું સ્વરૂપ અથવા પ્રતિબિંબ હૃદયમાં સ્થાપવું તે આલંબન. આલંબન જે પ્રકારનાં છે. રૂપી આલંબન અને અરૂપી આલંબન. તેમાં અર્હત પ્રતિમા, સ્થાપનાચાર્ય પ્રમુખ રૂપી આલંબન તથા સિદ્ધત્વ, અર્હત્વાદિક શુદ્ધ પરમાત્મ તત્ત્વનો સહજ ગુણના અભ્યાસે અંતરમાં અનુભવ જગાડવો એ અરૂપી આલંબન. અને નિજ કર્તવ્યકર્મમાં તલ્લીન બની જવું તે એકાગ્રતા. ઉપર કહેલા યોગમાં જે કર્મયોગ છે અને ત્રણ જ્ઞાનયોગ છે. તે દરેકના ઇચ્છાયોગ, પ્રવૃત્તિયોગ, સ્થિરતાયોગ અને સિદ્ધિયોગ એમ ચાર લેહ કહેલા છે. તેમાં પૂર્વોક્ત લેહવાળા યોગી પુરુષોના પવિત્ર ચરિત્રોમાં જે પ્રેમ ધરવો તે ઇચ્છાયોગ. તેવા જ પવિત્ર ચરિત્રનું યથાશક્તિ પરિશીલન કરવું એ પ્રવૃત્તિયોગ. લગારે દોષ લગાડ્યા વિના યથાર્થ યોગનું પાલન કરવું તે સ્થિરતાયોગ અને તદુપરાંત તેવા યોગ્ય જીવોને પણ આલંબનભૂત થવું તે સિદ્ધિયોગ. પુનઃ તે દરેક યોગના પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ એવા ચાર ચાર લેહ કરતાં સર્વે મળીને તેના ૮૦ લેહ થાય છે. તેમ જ ૧ યમ, ૨ નિયમ, ૩ આસન, ૪ પ્રાણાયામ.

૫ પ્રત્યાહાર, ૬ ધારણા, ૭ ધ્યાન અને ૮ સમાધિ-એમ યોગના મુખ્ય આઠ અંગ ગતાવ્યા છે. તેમાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહમચર્ય અને અસંગતા એ પાંચ યમ કહેવાય છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વર-ધ્યાન એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે. પદાસન, વીરાસન, ઉત્કુટ અને ગોદોહાદિક અનેક પ્રકારનાં આસનનો જય, શરીરની અપગતા નિવારવામાં અને અનુક્રમે અભ્યાસયોગે ચિત્તનું પણ નિયંત્રણ કરવામાં ઉપયોગી છે. આસનજયથી શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિષમ વ્યાધિઓ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. વિવિધ વાયુનો જય કરી મનને સ્થિર કરવા માટે પ્રાણાયામ કરવામાં આવે છે. તેમાં જે રેચક, પૂરક અને કુલકવડે વાયુનો જય કરવામાં આવે તે દ્રવ્યપ્રાણાયામ અને મનની મલિનતા દૂર કરી શુદ્ધ અધ્યવસાય યોગે જે ચિત્તની શુદ્ધિ કરવામાં આવે તે ભાવપ્રાણાયામ કહેવાય છે. જેના વડે સ્વેચ્છાવડે વિવિધ વિષયોમાં પરિભ્રમણ કરતી ઈન્દ્રિયોને સારી રીતે નિગ્રહ કરી શકાય તેને પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે. જેથી કોઈક ધ્યેય પદાર્થમાં ચિત્તને સ્થિર બાંધી રખાય તે ધારણા કહેવાય છે. કોઈ ધ્યેયાદિક પદાર્થની એકાકારપ્રતીતિ થવી તે ધ્યાન કહેવાય છે, અને ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ધ્યાનની એકતા થઈ જવી તે સમાધિ અથવા સમાપત્તિ કહેવાય છે. આવી રીતે સંક્ષેપથી અષ્ટાંગયોગનું સ્વરૂપ કહેલું છે. તેનું વિશેષ સ્વરૂપ તો પૂર્વ આચાર્યકૃત યોગશ્રેયથી સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ છે પરંતુ ઉપલી હકીકત વાંચવાથી એટલું તો લક્ષમાં આવી શકશે કે યોગાભ્યાસીને યોગાઙ્ગ થતા સુધી બાહ્યક્રિયાની પણ જરૂર પડે છે. જો બાહ્યક્રિયાનો સર્વથા અનાદર કરવામાં આવે

તો ઉપર કહેલા યોગાભ્યાસનો ક્રમ સચવાય નહિ અને એ ક્રમ સાચવ્યા વિના સર્વ યોગની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ, તેથી યોગાઈઠ થતાં સુધી તો બાહ્યક્રિયાની આસેવના કરવાની અવશ્ય જરૂર પડે છે. યોગાઈઠ થયા બાદ અર્થાત્ સર્વ યોગની સ્થિરતા સિદ્ધ થયા બાદ કેવળ અંતર્ગત ક્રિયા-આંતરલક્ષપૂર્વક શમ-શુણના આસેવનથી જ આત્મશુદ્ધિ થઈ શકે છે, પરંતુ આ હદ પામવી ઘણી દુર્લભ છે. આત્મવંચક જનોને તો તે અસાધ્ય છે, પણ આત્માર્થી જનોને તે પ્રયત્નસાધ્ય છે, માટે એવી ઊંચી હદ પ્રાપ્ત થતાં સુધી તે હદે પહોંચવાનો રાજમાર્ગ તજવો નહિ. દરેક યોગાભ્યાસીએ યોગમાર્ગનું અનુસેવન કરતાં જરૂર જેટલી બાહ્યક્રિયા પણ રુચિપૂર્વક સેવવી જોઈએ. પછી અનુક્રમે યોગસિદ્ધિ થયા બાદ બાહ્યક્રિયાની જરૂર રહેશે નહિ. એટલું જ નહિ, પરંતુ છેવટ નિર્વિકલ્પ ત્યાગ પ્રાપ્ત થતાં સર્વ વિકલ્પ માત્ર અને ક્રિયા માત્ર પણ સ્વતઃ શાંત થઈ જશે. યતઃ- 'નિર્વિકલ્પે પુનસ્ત્યાગે, ન વિકલ્પો ન વા ક્રિયા।' અર્થાત્ ક્ષાયક યથાજ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત થયા પછી કંઈ પણ વિકલ્પ કે ક્રિયાની જરૂર જ રહેતી નથી. યોગાભ્યાસીને માટે ઉપલો ક્રમ બતાવી હવે અંતકાર શમશુણપ્રાપ્તિનાં કારણ કથતા સતા તેથી કેવા અપૂર્વ ક્ષાયદા થાય છે તે બતાવે છે. ૩

કોઈપણ વિષયમાં મનનું એકાગ્રપણું થવું તે ધ્યાન કહેવાય છે. શુભાશુભ અધ્યવસાયયોગે તેમાં થયેલા પરિણામ મુજબ તે ધ્યાન શુભાશુભ અથવા શુદ્ધાશુદ્ધ કહેવાય છે. ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન એ બે શુભ અથવા શુદ્ધ ધ્યાનના ભેદ છે ત્યારે આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન એ બે અશુભ અથવા અશુદ્ધ

ધ્યાનના ભેદ છે. આજ્ઞાવિચર્ય, અપાયવિચર્ય, વિપાક-
વિચર્ય, સંસ્થાનવિચર્ય એ ચાર પ્રકારે ધર્મધ્યાન થાય છે.
સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ આપણા એકાંત કલ્યાણને માટે યોગ્યતા-
નુસારે જે જે આજ્ઞાઓ કરેલી છે (મુનિને માટે ક્ષમા, માર્દવ,
આર્જવાદિ દશ પ્રકારની આજ્ઞા ફરમાવી છે તેમજ તે
જ દશવિધ માર્ગને યથાશક્તિ ણની શકે તેટલે અંશે આરા-
ધવા ગૃહસ્થ શ્રાવકને પણ ફરમાવ્યું છે, એમ પરમકૃપાળુ
ભગવંતે જે જે વિધિનિષેધ ભવ્ય પ્રાણીઓના એકાંત હિતને
અર્થે જણાવેલ છે) તેનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન
કરી તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રમાદ નહિ કરતાં સદા સાવધાન રહેવું
તે આજ્ઞાવિચર્ય. રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, મોહાદિ અંતરંગ
શત્રુઓથી સદા ચેતતા-જાગતા રહેવું તે અપાયવિચર્ય. પૂર્વે
કરેલાં શુભાશુભ કર્મના ઉદય અનુસારે જીવને જ્યારે શુભાશુભ
સંયોગ મળે ત્યારે હર્ષ યા શોક નહિ કરતાં તે દરેક પ્રાપ્ત સંયો-
ગમાં સમભાવ રાખી સ્વકર્તવ્યપરાયણ રહેવું તે વિપાકવિચર્ય.
ચૈદ રજ્જવાત્મક સંપૂર્ણ લોકનું સંસ્થાન-સ્વરૂપ વિચારી
અંતે સંપૂર્ણ લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા અસંખ્ય પ્રદેશવાળા
પોતાના આત્માના સ્વરૂપનો નિરધાર કરી સ્વભાવરમણી થવું
તે સંસ્થાનવિચર્ય ધર્મધ્યાન સમજવું. વળી ૧ પૃથક્કૃત્વવિતર્ક-
સપ્રવિચાર, ૨ એકત્વવિતર્કઅપ્રવિચાર, ૩ સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતિ
અને ૩ વિગતક્રિયાઅનિવર્તી. એ રીતે ચાર પ્રકારનું શુકલ-
ધ્યાન શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું છે, પરંતુ તે અતિ વિશુદ્ધ ધ્યાન કેવળ
અનુભવગમ્ય હોવાથી તેનું સ્વરૂપ આપણી જેવાને અગમ્ય છે.
પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એવા ચાર ભેદ પણ
ઉપર જતાવેલ નિર્મળ ધ્યાનના થઈ શકે છે. પ્રભુની પરમ

શાંતમુદ્રા(પ્રતિમાદિક)નું અવલંબન લઈ આપણા મનની તદ્દાકાર વૃત્તિ કરવી તે પિંડસ્થ, પ્રભુના પવિત્ર નામમંત્રનું આલંબન લઈ ચિત્તનું એકાગ્રપણું કરવું તે પદસ્થ, પ્રભુની વીતરાગ દશા-કેવળી અવસ્થાનું અવલંબન લઈ ચિત્તવૃત્તિને તદ્દાકાર કરવા પ્રયત્ન કરવો તે રૂપસ્થ અને પ્રભુની સિદ્ધ-દશાને જ અવલંબી ચિત્તની તદ્દાકારવૃત્તિ કરવી તે રૂપાતીત ધ્યાન કહ્યું છે. ઉપર બતાવેલ નિર્મળધ્યાન ત્યારે જ સધાય છે કે જ્યારે જીવ અશુભ આચારવિચારનો દિનપ્રતિદિન પરિહાર કરવાપૂર્વક શુદ્ધ નિર્મળ આચારવિચાર પાળવા તનમનથી પોતે પ્રયત્ન કરે, નમ્ર અને મિષ્ટ વચનથી એવો પ્રયત્ન કરાવે, તેમજ તેવા પવિત્ર પ્રયત્ન કરનારને યથાઅવસર અનુમોદન આપે. જે બાપડા પામર પ્રાણીઓ અહોનિશ કદ્દિપત સ્વાર્થમાં જ મગ્ન રહી ક્ષણિક એવાં વિષયસુખને કાજે જ મથન કરી રહ્યા છે તેમને તો ઉપર કથેલાં પ્રશસ્ત ધ્યાનનો કે તેથી સાક્ષાત્ અનુભવાતાં સ્વાભાવિક સુખનો સ્વાદ સરખો કયાંથી મળી શકે ? પરંતુ જે સત્પુરુષો સ્વાર્થત્યાગી બની ક્ષણિક એવાં કદ્દિપત સુખની દરકાર નહિ કરતાં કેવળ પાર-માર્થિક સુખની જ ગવેષણા કરી રહ્યા છે તેમને પુરુષાર્થયોગે પારમાર્થિક પંથે પળતાં પ્રશસ્ત ધ્યાનનો તેમ જ તજજનિત સત્ય સ્વાભાવિક સુખનો આસ્વાદ કરવાનો સહેજે પ્રસંગ મળે છે. નિર્મળ ધ્યાનયોગે સકળ કર્મમળ દગ્ધ થઈ જાય છે; જેથી આત્મા કાંચનની જેવો વિશુદ્ધ થાય છે, તેમજ તેવા પ્રશસ્ત ધ્યાનયોગે ચિત્તની પણ વિશેષતઃ સ્થિરતા-શુદ્ધિ સંપ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોને અજવાળવાને ચિત્તની સ્થિરતા કેટલી બધી ઉપયોગી છે અને ચિત્તની અસ્થિરતાથી

કેટલું બધું નુકશાન થાય છે તેનું આપણે પૂર્વના ત્રીજા અષ્ટકમાં વિસ્તારથી અવલોકન કર્યું છે; અને ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ધ્યાનનું પણ સ્વતંત્ર સ્વરૂપ આ ગ્રંથના ૩૦ માં અષ્ટકમાં આગળ જતાં વર્ણવેલું છે. પ્રશસ્ત ધ્યાનથી આત્માનો કેટલો બધો ઉપયોગ બજૂત થાય છે તે અત્ર જોવાનું છે. ચિદાનંદજી મહારાજ ઉક્ત ધ્યાનનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કરતા છતાં કહે છે કે—

આતમ ધ્યાન સમાન જગતમે, સાધન નહિ કોઈ આન;
જગતમે આતમ ધ્યાન સમાન.

રૂપાતીત ધ્યાનકે કારણ, રૂપસ્થાદિક જાણ,
તાહુમે પિંડસ્થ ધ્યાન પુન, ધ્યાતાકું પરધાન. જગતમે આ૦૧

તે પિંડસ્થ ધ્યાન કેમ કરીએ, તાકો એમ વિધાન;
રેચક^૧ પૂરક^૨ કુંભક^૩ શાંતિક, કર સુખમન ધર આન. જગત૦૨

પ્રાન સમાન ઉદાન વ્યાનકું, સમ્યગ્ ગ્રહ હું અપાન;
સહજ સુભાવ સુરંગ સભામે, અનુભવ અનહુદ તાન. જગત૦૩

કર આસન ધર શુચિ સમ મુદ્રા^૪, ગ્રહી ગુરુગમ એ જ્ઞાન;
અજપા જપ સોહું સુસમરન, કર અનુભવરસ પાન. જગત૦૪

આતમ ધ્યાન ભરત ચક્રી લહ્યો, ભવન આરિસા જ્ઞાન;
ચિદાનંદ શુભ ધ્યાન જોગ જન, પાવત પદ નિરવાન. જગત૦૫

૧ પ્રાણાયામ-શ્વાસોશ્વાસનિરોધના નિયમથી વાયુને બહાર કાઢવો.
૨ વાયુને અંદર પૂરવો. ૩ વાયુને સ્થિર કરવો. ૪ પ્રાણ આદિક વાયુ શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં વ્યાપેલા જાણવા. ૫ યોગમુદ્રા, જિન-મુદ્રા અને મુક્તાસુક્તિ મુદ્રા પ્રમુખ કોઈ વિશિષ્ટ મુદ્રા અથવા સમમુદ્રા એટલે સમતા સંભવે છે.

પિંડસ્થાદિક ધ્યાનનું સુખ અનુભવગમ્ય હોવાથી તેના અભ્યાસીને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરના પદ્યમાં પિંડ-સ્થાદિક ધ્યાનનું વર્ણન કરેલું છે અને તેના ઉપાય પણ બતાવ્યો છે. રેચક, પૂરક, કુંભક અને શાંતિકવટે શરીરમાં રહેલા અનેક જાતના વાયુનો નિગ્રહ કરવો અને એમ કરીને મનને સ્થિર કરવું. મનને અને વાયુને કંઈ એવો ગાઠ સંબંધ છે કે વાયુની સ્થિરતાએ મનની પણ સ્થિરતા થાય છે, એથી જ વાયુનો નિરોધ કરવાની જરૂર રહે છે. તન મનને બાધાકારી મળતું ઉપર બતાવેલી ક્રિયાથી શોધન થાય છે, અને તેમ થતાં તન મન ચોખ્ખાં થાય છે; પરંતુ એ ક્રિયા કરતાં પહેલાં શુરુગમ લઈ તે મુજબ વર્તવા કાળજી રાખવી જોઈએ, નહિ તો ઊલટું નુકશાન થવા સંભવ છે. આ દ્રવ્ય રેચકાદિ ક્રિયા ઉપરાંત પ્રથમ ભાવ રેચકાદિકનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. તેની પ્રાપ્તિ થયે જ સર્વ પ્રયત્ન સફળ થાય છે. મનની સ્થિરતા થતાં તે સર્વ સુસાધ્ય થાય છે. જેમ પવન પડી જતાં-શાન્ત થતાં વાઘેલી મેઘની ઘટા નિષ્કૂળ જતી નથી તેમ મન સ્થિર થતાં-શાન્ત થતાં સમાધિરૂપ મેઘઘટા વધતી જઈ અમોઘ વૃદ્ધિને કરે છે. તેમાં પણ જો પુનઃ ચિત્તની અસ્થિરતારૂપ વાયુની ઉદીરણ થાય તો તે વાઘેલી સમાધિરૂપ મેઘની ઘટા પાછી વીખરાઈ જાય છે. પરંતુ પૂર્વપ્રયત્નયોગે પ્રગટેલી ચિત્તની સ્થિરતા એમની એમ જળવાઈ રહે, પ્રતિકૂળ સંયોગે વિખરાઈ ન જાય તો તેથી અવિચ્છિન્ન સુખ-સમાધિરૂપ મેઘની વૃદ્ધિ થાય છે, અને એવી રીતે અવિચ્છિન્ન સુખ-સમાધિની વૃદ્ધિ થવાથી દયારૂપી નદી છલકાઈ જાય એવું શમ(શાંતિ)રૂપ પાણીનું પૂર એટલું બધું વધે છે કે તેથી પાંચે ઈંદ્રિયોના સકળ વિષયવિકારરૂપ

વિષવૃક્ષો સમૂળગાં ઘસડાઈ જાય છે. જ્યારે બાહ્ય વિષયોમાં ભટકતું મન શુભ અભ્યાસવશાત્ તેમાંથી નિવર્તી શુભ આલંબનયોગે અંતર્મુખ થઈ સ્થિરતા પામે છે, અને ધ્યેય વસ્તુમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થતાં અન્ય સર્વ સંકલ્પવિકલ્પની ઉપશાંતિ થવાથી જ્યારે શમસામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે ત્યારે રાગ-દ્વેષાદિક દુષ્ટ વિકારો આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અન્યત્ર શ્રી શાંતિનાથજીની સ્તવના કરતાં કહ્યું છે કે—

તાહરું ધ્યાન તે સમકિતરૂપ, તેહિજ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તેહ છે જ;
તેહથી રે જાયે સઘળાં હો પાપ, ધ્યાતા રે ધ્યેય સ્વરૂપ હોયે પછેજ. ૪
દેખી રે અદ્ભુત તાહરું રૂપ, અચરિજ ભવિકા અરૂપી પદ વરેજ;
તાહરી ગતિ તું જાણે હો દેવ, સ્મરણુ ભજન તે વાચક યશ કરેજ. ૫

આવી રીતે ધ્યેય સ્વરૂપમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થતાં સમ્યગ્-દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રનો અદ્ભુત લાભ પામી આત્મા અતે અજર અમર પદનો ભોક્તા થઈ શકે છે. આમ પ્રસંગોપાત્ ધ્યાનનું પણ સ્વરૂપ વર્ણવી તેનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે; તે શમ-સામ્રાજ્યનું પ્રણળ સાધન હોવાથી હવે સર્વ ગુણોનો અભ્યાસ કરતાં સાધુજનોએ શમનું પ્રધાનપણું સ્વીકારી તેને સદાકાળ જાળવી રાખવું જોઈએ. એ હકીકતને જ સ્પષ્ટ કરતા યકા ગ્રંથકાર જણાવે છે કે—૪.

‘ ઉવસમસારં ચુ સામન્ન ’ આ મહાગંભીર અર્થસૂચક સૂત્રવચન જે મહાનુભાવ સાધુઓ સદા સરહસ્ય સંભારી રાખે છે તેઓ તો સારી રીતે સમજ સાથે આત્માર્થીપણે સ્વીકારે છે

કે ‘ ઉપશમ ગુણ આદરવો એ જ ચારિત્રનો સાર છે. ’ ઉપ-
શમ વિના ચારિત્રકરણી નિષ્ફળપ્રાય છે. શમ, ઉપશમ, પ્રશમ,
શાન્તિ, ક્ષમા, સમતા, કષાયજય અને વૈરાગ્ય પ્રમુખ સર્વે
એકાર્થવાચી ગુણો છે. કષાયના જયથી પ્રગટ થતા ઉપશમ
ગુણ વિના ચારિત્ર કેવળ હાંસીપાત્ર થાય છે. ઉપશમ વિના
ચારિત્રની દુષ્કર ક્રિયા કરતા છતાં નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ થતી
નથી. શમયુક્ત સાધુ જેવી સ્વાભાવિક શાંતિ આત્મામાં અનુ-
ભવી શકે છે તેવી શાંતિ શમગુણ વિનાના સાધુ જો કે સમ-
કિત સહિત જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, શીલ આદિક ગુણના અભ્યાસી
હોય તો પણ અનુભવી શકે નહિ. શમગુણની જે વ્યાખ્યા આ
અષ્ટકની શરૂઆતમાં જ ગ્રંથકારે આપેલી છે તે ઉપરથી સમજ
શકાશે કે એવી અદ્ભુત શાંતિ પ્રગટવી એ આત્મજ્ઞાનનું અપૂર્વ
ફળ છે; અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન એ કારણ છે અને શમરૂપ તેનું
ફળ છે. જ્ઞાનાષ્ટકમાં કહ્યા મુજબ “ જેનાથી પોતાનામાં ઉદ્ધ-
ભવેલા રાગદ્વેષાદિક દુષ્ટ વિચારો દૂર થાય—નષ્ટ થાય એવા એક
પણ પરમાર્થયુક્ત વચનનું વારંવાર રટણ કરવું એ જ ઉત્કૃષ્ટ
જ્ઞાન છે. પરમાર્થશૂન્ય એવા ઘણા જ્ઞાનનો કંઈ પણ આગ્રહ
નથી. ” આવા થોડા પણ તત્ત્વજ્ઞાનના બળથી પૂર્વે માપતુષ્ઠ
મુનિનું કામ થયેલું આપણે સાંભળ્યું છે. તેમજ ‘ ઉપશમ,
વિવેક અને સંવર ’ એવા ત્રણ પદની યથાર્થ રટનાથી ચિદાત્મી-
પુત્ર જેવા અઘોર પાપી જીવનું પણ કલ્યાણ થઈ શક્યું છે
તો બીજા સુલભબોધી જીવનું તો કહેવું જ શું ? આવા એક
કે અનેક પરમાર્થયુક્ત વચનનું આલંબન લઈ જે ભવ્યાત્મા
પોતાનું કલ્યાણ સાધવા માગે છે તે સુખેથી નિઃશંકપણે

પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે છે. ‘આત્મામાં ખરી શીતળતા પેદા કરે એવા તત્ત્વજ્ઞાનનો લેશ પણ પામવો દુર્લભ છે, તો જે પુણ્યાત્મા તેવા તત્ત્વજ્ઞાનમાં સદા મગ્ન-તરબોળ રહે છે તેમનું તો કહેવું જ શું ?’ મતલબ કે જે જ્ઞાનથી આત્મામાં ખરી શાંતિ-શીતલતા પેદા થાય તે જ જ્ઞાન, તે જ ધ્યાન, તે જ તપ અને તે જ શીલ પ્રશંસવા યોગ્ય છે. જો કે સમકિતવંતમાં અનંતાનુબંધી કષાયના અભાવે કેટલાક અંશે ઉપશમભાવ તો હોય છે જ, તો પણ અત્ર જે શમગુણનું વર્ણન કરેલું છે તે આત્મજ્ઞાનના દઢ અભ્યાસથી બહુધા કષાયમાત્રના ક્ષય ઉપશમથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણવિશેષ માટે જ સમજવાનું છે, અને તેની વ્યાખ્યા અષ્ટકના આરંભમાં જ આપેલી છે. આવા શમગુણના પ્રભાવથી જ પૂર્વે અનેક મુનિવરોએ શિવસુખ સાધ્યું છે. જ્યારે ગજસુકુમાલ મુનિના શિર ઉપર તેના સસરા સોમિલે દુષ્ટ આશયથી ખેરના ધગધગતા અંગારા ભર્યા ત્યારે તે મુનિએ આત્મામાં જે અપૂર્વ શાંતિ અનુભવી તે આવા શમ પરિણામથી જ. શમનો બીજો અર્થ અપૂર્વ શાંતિ, સમતા કે ક્ષમા કહી શકાય. અવંતીસુકુમાલ, દઢ-પ્રહારી, મેતાર્યમુનિ તેમ જ અંધકસૂરિના ૫૦૦ શિષ્યોએ જે પરમપદ સાધ્યું તે આ અપૂર્વ ગુણના પ્રભાવે જ. આ અનુપમ ગુણની પ્રાપ્તિથી જ ચારિત્ર ચરિતાર્થ એટલે સફળ થાય છે. તે વિના ચારિત્ર ફેાગટ કલેશરૂપ થાય છે. પૂર્વે મગ્નાષ્ટકમાં કહ્યું છે તેમ ‘સાધુના ચિત્તની પ્રસન્નતારૂપી તેજો-લેશ્યાની વૃદ્ધિ ચારિત્રપર્યાયની વૃદ્ધિ સાથે વધતી જાય છે. તે આવા અપૂર્વ આત્મગુણના અભ્યાસી આશ્રયી સમજવું.’ ‘ફક્ત ૧૨ માસની દીક્ષાપર્યાયવાળા સાધુ પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતા-

વડે અનુત્તર વિમાનવાસી દેવથી પણ અધિક સુખશાંતિ મેળવી શકે છે.' આ સર્વ અનુક્રમે અભ્યાસ કરાતા પરમાર્થયુક્ત ચારિત્ર આશ્રયી વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ કહેલું જાણવું. નિશ્ચય-નયથી તો આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરનાર મહાશય અદ્ય સમયમાં મોક્ષનાં સુખ મેળવી શકે છે. એવા અનેક દૃષ્ટાંત શાસ્ત્રમાં મળી શકે છે. તેવા મહાપુરુષોનાં પવિત્ર ચારિત્રથી બોધ લઇ આપણે પણ યથાશક્તિ તેમના પનોતે પગલે ચાલવા ચીવટ રાખવી યુક્ત છે. એવી શાંતિ-સમતા-ક્ષમાના ચિર પરિચયથી આપણે પણ અવશ્ય અક્ષયસુખના અધિકારી થઇ શકશું. અપૂર્વ શમ-શાંતિ ! તારી જલિહારી છે. ૫

આવી રીતે શમયુક્ત ચારિત્ર પાળનાર મુનિજનોનો મહિમા અચિંત્ય છે, તેનું કોઇ રીતે વર્ણન થઇ શકે એમ નથી, તે વાત હવે શાસ્ત્રકાર પોતે જ જણાવે છે—

સ્વયંભૂરમણુ નામનો સમુદ્ર સર્વ સમુદ્રોથી મોટો છે, અસં-ખ્યાત યોજનપ્રમાણુ વિશાળ છે, અગાધ જળથી ભરેલો છે; તો પણ તેની ઉપમા મુનિને ઘટતી નથી, કેમ કે મુનિમાં તો અપરિમિત સમતારસ હોવા છતાં તેમાં દિનપ્રતિદિન વધારો જ થતો જાય છે.

‘જે સમસ્ત તત્ત્વને જાણે-મુણે છે તે મુનિ કહેવાય છે.’ અર્થાત્ જે સદ્વિવેકવડે સમસ્ત દુઃખદાયી સંયોગ(વિલાવ)નો ત્યાગ કરીને સદા સુખદાયી સ્વભાવરમણુને સેવે છે તે જ મુનિ ભાવનિર્ઘ્ન થાણાય છે. તેવા મુનિજન આત્મજ્ઞાન, આત્મ-શ્રદ્ધા અને આત્મરમણરૂપ પવિત્ર રત્નત્રયીના સેવનથી સદા સમતા રસમાં ઝીલે છે. વળી અપૂર્વ જ્ઞાનધ્યાન તથા તપ, જપ

સંયમના અભ્યાસથી નિરંતર ઉક્ત સમતા રસની વૃદ્ધિ થયા કરે છે, તેમાં જ રાજહંસની પેઠે મુનિવરો સદા નિમગ્ન રહે છે. એવી રીતે આત્માના સ્વાભાવિક સુખમાં લયલીન રહેનારા મુનિજનોને કંઈ વસ્તુની ઉપમા દર્શ શકાય ? સર્વાંશે સરખાવી શકાય એવી તો એકે ચીજ નથી; વળી કોઈ અંશે સરખાવી શકાય એવી ઉત્તમ વસ્તુઓની જ ઉપમા મુનિજનોને આપવામાં આવે છે. એથી એવી મતલબ સમજવાની છે કે એ બધી ઉપમાઓ સર્વદેશીય નહિ, પણ એકદેશીય હોય છે. જેવી રીતે શકસ્તવ(નમુશ્ચુ)માં તીર્થંકર મહારાજને વિવિધ પ્રકારની ઉત્તમ ઉપમાઓ આપી છે તેવી રીતે અહીં પણ સમજી લેવું.

શ્રીમત્ ચિદાનંદજી મહારાજ શુદ્ધ નિર્ઘંથ મુનિના ગુણગ્રામ કરતા થકા કહે છે કે:—

ચંદ્ર સમાન સૌમ્યતા જાડી, સાયર જિમ ગાંભીરા;
અપ્રમત્ત ભારંડ પેરે નિત્ય, સુરગિરિ સમ શુચિ ધીરા.

અવધુ નિરપક્ષ વિરલા કોઈ.

પંકજ નામ ધરાય પંકશું, રહત કમળ જિમ ન્યારા;
ચિદાનંદ એસા જન ઉત્તમ, સો સાહિબકા પ્યારા. અવધુ

ચંદ્રમાં અમૃતકિરણ કહેવાય છે, તેનાં શીતળ કિરણોને નિરખતાં જોનારની આંખને શીતળતા વળે છે, તેથી અધિક શીતળતા સંત-સુસાધુજનોનાં દર્શન કરતાં પ્રગટે છે. ચંદ્ર-માનાં કિરણોનો સ્પર્શ થતાં ક્ષણિક તાત્કાલિક સુખ થાય છે ત્યારે સત્પુરુષોનો સમાગમ થતાં લબ્યાત્માને ચિરકાળ સ્થાયી એવું સ્વાભાવિક સુખ પ્રગટે છે. સંતપુરુષોના યોગમાં કોઈ

અપૂર્વ અમૃત રહેલું છે, જેનો લાભ સ્વાભાવિક રીતે જગતને મળે છે. કહ્યું છે કે—“ મન, વચન અને કાયામાં (વિચાર, ઉપદેશ અને આચારમાં) અભિનવ અમૃતથી ભરેલા એવા કેટલાક સંતપુરુષોનું અસ્તિત્વ જગતમાં છે કે જે અનેક ઉપકારનાં કાર્યોવડે સર્વને સંતોષ ઉપજાવે છે અને અન્યમાં રહેલા અણુમાત્ર ગુણને પર્વત તુલ્ય લેખી પોતાના દિલમાં પ્રસન્ન રહે છે.” જેમના આત્મામાં સર્વત્ર શાન્તિ વ્યાપી રહેલી છે એવા સંતપુરુષોને ચંદ્રમાની ઉપમા આપવામાં આવી છે તે અન્ય ઉપમાના અભાવે સમજવી.

ગીજી ઉપમા સાચર-રત્નાગરની આપેલી છે. જેમ મહા-સાગર અગાધ ઊંડો અને વિશાળ હોય છે તેમ જ તે અમૂલ્ય રત્નોથી ભરેલો હોય છે. વળી તે રત્નોથી ભરેલો હોવા છતાં છલકાઇ જઇ પોતાનામાં રહેલા અમૂલ્ય રત્નોને ફેંકી દેતો નથી, પણ તેમને યત્નથી પોતાની અંદર સાચવી રાખે છે તેમ નિર્ઘંથ મુનિવરો પણ ઊંડા અર્થ-રહસ્યવાળા અગાધ અને વિશાળ જ્ઞાનરૂપી અમૃતરસયુક્ત નિર્મળ શ્રદ્ધા શીલ-સંતોષાદિક અમૂલ્ય ગુણરત્નોથી ભરપૂર હોય છે, તેમ છતાં તે પવિત્ર મુનિવરો શાન્ત મહાસાગરની પેઠે સદા સ્વમર્યાદામાં રહે છે. કદાપિ સ્વમર્યાદા મૂકીને સ્વગુણનો પણ ગર્વ કરતા નથી. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ સદ્ગુણોને યત્નથી સાચવી રાખે છે. વિષય, કષાય કે વિક્ષાદિક પ્રમાદોવડે પોતાના છતાં સદ્ગુણોનો લોપ થવા દેતા નથી. વળી સમુદ્રમાં તો કેવળ જડ રત્નો હોય છે અને ભાવમુનિમાં તો ખરાં ભાવરત્નો ભરેલા હોય છે. એમ સર્વ રીતે જોતાં મહા-સાગર કરતાં મુનિમાં ઘણું મહત્ત્વ રહેલું છે, તો પણ અન્ય ઉપમાના અભાવે મુનિને મહાસાગરની ઉપમા આપવામાં આવેલી છે.

ત્રીજી ઉપમા મુનિને ભારંડપક્ષીની આપવામાં આવી છે. ભારંડપંખીનું જોડણું સદા સાથે જ રહે છે. મન, વચન અને કાયાથી તે સદા સરખી ક્રિયા કરે છે. એટલું બધું સાવધાનપણું તે સાચવી પોતાનાં કામ કરે છે કે તેમાં રંચમાત્ર ફેરફાર થતો નથી; તેમ છતાં જો કોઈ વખતે કોઈની કંઈ પણ ગફલત થઈ જાય છે તો તે બંનેના પ્રાણુ જાય છે. તેમના સ્વપ્રાણુની રક્ષા એકબીજાની ખરી કાળજી અને ઉદ્યમ પર આધાર રાખે છે. એકની ગફલતથી બંનેને મરણાંત કષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે સર્વ પ્રમાદ તજી, અપ્રમત્તભાવે રહી મુનિ આત્મસાધન કરે છે. આગળ ભવોદ્દેગાષ્ટકમાં ગ્રંથકારે જણાવ્યું છે કે “ભવભીરુ (જેને જન્મમરણાદિક દુઃખનો ત્રાસ લાગ્યો છે તેવા) મુનિને સંયમક્રિયામાં જેવું સાવધાનપણું સંપૂર્ણ તેલ-પાત્રધારીને અથવા રાધાવેધ સાધનારને રાખવું પડે છે તેવું રાખવું જોઈએ; અર્થાત્ સંયમસાધનામાં લગારે ગફલત અનર્થકારી છે.” જેમ વિષનું ઔષધ વિષ છે અને અગ્નિનું ઔષધ અગ્નિ છે અર્થાત્ વિષવ્યાપ્તને જેમ અન્ય રસાયણિક વિષ આપવામાં આવે છે અને અગ્નિદગ્ધને જેમ અગ્નિવડે શેકાય છે તો તેનો દંશ અને દાહ ઉપશમી જાય છે તેમ ભવભીરુ જનો ઉપસર્ગથી ડરી જતા નથી, પણ ગમે તેવા ઉપસર્ગ-પરીસહોને અદીનપણે સમભાવથી સહી લે છે; અને એમ દુઃખ સહન કરવાવડે દુઃખનો પ્રતિકાર કરે છે, એટલે સદ્વિવેકવડે સર્વ દુઃખને સહી ભવભવનાં દુઃખ દૂર કરી શકે છે.” આવી રીતે સત્સાધનવડે આ ભયંકર ભવ-સમુદ્રને સંપૂર્ણ રીતે તરી પાર પામવા જ્ઞાની મુનિઓ સદા સાવધાન રહે છે; તેથી તેમને શાસ્ત્રકારે ભારંડપક્ષીની ઉપમા આપી છે. ભારંડને કેવળ પોતાના દ્રવ્યપ્રાણુની રક્ષા કરવા સાવધાન

રહેવું પડે છે ત્યારે લવણીરુ મુનિ દ્રવ્યપ્રાણની દરકાર તથા નિર્મળ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય અને ઉપયોગરૂપ પોતાના લાવપ્રાણની જ રક્ષા તથા પુષ્ટિ કરવા સદા સાવધાન રહે છે અર્થાત્ મુનિવરની અપ્રમત્તતા બહુ જ ઊંચા પ્રકારની છે. આવા અપ્રમત્ત મુનિઓ શીઘ્ર મોક્ષના અધિકારી થઈ શકે છે.

ચોથી ઉપમા મુનિને મેરુપર્વતની આપી છે. સર્વ પર્વતો- માં મેરુપર્વત દેવગિરિ કહેવાય છે. તેના ઉપર અનેક દેવતાઓનો નિવાસ છે. તે પર્વતનાં મૂળ એટલાં ઊંડાં અને મજબૂત છે કે ગમે તેવા પ્રલયકાળના પવનથી પણ તે ચલાયમાન થઈ શકતો નથી. જે મુનિ પોતાના વ્રતનિયમમાં નિશ્ચળ રહે છે, જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, જપ, સંયમમાં સદા સાવધાન થઈ અડગ પ્રયત્ન સેવે છે, જે પ્રથમ પુખ્ત વિચારપૂર્વક સુખે નિર્વહી શકાય એવી જ પ્રતિજ્ઞા લે છે અને કરેલી પ્રતિજ્ઞાને પ્રાણાન્ત સુધી અડોલ વૃત્તિથી પાળે છે, તે મુનિવરો સુવર્ણગિરિ સમાન નિશ્ચળ પરિણામી ગણાય છે. એવા મુનિવરોને દેવ, દાનવો પણ સ્વનિયમથી ચલાયમાન કરવા સમર્થ થઈ શકતાં નથી. એવા મુનિવરો અપ્રમત્તયોગથી ક્ષપકશ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થઈ અનુક્રમે સઘળા ધાતી^૧ કર્મનો ક્ષય કરી, કેવળજ્ઞાનાદિક અનંતચતુષ્ટય પામી આયુષ્ય સફલાવે ઉપદેશવડે અનેક લવ્યજનોનો ઉદ્ધાર કરે છે, અને અદ્ય આયુષ્ય હોય તો શૈલેશીકરણ^૨ કરી બાકીના અઘાતી^૩ કર્મનો પણ અંત કરી અજરામરપદને પ્રાપ્ત કરે છે.

૧ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્યગુણનો ધાત કરે એવા જ્ઞાન-વરણીયાદિ ચાર કર્મ. ૨ ચૌદમા ગુણકાણે શૈલેશ (મેરુપર્વત) પેડે સંપૂર્ણ (નિશ્ચળતા-સ્થિરતા) યોગનિરોધ. ૩ નામ, ગોત્ર, આયુષ્ય અને વેદનીય એ ચાર અઘાતિ કર્મ કહેવાય છે.

પાંચમી ઉપમા મુનિને કમળની આપી છે. પંકજ નામ કમળનું છે. તે પંક એટલે કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જળથી વૃદ્ધિ પામે છે છતાં તે ખંનેથી ન્યારું રહે છે તેવી રીતે ભોગ-પંકથી ઉત્પન્ન થઈ વિષય-જળથી વૃદ્ધિ પામ્યા છતાં મુનિજનો તે ખંનેથી કમળની જેમ ન્યારા-અલિપ્ત થઈ રહે છે અર્થાત્ મુનિરાજ સર્વ કામવિકારને તણ, નિષ્કામી થઈ, આત્મ-સમાધિમાં મગ્ન રહે છે. જેમ કમળ પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ વાસનાવડે અનેક જનોને આનંદ આપે છે, અનેક ભોગી ભ્રમરો તેના મકરંદનું પાન કરીને પુષ્ટ બને છે તેમ મુનિવર પણ પોતાની સહજ અધ્યાત્મવાસનાથી અનેક લવ્યાત્માઓને આનંદકારી થાય છે. સેવાસિક કંઈક નિકટલવી જનો તેમના ઉપદેશામૃતનું અથવા તપસંયમાદિ અપૂર્વ ગુણમકરંદનું પાન કરી પુષ્ટ બને છે. એમ કમળની પેઠે ન્યારા-નિર્લેપ રહી લવ્ય જનોનું હિત કરનાર અપ્રમત્ત મુનિવરો જ ખરેખર કલ્યાણ સાધી શકે છે. આવી આવી અનેક ઉત્તમ ઉપમાઓ મુનિજનોને આપી શકાય છે, તે અમુક ગુણના સાધર્મ્ય (સરખાપણા)ને લઈને જ સમજવી. ખરું જોતાં તો શુદ્ધ ભાવયુક્ત મુનિના સદ્ગુણોની સાથે હોડ કરી શકે એવી કોઈ ચીજ આ ચરાચર જગતમાં જણાતી જ નથી, તેથી અનુપમ એવા અનગાર-મુનિવરો સર્વશિરોમણીભૂત પરમેષ્ઠિપદે ધિરાજે છે. એવા પવિત્ર પદને શોભાવનાર નિર્ઝંથ મુનિવરોના ચરણમાં અમારા કેટિશઃ નમસ્કાર હો ! ૬.

હવે સમતામૃતથી જેમનું ચિત્ત સદા સિંચાતું હોવાથી જેઓ સર્વદા સુપ્રસન્ન રહે છે એવા સંત-સુસાધુપુરુષોને રાગ-

દ્રેષાદિક દુષ્ટ વિકારો કદાપિ સંતાપી શકતા નથી, એ વાત સ્પષ્ટ જણાવતા થકા ગ્રંથકાર કહે છે—

જે રાગદ્રેષાદિક દુષ્ટ વિકારો જગત માત્રને સંતાપે છે, જેમની પાસે કોઈનું પણ જોર ચાલતું નથી, હરિ, હર, બ્રહ્માદિકને પણ જે નવ નવ રૂપે નચાવે છે, ઈંદ્ર, ચંદ્ર, નાગેંદ્ર જેવા પણ જેની પાસે રાંક બની જાય છે, મોટા મોટા મહર્ષિ મહાત્માઓ પણ જેના પાસમાં સપડાઈ દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે તે રાગ અને દ્રેષરૂપ મહાવિકારની—**મોહની પ્રબળતાથી જ થાય છે.**

શાસ્ત્રમાં રાગને કેશરીસિંહની અને દ્રેષને ગજેન્દ્રની ઉપમા આપવામાં આવેલ છે. ખરું જોતાં તો તેથી પણ રાગ દ્રેષ બંને વધારે જોરાવર છે. વજ્રની શૃંગલા કરતાં પણ રાગબંધ વધારે વિષમ કહ્યો છે. વિકરાળ કાળા નાગ કરતાં પણ રાગદ્રેષનું વિષ આકરું છે. વિકરાળ નાગના દંશથી તો પ્રાણી એક જ વખત દ્રવ્યપ્રાણથી મુક્ત થાય છે ત્યારે રાગદ્રેષના દંશથી પોતાના ભાવપ્રાણને પણ ખોવે છે અને અનેક ભવોમાં જન્મમરણનાં દુઃખ પામે છે. આવા રાગદ્રેષના વિકારોથી મુક્ત થવા સંત-પુરુષો જ સમર્થ થઈ શકે છે. જેમ અમૃત, વિષનું પ્રતિપક્ષી છે અને અમૃતસિંચનથી વિષવિકાર નાશ પામે છે, તેમ સમતા એક એવું અદ્વિતીય અમૃત છે કે તેના સિંચનથી રાગદ્રેષાદિક પ્રબળ વિકારો સ્વતઃ શાન્ત થઈ જાય છે. **સદ્વિવેકયોગે સમતા અમૃતનું સેવન કરી રાગદ્રેષાદિક વિકારો ઉપશ-માવવા ગ્રંથકારે સમતાશતકમાં કહ્યું છે કે—**

‘ ભો ભવ્ય જનો ! રાગદ્રેષરૂપી સર્પનું વિષ ઉતારવા તમે

વિવેકરૂપી મંત્રનું સેવન કરો. વિવેકનું એવું સામર્થ્ય છે કે તે ભવવનનો મૂળથી ઉચ્છેદ કરી નાંખે છે. ’

‘વિવેક બીજો સૂર્ય અને ત્રીજું લોચન છે. તે અંતરમાં પ્રકાશ કરે છે, માટે બીજી બધી વાત મૂકીને એક વિવેકનો જ અભ્યાસ કરો. ’

‘ક્ષમા, મૃદુતા, સરલતા અને સંતોષનું સેવન કરી ક્રોધાદિકે કષાયનો પરિહાર કરો. ’

‘જ્યાં સુધી રાગદ્વેષનું જોર છે ત્યાં સુધી સંસારનો અંત આવવાનો નથી, અને રાગદ્વેષ ટળ્યા કે તરત જ પરમપદની પ્રાપ્તિપ મોક્ષ સહજ છે. ’

‘હે ભવ્યો ! કલ્પિત અમૃતમાં મૂંઝાણો નહિ, મોક્ષસુખમાં પ્રીતિ ધરી સમતા અમૃતનું જ સેવન કરો. ’

‘મનરૂપી મેરુનો રવૈયો કરી, યોગચંદ્રરૂપી સમુદ્રને મથી, સમતારૂપી અમૃત મેળવી અનુભવ રસનું પાન કરો. ’

‘સમતા અમૃતનું પાન કરી સ્વભાવરમણુવડે આત્માનુભવ કરનાર ઉદાસીન પુરુષને રાગદ્વેષાદિકે વિકાર શું કરે ? ’

‘જેનાથી કષાયતાપ ઉપશમે અને આત્મામાં સહજ શાન્તિ પ્રસરે એવો જ અભ્યાસ સદા કર્તવ્ય છે. ’

શ્રીમદ્ આનંદધનજી મહારાજ આવા જ પવિત્ર લક્ષથી શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની સ્તવના કરતાં વિનંતિરૂપે કહે છે કે—

શાંતિજિન એક મુજ વિનતિ, સુણો ત્રિભુવન રાય રે;
 શાન્તિ સ્વરૂપ કિમ જાણીએ, કહો મન પરઆય રે. શાંતિ ૧
 ધન્ય તું આત્મા જેહને, એહવો પ્રશ્ન અવકાશ રે;
 ધીરજ મન ધરી સાંભળો, કહું શાન્તિ પ્રતિભાસ રે. શાંતિ ૨
 ભાવ અવિશુદ્ધ સુવિશુદ્ધ જે, કહ્યા જિનવર દેવ રે;
 તે તેમ અવિતથ સદહો, પ્રથમ એ શાન્તિપદ સેવ રે. શાંતિ ૩
 આગમધર ગુરુ સમકિતી, ક્રિયા સંવર સાર રે;
 સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ^૧ અનુભવઆધારરે. શાંતિ ૪
 શુદ્ધ આલંબન આદરે, તજી અવર જંજાલ રે;
 તામસી વૃત્તિ સવિ પરિહરી, ભજે સાત્ત્વિકી^૨ શાલ રે. ^૩ શાંતિ ૫
 ફેલ વિસંવાદ^૪ જેહમાં નહીં, શબ્દ તે અર્થ સંબંધી રે;
 સકળ નયવાદ વ્યાપી રહ્યો, એ શિવસાધન સંધી રે. શાંતિ ૬
 વિધિ પ્રતિષેધ કરી આત્મા, પદારથ અવિરોધ રે;
 બ્રહ્મવિધિ મહાજને પરિગ્રહ્યો, ઇશ્યો આગમો યોધ રે. શાંતિ ૭
 દુષ્ટજન સંગતિ પરિહરી, ભજે મુગુરુ સંતાન રે;
 યોગ સામર્થ્ય ચિત્ત ભાવ જે, ધરે મુગતિ નિદાન રે. શાંતિ ૮
 માન અપમાનચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાષાણુ રે;
 વંદક નિંદક સમ ગણે, ઇશ્યો હોય તું જાણુ રે. શાંતિ ૯
 સર્વ જગજંતુને સમ ગણે, સમ ગણે તુણ મણિ ભાવ રે;
 મુગતિ સંસાર બેહુ સમ ગણે, મુણે ભવજલનિધિ નાવ રે. શાંતિ ૧૦
 આપણો આતમભાવ જે, એક પચેતના ધાર રે;
 અવર સવિ સાથ સંયોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે. શાંતિ ૧૧

પ્રભુમુખથી એમ સાંભળી, કહે આતમરામ રે;
 તાહુરા દરિસણે હું તર્યા, મુજ સિધ્યાં સવિ કામ રે. શાંતિ૦૧૨
 અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે;
 અમિત ફલ દાન દાતારની, જેહને ભેટ થઇ તુજ રે. શાંતિ૦૧૩
 શાન્તિ સ્વરૂપ સંક્ષેપથી, કહ્યો નિજ પર રૂપ રે;
 આગમમાંહિ વિસ્તર ઘણો, કહ્યો શાંતિજિન ભૂપ રે. શાંતિ૦૧૪
 શાન્તિ સ્વરૂપ એમ ભાવશે, ધરી શુદ્ધ પ્રણિધાન રે;
 આનંદધન પદ પામશે, તે લહેશે બહુમાન રે. શાંતિ૦૧૫

કેવો અદ્ભુત પરમાર્થવાળો બોધ આ સ્તવનથી સહુદયને
 પ્રાપ્ત થઇ શકે છે ? આનો સારાંશ એ છે કે સહજ આધ્યાત્મિક
 શાન્તિનું સ્વરૂપ સદ્ગુરુ સમીપે યથાર્થ સમજી, નિરધારી તેવા જ
 પવિત્ર લક્ષથી તેવી આધ્યાત્મિક શાન્તિ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો
 એ સર્વ કોઈ આત્માથી સજ્જનોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. સર્વજ્ઞ
 સર્વદ્રશી તીર્થંકર ભગવાને આત્માથી જીવોના હિતને માટે
 જે સદુપદેશ આપ્યો છે તે શ્રી ગણધરોએ સૂત્રમાં ગુંકિત
 કરેલો છે. તદ્વત્સારે ઉત્તમ ચારિત્રનું સેવન કરી સમતારસમાં
 નિમગ્ન થયેલા મહાશયોએ આપણા કલ્યાણાર્થે નિઃસ્વાર્થપણે
 જે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવી આપણને અપૂર્વ જ્ઞાનરૂપી અમૃત-
 મય પ્રસાદી આપી છે તે જો આપણે કૃતજ્ઞ બની પ્રસન્ન
 ચિત્તથી ચાખીએ તો આપણને પણ તેવા જ ઉત્તમ શમામૃતના
 પ્રભાવથી રાગદ્વેષાદિક દુષ્ટ વિકારો સંતાપી શકે નહિ. ૭

રાગદ્વેષાદિક વિષ-વિકારોને ટાળવા સમર્થ એવા શમા-
 મૃતનું સદા સેવન કરવાથી જેમનામાં અપૂર્વ શાંતિ પ્રગટી રહી
 છે એવા મહાત્મા—મુનિવરોની હોડ કરવા કોઈ સમર્થ થઈ

શકે તેમ નથી, એ વાત આ અષ્ટકનો ઉપસંહાર કરવાપૂર્વક અંતકર્તા જણાવે છે—

આગળ જતાં સર્વસમૃદ્ધિ અષ્ટકમાં જેમ જણાવ્યું છે તેમ બહિર્વૃત્તિ માત્રના ત્યાગી એવા આંતર્દષ્ટિ અણુગારના ઘટમાં સર્વ પ્રકારની ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિ સ્ફુટ માલૂમ પડે છે. ઈંદ્રની સાહ્યળી, ચક્રવર્તીની સાહ્યળી, નાગેન્દ્રની સાહ્યળી, હરિ, હર, બ્રહ્માની સાહ્યળી તેમની પાસે કંઈ હિસાબમાં નથી. તીર્થંકર ભગવાનની ઋદ્ધિ પણ તેવા મુનિવરને સુલભ છે. એ સર્વ ઋદ્ધિસિદ્ધિ શી રીતે સાંપડે છે? તેનું સમાધાન અંતકારે સર્વસમૃદ્ધિ અષ્ટકમાં સારી રીતે કરેલું છે. ઈંદ્રની ઋદ્ધિ મુનિની સાહ્યળી આગળ પાણી ભરે છે એમ અંતકારે અન્ય સ્થળે પણ જણાવ્યું છે. ત્યાં લખ્યું છે કે—

જ્ઞાન વિમાન ચારિત્ર પવિ, નંદન સહજ સમાધ ।

મુનિ સુરપતિ સમતા શચી, રંગે રમે અગાધ ॥ (સમાધિતંત્ર)

મુનિરાજને જ્ઞાનરૂપી વિશાળ વિમાન છે, ચારિત્રરૂપી વજ્રદંડ છે, સહજસમાધિરૂપી નંદન વન છે અને સમતારૂપી ઈંદ્રાણી છે, એવા અણુગારને ઈંદ્ર કરતાં કંઈ પણ ન્યૂનતા નથી.

નિઃસ્પૃહતા અષ્ટકમાં કહ્યું છે કે પારકી સ્પૃહા જેવું દુઃખ નથી અને નિઃસ્પૃહતા જેવું સુખ નથી. ‘આવી નિઃસ્પૃહતાથી જ મુનિવરને ચક્રવર્તી કરતાં પણ અધિક સુખ છે.’ ‘નિઃસ્પૃહીને કોઈની પરવા નથી.’ ‘નિર્મળ ચારિત્રવંતને કશે ભય નથી.’ ‘એવા જ્ઞાની અને નિઃસ્પૃહી મુનિને અહીં જ મોક્ષ છે.’ આ સર્વ સુવર્ણ વચનો મુનિનો-મુનિના સદ્ગુણનો

અપાર મહિમા સૂચવે છે. જેમ ઉત્તમ લક્ષણવાળા હાથી, ઘોડા સામ્રાજ્યલક્ષ્મીનાં ચિહ્ન છે તેમ નિર્મળ જ્ઞાન અને નિર્મળ ધ્યાન એ મુનિરાજની શમસામ્રાજ્યસંપદાનાં મુખ્ય ચિહ્ન છે.

નિર્મળ જ્ઞાન (અનુલવજ્ઞાન) અને નિર્મળ ધ્યાન (ધર્મ-ધ્યાન તથા શુકલધ્યાન)ના સતત અભ્યાસથી મુનિવર એવું નિષ્કંટક શમસામ્રાજ્ય પામે છે કે તેથી તેને બ્રહ્મ કરવા ત્રિભુવનમાં કોઈ પણ સમર્થ થઈ શકતું નથી. આવું શમસામ્રાજ્ય અરિહંતાદિક પંચપરમેષ્ઠીને પ્રગટપણે પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે. પ્રમાદ માત્રને દૂર કરી, પ્રળય પુરુષાર્થ ધારી-પૂર્વ મહાપુરુષપ્રણીત પંથે પળી, સર્વ બાધકલાવને વારી, અપૂર્વ વીર્યોદ્ધાસથી અક્ષયસુખની સાધના માટે જે આગળ વધ્યા છે તે પરમપવિત્ર પંચપરમેષ્ઠીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

રાગ, દ્રેષ અને મોહાદિક દોષમાત્રનું દલન કરી પરમાત્મ-પદવીને પ્રાપ્ત થયેલા જિનેશ્વર (જિનનાયક, તીર્થંકર) અથવા જિન (સામાન્ય કેવળી) એ પ્રથમ અરિહંતપદથી ઓળખાય છે. તે કેવળજ્ઞાનદર્શનાદિ અનંતચતુષ્કના સ્વામી હોવાથી વિશ્વવંદ્ય જગદ્ગુરુ એવા પ્રથમ પરમેષ્ઠીપણે પ્રસિદ્ધ છે

પૂર્વોક્ત અરિહંતપ્રણીત માર્ગને યથાર્થ અનુસરી સકળ ઘાતી અને અઘાતી કર્મમળનો સર્વથા નાશ કરી, જે જન્મ-મરણનાં બંધનથી મુક્ત થઈ, સ્ફટિક રત્ન સદૃશ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી, નિરંજન નિરાકાર થઈ, અક્ષય અબ્યાબાધ એવા શાશ્વત (મોક્ષસુખ)નાં લોકતા થયા તે બીજા સિદ્ધપદના નામથી ઓળખાય છે. એ સિદ્ધના ૧૫ લેહ છે તે અન્યત્ર ‘જૈન તત્ત્વપ્રવેશિકા’માં બતાવેલા છે. અરિહંત-

પ્રણીત પંચવિધ આચારમાં કુશળ હોઈ અન્ય યોગ્ય જનોને ઉક્ત આચારમાં દૃઢ કરનાર, જિતેન્દ્રિય, નવવિધ ધર્મચર્યની રક્ષા કરનાર, નિષ્કષાય, પાંચ સમિતિ તથા ત્રણ ગુપ્તિમાં સદા સાવધાન રહેનાર આચાર્ય ભગવંત ત્રીજા પદે પ્રસિદ્ધ છે. ‘ ભાવાચાર્ય તીર્થેકર સમાન કહ્યા છે. ’ જેમના સમીપે સૂત્ર અભ્યાસ કરનાર શિષ્યો અમૂલ્ય રત્ન જેવા થાય છે, જે સદા પઠનપાઠનમાં તત્પર રહે છે, પથ્થર જેવા જડ શિષ્યોને પણ સૂત્રધારાથી નવપલ્લવ કરે છે અને સાધુસમુદાયને સદા સારણી, વારણાદિક આપવા સાવધાન રહે છે તે ઉપાધ્યાય મહારાજ ચતુર્થ પદને શોભાવે છે. સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર-રૂપી ઉજ્જવળ રત્નત્રયીની રૂઢી રીતે આરાધના કરતા, સદુપદેશામૃતનું ભવ્ય જનોને પાન કરાવતા, વીતરાગ વચનાનુ-સારે સર્વ સદ્ગુણોનું અનુમોદન કરતા અને ઉત્તમ જ્ઞાન-ધ્યાનનો સતત અભ્યાસ કરી શમસામ્રાજ્યને સ્વાધીન કરતા મુનિવરો પંચમ પરમેષ્ઠીપદે પ્રતિષ્ઠિત છે.

આવું અનુપમ શમસામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઉચ્ચ અભિ-લાષા સર્વ કોઈ આત્માર્થી સજ્જનોને જાગૃત થાઓ અને તદનુકૂળ આચરણથી એવી ઉચ્ચ અભિલાષા સફળતાને પામો !

[જી. ધ. પ્ર. પુ. ૨૧, પૃ. ૨૫૮, ૩૧૨, ૩૨૨]

(૭) ઇન્દ્રિયપરાજયાષ્ટક.

વિવેચન—શમાષ્ટકમાં જે શમરસનું સુખ વર્ણવ્યું તે સુખ અતીન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયાતીત-ઇન્દ્રિયવડે ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું અર્થાત્ સહજ સ્વાભાવિક સુખ છે. એવું સહજ સુખ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખથી વિરક્ત થયેલા ઉદાસીન પુરુષો જ વેદી શકે છે. એટલા માટે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાની જરૂર છે. ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાથી આત્માને કેવો અપૂર્વ લાભ મળે છે અને તેને વશ બની કૃત્યાકૃત્યનો વિવેક ભૂલી જવાથી કેટલી બધી હાનિ થાય છે તે બાળતનું નિરૂપણ આ ઇન્દ્રિય-પરાજયાષ્ટકમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કરેલું છે. તેનું વિવરણ શરૂ કરવા પહેલાં સિંહાવલોકનથી આપણે પાછલા અષ્ટકોનો પૂર્વાપર સંબંધ વિચારી જઈએ.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ બ્રહ્મ તાત્ત્વિક સુખ આત્મામાં સહજ સ્વાભાવિક શાંતિ પ્રસરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. શમરસનો આસ્વાદ કરનાર અંતરમાં જે સુખને અવગાહી શકે છે તેવું સુખ ગમે તેવા બાહ્ય ઉપચાર, ષડ્રસ ભોજન, વિશાળ રાજ-વૈભવ તેમ જ પ્રભૂત ઐશ્વર્યવડે પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ઊલટા તે બાહ્ય ઉપચારાદિકથી થતા કર્તૃત્વઅભિમાન અને રસ, ઋદ્ધિ કે શાતાગારવાદિક વિકારો શમસુખના પ્રતિબંધક થાય છે. તેથી જ પૂર્વે વિશાળ ઐશ્વર્યયુક્ત રાજા-મહારાજાઓએ તેમ જ શ્રેષ્ઠિવર્યોએ સહજ શાંતિનો અનુભવ કરવા માટે રાજ્યવૈભવ વિગેરે તથા શમરસમાં નિમગ્ન થયેલા સંત-પુરુષોનો આશ્રય કરેલો છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વદષ્ટિવડે કરીને

સત્યાસત્યનું, હિતાહિતનું કે કૃત્યાકૃત્યનું યથાર્થ ભાન અને શ્રદ્ધાન થઈ શકે છે. તેમ જ તેવું ભાન તથા શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન થતાં સત્ય અને હિતકારી માર્ગ સ્વકર્તવ્ય સમજીને સેવી શકાય છે, તેમ જ અસત્ય અને અહિતકર માર્ગ અકર્તવ્ય સમજીને ત્યજી શકાય છે; તેથી જ અનુક્રમે નિવૃત્તિપદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્યાંસુધી મોહનું જોર ઉત્કટ હોય છે ત્યાંસુધી તત્ત્વમાર્ગ યથાર્થ જાણી કે આદરી શકાતો નથી, પરંતુ જ્યારે મોહનું જોર ઘટે છે અને આત્મા પોતે વિષયકષાયાદિ પ્રમાદ તણ સત્સમાગમનો લાલ મેળવે છે ત્યારે તેને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં સદ્વિવેકયોગે પોતાની અનાદિની ભૂલ સમજાય છે અને તે ભૂલ સુધારવા બનતો પ્રયત્ન કરે છે. જેમ જેમ જીવ સ્વકર્તવ્ય સમજી સન્માર્ગે ચઢે છે તેમ તેમ નિર્મળ જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રવડે તે સહજસ્વભાવમાં સ્થિરતા પામે છે. જેમ જેમ આત્માના સહજસ્વભાવમાં સ્થિર થવાય છે તેમ તેમ મનની ચપળતા-અસ્થિરતા દૂર થતી જાય છે, અને અનુક્રમે જેમ અમુક ઔષધિના યોગે પારો મૂર્ચ્છિત થાય છે તેમ સમતા યોગે મન પણ મૂર્ચ્છિત થઈ સ્થિર થઈ જાય છે. આવી રીતે અભ્યાસવડે જેઓ મનનો નિગ્રહ કરે છે તેઓ અનુક્રમે મન ઉપર મજબૂત કાળ મેળવી, સર્વ ઈદ્રિયોને સ્વવશ કરી, કેવળ આત્મજ્ઞાનાદિક નિજશુભમાં સ્થિરતા ધારી સ્વસ્વરૂપમાં મગ્ન રહે છે. સર્વ વિભાવના ત્યાગથી જેને સહજસ્વભાવમાં યાને પરમાત્મસ્વરૂપમાં લય લાગી છે તેને કોઈ પણ જાતની પુદ્ગલ-ચેષ્ટા પ્રિય લાગતી જ નથી. એવા મહાનુભાવો જ આત્મિક પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમને સર્વ

ભવચેષ્ટા બાળલીલા સરખી ભાસે છે ત્યારે તેથી ઊલટી ચાલે. ચાલનારને ભવચેષ્ટા જ પ્રિય લાગે છે, ઈન્દ્રિયજન્ય પૌઙ્ગલિક સુખ જ તેમને ગમે છે અને તેને માટે જ દિનરાત પ્રયત્ન સેવે છે. પરંતુ ‘ચાર દિવસના ચાંદરડાં’ની જેમ તે કારમું સુખ નષ્ટ થાય છે ત્યારે તેમને ભારે ખેદ ઉપજે છે અને આર્ત તથા રોદ્રધ્યાનથી મરણ પામી નીચ ગતિમાં જાય છે. પૂર્વે પ્રાપ્તસામગ્રીનો સદુપયોગ નહીં કરવાથી અને અસત્માર્ગે પ્રવર્તવાથી જીવ અધોગતિ પામે તેમાં આશ્ચર્યકારક પણ શું? જે ભવ્ય જનો ભાગ્યયોગે પ્રાપ્ત થયેલી શુભ સામગ્રીનો સદુપયોગ કરવા ચૂકતા નથી તે તો ઉત્તરોત્તર ઊંચી ગતિને જ પ્રાપ્ત કરે છે. એવા હેતુથી શાસ્ત્રકાર મોક્ષાર્થી જનોને ઈન્દ્રિયોનો જય કરી શુદ્ધ ચારિત્ર સેવવાનો ઉપદેશ કરતા નીચે પ્રમાણે કહે છે કે—

જેમાં જન્મ, જરા અને મરણ આદિ વ્યાધિ અને ઉપાધિ, તેમજ સંયોગવિયોગજન્ય અનંત દુઃખ રહ્યાં છે, જે ચોરાશી લક્ષ જીવયોનિવડે અતિગહન છે અને જેનો આદિ કે અંત જણાતો નથી એવા ભયંકર ભવજ્વલણથી હે ભદ્ર! જે તું પરાહુમુખ થયો હોય, જે તુજને પૂર્વાનુભૂત અને પ્રત્યક્ષ અનુભવાતા પારાવાર દુઃખથી નિર્વેદ જાગ્યો હોય, જે તુજને આ સંસાર કારાગૃહ તુલ્ય ભાસતો હોય અને તેથી સર્વથા મુક્ત થઈ શાશ્વતા સુખ પામવા ખરી અભિલાષા જાગી હોય તો દુર્જય એવી પાંચે ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા પ્રબળ પુરુષાર્થનું સેવન કર; કેમકે પ્રસ્તુત કાર્ય પરત્વે ઈન્દ્રિયનિગ્રહની પૂરેપૂરી જરૂર છે. એ હકીકત શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજીએ શ્રી આદિનાથના સ્તવનમાં “પ્રીત અનાદિની વિષભરી” ઈત્યાદિ વ્રણ

ગાથામાં બતાવી આપેલ છે. વળી પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં વાચકમુખ્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે પણ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે કે “પ્રમાદવશ થઈ કરેલાં કર્મના ઉદયથી ભવબ્રમણ કરવું પડે છે, ભવબ્રમણના કારણથી દેહ ધારણ કરવો પડે છે, અને દેહથી ઇન્દ્રિયવિષયો અને વિષયપ્રવૃત્તિથી સુખ દુઃખ પ્રવર્તે છે. મોહાંધપણથી શુભ-દોષનો અજાણ છતો દુઃખદ્રેષી અને સુખનો આશી બનેલો જીવ જે જે ચેષ્ટા કરે છે તે તે ચેષ્ટાવડે તે દુઃખને જ પામે છે.”

એવી રીતે અનુભવેલા અને અનુભવાતાં વિવિધ જાતિનાં દુઃખોથી મુક્ત થવાને, વિવિધ વિષયોમાં સ્વેચ્છાથી પ્રવર્તતી ઇન્દ્રિયો ઉપર કાળૂ રાખવા યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જો ઇન્દ્રિયોને અનિયંત્રિતપણે તેની ઇચ્છા મુજબ વિવિધ વિષયોમાં ફરતી રહેવા દેવામાં આવે, લગામમાં રાખવામાં ન આવે તો તે ઉદ્ધત ઘોડાની પેઠે આત્માને અવળે માર્ગે ખેંચી જઈ અસમાધિ ઉપજાવે છે. ઇન્દ્રિયોને વશ પડેલા જીવોને પરિણામે ભારે ખેદ, ત્રાસ યા દુઃખ પૂરેપૂરાં અનુભવવાં પડે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ભવાંતરમાં પણ પરાધીનપણે અનેક પ્રકારનાં આકરાં કષ્ટ સહેવાં પડે છે. શ્રી ઇન્દ્રિયપરાજયશતકમાં કહ્યું છે કે—

“વિષયલોભ લોભવતાં મીઠાં લાગે છે, પરંતુ પરિણામે કિંપાકના ફળની પેઠે અનર્થકારી હોવાથી વિરસ લાગે છે. ખરજ ખણતાં પ્રથમ સારી લાગે છે, પરંતુ પાછળથી તે દુઃખદાયી નિવડે છે. મધ્યાહ્નકાળે તૃષાથી પીડિત થયેલા મૃગોને ઝાંઝવાનાં જળ જેમ સાચા જળનો ખોટો ભ્રમ ઉપજા કરાવે છે તેમ વિષયો પણ ખોટો ભ્રમ ઉપજાવે છે; પરંતુ

અવિવેકથી તે વિષયભોગ ભોગવ્યા સતા જીવને અનેક પ્રકારની કુયોનિમાં રખડાવે છે; માટે જ તેને મહાહાનિકારક કહ્યાં છે. જે ઇંદ્રિયોના વિષયમાં આસક્ત બની જાય છે તે પંખી જેમ પોતાની પાંખ છેદાઇ જવાથી જમીન ઉપર પડી દુઃખી થાય છે, તેમ શીલ, સંતોષાદિક સદ્ગુણ વિના ભયંકર ભવ-સમુદ્રમાં પડી દુઃખી થાય છે.”

આ પ્રમાણે સમજી શાણા માણસોએ ધૂર્ત સમાન ઇંદ્રિયોને આધીન થવું નહીં. અન્યથા અંતે નરકાદિક સંખંધી અનંત દુઃખદાવાનળમાં પડવું પડશે. ઇંદ્રિયોરૂપી ચોરટા જેમનું સંયમ-ધન હરી શકે નહીં તે જ ખરા મરદ છે, તે જ ખરા પંડિત છે અને એમની જ અમે પ્રશંસા કરીએ છીએ.

સુમુક્ષુ જનો તો ઇંદ્રિયોને વશ નહીં થતાં તેને વશ કરવા માટે જ અહોનિશ પ્રયત્ન કરે છે, કેમ કે ઇંદ્રિયોને વશ પડેલા જીવો સુક્ષ્મતા અધિકારી થઇ શકતા જ નથી. વળી જેમ જેમ વિષયસુખની આહનાથી તેનું અધિકાધિક સેવન કરાય છે તેમ તેમ વિષયતૃષ્ણા વધતી જઇ આત્માની ચેતનાને મૂર્ચ્છિત કરી નાખે છે. એ જ વાતને દઢ કરતાં થકા ગ્રંથકાર કહે છે કે—૧.

જો વિષવૃક્ષોને જળથી તરબોળ રાખીને સારી રીતે પોષ્યા હોય તો તે વિષવૃક્ષો તેનો આશ્રય લેનાર સર્વ કોઈને અનેક પ્રકારે દુઃખદાયી નિવડે છે, તેમની છાયા, તેમનો વાયુ, તેમનાં પત્ર, ફળ કે ફૂલ સર્વે અનર્થકારી થાય છે; તેવી જ રીતે ઇંદ્રિયોને પણ હઠ વિનાની તૃષ્ણાઓએ વિષયાંધ બનાવી બહુ પ્રકારે પોષી હોય તો તે વિષવૃક્ષોની પેઠે વિષમ વિકાર

ઉપબલ્લી સ્વપ્ન જીવને અનેક રીતે અનર્થકારી થાય છે. ઇન્દ્રિય-પરાજયશતકમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ જેમ ધુણુ લાકડાને કોતરી કોતરીને અસાર કરી નાખે છે તેમ વિષયને પરવશ પડેલા પ્રાણીઓ પણ પોતાના ચારિત્ર-ને સાર રહિત કરી નાખે છે, એમ સમજી તત્ત્વગવેષક જનોએ ઇન્દ્રિયોનો જય કરવાને દૃઢ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેમ મૂર્ખ માણસ તુચ્છ વસ્તુને માટે ચિન્તામણિ રત્ન ફેંકી દે છે તેમ તુચ્છ વિષયમાં ગૃહ થયેલા જનો મોક્ષસુખને ગુમાવી દે છે. એક તિલમાત્ર વિષયસુખને માટે મૂર્ખ જીવ મેરુપર્વત જેવડું દુઃખ માથે વઢોરી લે છે, પછી તે દુઃખનો શીઘ્રપણે અંત આવતો નથી, એમ સમજી સુઝ જનોએ જરૂર હિતા-હિતનો વિચાર કરવો. જો કે વિષયસુખ વિષની જેમ શરૂઆતમાં મીઠું લાગે છે પણ પરિણામે અત્યંત દુઃખદાયી નિવડે છે. એવું વિષયસુખ અનંત કાળ પર્યંત આ જીવે ભોગવ્યું છે, તો પણ અદ્યાપિ તેને તજવાની બુદ્ધિ થતી નથી એ શું ઉચિત છે? વિષયરસમાં મગ્ન થયેલો જીવ કંઈ પણ હિતાહિત બાજીતો નથી, પછી મહાધોર નરકમાં પડ્યો છતો કરુણ સ્વરે ઝુરે છે. જેમ લીંબડાનો કીડો કડવા લીંબડાને પણ મીઠો માને છે તેમ મોક્ષસુખથી વિમુખ રહેનારા ભવાભિનંદી જીવો સંસારના દુઃખને પણ સુખરૂપ માને છે. ક્ષણ-માત્ર સુખ આપનારા એવા અસ્થિર, ચપળ અને દુર્ગતિદાયક દુષ્ટ વિષયોથી હવે તો વિરમવું જોઈએ. જેમ જેમ જીવ અજ્ઞાનવશ સુખબુદ્ધિથી કામભોગમાં મૂંઝાય છે તેમ તેમ અધિક તૃણાના બળથી મોહપાશમાં સપડાતો બંધ છે,

અને જે વિષયસુખને પોતે ક્ષણમાત્ર પણ તજી શકતો નથી તેને મૃત્યુ સમયે સમૂળગું તજી દઇને ચાલતાં અથવા એવી જ કોઈ મહાવિપત્તિમાં તેને ઇચ્છાવિરુદ્ધ તજતાં જે દુઃખ થાય છે તે સાક્ષાત્ અનુભવ કરનાર જ કે સાતિશય જ્ઞાની જ જાણી શકે છે.”

વિષયવશ અસંતોષી જનોને અહીં જે જે દુઃખ થાય છે તે સર્વ પરભવને વિષે થનારાં મહાદુઃખોની વર્ણિકા (વાનકી) સમાન જ સમજવાં. ગમે તે પ્રકારની ખોટી વિષયાસક્તિ પ્રાણીને જીવના જોખમમાં ઉતારી નાખે છે, શરીરમાં વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓને પેદા કરે છે અને સ્વધર્મકર્મથી બ્રહ્મ કરે છે. આ પ્રમાણે સમજી સુઝજનો વિષયલોહુપતા તજવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. ગમે તેવા ઉત્તમ પ્રકારના વિષયસુખ ભોગવ્યા છતાં જીવ કદાપિ તૃપ્તિ પામતો નથી, તેથી વિવેકપૂર્વક તે તે વિષયોથી વિરમવામાં જ હિત રહેતું છે. “ ભોગી પુરુષો વિષય-ભોગમાં લપટાય છે પણ અભોગી તેમાં લપટાતા નથી, તેથી અભોગી જનો ભવબ્રમણથી છૂટી શકે છે.”

“ લીલો અને સુકો એવા બે માટીના ગોળા ભીંત સાથે અકળાવ્યા હોય તો લીલો ગોળો ભીંત સાથે ચોંટી જાય છે પણ સુકો ગોળો ભીંત સાથે લેશ માત્ર ચોંટતો નથી, એવી રીતે કામલાલસુ દુર્બુદ્ધિવંત લોકો ભોગમાં લપટાય છે પરંતુ વિષયવિરક્ત જનો તેમાં જરા પણ લપટાતા નથી. ” વિષય-ભોગને ભોગવતા છતાં તેમાં આસક્તિ નહિ ધરનારા વિરલા કોઈક વિવેકી જનો જ હોય છે. સાકરની માખીની પેઠે તેવા વિવેકી જનો વિષયભોગથી પોતે ધારે તો છૂટી શકે છે. વિષયને વિષ

સમાન લેખી તેથી વિરક્ત-ઉદાસીન થઈ રહેનાર યોગી જનોને તો કાંકરા પરની માખીની પેઠે કાંઈપણ વિષયબંધન સંભવતું જ નથી.

મોહવશે વિષયસુખને જ સારભૂત જાણીને તેમાં મૂંઝાતા અથવા મૂંઝાઈ રહેલા લોગી જનો ભ્રમર જેમ કમળમાં મૂંઝાઈ મરે છે અથવા મધમાખ જેમ મધમાં રસલાંપટ બની મૂંઝાઈ મરે છે, તેમ વિષયરસને વશ થઈ તેમાં જ મૂંઝાઈ મરે છે. વળી કેટલાક મૂઠ પ્રાણીઓ પ્રાપ્ત થયેલા વિષયથી અસંતુષ્ટ બની અધિકની ઈચ્છા કરતાં, તેનું જ રટન કરતાં અને તેને જ માટે પ્રયત્ન કરતાં વિદ્યાની માખીની પેઠે અથવા ઓખર કરનાર પશુની પેઠે ઠામ ઠામ ભટકતા છતાં કાંઈ પણ સુખ મેળવી શકતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમને ઠેકાણે ઠેકાણે કડવો અનુભવ કરવો પડે છે. કેટલાક નિર્ભાગી જનો તો પૂર્વે કરેલાં દુષ્કૃતયોગે ભોગસામગ્રીથી બેનસીબ રહ્યા છતાં પુનઃ દુર્બુદ્ધિથી જ્યાં ત્યાં માથું મારવા જતાં ખેળની માખીની પેઠે કંઠેકાણે ચોંટી જઈ મૃત્યુવશ થાય છે.

કદામાં કદો દુશ્મન જેવો પરિતાપ ઉપજાવી ન શકે અને દુષ્ટ દુર્જન પણ જેવું દુઃખ ન આપી શકે તેવું અકારું દુઃખ કામચંડાળ આપે છે. કાળા નાગ કરતાં પણ કામનો દંશ અધિક દુઃખદાયી છે, કેમ કે પહેલો વિષવિકાર તો દ્રવ્યપ્રાણુનો જ લોપ કરે છે ત્યારે બીજો (કામવિકાર) આત્માના ચારિત્રરૂપ ભાવપ્રાણુનો પણ વિનાશ કરે છે; અથવા વિષધરથી કામવિકાર વધારે વિષમ એટલા માટે છે કે પહેલો વિષધર તો દંશ મારે છે ત્યારે પ્રાણુ હરે છે ત્યારે બીજો કામવિકારરૂપ વિષધર વિષયનું સ્મરણ કરવા માત્રથી સ્વચૈતન્યને મૂર્ચ્છિત કરી નાખે છે. એમ છતાં પણ ‘મૂઢા નરા કામપરા હવંતિ’ મોહને આધીન

થઈ રહેલા મૂઠ માનવીઓ કેવળ વિષયક્રીડામાં જ મગ્ન રહે છે. ભૂંડને જેમ વિદ્યા વિના અન્ય કંઈ લાવતું જ નથી તેમ તેવા મૂઠ અજ્ઞાની જનોને પણ વિષયક્રીડા સિવાય બીજું કંઈ રચતું જ નથી.

કામવિકારથી અંધ બનેલા જીવોની દુર્દશાનો પાર રહેતો નથી. જેમ એક પદ્યમાં કહ્યું છે તેમ કામાતુરાણાં ન મયં ન લજ્જા । કામાતુર થયેલા જનો કોઈનો ભય ગણતા નથી, મૃત્યુથી પણ ડરતા નથી, કોઈ વખત પોતે જ કમોતે મરે છે અને કોઈ વખત નિરપરાધીને પણ મારે છે. કુળલજ્જાદિકને તો કોરાણે જ મૂકી દે છે, આબરુના કાંકરા કરે છે અને ધર્મથી બ્રહ્મ બની મહામાઠા અધ્યવસાયથી મરીને દુર્ગતિગામી થાય છે. તે જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી હુહારની ધમણની પેઠે ધર્મ-ચૈતન્ય વિનાના ખાલી શ્વાસોશ્વાસ લે છે. તેમની અનીતિ- (અન્યાય કે અધર્મ)થી નિદ્રા દેવી રીસાઈ જાય છે. તેમને સુખનિદ્રા આવતી જ નથી, જંપ વળતો જ નથી, તેમ છતાં કદાચ કાયકલેશથી કંઈક નિદ્રા આવી તો પણ તેમાં એક સા સા સા સા નું જ ધ્યાન, ચિંતવન થઈ રહેલું હોય છે. આવા પરાધીન બાપડાને અન્નપાન તો લાવે જ શાનું ?

જેમ એક અતિ કંગાળ કૂતરો ખાનપાન વિના કેવળ કૃશ-દુર્બળ બની ગયો હોય તેમ જ તે કાણો, લૂલો, કાન રહિત અને પૂછડા વિનાનો હોય, શરીરમાં અનેક ચાંદા પડ્યા હોય, તેમાંથી પાસ વહેતું હોય, વળી તેમાં ક્રીડા પડ્યા હોય અને લોહી માંસ પણ સુકાઈ ગયા હોય-આવી વિવિધ વિડંબનાથી પીડાતો હોય તો પણ તે નિર્ભાગી કૂતરો કૂતરીને દેખીને વિષય-સુખની આશાથી તેની પાછળ દોડે છે, માટે શાસ્ત્રકારે ઉચિત

જ કહ્યું છે કે—“હતમપિ હંત્યેવ મદનઃ।” કામદેવ મુએલાને પણ મારે છે. કામલોગની કામનાથી પુષ્ટ થતી તૃષ્ણાદેવી જીવતા નરપશુઓનો લોગ લે છે. જેમ જેમ તૃષ્ણાદેવીને તર્પણ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ વિષયાગ્નિ પ્રદીપ્ત થતો જાય છે, અને તેની વિકારજ્વાળા વધતી જ જાય છે. તે એટલે સુધી વધે છે કે—તેથી પોતાની માતા, લગિની કે પુત્રીને પણ લોગવવામાં નાસ્તિક મતિની જેમ કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ લેખવામાં આવતો નથી. કામાગ્નિની આવી દુર્નિવાર સ્થિતિનું દૃષ્ટાંતદ્વારા સમર્થન કરી શાસ્ત્રકાર સંતોષવૃત્તિ ધારણ કરવા ઉપદિશે છે. ૨

જેમ લવણસમુદ્રમાં હજારો નદીઓ આવીને મળે છે તો પણ તે તૃપ્ત થતો નથી અને અગ્નિમાં ગમે તેટલાં તૃણ-કાષ્ઠાદિક હોમો તો પણ તે તૃપ્ત થતો નથી તેમ વિષયાસક્ત જીવ પણ કામલોગથી કદાપિ તૃપ્ત થતો નથી. એટલું જ નહિ પણ અધિકાધિક કામલોગની ઇચ્છા કરે છે અને પરિણામે લલિતાંગકુમારની પેઠે વિડંબનાપાત્ર થાય છે. લલિતાંગકુમારનું ચરિત્ર જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે કળિકાળસર્વજ્ઞ બિરુદધારી શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસૂરિકૃત પરિશિષ્ટ પર્વ જોવું.

દિવ્ય એવા વિષયલોગમાં આસક્ત બની પ્રમાદવશ પતિત થયેલા પ્રાણીઓને નરકાદિકની મહાવ્યથાઓ લોગવવી પડે છે. જેમ અગ્નિયોગે મીણ અને માખણ ઓગળી જાય છે તેમ રમણીના રૂપ, લાવણ્ય અને હાવભાવથી માણસોનાં મન દ્રવી જાય છે—ગમે તેવા શૂરવીર પણ રમણીના વિલાસમાં સપડાઈ જાય છે. જેમણે પોતાના મનને અને ઇંદ્રિયોને સારી રીતે જીતી લીધાં છે તે જ તેથી ડગતા નથી અને તે જ ખરેખરા ધીર વીર

ગણાય છે. યતઃ વિકારહેતૌ સતિ વિક્રિયન્તે યેષાં ન ચેતાંસિ ત યવ ધીરાઃ । મતલબ કે વિષયવિકાર પેદા થાય એવાં કારણ સમીપે છતાં જેમનાં મન અવિકૃત (અવિકારી) રહે છે તે જ ખરેખરા ધીરપુરુષ છે. અંતરમાં સંતોષનો ઉદય થયા વિના વિષયતૃષ્ણા કદાપિ શમતી નથી. સંતોષવૃત્તિ અમૃતવૃષ્ટિ સમાન છે. તેનાવડે વિષયાગ્નિથી ઉત્પન્ન થતી અને અનુકૂળ સંયોગે વૃદ્ધિ પામતી તૃષ્ણારૂપી જ્વાલા શમી જાય છે. સંતોષવૃત્તિ વિના કદાપિ તૃષ્ણાનો છેદ થઈ શકતો નથી. સંતોષવૃત્તિના અભાવે તે દિનપ્રતિદિન વધતી જ જાય છે, એમ વિચારી સુષ્પ્ત જનોએ વિષયતૃષ્ણાને છેદવા જરૂર સંતોષવૃત્તિ ધારણ કરવી. કહ્યું છે કે ન તૃષ્ણા પરો વ્યાધિઃ । તૃષ્ણા સમાન દુનિયામાં કોઈ બળવાન વ્યાધિ નથી. તૃષ્ણા જ સર્વ વ્યાધિનું મૂળ કારણ છે. તૃષ્ણાથી જ આંતરદુઃખ યા વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ પ્રકારે થતી આધિવડે વિવિધ જાતની વ્યાધિ સંપન્ને છે. એવી રીતે અનેક તરેહની આધિવ્યાધિનું ઉપાદાન કારણ તૃષ્ણા જ કહી શકાય છે. તૃષ્ણાવડે ચિત્તમાં જે ક્ષોભ યા ચિંતા ઉપજે છે તે બળતી ચિતાની પેઠે માણસના માંસ-હાડ સુદ્ધાં બાળી બાખ કરી નાખે છે. એવી રીતે સંતાપકારી તૃષ્ણાને શમાવવાનો ખરો ઉપાય સંતોષ છે. સંતોષરૂપ અમૃતવૃષ્ટિથી તૃષ્ણારૂપી જ્વાલાથી વૃદ્ધિ પામતો વિષયાગ્નિ શાંત થઈ જાય છે અને આત્મામાં અભિનવ શાંતિ-સમાધિ પ્રસરી રહે છે. સહજ શાંતિ યા સમાધિનું સુખ અનુભવગમ્ય છે, વચનવડે અગોચર છે, વિષયતૃષ્ણા તજી સહજ સંતોષવૃત્તિ ધારવાથી તે અનુભવી શકાય તેવું છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે ન તોષાત્ પરમં સુખમ્ । સંતોષ ઉપરાંત કોઈ અધિક સુખ છે જ નહીં. તેથી સદ્વિવેકી જનોએ

સંતોષ ગુણ સદા સેવ્ય છે. સંતોષવૃત્તિને સેવવાવાળા સંત-પુરુષો વિવિધ પ્રકારની સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, વિવિધ પ્રકારની લબ્ધિઓ મેળવી શકે છે અને અસાધ્ય વસ્તુને પણ સાધ્ય કરી શકે છે. તેથી જ તેવા સંતોષશીલ સદ્ગુરુઓ સાક્ષાત્ કલ્પવૃક્ષની પેઠે સેવાય છે. સંત સુગુરુઓ સ્વાશ્રિત જનોને અભિનવ શીતળતા અર્પે છે, તેમના ત્રિવિધ તાપને દૂર કરે છે, સદ્બોધ અંજનવડે તેમની આંતરચક્ષુ ઊઘાડી નાખે છે, અભિનવ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવે છે, નિર્મળ શ્રદ્ધાશુદ્ધિ પ્રગટાવે છે અને શુદ્ધ ચારિત્ર દ્રૂણ ચખાડે છે. એમ સદ્ગુરુઓ અનેકધા ઉપગાર કરે છે. શ્રી ગુરુમહારાજની ઉત્તમ આજ્ઞાને યથાર્થ અનુસરવામાં આવે તો શાંતિ ગુણ પ્રાપ્ત થતાં સહજ સંતોષ પ્રગટે છે. સદ્ગુણાનુરાગી સહજ સંતોષી આત્માર્થી સજ્જનો સદ્ગુરુઓદ્વારા સહેજે ઉત્તમ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરી શકે છે ત્યારે લોભાતુર એવા લલાલિનંદી જીવો તેવા અનુગ્રહથી સદા બેનશીબ જ રહે છે, લલાલિનંદી જીવોને તો વિષયવાસના જ પ્રગળાવે જીવનગતી રહે છે, તેથી જ્યાંથી ત્યાંથી પણ તે બાપડા વિષયસુખ કે તેનાં સાધનોની જ ગવેષણા કરે છે, અને તેમાં જ આનંદ માને છે. જેમ જેમ તેવાં સાધન પ્રાપ્ત થતાં જાય છે તેમ તેમ અધિકની ઇચ્છા પ્રદીપ્ત થતી જાય છે, અને તેમાં જ પોતાનું સર્વસ્વ માની તે મેળવવા મહેનત કરે છે. આવી રીતે વધતી જતી તેમની ઇચ્છાઓનો આકાશની પેઠે કદાપિ અંત આવતો નથી. એવા લલાલિનંદી પ્રાણીઓની તૃષ્ણા કદાપિ છીપતી નથી તેથી નિવૃત્તિનું જે શાંતિસુખ આત્માર્થી જનો સહેજે મેળવી શકે છે તે તેમને મિથ્યા પ્રવૃત્તિના પ્રગળ વેગમાં કદાપિ મળી શકતું નથી. લલાલિનંદી જીવોને દિનરાત ખોટી

વાસના જ બની બની રહે છે, અને જિંદગી પર્યાંત અભ્યાસેલી એવી ખોટી વાસના ભવાંતરમાં પણ અવશ્ય ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે પણ એવી જ ખોટી પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો કાળક્ષેપ તથા વીર્યક્ષય કરી કેવળ દુઃખની પરંપરાને જ અનુભવે છે, અને એમ સ્વેચ્છાચારથી કરેલાં અશુભ કર્મ, વડના બીજની પેઠે બહુ પ્રકારે ફળે છે. વિષયસુખનો આવો કટુક વિપાક બાણી સુરજનોએ જરૂર સંતોષ ગુણુ ધારવો ઘટે છે, અન્યથા સ્વેચ્છાચારીપણે વિષયાંધ બની ચાલતાં તેના માઠા વિપાક ભોગવવાના કડવા પ્રસંગો અનેક વાર અનુભવવા પડશે. ૩

ભવવાસથી વિમુખ થયેલા સાધુજનોએ પણ વિષય-વિકારથી કેટલું બધું સાવચેત રહેવાની જરૂર છે તે શાસ્ત્રકાર પોતે જ જણાવે છે કે-વિષયાસક્તિથી જ રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિકની ઉત્પત્તિ થાય છે, રાગદ્વેષાદિક વિકારથી જ અષ્ટ-વિધ કર્મની રચના થાય છે અને એ અષ્ટવિધ કર્મના યોગે જીવને સંસારમાં જન્મમરણાદિક દુઃખ સહેવા પડે છે; તેમ છતાં જીવ વિષયાસક્તિ તણ દેતો નથી. વિષયરસ ચાખવાનો જીવને અનાદિ કાળનો અભ્યાસ છે અને તેથી પરિણામે જો કે જીવને અનંતા દુઃખ સહેવા પડે છે તો પણ ‘મધુ-ખિંદુના ઇચ્છક’ ની જેમ તે વિષયરસ તણ શકતો નથી. મધુખિંદુનું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે અને તે પરિશિષ્ટ પર્વમાં વિસ્તારથી ઉપનય સાથે બતાવેલું છે. સદ્ગુરુ સંસારી જીવને તુચ્છ વિષયરસ તજવા ઉપદેશે છે અને સમજાવે છે કે “હે ભદ્ર ! વિષયસુખથી વિમુખ થઈ વિષયની પરાધીનતા તણ તું તારા આત્માને ઓળખ. કસ્તૂરીયા મૃગલાની જેમ

સુખને માટે મિથ્યા દોડાદોડ ન કર. તારા આત્મામાં જ સહજ અનંત સુખ ભર્યું છે તેની તું સ્થિરતાથી પ્રતીતિ કર અને તેની જ ગવેષણા કર. ખરી શ્રદ્ધાથી આત્માના સહજસુખની ગવેષણા કરતાં તે તને તારા આત્મામાંથી જ મળી શકશે; પરંતુ તેને માટે સદ્ગુરુ જે જે શુભ આલંબન સેવવાના કહે તેનું તું સાદર સેવન કર, અને જે જે પ્રમાદાચરણ તજવાનું કહે તે તું તરત તજ દે. શુભ આલંબન સેવ્યા વિના અને પ્રમાદાચરણ તજ્યા વિના તું કદાપિ સાચું સહજ નિરુપાધિક સુખ મેળવી શકીશ નહિ, માટે મદ્ય, વિષય, કપાય, નિદ્રા અને વિકથાદિક પ્રમાદને દૂર તજ અહિંસા, સંયમ અને તપ લક્ષણ શુદ્ધ ધર્મનું આલંબન લે. એ અનુપમ ધર્મને પ્રમાદ રહિત સેવવાથી પૂર્વે અનંતા જીવે સહજ નિરુપાધિક અખંડ સુખને પામ્યાં છે, વર્તમાન કાળે પામે છે અને ભવિષ્ય કાળમાં પામશે. જે જે મહાનુભાવો તીર્થંકરપદવીને પામ્યા યાવત્ સકળ કર્મનેા ક્ષય કરી મોક્ષપદવીને પામ્યા તે સર્વે શુદ્ધ ધર્મના પ્રભાવે પામ્યા છે.” સદ્ગુરુની એવી શિક્ષા સાંભળી કંઈક ભવ્ય જનો વિષયસુખથી વિરક્ત થઈ વિષયને વિષવત્ લેખી સ્વહિત સાધવા ઉજમાળ થાય છે ત્યારે કેટલાક પ્રમાદગ્રસ્ત જનો વિષયરસમાં મૂંઝાયાથી તેને જ સાર સમજી, સદ્ગુરુની પણ હિતશિક્ષાને અવગણી વિષયસુખમાં જ મગ્ન થઈ રહે છે. કેટલાક ભવભીરુ જનો વિદ્યમાન ભોગને તજ દે છે, ત્યારે કેટલાક ભવાભિનંદી જનો અછતા ભોગની પણ અભિલાષા રાખે છે અને તેને માટે તન-મન તોડી નાખે છે. જ્યાંસુધી વિષયવાસના પ્રબળ છે ગમે તેટલા હઠથી તેને દાળી દીધા છતાં તદ્દનુકૂળ ત્યાંસુધી સંયોગો મળતાં તે તરત જાગૃત થઈ જાય છે, માટે જેમ જને તેમ

વિષયવાસનાને નિર્મૂળ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિષય-વાસના જ્યાંસુધી નિર્મૂળ કરી નથી ત્યાંસુધી વિરક્ત સાધુઓને પણ નિશ્ચિંત રહેવા જેવું નથી; કેમ કે કંઈક છળ પામીને મોહના સુભટો તેમને પણ વિષયપાશમાં પાડી નાખે છે; માટે જ પ્રમાદ તથા સાવધાનપણે વિષયવાસના નિર્મૂળ કરવા તપસંયમનું સેવન કરી શુદ્ધ અહિંસકભાવને પોષી આત્માને સ્વસ્વભાવમાં જ રમાડવો યોગ્ય છે; પણ મોહવશ વિરુદ્ધપણે વર્તી વિષયવિકારથી કેવળ આત્માને મલિન કરાય છે, તેથી જ જ્ઞાની પુરુષો વિષયવાસનાને તજવા-નિર્મૂળ કરવા ભાર મૂકીને કહે છે તે આત્માથી જનોએ અવશ્ય લક્ષમાં રાખી પરિશીલન કરવા યોગ્ય છે. જે સંયમમાં ખરેખરા દૃઢ છે તે મહાનુભાવો જ વિષયવાસનાને નિર્મૂળ કરી શકે છે, અને જે સ્વસંયમમાં દૃઢ રહી વિષયવાસનાને નિર્મૂળ કરે છે તે સંતજનો જે સહજસુખનો અનુભવ કરે છે તે ખરેખર નિરવધિ છે. કહ્યું છે કે “ સર્વ ઉપાધિથી સર્વથા છૂટેલા, રાગદ્રેષાદિક તાપથી મુક્ત થયેલા અને પ્રશાંત ચિત્તવાળા મહાનુભાવો જે નિરુપાધિક સુખ પામે છે તેવું સુખ ચક્રવર્તી પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. રાગ, દ્રેષ અને મોહવિકારથી સર્વથા મુક્ત થયેલા વીતરાગી પુરુષો જે સુખ પામે છે તે તેઓ જ જાણે છે, અન્ય કોઈ તે જાણી શકતો નથી; કેમકે વિષ્ટામાં જ મગ્ન રહેનાર ભૂંડ સુરલોકના સુખને શી રીતે જાણી શકે ? ”

જે જીવો કામાંધ છે તે નિઃશંકપણે વિષયસુખમાં જ રમે છે, અને જે જિનવચનમાં રક્ત છે તે ભવભીરુ જનો તેથી વિરમે છે. જેમ ખેળમાં પડેલી માખી પોતે પોતાને મુક્ત કરવા સમર્થ થઈ શકતી નથી, તેમ વિષયરસમાં ડૂબેલા માણસો પણ

તેમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. સમર્થ એવા જ્ઞાની પુરુષના હસ્તાવલંબનની તેમને અવશ્ય જરૂર રહે છે.

પાશવડે અને પંજરવડે ચૌપગા જાનવરો અને પંખીઓ બંધાય છે તેમ યુવતીરૂપ પાંજરામાં પૂરાયેલા પુરુષો કલેશને પામે છે. યુવતીજનની સાથે સંસર્ગ કરનાર દુઃખ વહોરી લે છે; કેમ કે બિલાડી સાથે સંગ કરતાં મૂષકને સુખ હોઈ શકે જ નહિ. હરિ, હર, બ્રહ્મા, ચંદ્ર, સૂર્ય અને કાર્તિકસ્વામી વિગેરે લૌકિક દેવોએ પણ સ્ત્રીઓનું દાસત્વ કર્યું છે, માટે વિષય-તૃણાને ધિક્કાર છે. “સ્ત્રી સંબંધી વિષયસુખમાં આસક્ત થયેલા મૂઢજનો શીત, તાપાદિક સહન કરે છે, વિવેકશૂન્ય થઈ એલાચીપુત્રની પેઠે સ્વજાતિને તણ દે છે અને રાવણની પેઠે સ્વજીવિતને પણ તજે છે.” વિષયતૃણાને વશ થઈને જીવ એવા પ્રચ્છન્ન પાપો કરે છે કે જે તેમને પ્રગટ કરવા બહુ મુશ્કેલ પડે છે અને જીવિત પર્યાંત શલ્યની પેઠે સાલે છે.

સર્વ હિતશિક્ષાનો સાર એ છે કે, સુજ્ઞ જનોએ સંતોષ-વૃત્તિ ધારી, તપસંયમનું યથાશક્તિ સેવન કરી, વિષયતૃણાને તજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમ કરવાથી જ સહજસુખ પ્રાપ્ત થઈ શકશે અને અંતે પરમહિત થશે. મન તથા ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યાથી જ પરમશ્રેય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કહ્યું પણ છે કે—

મનમરણેંદિયમરણં, હિંદિયમરણેણ મરંતિ કમ્માઈં ।

કમ્મમરણેણ મુક્ત્વો, તમ્હા મણમારણં પવરં ॥

અર્થાત્ મનને મારવાથી ઇંદ્રિયો સહેજે શાંત થાય છે, ઇંદ્રિયો શાંત થઈ જવાથી રાગદ્વેષાદિક ભાવકર્મ તથા મોહ-

નીયાદિક દ્રવ્યકર્મનો પણ લય થાય છે, અને કર્મનો લય થવાથી મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે મનને જ મારવું-વશ કરવું જરૂરનું છે. શ્રીમદ્વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે મન તથા ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ અનુગ્રહના સંબંધમાં રચેલું નીચેનું પદ્ય મનન કરવા લાયક છે.

પાંચો ઘોડા એક રથ જીતા, સાહિબ ઉસકા લીતર સૂતા;
એકુ ઉસકા મદમતવારા, ઘોરેકું દોરાવનહારા ॥ પાંચો ॥ ૧ ॥

ઘોરે જૂઠે ઝોર ઝોર ચાહે, રથકું ફિરિ ફિરિ ઉવટ વાહે;
વિષમ પંથ ચિહુ ઝોર અધિઆરા, તો લી ન જાગે સાહિબ
ખારા ॥ પાંચો ॥ ૨ ॥

એકુ રથકું દૂર દોરાવે, બેખખર સાહિબ દુઃખ પાવે;
રથ જંગલમાં જાય અસૂઝે, સાહિબ સોયા કછુઅ ન ખૂઝે ॥
॥ પાંચો ॥ ૩ ॥

ચોર ઠગોરે ઉહાં મીલી આયે, દોનોકું મદખ્યાલા પાયે ॥
રથ જંગલમેં જીરણ કીના, માલ ધનીકા ઉદારિ લીના.
॥ પાંચો ॥ ૪ ॥

ધની જાગ્યા તખ એકુ ખાંધ્યા, રાસી પોરોના લે સીર સાંધ્યા.
ચોર લગા રથ મારગ લાયા, અપના રાજ વિનય જીડિ
પાયા ॥ ૫ ॥ પાંચો ॥ ૫ ॥

આ પદમાં એવું રૂપક ગતાવ્યું છે કે-શરીરરૂપ રથને પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપ પાંચ ઘોડા બેઠેલા છે. આત્મા એ જ તેનો સ્વામી તે રથમાં સૂતો છે. મન એ જ તેનો સારથી છે. તે સ્વામીની બેશુદ્ધિનો લાભ લઈ ઇન્દ્રિયરૂપ અશ્વોને પોતાની ઇચ્છા મુજબ વિપરીત રસ્તે લઈ જઈ સ્વામીને બેહાલ કરે છે. વિષમ

વાટે જતાં માર્ગમાં રાગદ્રેષાદિક ચોરટા મળે છે, તે સ્વામીનું સર્વસ્વ લૂંટી લઈ રથને પણ જીર્ણ કરી નાખે છે, પોતાની આવી દુર્દશા થયેલી જોઈ-જાણી સ્વામી જાગી ઊઠે છે, અને સદ્બુદ્ધિરૂપ રાશ તથા પુરુષાર્થરૂપ પરોણા હાથમાં લઈ મન તથા ઈંદ્રિયોરૂપ સારથીને તથા ઘોડાને કળજમાં આણે છે, અને પછી તેમની સહાયથી જ પોતાનું સર્વસ્વ પાછું પ્રાપ્ત કરે છે. મતલબ એવી છે કે-મન તથા ઈંદ્રિયોને વશ થઈ જવાથી આત્મા રાગ, દ્રેષ તથા મોહાદિક વિકારોથી પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી દે છે અને એ જ મન તથા ઈંદ્રિયોને સ્વવશ કરવાથી રાગદ્રેષાદિક દુષ્ટ દોષોને દૂર કરી આત્મા અક્ષય સુખને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વિષયસુખમાં આસક્ત થયેલા બહારની ખોટી વસ્તુમાં મૂંઝાઈ જાય છે અને જે પોતાની જ ખરી વસ્તુ પોતાની પાસે જ હોય છે તેને ભૂલી જાય છે. તે જ વાત શાસ્ત્રકાર બતાવે છે:—

પાંચે ઈંદ્રિયોના વિષયસુખમાં મૂંઝાઈ ગયેલા જીવ તે કલ્પિત સુખના સાધનભૂત લક્ષ્મીને માટે પર્વતમાં રહેલી નાના પ્રકારની ધાતુઓની ખાણો કે માટી ખોદી તેમાંથી લક્ષ્મી પેદા કરવાની આશાથી દોડધામ કરે છે, તેને માટે અનેક પ્રકારના પાપારંભ કરે છે. વળી ક્ષુધા, તૃષ્ણા, ટાઢ, તડકો સહન કરતો કવચિત્ મરણાંત દુઃખ પણ પામે છે. અંતે ધારેલી લક્ષ્મી મળે છે અથવા નથી પણ મળતી. કવચિત્ કલ્પિત લાલ પણ થાય છે અને હાનિ પણ થાય છે, પરંતુ મોહ-વશ થયેલો પ્રાણી પોતાનું ધાર્યું કરવાને જેટલો બને તેટલો પ્રયાસ ગમે તેટલું જોખમ ખેડીને પણ ઉઠાવે છે. જેમ આંખમાં

પીળીઓ [કમળો] થઈ જવાથી સર્વત્ર પીળું પીળું જ દેખાય છે તેમ મિથ્યાત્વમોહથી પરવશ થયેલા વિષયાસક્ત જીવ પણ જ્યાં ત્યાં સોનું જ દેખે છે અને તે લેવાને વિવેકવિકળ બની દિવાનાની પેઠે દોડે છે. પોતાની જ પાસે સાર વસ્તુ છે તેનું તેને ભાન પણ નથી, તો તેને માટે આદર તો હોય જ શાનો ? જ્યાં સુધી મોહની ખુમારી ચઢી હોય છે ત્યાં સુધી આવી જ દુર્દશા બને છે. જ્યારે મોહનું જોર નરમ પડે છે ત્યારે વિષયાસક્તિ ઘટે છે અને ભાગ્યયોગે સત્સમાગમ મળે છે ત્યારે જ સદ્ગુરુ તેને સદુપદેશવડે પારકી આશા તજવા અને પોતાને સ્વાધીન એવું જ્ઞાનામૃત પીવા બોધ આપે છે:—

આશા ઓરનકી કયા કીજે, અવધુ ! જ્ઞાન મુંદારસ પીજે. આશા૦

ભટકે દ્વાર દ્વાર લોકનકે, કૂંકર આશા ધારી;

આતમ અનુભવ રસ કે રસીઆ, ઉતરે ન કબહુ ખુમારી. આશા૦૧

આશાદાસીકે જે જાચે, તે જન જગકે દાસા;

આશાદાસી કરે જે નાયક, લાયક અનુભવ પ્યાસા. આશા૦૨

મનસા પ્યાલા પ્રેમ મસાલા, બ્રહ્મ અગ્નિ પરબલી;

તનભાઠી અટવાઇ પીએ તસ, જાગે અનુભવ લાલી. આશા૦૩

અગમપીઆલા પીએ મતવાલા, ચીન્હી અધ્યાતમ વાસા;

આનંદઘન ચેતન વહી બેલે, દેખે લોક તમાસા. આશા૦૪

એ મહાપુરુષ જણાવે છે કે—“પારકી આશા વિષયતૃષ્ણા-પરસ્પૃહા વિષ જેવી દુઃખદાયી છે. વિષયરસના આશી જનો કૂંકર(કૂતરા)ની પેઠે ઠામ ઠામ ભટકી વિષયની લિક્ષા માગે છે, ઠેકાણે ઠેકાણે અપમાન પામે છે, વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટ સહે છે,

તો પણ તે પરઆશા તજતા નથી. પરસ્પૃહા સમાન કોઈ દુઃખ નથી અને નિઃસ્પૃહતા સમાન કોઈ સુખ નથી. એ સુખદુઃખનું સંક્ષેપથી સ્વરૂપ કહ્યું છે. આવા હિતવચનથી ગુરુમહારાજ ભવ્ય જીવને બોધ આપે છે અને કહે છે કે-એકાંત અહિતકારી પરઆશા તજી સ્વાધીન એવું જ્ઞાનામૃતનું જ સેવન કરવું શ્રેય-કારી છે. જ્ઞાનામૃતનું પાન કર્યા વિના પરસ્પૃહા મટવાની નથી. જ્ઞાનામૃતનું સેવન કરી જેણે પરસ્પૃહા તજી દીધી છે તેને અનુભવરસની-શાંતરસની ખરી ખુમારી જાગે છે અને તે ખુમારી કદાપિ ઉતરતી નથી. જેને ખરી ખુમારી જાગી છે તે જેમ સ્વાનુભવરસની પુષ્ટિ થાય તેમ તન, મન તથા વચનનો સદુપયોગ કરે છે, તેનો કંઈ પણ દુરુપયોગ કરતા જ નથી. એવટ સર્વ સ્પૃહાને તજી કેવળ નિઃસ્પૃહપણે સર્વથા સ્વપર-હિત કરવા ઉજમાળ રહે છે. જે ત્રિકરણશુદ્ધિથી જગતમાત્રનું હિત કરી શકે છે તે નખથી શીખ સુધી સ્વાનુભવરસમાં મગ્ન રહે છે, મતલબ કે સદ્ગુરુના હિતવચનનો આદર કરી પરસ્પૃહાને વિષવત્ લેખી જે તજે છે અને અમૃત સમાન અનુભવજ્ઞાનનો જે અભ્યાસ કરે છે તે સર્વ વિષયવિકારને ટાળી સહજ સમાધિસુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

“જે માણસો મરણાંતે પણ દિન વચન બોલતા નથી તે પણ સ્નેહરાગથી ઘેલા બની સ્ત્રીઓ પાસે બાળચેષ્ટા કરે છે. ઇંદ્ર પણ જેનું માન ખંડી શકે નહિ તેવા માણસોને પણ સ્ત્રીઓએ પોતાના દાસ બનાવ્યા છે.” જેમ અગ્નિ પાસે સ્વભાવે જ મીણ ઓગળી જાય છે તેમ સ્ત્રીના સંસર્ગથી-પરિચયથી માણસનું મન દ્રવીભૂત થઈ કામાતુર બની જાય છે.

સિંહ, વાઘ, હાથી અને સર્પાદિક અતિ કૂર જીવોને સુખે જીતી શકાય છે, પરંતુ મોક્ષમાર્ગમાં વિઘ્નકારી એક કામને જીતવો તે મુશ્કેલ છે. જેણે કામને જીત્યો તેણે સર્વ જીત્યું છે. જે આ દુર્લભ માનવભવ પામીને સ્વાત્મશુદ્ધિ કરવા મન, વચન અને કાયાનો નિગ્રહ નહિ કરતાં કેવળ પંચેન્દ્રિયના વિષયસુખમાં જ નિમગ્ન રહી પોતાના આત્માને રાગદ્રેષાદિક વિકારવડે ઊલટો મલિન કરે છે તે મંદભાગી જનો પોતાના જ ગળા ઉપર કરવત ફેરવે છે. જેથી જીવ અમૃત સમાન ધર્મને વિષવત્ માની ઉવેખે છે અને વિષ જેવા વિષમ વિષયલોગને અમૃત જેવા લેખી આદરે છે, તેથી જણાય છે કે તે અંધ બની ગયો છે અથવા તેણે ધતુરો પીધો છે અથવા સન્નિપાતથી તેની ડાગળી ખસી ગઈ છે. તે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન કે શુણાડંબર શા કામના કે વિષમ એવા વિષયલોગમાં રાચી અંતે નરકાગ્નિના દુઃખ સહન કરવા પડે? તેથી શાસ્ત્રકારે યુક્ત જ કહ્યું છે કે—“ જે જીવ રંચમાત્ર વિષયસુખને માટે મનુષ્યપણું હારી જાય છે તે ભસ્મને માટે ગોશીર્ષચંદનને બાળે છે, છાગને માટે ઐરાવણ હાથીને વેચે છે અને કલ્પવૃક્ષને ઉખેડી એરંડો વાવે છે, અર્થાત્ આ અમૂલ્ય મનુષ્યભવ એવી રીતે એળે શુભાવવા માટે નથી.” વળી જીવિતનું અસ્થિરપણું, આયુષનું પરિમિતપણું અને મોક્ષસુખનું અક્ષયપણું જાણીને વિષમ એવા વિષયલોગથી વિરમવું જ જોઈએ. મુમુક્ષુ જનોને જેવી પાંચ ઈન્દ્રિયો દુર્જય છે તેવી બીજી કોઈ વસ્તુ સકલ જગતમાં દુર્જય નથી.

આ જગતમાં થયેલા એક જ વીર એવા શ્રી વીરપ્રભુએ ફરમાવ્યું છે કે—મુમુક્ષુ જનોએ નિર્મળ જ્ઞાન વૈરાગ્યથી મનને

સ્થિર કરી પાંચે ઇંદ્રિયોને કબજે કરવી અને જેમ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિક ઉત્તમ ગુણોની પુષ્ટિ થાય તેમ અનુકૂળ પ્રયત્ન સેવવો. એવા પ્રકારની પરમ હિતકારી શ્રી વીરપરમાત્માની આપેલી શિક્ષાનો અનાદર કરી જે મંદભાગી જનો આપમતિથી અવળા ચાલે છે તે ક્ષણિક એવા વિષયસુખમાં મૂંઝાઈ મહા-વ્યથાને પામે છે અને અમૃત સમાન જ્ઞાનાદિકના ઉત્તમ લાભથી સદા ઐનશીળ રહે છે. તે જ વાત અંતકાર જણાવે છે. ૫

જે પાંચે ઇંદ્રિયો પોતાને પૂર્વપુણ્યયોગે સાંપડી છે તેનો દુર્લભ માનવલવ પામીને કેવો સદુપયોગ કરવો જોઈએ તે સમ્યગ્ જ્ઞાનના અભાવે નહિ જાણનારા અને મિથ્યામોહ (અજ્ઞાન) યોગે ઊલટો તેનો દુરુપયોગ કરનારા જડ લોકો જેમ જેમ ઉપસ્થિત થયેલા ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં રતિ (પ્રીતિ)-વડે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમ તેમ સંતોષ પામવાને બદલે વિષય-તૃષ્ણા વધતી જ જાય છે. જેમ જેમ તૃષ્ણા વધતી જાય છે તેમ તેમ મૂઠ આત્મા વિષયસુખમાં વધારે વધારે મૂંઝાઈ તે ક્ષણિક વિષયસુખ મેળવવા માટે અધિક પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રકારે વિષયસુખમાં જ આસક્ત બની પોતાની બધી જિંદગી બરબાદ કરે છે. તેમ છતાં પરિણામે સંતોષ વિના સુખ પામી શકતો નથી અને દુઃખ તો તેમાં ડગલે ડગલે અનુભવવાં પડે છે, તો પણ મૂઠ જીવો તે મધલાળ તજી શકતા નથી. અદ્ય માત્ર કલ્પિત સુખને માટે મૂઠ પ્રાણીઓ અનદ્ય સુખ હારી જાય છે. સંતોષવંતને જે સુખ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેનો વિષયાંધ જીવને ગંધ સરખો પણ આવતો નથી ત્યારે સંતોષી જીવ પોતાને ચક્રવર્તી કરતાં પણ અધિક સુખી લેખે

છે. તુમિ અષ્ટકમાં કહ્યું છે કે—વિષયભોગથી અતૃપ્ત એવા ઈદ્ર કે ઉપેન્દ્રાદિક પણ સુખી નથી. દુનિયામાં સુખી માત્ર જ્ઞાના-મૃતથી તૃપ્ત અને નિરંજન કર્ણકલંકથી મુક્ત થયેલા એવા મુનિજનો જ છે. નિઃસ્પૃહી, નિરાશી, નિર્લોભી, સંતોષી સાધુ ચક્રવર્તીથી અધિક સુખી છે. જ્ઞાનામૃતથી તે સદા સુપ્રસન્ન રહે છે. જ્ઞાન જ અભિનવ અમૃત, અભિનવ રસાયણ અને અભિનવ ઐશ્વર્ય છે. તે જે લવ્યજનને પ્રાપ્ત થયેલ છે તે જ ખરા સૌભાગ્યશાળી છે. એવા અપૂર્વ જ્ઞાન વિનાના માણસો પણ સંરખા જ છે, માટે અમૂલ્ય માનવલવ પામીને એવું અપૂર્વ જ્ઞાન—આત્મજ્ઞાન—અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પૂરતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આત્મજ્ઞાન આત્માનુભવી યોગીઓના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એવા મહાત્માઓનો અનુગ્રહ યોગ્ય જીવોને થાય છે. એવી યોગ્યતા વિષયાસક્તિ, વિષયવિકાર, વિષયવાસના તથા સદ્ગુણની યથાવિધિ ઉપાસના કરતાં સહેજે સંપન્ને છે. જે જનો વિષયાદિક પ્રમાદને વશ થઈ સંતસમાગમથી વિમુખ જ રહે છે તેમને તો આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહરૂપ સંજ્ઞાચતુષ્કથી પશુની પેઠે સ્વજીવન સમાપ્ત કરવાનું થાય છે. પશુવૃત્તિ તેમને પ્રિય લાગે છે અને તેમાં જ તે રચ્યાપચ્યા રહે છે. આત્મગુણ પ્રતિ તેને લક્ષ્ય જ હોતું નથી, તેથી આત્માની તાત્વિક ઉન્નતિનો માર્ગ જાણવાને કે આદરવાને તે દરકાર રાખતા નથી. આવા પામરજન ઉપર સદ્ગુણનો અનુગ્રહ થઈ શકતો નથી. કેવળ પશુવૃત્તિવડે જીવનારા લોકો સ્વપરહિત સાધવાને કોઈ રીતે અધિકારી થઈ શકતા નથી. તેમની સર્વ શક્તિ ખોટે રસ્તે જ ખર્ચાઈ જાય છે. સદ્ગુણપ્રાપ્તિ માટે જે મનનો, વચનનો અને કાયાનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ તેને બદલે

તે તન, મન અને વચનનો વિષયેન્દ્રિયોને પોષવાને માટે ગેરઉપયોગ કરી, વિષયજાળમાં ગુંથાઈ જઈ, કલ્પિત સુખમાં લલચાઈને સર્વ સત્સામગ્રીને કેવળ નિષ્ક્રાંત કરી નાખે છે. પોતાની જ નિર્જાળતાથી વિષયજાળમાં ફસાયેલા પામર પ્રાણીઓ સાચા સુખનો ગંધ પણ ક્યાંથી પામી શકે ? કહ્યું છે કે “ સત્ય, શ્રુત, શીળ, વિજ્ઞાન, તપ અને વૈરાગ્ય એ સર્વ ક્ષણમાત્રમાં વિષયરૂપ વિષના યોગે મુનિ પણ ગુમાવી દે છે. જ્યારે મુનિમહાત્માને પણ વિષયસંગથી આટલી બધી હાનિ થાય છે ત્યારે વિષયસુખમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનાર ઇતર અણ જનોનું તો કહેવું જ શું ? ” તેથી જ શાસ્ત્રકાર જીવને વારંવાર એવી જ હિતશિક્ષા આપે છે કે “ રે મૂઠ જીવ ! સ્વમતિકલ્પિત ક્ષણિક સુખમાં લુપ્ત થઈ તું શામાટે ચંદ્રમા સમાન ઉજ્જવલ યશને અને નિરુપમ એવા અક્ષય સુખને હારી નીચ છે ? અક્ષય અનુપમ એવું મોક્ષસુખ જેથી સાધી શકાય એવી અનુકૂળ સામગ્રી પુનઃ પુનઃ મળવી મુશ્કેલ છે. તેને તુચ્છ વિષયસુખને નિમિત્તે ગુમાવી દેવી એ કેવળ મતિમૂઠતા છે; કેમ કે તેવા મતિમોહથી ગમે તેટલી ઊંચી હદે ચઢેલા પુરુષને પતિત થતાં વાર લાગતી નથી. કહ્યું છે કે “ વિષય અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો સતો ચારિત્રના સંપૂર્ણ સત્ત્વને બાળી નાંખે છે અને સમ્યક્ત્વને પણ નષ્ટ કરી જીવને અનંત સંસારી બનાવે છે.”

આ ભયંકર ભવઅટવીમાં જીવોને એવી તો આકરી વિષયતૃષ્ણા જાગે છે કે જેથી ચૌદપૂર્વી સરખા સમર્થ જ્ઞાનીને પણ નરકનિગોદમાં અનંતકાળ પર્યંત રજાવું પડે છે. વિષયરસમાં આસક્તિ ધારવાથી જીવોની થતી અનંતી વિડંબના બતાવી, તેવા દુરંત દુઃખદાયી વિષયથી વિરક્ત થઈ સંતોષવૃત્તિ ધારવા અને અભિ-

નવ અમૃત સમાન જિનવાણીનું પાન કરવા આ શ્લોકવડે વ્યંગમાં ઉપદેશ આપેલો છે તે સુર જનોએ સમજી રાખવા યોગ્ય છે. ૬.

હવે એકેક એકેક ઇંદ્રિયના વિષયમાં આસક્ત થયેલા જંતુઓના થતા બેહાલ બતાવી પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયોને વિવશ થઈ સ્હેનારના કેવા ભૂંડા હાલ થશે તે દૃષ્ટાંત દઈને અંતકાર બતાવે છે—

પતંગ્મૃજ્જમીનેમસારજ્ઞા યાંતિ દુર્દશામ્ ।

एकैकेन्द्रियदोषाच्चेद्, दुष्टैस्तैः किं न पंचभिः ॥

ફક્ત એકેક ઇંદ્રિયના દોષની પ્રબળતાથી ઉપર જણાવેલા પતંગાદિના થતા માઠા હાલ આપણે સહુ સાક્ષાત્ જોઈ શકીએ છીએ. એકેક એકેક ઇંદ્રિયના વિષયમાં આસક્ત થનારા તે પ્રાણીઓ પણ પોતાના પ્રાણ જોઈ બેસતા નજરે દેખાય છે, તો પછી તે પાંચે ઇંદ્રિયોના પ્રબળ વિકારને વશ થયેલા પામર પ્રાણીઓનું તો કહેવું જ શું ?

પ્રશમરતિકારે આ બાબતમાં બહુ સારો ઉદ્દેખ કરી બતાવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે—“ મનોહર અને મધુર એવી ગાંધર્વની વીણા અને સ્ત્રીઓના આભૂષણના અવાજ વિગેરેથી શ્રોતૃઇંદ્રિયમાં લીન હૃદયવાળો જીવ હરણની પેઠે વિનાશને પામે છે. ગતિ, વિલાસ, ઇંગિત, આકાર, હાસ્ય, લીલા અને કટાક્ષથી વિહ્વલ થયેલો અને વિચિત્ર રૂપમાં લીન ચક્ષુવાળો જીવ પતંગની જેમ પરવશ થઈ પ્રાણ તજે છે. સ્નાન, વિલેપન, ગંધવટ્ટી, વર્ણક (રંગ), ધૂપ, ખુશબો તથા પટવાસવડે કરીને ગંધભ્રમિત મનવાળો પ્રાણી મધુકરની પેઠે વિનાશ પામે છે. મિષ્ટાન્ન, પાન, માંસ, મદિરા આદિ મધુર રસના વિષયમાં ગૃહ્થ થયેલો આત્મા ગલયંત્રમાં ફાંસથી વિંધાયેલા માછલાની

પેઠે વિનાશને પામે છે. શયન, આસન, અંગમર્દન, રતિકીડા, સ્નાન અને અનુલેપનમાં આસક્ત થયેલો મૂઢાત્મા સ્પર્શ ઇન્દ્રિયના વિષયમાં મૂંઝાઈને ગળેંદ્રની પેઠે બંધન પામે છે. એવી રીતે જેમની શિષ્ટજનોને ઇષ્ટ એવી દૃષ્ટિ અને ચેષ્ટા પ્રણુષ્ટ થઈ છે એવા ઇન્દ્રિયોને પરવશ પડેલા પ્રાણીઓના અનેક દોષો બહુ રીતે બાધાકારી થાય છે. અકેક અકેક ઇન્દ્રિયની વિષયાસક્તિથી રાગદ્વેષાતુર થયેલા તે પ્રાણીઓ વિનાશને પામે છે, તો પછી પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પરવશ પડેલા માનવીનું તો કહેવું જ શું ? એવો કોઈ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી કે જેના ચિર પરિચયથી નિત્ય તરશી અને અનેક માર્ગે દોડાદોડ કરતી ઇન્દ્રિયો તૃપ્તિને પામી શકે. કોઈ શુભ વિષય પણ પરિણામવશાત્ પાછો અશુભ થાય છે, અને કોઈ વિષય અશુભ છતાં પણ કાળાંતરે પાછો શુભ થાય છે. કારણુવશે જેમ અને જ્યાં જે જે પ્રયોજન ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે ત્યાં તે વિષય શુભ અથવા અશુભ કહેવાય છે. અનેરાઓને જે વિષય પોતાના અભિપ્રાયથી તુષ્ટિકારી લાગે છે તે વિષયને જ સ્વમતિતરંગમાં ઝીલતા બીજા બહુ ધિક્કારે છે. તે જ વિષયોને ધિક્કારનાર અને તે વિષયોને અત્યંત આદર આપનારને નિશ્ચયથી કંઈ પણ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ સંભવતું નથી. રાગદ્વેષથી પરાભવ પામેલા જીવને કેવળ કર્મબંધ જ થાય છે, પણ આ લોક કે પરલોકમાં કલ્યાણકારી એવો અદ્વય પણ ગુણુ થતો નથી. જે ઇન્દ્રિયના વિષયમાં શુભ કે અશુભ ભાવ સ્થાપન કરે છે તે રાગયુક્ત અથવા દ્વેષયુક્ત હોવાથી તેને બંધનકારી થાય છે. તેલથી ખરડેલા શરીરવાળાનું ગાત્ર જેમ ધૂળથી ખરડાય છે તેમ રાગદ્વેષથી અત્યંત ખરડાયેલાને કર્મબંધ થાય છે.”

અધ્યાત્મવેદી શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજે પણ આપણી અનિગ્રહીત ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા અને જેમ અને તેમ વિષયવાસનાને હઠાવવા એક લક્ષિત પદ્યવડે સુંદર બોધ આપેલો છે.

વિષયવાસના ત્યાગો ચેતન, સાચે મારગ લાગો રે. એ આંકણી.

તપ જપ સંજમ દાનાદિ સહુ, ગિણતિ એક ન આવે રે;
ઇંદ્રિયસુખમે જો લો એ મન, વક તુરંગ જેમ ધાવે રે. વિષય૦ ૧

એક એકકે કારણ ચેતન, બહુત બહુત દુઃખ પાવે રે;
તે તો પ્રગટપણે જગદીશ્વર, ઇણવિધ ભાવ લખાવે રે. વિષય૦ ૨

મનમથવશ માતંગ જગતમે, પરવશતા દુઃખ પાવે રે;
રસનાલુબ્ધ હોય જાળ મૂરખ, જાળ પડ્યો પછતાવે રે. વિષય૦ ૩

ધ્રાણુ સુવાસ કાજ સુણ ભમરા, સંપુટમાંહે બંધાવે રે;
તે સરોજસંપુટ સંયુત કુન, કરટીકે મુખ જાવે રે. વિષય૦ ૪

રૂપ મનોહર દેખ પતંગા, પડત દીપમાં જાઈ રે;
દેખો યાકું દુઃખ કારનમે, નયન ભયે હૈ સહાઈ રે. વિષય૦ ૫

શ્રોતેંદ્રિય આસક્ત મીરગલા, છિનમે શીશ કરાવે રે;
એક એક આસક્ત જીવ એમ, નાનાવિધ દુઃખ પાવે રે. વિષય૦ ૬

પંચ પ્રબલ વર્તે નિત્ય જાકું, તાકું કહા જ્યું કહીએ રે;
ચિદાનંદ એ વચન સુણીને, નિજ સ્વભાવમે રહીએ રે. વિષય૦ ૭

અધ્યાત્મવેદી પુરુષો વિષયવાસનાને મહાવિષમી કહે છે તે યથાર્થ જ છે, કેમ કે તેને વશ પડેલા પ્રાણીઓ જન્મ-

મરણજન્ય અનંત દુઃખને વેદતા સતા ભવસાયરમાં રઝળે છે. વિષયવાસનાની વિષમતા અને વિષયવાસનાને વશ થઈ રહેનારની થતી દુર્દશા જણાવી તેવી દુષ્ટ વાસનાને દૂર કરવા શાસ્ત્રકાર વ્યંગમાં સમજાવે છે તે સહુદય જનોએ સમજી રાખવા યોગ્ય છે. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—“ઈદ્રજ્જળ જેવા ખોટા, અસ્થાયી અને વીજળીના ઝળકારા જેવા, ક્ષણમાત્રમાં દૃષ્ટનદ્ર થઈ જનારા વિષયસુખમાં સુજ્ઞ જનોએ પ્રતિબંધ કરવો જ કેમ ઘટે ? અર્થાત્ તે ન જ ઘટે.” વિષયાસક્તિ યોગે કુપિત થયેલા રાગાદિક દોષો જેવો અનર્થ ઉપજાવે છે તેવો અનર્થ શત્રુ, વિષ, વૈતાળ, પિશાચ કે પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ પણ ઉપજાવી શકતો નથી; અર્થાત્ રાગાદિક દોષો જ મહા અનર્થ ઉપજાવે છે. ટૂંકમાં જે જનો રાગાદિ દોષોને વશ પડેલા છે તેઓ સમસ્ત દુઃખને વશ છે અને જેમણે તે રાગાદિ દોષોને વશ કર્યા છે તેમને સમસ્ત સુખ સ્વાધીન છે; અર્થાત્ વિષય-રાગથી અંધ બનેલા જીવો સમાન કોઈ દુઃખી નથી અને વીતરાગ સમાન કોઈ સુખી નથી. જેમણે વિષયવાસનાને નિર્મૂળ કરી નાખી છે અને રાગાદિક વિકારોનો સંપૂર્ણ જય કર્યો છે તે જ વીતરાગ (પરમાત્મા) કહેવાય છે. વિષયની જાળ એવી વિષમી છે કે તેમાં લલાલલા પણ ભુલાવો ખાઈને સપડાઈ જાય છે; માટે જ તેથી વધારે સાવચેત રહેવા ફરમાવ્યું છે કે—‘જેમ જેમ સંતોષરૂપી લગામવડે ઈદ્રિયોરૂપી અશ્વોને વશ રાખવામાં આવશે તેમ તેમ તે અત્યંત ક્ષાયદાકારક નીવડશે.’

મન, વચન અને કાયાના યોગને જો સારી રીતે નિયમિત કરવામાં આવશે તો તે ગુણકારી થતા જશે અને જો અનિયમિત રાખવામાં આવશે તો તે મહોન્મત્ત હાથીની પેઠે શીલવનનો

વિનાશ કરશે., એમ સમજીને-નિરધારીને જે લબ્ય જનો પોતાના મન, વચન અને કાયાને સુનિયંત્રિત કરવાને ઉજમાળ થશે તે અવશ્ય પોતાના પ્રયત્નના પ્રમાણમાં તેનાં મીઠાં ફળ મેળવી શકશે. શાસ્ત્રકાર પણ સંક્ષેપમાં એમ જ ફરમાવે છે કે—

जह जह दोसा विरमइ, जह जह विसयेहिं होइ वेरगंग ।
तह तह विन्नायव्वं, आसन्नं सेय परमपयं ॥

જેમ જેમ જીવના રાગાદિક દોષો દૂર થાય અને જેમ જેમ વિષયોથી વૈરાગ્ય જાગે-વિષયવાસના ઓછી થતી જાય તેમ તેમ તેને પરમપદ-મોક્ષપદ નજીક છે એમ સમજી લેવું. આ સર્વ પ્રસંગોપાત આત્માથી જનોએ અવશ્ય લક્ષમાં રાખવા લાયક હિતોપદેશ આપીને પ્રસ્તુત અષ્ટકનો ઉપસંહાર કરતા સતા શાસ્ત્રકાર જણાવે છે કે અનેક રીતે ઉપદ્રવ કરનારી એવી ઇદ્રિયોથી જે પરાભવને પામ્યા નથી તે જ ખરેખરા ધીર પુરુષ છે અને તે જ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ૭

મનોહર શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શરૂપ પાંચે ઇદ્રિયોના અનુકૂળ વિષયો જ્યાંસુધી ઉપસ્થિત થયા હોતા નથી ત્યાંસુધી સુગંધ જનો વિવેકની મોટી મોટી વાતો કરે છે. જ્યારે તે અનુકૂળ વિષયો ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે તેથી પ્રદીપ્ત થતી વિષયવાસના-વડે વિવેક ક્યાંય વિલય પામી જાય છે, માટે ઇદ્રિયોને અથવા વિષયરાગને કેશરીની ઉપમા આપવામાં આવે છે, અને બીજી ઉપમા તસ્કર(ચોર)ની આપવામાં આવી છે. ચોરનો સ્વભાવ છુપી રીતે સામાનું સર્વસ્વ ચોરી લેવાનો હોય છે તેમ ઇદ્રિયોનો-ઇદ્રિયોના રાગાદિ વિકારોનો સ્વભાવ આત્માનું

સમાધિરૂપ સર્વસ્વ ચોરી લેવાનો છે. જીવ પોતાના મનમાં ગમે એવા સારા વિચારો ઘડતો હોય, વચનથી ગમે એવી વૈરાગ્યની વાતો કરતો હોય અને કાયાથી પણ સદ્ગુણ સેવતો હોય, પરંતુ જ્યારે અનુકૂળ વિષયસામગ્રી ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે તેની ત્રિપુટીમાં કંઈક ફેલાય થાય છે. પછી અનુક્રમે મન, તન અને વચનમાં વિષયવાસના પ્રગટે છે, અને એમ થતાં જે શાંતિ સમાધિરૂપ સહજ સુખ અનુભવાતું હોય છે તે સુખ બાધક નિમિત્તો મળતાં ઈંદ્રિયોની અપજાતાથી અને વિષયવાસનાની જાગૃતિથી ક્ષુભિત થાય છે, ડોળાઈ જાય છે અને અંતે લુપ્ત થઈ જાય છે. આવી રીતે ઈંદ્રિયો પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા અનુકૂળ વિષયોની સહાયથી આત્માનું સહજસમાધિરૂપ ધન ચોરી લે છે, અને આત્માને દીન-અનાથ-રંક જેવો કરી નાખે છે. તેથી પરમ અનુભવી પુરુષો પ્રજાળ પુરુષાર્થવડે ઈંદ્રિયોનો પરાજય કરવા તપ, જપ, સંયમાદિક સદ્ગુણોને સદ્વિવેકથી સેવી વિષયવાસના નિર્મૂળ કરી પરમ સમાધિસુખ પ્રાપ્ત કરે છે. અને અન્ય આત્મહિતૈષી જનોને પણ સદ્ગુણો દર્શાવી, ઈંદ્રિયોનો પરાજય કરી, વિષયવાસના ટાળી આત્માનું સહજ સમાધિસુખ આસ્વાદવા અને તે જાળવી રાખવા ઉપદેશો છે. ખરેખર એવા અધ્યાત્મવેદી મહાત્માઓ પરમ ઉપગારી હોવાથી પરમપૂજ્ય છે જ, પરંતુ તે મહાપુરુષોના ઉપદેશામૃતનું અત્યંત રુચિથી પાન કરી જે મહાનુભાવો સદ્વર્તન સેવે છે તેઓ પણ ધન્ય ધન્ય છે. શાસ્ત્રકારે પણ કહ્યું છે કે યૌવનવયમાં ભોગસમર્થ છતાં જેમણે સંતોષરૂપી પ્રાકારનું અવલંબન લઈ ઈંદ્રિયજાળને ભાંગ્યું છે તેમણે ખરેખર દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે. કટાક્ષ નાખીને જોનારી સ્ત્રીથી જેમનું મન ફેલાય પામ્યું નથી-પામતું નથી તેવા

સંયમધર સાધુજનોને ધન્ય છે, તેમને અમારો નમસ્કાર છે, તેમના અમે કિંકર છીએ. સ્ત્રીચરિત્રથી—સ્ત્રીસંગથી જે વંચિત થયા નથી તે જ ખરેખર શૂરવીર અને નમસ્કરણીય છે. તેમને અમે ત્રિવિધે નમીએ છીએ. કિં બહુના ? જો તમે અક્ષય અવ્યાબાધ એવું શિવસુખ ચાહતા હો તો વિષયથી વિમુખ થઈ નિત્ય પ્રતિ સંવેગ રસાયણનું પાન કરો.

પાંચે ઇંદ્રિયોને દમવાની શક્તિ.

ઉક્ત અષ્ટકમાં શાસ્ત્રકારે ઇંદ્રિયોની વિષમતા સિદ્ધ કરી બતાવી છે. તેવી વિષમ ઇંદ્રિયોને ખોટે માર્ગે પ્રવર્તતી અટકાવવાનો એક ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે તે ઇંદ્રિયોને પ્રથમ અપ્રશસ્ત વિષયોમાં પ્રવર્તતી અટકાવી પ્રશસ્ત વિષયોમાં બેઠવી. તે એવી રીતે કે જે સ્થૂલ દેહવડે સ્ત્રીસંભોગાદિક તુચ્છ વિષયભોગમાં પશુવત્ મગ્ન થવાતું હોય છે; તે સ્થૂળ દેહવડે ચિત્તમાં સંતોષવૃત્તિ આદરી શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને સાધર્મી જનોની સેવાચાકરી કરવી. અનાથ જનોને યથાયોગ્ય આશ્રય આપવો. એટલે કે દીન-દુઃખીને તનમનથી સહાય આપવા તત્પર રહેવું. રસના(જીભ)થી મિષ્ટ અને હિતકારી વચન બોલી અન્યને સંતોષ આપવો, ઉત્તમ ખાનપાનથી સુપાત્રને પોષવા, દ્રાણ (નાસિકા)થી દુર્ગંધ પામી દુર્ગંધા ન કરવી, તેમ જ સુગંધી વસ્તુમાં આસક્ત ન થવું. સુગંધી દ્રવ્યવડે સદ્ગુણીની સેવાભક્તિ કરવી. ચક્ષુવડે સુંદર રૂપ શૃંગારમાં મોહિત નહિ થતાં શાંતરસથી ભરપૂર એવી વીતરાગ દેવગુરુની મુખમુદ્રા વિલોકી, તદ્દર્શી ગુણ-મકરંદનું પાન કરવું. શ્રોત્રવડે પોતાની નિંદા કે સ્તુતિ શ્રવણ કરી તેમાં હર્ષ

શોક ધારણ નહિ કરતાં તેથી ઉદાસીન વૃત્તિ રાખી જિન-વચનામૃતનું પાન કરી સમતારસનું સેવન કરવું. આવી રીતે પ્રશસ્ત આલંબનને સેવી અપ્રશસ્ત વિષયરાગને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો. જ્યારે અપ્રશસ્ત વિષયરાગ નષ્ટ થઈ જાય ત્યારે પછી અનુક્રમે નીરાલંબન યોગના બળથી પ્રશસ્ત વિષયરાગ પણ તજવા યોગ્ય જ છે, પરંતુ જ્યાંસુધી અપ્રશસ્ત વિષય-રાગ વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રશસ્ત વિષયરાગ તણ શકાય નહિ અને તજવામાં ફાયદો પણ નથી પરંતુ નુકશાન જ છે; કારણ કે તેની સહાયથી અપ્રશસ્ત વિષય રાગ સુખે ટાળી શકાય છે, તેમ જ પ્રશસ્ત વિષયરાગ પણ અપ્રમત્તદશામાં રહી શકતો નથી; મતલબ કે સર્વ પ્રકારનો વિષયરાગ સર્વથા નષ્ટ થયે છતે જ આત્માનું સંપૂર્ણ હિત સધાય છે. એ વાત લક્ષ્યમાં રાખી આત્માર્થી જનોએ જેમ અને તેમ ચીવટથી વિષયરાગ તજવાનો ઉદ્યમ સેવવો ઘટે છે.

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૨૬, પૂ. ૧૧, ૩૫, ૬૬]

(૮) ત્યાગાષ્ટક

રતનત્રયી વિણુ સાધના, નિષ્કેળ કહી સદીવ;
ભાવરયણુનું નિધાન છે, જય જય સંયમ છવ. ૧
શુદ્ધાત્મ ગુણમેં રમે, તજી ઇન્દ્રિય આશંસ;
થિર સમાધિ સંતોષમેં, જય જય સંયમ વંશ. ૨

વિવેચન—ઇન્દ્રિયદમન માટે શાસ્ત્રકારે કરેલા ઉપદેશ મુજબ જે ભવ્યાત્મા પ્રળળ પુરુષાર્થવડે મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપર કાળ મેળવે છે, જે મન અને ઇન્દ્રિયોને સ્વેચ્છાચારીપણે વર્તવા નહિ દેતાં સ્વવશ વર્તાવે છે, તે જ ખરેખર ત્યાગ-સંયમના અધિકારી ગણાય છે, તે જ ત્યાગ-સંયમને ખરેખર હીપાવે છે અને ભવસંતતિનો ક્ષય કરી અનુક્રમે અક્ષયસુખના વિલાસી બને છે. તે ત્યાગ-સંયમ કેવા પ્રકારનો છે? તેમાં કેવી નિઃસ્પૃહતાની જરૂર છે? અને તેથી કેવો અસાધારણ લાભ આત્મા મેળવી શકે છે? તેની ઝાંખી પ્રામાણિક એવા ગીતાર્થ પુરુષોનાં પદો-વડે અત્ર આપવા યોગ્ય વિચારી છે. એવી બુદ્ધિથી કે મૂળ ગ્રંથકારે ત્યાગ-સંયમ માટે જે સદુપદેશ આપ્યો છે તેનું માહાત્મ્ય ભવ્યજનોના હૃદયમાં વિશેષે સ્ફુરાયમાન થાય અને અચળ શ્રદ્ધા-વિવેકથી ત્યાગમાર્ગ ગ્રહી તે ત્યાગ-સંયમનું પરિપાલન કરવા પ્રળળ પુરુષાર્થ ફેરવવા ઉદ્યુક્ત બને. તે પદો નીચે પ્રમાણે—

દેશવિરતિ ને સર્વવિરતિ જે, શૃહી યતિને અભિરામ;
તે ચારિત્ર જગત જયવંતું, કીજે તાસ પ્રણામ રે.

ભવિકા ! સિદ્ધચક્રપદ વંદે. ભ૦ ૩૬

તજીપરે જે ષટ્ ખંડ સુખ છંડી, ચક્રવર્તી પણ વરિયો;
તે ચારિત્ર અખય સુખ કારણ, તે મેં મનમાંહી ધરિયો રે. ભ૦ ૩૭

હુઆ રાંકે પણ જેહ આદરી, પૂજિત ઈંદ નરિંદ;
અશરણ શરણ ચરણ તે વંદું, પૂર્ણ જ્ઞાન અમંદે રે. ભ૦ ૩૮
બાર માસ પર્યાયે જેહને, અનુત્તર સુખ અતિક્રમીએ;
શુકલ શુકલ અભિજાત્ય તે ઉપર, તે ચારિત્રને નમીએ રે. ભ૦ ૩૯
ચય તે આઠ કર્મનો સંચય, રિકત કરે જે તેહ;
ચારિત્ર નામ નિરુત્તે લાગ્યું, તે વંદું ગુણગેહ રે. ભ૦ ૪૦

ઢાળ-જાણ ચારિત્ર તે આતમા, નિજ સ્વભાવમાં રમતો રે;
લેશ્યા શુદ્ધ અલંકર્યા, મોહવને નવિ ભમતો રે.

વીર જિનેશ્વર ઉપદિશે.

ચારિત્ર પદ પૂજા ૮ મી

દોહરો.

ચારિત્ર ધર્મ નમો હવે, જે કરે કર્મ નિરોધ;
ચારિત્ર ધર્મ જસ મન વસ્યો, સફળો તસ અવધોધ. ૧

ઢાળ—દેશી રંગ લાગ્યો.

ચારિત્ર પદ નમો આઠમે રે, જેહથી ભવભય જાય; સંયમ રંગ લાગ્યો.
સત્તર ભેદ છે જેહના રે, સિત્તેર ભેદ પણ થાય. સં૦ ૧
સમિતિ ગુપતિ મહાવ્રત વળી રે, દશ ક્ષાંત્યાદિક ધર્મ; સં૦
નાણકારય વિરતિઅ છે રે, અનોપમ સમતા શર્મ. સં૦ ૨
બાર કષાય ક્ષયઉપશમે રે, સર્વવિરતિ ગુણઠાણ; સં૦
સંયમઠાણ અસંખ્ય છે રે, પ્રણમો ભવિક સુજાણ. સં૦ ૩

દોહરો.

હરિકેશી મુનિરાજ્યો, ઉપનો કુળ ચંડાળ;
પણ નિત સુર સેવા કરે, ચારિત્ર ગુણ અસરાલ. ૧

ઢાળ ૨ જી (ગીત)

સંયમ કબ્બહી મિલે ? સસનેહી, ખ્યારા હો ! સંયમ કબ્બહી મિલે ?
 યું સમકિત યુનકાન ગવારા, આત્મસેં કરત ખિચારા હો. સં૦ ૧
 દોષ ખેંતાળીશ શુદ્ધ આહારા, નય કદપી ઉચ્ચ વિહારા હો; સં૦
 સહસ તેવીશ દોષ રહિત નિહારા, આવશ્યક દોષ વારા હો. સં૦ ૨
 પરિસહ સહનાદિક પરકારા, એ સખ હે વ્યવહારા હો; સં૦
 નિશ્ચય નિજ ગુણુ ઠરણુ ઉદારા, લહત ઉત્તમ ભવપારા હો. સં૦ ૩
 મોહાદિક પરભાવસેં ન્યારા, દુગ નય સંયુત સારા હો; સં૦
 પદ્મ કહે એમ સુણી ઉજમાળા, લહે શિવવૃ વરહારા હો. સં૦ ૪

આટલેથી પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવના આટોપી મૂળગ્રંથમાં ત્યાગ
 સંયમના સંબંધે જે રહસ્ય રહેલું છે તે હવે જોઈએ.

સાંસારિક બંધનથી છૂટા કરી, જન્મમરણજન્ય અનંત
 દુઃખને જલાંજલિ આપી, શાશ્વત સુખને સંપૂર્ણ ખાત્રીથી
 મેળવી આપનાર આત્મનિઘડરૂપ સંયમ આદરવાને સન્મુખ
 થયેલો આત્મા પોતે પોતાને સંબોધીને કહે છે કે-હવેથી
 હું મદ્ય, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકારરૂપ પાંચ પ્રમાદને
 વશ પડી જે અશુદ્ધ ઉપયોગમાં જ મગ્ન હતો તેનો ત્યાગ
 કરી, અહિંસાદિક ઉત્તમ વ્રતોમાં આદરવાળો થઈ, દ્રવ્યભાવથી
 પ્રભુની પવિત્ર આજ્ઞા મુજબ તે તે મહાવ્રતોનું પરિપાલન કરવા
 માટે નિજ લક્ષ સાધવા શુદ્ધ ઉપયોગરૂપી પરમાર્થપિતાનો
 જ આશ્રય કરીશ અને પોતાની આત્મપરિણતિમાં જ રતિ-પ્રીતિ
 ધારી રાખવારૂપ પોતાની ખરી માતાનું જ આલંબન સ્વીકારીશ.
 તેથી અન્ય સાંસારિક માતૃપિતાને હું નમ્રપણે વિનવું છું કે
 આપ મને સુખકર સંયમ સાધવાને માટે અનુમતિ આપો.

આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે કે જ્યાંસુધી આપણને પ્રાપ્ત વસ્તુથી કોઈ ઉચ્ચ પવિત્ર વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાન થતું નથી ત્યાંસુધી પ્રાપ્તવસ્તુમાં આપણને લાગેલો મોહ છૂટી શકતો નથી, પણ જ્યારે કોઈ ઉચ્ચતર પવિત્ર વસ્તુનું આપણને યથાર્થ જ્ઞાન અને પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે તે પવિત્ર વસ્તુ પ્રત્યે આપણને સ્વાભાવિક પ્રેમ-પૂજ્યભાવ પ્રગટે છે અને તે પ્રગટેલો પ્રેમ-પૂજ્યભાવ તે વસ્તુ પ્રત્યે આપણી અંતઃકરણની ઉપાસનાથી દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે. જેમ જેમ આપણે પ્રેમ આ દિશામાં વધતો જાય છે તેમ તેમ પ્રથમની માયિક વસ્તુમાં લાગેલો આપણો મોહ ઓછો થતો જાય છે. જ્યારે આપણે પવિત્ર વસ્તુમાં સંપૂર્ણ પ્રેમ જગાડીને તેને જેટલા વખત સુધી અનન્ય ભાવે ભેટીએ છીએ ત્યારે તેટલા વખત સુધી અન્ય દિશામાં લાગી રહેલો આપણો મોહ છૂટી જાય છે. એવી રીતે અનુક્રમે જ્યારે અભ્યાસવિશેષથી અસાર અને અનિત્ય વસ્તુમાં લાગેલો પ્રેમ-મોહ સમૂળગો છૂટી જાય છે તેમ જ સારભૂત અને નિત્ય એવા પરમાત્મતત્ત્વમાં જ પૂર્ણ પ્રેમ જાગે છે ત્યારે પરમ સુખદાયક પરમાત્મતત્ત્વ પામવા માટે જે જે સત્સાધનો સત્સાસ્ત્રોમાં ફરમાવ્યા છે તે તે સત્સાધનો સત્સાસ્ત્ર નીતિ મુજબ સેવવા આત્મા અતિ આદરપૂર્વક ઉજમાળ થાય છે. એવે વખતે ચક્રવર્તી રાજા પણ પોતાના સંપૂર્ણ સામ્રાજ્યને તિલાંજલિ દેતાં લેશમાત્ર વિલંબ કરતો નથી. તે પોતાની ક્ષણિક ઋદ્ધિસિદ્ધિને એક પલકમાં પરહરી અક્ષય ઋદ્ધિસિદ્ધિને આપનાર સંયમ સામ્રાજ્યને અંગીકાર કરે છે. તે સંયમના મુખ્યપણે ૧૭ ભેદ કહેલા છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રજ્ઞાચર્ય અને

અસંગતારૂપ પાંચ મહાન્નતોનું યથાવિધિ પાલન, પાંચે ઈદ્રિયોનું યથાર્થ રીતે દમન, કોષાદિક ચારે કષાયનો જય અને મન, વચન તથા કાયાની શુદ્ધિ, એ સત્તર પ્રકારવડે સંયમનું આરાધન થઈ શકે છે. ઉક્ત સંયમનું યથાવિધિ આરાધન કરવા માટે રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિક બંધનથી સદંતર દૂર રહેવું જોઈએ અને તેટલા માટે જેથી રાગાદિક બંધન થાય તેવાં કારણોથી પણ સદંતર અળગા રહેવું જોઈએ. માતા, પિતા, બંધુઓ, સ્ત્રી આદિક સ્વજન અને જ્ઞાતિ પ્રમુખ પરિજનોના સ્નેહપાશમાં ન જ પડવું જોઈએ. તેથી જ સંયમ સન્મુખ થયેલા આત્મા રાગાદિક બંધનકારી માતપિતાદિક બહિર કુટુંબનો ત્યાગ કરી એકાંત હિતકર અંતરંગ કુટુંબનો આદર કરવા ઉજમાળ થાય છે. તે શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ પવિત્ર પિતાનો અને આત્મપરિણતિમાં રતિરૂપ ધૃતિ-માતાનો પોતાના સંયમની રક્ષા અને પુષ્ટિ નિમિત્ત નિશ્ચયપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે. શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ લોકોત્તર પિતા અને ધૃતિરૂપ અંગા સંયમાત્માને જન્મ આપે છે. સર્વ પ્રકારના અપાય-ઉપદ્રવાદિકથી તેનો બચાવ કરે છે. તેનું અનેક સત્સાધનોવડે પોષણ કરે છે અને અત્યંત પ્રેમ-વાત્સલ્યથી તેનું પરિપાલન કરતાં અંતે તેને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવે છે. માતા-પિતાદિકની અનુમતિ મેળવી સંયમ અંગીકાર કરી સંયમાત્મા જે આવો ઉત્તમ પ્રકારનો સ્વરૂપ લાભ મેળવી શકે છે તે લૌકિક માતપિતાદિકની ક્ષણિક માયા તજીને લોકોત્તર માતપિતા ઉપર અતન્ય પ્રેમ, વાત્સલ્ય અને શ્રદ્ધાથી જ. માતપિતાના પ્રેમનો વિવેક બતાવી હવે બાંધવોના પ્રેમ આશ્રી કહે છે. ૧.

માતાપિતા ઉપરાંત બંધુઓ પણ લૌકિક દૃષ્ટિથી ઉપગારી

ગણાય છે માટે તેમની અનુમતિ માંગવી તે પણ ઉચિત જ છે. શીલાદિક સદ્ગુણો આત્માને ખરેખર એકાંત ઉપગારી છે. તેમનો સંબંધ અવિહત છે. લૌકિક બંધુઓ સ્વાર્થનિષ્ઠ હોવાથી તેમનો સ્વભાવ નિશ્ચિત હોઈ શકે જ નહિ, તેથી સંયમાભિમુખ મનુષ્ય તેમનો સંબંધ તોડીને શીલાદિક સાથે સંબંધ જોડે છે.

જે પ્રીતિ ક્ષણિક, સ્વાર્થી અને અસાર છે તેવી પ્રીતિ બુદ્ધિવંતે કરવા યોગ્ય જ નથી. જે પ્રીતિ ઉપાધિ રહિત છે અને તેથી જ જે પરિણામે ખરું સુખ સમર્પે છે તેવી જ પ્રીતિ કરવા યોગ્ય છે. લૌકિક પ્રીતિ વિષમથી છે ત્યારે શીલાદિક સદ્ગુણ સાથે લોકોત્તર પ્રીતિ નિર્વિષ અમૃતમયી છે. લૌકિક પ્રીતિ વિષમથી હોવાથી તાપકારી છે અને તેથી જ તે તજવા યોગ્ય છે ત્યારે લોકોત્તર પ્રીતિ નિર્વિષ અમૃતમયી હોવાથી શાંતિ-શીતલતાકારી છે અને તેથી જ તે સેવવા યોગ્ય છે. લૌકિક બંધુઓ ક્ષણિક કષ્ટમાં એક જ ભવમાં સહાયકારી થાય છે ત્યારે શીલાદિક સદ્ગુણરૂપ લોકોત્તર બંધુઓ આત્માને ભવોભવ સહાયકારી થાય છે. લૌકિક બંધુઓ કરતાં શીલાદિક બંધુઓ બહુ જ ઊંચા પ્રકારની અમૂલ્ય સહાય આત્માને અર્પી આત્મા પાસેથી તેનો બદલો ઈચ્છતા નથી. એવા તે નિઃસ્વાર્થ બંધુઓ છે તેથી જ સંયમાભિમુખ આત્મા સ્વાર્થી બંધુઓનો સંબંધ મર્યાદાપૂર્વક તોડીને પૂર્ણ પ્રેમથી શીલાદિક બંધુઓને ભેટવા ઉજમાળ થાય છે. એવી રીતે બંધુઓના સ્નેહનો વિવેક બતાવી સ્ત્રી તથા જ્ઞાતિના સ્નેહ આશ્રી કહે છે. ૨.

ગૃહસ્થ જેમ ગૃહિણી(સ્ત્રી)ના સાહચર્યથી શોભે છે તેમ સંયમી સમતારૂપી સ્ત્રીથી જ શોભે છે-સુખી રહે છે. ગૃહસ્થને

ગૃહવ્યવહારમાં જ્ઞાતિવર્ગની જ્યાં ત્યાં જરૂર જણાય છે તેમ સંયમીને સંયમવ્યાપારમાં સંયમી એવા સાધર્મી જનો જ્યાં ત્યાં ઉપગારી થાય છે. આવા ઉદાર અભ્યંતર કુટુંબવર્ગનો સદ્વિવેકથી સ્વીકાર કરી સંયમાભિમુખ આત્મા તેથી ઇતર બાહ્યવર્ગનો ત્યાગ કરીને સુખે સ્વસમીહિતને સાધે છે.

જે અર્ધાંગના ગૃહસ્થપણાતું ભૂષણ છે તેનો ત્યાગ કરનાર સંયમી સમતારૂપી સ્ત્રીને જ અંગોઅંગે ભેટે છે. ગૃહસ્થ સ્ત્રી જ્યારે અશુચિપૂર્ણ દેહ ધરનારી, વિકારયુક્ત અને વિકારને વધારનારી છે ત્યારે સમતા સ્ત્રી દેહાતીત અને નિર્વિકારી હોવાથી પરમ શીતળતાને પેદા કરનારી છે. વળી લૌકિક જ્ઞાતિજનો જ્યારે પ્રપંચપરાયણ અને સ્વાર્થનિષ્ઠ જણાય છે ત્યારે લોકોત્તર જ્ઞાતિવર્ગ કેવળ ધર્મપરાયણ હોઈ પરમાર્થ દૃષ્ટિવંત હોવાથી અત્યંત લાભકર્તા દેખાય છે. આવા મહાન્ તક્ષાવતથી સંયમી પુરુષ કલેશકારી સ્ત્રીનો પરિહાર કરી એકાંત આત્મસમાધિને કરનારી સમતા-સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરે છે અને પ્રપંચી જ્ઞાતિવર્ગનો પરિહાર કરીને ધર્મનિષ્ઠ સાધર્મીજનોની સંગતિ સ્વીકારે છે. ૩.

હવે ત્યાગની ઊંચી કોટિ આશ્રયી કહે છે. જેમ બાવના-ચંદનની સુવાસ સર્વોપરી છે અને તે બાવનાચંદનમાં એક સરખી રીતે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ છે. વળી તેની પ્રાપ્તિથી બીજી સુવાસની ગરજ રહેતી નથી તેમ આત્માના દરેક પ્રદેશમાં સત્તાગત રહેલ અનંત જ્ઞાનાદિક ધર્મ જે ક્ષાયિકભાવે સંપૂર્ણ રીતે પ્રગટી નીકળે તો પછી મંદ ક્ષયોપશમ ભાવના પ્રતીત થતા જ્ઞાનાદિક શુભોની કંઈ પણ જરૂર રહે નહિ.

જેમ સૂર્યોદય થતાં ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાની જ્યોતિ અનાવશ્યક છે એટલે કે તે સર્વની જ્યોતિ સૂર્યના તેજમાં સમાઈ જાય છે તેમ અનંત જ્ઞાનાદિક પ્રત્યક્ષ અને ક્ષાયિક ભાવે પ્રગટ થયે છતાં પરોક્ષ અને ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનાદિકની જરૂર રહેતી નથી. મતલબ કે ક્ષાયોપશમિક ભાવ અભ્યાસિક સાધનરૂપ છે ત્યારે ક્ષાયિક ભાવ સંપૂર્ણ સાધ્યરૂપ છે. કાર્ય કારણભાવની પેઠે જ્યારે સંપૂર્ણપણે સાધ્ય ધર્મની સિદ્ધિ થઈ ચૂકી તો પછી સાધનધર્મની જરૂર રહેતી નથી. સાધનધર્મ એ કારણરૂપે છે અને સાધ્યધર્મ એ કાર્યરૂપ છે. પરંતુ સંપૂર્ણ સાધ્યસિદ્ધિ થયા પહેલાં જ જે સાધનધર્મની ઉપેક્ષા કરી તણ દે છે તે હતભાગ્ય ઉભયબ્રષ્ઠ થાય છે, તેથી સદ્વિવેકી સજ્જનો સ્વસાધ્યસિદ્ધિ સુધી સત્સાધનનો ઉપયોગ પ્રમાદ રહિત કર્યા જ કરે છે અને એમ કરીને અંતે સ્વસાધ્યની સિદ્ધિ કરે છે. ૪.

તે જ વાતનું શાસ્ત્રકાર દૃષ્ટાંતવડે સમર્થન કરે છે. આત્માથી મુનિએ સદ્ગુરુનાં ચરણકમળની સેવા ત્યાંસુધી અખંડ અપ્રમત્તભાવે નિષ્કામવૃત્તિથી કર્યા કરવી કે જ્યાંસુધી પોતે જ તે ગુરુના પવિત્ર પદને પ્રાપ્ત થઈ જાય. જેમ કુશળ અને પ્રમાણિક કારીગર પોતે હાથ ધરેલું કામ બહુ જ ઉમદા રીતે કરી આપી સામાનું દિલ પ્રસન્ન કરે છે તેમ સદાચારમાં કુશળ એવા સદ્ગુરુ મહારાજ પણ સ્વશરણાગત શિષ્યને એવી ઉમદા યુક્તિથી પ્રબોધે છે કે તેથી લબ્ય શિષ્યનું દિલ દિનપ્રતિદિન પ્રસન્નતાને જ પામે, અને તે શિષ્ય સદાચારમાં રક્ત બને. પણ જો શિષ્ય સદ્ગુરુની રૂઢી શિક્ષાને હૃદયમાં ધારે નહિ અને અધીરો થઈ સ્વચ્છંદી બની જાય તો તે શિષ્ય ગુરુશિક્ષાના

લાભથી બેનશીબ જ રહે છે. જે પથ્થર સૂત્રધાર(સલાટ)નાં ટાંકણાને સહે તો તેમાંથી મનોહર મૂર્તિ બની તે પૂજા યોગ્ય થાય, નહિ તો તે પથ્થર લોકોના પગ નીચે કચરાય; તેવી જ રીતે જે શિષ્ય સદ્ગુરુની સુશિક્ષાને સદ્બુદ્ધિથી આદરે તો તે આંતે ગુરુપદને પામે, નહિ તો તે ઉભયબ્રષ્ટ થાય. આ બધી વાતનું ફલિત એ આવે છે કે શિષ્યે જે પોતાનું એકાંત હિત સાધવું હોય તો ગુરુને આત્માર્પણ કરીને રહેવું. મન, વચન અને કાયા તેમને જ અર્પણ કરવાં. પોતાની ઈચ્છા મુજબ-સ્વેચ્છાચારીપણે તેમાંના કોઈનો ઉપયોગ કરવો નહિં. આવું ઊંચા પ્રકારનું આત્માર્પણ સદ્ગુરુના ચરણકમળમાં જે જે મહાનુભાવોએ કરેલું છે તે તે મહાનુભાવો કીટબ્રમરીના દૃષ્ટાંતે પોતે જ ગુરુપદના અધિકારી થઈ સ્વરૂપ સાક્ષાત્કારને પામી ગયા છે; માટે આત્માર્થી શિષ્યોએ એ જ (સદ્ગુરુના ચરણકમળ) ત્રિકરણ શુદ્ધિથી ઉપાસવા યોગ્ય છે. આ અતિ અગત્યની સ્થિતિથી રચુત ન થવાય માટે મુમુક્ષુઓએ ખાસ કરીને શ્રીમાન ગૌતમસ્વામી અને મૃગાવતી સાધ્વીના દૃષ્ટાંત લાવવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્રકાર સમજાવીને કહે છે કે-તમે ફળની ઈચ્છા નહિ રાખતાં નિષ્કામ(કામના રહિત)પણે સ્વકર્તવ્ય કર્મ કરો, તેમ કરવાથી તમે તેનું અમોઘ ફળ અચૂક અનુભવી શકશો; પણ જે પ્રથમથી નહિ કરવા યોગ્ય એવા ખોટા સંકલ્પ-વિકલ્પ કરી સ્વકર્તવ્યથી ચૂકશો તો તમે ઇષ્ટ ફળને પામી શકશો નહિ. એ જ વાતનું પ્રતિપાદન કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે-પ.

સંગીનપણે આત્મહિત સાધવા ઇચ્છનારે પ્રથમ મિથ્યા-મતિને તજવા માર્ગાનુસારીપણું (શિષ્ટાચાર) આદરવાની

પૂરેપૂરી જરૂર છે. તેમાં પણ ન્યાયસંપન્ન વિભવ, વડીલ સેવા, વિનય અને કૃપાયત્યાગ એ ચાર ગુણ ઉપર તો બહુ જ લક્ષ રાખવાની જરૂર છે. વળી દેવ, ગુરુ અને ધર્મની વિવિધ રીતે (સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી) પરીક્ષા કરી જે સત્ય અને શુદ્ધ તરી નીકળે તે જ આદરવાની અને તેનું જ અખંડ આરાધન કરવાની જરૂર છે. અહીં સુધી ચતુર્થ ગુણસ્થાનકની હદ ગણાય છે. તેમાં શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મની દરેક રીતે પૂજા-પ્રભાવના કરવા અને તેમાં કાળદોષાદિકથી થતી મલિનતા ટાળવા પોતાનાથી બને તેટલો પુરુષાર્થ ફેરવવો એ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાય છે. જે કાર્ય પોતાના અધિકાર બહારનું હોવાથી બની શકે એવું ન હોય તે કાર્ય જે અધિકારી જનો કરી શકે તેમ હોય તેમને પોતાનાથી બની શકે તેટલી અને તેવી સહાનુભૂતિ (સહાય) આપવી એ પણ ઘણું જ અગત્યનું કર્તવ્ય છે. તેમ જ નીચલા ગુણસ્થાનકવાળાએ ઉપલા ગુણસ્થાનકે જવા માટે ભાવનાપૂર્વક અભ્યાસ પણ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. પાંચમે ગુણસ્થાનકે જ્ઞાન(સમજ)પૂર્વક સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ વિગેરે (હિંસાત્યાગાદિ) વ્રતો અંગીકાર કરી કાળજીથી પાળવાની જરૂર છે. તેમજ સર્વથા હિંસાત્યાગ-અહિંસાદિક મહાવ્રતોની ભાવના સાથે તે માટે બનતો અભ્યાસ કર્તવ્ય છે. છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે સર્વે મહાવ્રતો સદ્ગુરુ સમીપે સમજપૂર્વક આદરી તેમનું યથાર્થ રીતે-દ્વષણ રહિત પરિપાલન કરવા કાળજી રાખવાની જરૂર છે. તેમ જ અપ્રમત્તદશાની ભાવનાયુક્ત અભ્યાસ કર્તવ્ય છે. એમ ઉત્તરોત્તર સમજવું. ગુણસ્થાનકક્રમારોહ ગ્રંથમાં આ બાબત વિશેષ સ્પષ્ટતા કરેલી છે. ત્યાંથી સંપૂર્ણ અધિકાર વિશેષરુચિ જનોએ અવગાહી લેવા યોગ્ય છે. તેમાં

પ્રમત્તગુણસ્થાનક સુધી આવશ્યક પ્રમુખ ક્રિયા અવશ્ય કર્તવ્ય-
રૂપે જણાવી છે, અને તેની ઉપેક્ષા કરનારને મિથ્યામતિ કહ્યો
છે. આવી રીતે ગુણસ્થાનકના ક્રમે સમજપૂર્વક સ્વકર્તવ્ય કર્મ
કરવામાં પરાયણ રહેતાં અવશ્ય પરમપદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬.

જેમ જેમ આત્મા સ્વસંયમમાં સુદૃઢ ગનતો જાય છે તેમ
તેમ સત્ચારિત્રયોગે તેની આશ્રવકરણી ઓછી થાય છે, તેથી
નવીન કર્મનું આવાગમન થતું અટકે છે અને જાદ્ય અભ્યંતર
ઉભય તપની સહાયથી પુરાતન કર્મનું શાટન (નિર્જરા) કરવા-
વડે આત્માની નિર્મળતા થાય છે. એટલે જે ચારિત્ર કરણી
પ્રયત્નસાધ્ય હતી તે સહજ ગની રહે છે, આત્માના સ્વાભાવિક
ગુણોમાં સ્થિરતા જામે છે અને તે ગુણો પૂર્ણપણે વિકાસને પામે
છે તેથી નિષ્ક્રિય અવસ્થા પામી એટલે ગુણસ્થાનકમારોહમાં
કહેલા ક્રમથી યોગનો નિરોધ કરી, આત્મા અવિચળ પદવીને
પામે છે. તે જ વાતને દષ્ટાંતદ્વારા શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. ૭.

સમસ્ત પ્રમાદરૂપ વિભાવ ઉપયોગના પરિહારથી અને
અપ્રમત્તતારૂપી અતિ ઉચ્ચ શિખર ઉપર સ્થિતિ કરવાથી
નિર્ઐશ્ય મુનિરાજ સંપૂર્ણ વિવેકના જળે સમસ્ત કર્મ આવરણનો
સર્વથા ક્ષય કરીને અનંત ગુણજયોતિથી દેહીભ્યમાન નિષ્કલંક
નિજસ્વરૂપચંદ્રને પૂર્ણપણે નિહાળે છે. જેમ માટીના થરથી
તુંબડું પાણીમાં ડૂબી છેક તળીએ જાય છે તેમ કર્મના ગાઢ
આવરણથી આત્મા પણ અઘોગતિને પામે છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ,
કષાય અને યોગ (મન, વચન અને કાયાની ચપળ પ્રવૃત્તિ)
એ કર્મબંધનનાં મુખ્ય હેતુઓ છે. જેમ જેમ તેમનું જોર
મંદ પાડવા પ્રયત્ન સેવવામાં આવે છે તેમ તેમ આત્મા કર્મના

ભારથી હળવો થતો જાય છે, અને જેમ જેમ આત્મા હળવો થતો જાય છે તેમ તેમ તે ઊંચો આવતો જાય છે. અને જ્યારે કર્મના આવરણથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થાય છે ત્યારે તે એક ક્ષણ પણ આ શરીરાદિક ઉપાધિનો સંબંધ રાખતો નથી, પરંતુ તે જ ક્ષણે શરીરનો આ ભૂલોક ઉપર ત્યાગ કરીને તે તુંગડાની પેઠે લોકાચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને એક સમય માત્રમાં સિદ્ધશિલા ઉપર સિદ્ધસ્થાનમાં ગિરાજમાન થઈ જાય છે. જેમ અત્ર તુંગડાનું દૃષ્ટાંત દીધું તેવી જ રીતે એરંડ ખીજ, ધનુષ્યમુક્ત તીર અને ધુન્નના દૃષ્ટાંતથી પણ સંપૂર્ણ રીતે કર્મથી મુક્ત થયેલા સિદ્ધ જીવોની ઉર્ધ્વ ગતિ સિદ્ધ થઈ શકે છે. સકળ સિદ્ધ જીવોની સ્થિતિ ગુણસ્થાનકકમારોહ તથા પ્રશમરતિ પ્રમુખ ગ્રંથોમાં સારી રીતે પ્રતિપાદિત કરેલી છે. ત્યાંથી વિશેષરુચિ જનોએ અવગાહી લેવા ઉપયોગ કરવો. ઉપર ૪લોકમાં ગતાવેલું ચંદ્રમાનું દૃષ્ટાંત તો સુપ્રસિદ્ધ છે. જેમ સમસ્ત અબ્રથી મુક્ત થયેલો ચંદ્ર સકળ કળાથી સંપૂર્ણ ખીલી નીકળે છે તેમ સમસ્ત કર્મ આવરણથી મુક્ત થયેલા આત્માઓ પણ અનંત ગુણસમુદાયથી પરિપૂર્ણ દીપી નીકળે છે. મુખ્યપણે આ સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર કરવાના અધિકારી સત્ત્વાચરિત્રપાત્ર સાધુઓ જ છે. ૮.

[જી. ધ. પ્ર. પુ. ૨૬, પૃ. ૨૨૬]

(૧) ક્રિયાષ્ટક

વિવેચન—પૂર્વે સંયમ અષ્ટકમાં કહેવામાં આવ્યું તેમ શાસ્ત્રવિધિથી સંયમમુદ્રા-દીક્ષાની સાર્થકતા ઉત્તમ પ્રકારની

રહેણીકહેણીવડે છે, તે વિના વેષગ્રહણ કેવળ કષ્ટરૂપ છે, જેને શાસ્ત્રકાર વેષવિડંબના કહીને બોલાવે છે. તાત્પર્ય કે સંયમ-સુદ્રા ગ્રહણ કરી, પ્રમાદપટલ તજી, સાવધાનપણે ઉત્તમ પ્રકારની રહેણીકહેણી આદરી, તેને સફળ કરવા પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. અન્યત્ર પણ શાસ્ત્રકાર એમ જ કહે છે કે જે કેવળ “પરોપદેશે પાંડિત્યમ્” બતાવે છે અને પોતાનામાં કશા આચારવિચારનું ઠેકાણું હોતું નથી એવા માણસોને માણસો જ ગણવા યોગ્ય નથી, પરંતુ જે પોતાના આત્માને સારી રીતે સમજાવી મર્યાદાશીલ બનાવે છે એટલે ઉત્તમ પ્રકારની રહેણીકરણી પાળે છે તે જ સારા માણસ ગણવા લાયક છે. કહ્યું પણ છે કે—“કા હિ પુંગવના તેષાં, યેઽન્યશિક્ષાવિચક્ષણાઃ । યે સ્વં શિક્ષયિતું દક્ષાસ્તેષાં પુંગવના નૃણામ્ ॥” જેમ જળવડે નદી શોભે છે, જ્યોતિષચક્રથી આકાશ શોભે છે, ન્યાયથી રાજા શોભે છે અને વિનયથી વિદ્યા શોભે છે તેમ ઉત્તમ રહેણીથી સંયમ શોભે છે. તે કરણી બાહ્ય અને અભ્યંતરરૂપ બે પ્રકારની હોય છે. તે બંનેમાં યથાયોગ્ય પ્રમાદ રહિત પ્રવૃત્તિ કરી અનુક્રમે નિવૃત્તિ મેળવનારા જ સંયમને ચરિતાર્થ-સાર્થક કરે છે. એટલે કે તેથી અનુક્રમે સમસ્ત કલેશોનો અંત કરી મોક્ષપદને પામે છે. તે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર મુમુક્ષુએ કેવું પ્રવર્તન રાખવું જોઈએ અથવા કેવા પ્રવર્તનવાળો આત્મા મોક્ષ મેળવી શકે? તે હવે શાસ્ત્રકાર પોતે જ આ અષ્ટકની શરૂઆતમાં જણાવે છે—

જેનાથી રાગદ્રેષાદિક દોષો ક્ષીણ થાય, અને ઉત્તમ પ્રકારના ક્ષમા, મૃદુતાદિ ગુણસમુદાય જાગૃત થાય એવું તત્ત્વજ્ઞાન જેણે પ્રાપ્ત કર્યું હોય અથવા એવું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જ જે

દિનપ્રતિદિન અધિક કાળજી રાખતો હોય તે જ્ઞાની તેવું તત્ત્વજ્ઞાન વિનયબહુમાનપૂર્વક ગ્રહી જેમ આત્માની નિર્મળતા થાય, ઉપાધિ દોષ ઓછો થાય અથવા સમૂળગો દૂર થાય તેવો જ પ્રતિદિન પ્રયત્ન કરતો હોય, તેમાં પ્રમાદ સેવતો ન હોય, સ્વદૃષ્ટાંતથી અન્ય મુમુક્ષુવર્ગને પણ ક્રિયારુચિ બનાવતો હોય એવો ક્રિયાપાત્ર; જેમ પોતાનામાં સ્થિરતા ગુણની વૃદ્ધિ થાય તેમ અપળતાદિક દોષ દૂર કરવાપૂર્વક પવિત્ર સંયમ-કરણીનું સેવન કરી, વૈરાગ્યવૃદ્ધિથી સમસ્ત કષ્ટને દૂર કરી, સ્વાભાવિક શાન્તિનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે તે શાન્ત-ઉપ-શાન્ત-પ્રશાન્ત, મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા અને મધ્યસ્થતારૂપ ભાવનાચતુષ્ટય અથવા અનિત્યત્વાદિક દ્વાદશભાવના તેમ જ પાંચ મહાવ્રત સંબંધી આચારોપદિષ્ટ પચીસ ભાવનાવડે જેનું અંતઃકરણ પ્રતિદિન ભાવિત હોય, જે જગતનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણી લેવાથી તેમાં કદાપિ આસક્ત નહીં બનતાં ઉદાસીનદશામાં વર્તી રહેલા હોય તે ભાવિતઆત્મા, તેમ જ દુર્જય મન અને ઇન્દ્રિયોને શાસ્ત્રોક્ત યુક્તિથી જેણે કળજે કરી લીધેલ હોય અથવા તેમનું દમન કરવામાં જ જે સદાય દત્તચિત્ત હોય એવા જિતેન્દ્રિય, જે મહાત્મા મુમુક્ષુ હોય તે સ્વયં આ ભવસમુદ્રનો પાર પામી અન્ય આત્માથી મુમુક્ષુ જનોને પણ તારવા સમર્થ થઈ શકે છે. ઉપર જણાવેલા સદ્ગુણનું સેવન કર્યા વગર તો પોતે જ આ ભયંકર ભવ-સમુદ્રનો પાર પામી શકતા નથી તો બીજાને તારી દેવાની તો વાત જ શી ? તેથી મોક્ષસુખના તીવ્ર અભિલાષી મુમુક્ષુ જને ઉપર જણાવેલા સમસ્ત સદ્ગુણ ધારવા અહોનિશ ઉજમાળ રહેવું જોઈએ; તેમાં લેશમાત્ર શિથિલાદર થવું ન જોઈએ. કેવળ

લૂખા (શુષ્ક) જ્ઞાન માત્રથી કલ્યાણ સધાતું નથી. તેથી તેા ગુણોને બદલે બિલટો દોષ જ થવા સંભવ છે. કહ્યું છે કે—
 હોત મૂઢમતિ પુરુષકું, શ્રુત મી મદ મય રોષ । જ્યું રોગીકું
 સ્ત્રીર વૃત, સન્નિપાતકો પોષ ॥ તેથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તે આત્માનું શોધન કરી સ્વશ્રેય સાધવામાં સહાયકારી થાય તેવું તત્ત્વરૂપ હોવું જોઈએ; નહિ કે પોપટીયું જ્ઞાન કે જે કેવળ પોતાની પંડિતતા બતાવવા માટે જ ઉપયોગી થાય. વળી જ્ઞાન એવી રીતનું પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ કે જેથી જીવ પોતાનું અનાદિ સ્વચ્છંદ વર્તન તજીને શાસ્ત્રનીતિ મુજબ ચાલવા સમર્થ થાય, કેમકે સદ્વર્તનથી જ જ્ઞાનની સાર્થકતા છે અને જ્ઞાન (સમજ) સહિત કરણીથી જ ઈષ્ટસિદ્ધિ થઈ શકે છે; માટે જ્ઞાનપૂર્વક રૂઢી કરણી કરવાની જરૂર છે. અને કરણી કરનારે તેની સમજ લેવાની પણ સાથે જ જરૂર છે, કારણ કે જ્ઞાન વગરની કરણી આંધળી કહેવાય છે અને કરણી વગરનું જ્ઞાન માત્ર પાંગળું ગણાય છે. તેટલા માટે જ્ઞાન અને ક્રિયા સમ્યગ્ રીતે સાથે સેવવાની જરૂર સિદ્ધ થાય છે. ક્રિયા પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે પ્રકારની છે. પ્રતિલેખના પ્રમુખ બાહ્ય કરણી છે ને કષાયજયવડે અંતર સ્થિરતા-શાન્તિ પ્રગટાવવા પ્રયત્ન સેવવો તે અંતર કરણી છે. તેથી પ્રતિલેખન, પ્રમાર્જન પ્રમુખ જે જે બાહ્ય કરણી કરવાનું પ્રાપ્ત થાય તે તે સર્વ અંતરલક્ષપૂર્વક જ કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી જ સંયમગુણની વૃદ્ધિ અને સાર્થકતા થાય છે. મતલબ કે સંયમની રક્ષા તેમ જ પુષ્ટિ માટે જે જે આહાર, નિહાર, વિહાર પ્રમુખ કરણી કરવી પડે તે બધી કરણી કરતાં છતાં સ્થિરતા-શાંતિ હજીય નહિ પણ વૃદ્ધિ પામે

એવો સચોટ ઉપયોગ રાખવો જોઈએ. અને તેથી જ શાસ્ત્રોક્ત દોષ-જેવા કે લય, દ્રેષ અને ખેદ વર્ણને અલય, અદ્રેષ અને અખેદપણે જ સઘળી સંયમકરણી સાધવાની જરૂર છે. મતલબ કે પરિણામની ચંચળતા નિવારીને જે સંયમ કરણી કરવામાં આવે તેમાં અરુચિ ન થાય, તેમ જ તે કરણી કરતાં ખેદ- (થાક)નો પણ અનુભવ ન થાય. તેવી સંભાળ રાખીને જ તે તે કરણી કરતાં સર્વથા હિત સંભવે છે. તેવી નિર્દોષ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપે પરિણમે છે અને આત્મામાં અપૂર્વ શાંતિને પ્રગટાવે છે. નિર્દોષ સંયમકરણીવડે જેને સ્વાત્મામાં શાંતિ પ્રગટી છે તે શાંત આત્મા, જે મૈત્રી પ્રમુખ શુભ લાવનારોનો સતત અભ્યાસ કરી પોતાના આત્માને લાવિત કરે છે અથવા ગ્રહણ કરેલા પાંચ મહાવ્રતોને અતિચારાદિક દૂષણ રહિત ઉદ્ધસિત લાવથી પાળે છે તે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરી સહજ શાંતિ પામી શકે છે; માટે મુમુક્ષુ જનો અવશ્ય સદ્લાવનારોનો આશ્રય કરે છે. સદ્લાવનાવડે સદા વાસિત હોય તે લાવિત આત્મા સમજવો. મન અને ઇંદ્રિયોને મોકળાં મૂકવાથી તે શાંતિનો ભંગ કરે છે એટલું જ નહિ પણ બહુ પ્રકારે દુઃખ આપે છે, એટલે અનેક પ્રકારની આધિ, વ્યાધિ ઉપજાવી જીવની અત્ર પ્રગટ વિડંબના કરે છે અને જન્માન્તરમાં પણ અધોગતિમાં ઉતારી દે છે, એમ સમજી શાણા મુમુક્ષુ જનો ઉદ્ધત તુરંગ જેવા મનને અને ઇંદ્રિયોને શાસ્ત્રયુક્તિથી વિશેષ રીતે દબે છે. એટલે કે મનને જ્ઞાન-ધ્યાન સંબંધી શુભ વિચારણામાં મગ્ન રાખે છે અને ખોટી અશુભ વિચારણાથી નિવારે છે અને રસના પ્રમુખ પાંચે ઇંદ્રિયોને અશુભ વિષયોમાંથી નિવારી શુભ વિષયોમાં જોડી દે છે. તે એવી

બુદ્ધિથી કે રાગદ્વેષાદિક વિભાવ પરિણતિ મંદ થાય અને આત્માની સહજ નિષ્ક્રિયા વૃત્તિ પ્રગટ થાય. સતત અભ્યાસથી મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ રાખી તેમને સ્વવશ કરી લે તે જિતેન્દ્રિય સમજવા. ઉપર જણાવેલા વિશેષણો યુક્ત મુમુક્ષુ જનો જ મોક્ષના ધર્મ અધિકારી છે, અથવા મોક્ષના અર્થી મુમુક્ષુ જનોએ પૂર્વોક્ત વિશેષણોને સંપૂર્ણ લક્ષમાં લઈ સ્વ-ધર્મપરાયણ રહેવું જોઈએ. તે વિના મોક્ષસુખ દુર્લભ છે.

સંક્ષેપમાં પ્રથમ-તો સાધુજનોને ઉચિત છે કે—તેમણે સદ્ગુરુ સમીપે વિનય બહુમાનપૂર્વક અધ્યાત્મ લક્ષ જાગે અને સ્વસ્વરૂપના યોધ સાથે સ્વસ્વરૂપ તરફ જ દૃષ્ટિ ધરી રહે તેવું તત્ત્વજ્ઞાન અભ્યાસવડે સંપાદન કરી લેવું.

બીજી તેવું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર કરવા એટલે કષાયાદિક પ્રમાદ દૂર કરી આત્મા નિર્મળ થાય તેવા અનુકૂળ સાધન સેવવારૂપ સંયમક્રિયામાં સદાય સાવધાન રહેવું. તેમાં લેશમાત્ર શિથિલતા કરવી નહીં. શક્તિ વગર અશક્ય અનુષ્ઠાન કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં તેમ જ મિથ્યાડંબર પણ કરવો નહીં. સ્વશક્તિ અનુસાર તેમ જ સ્વઅધિકાર અનુસાર ધર્મકરણી સ્વકર્તવ્ય સમજીને કરવા ખપ કર્યા કરવો. કરવામાં આવતી કે પ્રથમ કરેલી કરણીનો મદ કરવો નહિ, તેમ જ બાળજીવો જે શુભ ક્રિયા અભ્યાસરૂપ કરતા હોય તેમને કુચુક્તિથી અટકાવવા નહિ, અને પોતે જાતે કંઈ કપટક્રિયા કરી ભોળા લોકોને ઠગવા નહિ. તેમ જ તેવી વચ્ચક કરણીથી કંઈ પણ મનમાં રાચવું નહિ. કહ્યું છે કે—“મારગ અનુસારી ક્રિયા, છેદે સો મતિહીન । કપટક્રિયાવલ જગ ઠગે, સો બી ભવજલમીન ॥”

ત્રીભું-નિષ્કપટપણે જે કંઈ ઉત્સર્ગ કે અપવાદરૂપ (વિધિ-નિષેધરૂપ) સંયમકરણી કરવી પ્રાપ્ત થાય તે પૂર્વે જણાવ્યું તેમ અપળતા, અરુચિ અને ખેદ પ્રમુખ દોષો ટાળી, જેમ સ્થિરતા (ચિત્તની સ્થિતિસ્થાપકતા) જળવાઈ રહે તેમ કાળજીથી સાધ્ય લક્ષમાં રાખી સારી શાંતિ-સમાધિસુખનો અનુભવ કરવો.

ચૌથું-મુમુક્ષુ જનોએ સદા ય ઉદાર-ઉદાત્ત ભાવનાઓનો આશ્રય કરવો. ઉદાર ભાવનાઓને મન વિશુદ્ધ અને છે અને તેથી રાગદ્વેષાદિક દોષો દૂર થઈ સમતા-શાંતિ-સમાધિસુખ પ્રગટે છે. તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ સદ્ભાવનાને અપૂર્વ અમૃત યાને રસાયણ સદૃશ સુખદાયી બતાવી છે.

પાંચમું-વિષમ એવા દુર્ગતિના માર્ગમાં ખેંચી જનારા મન અને ઇંદ્રિયોનો મુમુક્ષુ જનોએ અવશ્ય નિરોધ કરવો, એટલે કે ભાવનામય આસવચનાંકુશવડે તેમને નિયમમાં રાખવા ઉચિત પ્રયત્ન કરવો. તે દુર્જય મન અને ઇંદ્રિયોને મોકળા મૂકવાથી બધી બાજુ બગાડે છે અને તેમને કાબૂમાં રાખવાથી સઘળી બાજુ સહેજે સુધરે છે. તેથી વિવેકવંત સાધુઓ તેમને સ્વવશ પ્રવર્તાવવા પ્રબળ પુરુષાર્થ ફેરવે છે. ફલિતાર્થ એ છે કે ઉક્ત સાધનયોગે મુમુક્ષુ જનો અવશ્ય આત્મસિદ્ધિ નિપજાવી શકે છે. કારણયોગે જ કાર્ય નીપજે છે, તેથી મોક્ષસુખના તીવ્ર અભિલાષી મુમુક્ષુઓએ અવશ્ય ઉક્ત સાધનસંપન્ન થવું ઘટે છે. જેમને સ્વક્ષયોપશમયોગે કંઈક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તેમણે પોતાની રહેણી સુધારવા અવશ્ય લક્ષ રાખવું જોઈએ. તેમ જ જે ક્રિયારુચિ જીવે હોય

તેમણે તે તે ક્રિયાનો હેતુ વિગેરે સારી રીતે સમજવા ખપ કરવો જોઈએ. જ્ઞાન અને ક્રિયાને સેવનાર સજ્જનોએ જેમ રાગ, દ્વેષ યા કષાયજન્ય ઉપતાપ શાંત થાય અને સમતાજન્ય સ્વાભાવિક શીતળતા પ્રગટી નીકળે એવું લક્ષ વધારવું જોઈએ. અને તેટલા માટે ઉત્તમ ભાવનામૃતનું સદા ય પાન કરવું જોઈએ. તેમ જ તેની ઉત્તમ ભાવના સદોદિત રહે તેટલા માટે મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપર પૂરતો કાબૂ રાખવો જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવામાં થોડી પણ ગફલત કરવાથી જીવને આગળ ઉપર ગહુ સોસવું પડે છે, માટે મુમુક્ષુ જનોએ સ્વસંયમકરણીમાં લેશમાત્ર પ્રમાદ કરવો નહીં. અપ્રમત્તપણે આત્મસાધન કરનારા મુમુક્ષુઓ અવશ્ય આત્મ-કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અનેક ભવ્ય જનોને પણ ભવોદ્ધિનો નિસ્તાર કરવા પુષ્ટ આલંબનરૂપ નિવડે છે. ૧.

પોતે ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય પણ શુભ કરણી વિના તે નિષ્ફળ છે એમ શાસ્ત્રકાર ગતાવે છે. જાણવાનું ફળ એ છે કે જે હિતકારી હોય તે આદરવું અને અહિતકારી હોય તે છાંડવું. તેમ છતાં જે જાણીજોઈને હિતકર માર્ગ આદરે નહિ અને અહિત માર્ગનો ત્યાગ કરે નહિ તેનું જાણ્યું પણ નકામું છે. રૂડી રહેણી વગરની લૂખી કહેણી માત્રથી કશું વળતું નથી. તેથી જ જ્ઞાની પુરુષો કહેણી કરતાં પણ રહેણી ઉપર વધારે પડતો ભાર મૂકે છે. “કથની કથે સહુ કોઈ, રહેણી અતિ દુર્લભ હોઈ.” એ પદમાં ચિદાનંદજી મહારાજાએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ‘કથની હે જગત મજૂરી, રહેણી હે વંદી હજૂરી.’ મતલબ કે રહેણી-રૂડી કરણી વગરની કેવળ કથની તો દુનિયાની મજૂરી તુલ્ય છે એટલે કે કેવળ કંઠશોષકારી છે, છતાં

‘ કથની સાકર સમ મીઠી, રહણી અતિ લાગે અનિઠી । ’ એવી પ્રવૃત્તિ બહુધા દુનિયામાં દેખાય છે. જ્યારે જ્ઞાની વિવેકી જનો તો ‘ ચિદાનંદ એમ જોઈ, રહેણીકી સેજ રહે સોઈ ’ એ મહાવાક્યને જ અનુસરવામાં બરું હિત લેજે છે, કેમ કે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે ગમન ક્રિયા કર્યા વગર માર્ગને જાણતો છતો પણ કોઈ પ્રાણી ઈષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. અથવા હાથ-પગ હલાવ્યા વગર તરવામાં કુશળ છતાં કોઈ પણ તારુ તરીને સામે પાર જઈ શકતો નથી. એવી રીતે અનુકૂળ કરણી કર્યા વગર કોઈપણ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. એ જ વાતને વધારે દઢ કરતાં છતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે—૨.

જ્ઞાનવડે પૂર્ણ એવા તીર્થંકર, ગણધર, ચૌહપૂર્વી, દશપૂર્વી વિગેરે પણ સ્વસ્વ અધિકાર મુજબ કરણી કરે જ છે, તેમાં પ્રમાદ સેવતા નથી; તો અદ્યક્ષનું તો કહેવું જ શું ? સંપૂર્ણ જ્ઞાની પણ જ્યારે સ્વોચિત કરણીની ઉપેક્ષા કર્યા વગર તે ખેદ રહિત ચિત્તે કરે છે તો પછી બીજાએ તેની ઉપેક્ષા કેમ જ કરાય ? સ્વપરપ્રકાશક દીપક પણ શું તેલ અને દીવેટની અપેક્ષા નથી રાખતો ? રાખે છે. તેલ તથા દીવેટરૂપ સાનુકૂળ ક્રિયાની ખામીથી અથવા ગેરહાજરીથી જેમ દીવો નિર્વાણ પામી (ખૂઝાઈ) જાય છે તેમ જ્ઞાનવાન પણ સ્વોચિત કરણીમાં ગફલત કરવાથી અથવા તો તેની તદ્દન ઉપેક્ષા કરવાથી અધિકારબ્રહ્મ થઈ જાય છે. એમ સમજીને જ્ઞાનવંત જીવે આત્મકલ્યાણાર્થે સ્વઉચિત કરણી કરવા સદા ય સાવધાન રહેવું. તેથી ઊલટું વર્તન અલાવનારને શાસ્ત્રકાર શિક્ષા આપતાં જણાવે છે કે—૩

જે મંદપરિણામી થઈ, શિથિલાચારી બની એમ કહે છે

કે-બાહ્ય કરણી કરવા માત્રથી શું વળવાનું છે ? બાહ્ય કરણી તો કેવળ બાહ્ય ભાવ જ છે. તેથી બાહ્ય કરણીનો ત્યાગ કરી અંતર શુદ્ધિનો જ ખપ કરવો ઉચિત છે. આવી રીતે સ્વેચ્છા મુજબ બકવાદ કરનાર પોતાના મુખમાં કોળિયો નાખ્યા વગર જ ભૂખ ટાળવાની ઈચ્છા રાખવા જેવું કરે છે. જેમ ભૂખ્યો માણસ ભૂખને ટાળવા માટે જરૂર જેટલા ક્વળ ખાય છે ત્યારે જ તેને તૃપ્તિ થાય છે, તે વિના ગમે તેટલી રસવતીના નામ માત્રથી તેને કંઈ પણ શાન્તિ થઈ શકતી નથી, તેમ વિવિધ પાપતાપથી દુઃખિત થયેલા જીવોએ સ્વપાપતાપની શાંતિને માટે પરમ શાંત પરમાત્મપ્રભુપ્રણીત ધર્મકરણી સ્વસ્વ અધિકાર અનુસાર ખેદ રહિત રુચિપૂર્વક સ્થિરતા રાખીને અવશ્ય સેવવી જોઈએ. તેવી કરણી કર્યા વગર તેનો પાપ-તાપ ઉપશાંત થઈ શકતો નથી. વળી ગમે તે ધર્મકરણી કરતાં અંતર-લક્ષ રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કરવો જરૂરનો છે. કહ્યું છે કે “નિશ્ચય દૃષ્ટિ હૃદય ધરી જી, પાલે જે વ્યવહાર । પુણ્યવંત તે પામશે જી, ભવસમુદ્રનો પાર ॥ મનમોહન” મતલબ કે જે પુણ્યવંત પ્રાણી પરમાત્મ પ્રભુની પવિત્ર આજ્ઞા અનુસાર પોતાના અંતર-આત્માની શુદ્ધિ કરવાને માટે સ્વસ્વઅધિકાર અનુસાર ધર્મ-કરણી પ્રમાદ રહિત કરે છે તે સંસારસમુદ્રનો પાર પામી શકે છે. આત્માથીજનોએ જે કાંઈ કરણી કરવાની છે તે આત્મ-શુદ્ધિને માટે જ, તેવા પવિત્ર લક્ષ્યથી જ એટલે કે તે પોતાના જ હિતને માટે કરવામાં આવે છે. તેથી તેમાં કર્તૃત્વ અભિમાન (અહંકાર-મમકાર) કરવાથી હાનિ સંભવે છે અને તે જ ધર્મકરણી નિર્મદપણે-નમ્રભાવે કરતાં અધિકાધિક હિત સંધાઈ શકે છે. જો કે ધર્મકરણી કરતાં સ્વોત્કર્ષ કરવામાં

કશેા સાર નથી, તો પણ કવચિત દૈવયોગે દુઃખદાયી સ્વોત્કર્ષ થઈ જાય ત્યારે તે મદનવરનો નાશ કરવા માટે એક અકસીર-અમોઘ ઉપાય એ છે કે-પૂર્વમહાપુરુષોના ચારિત્રનું નિરીક્ષણ કરી, તેમનાથી આપણામાં કેટલી બધી ન્યૂનતા રહેલી છે તે સંજ્ઞાથી તેનો ઊંડો વિચાર કરવો. એમ કરવાથી તે મદનવર ગળી જશે. આ વાતની ઉપેક્ષા કરી ક્રિયામદ કરનારા કઠણ કરણી કરતાં છતાં પણ દુઃખી થાય છે; તેથી પ્રથમ તો ક્રિયામાં મંદ આદર કરવો નહીં એટલે શિથિલતા સેવવી નહીં, જે જે ધર્મકરણી કરવામાં આવે તે સમજપૂર્વક અંતર લક્ષ સહિત કરવા બપ કરવો. જેઓ કર્મયોગે તેમ કરી શકતા ન હોય તેમની હાંસી ન કરવી, તેમજ તેમનો તિરસ્કાર પણ ન કરવો. પરંતુ તેમને શાંતિથી તેમનું કર્તવ્ય સમજાવવા પ્રયત્ન કરવો. વળી પોતે જે કર્મ ધર્મકરણી કરે તેનો ઉત્કર્ષ ક્યારે પણ પોતાને મુખે ન કરવો; કેમ કે તેથી લાલ કશેા નથી અને નુકશાન ઘણું સંભવે છે. તેથી જ શાસ્ત્રકારે એમ જણાવ્યું છે કે-સહુ કોઈ આત્માર્થી જનોએ પોતાના આત્માની ઉન્નતિ થાય તેવી જ અનુકૂળ ક્રિયા સાવધાનપણે અંતરલક્ષ (ઉપયોગ) સહિત કરવી. ૪

એવી સત્ક્રિયાના લક્ષણ સહિત તેનું ક્ષણ હવે શાસ્ત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે-જે ભવ્ય જનો સ્વસત્તાગત રહેલા જ્ઞાનાદિક ગુણો પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અથવા જેમને તે તે સફળગુણો પ્રાપ્ત થઈ ચૂકેલા છે તેવા સફળગુણી જનોનું બહુમાન કરવું, તેમની સ્તુતિ કરવી, તેમજ તેમની યથોચિત સેવા-ભક્તિ કરવી તે સર્વ તેમની સત્કરણીનો જ વિનય ગણાય છે. તેથી સફલાવનાવંત તેનું અનુમોદન ક્ષણ પામે છે, એટલે સફળગુણીના સફળગુણી

સહજૂત સ્તુતિ પ્રમુખથી તેમના કાર્યને અનુમોદન-પુષ્ટિ આપે છે અને પોતાનામાં તેવા સદ્ગુણોના અવધ્ય (અમેધ) બીજ વાવે છે, તેથી તે ભવિષ્યમાં સાક્ષાત્ સદ્ગુણરૂપે આત્મામાં પ્રગટી નીકળે છે. ઉક્ત રીતે સદ્ગુણીની સદા ય સ્તુતિ-પ્રશંસા કરવા પ્રમુખ સત્કરણીનું નિત્ય નિયમસર સેવન કરવાથી આત્મામાં પ્રગટેલો સદ્ભાવ નષ્ટ થઈ જતો નથી અને નહિ પ્રગટ થયેલો એવો અપૂર્વ સદ્ભાવ સ્કુરાયમાન થાય છે; માટે સત્કરણી સેવન કરવાનું નિત્ય વ્યસન (ટેવ) રાખવું. ૫

નિરંતર અભ્યાસપૂર્વક સત્કરણીનું સેવન કરનાર અવશ્ય ગુણની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ કરી શકે છે તે શાસ્ત્રકાર બતાવે છે-જે ધર્મકરણી પ્રથમ અભ્યાસરૂપે કરવામાં આવે છે તે શરૂઆતમાં સંપૂર્ણ દોષરહિત હોતી નથી પરંતુ જેમ જેમ તેનો અભ્યાસ દૃઢ થતો જાય છે તેમ તેમ તે કરણી શુદ્ધ અને શુદ્ધતર થતી જાય છે. તેથી કેાઈ પણ ધર્મકરણી કરતાં શરૂઆતમાં અતિચારાદિક દૂષણ લાગતાં દેખી તે કરણીનો સમૂળગો ત્યાગ કરવો નહિ પરંતુ તેમાં લાગતાં દૂષણો ટાળવા ઉપયોગ રાખવો. એમ ચીવટ રાખી પ્રવૃત્તિ કરતાં લાગતાં દૂષણો ધીમે ધીમે દૂર થતાં જશે અને અધિક પ્રયત્નથી ક્રિયા પણ નિર્દોષ બની જશે. પરંતુ ક્રિયામાં અશુદ્ધતા થતી જાણી જે ક્રિયામાત્રનો ત્યાગ કરી બેસે છે અને બીજાને પણ ક્રિયા કરતાં નિવારે છે તે બાપડા આગમચક્ષુ વગરના હોવાથી લાભને બદલે સ્વપરને નુકશાન કરે છે. એટલે કે તેવું સ્વચ્છંદ વર્તન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ હોવાથી સ્વપરને અપાયકારી થાય છે. પરંતુ જે શાસ્ત્રાજ્ઞાને લક્ષમાં રાખી યથાશક્તિ તેનો અભ્યાસ કરવા

ખપ કરે છે તે લબ્ય જનો અનુક્રમે આત્મઉન્નતિ સાધી અન્યને પણ આલંબનરૂપ થાય છે. અમુક ધર્મકરણી શા માટે કરવી જરૂરની છે ? તેનું અનંતર અને પરંપર ફળ સમજી, લક્ષમાં રાખી સ્વશક્તિ અનુસાર અને સ્વઅધિકાર અનુસાર જે ધર્મકરણી કરવામાં આવે છે તે કરણીવડે પૂર્વે કર્મયોગે પતિત થયેલા જીવના પણ પરિણામ પાછા ઠેકાણે આવી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેના દૃઢ અભ્યાસથી પરિણામની અધિકાધિક વિશુદ્ધિ થતી જાય છે, માટે પ્રમાદ પરિહારીને ધર્મ-અનુષ્ઠાનમાં સ્વસ્વ અધિકાર અનુસાર સદા ય સાવધાન રહેવાની અતિ આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. ૬.

તે બાળત શાસ્ત્રકાર હવે સૂચવે છે —

સહુ કોઈને ઉત્તરોત્તર હિતની વૃદ્ધિ થાય અને અહિતનો સમૂળગો નાશ થાય તે ઈષ્ટ છે. તે જ્યારે હિતમાર્ગમાં આગ્રહપૂર્વક મંજ્યા રહી અહિત માર્ગથી પાછા હઠવામાં આવે ત્યારે જ બની શકે છે. જેમ લાલનો અર્થી વ્યાપારી જે વ્યાપારમાં અધિક લાલ દેખાય તેમાં આગ્રહપૂર્વક મન્યો રહે છે અને અલાલ દેખાય તેમાંથી એકદમ પાછો વળે છે તેમ મુમુક્ષુ જનોએ પણ આત્મહિતને માટે કરવું ઉચિત છે. જેમ પોતાનામાં જ્ઞાનાદિક ગુણોની તત્ત્વથી વૃદ્ધિ-પુષ્ટિ થાય તેમ કાળજીથી તેમણે વર્તવાનું છે. તેમ જ અભ્યાસયોગે પ્રાપ્ત કરેલા સંયમાદિક ગુણોમાં સ્ખલના ન થવા પામે તે પણ અવશ્ય લક્ષમાં રાખવાનું છે. થોડા પણ પ્રમાદસેવનથી સંયમમાં સ્ખલના થાય છે તો પછી પ્રમાદઘસતનું તો કહેવું જ શું ? મદ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકૃતિ એ પાંચ મુખ્ય

પ્રમાદ છે. તેનાથી મુમુક્ષુવર્ગે સદા ય ચેતતા રહેવું જોઈએ. તે પ્રમાદપિશાચ છળ દેખીને સંયમી જનોનો પણ પરાભવ કરે છે તેથી ઉક્ત પ્રમાદપિશાચ છળવા સમર્થ ન થઈ શકે તેમ મુમુક્ષુ જનોએ સદા સાવધાન રહેવું. અન્યથા સ્ખલના-યોગે સંયમહાનિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી સંયમની રક્ષા માટે તેમ જ તેની અભિવૃદ્ધિ માટે પ્રમાદ રહિત બની અપ્રમત્ત દશા ધારણ કરવી બહુ જરૂરી છે. જ્યાં સુધી સમસ્ત રાગદ્વેષાદિક દુષ્ટ દોષોનો સમૂળગો નાશ થઈ જાય અને પોતે ક્ષાયિક ભાવે એટલે સંપૂર્ણ રીતે વીતરાગતા પામે ત્યાં સુધી અપ્રમત્તપણે ચારિત્ર માત્રનું આરાધન કરવા મુમુક્ષુ વર્ગે ઉજમાળ રહેવું જોઈએ. ક્ષાયિક ચારિત્રવંત વીતરાગને પતિત થવાનો ભય નથી. તેમનું સંયમસ્થાન એક સરખું જ બન્યું રહે છે. તેવી અચળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી તેવા જ પવિત્ર લક્ષ્યથી સંયમમાર્ગમાં અડોલ વૃત્તિ સ્થાપી સ્વાત્મસાધન કર્યા કરવાની જરૂર છે. આવી અતિ ઉત્તમ કરણીનું અંતિમ ફળ અતિ અદ્ભુત આનંદદાયી નીવડે છે, એમ શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. ૭.

જે લબ્યજનો વીતરાગવચ્ચનાનુસાર સત્ક્રિયાનું સ્વરૂપ સમજીને તેનું સેવન કરે છે અને અસત્ક્રિયાને પણ જાણીને તેનો પરિહાર કરે છે તે અનુક્રમે રાગાદિક સમસ્ત વિકારોનો વિનાશ કરી પોતે જ વીતરાગદશાને પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે વિષ, ગરલ, અનનુષ્ઠાન, તદ્ધેતુ અને અમૃતક્રિયા-એવી રીતે ક્રિયાના પાંચ પ્રકાર છે. તેમાંથી પ્રથમની ત્રણ પ્રકારની ક્રિયા પરિહરવા યોગ્ય છે અને પાછળની બે પ્રકારની ક્રિયા આદરવા યોગ્ય છે. જે ધર્મકરણી કેવળ આ લોકના જ સુખને

માટે યશ, કીર્તિ કે પ્રતિષ્ઠાદિક નિમિત્તે કરવામાં આવે તે વિષક્રિયા કહેવાય છે. જે પરલોકના સુખને માટે એટલે દેવતાપ્રમુખની ઋદ્ધિ પામવા માટે ધર્મકરણી કરવામાં આવે તે ગરલ ક્રિયા કહેવાય છે. જે કંઈપણ સમજણ વગર કેવળ સંમૂઁહમપ્રાય કરણી કરવામાં આવે તે અનનુષ્ઠાન કહેવાય છે. જે કરણીના હેતુ પ્રયોજન પ્રમુખ સારી રીતે સમજીને સેવવામાં આવે તે તદ્દેતુ ક્રિયા કહેવાય છે અને તે તદ્દેતુ ક્રિયા ત્રિકરણ શુદ્ધિથી કરતાં જે અપૂર્વ શાંતિ-સ્થિરતા-પ્રસન્નતા પ્રગટે છે તે અમૃતક્રિયા કહેવાય છે. પ્રથમની ત્રણ ક્રિયાઓ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનારી છે જ્યારે પાછળની બે ક્રિયાઓ સ્વર્ગ અને મોક્ષરૂપ ઉત્તમ ફળ સમર્પે છે, એમ સમજી પ્રથમની ત્રણ ક્રિયાનો સર્વથા પરિહાર કરવા-પૂર્વક પાછળની બે ક્રિયાનો આદર કરવા સદા ય લક્ષ રાખવું ઘટે છે. શ્રી જિનવચનનાનુસાર ઉપર મુજબ સ્વરૂપ સમજી જે અસત્ક્રિયાનો ત્યાગ કરી સત્ક્રિયાને સાવધાન-પણે સેવવા ઉજમાળ રહે છે તે સતત અભ્યાસના બળથી અનુક્રમે અસંગપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાને કરવા યોગ્ય કાર્ય કંઈપણ પ્રયાસ કે વિકલ્પ વગર તે સહેજે સાધી શકે છે. રાગદ્રેષાદિક દોષથી તે ક્યાંય પણ કિંચિત્ લેપાતો નથી, પરંતુ અત્યુત્તમ પુરુષાર્થવડે તે રાગદ્રેષાદિક સમસ્ત વિકારોને નિર્મૂલ કરી શકે છે. તે મહાનુભાવ અસંગ ક્રિયાનો જે અપૂર્વ લાભ પામે છે તે જ સહજ આનંદની છલકતી જ્ઞાન અને ક્રિયાની અલેદભૂમિ સમજવી. તેમાં સ્વાભાવિક આનંદની રેલછેલ થાય છે. તે અસંગક્રિયાનો લાભ જિનેશ્વર પ્રભુના એકાંત હિતકારી વચનને અનુસરીને (નહીં કે આપ-

મતિથી) ધર્મકરણી કરવાના અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરે અષ્ટકમાં કહ્યું છે કે—
 “ અધિકારીવશાઙ્છાસ્તે, ધર્મસાધનસંસ્થિતિઃ ” પોતપોતાના અધિકાર, અવિરતિ, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિને અનુસારે શાસ્ત્રમાં ધર્મકરણી કરવાની મર્યાદા બતાવેલી છે તે મુજબ જે ભવ્ય જનો સદ્ગુરુ સમીપે પોતાના અધિકારનો તેમ જ તદનુકૂળ કરણીનો નિશ્ચય કરીને સ્વશક્તિ ગોપવ્યા વગર ઉદ્વેશિત ભાવે અપળતાદિક દોષો નિવારીને પ્રયત્ન કરે છે તે તથાપ્રકારના ઉત્તમ અભ્યાસના યોગે અનુક્રમે આત્માના સહજ આનંદથી ઉભરાતા અસંગ ક્રિયાના અતિ અદ્ભુત લાભને પામે છે. તે મહિમા વીતરાગ પ્રભુની પવિત્ર આજ્ઞાને આગ્રહપૂર્વક અનુસરવાનો છે, કેમ કે શાસ્ત્રોક્ત આચાર પાળનાર, બાળુનાર, પ્રરૂપનાર અને શાસ્ત્રમાં જ દૃષ્ટિ સ્થાપી રાખનાર મહાપુરુષ અનુક્રમે પરમપદને પામે છે.

[જી. ધ. પ્ર. પુ. ૨૬, પૃ. ૩૭૦]

(૧૦) તૃતિ-અષ્ટક

વિવેચન—ઉપરના અષ્ટકમાં જણાવ્યા મુજબ શ્રી વીતરાગ વચનાનુસારે લક્ષ્યપૂર્વક વર્તન કરતાં અનુક્રમે એવી અસંગવૃત્તિ પ્રગટે છે કે જેમાં અમંદ આનંદથી ભરપૂર સત્ય જ્ઞાન અને ક્રિયા એકતાને પામેલાં હોય છે. એમ કહેવાની મતલબ એવી છે કે અનહદ આનંદ પામવા તીવ્ર અભિલાષાવંતે પરપૌઙ્ગલિક વસ્તુમાં અનાદિ કાળથી લાગેલી અનંતી પ્રીતિ

તોડી આત્મસ્વરૂપમાં જ તેવી અનંતી પ્રીતિ જોડવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જરૂરનો છે. પરપ્રીતિ વધી પડવાથી જીવ સ્વ-સ્વરૂપ પ્રત્યે લક્ષ દઈ શકતો નથી. તેથી સ્વરૂપકામી સજ્જનોએ પરવસ્તુ પ્રત્યે વધી પડેલી મિથ્યા પ્રીતિ નિવારવા પરમાત્મ સ્વરૂપનું વારંવાર સ્મરણ મનન કરવાની આવશ્યકતા છે. કહ્યું છે કે—

પ્રીતિ અનંતી પરથકી, જે તોડે હો તે જોડે એહ;
પરમપુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી ગુણગેહ.

મતલબ કે ખોટી તૃષ્ણાને તજી, ખરી તૃપ્તિ સંતોષવૃત્તિ ધારવાથી જ સ્વશ્રેય સધાય તેમ છે તેથી જ શાસ્ત્રકાર સંતોષ-વૃત્તિ ધારણ કરવા ઉપદિશે છે. તે ખરી તૃપ્તિ ધારણ કરી ક્યારે કહેવાય ? તેનો હવે અંતકાર ખુલાસો કરે છે.

અનુપમ અમૃત કે રસાયણ જેવું તત્ત્વજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન જે અહોનિશ આસ્વાદ્ય કરે છે, તેથી જેને પરપૌઠ્ઠલિક પ્રીતિ છૂટી ગઈ છે અને તત્ત્વચિ અત્યંત જાગૃત થઈ છે જેથી શાસ્ત્રોક્ત સત્ક્રિયા કરવારૂપ કલ્પવૃક્ષનાં ઉત્તમ ફળ જ આરોગ્યા કરે છે તેમ જ તેના પ્રભાવથી રાગ દ્વેષ-કષાયરૂપ અંતરના દુષ્ટ વિકારો જેના નષ્ટ થઈ ગયા છે એટલે જે સમતા-રૂપ અદ્ભુત તાંબોળનું આસ્વાદન કરે છે તે મહાનુભાવ મુનિ-વર જ પરમ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે અતિ અનુપમ આત્મજ્ઞાનરૂપ અમૃતપાન કર્યા વગર-ઉત્તમ કરણીરૂપ દૈવી ફળ ખાધા વગર તેમ જ રાગદ્વેષવર્જિત સમતારૂપ શ્રેષ્ઠ તાંબૂલનું સેવન કર્યા વગર ખરી તૃપ્તિ-ખરી શાંતિ (સુખ-સમાધિ) પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે. જે મહાનુભાવ પુરુષો મહા-ભાગ્યયોગે તેવાં ઉત્તમ સાધનથી સંપન્ન થઈ પ્રમાદ રહિત

તેનો લાલ લીધા કરે છે તે જ સાચા નિર્ઘંથ મુનિજનોની ગણનામાં ગણાય છે. એવા ઉત્તમ મુનિજનો જ ખરી તૃપ્તિ-સંતોષવૃત્તિને ધારણ કરનારા હોવાથી પરમ સુખી છે. તેમના સુખની આગળ દુનિયામાં ગણાતું સમસ્ત સુખ કંઈ ગિસાતમાં નથી. તેથી જ સત્ય ને સ્વાભાવિક સુખની ઈચ્છાવાળા જનોએ ઉપર જણાવેલી ઉત્તમ દિશામાં જ અધિક પ્રયત્ન સેવવો જરૂરનો છે. એવા પ્રયત્નવડે જ જ્યારે ત્યારે ખરી શાંતિ પ્રગટવાની છે. તે વગરનાં બીજાં બધાં કાંઈ જ છે. પરવસ્તુમાં જીવને અનાદિ કાળથી લાગેલી પ્રીતિ તોડવી એ જ જ્ઞાનીનું ખરું કર્તવ્ય છે, કેમકે એમ કરવાથી જ આત્મા સ્વાભાવિક ગુણનો અભ્યાસ કરી શકે છે. અને તેથી જ અનુક્રમે ખરી શાંતિ પ્રગટે છે એમ શાસ્ત્રકાર યુક્તિથી સમજાવે છે. ૧.

નિજગુણ-દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિકના જ આસેવનથી ખરું સુખ પ્રગટે છે એવો સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી વીતરાગ પરમાત્માને સાક્ષાત્ અનુભવ છે, એ વાતની દૃઢ પ્રતીતિ થતાં અને આ પ્રગટ દેખાતું દુનિયાનું દૃશ્ય સુખ મૃગતૃણા સમાન અસાર છે એવું સચોટ ભાન થયે છતે સાચા પારમાર્થિક સુખના અર્થી ચક્રવર્તી જેવા પણ છ ખંડની અખંડ ઋદ્ધિ તૃણવત્ તજી દઈ, સત્ચારિત્રરૂપ લક્ષ્મીનો સ્વીકાર કરી પ્રમાદ રહિત તેનું પાલન કરે છે તો તે પવિત્ર રત્નત્રયીના પ્રભાવે સમસ્ત કલેશનો અંત કરી, અખંડ અખાધિત શિવસુખ પામે છે; પરંતુ જે મોહ-અજ્ઞાનવશ થઈ પ્રાપ્ત થયેલાં વિષયસુખમાં મગ્ન થઈ જાય છે અથવા નહિ પ્રાપ્ત થયેલાં અભિનવ વિષયસુખની ઘાંછા કરે છે તે બાપડા ક્ષણિક અને કલ્પિત અસાર સુખની

ખાતર શાશ્વત અને સ્વાભાવિક નિરુપાધિક સુખ મેળવવાની ખરી તક ચૂકી જાય છે. જ્ઞાની-વિવેકી એવી ખરી તક ચૂકી જતા નથી. તેઓ તો સમજે છે કે આ દુર્લભ મનુષ્ય જન્મ વિગેરે સત્સામગ્રી વગર કદાપિ કોઈને પવિત્ર રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને તે પવિત્ર રત્નત્રયીના આરાધન વગર અક્ષય અગાધિત શિવસુખ પ્રાપ્ત થતું નથી તેથી પ્રખળ પુન્યયોગે પ્રાપ્ત થયેલી આ સોનેરી તકનો સફળઉપયોગ કરવામાં તેઓ ગફલત કરતા નથી. તેઓ સ્વાનુભવથી જોઈ શકે છે કે સ્વાત્મશુણના ચિરપરિચયથી પ્રાપ્ત થતી શાંતિ અખંડ બની રહે તેવી હોવાથી આદરવા યોગ્ય છે ત્યારે વિષયજન્ય સુખ કેવળ કલ્પિત, ક્ષણિક અને અસાર હોવાથી તજવા યોગ્ય છે. આવી રીતે વિવેકથી વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થ જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ જ વિષયસુખને વિષ તુલ્ય લેખી તજે છે અને નિજ-શુણઅભ્યાસને જ અમૃત તુલ્ય સમજી, સદા સેવી, પરમ શાંતિને સાક્ષાત્ અનુભવે છે. આવા જ્ઞાની-વિવેકી અમૃત તુલ્ય નિજ શુણનો ભોગ તજી હલાહલ વિષ તુલ્ય વિષયરસમાં કેમ રાચે? અલગત ન જ રાચે; કેમ કે આત્મશુણરમણતાથી કેવળ શાન્ત રસની જ પુષ્ટિ થાય છે અને વિષયસુખમાં રક્ત થવાથી ત્રિવિધ તાપની જ વૃદ્ધિ થાય છે. ૨.

હવે શાસ્ત્રકાર સર્વ રસાધિરાજ શાંતરસનું જ માહાત્મ્ય જણાવે છે. દુનિઆમાં પ્રસિદ્ધ ગણાતા સકળ રસોમાં શાન્ત રસ જ સહુથી શ્રેષ્ઠ છે, કેમ કે કામ(વિષય)રસ, હાસ્યરસ, કરુણા-રસ વિગેરેથી ઇન્દ્રિયદ્વારા ક્ષણિક સુખ મળે છે ત્યારે શાન્ત- (પ્રશમ) રસથી અદ્ભુત, અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોદ્વારા અનુભવી

ન શકાય તેવું) સ્વાભાવિક સુખ પ્રગટે છે. તેવું અનુપમ સુખ ચક્રવર્તી કે ઇંદ્ર પણ વિષયસુખના આશી હોવાથી પામી શકતા નથી. જેઓ સકળ ઇંદ્રિયના વિષયો ઉપર પૂરતો નિગ્રહ કરે છે એટલે સહેજે પ્રાપ્ત થયેલા એવા વિષયોમાં પણ લોભપતા ધારતા નથી તેમ જ અપ્રાપ્ત વિષયોની ઇચ્છા પણ કરતા નથી એવા મહાનુભાવ પુરુષો જ તેવા શાન્તરસનો લાભ લઈ શકે છે. વિષયસુખના રસિયા લોકો અનેક વખત વિવિધ વિષયસુખ ભોગવે પરંતુ તેમને તેથી તૃપ્તિ તો થતી નથી, પરંતુ તેની તૃણા અધિકાધિક વધતી જ જાય છે. જેમ ઇંધનયોગે આગ વધતી જાય છે પણ શાંત થતી નથી તેમ વિષયસુખ આશ્રી સમજવું. એ વાત સાક્ષાત્ અનુભવવામાં આવી શકે એવી હોવાથી તેને માટે વધારે દૃષ્ટાંતોની જરૂર નથી. ખાનપાનનો રસિયો માણસ ષડ્રસ ભોજન કરે તો પણ તેની ઇચ્છા પૂરાતી નથી પરંતુ તેને પુનઃ પુનઃ અધિકાધિક ઇચ્છા જાગે છે તેથી સંતોષ-વૃત્તિમાં જ સુખ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અને પૂર્વોક્ત શાંત-સુધારસનું જે અહોનિશ પાન કર્યા કરે છે તેને એવી તો ઉત્તમોત્તમ શાંતિ આત્મામાં વ્યાપે છે કે તેથી તેને નિરુપાધિક અને નિર્દોષ એવું શ્રેષ્ઠ સ્વાભાવિક સુખ સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે.

મતલબ એ છે કે સુખના અર્થી સહુ સરખા હોવા છતાં જ્ઞાની-વિવેકી પુરુષો સત્ય સ્વાભાવિક સુખનો ખરો માર્ગ આઢરી ખરી શાંતિ અનુભવે છે, ત્યારે અજ્ઞાની-અવિવેકી જીવ ભલટા માર્ગે ચઢી પરિણામે પરિતાપને જ પામે છે. એ જ વાતનું આગળના શ્લોકમાં શાસ્ત્રકાર સમર્થન કરે છે. ૩.

આખી દુનિયામાં જીવોએ મોહ, મમતા અને અજ્ઞાનવશ

માની લીધેલું સુખ કેવળ કૃત્રિમ, ક્ષણિક અને અસાર હોવાથી તે સ્વભવતઃ મિથ્યા બ્રાંતિરૂપ છે; કેમ કે તેવા કલ્પિત સુખથી તેમને કદાપિ સંતોષવૃત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ તેથી તૃષ્ણા ઊભટી વધતી જાય છે, જેથી આત્મામાં ક્યારે પણ સત્ય શાંતિનો અનુભવ થઈ શકતો નથી પણ અશાંતિનો યા દુઃખનો જ કડવો અનુભવ કરવો પડે છે. આવો કડવો અનુભવ જ્ઞાની-વિવેકીને કરવો પડતો નથી, કેમ કે તે બ્રાન્તિ રહિત હોય છે. જેમ બ્રાન્તિ રહિત માણસ સત્ય માર્ગનો નિર્ધાર કરી, સત્ય માર્ગે જ ચાલી ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચી શકે છે તેમ બ્રાન્તિવાળો અજ્ઞાની જીવ પહોંચી શકતો નથી. બ્રાંતિવંત ખોટી વસ્તુને સાચી માની લઈ તે લેવા પ્રયત્ન કરતાં તેમાં ફસાઈને દુઃખી થાય છે તેમ બ્રાન્તિ રહિત જ્ઞાની-વિવેકી દુઃખી થતો નથી, કેમ કે તેનો પ્રયત્ન તો બ્રાંતિ રહિત સત્ય જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાના આધારે જ થતો હોવાથી તેને અમોઘ સત્ય ફળ જ પ્રગટે છે, જેથી આત્માને એકાંત સુખશાંતિરૂપ લાભ જ સંભવે છે. વળી જ્ઞાની-વિવેકી બ્રાંતિ રહિતપણે સત્ય દિશામાં પ્રવર્તી જેમ જેમ સત્ય સ્વાભાવિક સુખશાંતિ મેળવતો જાય છે તેમ તેમ અધિકાધિક વીર્યોદ્ધાસ વધવાથી સત્ય દિશામાં ઉત્સાહભેર પોતાનો પ્રયત્ન વધારતો જાય છે અને અધિકાધિક શાન્તિને અનુભવતો જાય છે. એ સર્વ પરપૌદ્ગલિક તૃષ્ણા તજી સત્ય સ્વાભાવિક સંતોષવૃત્તિ સેવવાનું જ પરિણામ હોવાથી સુસ્થ જનોએ સત્ય સુખની પ્રાપ્તિ માટે તે જ સદા ય સેવવા યોગ્ય છે અને પરપૌદ્ગલિક તૃષ્ણા તજવા યોગ્ય છે, કેમ કે તે ઉભય પરસ્પર વિરોધી જ છે. એ વાત શાસ્ત્રકાર યુક્તિપુરસ્સર જણાવી સત્ય દિશા જ આદરવા ફરમાવે છે. ૪.

ખાનપાન, ઔષધ, ઉપચાર, વસ્ત્ર, આભૂષણ વિગેરે અનુકૂળ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓવડે દેહ પોષાય છે અને શાતા પામે છે, કેમ કે ખાનપાન ઔષધાદિક તેમ જ દેહ એ સર્વ સમાન ધર્મવાળા(સરખા સ્વભાવવાળા)પુદ્ગલો છે. જેમ સમ સ્વભાવીની પરસ્પર ગોષ્ઠી સુખકારી નીવડે છે તેમ ખાનપાનાદિક પુદ્ગલથી દેહ-પુદ્ગલને સુખ મળે છે. પરંતુ આત્માને સુખ તો દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રાદિક નિજ સ્વાભાવિક ગુણના પરિચયથી જ સંભવે છે; કેમ કે જેમ રત્નની જ્યોતિ રત્નમાં અલેહભાવે રહે છે અને તેને શોભાવે છે, તેમ દર્શન જ્ઞાનાદિક ગુણો આત્મદ્રવ્યમાં અલેહભાવે રહે છે અને આત્માને સુખરૂપ થાય છે. તેથી જ સદ્વિવેકી સજ્જનો પરપૌદ્ગલિક પ્રીતિ તજીને નિજ ગુણઅભ્યાસમાં જ પ્રીતિ જોડે છે અને યોગ્ય અધિકારી જનોને તેવો જ સદુપદેશ આપે છે. પરપૌદ્ગલિક વસ્તુમાં તેઓ કદાપિ રતિ ધરતા નથી. શ્રીમાન્ ગ્રંથકારે જ સમાધિતંત્રમાં જણાવ્યું છે કે—

“ રાચે સાચે ધ્યાનમે, જાચે વિષય ન કોય;
નાચે માચે મુગતિ રસ, આતમજ્ઞાની સોય ”

મતલબ કે જેના ઘટમાં તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ દિવ્ય હીપક પ્રગટ્યો છે તે સદ્ધ્યાનમાં જ મગ્ન રહે છે, તેમાં જ રુચિ-પ્રીતિ ધારે છે. કોઈ પણ પ્રકારના વિષયસુખની કામના કરતો નથી. સમસ્ત વિષયવિકારથી રહિત બની કેવળ શાંતસુધારસનું જ પાન કરે છે. તે જ ખરો આત્મજ્ઞાની પુરુષ મોક્ષનો અધિકારી હોઈ શકે છે. તેવા આત્મજ્ઞાની મહાપુરુષો અંતરમાં જે સુખસમાધિનો અનુભવ કરે છે તેનો શુદ્ધ જ્ઞાની અથવા અજ્ઞાની જીવોને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ આવી શકતો નથી, એમ શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. ૫.

શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા યોગે યોગીન્દ્ર પુરુષોને જેવું અતીન્દ્રિય અનુપમ સુખ સંભવે છે તેવું સુખ વિધવિધ જાતિના લોજન જમવાથી કે વિશાળ રાજ્યસમૃદ્ધિ લોગવવા માત્રથી કદાપિ સંભવતું નથી; કેમ કે લોજનાદિકવડે થતું સુખ ક્ષણિક અને નિઃસાર છે જ્યારે સ્વસ્વરૂપરમણતાજન્ય સુખ વચનથી વર્ણવી ન શકાય તેવું શુદ્ધ, સ્વાભાવિક, અનુભવગમ્ય, અક્ષય અને નિરુપાધિક છે. જેમ અગ્નિમાં ઘી વિગેરેની આહુતિ કરવાથી અગ્નિ અધિક પ્રદીપ્ત થતો જાય છે તેમ જ્ઞાનપાનાદિક પુદ્ગલનો જરૂર વગર પ્રમાણુરહિત પરિચય કરવાથી વિષયતાપની વૃદ્ધિ જ થાય છે. તેવા વિષયતાપને શાંત કરવાનો ખરો ઉપાય સંતોષરૂપ અમૃતની વૃષ્ટિ જ છે. ઉક્ત સંતોષરૂપ સદુપાયનો અનાદર કરી મુગ્ધ-અજ્ઞાની જીવો વિષયતાપને શાંત કરવા માટે વિષયરસનું જ સેવન કરે છે તેથી તે બાપડા શાન્તિ મેળવવાને બદલે કેવળ અશાન્તિ-સંતાપ જ મેળવે છે. પૌદ્ગલિક સુખના આશી જનો પ્રાપ્ત વિષયસામગ્રીનો વિરહ ન થાય તે માટે અથવા નહિ પ્રાપ્ત થયેલી એવી વિષયસામગ્રી પોતાને પ્રાપ્ત થાય તે માટે અહોનિશ ચિંતારૂપી જ્વલતી ચિતામાં બળ્યા જ કરે છે, તેથી તેમને ક્ષણભર પણ સાચી શાન્તિ મળતી નથી. તેમાંનાં કોઈ કોઈ પ્રકારની તો કોઈ કોઈ પ્રકારની ચિંતારૂપ અગ્નિમાં દગ્ધ થયેલા હોય છે. એ વાત સહુ કોઈને સુવિદિત છે. મોગે રોગમયં । એ વચન પ્રમાણે વિષયાતુરને પગલે પગલે લય રહેલો છે. ઉક્ત સર્વ પ્રકારની ચિંતા અથવા લયથી રહિત કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપરમણી-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જ રમણ કરનાર મુનિ મહાત્મા જ હોઈ

શકે છે. તેવા આત્મારામી મુનિ મહાત્મા જે અખંડ અખાધિત અંતરંગ સુખશાન્તિ વેદે છે તેને પુદ્ગલાનંદી-પુદ્ગલના જ આશી એવા પામર પ્રાણીઓ ક્યાંથી જાણી શકે ? પરવસ્તુમાં લાગેલી અનંતી મમતાયોગે પોતાના અમૂલ્ય આત્મદ્રવ્યનું જ તેમને લાન થતું નથી તો તેમાં રમણતા કરવાની તો વાત જ કેવી ? ૬.

વિષયરસના આશી પુદ્ગલાનંદીની એવી દુર્દશા શા આધારે જાણી શકાય છે તેનું શાસ્ત્રકાર પોતે જ સમાધાન કરે છે.

સહુકોઈના અનુભવની વાત છે કે જેવો આહાર કરવામાં આવે છે તેવો ઓડકાર આવે છે. તે ન્યાયે પુદ્ગલોવડે અતૃપ્ત ઓટલે વિધવિધ રીતે પુદ્ગલોનો જ સંગ-પરિચય કરવાને આતુર બનેલા પુદ્ગલાનંદી જીવોને વિષયવાસનાની પ્રબળતાથી અને વિષયવાસનાની જ પુષ્ટિથી વિષયરસના ઉછાળાવાળા વિષમય ઉદ્ગાર (ઓડકાર) જ આવ્યા કરે છે. તેમના મન, વચન અને કાયા તેવા વિષમય તત્ત્વથી જ ભરેલા હોવાથી સંતૃપ્ત રહે છે. તેમાં ખીજ શુભ-શાંતરસના અણુઓ સ્થિતિ પરિણામને પામી જ શકતા નથી. તેથી પ્રબળ વિષયવાસનાવાળાને કંઈ પણ શાન્તિ સંભવતી નથી. ફલિતાર્થ એ છે કે આંતરિક શાંતિના અર્થીજનોએ પ્રબળ વિષયવાસનાને મંદ કરવાને તેમ જ તેને અનુક્રમે નિર્મૂળ કરવાને અખંડ પ્રયત્ન સેવવો જરૂરનો છે. શુભ પુરુષાર્થયોગે એમ બની શકે છે અને ખરી શાન્તિનો લાભ મેળવી શકાય છે. જ્ઞાની-વિવેકી સજ્જનો સત્પુરુષાર્થવડે શાંતિનો અનુભવ કરી શકે છે તે તેમના પ્રશસ્ત વિચાર, પ્રશસ્ત ઉચ્ચાર (વાણી) અને પ્રશસ્ત આચાર (વર્તન) ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તેમના મન, વચન અને કાયા એવા

અમૃતમય શાંત તત્ત્વથી ભરેલાં હોય છે કે તેથી તેમના આત્મામાં અખંડ શીતળતા વ્યાપી રહે છે. એટલું જ નહિં પણ ત્રિભુવનવર્તી જનોને પણ તે અનેક રીતે ઉપકારક નીવડે છે. મતલબ કે જે મહાનુભાવોને સ્વરૂપરમણતા જાગી છે, ઉત્તમ ચારિત્રમાં જ લય લાગી છે, જેમાં લેશ માત્ર પરભાવનો સંચાર સંભવતો નથી તેવા યોગી મહાત્માઓ જે આત્મશાન્તિ અનુભવે છે તે તેઓ સ્વયં જ કે સર્વજ્ઞ જ જાણી શકે છે. ૭

હવે આત્મારામી અને પુણ્યલાનંદીના સુખમાં કેટલું તારતમ્ય છે તે શાસ્ત્રકાર દષ્ટાંતદ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવે છે. ગમે તે દેવ, દાનવ કે ઈન્દ્ર તેમજ રાજા, મહારાજા કે ચક્રવર્તી જે વિષયસુખના આશી છે, પુણ્યલમાં આનંદ માનનાર છે તે ભલે બાહ્ય દેખાવ માત્રથી પુણ્યલના ચય-ઉપચયથી સુખી જણાતા હોય તો પણ વસ્તુગતે તેઓ સુખી નથી જ પણ દુઃખી છે. જ્ઞાની પુરુષો પરિણામદર્શી હોય છે, તેથી જે કલ્પિત સુખના અંતે દુઃખ જ રહેલું હોય તેને તે સુખ લેખતા નથી પણ દુઃખ જ લેખે છે. એ નિયમ અનુસારે પ્રજાળ વિષય-વાસનાથી ભરેલા ઈંદ્રાદિક સઘળા દુઃખી જ છે; સુખી નથી જ. કહ્યું છે કે “વિષયલોગ લોગવતાં મીઠાં મધુર લાગે છે પરંતુ પરિણામે ક્રિંપાકતા ફળની પેરે, ખરજ ખણવાની પેરે, તેમજ મધ્યાહ્ન સમયે દેખાતા ઝાંઝવાના જળની પેરે સતત સુખની જ્ઞાન્તિવડે દુઃખદાયી નીવડે છે; કેમ કે રાગાંધપણે કામવિકારને સેવન કરતાં મહામાઠી ગતિમાં અનેક વાર જન્મમરણનાં દુઃખ સહેવાં પડે છે. તેથી વિષયલોગ જ પ્રાણીઓના કુકટા દુશ્મન છે.” આવા હિસાબે ઈંદ્ર સરખા પણ સુખી નથી પણ દુઃખી જ છે.

ત્યારે જગતમાં સુખી કોણ છે ? તેવો પ્રશ્ન થતાં તેનું શાસ્ત્ર-
કાર સમાધાન કરે છે કે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શીની અથવા તત્ત્વજ્ઞાની
પુરુષની નજરમાં મુનિ મહાત્મા જ ખરા સુખી છે, કેમ કે
તેઓ રાજહંસની પેઠે કેવળ જ્ઞાનામૃતમાં જ સંતુષ્ટ રહી સકળ
વિષયવિકારનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે. તેઓ વિષયરાગમાં
રંગાતા નથી એટલે વિષયપાશમાં પડતા નથી, પણ સદાય
સાવધાનપણે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જ રમણતા કરે છે. તેઓ
વિવિધ પ્રકારે તપ સંયમથી આત્મદમન કરે છે. એટલે સંયમવડે
અભિનવ કર્મ (આશ્રવ) ને આવતાં અટકાવે છે અને અદ્ભુત
ક્ષમાયુક્ત તપસ્યાવડે બહુ પ્રકારે કર્મની નિર્જરા (ક્ષય) કરે
છે. એવી રીતે અનુક્રમે સમસ્ત કર્મનો સર્વથા અંત કરી તે
મહાશય મુનિ મોક્ષરૂપ પરમ નિરુપાધિક પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત
થાય છે, એવી સન્મતિ સહુ કોઈ ભવ્ય આત્માઓને જાગે. ૮.

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૨૭, પૃ. ૧૬૧]

(૧૧) નિર્લેપાષ્ટક.

વિવેચન—સમતા સહિત સમ્યગ્જ્ઞાન અને ક્રિયાનું સેવન
કરવાથી જેને ખરી સંતોષવૃત્તિ જાગી હોય તેવા મુનિમહાત્મા જ
સર્વ સંસારબંધનથી ન્યારા રહી શકે છે. એવા મુનિવર નિર્લેપ
ગણાય છે કે જે રાગ, દ્રેષ, મોહાદિકનો પોતાના આત્માને લેપ
લાગવા દેતા નથી; અથવા જે રાગદ્રેષાદિક સંસારબંધનથી
ન્યારા-નિર્લેપ રહે છે અથવા નિર્લેપ રહેવા પૂરતો પ્રયત્ન કરે
છે તે જ ખરા નિર્જંથ મુનિવર મોક્ષપદના અધિકારી બને છે.

કાજળની કોટડી જેવા રાગ, દ્વેષ, મોહ, મમતાદિક દોષોથી ભરેલા આ આર ગતિરૂપ સંસારમાં વસતાં સહુ કોઈ જીવો પોતપોતાના કલ્પિત સ્વાર્થસાધનમાં તત્પર છતાં ખરેખર પગલે પગલે (ક્ષણે ક્ષણે) દ્રવ્યભાવ કર્મપંકથી લેપાય છે. દ્રવ્યકર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય પ્રમુખ આઠ કર્મની વર્ગીણાઓ અને ભાવકર્મ તે દ્રવ્યકર્મના રૂળ-રસરૂપ રાગદ્વેષાદિક પરિણામ સમજવા. જ્યાં સુધી જ્ઞાની મહાત્માની કૃપાવડે ખરા સ્વાર્થનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી અજ્ઞાનવશ જીવ પોતાની મતિકલ્પનાવડે કદાપી કાઢેલો ખોટો સ્વાર્થ સાધવામાં જ સાવધાન હોય છે. તે અજ્ઞ જીવ સુખભુદ્ધિથી સ્વકલ્પિત સ્વાર્થ સાધવા જતાં મિથ્યા બ્રાન્તિ-યોગે ઊલટો દુઃખી થાય છે. એટલે મોહ-મમતાદિક રાગ-દ્વેષવાળા માઠા પરિણામથી પોતાના રત્ન જેવા આત્માને મલિન કરે છે. એવી સ્થિતિ દુનિયાભરમાં સહુ કોઈ અજ્ઞાનવશવર્તી જીવોની હોય છે. રૂઝ જે જ્ઞાની સિદ્ધ મહાત્મા હોય છે તે જ તેવા દોષ-પંકથી દૂર રહી શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે નિર્મળ જ્ઞાનના પ્રસાદ વગર જીવ માત્ર કર્મમળથી મલિન થાય છે. જો કર્મમળથી છૂટવું હોય એટલે રાગદ્વેષાદિક દોષોનો લેપ લાગવા દેવો ન હોય તો નિર્મળ જ્ઞાનનો પરિચય કરવો જરૂરનો છે અને નિર્મળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનસિદ્ધ (નિર્મળ જ્ઞાનવંત) મહાત્મા પાસેથી વિનયબહુમાનપૂર્વક કરવાની છે. તે વગર અનાદિ અજ્ઞાનજન્ય મલિનતા ટળી શકવાની નથી. જ્યારે એમ જ છે ત્યારે જ્ઞાનસિદ્ધ મહાત્માની ગવેષણા કરવાની પ્રથમ જરૂર છે. જ્ઞાનસિદ્ધ (નિર્મળબોધવંત-તત્ત્વજ્ઞાની) મહાત્મા કોને કહેવા ? તે શાસ્ત્રકાર જણાવે છે.

જેને પૂર્વના શુભ અભ્યાસથી સહેજે આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું હોય અથવા વર્તમાન લવમાં તેવા આત્મજ્ઞાનીના યથાવિધ પરિચયથી, તેમની સેવાભક્તિથી તેમ જ આજ્ઞાવશવર્તીપણાથી જેને નિર્મળ ક્ષયોપશમયોગે આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું હોય તે આત્મજ્ઞાની કહેવાય છે. તે સ્વપરને, જડચેતનને યથાર્થ જુદા ઓળખી શકે છે. તેથી સ્વચેતન સિવાય પરપૌદ્ગલિક વસ્તુઓમાં મૂંઝાતો નથી. આત્મજ્ઞાનીની એવી દૃઢ સમજ હોય છે કે હું (આત્મા) પરપૌદ્ગલિક ભાવનો કર્તા અને લોકતા નથી, પરંતુ પોતાના જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાદિક આત્મશુષ્ણનો જ નિશ્ચયથી કર્તા તેમજ લોકતા છું. પરભાવ(વિભાવ-રત્નદ્રેષાદિક દ્વાપ)ને પુષ્ટિ આપવી એ મારો ધર્મ નથી, પરંતુ જ્ઞાનાદિક નિજ સ્વભાવને જ પુષ્ટિ આપવા-અપાવવારૂપ મારો ખરો ધર્મ છે. વળી પરભાવનું અનુભોદન કરવાનો મારો ધર્મ નથી પરંતુ શુદ્ધ નિર્મળ જ્ઞાનાદિક આત્મભાવનું જ અનુભોદન કરવારૂપ મારો ધર્મ છે. આવી જેની નિશ્ચળ મતિ-શ્રદ્ધા સદા ય વર્તતી હોય એવા મહાનુભાવ જ્ઞાનસિદ્ધ મહાત્મા પૂર્વોક્ત કર્મલેપથી શામાટે લેપાય ? ન જ લેપાય. તેવા આત્મજ્ઞાની સમ વિષમ સંયોગ પ્રાપ્ત થતાં મનનું કેવી રીતે સમાધાન કરી લે છે ? કેવી રીતે ચિત્તની સ્થિરતા સાચવે છે, કેવી રીતે આત્મશ્રદ્ધામાં નિશ્ચળપણું સાચવી રાખે છે અને કેવા આચારવિચારથી અન્ય જીવોને ઉત્તમ દૃષ્ટાંતરૂપ થાય છે તે શાસ્ત્રકાર સંદેપથી સમજાવે છે. ૨.

આત્મજ્ઞાનીની શુદ્ધ સમજપૂર્વક એવી માન્યતા હોય છે કે આકાશ જેમ રજથી લેપાતું નથી (આકાશને જેમ રજ

ચોંટી શકતી નથી) તેમ સ્વચ્છ આત્માને પણ પરપુણ્ડલ-લેપ લાગતો નથી. પુણ્ડલવડે તો પુણ્ડલ જ લેપાય છે. કલ્પિત સુખદુઃખ તેમજ સુખદુઃખનાં સાધન તો દેહાદિક પુણ્ડલને લઈને જ હોવા સંભવે છે. કેવળ શુદ્ધ આત્મામાં પરપુણ્ડલ સંગ કોઈ રીતે હોવો ઘટતો જ નથી. એવી રીતે નિરંતર વિવેકપૂર્વક વિચાર કરનાર તેમ જ તેવા સમવિષમસંયોગે લેશમાત્ર હર્ષ કે વિષાદ નહિ કરતાં સમભાવે રહેનાર (ગમે તેવા શુભસંયોગે હર્ષ ઉન્માદ અને વિષમ સંયોગે ખેદ નહિ ધરનાર) નિર્મળ જ્ઞાની કર્મથી શી રીતે લેપાય ? ન જ લેપાય. ત્યારે આવી નિર્લેપ વૃત્તિને ધારણ કરનાર મહાત્માને વ્યવહારિક ક્રિયા કરવાથી શો લાભ સંભવે ? તેનું શાસ્ત્રકાર સમાધાન કરે છે. ૩.

નિર્લેપ દશાને સતેજ કરે એવાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં મગ્ન રહેનાર મહાશયની સકળ વ્યવહારિક કરણી તેને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રૂપલના કરવા ઉદ્ભવતા વિભાવ ઉપયોગને વારવા તેમ જ તેવા મન, વચન, કાયાનો ઉચિત નિગ્રહ કરવા ઉપયોગી થાય છે. એટલે આત્મજ્ઞાની-અંતર લક્ષવાળા જ્ઞાની જે કંઈ ઉચિત કરણી કરે છે તે સર્વ સમજપૂર્વક પોતાને કોઈ રીતે લાભકારી જાણીને જ કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાની કદાપિ વ્યવહારમર્યાદાનો લેપ કરતા નથી પરંતુ વ્યવહારમર્યાદાનું પાલન જ કરે છે તે પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વહિત સમજીને જ કરે છે. વિશેષ એ છે કે-આત્મજ્ઞાની જે કંઈ ઉચિત કરણી કરે છે તે દંભ અને અભિમાન રહિત જ હોય છે તેથી તે કરણી કંઈ પણ નુકશાન નહિ કરતાં તેને હિતકર જ થાય છે. ત્યારે તે જ કરણી અન્ય અજ્ઞાની જીવને અંતરલક્ષશૂન્યપણે અથવા મિથ્યા-

કંઠરરૂપે કરવાથી હિતરૂપ થતી નથી, પરંતુ નુકશાન પણ કરે છે. તે જ વાતનું શાસ્ત્રકાર સમર્થન કરે છે. ૪.

કોઈ એક આત્મજ્ઞાનશૂન્ય-અધ્યાત્મ લક્ષ રહિત પ્રાણી તપ, જપ, પઠન, પાઠનાદિક કરણી ગર્વ-અભિમાનપૂર્વક કરતો ઊલટો કર્મથી લેપાય છે કેમ કે તે કરણી કરતાં પણ તેના આશયથી મલિનતા છે, તેમજ તે કરણી પોતાની અનાદિ મલિનતા દૂર કરવાના લક્ષથી પણ કરવામાં આવતી નથી. અનાદિ અજ્ઞાનના વશપણથી શુભ કરણી કરતાં છતાં પણ મલિન વાસનાના જોરથી શુભ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. જ્ઞાની વિવેકી પુરુષો તે જ કરણી શુભ આશયથી અંતરની મલિન વાસના માત્રને દૂર કરવા માટે કરતાં હોવાથી શુભ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેઓ તો અહંતા અને મમતાને મૂકીને સ્વકર્તવ્ય કરે છે. એટલે કે દ્રશ્ય દેહાદિક પુદ્ગલમાં મિથ્યા અહંતા કે મમતા ધારતા નથી પણ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય તે જ હું અને શુદ્ધ જ્ઞાનાદિક ગુણ એ જ મારા એવી સાચી હિતકારી અહંતા અને મમતાને જ સારરૂપ સમજી સ્વોચિત કરણી અંતરલક્ષપૂર્વક કરે છે. એટલે જેમ અંતરંગ આત્મગુણ જાગૃત થાય અને અનાદિ અહંતા, મમતા વિગેરે મલિન વાસનાઓ સદંતર નષ્ટ થાય તેવું ઉત્તમ લક્ષ રાખવાનું તે ચૂકતા નથી, તેથી જ તેમની સકળ કરણી સુખદાયી થાય છે. કદાચ કરવા યોગ્ય કરણી કરી શકાય એવી સ્થિતિની અનુકૂળતા તેમને જણાય નહિ ત્યારે પણ પોતાના કર્તવ્યની ભાવના તો તેમના હૃદયમાં જેવી ને તેવી જ બની રહે છે એટલે કે તે કરણી નહિ કરી શકવા છતાં આશયની વિશુદ્ધિથી તેમને તેનું શુભ ફળ તો મળે જ છે. એટલે કે તેઓ રાગદ્વેષાદિકથી

નિરાળા રહી શકે છે એ કંઈ ઓછી વાત નથી. જ્ઞાનની ખરી કસોટી એમાં જ છે. અજ્ઞાની જીવો તો દરેક પ્રસંગે અહંતા અને મમતાથી જ દુઃખી થાય છે. જ્ઞાની પુરુષથી અજ્ઞાની જીવની માન્યતા વિપરીત જ સંભવે છે, તેથી તેને પગલે પગલે કર્મ-બાંધન થાય છે, રાગદ્વેષાદિકથી લેપાવું પડે છે અને દોષની બહુલતાથી સંસારચક્રમાં અત્યંત દુઃખ સહેવું પડે છે. જ્ઞાની વિવેકીને નિર્લેપ દશાથી કશું દુઃખ સહેવું પડતું નથી ક્ષિતિાર્થે એ છે કે મિથ્યા અહંતા અને મમતાને લીધે અજ્ઞાની જીવ ગમે તેવી કષ્ટ કરણી કરે તો પણ કર્મભળથી લેપાઈ દુઃખી થાય છે અને જ્ઞાની-વિવેકી તે જ દુઃખના ખીજ જેવી અહંતા અને મમતાને છેદી નિર્લેપ રહી સુખી થાય છે. હવે આત્મા કેમ લિપ્ત તેમજ કેમ અલિપ્ત જણાય છે ? અને તેની શુદ્ધિ શી રીતે સંભવે છે ? તેનો ખુલાસો શાસ્ત્રકાર કરે છે. ૫

નિશ્ચય દૃષ્ટિથી જોતાં આત્મા અલિપ્ત જણાય છે. સત્તાગત આત્માનું સ્વરૂપ સિદ્ધ પરમાત્મા જેવું નિર્મળ જ છે, પરંતુ વ્યવહાર નયથી તેની વર્તમાન સ્થિતિ વિચારતાં આત્મા લિપ્ત રાગદ્વેષાદિક કર્મભળથી લેપાયેલો દેખાય છે. નિશ્ચય નયથી જોતાં આત્મા સ્ફટિક રત્ન જેવો નિર્મળ જણાય છે, અને વ્યવહાર નયથી જોતાં સ્ફટિક રત્ન ઉપર પુષ્પાદિ મૂકવાથી જેવી વિકૃતિ જણાય તેવી વિકૃતિ-વિકારવાળો જણાય છે. મતલબ કે અનાદિ કર્મસંયોગથી પુણ્યપાપના સંચયવડે રાગદ્વેષ પરિણામયોગે આત્માનું શુદ્ધ સ્ફટિક રત્ન સમાન સત્તાગત નિર્મળ સ્વરૂપ ઠંકાઈ ગયેલું હોવાથી અજ્ઞ જીવને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું સમ્યગ્જ્ઞાન વગર એકાએક લાન થઈ શકતું નથી, પરંતુ સતત અભ્યાસવડે અથવા કોઈ જ્ઞાનસિદ્ધ

મહાત્માના અનુગ્રહવડે આત્મામાં સત્ય જ્ઞાનદીપક પ્રગટતાં પોતાને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું સ્વતઃ જ્ઞાન થાય છે એટલે તત્કાળ તેને તત્ત્વશ્રદ્ધા યા તત્ત્વપ્રતીતિ પ્રગટે છે. તેથી જ્ઞાની પુરુષ સ્વપરની યથાર્થ વહેંચણું કરી આત્માને કર્મભળથી મુક્ત કરવા પ્રયત્ન સેવે છે. તેમાં જે અધિક જ્ઞાનરુચિ હોય છે તે તીક્ષ્ણ તત્ત્વદૃષ્ટિવડે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં તન્મયતા પામતો ક્રીટબ્રમરીના ન્યાયે કર્મઉપાધિથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ-બુદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે જે અધિક ક્રિયારુચિ હોય છે તે પણ સમ્યગ્જ્ઞાનની સહાયથી પોતાની અનાદિ મલિન વાસનાઓ નષ્ટ થાય તેવું પવિત્ર લક્ષ રાખી, સ્વશક્તિ અને અધિકારે અનુસાર ઉચિત કરણી નિષ્કામપણે કરતો છતો કર્મ ઉપાધિથી મુક્ત થઈ અનુક્રમે શુદ્ધ બુદ્ધ થઈ શકે છે. સમ્યગ્જ્ઞાનરુચિ અને ક્રિયારુચિ ઉભયને સાધ્ય એ જ હોય છે કે પોતાનું આત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ સ્ફટિક જેવું નિર્મળ સાક્ષાત્ અનુભવવું. તેનાં સાધન તરીકે જ્ઞાનરુચિ જીવ જ્ઞાનનો અધિક આક્ષેપ રાખે છે ત્યારે ક્રિયારુચિ ક્રિયાનો અધિક આક્ષેપ (અભ્યાસ) રાખે છે. સમભાવથી સ્વાનુકૂળ સાધનવડે ઉભય આત્મશુદ્ધિ કરી શકે છે. સમભાવથી એટલે જ્ઞાનીને ક્રિયાનો તિરસ્કાર હોતો નથી અને ક્રિયાવંતને જ્ઞાન પ્રત્યે તિરસ્કાર હોતો નથી પરંતુ પ્રત્યેકને સદ્ગુણ પ્રત્યે અકૃત્રિમ પ્રેમભાવ જન્યો જન્યો રહે છે. તેથી તે ઉભયનું સ્વાનુકૂળ સાધનયોગે અવશ્ય કહ્યાણું થાય છે એટલે કે જ્ઞાની અલિપ્ત દૃષ્ટિથી એટલે નિઃસંગવૃત્તિથી સ્વસ્વરૂપરમણતા પામી શુદ્ધ થાય છે અને ક્રિયાવંત પણ લિપ્ત દૃષ્ટિથી એટલે આત્માની સાથે લાગેલાં અનાદિ કર્મ-આવરણને ખસેડવા માટે સ્વશક્તિ-અધિકાર પ્રમાણે અમુક

પ્રકારની કરણી કરવાની ખાસ જરૂર છે એમ સહેતુક વિચારી, નિરધારી તે પ્રમાણે ઉચિત કરણી કામનારહિતપણે કરી, અનાદિ કર્મઉપાધિથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ-બુદ્ધ થઈ શકે છે. એમાં કશો વિરોધ જણાતો નથી. ઉપરના શ્લોકમાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનું આસેવન કરતાં અધિકાર પરત્વે તે દરેકની સાધન તરીકે મુખ્યતા જણાવી તે ઉભયનો સમાવેશ એટલે જ્ઞાનક્રિયા ઉભયનું સમભાવે સેવન ક્યારે થઈ શકે તે શાસ્ત્રકાર આગળના શ્લોકમાં જણાવે છે—૬

નિશ્ચય અને વ્યવહાર ઉભય નયનું જ્ઞાન સાપેક્ષપણે સરખી રીતે થતાં બંને દૃષ્ટિનું એકીસાથે જ સરખું ઉન્મીલન [ઉદ્ઘાટન] એટલે ઉદ્ધડવું જ્યારે થાય છે ત્યારે જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયનો સાથે જ સમાવેશ થાય છે. મતલબ કે સર્વજ્ઞદેશિત ઉભય નયનું સાપેક્ષપણું યથાર્થ સમજતાં, તેમનો પરસ્પર સંબંધ યથાર્થ લક્ષમાં આવતાં તેમનું સમતોલપણું સારી રીતે સમજાય છે ત્યારે બંને દૃષ્ટિનો એકીસાથે સરખો વિકાસ (ઉદ્ઘાટ) થવાથી જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયને સરખી રીતે ન્યૂનાધિક રહિત સેવી શકાય છે. તે વગર ભૂમિકાભેદથી તો એક એકની જ્ઞાનક્રિયાની અત્ર મુખ્યતા સંભવે છે. જેને જ્ઞાનનો જેટલો ક્ષયોપશમ ધાય છે તેને તે પ્રમાણે તે તે દૃષ્ટિનો તેટલો તેટલો વિકાસ થયેલો હોવાથી સ્વઅધિકાર (યોગ્યતા) અનુસારે અનુકૂળ સાધનમાં રુચિ-પ્રીતિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે અને તેમાં યથાયોગ્ય લાભ મળી શકે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે જેને ચક્ષુદર્શનાવરણી કર્મનો જેટલો ક્ષયોપશમ થાય તે તેવી ચક્ષુવડે તેટલું દેખી શકે છે, જેને બંને ચક્ષુ સારાં સ્વચ્છ હોય છે તે બંનેથી

સરખી રીતે સારું દેખી શકે છે, જેને જમણી કે ડાબી એક જ આંખ સારી હોય તે તે વડે જ તેટલું જ દેખી શકે છે. એમ વિવિધ રીતે ઉક્ત દૃષ્ટાંતને જ્ઞાન અને ક્રિયાના ઉપયોગમાં સારી રીતે ઘટાવવું એટલે જેને જેટલો નિશ્ચય અને વ્યવહારનો સાપેક્ષ-સારો બોધ થયો હોય તે તેના પ્રમાણમાં તેટલી જ જ્ઞાન અને ક્રિયા પ્રત્યે રુચિ-પ્રીતિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરી લાભ મેળવી શકે છે. જેને એક જ ચક્ષુ સારી હોય તે તેનાવડે જ સારો લાભ લઈ શકે છે; પણ તેથી ઇતર [બીજી] ચક્ષુ પ્રત્યે કે તે બીજી ચક્ષુથી લઈ શકાતા લાભ પ્રત્યે તેને તિરસ્કાર હોવો ઘટતો નથી. તેમ સ્વસ્થોપશમ અનુસાર નિશ્ચયદૃષ્ટિવાળો જન અધિક જ્ઞાનરુચિ હોવો ઘટે છે અને વ્યવહારદૃષ્ટિવાળો જન અધિક ક્રિયારુચિ હોવો ઘટે છે, પરંતુ તેમાંનાં કોઈને એક બીજા તરફ તિરસ્કાર બુદ્ધિ લાવવી તે તો અજ્ઞાનતાનું કે જ્ઞાનના વિપરીત પરિણામનું જ ફળ જણાય છે. સમભાવી સાધ્ય દૃષ્ટિવંતને જ્ઞાનનું વિપરિણમન સંભવતું જ નથી તેથી તેને એક બીજા તરફ તિરસ્કાર બુદ્ધિ શા માટે થાય ? ન જ થાય. તેને તો સદ્ગુણ અને સદ્ગુણી પ્રત્યે અકૃત્રિમ પ્રેમ જ હોવો ઘટે છે. સદ્ભાવનામય આદર્શ, જે પોતાની સમીપે સ્થાપી રાખી સ્વસ્વરૂપરમણતા કરવા જ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, તે અંતે અવશ્ય વિજય પામે છે, એ નિઃસંદેહ વાત છે. સદ્ગુણ કે સદ્ગુણી પ્રત્યે દ્રેષ કે તિરસ્કાર કરવો તે પોતાની સામે અતિ સમીપમાં રહેલા સદ્ભાવનામય આદર્શને લાત મારી ભાંગી નાખવા જેવું કામ છે. એવું અતિ અનુચિત કામ કરનાર કદાપિ આત્મઉન્નતિ સાધી શકતો નથી. પરંતુ તેને સ્વસ્થાન-બ્રહ્મ થઈ નીચે ગળડી પડવાનો પગલો પગલો લય છે.

એવા સદ્ગુણદ્રેષી જીવને સ્વરૂપરમણતાનુ શાંત સ્વાભાવિક સુખ સ્વપ્નમાં પણ કેવું ? કષાયતાપથી તેનું હૃદય તો ઊલટું સંતપ્ત રહ્યા કરે છે. ૭.

આટલી વાત અત્ર પ્રસંગોપાત કહેવાની એટલા માટે ઈચ્છા થઈ છે કે અત્યારે જીવોમાં પ્રાયઃ ગુણરાગ કરતાં દ્રેષ ભાવ અથવા ઉપેક્ષાબુદ્ધિ અધિક જોવામાં આવે છે. તે આત્માને અત્યંત હાનિકારક છે. કોઈ રીતે તેવા અત્યંત અનિષ્ટ રૂળ આપનાર દોષપાશથી પ્રાણીઓ બચે અને દોષબુદ્ધિ તથા ગુણબુદ્ધિને જ ધારણ કરતાં શીખે. સહુ કોઈ ભવ્ય જનોને એવી સદ્બુદ્ધિ શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાઓ અને અનુક્રમે અનુપમ સુખશાંતિનો પણ તેમને અનુભવ થાઓ !

હવે છેવટમાં શાસ્ત્રકાર પોતે પણ અકૃત્રિમ ગુણાનુરાગથી જે મુમુક્ષુજનો શ્રી વીતરાગવચનાનુસારે શુદ્ધ નિર્દોષ વર્તનવડે સ્વાત્મહિત સાધી રહ્યા છે તેવા શાસનના અલંકારરૂપ ઉદાસીન મહાત્માઓ પ્રત્યે પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કરે છે અને આડકતરી રીતે આપણને પણ તેવા જ મહાનુભાવ મુનિજનોના પવિત્ર ચરણનું શરણ ગ્રહવા ફરમાવે છે.

જે મહાનુભાવ મહાત્માની રહેણી ઉત્તમ છે, ઉત્તમ ઉદ્દેશથી કરણી કરવામાં આવે છે, સર્વથા રાગ યા દ્રેષ રહિત સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રભુના પવિત્ર વચનાનુસારે કરવામાં આવે છે, તેમજ સ્વશક્તિ અને અધિકાર વિચારી નિષ્કામવૃત્તિથી કેવળ આત્મ-શુદ્ધિ માટે જ કરવામાં આવે છે તે કોઈ પણ પ્રકારના દોષથી દૂષિત થયેલી હોતી નથી. જેમની રહેણીકહેણી એક સરખી-અવ્યભિચારી એટલે વિરોધ રહિત છે તેવા શુદ્ધ આત્મા

અને પ્રબુદ્ધ આત્મા કે જે જગત માત્રને પૂજવા યોગ્ય છે તેવા પૂજ્યપ્રવર મહાત્મા મહાનુભાવ મુનિ નિર્ઞયને અમારો ત્રિકરણ શુદ્ધિથી-મન વચન અને કાયાની એકાગ્રતાથી નમસ્કાર હો.

પ્રસ્તુત અષ્ટક સંબંધી વિવરણનો ઉપસંહાર કરતાં પ્રસંગોપાત થોડાક અંતરના ઉદ્દગાર સહેજે નીકળે છે તે આત્માર્થી જનો ઝીલી લેશે એવી આશા છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના રહસ્યથી ભરપૂર આ જ્ઞાનસાર સૂત્રના કર્તા શ્રીમાન્ યશોવિજયજી મહારાજ સરખા મહાજ્ઞાની વિવેકી અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ મહાત્મા મહાનુભાવ મુનિજનોને જે ઉત્તમ ગુણોના આશ્રયથી ભક્તિભર હૃદયે નમે છે તેવા ઉત્તમ ગુણોનો કલ્યાણકારી પરિચય વર્તમાન કાળે વિદ્યમાન અને હવે પછી થનાર સાધુસમુદાયે શામાટે ન રાખવો ? દિનપ્રતિદિન પોતાના આત્મામાં સદ્ગુણોનો વધારો થતો જાય છે કે ઘટાડો થતો જાય છે તે શામાટે બારીકીથી જોવાની ટેવ ન રાખવી ? એક સામાન્ય વ્યાપારી પણ નાણામેળ વિગેરેથી દરરોજ આવક-જવકની તપાસ રાખે છે તો મોટા ઝવેરીનો ગણત્રીમાં ગણાતા મુનિઓ પોતાના ગુણદોષની તપસીલ (બારીક તપાસ) કેમ ન રાખે ? વર્તમાન કાળે આ વાતની અત્યંત ઉપેક્ષા કરાતી જોવામાં આવે છે તેથી અમારું તેમજ શાસનરસિક સજ્જનોનું હૃદય ખિન્ન થાય છે. પરાયાં છિદ્ર જોવા જેવી ક્ષુદ્રતા તથા, ગંભીરતા (મોટું મન) રાખી શામાટે સદ્ગુણનો સંચય કરી તેનો ઉત્તમ વારસો સ્વશિષ્યવર્ગને ન આપવો ? જરૂર આપવો જોઈએ. ૮.

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૨૭, પૃ. ૧૯૩]

(૧૨) નિઃસ્પૃહાષ્ટકમ્.

વિવેચન—પૌદ્ગલિક વસ્તુની સ્પૃહા—ઈચ્છા—અભિલાષા—
 તૃષ્ણા જ્યાં સુધી જાગતી રહે છે ત્યાં સુધી જીવ સ્વસ્વરૂપ-
 દર્શનજ્ઞાન—આરિત્રાદિક સદ્ગુણની યથાર્થ પ્રાપ્તિ કરી શકતો
 નથી તેમજ તે માટે જરૂર જેટલો પુરુષાર્થ પણ ફેરવી શકતો
 નથી. જેમ જેમ સારાં નિમિત્ત પામી પરવસ્તુમાં અનાદિ
 કાળથી લાગેલી અનંતી પ્રીતિ—આસક્તિ ઓછી કરવામાં આવે
 છે તેમ તેમ સદ્ગુરુકૃપાથી સ્વસ્વરૂપનો લાભ લેવા તે પ્રયત્ન
 કરી શકે છે અને પોતાના પુરુષાર્થના પ્રમાણમાં દર્શન-
 જ્ઞાનાદિ સદ્ગુણપ્રાપ્તિરૂપ સ્વસ્વરૂપનો લાભ મેળવવા ભાગ્ય-
 શાળી થાય છે. જે જે અંશે આત્મા પરસ્પૃહા તથા નિઃસ્પૃહ
 બને છે તે તે અંશે તે રાગદ્વેષાદિક અંતરંગ શત્રુવર્ગ ઉપર
 કાળૂ મેળવતો જાય છે એટલે નિર્લેપ બનતો જાય છે.
 જ્યારે સ્પૃહા માત્રનો ત્યાગ કરી સંપૂર્ણ નિઃસ્પૃહ બને છે
 ત્યારે આત્મા રાગાદિક દોષમાત્રનો જય કરી સર્વથા નિર્લેપ
 થાય છે. એટલા માટે પરસ્પૃહા તથા નિઃસ્પૃહતા ધારણ
 કરવા ગ્રંથકાર ફરમાવે છે.

સ્વભાવલાભ એટલે આત્મલાભ—આત્માના સદા સહ-
 ચારી સદ્ગુણનો લાભ, સત્તાગત રહેલા દર્શન, જ્ઞાન અને
 આરિત્રાદિકની પ્રગટ પ્રાપ્તિ, અથવા સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર, તેમાં
 આત્મદર્શન એટલે સ્વરૂપરુચિ અથવા આત્મશ્રદ્ધા (આત્મ-
 પ્રતીતિ). આત્મજ્ઞાન એટલે સ્વસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન. પોતે
 કેાણુ છે ? કેવો શક્તિસંપન્ન છે ? તે વિગેરેની સારી રીતે
 સમજ. આરિત્ર એટલે આત્મરમણતા—સ્વરૂપસ્થિરતા (ખોટા

સંકલ્પવિકલ્પ પેદા કરનાર પરપૌદ્ગલિક પ્રવૃત્તિના ત્યાગપૂર્વક નિવૃત્તિના માર્ગમાં જ પ્રયાણ). ઉક્ત સદ્ગુણોની યથાર્થ પ્રાપ્તિ થવી તે કેવળ પ્રવૃત્તિપરાયણ પામર પ્રાણીઓને અત્યંત દુર્લભ છે. જે જીવોને શુભ નિમિત્તયોગે સદ્ગુરુકૃપાથી સ્વસ્વરૂપનું ભાન થાય છે તે અંધપ્રવૃત્તિમાં રાચતા નથી. તેનું સાધ્ય સુધરે છે એટલે તે અંધપ્રવૃત્તિ કરવા ખુશી હોય નહિ પણ જે પ્રવૃત્તિ કરતાં પરિણામે નિવૃત્તિ મળે એવી પ્રવૃત્તિ પસંદ કરે છે, એવી રીતે સાધ્યદષ્ટિ રાખી પ્રવૃત્તિ કરતાં જે જે અંશે નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થતી જાય છે તે તે અંશે આત્મશ્રદ્ધા પણ સુધરતી જાય છે અને શુભ પ્રયત્નમાં પણ વધારો થતાં નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર માર્ગમાં સહેજે લાભદાયી પ્રયાણ થાય છે. આવી રીતે અનુક્રમે વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિના સુખદાયી માર્ગમાં જઈ ઠરવાનું બને છે. તે સુખ કૃત્રિમ નથી પણ સ્વાભાવિક છે. ક્ષણિક (નાશવંત) નથી પણ સ્થાયી છે. તેવું અકૃત્રિમ, સ્વાભાવિક સ્થાયી સુખ સ્વરૂપસાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જ શાશ્વત સુખના અર્થીજનો સ્વરૂપપ્રાપ્તિને જ શ્રેષ્ઠ કર્તવ્યરૂપ લેખે છે. તેવી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થઈ તો પછી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બીજું શું છે ? મતલબ કે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કરી તેણે સર્વ પ્રાપ્ત કર્યું. સ્વરૂપપ્રાપ્તિવંત-ને શાશ્વત-મોક્ષસુખ પણ સ્વાધીન છે. મતલબ કે સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રતનત્રયીની પ્રાપ્તિ એ જ શાશ્વત સુખની ખરી કૂંચી છે. સ્વરૂપપ્રાપ્તિરૂપ અદ્ભુત ઐશ્વર્ય જે મહાનુભાવ મુનિને પ્રાપ્ત થાય છે તે ખરેખર નિઃસ્પૃહ-સકળ સ્પૃહા રહિત બને છે. એવા નિઃસ્પૃહી મુનિરાજને રાગાદિક દોષનો લેપ કેમ લાગે ? ન જ લાગે. તે નિલેપ નિર્ઘેશ સકળ સંસાર-બંધનને તોડી જોતજોતામાં પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ

ખરી નિઃસ્પૃહતા અત્યંત લાભકારક અને પ્રશંસનીય છે. એવી નિઃસ્પૃહતા કોણુ આદરી શકે છે ? કેવળ આત્મારામી નિર્ઘંથ મુનિ સિવાય બીજા પુદ્ગલાનંદી કે ભવાભિનંદી જીવોમાં એવી નિઃસ્પૃહતા હોતી નથી. એવા પુદ્ગલાનંદી જીવોના શા હાલ થાય છે ? તેમની વર્તમાન ભવમાં તેમ જ આગામી ભવમાં કેવી દશા થાય છે ? તે શાસ્ત્રકાર આગળ અર્ધા શ્લોકથી જણાવે છે. ૧.

સારી રીતે બે હાથ જોડી, દશે અંગુલી એકઠી કરી પર-સ્પૃહાવંત પ્રાણીઓ કેની કેની પાસે પ્રાર્થના કરતા નથી ? પરપૌદ્ગલિક આશાના દાસ થયેલા જીવો સહુ કોઈ પાસે અતિ દીનતા દાખવતા દેખાય છે. કહ્યું છે કે “ જે આશાના દાસ છે તે આખી દુનિયાના દાસ છે ” એટલે સ્પૃહાવંતને જગત માત્રની ઓશીઆળી ભોગવવી પડે છે. એવી દીન-દુઃખી દશા ભોગવતાં સ્પૃહાવંત પોતાની આખી જિંદગી પૂરી કરે છે અને પવિત્ર ધર્મની ઉપેક્ષા કરવાથી અથવા ધર્મવિરુદ્ધ વર્તનથી આગામી ભવમાં પણ પરાધીનતા પ્રમુખ દુઃખદાયી સ્થિતિ ભોગવવી પડે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ વડ-બીજ ન્યાયે તેની દુઃખ-પરંપરાનો અંત જ આવતો નથી. હવે નિઃસ્પૃહી મહાત્માની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે અનહદ-અનુપમ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરી અખંડ આત્માનંદમાં સદૈવ મસ્ત રહેનાર મહામુનિને પરની કશી પરવા રહેતી નથી. તેનો અને દુનિયાનો માર્ગ જુદો હોવાથી નિઃસ્પૃહ મહાત્મા દુનિયાના પ્રવાહમાં તણાતા નથી. એટલે ખરેખરા નિઃસ્પૃહી નિર્ઘંથ મુનિજનોને દુનિયાની કે દુનિયાદારીની દરકાર રાખવાની જરૂર

રહેતી નથી. તે તો સ્વસ્વરૂપ-આનંદમાં નિમગ્ન રહે છે, તેથી આ ભવમાં જ પ્રગટ અનુપમ આત્મિક સુખનો અનુભવ કરે છે તો ભવાંતરનું કહેવું જ શું ? પરમ નિઃસ્પૃહી પુરુષો તો પવિત્ર રત્નત્રયીના પ્રભાવે સમસ્ત કર્મબંધનનો સર્વથા અંત કરી તે જ ભવમાં શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે કેટલાય નિઃસ્પૃહી મહાત્માઓ એકાદ ભવના અંતરે સર્વ સંસારબંધનને છેદી પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલા માટે જ જ્ઞાની પુરુષો પરસ્પૃહાને સ્વયં છેદે છે અને અન્યને છેદવા ઉપદેશે છે. ૨.

જેમ દીર્ઘદર્શી ડાહ્યા માણસ વિષવૃક્ષને વધવા દેતા નથી, તેનો શીઘ્ર અંત આણે છે; અન્યથા તે વિષવૃક્ષ વધ્યા છતાં અશુભ પરિણામ લાવે છે તેમ સુનિયુક્ત તત્ત્વજ્ઞાની મહાપુરુષ, આત્મનિરીક્ષણ કરવામાં ઉજમાળ છતાં, સ્વાત્મપ્રદેશમાં પ્રગટેલી પરસ્પૃહારૂપી વિષવેલીને તીક્ષ્ણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ દ્વાતરડાવડે શીઘ્ર છેદી નાંખે છે, તેને વધવા દેતા નથી-એમ સમજીને કે તે વિષવેલી વધી છતી મહાકષ્ટદાયી કટુક ફળ આપી, આત્માને અત્ર પણુ વિવિધ રીતે વિડંબિત કરી, પરભવમાં પણુ બહુ પ્રકારે દુઃખી કરશે. તેનાં કટુક ફળ પૈકી મુખ્યશોષરૂપ પ્રથમ ફળ કહ્યું છે. સ્પૃહાવશવર્તી જીવને પરને સમજાવી પોતાનો કલ્પિત ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ સાધવા બહુ કંઠશોષ કરવો પડે છે. તેમ છતાં ઇચ્છિત સ્વાર્થ સધાય કે ન પણુ સધાય, જો સ્વાર્થ ન સધાય તો પ્રગટ બાહ્ય મૂર્છાજન્ય દુર્દશા થાય છે અને કદાચ સ્વાર્થ સધાય તો પણ તેમાં રાગવામાચવાથી તીવ્ર રાગાદિકવડે આત્મશુભો અત્યંત મૂર્ચ્છિત થાય છે, તે રૂપ બીજું ફળ સમજવું. ત્રીજું ફળ દીનતારૂપ છે. સ્પૃહાવંતને પરની પ્રગટ રીતે દ્રવ્ય

ભાવથી દીનતા કરતાં દેખીએ છીએ. જેમ વિષવૃક્ષનાં ઝેરી ફળ ખાવાથી મુખશોષ, મૂર્છા અને લાચારીરૂપ માઠાં પરિણામ આવે છે તેમ સ્પૃહારૂપી વિષવેદીનાં ઉગ્ર પરિણામવાળાં ત્રણ કટુક ફળ શાસ્ત્રકારે ઉપર વર્ણવ્યા છે. ખરું જોતાં તો પરસ્પૃહાવંત પ્રાણીઓની તેથી અનંતગણી વિડંબના થાય છે તેમ છતાં અનાદિ મોહ-અજ્ઞાનને લીધે પામર પ્રાણીઓ પરસ્પૃહાના પ્રવાહમાં જ તણાય છે. તે પરસ્પૃહારૂપી દુસ્તર નદી તરવા લેશમાત્ર પ્રયત્ન કરતા નથી. ફક્ત જે શ્રેષ્ઠ ચારિત્ર તરંડનો દઢ આશ્રય લે છે તે નિર્ઘંથ મહાત્મા જ તેને તરી જાય છે. પ્રાયઃ દુનિયાના બધા લોકો પરસ્પૃહાના જ પ્રબળ પ્રવાહમાં વહ્યા જાય છે ત્યારે ફક્ત રાજહંસ સમાન સમર્થ સાધુજનો જ તેને તરી પાર પામે છે. તેવા નિઃસ્પૃહી સાધુજનો જ નિવૃત્તિનું અળાંક સુખ અનુભવે છે. અંધપ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં જ વહન કરનાર સ્પૃહાવંતને તો સ્વપ્નામાં પણ એવા શમસુખનો અનુભવ ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય. તેથી જ જ્ઞાની-વિવેકી પુરુષો સ્પૃહાને સ્વાત્મપ્રદેશથી સદંતર દૂર કરે છે અને અન્યને દૂર કરવા ઉપદેશો છે. ૩.

બુદ્ધિશાળી જનોએ પરસ્પૃહાનો અવશ્ય પરિહાર કરવો જોઈએ. એક તો પરસ્પૃહા (પૌદ્ગલિક વસ્તુની તૃણા) કરવી એ આત્મધર્મથી પણ વિરુદ્ધ છે, અને બીજું પરસ્પૃહાથી અનેક અપવાદ-દૂષણો પ્રગટે છે. પરસ્પૃહાવડે આત્મધર્મનો અનાદર કરી, સહજ સ્વાભાવિક સુખનો તિરસ્કાર કરી, કેવળ કલ્પિત ક્ષણિક સુખ માટે પામર પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તેથી સ્વાત્મધર્મ લગભગ લોપાઈ જાય છે અને વિરુદ્ધ સંસ્કાર-વિષયવાસનાદિક દુષ્ટ વિકાર દઢ થાય છે. ચાર ગતિ-

રૂપ સંસારચક્રમાં વારંવાર જન્મમરણનાં અસદ્દુઃખ પામવાનું એ જ મુખ્ય કારણ છે. નિઃસ્પૃહી આત્માને એવાં અસદ્દુઃખ સહેવાનું કશું પ્રયોજન રહેતું નથી તેથી જ સુઝ જનો પરસ્પૃહાનો અવશ્ય પરિહાર કરે છે. લૌકિક નીતિથી જોતાં પણ સમજી શકાય છે કે જે નીચ-નાદાનનો સંગ કરે છે તેને સુશીલ જનો પોતાના ઘરમાં સંઘરતા નથી, દૂર કરે છે તો અનંત ભવબ્રમણ સંજોગથી અનંત દુઃખદાયી દોષોનો સંગ કરનારી તેમ જ પોષણ કરનારી પરસ્પૃહાનો પરિચય શાળા માણસોએ શા માટે કરવો ઘટે? તેમ છતાં જે જનો સુખની બ્રાંતિથી દુઃખદાયી સ્પૃહાનો સંગ કરે છે તેઓ જ્ઞાનીની નજરમાં તો શું પરંતુ દુનિયાના દેખાવમાં પણ હસવા લાયક થાય છે એમ શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. ૪

પારકી સ્પૃહાવડે પરના ઓશીઆળા લોકો દીનમુખથી દુનિયાનું દાસત્વ જ કરતા દેખાય છે. તેમ કરતાં તેમને જે કંઈ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે વડે તેમને સંતોષ વળતો નથી પણ ઊલટો લોભ વધે છે, એટલે અધિક સ્પૃહા થાય છે. પોતાનો કલ્પિત સ્વાર્થ સાધવા ગમે તેવી વ્યક્તિ પાસે ગમે તેવી રીતે પ્રયત્ન કરતાં માણસ પોતાની મેળે જ હલકો પડે છે. તેથી શાસ્ત્રકાર ઠીક જ કહે છે કે સ્પૃહાવંત જનો દુનિયામાં તણખલાની જેવા હલકા પડેલાં દેખાય છે; કેમ કે તેઓ તણખલાની જેમ જ્યાં ત્યાં પોતાનો કલ્પિત સ્વાર્થ સાધવાને ભટકતા ફરે છે. આવાં અજ્ઞાની જનોનું વર્તન કેવળ ઉપહાસપાત્ર છે. અહિં એક અદ્ભુત આશ્ચર્ય એવું જણાય છે કે જે હલકી વસ્તુ હોય તે જળની સપાટી ઉપર તરતી રહે છે છતાં તણખલાથી પણ હલકા લાગતા સ્પૃહાવંત જનો ભવ-

સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે. આ દેખાતા અદ્ભુત વિરોધનું સમાધાન એ છે કે સ્પૃહાવંત જનો તેમના નિંદ્રા દોષવડે જો કે દુનિયાની નજરમાં હસવા યોગ્ય હલકા પડેલા જણાય છે પરંતુ જ્ઞાની પુરુષોની નજરમાં તો તેઓ રાગદ્વેષાદિક ગાઢ બંધનોથી સખત બંધાવાથી એટલા બધા ભારે થયેલા જણાય છે કે તેઓ સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી જાય તેમાં કશું આશ્ચર્ય જેવું જણાતું નથી. જુઓ ! દેખાવમાં ગમે તેવી નાની છતાં વજનમાં ભારે વસ્તુ જળમાં ડૂબી જતી જોવામાં આવે છે તેમ આત્મધર્મનો અનાદર કરી હરાયાં ઢોરની પેઠે પરસ્પૃહાવડે જ્યાં ત્યાં ભટકી હલકા પડેલાં છતાં રાગદ્વેષાદિક કિલ્લિ કર્મથી ભારે થયેલા તેમને જરૂર સંસારસમુદ્રમાં ડૂબવાનું જ બને છે એ સ્વાભાવિક છે. સ્પૃહાવંતની આવી સ્થિતિ થાય છે ત્યારે નિઃસ્પૃહ મહાત્માઓ પરમ સંતોષવૃત્તિનું સેવન કરી, કર્મબંધનને છેદી તુંબડાની પેઠે આ સંસારસમુદ્રમાં નહિં ડૂબતાં તરીને ઉપર આવે છે અને પરમનિવૃત્તિ સુખ પામે છે. નિઃસ્પૃહી મહાત્માને સ્પૃહાવંતની પેઠે લોકમાં દેખાવ કરી માનમહત્ત્વ મેળવવાની કશી દરકાર હોતી નથી તે જ વાત અંધકાર જણાવે છે. ૫

પરસ્પૃહા રહિત થઈ નિજ કર્તવ્યપરાયણ બને તે જ ખરા નિઃસ્પૃહી કહેવાય છે. તેઓ જે કંઈ સ્વોચિત કર્તવ્ય કરે છે તે કેવળ સ્વાત્મરંજન અર્થે જ કરે છે પણ પરરંજન-જનમનરંજન અર્થે કરતા નથી. તેવા નિઃસ્પૃહી મહાત્માને આખી દુનિયા માને યા પૂજે કે ઉચિત સત્કાર-સન્માન કરે તેમાં તે નિઃસ્પૃહી મહાત્માને કશું લેકુંદેકું નથી; કેમ કે દુનિયામાં મનાવા-પૂજવા અર્થે પોતે કશું કરતા જ નથી. તેઓ તો કેવળ આત્મકલ્યાણ અર્થે જ પવિત્ર શાસ્ત્રનીતિપૂર્વક પ્રવર્તે

છે. ઉત્તમ શાસ્ત્રનીતિ મુજબ વર્તતાં આખી દુનિયામાં તેમને યશવાદ બોલાય તેથી કંઈ તેઓ કુલાઈ જતા નથી; કેમ કે યશવાદને અર્થે તેમનું પ્રવર્તન જ નથી. નિંદા કે સ્તુતિ ઉભયમાં નિઃસ્પૃહીને સગલાવ હોય છે. માન કે અપમાન ઉભયમાં તેમની પવિત્ર વૃત્તિ ખંડાતી નથી. કોઈ ગમે તેમ કરે તેની તેમને પરવા નથી. તેઓ તો સ્વકર્તવ્યકર્મમાં જ સાવધાન રહે છે. તેઓ ગમે તેવા કુળવાન હોય તો પણ તે કુળ-જાતિ પ્રકાશી પોતાની પ્રખ્યાતિ કરવા માગતા નથી. તેમ કરવાની તેમને કશી જરૂર રહેતી પણ નથી. ચક્રેર માણસો તેમનાં ઉત્તમ આચરણથી તેમનાં કુળ વિગેરે પિછાની લે છે. નિઃસ્પૃહી મહાત્માઓ તો ઉક્ત સર્વ દ્રંદ્રથી અલગા જ રહે છે અને જે સદા ય તેથી અલગા રહે છે તેમ જ તેવા કુવિકલ્પાદિકને પણ મનમાં પેસવા દેતા નથી તેવા નિઃસ્પૃહી મહાત્મા જગત માત્રને પૂજવા-માનવા-સત્કાર-સન્માન કરવા યોગ્ય થાય તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. તેવા મહાત્મા જ ઉત્તમ પુરુષોની ગણત્રીમાં ગણાવા યોગ્ય છે અને તેઓ જ ખરેખર ઉત્તમ કુળના અલંકાર-રૂપ છે. તેમને અમારો ત્રિકાળ નમસ્કાર હો ! તેવા નિઃસ્પૃહી મહાત્મા અમારું સદા ય રક્ષણ કરો ! અને અમને પણ એવી જ ઉત્તમ મતિ જાગૃત થાઓ ! એવા મહાપુરુષના અંતરંગસુખની સ્પર્ધા કરે તેવું દુનિયામાં કોઈ પણ સુખ જણાતું નથી. ૬

જો કે પરમ નિઃસ્પૃહી મહાત્માની પાસે બાહ્ય સુખસામગ્રી કશી ન હોય અથવા નજીવી હોય તો પણ તેમનું અંતરંગ સુખ કોઈથી માપી ન શકાય તેવું અગાધ હોય છે. નિઃસ્પૃહી મહાત્માને શયન કરવા ભૂમિતળ હોય, લોગી પુદ્ગલાનંદીની પેઠે પુષ્પશય્યા અથવા પલંગ પ્રમુખ પ્રકૃષ્ટ સુખસામગ્રી ન

હોય; નિઃસ્પૃહી મુનિજનને માધુકરી વૃત્તિથી ભિક્ષા માગતાં જે નિર્દોષ-નિર્જીવ લોજન સહેજે મળી આવે તે નિરામય સંયમ-નિર્વાહાર્થે સમભાવથી આરોગી લેવાનું હોય, લોગી લોકની પેઠે ભાતભાતનાં પકવાન્ન પ્રમુખ આરંભ-સમારંભવડે તૈયાર કરી કરાવી ઉપયોગમાં લેવાનાં ન હોય; નિઃસ્પૃહીને શીત પ્રમુખથી સંયમમાર્ગમાં થતો વ્યાઘાત અટકાવવા અને સ્વસમાધિ ટકાવી રાખવા જરૂરજોગાં જીર્ણુ પ્રાય વસ્ત્ર ઉપકરણ કેવળ નિર્વાહ પૂરતાં વાપરવાના હોય, લોગી લોકોની માફક ભાતભાતનાં મનગમતાં લલકાદાર વસ્ત્રાદિકનો પ્રમાણુ રહિત ભોગ ઉપભોગ કરવાનો ન હોય; તેમ જ તેવા નિઃસંગી પુરુષને વિશાળ વન પ્રમુખ નિર્જન સ્થળમાં નિવાસ કરવાનો હોય, પરંતુ લોગી જનોની પેઠે પોતાના માટે તૈયાર થયેલું ભારે ઠાઠમાઠવાળું મનગમતું મુકામ રહેવાને ન હોય; કેમ કે લોગી જનોની પેરે સુખશય્યા, લોજન, વસ્ત્ર અને વાસગૃહાદિકની નિઃસ્પૃહી મહાત્માને જરૂર જ શી ? તેમને તો સ્વ-સંયમના નિર્વાહ પૂરતી જ જરૂર છે. તે પણ કોઈ જીવને લગારે વ્યથા કર્યા વગર, સહેજે, નિર્દોષ, શાસ્ત્રનીતિથી મળી આવે તો જ. કોઈ જીવને વ્યથા થાય તેમ અથવા સંયમમાર્ગની વિરાધી, જરૂરજોગી વસ્તુને પણ નિઃસ્પૃહી મહાત્માઓ ગ્રહણ કરતા નથી. તેઓ તો સ્વદેહ ઉપર પણ મમત્વ ધારતા નથી, કેવળ સંયમ અર્થે જ દેહનું પાલન કરે છે, તો પછી લોગી જનોની પેરે આરંભસમારંભજન્ય સુખસામગ્રીનો તેઓ ઉપયોગ કરે જ કેમ ? ન જ કરે. મતલબ કે તેમની પાસે બાહ્ય સુખ-સામગ્રી કશી જણાતી નથી તો પણ તેમનું અંતરંગ સુખ એટલું બધું અથાગ હોય છે કે તેનું માપ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી સિવાય

ખીન્ન કરી શકતા નથી. મતલબ કે નિઃસ્પૃહી મહાત્માનું અંતરંગ સુખ નિઃસ્પૃહી કે સર્વજ્ઞ ભગવાન જ યથાર્થ બાજી છે. સાક્ષાત્ અનુભવ વગર તે યથાર્થ બાજી શકાય તેવું નથી. તેમજ પરસ્પૃહા માત્રનો ત્યાગ કરી નિઃસ્પૃહતાનું સેવન કર્યા સિવાય તેવો સાક્ષાત્ અનુભવ થઈ શકવાનો પણ નથી. તેથી જ પરસ્પૃહાનો પરિહાર કરી નિઃસ્પૃહતા આદરવાની અતિ આવશ્યકતા સહેજે સિદ્ધ થાય છે. નિઃસ્પૃહતાવડે જ આત્માનું કલ્યાણ સધાય છે. તે વગર તો જીવને ચાર ગતિરૂપ સંસારચક્રમાં આમતેમ અથડાવું જ પડે છે. આમ છતાં દુનિયાભરમાં પ્રાયઃ સમસ્ત પ્રાણીઓ પરસ્પૃહાનું જ સેવન કરતા જણાય છે; નિઃસ્પૃહતાનું સેવન કરનારા તો કોઈક વિરલા મહાત્માઓ જ દેખાય છે. સહુને સુખ પ્રિય છે અને અમુક અપવાદરૂપ યોગીજનોને તો આખી આલમ પરસ્પૃહાના જ માર્ગે પળાય છે તો સાચો માર્ગ કયો છે? અને સાચું સુખ શેમાં રહેલું છે? તેનો શાસ્ત્રકાર છેવટે સંક્ષેપમાં જ ખુલાસો કરે છે.—૭

જો કે જીવ માત્રને સુખ પ્રિય છે અને સુખને માટે જ પ્રયત્ન કરે છે તો પણ જ્યાં સુધી અજ્ઞાનવશ જીવ સુખનું ખરૂં સ્વરૂપ બાજીતો નથી તેમજ બાજીવાને માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરતો નથી ત્યાં સુધી મોહ-અજ્ઞાનવશ સુખની બ્રાન્તિથી તે દુઃખના જ માર્ગે વહે છે અને પરિણામે દુઃખને જ પામે છે. જેમને સત્ય-સ્વાભાવિક સુખનું તેમજ તેવું સુખ પ્રાપ્ત કરવા સત્સાધનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સદ્ગુરુકૃપાથી સમભર્યું છે તે અજ્ઞાન જનોની પેરે, સુખની બ્રાન્તિથી દુઃખપ્રાપ્તિ થાય તેવા અવળે માર્ગે પ્રયાણ કરતો નથી. સમસ્ત સુખ પોતાના જ

આત્મ-ઘટમાં વિઘ્નમાન છતાં અજ્ઞાનવશ મુગ્ધ જનો કસ્તૂરીઆ મૃગની માફક સુખ મેળવવા માટે બ્રાન્તિથી દશે દિશામાં બહાર ભટકયા કરે છે. ખુશબોથી ભરેલી કસ્તૂરી પોતાના કુંડામાં જ છતાં તે ખુશબો લેવા માટે મુગ્ધ મૃગ અજ્ઞાન-વશ અરહોપરહો દશે દિશામાં અથડાયા કરે છે, તેવી જ રીતે અજ્ઞાની જનો સત્ય-સ્વાભાવિક સુખ પોતાનામાં જ વિઘ્નમાન છતાં સુખબ્રાન્તિથી બહાર અથડાય છે. જ્ઞાનીને તેમ અથડાવું પડતું નથી. તે તો સદ્ગુરુકૃપાથી સમજે છે કે સંપૂર્ણ સુખ પોતાના આત્મામાં જ સમાયેલું છે. ફક્ત સુખ પ્રાપ્ત કરવાને સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાને પ્રરૂપેલાં સત્સાધનો જ નિશ્ચિત શ્રદ્ધાચુક્ત સેવવાની જરૂર છે. પોતાના પુરુષાર્થથી જેમ દોરીબળે કૂવા ઉપર ઉભેલો માણસ કૂવામાંથી જળ ખેંચી બહાર કાઢી શકે છે તેમ પ્રમાદ રહિત સત્સાધન સેવવાથી આત્મપ્રદેશમાં જ ભરેલું અખૂટ અનંત સુખ પોતે જરૂર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેવું સત્ય-સ્વાભાવિક અનંત સુખ પૂર્વે અનેક મહાત્માઓએ સ્વ-પુરુષાર્થયોગે સર્વજ્ઞદેશિત સમ્યગ્ દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર પ્રમુખ સત્સાધન યથાવિધ સેવી આત્મામાંથી જ પ્રગટ કરેલું છે. તેવી જ રીતે વર્તમાન કાળે પણ આત્માથી મુમુક્ષુઓ સ્વપુરુષાર્થવડે સર્વજ્ઞપ્રણીત સત્સાધનને આરાધી સર્વ અભિષ્ટ સુખ મેળવી શકે છે અને આગામી કાળે પણ મેળવી શકશે. પરંતુ જે અજ્ઞાની જીવો અનાદિ કુવાસનાયોગે આપમતિલા બની, આત્મવચનને ઉલ્લંઘી સુખની બ્રાન્તિથી અવળે રસ્તે વહે છે તે અવશ્ય સત્ય-સ્વાભાવિક સુખથી બેનશીબ જ રહી પરિણામે બહુ જ દુઃખી થાય છે. જે રજત(રૂપા)ની બ્રાન્તિથી શુક્તિ (છીપ)

લેવાને દોડે છે તે શું રજત મેળવી શકે છે ? નહિં જ. તેમ સર્વજ્ઞ વીતરાગના એકાંત હિતકારી વચનને વિરાધીને જે જીવે મોહ-અજ્ઞાનવશ સુખ જ્ઞાન્તિથી દુઃખના રસ્તે ગમન કરે છે તે શું સુખી થાય ? ન થાય-દુઃખી જ થાય. વળી સર્વજ્ઞ-દેશિત સત્સાધન સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર પ્રમુખના પશુ યથાવિધિ આરાધનથી જ કલ્યાણ થાય છે. યથાવિધિ એટલે જિજ્ઞાસા અનુસારે કરી પશુ પૌદ્ગલિક કામના વગર નિષ્કામપણે-નિષ્કામવૃત્તિથી સત્સાધન સેવવામાં આવે તે જ નિઃસ્પૃહતા સાચી પ્રશંસાપાત્ર છે. તુચ્છ પૌદ્ગલિક સુખને માટે જ સેવવામાં આવતાં સત્સાધનો તો અદ્ય ક્ષણ આપીને જ વિરમે છે. તે કંઈ આત્મકલ્યાણ સાધી શકતા નથી. કેવળ પૌદ્ગલિક સુખની જ આશા-ઈચ્છાવડે અથવા તે! લોકરંજનને માટે જ ધર્મકરણી કરવી તે તો બોરના બદલામાં ચિંતામણિ રત્ન આપી દેવા જેવું મૂર્ખાઈભરેલું કૃત્ય છે. પરસ્પૃહા રહિત નિઃસ્પૃહપણે સર્વજ્ઞદેશિત ધર્મનું ઉત્કૃષ્ટ આરાધન કરવાથી અક્ષય અવ્યાયાધ અનંત શાશ્વત સુખ મળે છે, તો બીજાં દેવમનુષ્યાદિક સંબંધી પૌદ્ગલિક સુખનું તો કહેવું જ શું ? તે તો ધાન્યની સાથે જ પાકતા પલાલની જેવા પ્રાસંગિક જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા પ્રાસંગિક સુખ તો પલાલની જેમ સહજ સાથે મળતા જ રહે છે. તેવાં તુચ્છ અસાર પૌદ્ગલિક સુખ માટે જ પ્રયત્ન કરવો-ધર્મ સાધન કરવું તે દક્ષ-મુમુક્ષુજનોને માટે કેવળ અસ્થાને છે. રત્નપરીક્ષક અને રત્ન-વ્યાપારી ઝવેરીને બીજો હલકો ધંધો કરવાની જરૂર શી ? લાભાકાંક્ષી વણિકની પેઠે પરિણામે જેમાં અધિક લાભ જણાય તેવો જ લાભદાયી વ્યાપાર દક્ષ-મુમુક્ષુજન આદરે છે. મોક્ષ-

સુખને તિલાંજલી દઈ ચાર ગતિરૂપ સંસારચક્રમાં જન્મ મરણ-
જન્ય અનંત દુઃખને આપનારી પરપૌદ્ગલિક સુખની રૂપરૂપા
સત્સાધન સેવવામાં દક્ષ મુનિજનો શા માટે સેવે ? ન જ સેવે.
નિઃસ્પૃહી મહાત્મા પરસ્પૃહા રહિત બની જેમ સત્સાધનયોગે
સર્વ સમીક્ષિત સુખ સાધી શકે છે તેમ પૌદ્ગલિક રૂપરૂપા
સહિત સાધુ કદાપિ સાધી શકે જ નહિં. જેમ જેમ પરસ્પૃહા
તથા નિઃસ્પૃહતા ગુણનું લક્ષ્યપૂર્વક સેવન કરવામાં આવે છે
તેમ તેમ આત્મામાં સ્થાન કરી રહેલી કષ્ટક કાળની મલિન
વાસનાઓ હઠતી જાય છે, અને અનુક્રમે પ્રબળ પુરુષાર્થયોગે
પવિત્ર રત્નત્રયીના આરાધનથી સંપૂર્ણ વાસના ક્ષય પણ થઈ
શકે છે. વાસનાના ક્ષયથી રાગદ્વેષાદિક અંતરંગ શત્રુઓના
સર્વથા ક્ષય થાય છે અને તેમ થતાં મોક્ષ કરામલકવત્ થાય
છે. આમ સમસ્ત સુખનું ઉપાદાન કારણ નિઃસ્પૃહતા જ
સિદ્ધ થાય છે. તેવી સંપૂર્ણ નિઃસ્પૃહતા તો તદ્દલવમોક્ષગામી-
ને જ સંભવે છે, તો પણ તેવી નિઃસ્પૃહતાને માટે કરેલો-
કરવામાં આવતો પ્રયત્ન કદાપિ નિષ્ફળ જતો જ નથી. અનુક્રમે
તે સંપૂર્ણ નિઃસ્પૃહતાને પ્રગટાવે છે. તેટલા માટે તેવો
શુભ પ્રયત્ન સહુ કોઈ આત્માથી સજ્જનોએ અવશ્ય કર્તવ્ય-
કરવા યોગ્ય છે. અને મનમાં સારી રીતે કોતરી રાખવા
યોગ્ય છે કે પરસ્પૃહા જેવું પરિણામે દુઃખદાયી બીજું કશું
નથી અને નિઃસ્પૃહતા જેવું પરિણામે સુખદાયી કશું નથી,
એવી સદ્બુદ્ધિ આપણ સહુને સદોદિત (સદા જાગૃત) રહે ! ૮.

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૨૭, પૃ. ૨૨૭]

(૧૩) મૌનાષ્ટક.

વિવેચન—નિઃસ્પૃહી મહાત્મા જ મુનિપદને પામે છે તે મુનિભાવને શાસ્ત્રકાર સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે. જે મહાનુભાવને વિશ્વતત્ત્વ વિદિત જ છે એટલે જેણે જાણવા યોગ્ય સર્વ તત્ત્વ-સ્વરૂપ જાણી દીધું છે અને જાણીને આદરવા યોગ્ય આદર્યું છે અને તજવા યોગ્ય તણ દીધું છે; મતલબ કે તત્ત્વજ્ઞાન-યોગે જેને સ્વપરની યથાર્થ વહેંચણુ થયેલી હોવાથી રાજહંસના જળની પેઠે નિરુપયોગી વસ્તુનો જેણે ત્યાગ કરેલો છે અને દૂધ જેવી આત્મ ઉપયોગી વસ્તુનો સ્વીકાર કરેલો છે, તે જ વસ્તુતઃ મુનિ કહેવાય છે. સાધુ, મુનિ, નિર્ઐશ વિગેરે અનેક પર્યાય- (સમાન અર્થસૂચક) વાચક નામો કહ્યાં છે. ખરો સાધક-સાધુ-પુરુષ સર્વ પ્રકારની મૂર્ખા-મમતાથી મુક્ત જ હોય છે, તેથી તે કોઈ પણ જાતની ઉપાધિથી અળગો જ રહે છે. સર્વ પ્રકારની ઉપાધિથી નિરાળા રહેવાથી જ નિર્ઐશ-મુનિજનો નિરુપાધિક આત્મરમણતારૂપ સ્વાભાવિક સુખને અનુભવી શકે છે. તે જ ખરા આત્મજ્ઞાની સાધુ-પુરુષો ગણાય છે. તે વગર તેુ કેવળ દ્રવ્યલિંગી જ કહેવાય છે. જ્યારે ઘંચના ઘોલના ન્યાયે સહેજે જ અથવા કોઈક સદ્ગુરુ મહાશયના સદ્-બોધવડે આત્મામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે ત્યારે અનાદિ અજ્ઞાનજનિત મિથ્યાત્વ (વિપરીત શ્રદ્ધા યા મિથ્યા વાસના) દૂર ખસી જઈ આત્મામાં તત્ત્વશ્રદ્ધા પ્રગટે છે અને અનુક્રમે આત્મરમણતારૂપ તેનું ઉત્તમ રૂપ બેસે છે. સમ્યગ્-દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ નિર્ભળ રત્નત્રયીવડે નિરુપમ-નિર્દ્વંદ્વ મોક્ષસુખ સાધવો સદા ય સાવધાન રહેનાર મહાત્મા જ

ભાવસાધુ કહેવાય છે. તેવો અપ્રમત્તભાવ જ નિશ્ચય સમક્તિ-રૂપ હોવાથી અપ્રમત્ત મુનિરાજમાં તે સદોદિત રહે છે. ૧

ઉક્ત વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા છતાં શાસ્ત્રકાર જ કહે છે. જ્ઞાનસ્વભાવને ધારણ કરનારો આત્મા મોહના ત્યાગથી સ્વસત્તાગત રહેલા અનંત વિશુદ્ધ ગુણકદંબક(સમૂહ)ને જે જ્ઞાનવીર્યવડે બાણી-બોધ-અનુભવી શકે છે તે જ સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્ચારિત્રરૂપ મુનિની રત્ન-ત્રયીની અલેદતા-એકતા કહેલી છે. મતલબ કે સમ્યગ્જ્ઞાન-યોગે મુનિને સ્વસ્વરૂપનો સારી રીતે ભાસ થાય છે, સમ્યગ્-શ્રદ્ધાનયોગે સ્વસ્વરૂપનો સારી રીતે નિરધાર થાય છે અને સમ્યગ્ચારિત્રબળે સ્વસ્વરૂપમાં રમણતા તથા પરપૌદ્ગલિક ભાવથી વિરમવાનું બને છે, એવી રીતે સમ્યગ્ રત્નત્રયીની સમકાલીન સહાયથી મુનિની અલેદ પરિણતિ થાય છે. ૨.

શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમાં જ રમણતાવડે મુનિના ચારિત્રની સફળતા છે, શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના યથાર્થ ભાસનવડે મુનિના જ્ઞાનની સાર્થકતા છે અને શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના યથાર્થ નિરધારવડે મુનિના દર્શન ગુણની સાર્થકતા છે. એવી રીતે શુદ્ધ જ્ઞાન-નયના વિચારથી જેમ મુનિના ચારિત્રાદિકની સફળતા જણાવી તેમ ક્રિયાનયે પણ અશુદ્ધ ક્રિયાના પરિહારપૂર્વક શુદ્ધ અવિકારી-આત્મહિતકારી ક્રિયાના લાભથી ઉક્ત રત્નત્રયીની સફળતા જ સમજવી. તે એવી રીતે કે શુદ્ધ ચારિત્ર પરિણામથી અનાદિ અવિરતિ પરિણામની નિવૃત્તિ થાય છે, અને ઉજ્જવળ અહિંસક પરિણામ પ્રગટ થાય છે. અથવા ક્ષાયોપશમિક (અભ્યાસિક) સામાયિકાદિક અથવા યમનિયમાદિકના આસે-

વનથી અનુક્રમે વિશુદ્ધ-ક્ષાયિક-યથાખ્યાત ચારિત્ર તેમ જ પરમ અહિંસક સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે. નિર્મળ તત્ત્વ-જ્ઞાનના પરિચયથી અનાદિ અજ્ઞાન-અવિદ્યાનો નાશ થાય છે અને સદ્વિવેક જાગે છે. તેમ જ નિર્મળ શ્રદ્ધાનયોગે અનાદિ અતત્ત્વશ્રદ્ધારૂપ મિથ્યાત્વનું સમૂળયું મથન થાય છે અને પરમ તત્ત્વરુચિ પ્રગટે છે. આમ અશુદ્ધ-મલિન ક્રિયાના ત્યાગ-પૂર્વક યથોત્તર શુદ્ધ નિર્મળ કરુણીદ્વારા આત્મલાલ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી ઉભય નય વિચારે મુનિના ચારિત્રાદિકની સફળતા—સાર્થકતા જ રહેલી છે. તે જ વાતનું દૃષ્ટાંતવડે શાસ્ત્રકાર પોતે જ સમર્થન કરી બતાવે છે. ૩

જો મણિરત્નને જાણ્યા દેખ્યા છતાં તદ્દ્વશ્યુ યોગ્ય ક્રિયા કરવામાં ન આવે તેમ જ વિષ જવરાદિક રોગનિવારણ પ્રમુખ તેનો યથાયોગ્ય લાલ લેવામાં ન આવે તો આ ‘સાચું મણિરત્ન છે’ એવું જ્ઞાન તેમ જ તેમાં ‘આવા આવા વિકાર દૂર કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે’ એવી શ્રદ્ધા કેવળ કથની માત્ર છે. મતલબ કે તેવું જ્ઞાન અને તેવી શ્રદ્ધા વાસ્તવિક નથી પરંતુ ફક્ત તે જ્ઞાન અને તે શ્રદ્ધા નામ માત્ર જ છે. ઉક્ત દૃષ્ટાંત દેવાનું તાત્પર્ય શાસ્ત્રકાર પોતે જ સમજાવે છે. ૪.

ઉપર જણાવ્યું તેમ જો જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાથી શુદ્ધ આત્મ-ભાસન અને તત્ત્વરુચિપૂર્વક તેમાં રમણતારૂપ પરમાર્થ દ્રશ્ય થાય નહિ અથવા અનાદિ કાળથી જડ ઘાલીને રહેલા અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ અને કષાય પ્રમુખ દુષ્ટ દોષોનું નિવર્તન થાય નહિ તો જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા શા કામના ? સાચા-પરમાર્થયુક્ત જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાનથી કાર્ય કારણના નિયમ મુજબ શુદ્ધ આત્મ-

તત્ત્વનું ભાસન, રોચન અને રમણરૂપ ઉત્તમ ફળ તેમજ તેને બાધાકારી મિથ્યાત્વ કષાય પ્રમુખ દોષોનું નિવર્તન રૂપ ઉત્તમ ફળ થવું જ જોઈએ. તેવા ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ કરી આપવી એ જ સત્ય જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાનું કાર્ય છે. પરમાર્થ સામે દૃષ્ટિ રાખી પુરુષાર્થને ફેરવનારને સત્ય જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાનયોગે ઉક્ત સ્થિતિ પરિપાક થયે ઉત્તમ ફળ અવશ્ય મળે છે જ. પવિત્ર રત્નત્રયીના ધારક મુનિ જનો સંસારની માયાને કેવી લેખે છે તે દૃષ્ટાંત દઈને શાસ્ત્રકાર સમજાવે છે. ૫

જેમ કોઈ શરીરમાં વિકાર પેદા થવાથી સોજા થઈ જાય છે ત્યારે જો કે તે શરીરે પુષ્ટ જણાય છે, તો પણ તે કૃત્રિમ પુષ્ટિ વિકારજનિત હોવાથી કેવળ દુઃખદાયી જ છે. તેનાથી કિંચિત્ માત્ર સુખ-ચેન પડતું જ નથી, કિંતુ અથાગ દુઃખ-પીડા જ પેદા થાય છે. ચાવત્ તેથી જીવ મરણાંત કષ્ટ પામે છે. આમ હોવાથી સોજા થવાથી તેવું મહાકષ્ટ ભોગવનાર પોતાના શરીરમાં થયેલી કૃત્રિમ પુષ્ટિથી કંઈ કુલાઈ જતો નથી, પરંતુ તેથી થતા દુઃખથી કંટાળી જઈ તેવી કૃત્રિમ પુષ્ટિ કરતાં સ્વાભાવિક કૃશતા જ પસંદ કરે છે તેમ રાગદ્વેષાદિક વિકાર-જનિત સંસારનું સ્વરૂપ પણ વિષમ જ છે તેથી જીવને જન્મ, જરા અને મરણ, આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિજન્ય અનંત દુઃખદાવાનળમાં નિરંતર પચાવું પડે છે. કોષાદિક કષાયતાપથી જીવ સદા ય સંતપ્ત રહ્યા કરે છે-તેને અંશમાત્ર સાચી શાંતિ-સમાધિ પ્રાપ્ત થતી જ નથી. કિંપાક ફળના ભક્ષણની જેમ અથવા ખરજ ખણવાથી થતી શક્તિની જેમ અથવા તૃષાપીડિતને દેખાતી મૃગતૃણાની જેમ જો કદાચ ભક્ષણમાત્ર કિંચિત્ કલ્પિત સુખનું ભાન થાય છે તો પણ તરત

જ તેનું લયંકર પરિણામ દેખીને તે દુઃખદરિયામાં મગ્ન બની બાય છે. અથવા જેમ વધસ્થાને લઈ જવામાં આવનારને સારાં વસ્ત્ર અલંકાર પહેરાવવામાં આવે છે તે તેને કંઈ સુખદાયી થતાં નથી, કેમ કે તે જાણે છે કે હું યમના મુખમાં જ રહેલો છું તો હવે મારે વસ્ત્રાલંકારથી તથા મિષ્ટાન્ન ભોજન પ્રમુખથી શું ? તેમાં જેમ તેને જરા પણ રતિ-પ્રીતિ થતી નથી તેમ રાગદ્વેષવિકારજન્ય સંસારનું સ્વરૂપ જેને યથાતથ્ય સમજાયું છે તેને પણ તેમાં લગારે રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી; પરંતુ તે લવનાટકને મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી જોવાના અભ્યાસથી વૈરાગ્યવૃત્તિને જ વધારે છે, અને સહજ સંતોષવૃત્તિથી પવિત્ર રત્નત્રયીનું યથાવિધિ આરાધન કરી અનુપમ સુખસમાધિને સંપ્રાપ્ત થાય છે. અપ્રમત્ત મુનિરાજને એવી ઉદાસીન દશા સદાય બની રહે છે. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુમિરૂપ અષ્ટ પ્રવચનમાતાનું તે અહોનિશ સાવધાનપણે પાલન કરે છે. તેમાં પણ મુખ્યપણે—ઉત્સર્ગ માર્ગે મન, વચન અને કાયાને જોપવી રાખવામાં જ સાર સમજે છે એમ વિચારીને કે—

“આતમજ્ઞાને મન ધરે, વચન કાય રતિ છાડી;
તો પ્રગટે શુભ વાસના, ગુણ અનુભવની જોડી.

દેહ વચન મન ચપળતા, જનકે સંગ નિમિત્ત;
જન સંગી હોવે નહિ, તાતે મુનિ જગ મિત્ત.

વાસ નગર વનકે વિષે, માને દુવિધ અભુક્ક;
આતમદર્શીકું વસતિ, કેવળ આતમ શુદ્ધ.”

અપવાદ માર્ગે સ્વસંયમજીવનના નિર્વાહાર્થે ઇર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ પ્રમુખ પાંચ સમિતિનું યથાવિધિ સેવન કરે છે.

તેવી રીતે શાસ્ત્રાજ્ઞાને માન્ય કરી જે મુનિજનો ચારિત્ર ધર્મનું પાલન કરે છે તેમનું મૌન જ પ્રશંસાપાત્ર છે તે વાત શાસ્ત્રકાર પોતે જ સુક્તિપૂર્વક સમજાવે છે. ૬

વચનનો ઉચ્ચાર નહીં કરવારૂપ મૌનવૃત્તિ પાળવી તે કંઈ દુષ્કર નથી, તે તો એકેદ્રિય જીવોને પણ સુલુભ છે. તેમને સમૂળગી વાચા જ નથી તો પછી વચન ઉચ્ચાર કરે જ શી રીતે? તેવી રીતે શક્તિ-સાધનના અભાવે વચન ઉચ્ચાર ન કરવો અથવા કપટવૃત્તિથી કેવળ પોતાનો કૃત્રિમ સ્વાર્થ સાધવાને માટે વચન ઉચ્ચાર નહિં કરતાં મૌન જ રહેવું તેમાં વિશેષ લાભ છે. બગલાં વિગેરે પામર નિર્દય પ્રાણીવર્ગમાં તેવી મૌન-વૃત્તિ વિશેષે જણાય છે. તેમાં તો આશયની મલિનતાથી અધિકાધિક અહિત જ સંપન્ને છે તેથી તેવી કૃત્રિમ મૌનવૃત્તિ લેશમાત્ર પ્રશંસવા યોગ્ય નથી, પરંતુ ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર તે જ મૌનવૃત્તિ કહી છે કે જેમાં અશુભ એવા પાપકાર્યોથી પોતાના મન, વચન અને કાયાનો સારી રીતે નિગ્રહ (નિરોધ) કરી તેમને શુભ કાર્યોમાં જ યોજવામાં આવે અથવા ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ તેનો સંપૂર્ણ નિગ્રહ કરી પરમાત્મ-સ્વરૂપમાં જ લીન કરી દેવામાં આવે. એથી શ્રેષ્ઠ મૌન કશું જણાયું નથી. એવા ઉત્તમ મૌનવડે જ મુનિપદ સાર્થક છે. ૭

તાત્ત્વિક મુનિ-મહાત્માનું જ વિશિષ્ટપણું શાસ્ત્રકાર બતાવે છે. જેની સઘળી સંયમકરણી સમજપૂર્વક કરવામાં આવતી હોવાથી જ્યોતિમય હીપક જેવી છે, જે એકલા હોય કે સાધુ સમુદાયમાં હોય, ગામમાં નગરમાં કે વનમાં હોય, ગમે ત્યાં

અને ગમે તે વખતે જે સમસ્વભાવી છે એટલે જેના મન, વચન અને કાયામાં સદૈવ સ્થિરતા વ્યાપી રહેલી છે. ગમે તેવા અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ કે પરિસહ પ્રસંગે પણ જે પોતાની સ્થિતિસ્થાપકતા (ચિત્તસમાધિ) ગુમાવતા નથી, નિંદક અને પૂજક જેમને તુલ્ય છે, માન અને અપમાન, કનક અને પાષાણ તેમ જ તૃણ અને મણિ નિઃસ્પૃહપણાથી જે સરખાં ગણે છે, જે સમસ્ત જગજંતુઓને આત્મ સમાન લેખે છે, રાજા અને રંક બંનેનું હિત ધૃષ્ટી તેમને ઉચિત હિતશિક્ષા કેવળ પરમાર્થભાવે આપે છે એવા જ્ઞાની યોગી મહાત્મા તેમની ઉત્તમ રહેણીકહેણીથી સર્વત્ર પૂજાય-અર્ચાય છે, તેમ છતાં તેઓ સ્વસ્વરૂપથી રચુત થતા જ નથી પણ સ્વસ્વરૂપરમણી જ બની રહે છે તેવા મુનિમહાત્માનું જ મૌન-મુનિપણું સર્વાત્મ છે. તે જ વિશ્વોપકારક હોવાથી આપણને તેનું જ શરણ હો! ૮

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૨૭, પૃ. ૩૨૬]

(૧૪) વિદ્યાષ્ટક.

વિવેચન—અનંતર અષ્ટકમાં ઉપદિષ્ટ મુનિત્વ યથાર્થ વિદ્યાતત્ત્વોપયોગી બુદ્ધિવાળા વિરક્ત પુરુષોને જ સંપન્ને છે તેથી શાસ્ત્રકાર વિદ્યાષ્ટકનું નિરૂપણ કરે છે. દેહાદિક પુદ્ગલો પાણીના પરપોટાની પેઠે અથવા વીજબીના ઝમકારાની પેઠે જોતજોતાંમાં નાશ પામી જનારા-ક્ષણભંગુર છે, પરમ દુર્ગંધનિક એવા મળમૂત્રાદિક અશુચિ પદાર્થોથી ભરેલા છે અને ગમે તેટલા સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી મંડિત કર્યા છતાં તેમજ ભાત-

ભાતનાં ભોજનાદિકથી પોખ્યા છતાં કદાપિ પોતાના થયા, થતા કે થવાના નથી. તે જ દેહાદિક પુદ્ગલોને અનાદિ મોહ-અજ્ઞાનવશવર્તીપણાથી કાયમ ટકી રહેનારા-કદાપિ વિષ્ણુસી નહિં જનારા અથવા શાશ્વત માનવા, જાણે ઉત્તમ સુગંધી પદાર્થોથી પૂરેલા-પવિત્ર હોય એવા લેખવવા, તેમ જ આ શરીર મારું જ છે અથવા આ શરીર એ જ હું છું, શરીર પુષ્ટ થયે હું પુષ્ટ થાઉં છું અને શરીર ક્ષીણ થયે હું ક્ષીણ થાઉં છું એવી દેહાદિક ઉપર મમતા રાખી હરેક રીતે તેનું પોષણ કરવામાં જ સ્વબુદ્ધિની સાર્થકતા લેખવવી તેને અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિરૂપ અવિદ્યા કહી છે. શાસ્ત્રકારોએ દેહાદિક જડ પદાર્થોનું જે અનિત્ય, અશુચિ અને અનાત્મિક સ્વરૂપ જાણાવેલું છે તે તેવું જ માનવું અને તેથી વિરક્ત બની, વૈરાગ્યવડે સાર તત્ત્વ ખેંચી લેવા સ્વબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો તેને શાસ્ત્રકારે સદ્બુદ્ધિ કહી છે. આ દેહાદિક જડ પદાર્થોમાંથી શી સાર વસ્તુ ખેંચી શકાય ? અર્થાત્ સદ્બુદ્ધિયોગે તેનો કેવો ઉપયોગ કરી શકાય ? તેનું સંક્ષેપથી અન્યત્ર નિરૂપણ આવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. “ તત્ત્વાતત્ત્વ-સારાસાર-હિતાહિતનો વિચાર કરી લેવો તે બુદ્ધિ પામ્યાનું ક્ષણ છે, ઉત્તમ વ્રત-નિયમ આદરી આત્મદમન કરવું એ આ દુર્લભ માનવદેહ પામ્યાનું ક્ષણ છે, પાત્ર-સુપાત્રનું પોષણ કરવું તે પુણ્યપનોત્તી લક્ષ્મી પામ્યાનું ક્ષણ છે અને અન્ય જનોને રુચે એવું હિતકારી મિષ્ટ વચન વહવું એ વાચા પામ્યાનું ઉત્તમ ક્ષણ છે એમ સમજવું.”

મતલબ કે વસ્તુને વસ્તુગતે જાણી-નિરધારી તેમાંથી સાર-

તત્ત્વ આદરી લેવું અને અસાર તત્ત્વ તણ દેવું, એ જ સદ્-વિધાનું સાચું લક્ષણ અને સદ્વિધાનું સાર્થકપણું સમજવું. ૧

જે પરમાર્થ સમજીને જ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરે છે તેનો પરાભવ કરવા મોહ પણ સમર્થ થઈ શકતો નથી એમ શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. જે મહાનુભાવ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય અને ઉપયોગરૂપ લક્ષણવડે લક્ષિત આત્માને નિત્ય-અવિનાશી માને છે અને શરીરપ્રમુખ પરસાંયોગિક પદાર્થોને અનિત્ય લેખે છે તેનો પરાભવ મોહ પણ કરી શકતો નથી. જેમ જાતિવંત રત્નની જ્યોતિ રત્નથી ન્યારી રહેતી જ નથી તેમ જ્ઞાનાદિક ગુણો આત્માથી ન્યારા રહેતા જ નથી પણ આત્મામાં જ સદા કાયમ રહે છે. જેમ ખાણમાંનાં હીરા ધૂળથી ઢંકાયેલા હોય છે-માટીથી ખરડાયેલાં હોય છે તેથી તેને શુદ્ધ કરવાની તો જરૂર પડે છે પરંતુ જ્યારે તેમની ધૂલીજન્ય સઘળી મલિનતા જતી રહે છે ત્યારે સત્તાગત રહેલી સ્વાભાવિક જ્યોતિ પ્રકાશી નીકળે છે, તેમ આત્મામાં સત્તાગત રહેલા અનંત જ્ઞાનાદિક ગુણો વિવિધ કર્મના આવરણવડે ઢંકાયેલા હોવાથી પરમ-નિપુણ જ્ઞાની પુરુષોએ જતાવેલા ઉપાયોનું જ્યારે યથાવિધ સેવન કરવામાં આવે છે ત્યારે સત્તાગત રહેલા આત્માના સમસ્ત ગુણો સારી રીતે પ્રકાશી નીકળે છે. સદુપાયના સેવન-વડે પૂર્વે પણ અનેક મહાશયોએ આત્મામાં સત્તાગત રહેલી સકળ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. તેમ અત્યારે અને હવે પછી પણ જે કોઈ લબ્ય જનો તેવા જ પવિત્ર લક્ષ્યથી સદુપાયનું સેવન કરે તે પણ તેવી જ રીતે પોતામાં જ કર્માવરણથી ઢંકાઈ રહેલા સકળ સદ્ગુણોને પ્રગટ કરી શકે છે. અનાદિ

અજ્ઞાનયોગે જીવ જ્યાંસુધી શરીરાદિક ક્ષણવિનાશી પદાર્થો ઉપરની મૂર્છા-મમતા તજતો નથી ત્યાંસુધી પૂર્વોક્ત સદુપાય તેને હાથ આવતો નથી; તેથી તે બાપડો અજ્ઞાની જીવ વારંવાર મોહ-વડે અનેક પ્રકારની વિડંબના પામ્યા જ કરે છે. જેના ઘટમાં સદ્ભાગ્ય યોગે સહજ કે કોઈ સદ્ગુરુના અનુગ્રહથી વિવેકદીપક પ્રગટયો છે, જેથી પોતે પોતાની અનાદિ બૂલને સમજી સુધારવા શક્તિવાન થયો છે તેનાથી મોહ જ પોતે ડરતો રહે છે. ૨

સદ્વિવેકવંત પરવસ્તુમાં મૂંઝાતો જ નથી. સદ્વિવેકવડે જેની બુદ્ધિ પુષ્ટ, નિર્મળ અને અસ્ખલિત છે તે ઈંદ્રની સાહ્યબીને તેમ જ ચક્રવર્તી અને વિદ્યાધરાદિકની ઋદ્ધિને સમુદ્રમાં ઊંડતા કદલોલની પેઠે ચંચળ-જોતજોતામાં વિચુક્રત થઈ જનારી જાણે છે અને લક્ષ્મીનું એવું ચંચળપણું જાણીને તેના ઉપર મૂર્છા-મમતા નહિ રાખતાં તેનો વગર વિલાંબે સદુપયોગ કરી લે છે. આયુષ્યને પવનની જેમ જલદી પસાર થઈ જતું જાણીને જેમ તેની સફળતા થાય તેમ પ્રમાદ રહિત પ્રવર્તન કરે છે. અંજળીમાં રહેલા જળની જેમ આયુષ્ય જોતજોતામાં પૂરું થઈ જાય છે એમ સમજી આત્મસાધન કરી લેવામાં સુર જનો આગસ કરતા જ નથી. ફક્ત મોહમૂઢ અજ્ઞજનો જ સ્વહિત સાધનની ઉપેક્ષા કરે છે. વિવેકી જનો તેવી ઉપેક્ષા કરતા જ નથી, કેમ કે તેઓ તો ઉત્તમ એવા માનવદેહનો કિંમત સમજે છે. જે મૂઢજનો સ્વદેહનું દમન કરી લેવાને બદલે મોહવડે તેનું જ પોષણ કરવા અનેક પ્રકારના પાપારંભ સેવે છે તેમને પણ તેવી રીતે પોષણ કરાયેલો દેહ અંતે કંઈ પણ સહાયબૂત થતો નથી. દેહ ઉપર ગમે તેટલી મૂર્છા-મમતા

છતાં કાચી માટીના ઘડાની જેમ અથવા કાચની શીશીની જેમ તેને વિષુસતાં વાર લાગતી જ નથી. તેનું સંરક્ષણ કરવા ગમે તેટલા ઉપાય ચોખ્ખા છતાં ક્ષણવારમાં તેનો ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે મનના મનોરથ મનમાં જ રહી જાય છે, એમ પ્રગટ જોતાં છતાં મૂઠજનો અંધની માફક આગળ કશું દેખી જ શકતા નથી ત્યારે જ્ઞાની વિવેકી જનો તો ઉક્ત દેહનું દમન કરી આત્મસાધન કરી લેવા ચૂકતા નથી. તેઓ પૂર્વપુણ્યયોગે પ્રાપ્ત થયેલી આ માનવદેહાદિક સામગ્રીને શરદના મેઘની જેમ ક્ષણભંગુર લેખે છે. કહ્યું છે કે:—

આતમજ્ઞાને મગન જો, સો સખ પુદ્ગલ ખેલ;
 ઈંદ્રજાળ કરી લેખવે, મીલે ન તહુ મન મેલ.
 જ્ઞાન વિના વ્યવહારકો, કહો બનાવત નાય;
 રતન કહો કોઉ કાચકું, અંત કાચ સો કાચ.
 રાચે સાચે ધ્યાનમે, જાચે વિષય ન કાચ;
 નાચે માચે મુગતિરસ, આતમજ્ઞાની સોચ.

જે મહાનુભાવ આતમજ્ઞાન(અધ્યાત્મ)રસિક હોઈ રાગ દ્વેષ રહિત-સમભાવી છે તે સઘળી સાંસારિક માયાને ઈન્દ્રજાળ તુલ્ય ગણી તેમાં લપટાતો નથી, પરંતુ તેથી ન્યારો જ રહ્યા કરે છે. આતમજ્ઞાન (અધ્યાત્મલક્ષ) વગર અજ્ઞાનતાભરેલી ગમે તેટલી બાહ્ય કરણી કરવામાં આવે તેથી આતમકલ્યાણ સાધી શકાય નહિ. ત્યારે તે જ કરણી જો અંતરલક્ષ (ઉપ-યોગ) સહિત કરવામાં આવે તો તેથી સહેજે સ્વહિત સધાઈ શકે છે. અંતરલક્ષ વગરની શૂન્ય કરણી કેવળ કાચના કટકા જેવી નિર્માલ્ય છે ત્યારે અંતરલક્ષ સહિત કરાતી કરણી રતનની

જેવી અમૂલ્ય છે. એમ સમજીને જ અધ્યાત્મરસિક જનો વિષય-કષાયાદિકને વશ કરવા(જીતવા)રૂપ અંતરંગ ક્રિયા સાધે છે. મતલબ ગમે તે કરણી કરતાં તેમનું મૂળ લક્ષ આત્માના અનાદિ દોષો ટાળવા અને સત્તાગત સદ્ગુણો પ્રગટ કરવા તરફ જ રહેલું હોય છે, તેથી જ તેમની સઘળી ક્રિયા સફળ ગણાય છે. તેઓ કદાપિ કેવળ લોકરંજનાર્થે ગતાનુગતિકપણે વર્તતા નથી. તેમની કરણી અતિ ઉચ્ચ આશયથી શિષ્ટાચાર અનુસારે જ પ્રવર્તે છે. તેથી તેની અનુમોદના કરનાર પણ સુખી થઈ શકે છે. જે ખરા આત્મજ્ઞાની (અધ્યાત્મી) પુરુષ હોય તે અશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતા નથી, પરંતુ તેવા સંકલ્પ-વિકલ્પોને શમાવી દઈ નિર્વિકલ્પ દશાને પામવા માટે સદા શુભ ધ્યાન જ ધ્યાવે છે, પાંચે ઇન્દ્રિયોને મન સહિત કળજે કરવા પ્રયત્નશીલ જ હોય છે, પ્રારબ્ધયોગે પ્રાપ્ત થયેલ સુખદુઃખમાં સમભાવે વર્તે છે. સંતોષવૃત્તિથી નાનાપ્રકારનાં વિષયસુખની અભિલાષા કરતા નથી તેમજ ગમે તેવાં આકરા કષ્ટમાં પણ પોતાની પ્રકૃતિ બગાડતા નથી. મતલબ કે કોઈની અંશ માત્ર દીનતા કરતા નથી, પરંતુ અદીનપણે યથાપ્રાપ્તમાં સંતોષ ધારે છે. તેમની વૃત્તિ(લક્ષ) કેવળ મોક્ષ તરફ જ વળેલ હોય છે. તેથી જેમ જન્મમરણના ફેરા ટળે તેમ નિષ્કામપણે (આ લોક તેમ જ પરલોક સંબંધી પૌદ્ગલિક સુખની સ્પૃહા રાખ્યા વગર) પ્રમાદ રહિત પવિત્ર રત્નત્રયીનું યથાવિધ આરાધન કરવામાં જ અહોનિશ ઉજમાળ રહે છે. એવા તત્ત્વવેદી સુસુક્ષ્મ મહાપુરુષની બલિહારી છે. તેવા અધ્યાત્મરસિકજનોવડે જ આ પૃથ્વી રત્ન-ગર્ભા ગણાય છે. પરંતુ જેઓ તત્ત્વજ્ઞાન રહિત જડમતિ જનો છે તેઓ તો સ્વદેહાદિક જડ પદાર્થોમાં જ મૂંઝાઈ સ્વકર્તવ્ય

કર્મથી વિમુખ રહે છે તેમ જ તેવો તેમનો પડેલો અભ્યાસ લવાંતરમાં પણ તેમને આડો આવે છે, જેથી દેહાદિક ઉપર લાગેલી મૂર્છા ટળી શકતી નથી એમ શાસ્ત્રકાર ખતાવે છે. ૩

જો પ્રાણી ઊંડી આલોચના કરી જોવે તો સમજી શકાય એમ છે કે આ ઔદારિક દેહ, પિતાનાં વીર્ય અને માતાનાં રુધિર-રૂપ અશુચિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ગમે તેવાં સુંદર વસ્ત્ર, વિલેપન તથા પાનભોજન વિગેરે પણ તેના સંસર્ગથી અશુચિમય બની જાય છે. એવા અશુચિથી ભરેલા દેહમાં અજ્ઞાની જીવ મૂંઝાઈ, નહિં કરવાનાં પાપકૃત્યો કર્યા કરે છે. તેની ખાતર અનેક જાતનાં આરંભ સેવીને જાતજાતનાં ભોજન રસાયણ પ્રમુખ તૈયાર કરી-કરાવીને તેનું પોષણ કરે છે, ભાતભાતનાં વસ્ત્ર અલંકાર પ્રમુખથી તેને શણગારે છે, વિવિધ પ્રકારના સ્નાન વિલેપન પ્રમુખથી તેની શુશ્રૂષા કરે છે; પરંતુ તે ક્ષણવારમાં છેદ આપે છે. અનેક પ્રકારનાં રોગથી આક્રુણ અને અશુચિમય મળને જ સ્વતતા આ દેહને જળથી ધોઈ, સાફ કરી પોતે પવિત્ર થાય છે એવો ભારે ભ્રમ મૂઠંજનોને લાગેલો છે. એવા પ્રકારનો પરમાર્થશૂન્ય દ્રવ્યશૌચ તો જળચર જીવો પણ અનેકશઃ કરે છે તેથી કશું આત્મકલ્યાણ સાધી શકાતું નથી. આત્મકલ્યાણ તો ભાવશૌચ-વડે જ સધાય છે એમ શાસ્ત્રકાર સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે. ૪.

રાગદ્વેષરૂપ કષાય-તાપને સમાપ્તી શાન્ત કરી આપનાર શમામૃતથી ભરેલા સમતાકુંડમાં ભાવ-સ્નાન કરી જે મહાતુ-ભાવ પોતાનાં અનેક લવસંચિત અશુભ કર્મમળને ધોઈ નાખે છે તે પરમાર્થથી પવિત્ર થયેલો પુણ્યાત્મા પુનઃ મલિનભાવ

પામતો જ નથી. શાસ્ત્રમાં પોતપોતાના અધિકાર પરત્વે (યોગ્યતા અનુસારે) ધર્મસાધનની મર્યાદા બતાવી છે તેથી જો કે મલિનારંભી (અનેક પ્રકારના પાપારંભમાં રક્ત) ગૃહસ્થને દ્રવ્યસ્નાનની આજ્ઞા(સંમતિ) આપેલી છે પરંતુ તે દેવાધિદેવની પૂજા નિમિત્તે તેમજ અતિથિ-અણુગાર(નિર્ઞંથ મુનિરાજ)ની સેવાભક્તિ નિમિત્તે જ. એટલે કે ગૃહસ્થે ઉક્ત દ્રવ્યશૌચ કરતી વખતે પોતાનો પવિત્ર ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખીને જેમ અન્ય વ્રસ જીવોનો વિનાશ ન થાય તેમ જયણા સાચવવી ખાસ જરૂરની છે. જેમ સ્નાન કરતી વખતે જયણાની જરૂર છે તેમ તદનંતર પ્રભુપૂજામાં પ્રવર્તતાં તે નિમિત્તે વપરાતાં પુષ્પજલાદિકમાં પણ બહુ જ જયણાપૂર્વક વર્તવાની જરૂર છે. ભાવવૃદ્ધિ માટે પ્રભુ અંગે કે પ્રભુ પાસે ઢોકવામાં આવતાં દ્રવ્યો પૈકી કોઈપણ સચેતન દ્રવ્યને, અશક્ય પરિહારને ટાળી કિલામણા ન ઉપજે તેવી અને તેટલા પૂરતી સંભાળ રાખવાની ભવભીરુ ભક્ત ગૃહસ્થની ખાસ ફરજ છે.

ઉક્ત રીતે પ્રભુભક્તિ નિમિત્તે વાપરવામાં આવતાં દ્રવ્યો પણ દ્રવ્યભાવથી શુદ્ધ જોઈએ. એટલે કે તે દ્રવ્ય સરસ, સુંદર, ખુશબોદાર અને તાજાં હોવાં જોઈએ પરંતુ જેવાં તેવાં મલિને તેમજ જીવાકુલ ન હોવી જોઈએ. તેમજ ન્યાયયુક્ત વ્યવસાયવડે પેદા કરેલાં દ્રવ્યથી મેળવેલાં પણ હોવા જોઈએ.

એવી રીતે સ્વસંપત્તિ-સાધન અનુકૂળ સંયોગાનુસાર વિવિધ દ્રવ્યોવડે પ્રભુપૂજા વિરચી ગૃહસ્થે પણ મુખ્ય લક્ષ્ય ભાવશૌચ (ભાવપૂજા) તરફ જ દોસ્વવાનું છે. સાચા દિલથી પ્રભુની સ્તુતિ કરી તે નિષ્કારણબંધુએ જગતના કલ્યાણ અર્થે કરેલી

આજ્ઞાઓનું યથાશક્તિ પાલન કરવા આપણાથી બનતું કરવું જોઈએ. જગતના સર્વ જીવો સાથે વૈર-વિરોધ ટાળી મૈત્રીભાવ રાખવો, સફળગુણીના સફળજીવો દેખી સાંભળી દિલમાં પ્રમુદિત થવું, દિન અનાથજનો ઉપર તેમજ ધંધામાં સીદાતા સાધર્મી જનો ઉપર દ્રવ્યભાવથી કરુણાભાવ રાખવો, તેમ જ દેવગુરુના નિંદક નિષ્ઠુર પરિણામી મહામૂઢમતિ જનો ઉપર મધ્યસ્થ ભાવ રાખવો, તેમનાં તેવાં અકૃત્યોથી તે અવશ્ય દુઃખી થશે જ એમ સમજી કર્મથી કચરાયેલા તે પામર પ્રાણીઓ ઉપર રીસ ન કરવી, તેમજ પાપવૃત્તિમાં આસક્ત એવા તેમની સાથે રાગ પણ ન જોડવો. તેમનાથી ઉદાસીન રહેવું. એવી રીતે ભાવનાચતુષ્ટયનું આલંબન લઈ ગૃહસ્થે પણ ગૃહસ્થ યોગ્ય ધર્માચરણ કરવું અને અનાદિ પાપાહ્યાસનો પરિહાર કરવો-તેમ કરવા બનતો પ્રયત્ન કરવો એ પ્રભુની ભાવપૂજા (ભાવશૌચ) ગૃહસ્થ આશ્રયી સમજવી.

સુનિરાજને તો સમસ્ત પાપવ્યાપારના પરિહારપૂર્વક પાંચ મહાવ્રતોનું યથાવિધિ સેવન કરવું, પાંચે ઈંદ્રિયોનું દમન કરવું, ક્રોધાદિક કષાયોનો જય કરવો અને મન, વચન તથા કાયાને કાબૂમાં રાખવારૂપ સર્વસંયમનું સારી રીતે પાલન કરવું, તેમ જ સફળગુરુની આજ્ઞાનુસાર પ્રવર્તવું, આપમતિથી આજ્ઞાવિરુદ્ધ ન ચાલવું એ જ ભાવપૂજા કહી છે. ક્ષમાદિક દશવિધ યતિધર્મનું યથાવિધિ પાલન કરતા સમતાવંત સાધુઓ છેવટે સકળ કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી પરમ પવિત્ર બને છે. ગમે તેવા પરિસહ-ઉપસર્ગોમાં પણ અડગ રહી અદીનપણે સર્વ સહન કરનારા મહાનુભાવ સુનિજનો મહાવીર પરમાત્માની પેઠે અંતે પોતાના

આત્માને કર્મ-આવરણ રહિત કરી જ્યાં જન્મ, જરા અને મરણ સંબંધી લેશ માત્ર પીડા નથી એવી પરમ પવિત્ર પદવી પામે છે. તેવા પરમપવિત્ર આત્માઓનું અમને સદાય શરણ હજો ! પ્રાતઃસ્મરણીય તેમના નામ પણ પવિત્ર જ છે. તેમના પવિત્ર ચરિત્રનું વારંવાર સ્મરણ કરી અનુકરણ કરનાર ભાવિતાત્મા સ્વનીચેદ્વાસથી કર્મ-કલંકને દૂર કરી પરમાનંદપદને પામી શકે છે. મતલબ કે અંતરશુદ્ધિથી સકળ સિદ્ધિ સંપન્ને છે, તેથી આત્મકલ્યાણ સાધવા ઇચ્છનારે ખાસ લક્ષ રાખવાની જરૂર છે. આત્મજ્ઞાનવડે તેવું લક્ષ થવું સુલભ હોવાથી હરહંમેશ આત્માર્થી જનોએ તેનો પરિચય રાખવો જોઈએ. પ

કેટલાક મુગ્ધજનો કહે છે કે જાણપણા કરતાં અજાણપણામાં જ ફાયદો છે તે તેમની વાત મિથ્યા છે; કારણ કે અજ્ઞાનવડે જ જીવ ગાઢ કર્મોનો બંધ કરે છે અને જ્ઞાનવડે તો કર્મથી મુક્ત થાય છે, એમ શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. હે ભવ્યજનો ! આત્મજ્ઞાનવડે તમે બંધાશો નહિં પરંતુ બંધનથી મુક્ત થઈ શકશો; કેમ કે આત્મજ્ઞાનવડે જ સ્વપરની યથાર્થ ઓળખાણ થઈ શકે છે, જેથી અનુપયોગી પરવસ્તુનો પરિહાર કરીને જીવ આત્મોપયોગી વસ્તુતત્ત્વનો સ્વીકાર કરી લે છે. શાસ્ત્રકારે પોતે જ સમાધિતંત્રમાં કહ્યું છે કે—

‘ કેવળ આત્મબોધ હૈ, પરમારથ શિવપંથ;
તામે જિનકું મગનતા, સોહિ ભાવ નિરગથ. ’

સાચું મોક્ષમાર્ગદર્શક અને સાધક માત્ર આત્મજ્ઞાન જ છે. આત્મજ્ઞાન વગર ખરા મોક્ષમાર્ગની યથાર્થ સૂઝ પડતી નથી તેથી તે માર્ગે તનમનથી વળાતું જ નથી. એ આત્મજ્ઞાનમાં

જે મહાનુભાવ નિમગ્ન થયેલ છે, યાવત્ પરપ્રપંચ(મોહ માયા)થી મુક્ત થયેલ છે તે જ શુદ્ધ સાધુ નિર્ઘંચ છે, આત્મજ્ઞાન વગરના કેવળ શુકપાઠીને શાસ્ત્રકાર ખરા સાધુની ગણનામાં ગણતા જ નથી. આત્મજ્ઞાન વગરના પામર પ્રાણીઓ પગલે પગલે (ક્ષણે ક્ષણે) મોહમાયામાં મૂંઝાઈ નવાં નવાં કર્મથી બંધાય્યા જ કરે છે; તેથી જ પરિણામે દેહ, ગેહ અને ધનાદિક જડ પદાર્થોમાં મિથ્યા મમતા બાંધી બાંધીને ભવોભવમાં ભમીને તેઓ બહુ દુઃખી થયા કરે છે, માટે આત્મજ્ઞાન બંધનકારક નથી પરંતુ આત્મ-અજ્ઞાન જ બંધનકારક છે અને તેથી અજ્ઞાન-અંધકાર દૂર કરવા માટે અહોનિશ આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરી લેવાનો દૃઢ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એમ સહેજે સિદ્ધ થાય છે. વળી વિદ્વાન પુરુષ જે અનુભવરસ ચાખે છે તેનાથી અજ્ઞાની જીવ બેનશીબ જ રહે છે તે શાસ્ત્રકાર હવે બતાવે છે. ૬.

એકક્ષેત્રાવગાહી (એક જ આકાશપ્રદેશમાં આવી મળી રહેલાં) ધર્મ, અધર્મ, જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવમાં સદા ય સ્થિત રહે છે. તેઓ કદાપિ પોતપોતાનો સ્વભાવ તજતા જ નથી એમ તત્ત્વજ્ઞો સારી રીતે સમજે છે. જો કે સાંયોગિક વસ્તુનો વિયોગ તો થાય જ છે તો પણ તે પોતાનો મૂળ સ્વભાવ તજી દઈ પરસ્વભાવ ગ્રહી લેતા નથી એમ સમજી અનુભવ સહિત જોનારા જ્ઞાની પુરુષો અનુપયોગી પરવસ્તુમાં આસક્ત બની સ્વસ્વભાવ(પોતાના મૂળ ધર્મ)ને ભૂલી જતા નથી. ગમે તેવા સંયોગમાં પણ જ્ઞાની પુરુષો પોતાનું મૂળ નિશાન ચૂકતા નથી. તે જ ખરા જ્ઞાની છે. અનાદિ અજ્ઞાનનો નાશ કરી જ્ઞાની પુરુષો કેવો ઉત્તમ લાભ હાંસલ કરી શકે છે એ હવે શાસ્ત્રકાર બતાવે છે. ૭.

અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિરૂપ અનાદિ અજ્ઞાન દૂર કરવા ભાગ્ય-
વશાત્ સત્સાધન-સદ્ગુરુ પ્રમુખની ભોગવાઈ મળી આવી
હોય ત્યારે પ્રમાદાદિક તેર કાઠીયાને દૂર કરી, વિનય બહુમાન-
પૂર્વક શ્રી જિનેશ્વરપ્રણીત શાસ્ત્રનું યથાવિધિ શ્રવણ અને મનન
કરવામાં આવે તો તે જ્ઞાનના પરાક્રમથી અજ્ઞાન અંધકાર સહેજે
દૂર થઈ શકે અને અધિક વીર્યોદ્ધાસવડે શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ સત્ય
માર્ગનું-શુદ્ધ સંયમધર્મનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી જીવનાં
અનાદિ કર્મઆવરણ દૂર થવા પામે અને પરિણામે પોતાના
આત્માનું શુદ્ધ સ્ફટિક સદૃશ (રાગાદિક દોષવર્જિત નિર્વિકાર)
સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ શકે. મહેલની સીડીની પેઠે ગુણસ્થાનક શ્રેણી
ઉપર જીવ પુરુષાર્થયોગે અનુક્રમે જ ચડી શકે છે. ભગ્ય જનોને
સર્વ અનુકૂળ સાધન મળતાં તેવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ આવે છે.
યોગ્યતાવંતને સર્વ પુરુષાર્થ લેખે થાય છે, તેથી તથાપ્રકારની
યોગ્યતા સંપાદન કરવા અનુકૂળ સાધન-સામગ્રી પામીને પ્રમાદ
કરવો ઘટતો નથી. મનની સુદ્રતા અને કઠોરતાદિક દૂર થતાં
તેવી યોગ્યતા પામવી સુલભ થાય છે, સુવિનીતપણાથી સદ્વિદ્યા,
સદ્વિદ્યાવડે સમ્યક્ત્વ અને સમ્યક્ત્વવડે ચારિત્રધર્મની પ્રાપ્તિ
થઈ શકે છે. એવી રીતે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ
રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિવડે પરમાત્મસ્વરૂપ સહેજે પ્રકાશે છે. ૮.

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૨૭, પૃ. ૩૫૮]

(૧૫) વિવેકાષ્ટકમ્

વિવેચન—પ્રથમ વિદ્યા અષ્ટકમાં જણાવ્યું કે સદ્વિદ્યા-રૂપી અંજનશલાકાના સ્પર્શવડે જ્યારે અનાદિ અવિદ્યા કહો કે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે ત્યારે યોગી પુરુષો પોતાના આત્મામાં જ પરમાત્મદશાનો ખરેખર નિરધાર કરે છે—કરી શકે છે. એ અવિદ્યા કહો કે અનાદિ અજ્ઞાન કર્મજનિત છે. તે કર્મનો જ્યાંસુધી આત્માથી વિશ્લેષ (વિયોગ) થવા ન પામે ત્યાં સુધી અનાદિ અજ્ઞાન આત્મામાં જેવું ને તેવું છવાઈ રહે છે. સર્વજ્ઞનિર્દિષ્ટ સદુપાયવડે ઉક્ત કર્મને વિશ્લેષ થઈ શકે છે, અને વિવેક કહો કે ભેદજ્ઞાન એ આત્મા સાથે સદાય સંશ્લિષ્ટ થઈ રહેલા કર્મમળને વિશ્લિષ્ટ એટલે વિયુક્ત કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગવડે જીવ જેનું નિર્માણ કર્યા કરે છે તે કર્મ કહેવાય છે, અર્થાત્ તત્ત્વવિપર્યાસ અથવા અતત્ત્વશ્રદ્ધારૂપ મિથ્યાત્વાદિક સામાન્ય હેતુઓવડે જીવ નાનાવિધ જ્ઞાનાવરણીય પ્રમુખ કર્મ ઉપાજે છે અને તે ઉપાર્જિત કર્મ જીવ સાથે ક્ષીરનીરની પેઠે અથવા અગ્નિને લોહ-ગોલકની પેઠે સદાય એકમેક થઈ રહે છે. તેને હંસની પેઠે જે મહાશય આત્માથકી ભિન્ન કરે છે—ભિન્ન કરી શકે છે તે મુનિમહાત્મા વિવેકવંત અથવા ભેદજ્ઞાનવંત ગણાય છે. જો કે સંસારી જીવો પ્રતિસમય નાનાપ્રકારનો કર્મ—સંચય કર્યા કરે છે, તે અપેક્ષાએ તે કર્મની આદિ લેખી શકાય, પરંતુ પ્રવાહની અપેક્ષાએ તો જીવને કર્મ સાથેનો સંબંધ અનાદિ

કાળથી હોવો ઘટે છે. વળી તે સંબંધ કદાપિ ન વિઘટે એવો સમવાય સંબંધ નથી પરંતુ તેનો અવશ્ય સ્થિતિપાકાદિક કારણ મળતાં વિયોગ થાય જ એવો તે સંયોગસંબંધ જ કહેવાય છે.

ઉક્ત કર્મનું સ્વરૂપ અતિ ગહન છે. તેને યથાર્થ સમજવું અતિ કઠીન છે, પરંતુ જેની મતિ તીક્ષ્ણ અને કંઈ શુભ સંસ્કારવાળી હોય તે તેમાં પ્રવેશ કરી તેનું રહસ્ય કેટલેક અંશે મેળવી શકે છે. ઉક્ત કર્મના સ્વરૂપનું સ્ફોટન કરવા જૈન શાસનમાં અનેક ઉત્તમ ગ્રંથો (કર્મગ્રંથ, કમ્મપયડી, પંચ-સંગ્રહાદિક) મોજુદ છે. તે તે ગ્રંથો ઉપર વિસ્તારવાળી વૃત્તિ-ટીકાઓ પણ થયેલી છે, તેમજ કર્મગ્રંથ ઉપર પૂર્વ ઉપગારી મુનિજનોએ બાલાવબોધ પણ રચેલ છે. તેનો આશ્રય સમજી જો તેનો ક્રમસર અભ્યાસ કરવામાં આવે તો આ બાળત ઉપર સારું અજવાળું પડી શકે એમ છે. ૧ પ્રકૃતિ, ૨ સ્થિતિ, ૩ રસ અને ૪ પ્રદેશના લેદે કર્મબંધ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. તે મોદકના દષ્ટાંતથી સુસ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્રમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે. જેમ મોદક જુદા જુદા સ્વભાવવાળો હોય છે, અમુક મુદત સુધી ટકી શકે છે, તેમાં જેમ રસનું તારતમ્ય અને પ્રદેશપ્રમાણ-દળનું તારતમ્ય હોય છે તેમ કોઈક કર્મમાં આત્માના જ્ઞાનગુણને તો બીજા કર્મમાં આત્માના દર્શનાદિક ગુણને રોકવાનો (દબાવવાનો) સ્વભાવ હોય છે. તેમની સ્થિતિ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પ્રકારની હોઈ શકે છે. તેમનો રસ એક, બે, ત્રણ, ચાર સ્થાનકીયો પણ હોઈ શકે છે અને કર્મવર્ગણાઓ પણ ન્યૂનાધિક હોઈ શકે છે. આ બંધ તથા ઉદય, ઉદીરણા તેમજ સત્તાદિકને સમજવા ઇચ્છનારે

કર્મચંચ બાલાવબોધ વિગેરે અવગાહવા યુક્ત છે અથવા તેનો સામાન્ય ઉદ્દેશ “ જૈનતત્ત્વપ્રવેશિકા ” માં પણ એક જુદા પ્રકરણ તરીકે કરવામાં આવેલો છે ત્યાંથી જોઈ લેવો. જે કર્મનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ સારી રીતે ગુરુગમ્ય સમજી શકાય અને તેનું મનન કરી આત્મામાં સમ્યક્ પરિણમન થાય તો આવતા અવનવા કર્મનો નિરોધ કરવો અને પૂર્વે સંચિત કરેલાં કર્મનો ક્ષય કરવો જીવને વધારે સુગમ થઈ પડે. એથી જ ઉક્ત જ્ઞાનની અતિ આવશ્યકતા નિર્વિવાદપણે સ્વીકારવા યોગ્ય છે.

આ કર્મનો સંબંધ પ્રવાહની અપેક્ષાએ જીવ સાથે અનાદિ છતાં તે કાંચનોપલ ન્યાયે છૂટી શકે તેવો છે. જેમ સુવર્ણ અને માટીનો સંબંધ અનાદિ છતાં તેને અગ્નિમાં ધમવાદિક પ્રયોગોથી મળમાત્રનો ક્ષય થતાં તેમાંથી શુદ્ધ કાંચન કાઢી શકાય છે તેમ તપ, જપ, સંયમાદિક ઉત્તમ ઉપાયોવડે જીવ સાથે લાગેલો કર્મમળ પણ સર્વથા ક્ષીણ કરી શકાય છે. પૂર્વે અનેક મુનિમહાત્માઓએ (તીર્થંકર, ગણધર પ્રમુખ પ્રવર પુરુષાર્થવંત ભગ્યજનોએ) ભેદજ્ઞાનરૂપ વિવેકપૂર્વક ઉચ્ચ તપ, જપ, સંયમાદિક સત્સાધનોવડે કર્મમળનો સર્વથા ક્ષય કરી આત્માનું શુદ્ધ (નિરુપાધિક) સ્વાભાવિક સ્વરૂપ પ્રગટ કરેલું છે, એમ સત્શાસ્ત્રો પુરવાર કરે છે. એ રીતે ગમે તે મહાશયો ભેદજ્ઞાનરૂપ વિવેકવડે ઉત્તમ સાધન પ્રયુજી, અનાદિ સંશ્લિષ્ટ કર્મમળને વિયુક્ત કરી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકે છે. આ પ્રમાણે ક્ષીર-નીરની ખેડે આત્મા સાથે અનાદિકાળથી એકમેક થઈ રહેલા કર્મમળને જીદો કરી જે આત્મ-સ્વરૂપનો અનુભવ કરી શકે તે મુનિમહાશય વિવેકવંત લેખવા યોગ્ય

છે. શાસ્ત્ર જાણ્યું, ભવસ્થિતિ જાણી અને કર્મનું સ્વરૂપ-રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું (મેળવ્યું) તેનું જ લેખે ગણાય અને તેથી જ વસ્તુ સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવા-મુણવાથી જ તેનું મુનિ એવું નામ સાર્થક કહેવામાં આવે છે. હંસ જેમ સ્વયંચુના બળથી ક્ષીર તથા નીરને ભિન્ન કરી નાખી તેમાંથી સારભૂત ક્ષીર માત્રને ગ્રહણ કરી લે છે તેમ તેવા મુનિજનો પણ સ્વવિવેકશક્તિથી કર્મભળને દૂર કરી સ્વસ્વરૂપમાત્રમાં રમણ કરે છે તેથી તે હંસની પેઠે હંસ લેખાય છે એટલે કે મુનિહંસ ગણાય છે. હંસની ચંચુ(ચાંચ)માં એવી સ્વાભાવિક ખટાશ હોય છે કે જેથી તે દૂધને પાણીથી જુદું કરી સુખપૂર્વક ગ્રહી શકે છે એ જ રીતે મુનિહંસોમાં પણ એવી અદ્ભુત વિવેકકળા વર્તે છે જેથી તેઓ જીવ સાથે લાગેલા અનાદિ કર્મભળને દૂર કરી સ્ફટિક રત્ન સદૃશ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ગ્રહી-અનુભવી શકે છે. ઉપર જણાવેલી વિવેકકળા પ્રકટવી અતિ દુર્લભ છે, એમ શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. ૧

દેહ તે જડ શરીર અને આત્મા તે ચૈતન્યમય જીવ, આદિ શબ્દથી મન, વચન અને કાયાદિક વિષે અવિવેક-અપૃથક્કરણ, આ સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતાં સદાય સુલભ છે. અજ્ઞાનવશ પ્રાણી જડ ચેતનનું પૃથક્કરણ કરી શકતો નથી અને તેથી જડ એવા દેહ, ગેહ પ્રમુખ પદાર્થોને જ પોતાનાં સમજે છે અને એ જડ વસ્તુઓને મેળવવા, રક્ષવા અને વૃદ્ધિ પમાડવા જ બધું મથન કર્યા કરે છે. એનું નામ જ અવિવેક છે કે જેથી જીવ બ્રાન્તિવશ ખોટી, પરાઇ અને ક્ષણિક વસ્તુઓને સાચી, પોતાની અને શાશ્વતી લેખી તેને ગ્રહે છે, સાચવે છે

અને અત્યંત કાળજી રાખી તેનું પાલન-પોષણ કર્યા કરે છે. જેમ અજ્ઞાની જીવ રૂપાની બ્રાન્તિથી છીપ સામે ધસી તેને ગ્રહણ કરવા દોડે છે તેમ અનાદિ દેહાધ્યાસથી જીવ પણ તેને પોતાનું જ માની તેના સુખે સુખીયો અને તેના દુઃખે દુઃખીયો થઈ રહે છે. આ બધો અવિવેકનો પ્રભાવ છે. આ પ્રમાણે અવિવેક-વશ અનાદિ કાળથી જીવને થયેલી ભ્રમણા મટી જઈ જડ ચેતનનો વાસ્તવિક ભેદ યથાર્થ સમજવારૂપ સદ્વિવેક પ્રગટવો એ કોટીગમે ભવભ્રમણ કરતાં પણ જીવને અતિ દુર્લભ જ છે. સમ્યગ્દર્શિ જીવ જ ભેદજ્ઞાનવડે એવા સદ્વિવેકને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અનંત પુદ્ગલપરાવર્તન કરતાં જીવને સ્થિતિ-પરિપાકાદિવડે છેલ્લા (ચરમ) પુદ્ગલપરાવર્તનમાં જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટી શકે છે અને તેમાં પણ જ્યારે યથાપ્રવૃત્તિકરણવડે આયુકર્મ વર્જી, સમસ્ત કર્મની સ્થિતિ હૃસ્વ કરી નાંખી, પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન એક કોડાકોડ સાગરોપમ જેટલી જ સ્થિતિનાં સઘળાં કર્મ કરી નાંખે છે અને તેમાંથી પણ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ સ્થિતિ ઘટાડી, અપૂર્વકરણવડે અદ્ભુત વીર્યોદ્ધાસથી અનાદિ રાગ-દ્રેષમય મોહઝંઘીનો છેદ કરી, વિશુદ્ધ પરિણામયોગે અનિવૃત્તિકરણમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં જીવ સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણવડે ઉપર કહ્યા મુજબ કર્મસ્થિતિ હૃસ્વ કર્યા છતાં અપૂર્વકરણના અભાવે રાગદ્રેષમય અતિ ગૂઢ મોહઝંઘીનો કોઈ પણ કદાપિ છેદ કરી શકતું નથી. અને તે અનાદિ મોહઝંઘીનો છેદ કર્યા વગર કોઈ જીવ કદાપિ સમ્યગ્દર્શન, કહો કે સમકિતને પામી શકતા જ નથી. સમ્યગ્દર્શન પામતી વખતનો આહ્લાદ પણ અપૂર્વ જ હોય છે. એ તો અનાદિ મોહસંગ્રામમાં મહામુશીબતે મળેલો

જયનાદ છે. શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય એ પાંચ આ સમ્યગ્દર્શનનાં લક્ષણ છે. આટલી સંક્ષિપ્ત હકીકત ઉપરથી પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાની દુર્લભતા કેટલી બધી છે તે સમજમાં ઊતરી શકશે અને અનાદિ અવિવેકથી પાછા હઠવા માટે પ્રયત્ન કરવા જીવ અધિક કાળજી રાખશે. ૨

શુદ્ધ-નિરાવરણ આકાશમાં પણ ચક્ષુ વિષે થયેલા તિમિર રોગથી રાત્રી પીળી લીલી કાળી રેખાઓવડે જે પ્રકારે મિશ્રતા-શબ્દગત-કર્ણરતા દેખાય છે તે જ પ્રકારે અવિવેકધકી-અસદ્-ઉપયોગથી રાગદ્વેષાદિક અશુદ્ધ અધ્યવસાયવડે આત્મામાં પણ મિશ્રતા-એકતા ભાસે છે. અસદ્ઉપયોગરૂપ અવિવેકથી જડ ચેતનને જુદા કરી લેખવાનું ભેદજ્ઞાન સ્ફુરતું નથી, જેથી મૂઠ-પણે જડચેતનની એકતા-અભેદતા જ માની લેવાય છે. તે જ વાત દૃષ્ટાંતવડે શાસ્ત્રકાર દૃઢ કરી બતાવે છે. ૩.

જેમ સુભટોએ કરેલું શુદ્ધ અને તેના પરિણામે થયેલ જય કે પરાજય સ્વામીમાં આરોપવામાં આવે છે એટલે સ્વામી રાજાની જ હાર જીત થયેલી કહેવામાં આવે છે-જે કે રાજાએ તેમાં કશો ભાગ લીધો જ ન હોય તો પણ જય પરાજય થયે જેમ તેના મિથ્યા આરોપ સ્વામીના જ શિરે ચઢાવવામાં આવે છે તેમ અજ્ઞાન-અસંયમરૂપ અવિવેકવડે શુદ્ધ આત્મામાં જ્ઞાનાવરણીય પ્રમુખ કર્મનું સામ્રાજ્ય ઉપચરવામાં આવે છે. એટલે ઉક્ત જ્ઞાનાવરણીય પ્રમુખ કર્મનું અજ્ઞાન અંધતા પ્રમુખ કાર્ય આત્મામાં આરોપી દેવામાં આવે છે, તેથી આત્માને જ અજ્ઞાની, અંધ, સુખી, દુઃખી, પશુપ્રાય (મોકળો), સ્ત્રી, પુરુષ, નપંસુક, દીર્ઘાયુષી, હીનાયુષી, ઉચ્ચ, નીચ, કૃપણ,

દાતાર પ્રમુખ માની લેવામાં આવે છે. વળી બીજા દૃષ્ટાંતથી એ જ વાતનું સમર્થન કરે છે. ૪

જેમ કોઈ એક ધત્તુરો ખાઈને ગાંડો-ઉન્મત્ત બન્યો છતો માટીની ઈંટો પ્રમુખને સોનું દેખે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનવિકળ અવિવેકી જનો પણ શરીરાદિક જડ વસ્તુઓને આત્મારૂપ જ દેખે છે. મતલબ કે અવિવેકના જોરથી તેઓ જડ ચેતનની એકતા જ માને છે. જડ ચેતનના સ્વાભાવિક ભેદભાવને તે પામર પ્રાણીઓ સમજી કે લેખી શકતા નથી. કેવળ ભ્રમમાં ભૂલી દેહાદિક જડ વસ્તુઓને આપણી પોતાની જ લેખી તેમાં તન્મયપણે લીન થઈ રહે છે. આ અનાદિ ભૂલ-બ્રાન્તિ અવિવેકના જ જોરથી થાય છે માટે એ અવિવેકને અવશ્ય તજવો જોઈએ. ૫

તે જ વાત આગળ અધિક સ્પષ્ટ કરતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે-અનિત્ય, અશુચિ અને અનાત્મિક-પરપૌઙ્ગલિક દેહાદિક તુચ્છ વસ્તુઓની વાંચા-અભિલાષા કરનાર જે કોઈ પ્રાણી તુચ્છ વસ્તુમાં સારપણું, નિત્યપણું, પવિત્રપણું અને પોતાપણું માની (કદખી) તેને પ્રાપ્ત કરવા ઝંખના કર્યા કરે છે તે વિવેકગિરિના શિખર ઉપરથી નીચે સ્ત્રવી પડે છે એટલે તે તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંચા પ્રદેશ ઉપર રમણ કરવા અધિકાર પામી શકતા નથી અને અતત્ત્વરમણુપણથી તે જીવ અજ્ઞ-અવિવેકીના ઉપનામને પામે છે. જે પૂર્વોક્ત વિપરીત ચેષ્ટાને ત્યજી આત્માના સહજ શુદ્ધ નિરુપાધિક ભાવને પ્રગટ કરવા દિન-રાત અન્વેષણા-પર્યેષણા કરે છે તે આત્મેત્તિઅર્થે અહોનિશ યત્ન કરનારા ઉદ્ધાતાશયવાળા જનો અજ્ઞાન-અસંયમરૂપ અવિવેકમાં નિમગ્ન થતા નથી. તેઓ તો આત્મતત્ત્વરમણના

અતિ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં નિવાસ કરી સહજ શુદ્ધ-નિરુપાધિક આત્મિક સુખનો અનુભવ કરે છે.

હવે જે મહાશયો શ્રી જિનવચનાનુસાર સ્વાશ્રયી-પુરુષાર્થને આદરી ષટ્કારક સંગતિ કરે છે તે મહાનુભાવને અવિવેકજન્ય પીડા હોતી નથી; પરંતુ ગમે તેવા સમવિષમ સંયોગોમાં પણ વિવેકવડે સ્વસમાધિ સાચવી રાખી આત્માનું અખંડ હિત સાચવી શકે છે એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે. ૬

સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના પ્રભાવવડે પોતાના જ આત્મામાં રહેલી અનંત જ્ઞાનાદિક ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ જાણી, નિરધારી, પ્રમાદરહિત બની, સ્વસત્તાગત અનંત ગુણસમૃદ્ધિને પ્રગટ કરવા પરમશુરના વચનાનુસાર જે મુમુક્ષુ જનો પ્રબળ પુરુષાર્થનું અહોનિશ સેવન કર્યા કરે છે તેમને પરપૌઠ્ઠગલિક વસ્તુઓમાં આસક્તિ હોતી જ નથી અને એવી આસક્તિના અભાવે તેમને અવિવેકરૂપ વિષમ જ્વરની પીડા પણ સંભવતી નથી. અનાદિ પ્રમાદપંકમાં પડેલા પોતાના આત્માને ઉદ્ધરવા જે ભવ્યાત્માઓ ગીતાર્થ-ભવભીરુ સદ્ગુરુ પ્રમુખનું ઉત્તમ આલંબન ગ્રહી, પોતાને હાનિ કરનારા વિષય, કષાય, વિકૃત્યાદિક પ્રમાદને શત્રુરૂપ જાણી-નિરધારી, તેમનો વિનાશ કરી, અનંત સુખસમૃદ્ધિમય સ્વસત્તા સ્થાપવા પ્રબળ પુરુષાર્થ સેવે છે તેમને અવિવેકના કારણોના અભાવે ભવબ્રમણાદિક દુઃખ-તાપ થતો નથી. જેમને જ્વર-તાવનો વ્યાધિ થયેલો હોય અને જો તે જળ-મજ્જન(સ્નાન) કરે તો તેથી તેને જ્વરનો પ્રકોપ થાય છે એટલે સખ્ત તાવ આવે છે તેમ જેમને મિથ્યાત્વ, કષાય, અવિરતિ પ્રમુખ દુષ્ટ વ્યાધિ વળગેલા જ છે તેઓને દેહગેહાદિક

જડ વસ્તુના અતિપરિચયથી પૂર્વોક્ત વ્યાધિનો વિકાર વધતો જાય છે, જેના પરિણામે તેમને ભવજ્ઞમણ કરવું પડે છે, એટલે ૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં અનંતીવાર જન્મમરણ કરી, અનંતાં દુઃખો સહવાં પડે છે એ અવિવેકને લીધે જ થાય છે; પરંતુ જે મહાનુભાવો વિવેકનું આલંબન ગ્રહે છે તેમને પછી તેવી કશી પીડા સહવી પડતી નથી તે જ વાત શાસ્ત્રકાર કહે છે. ૭

સંયમનમ-સંયમઃ-હિંસાદિક અવ્રતોને તજી, અહિંસાદિક વ્રતોને આદરી, તેમનું સાવધાનપણે પાલન કરવું તે વ્રત-સંયમ. સ્વેચ્છા મુજબ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરતા મન અને ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો અને યોગ્ય નિયમમાં રાખી તેમનો સદુપયોગ કરવો તે ઈન્દ્રિયસંયમ. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચારે કષાયને ટાળી, ક્ષમા, મૃદુતા, સરલતા અને સંતોષ ગુણોને કાળજીપૂર્વક આદરવા તે કષાયસંયમ અને મન, વચન, કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ-મુત્કળ વૃત્તિ ટાળી તેમને સન્માર્ગમાં-નિવૃત્તિના માર્ગમાં સ્થાપવી તે યોગસંયમ જાણવું. આ ઉપર વર્ણવવામાં આવેલું સંયમ-અસ્ત્ર જે વિવેકરૂપ શરાણુ ઉપર સજ્જ (ઉત્તેજિત) કરી ધૈર્ય-ધારાથી તીક્ષ્ણ કરવામાં આવે તો તે મોહાદિક કર્મ-શત્રુનો ઉચ્છેદ કરવામાં સમર્થ થઈ શકે છે. પરમાર્થ એ છે કે-આત્માર્થી મુમુક્ષુ-જનોએ આત્મકલ્યાણાર્થે મોહાદિક અંતરંગ શત્રુઓનો પરા-ભવ કરવા માટે પ્રબળ સંયમરૂપી અસ્ત્ર ધારવું જરૂરનું છે; પણ તે સંયમ-અસ્ત્ર અવિવેક કે અજ્ઞાનરૂપ કાટવડે કટાયેલું ન જોઈએ; પરંતુ તેને સમ્યગ્જ્ઞાન-વિવેકરૂપ શરાણુ ઉપર ચઢાવી સજ્જ કરી રાખેલું જોઈએ. એ રીતે નિર્મળ જ્ઞાન-

દશાથી સંસ્કાર પામેલું સંયમ, દૃઢ પરિણામની તીક્ષ્ણ ધારાવડે ક્ષણમાત્રમાં મોહાદિક શત્રુનો ઉચ્છેદ કરી શકે છે, પણ જે ઉક્ત સંયમને જ્ઞાનદશાથી ઉત્તેજિત કરવામાં આવશે નહિ તો તે શિથિલ પરિણામયોગે ખૂંટું હોવાથી મોહાદિક પ્રબળ શત્રુનો પરાજય કરવા સમર્થ થઈ શકશે નહિ; મતલબ કે મોહાદિક શત્રુઓનો જય કરવા પ્રતિજ્ઞાવંત મુનિજનોએ વિવેકપૂર્વક સંયમ ગ્રહી, પ્રમાદ રહિત ચઢતા પરિણામે પ્રબળ પુરુષાર્થ અવશ્ય સેવવો. ૮

[જી. ધ. પ્ર. પુ. ૨૯, પૃ. ૩૫]

(૧૬) માધ્યસ્થાષ્ટકમ્

વિવેચન—વિવેકવંત હોય તે રાગ તથા દ્વેષ ન કરે અને શુભાશુભ સંયોગ વળતે મધ્યસ્થ રહે, એથી હવે પ્રસંગાગત માધ્યસ્થ અથવા મધ્યસ્થતા અષ્ટક કહે છે.

હે આત્મનુ ! તું સદ્વિવેકવડે બહિરાત્મભાવ તણ, રાગ-દ્વેષરહિત મધ્યસ્થભાવે રહી એવું અંતરાત્મપણું આદર કે જેમાં સ્વભાવોપધાત કરવારૂપ ઉપાલંબનો અવકાશ જ રહે નહિ. જે જીવને પરપૌણ્ડલિક વસ્તુઓમાં અઘાપિ અત્યાસક્તિ વર્તે છે તે મૂઠ અવિવેકી બહિરાત્મા કહેવાય છે. એવો મૂઠ બહિરાત્મા શુભાશુભ સંયોગ મળતાં રાગદ્વેષ કરે છે અને તેથી પોતાના આત્માનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ સ્ફટિક રત્ન સદૃશ નિર્મળ છે—નિષ્કષાય છે—નિરુપાધિક છે, તેને પૂર્વકૃત પુન્યપાપજન્ય

શુભાશુભ સંયોગ મળતાં જે રાગદ્વેષરૂપ વિપરીત પરિણામ થાય છે તેથી તે મલિન કરે છે, સ્વરૂપોપધાત પામે છે, સમ્યગ્જ્ઞાન-વિવેકવડે જેને અંતરદષ્ટિ જાગી છે તે અંત-રાત્મા કહેવાય છે. તે ગમે તેવી પરપૌઠ્ઠગલિક વસ્તુઓમાં મિથ્યા મમતા ધારી, રાગદ્વેષરૂપ વિપરીત પરિણામને પામી, સ્વભાવોપધાતરૂપ આત્મમલિનતા કરતો નથી; પણ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શનના પ્રભાવથી તેને સ્વસ્વરૂપનું યથાવત્ ભાસન અને શ્રદ્ધાન (નિરધાર) થયેલ હોવાથી પોતાનું શુદ્ધ-નિરુપાધિક નિષ્કષાય સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા અનુકૂળ ચારિત્રનું સેવન કરે છે અને શુદ્ધ સ્વભાવરમણરૂપ નિર્મળ ચારિત્ર જેમને પ્રાપ્ત થયેલું છે એવા સ્વભાવરમણી મહાત્માનું દૃઢ આલંબન લઈ અથવા તેમનું ઉત્તમ ભાવના-આદર્શ (Ideal) હૃદયમાં ધારી-સ્થાપી તન્મય થવા પ્રગળ પુરુષાર્થ સેવે છે તેવા પુરુષાર્થી મહાશયો સ્વભાવોપધાત કહો કે આત્મમલિનતારૂપ ઉપાલંભ(દોષ)ને કેમ પામે? ન જ પામે. એમ સમ્યગ્ પ્રકારે વિચારી હે આત્મન્ ! તું પણ એવી નિર્દોષ મધ્યસ્થતાને આદર અને રાગદ્વેષયુક્ત અનાદિ અભ્યાસથી કુચુક્તિઓરૂપ કાંકરા ફેંકવાની ટેવને તજ દે. હવે તું જાણચેષ્ટા-ચપળતાને આદરીશ નહિ. રાગદ્વેષ રહિત મધ્યસ્થ મન સ્થિર-શાન્ત જળાશય જેવું હોય છે, પણ જેમ પવનના ઝપાટાથી તે જળાશયમાં અનેક કદલોલો ઉપજે છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને પાછો તે પવન શાન્ત થઈ જતાં શમાઈ જાય છે તેમ સ્થિર મનમાં પણ રાગદ્વેષથી સંકટપવિકટપ જાગતાં ક્ષોભ પ્રગટે છે, વધે છે, અને વળી તે જ રાગદ્વેષની શાન્તિ થતાં સંકટપવિકટપ શમાઈ જાય છે એટલે મનમાં પાછી શાન્તિ પ્રસરે છે. જેમ જળા-

શયમાં એકાદ કાંકરો કે પથરો ફેંકવાથી જળમાં ફોલ થતાં તેમાંથી ઉપરાઉપર કુંડાળાં થાય છે, વધે છે અને પાછાં શમાઈ જાય છે તેમ રાગદ્રેષજન્ય કુચુક્તિ કહો કે કુતર્ક કરવાથી સ્થિર-મધ્યસ્થ રહેલું મન પણ ક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે અને તેમાં ઉપરાઉપર અનેક સંકલ્પવિકલ્પો ઉપજે છે, વધે છે અને વળી પાછાં કુતર્કના ત્યાગથી તે શમાઈ પણ જાય છે. આ રીતે કુતર્ક કરવાની ખૂરી ટેવથી ચિત્તમાં બહુધા અશાન્તિના હાલકલોલ રહ્યા જ કરે છે, તે અશાન્તિને અટકાવવા-નિવારવા હે ભત્રાત્મન ! તું તારી અનાદિ ચપળતા-બાળચેષ્ટા-કુતર્ક કરવાની કુટેવ તજી દે અને નિર્દોષ એવા અંતરાત્મભાવનું તું સમપણે સેવન કર. ૧

મધ્યસ્થ એવા સ્થિર મનની અને તુચ્છાચ્છી ચપળ મનની અંશ માત્ર રૂપરેખા શાસ્ત્રકાર આંકી બતાવે છે. રાગદ્રેષરૂપ વિકાર રહિત મધ્યસ્થ પ્રાણીનું મનરૂપી વાછરડું પક્ષપાતના અભાવથી યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને ઓળખી લેવાની કળાવાળી યુક્તિરૂપી ગાય(નિજ માતા)ને જ યથાર્થ ઉપયોગથી ઓળખી લઈ અનુસરે છે. મતલબ કે મધ્યસ્થ પુરુષનું નિષ્પક્ષપાતી-નિર્મળ મન તેનામાં જાગૃત થયેલી જ્ઞાનકળાના પ્રકાશથી ખરી યુક્તિને જ ઓળખી લઈ તેને અનુસરે છે, તેમાં જ વિશ્વાસ ધરે છે અને તેને જ સળગ પ્રમાણરૂપ ગણે છે, ત્યારે તુચ્છ આચ્છવાળું-કદાચ્છી મન મર્કટની માફક ખરી યુક્તિરૂપી ગાયને પુંછડાવતી પકડી તેનું ખંડન કરવા મથે છે. ઉત્સર્ગ, અપવાદ, નિશ્ચય, વ્યવહારાદિ અનંત ઉપયોગાત્મક સ્થાપ્તાદિ માર્ગ મૂકી શૂન્ય અને નકામો કદાચ્છ કરવો જેને પ્રિય હોય, અરે ! જે કદાચ્છથી ભરેલું હોય એવું મન ખરે-ખર મર્કટ તુલ્ય જ છે. અથવા સત્ય-પ્રમાણભૂત યુક્તિઓનું

પણ હોંશથી-જાણી જોઈને ખંડન કરનાર હોવાથી તે મર્કટ કરતાં પણ વધારે અનર્થકારી થાય છે. અનંત લવજમણરૂપ મહાઅનર્થથી બચવા ઇચ્છતા સહુ કોઈ લગ્યાત્માઓએ આ ઉપરથી જે ઉત્તમ બોધ લેવાનો છે તે એ છે કે મધ્યસ્થપણે મનને નિયમમાં રાખી સત્ય યુક્તિયુક્ત વચનને અનુસરવું પણ મનને મોકળું મૂકી દઈ તુચ્છાગ્રહી બનવા દેવું નહિ. મનને જેમ બને તેમ કેળવી સુશિક્ષિત કરવું. ૨

લાવનાદર્શ નજરે રાખવા માટે ‘મધ્યસ્થ મહામુનિ’ કેવા હોય ? તે શાસ્ત્રકાર બતાવે છે. નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋગ્વેદસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એ સાત નયો છે. તેનું કંઈક વિસ્તારથી સ્વરૂપ ‘નયકર્ણિકા’ અનુસારે ‘જૈન તત્ત્વપ્રવેશિકા’માં લખવામાં આવેલું છે, ત્યાંથી તેનું સ્વરૂપ-લક્ષણ પ્રમુખ જાણી લેવા બપ કરવો. તે બધા નયોની સામાન્ય રીતે ખૂબી એ છે કે તે પ્રત્યેક નય પોતપોતાનો અભિમત પક્ષ સ્થાપવામાં-યુક્તિથી ઠસાવવામાં કુશળ હોય છે, અને બીજા નયનો અભિમત પક્ષ સ્થાપવામાં નિષ્ફળ-નિષ્પ્રયોજન હોય છે, તેમ છતાં તે સર્વ નયોક્ત વસ્તુધર્મમાં (તત્ત્વપ્રવર્તનમાં) જેનું મન સમભાવે રહે છે, પક્ષપાત રહિત વર્તે છે, ખોટી ખેંચતાણ કરતું નથી તે પ્રત્યેક નયમાંથી સારતત્ત્વ માત્રને ગ્રહી લે છે. તે મહામુનિને મધ્યસ્થ સમજવા.

ઉક્ત મધ્યસ્થ મહાત્માઓ પ્રત્યેક નયમાંથી સાર-તત્ત્વ ગ્રહી, વૈરાગ્ય રસમાં ઝીલતા પરમરહસ્યભૂત રત્નત્રયીનું આરાધન કરવા સદા ય ઉજમાળ રહે છે અને સંસારભાવથી ઉદાસીન રહે છે, કેવા વિચારથી રહે છે ? તે શાસ્ત્રકાર બતાવે છે. ૩

રાજા ને રંક, ગરીબ ને તાલેવર, પંડિત ને મૂર્ખ, સુખી ને દુઃખી સહુ કોઈ પોતપોતાના પૂર્વકૃત કર્માનુસારે ચેષ્ટા કર્યા કરે છે, અને સહુ કોઈ કરેલાં અને કરાતાં કર્મનું ફળ પોતે જ સ્વતંત્ર ભોગવે છે. કર્મના અચળ કાયદાને સમજી તેને માન આપનાર મધ્યસ્થ-સમભાવી પુરુષ તેમની ભિન્નભિન્ન ચેષ્ટાઓને જાણી-જોઈ અથવા ભિન્નભિન્ન કર્મજન્ય ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં ફલ જાણી-જોઈ તેમાંના કોઈ ઉપર પોતે રાગ કે રીસ કરતા જ નથી; પણ સમભાવે જ રહે છે. કહ્યું છે કે “ ભિન્ન ભિન્ન કર્મનો કર્તા, તેના ફળનો ભોક્તા, તદનુસારે ચાર ગતિમાં રખડનાર અને સકળ કર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષને પામનાર પોતાનો આત્મા જ છે. વળી કહ્યું છે કે ‘ ગમે તેટલે કાળે પણ કરેલાં શુભાશુભ કર્મ ભોગવ્યા વગર છૂટકો જ નથી. તે અવશ્યમેવ ભોગવવાં જ પડશે. ’ ‘ સર્વ જીવ કર્મવશાત્ ચૌદ રાજલોકમાં પરિભ્રમણ કરે છે, તે સહુને હું ખમાવું છું; તે સહુ મુજને ક્ષમા આપો ! સહુ સાથે મારે મૈત્રીભાવ છે, મારે કોઈ સાથે વૈરવિરોધ નથી. ’ સામ્ય વૃત્તિવાળા સાત્ત્વિક જનો સહુ સાથે આ રીતે દરરોજ ક્ષમાપના કરે છે. ૪

મધ્યસ્થ જનોએ પોતાના મનને ક્યાં સુધી દમન કર્યા કરવું તે શાસ્ત્રકાર કહે છે. આત્મ વ્યતિરિક્ત-પરના ગુણદોષ જાણવા-જોવા-આદરવા જ્યાંસુધી મન રચ્યુંપચ્યું રહે, પારકા ચુંથણા ચુંથવાની ટેવ મન ન તજે, પરમાં પ્રવેશ કર્યા કરે, પરથી વિરક્ત-ઉદાસીન થઈ ન જાય ત્યાંસુધી સમભાવરસિક-મધ્યસ્થ જનોએ તે મનને આત્મસ્વરૂપના ચિંતવનમાં જોડી દેવું; તેમ જ લીન કરી રાખવું એ જ ઠીક છે. પરના ગુણદોષ જોવાથી શું

વળવાનું છે ? પરના ગુણદોષથી ખરું જોતાં પોતાને શો ફાયદો કે નુકશાન હોઈ શકે ? માંગી લાવેલા પરાયા અલંકારની જેવા પરના ગુણદોષ જેવા માત્રથી વસ્તુતઃ પોતાનું શું વળે ? કશું જ નહિ, તો પછી મનને તેમાંથી વિરક્ત કરી સ્વસ્વરૂપચિંતનમાં જ નિમગ્ન કરવું ઘટે છે. પોતાના જ આત્મગૃહમાં ગુમ રહેલો અનંત ગુણરત્નોનો અખૂટ ખજાનો પ્રગટ કરવા મનને નિયોજવું જોઈએ. પારકી જ ચિંતામાં દિનરાત વ્યગ્ર રહી મન પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચી—વાપરી નાંખે છે તેમ છતાં તેવા મનને અંકુશમાં રાખવા અને પોતાના ધણીનું ખરું કાર્ય કરવા આત્મા કશી પ્રેરણા ન કરે તો પછી મોકળું થઈ ગયેલું મન ધણીનું (આત્માનું) શું દારિદ્ર્ય મારશે ? કશું જ નહિ. મુત્કળ થઈ ગયેલું મન તો ઊલટો અનર્થ ઉપજાવે માટે તેને પોતાના હિતની ખાતર અવશ્ય નિયમમાં રાખવું જ જોઈએ. અને તે ત્યાંસુધી કે જ્યાંસુધી તે મન પોતાના સ્વામી—આત્મા સિવાય પરના ગુણદોષની ચિંતા કરવી પસંદ જ ન કરે. વસ્તુતઃ મનને સ્વરૂપચિંતનમાં જ જોડી દઈ સ્થિર—શાન્ત—નિર્વિકલ્પ જ કરવાની જરૂર છે. મન પોતે પરચિંતા તથા સ્વસ્વરૂપની એકાગ્રતાથી જ્યારે સ્થિર—શાન્ત—નિર્વિકલ્પ થઈ જશે ત્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિસુખને પ્રાપ્ત થઈ આત્મા સ્વપ્રાપ્તવ્યને પ્રાપ્ત કરી શકશે; એટલા માટે આત્માર્થી—મુમુક્ષુ સજ્જનોએ પ્રથમ એ જ કરવાનું છે કે સકળ બહિરાત્મભાવ તથા, અંતરદૃષ્ટિ થઈ—આત્મગવેષક બની, પોતાના જ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિક આત્મગુણ ખીલવવા અને અનાદિ રાગ, દ્વેષ, મોહાદિક આત્મદોષ ટાળવા પ્રયત્ન કરવો. જેમ બને તેમ ઉદારદિલથી ભાવનાચતુષ્ટયનું સેવન કરતા

રહેવું. દરેક કાર્યમાં કર્તૃત્વઅભિમાન તથા સાક્ષીભાવે-
તટસ્થ થઈ રહેવાની ટેવ પાડવી. અનિત્યાદિ દ્વાદશ ભાવના-
વડે વારંવાર સંસારની અસારતા-ક્ષણભંગુરતા વિચારીને તેથી
વિરક્ત થઈ રહેવું. ‘ શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ ’ ઇત્યાદિક વૃદ્ધ-
વાક્યોનું ઊંડું રહસ્ય દિલમાં ધારી, આખું જગત માત્ર સુખી
થાય એવી ઉદાત્ત ભાવના રાખી કલ્યાણકારી આંદોલનો
(Vibrations) ફેલાવી સર્વત્ર સર્વથા શાન્તિ શાન્તિ અને
શાન્તિ જ પ્રસારે એમ અંતઃકરણથી ઇચ્છવું અને કરવું. મૈત્રી,
મુદિતા, કરુણા અને માધ્યસ્થરૂપ ભાવનાચતુષ્ટયનું સ્વરૂપ
અન્યત્ર પ્રતિપાદન કરાયેલું છે ત્યાંથી અવગાહી લઈ જેમ
ચિત્તની અધિક શુદ્ધિ થાય તેમ કરવા પ્રયત્ન કરવો. ૫.

રાગ દ્રેષ વર્ણ સમભાવે કરવામાં આવતી ધર્મકરણી સર્વથા
સુખદાયી, હિતકારી અને કલ્યાણકારી થઈ શકે છે તે જ વાત
શાસ્ત્રકાર દૃષ્ટાંતપૂર્વક સમર્થન કરી બતાવે છે.

સમભાવવર્તી જનોનાં સઘળાં પ્રકારનાં ધર્મસાધનથી અવશ્ય
અક્ષયપદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. રાગદ્રેષવર્જિત-કર્તૃત્વ અભિમાન-
રહિત-ઉત્કર્ષ અપકર્ષના દ્વંદ્વ વગર સમભાવે કરવામાં આવતી
કરણી જીવને અચૂક શિવપદ પમાડે છે. તેથી સ્વશક્તિ સંભાળી,
બાહ્યાડંબર તથા, આત્મવિશુદ્ધિનિમિત્તે અંતરલક્ષ રાખી,
સ્વોત્કર્ષ અને પરઅપકર્ષ (આપણડાઈ અને અન્યની
લઘુતા) કર્યા વગર સહુ કોઈ આત્માર્થી સન્નજનોએ પોતા-
પોતાથી બની શકે તે ધર્મસાધનમાં જોડાવું જોઈએ. એમ
કરવાથી જેમ જુદા જુદા માર્ગથી વહેતી નદીઓ છેવટ સમુદ્રમાં
ભળી જાય છે તેમ સમભાવવર્તી સન્નજનો પણ ગમે તે સત્-

સાધનના યોગે અવશ્ય મોક્ષપદવી પામી શકે છે. આ પ્રકારે સમભાવ રાખી કર્તૃત્વ અભિમાનરહિતપણે સત્સાધનમાં જોડાવા અને એ રીતે અનાયાધપણે આત્મકલ્યાણ સાધવા જૈનશાસ્ત્રો ઉપદેશ આપે છે; માટે જ અમે તેનું અધિક આદરથી સેવન કરીએ છીએ એમ શાસ્ત્રકાર બતાવે છે. ૬.

તીર્થંકર ગણધરોએ કહેલા આગમ-સિદ્ધાંતોને અમે રાગ-માત્રથી અંધશ્રદ્ધાથી આદરતા નથી, તેમ જ કપિલાદિક અન્ય-કથિત શાસ્ત્રોનો અમે દ્વેષમાત્રથી અનાદર-તિરસ્કાર કરતા નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી બુદ્ધિતુલાએ વિચારી જોતાં અમને જૈનશાસ્ત્રો સર્વ રીતે સખળ યુક્તિવાળાં જણાયાથી જ અને અન્ય શાસ્ત્રો તેવાં નહિ જણાયાથી જ અમે જૈન આગમોનો સ્વીકાર કર્યો છે. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરે પણ એમ જ જણાવ્યું છે કે ‘ મને વીર (પરમાત્મા) ઉપર પક્ષપાતબુદ્ધિ નથી, તેમ જ કપિલાદિક ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ નથી. જેનું વચન યુક્તિયુક્ત જણાય તેનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ, અને એ ન્યાયે જ અમે શ્રી વીર પર-માત્માનો આશ્રય કર્યો છે. એટલું જ નહિ પણ સહુ કોઈ આત્માથી સજ્જનોએ એ ન્યાયને જ અનુસરવું ઉચિત છે. શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરિકૃત મહાદેવસ્તોત્ર વિગેરેમાં આ સંબંધી સારો ઉલ્લેખ કરેલો છે, તે જિજ્ઞાસુ જનોએ અવગાહી સત્ય માર્ગ નિઃશંકપણે આદરી લેવો ઉચિત છે. સમભાવપૂર્વક અન્ય ભગવાત્માઓનું હિત હૈયે ધરી શુભાશયથી જ અમે આવો શાસ્ત્રો-પદેશ આપીએ છીએ એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે. ૭.

ચારિત્રસંજ્ઞવનીનું દૃષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં કદાચ મુજબ અનેક પ્રકારના હિતોપદેશમાંથી કાંઈપણ હિતવચન કોઈપણ

જીવવિશેષને (ભવ્યાત્માને-હજીકર્મી જીવને) ઉપયોગી થઈ પડશે, રુચશે, આત્મભગૃતિ કરશે, યાવત તેને તેનું શુભ પરિણમન થતાં કલ્યાણકારી થશે એમ વિચારી કેવળ હિતબુદ્ધિથી સ્વપરને ક્ષાયદારૂપ જાણી સમભાવે આ હિતોપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. જેઓ તે ગ્રહણ કરી લેશે તેમને તે હિતરૂપ થશે અને કદાચ કોઈ ગ્રહણ નહિ કરશે તો પણ કેવળ હિતબુદ્ધિથી આવા હિતવચન કહેનારાંને તો એકાંત ક્ષાયદો જ છે; કેમ કે એઓ તો સહુનું હિત જ ઇચ્છે છે. ૮.

[જૈ. ધ. ગ્ર. પુ. ૨૯, પૃ. ૭૦]

(૧૭) નિર્ભયાષ્ટકમ્.

વિવેચન—મધ્યસ્થતાને ધારણ કરનાર સત્ત્વવંત પ્રાણી સત્ય પક્ષનો જ સ્વીકાર કરે છે. તેમ કરતાં તે કશો ભય લેખતા નથી. નિર્ભયપણે તે સત્ય વાત જ માને છે અને કરે છે. તેમ જ વળી જેમની અનાદિ ભયસંજ્ઞા તૂટી ગઈ છે અને તેથી જ જે નિર્ભયપણે વિચરે છે એવા સત્પુરુષો ધારે તેટલું નિષ્પક્ષપાતપણું દાખવી શકે છે. આ રીતે પૂર્વાપર સંબંધવાળું નિર્ભયાષ્ટક હવે શાસ્ત્રકાર વખાણે છે.

મધ્યસ્થતા કહો કે નિષ્પક્ષપાતપણું કહો કે રાગદ્વેષ રહિત સમભાવ કહો તે પ્રાપ્ત થવાથી પારકી આશા-તૃષ્ણા બહુધા છેદાઈ જાય છે, તેથી જે નિઃસ્પૃહ-સ્પૃહા રહિતપણે શુદ્ધ ચારિત્રધર્મમાં જ રમણતા કરે છે-પરપૌણ્ણલિક

ભાવમાં પ્રવેશ કરતા જ નથી તેને મૂઢ-અજ્ઞાની પરસ્પૃહાવંત પ્રાણીની જેમ નાનાપ્રકારના ભય સંબંધી તેમ જ વિવિધ પ્રકારની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ સંબંધી કષ્ટની પરંપરા પ્રાપ્ત થતી જ નથી. કષ્ટ માત્ર પરસ્પૃહાવડે દ્વૈતભાવ-રાગદ્વેષ કરવાથી જ થાય છે. આ બાબત શાસ્ત્રકારે જ અન્યત્ર કહ્યું છે કે-

પરસ્પૃહા મહાદુઃખં, નિઃસ્પૃહત્વં મહાસુખં ।

एतदुक्तं समासेन, लक्षणं सुखदुखयोः ॥ (નિઃસ્પૃહતાષ્ટકે)

મતલબ કે પારકી આશા-તૃણા જ મહાદુઃખદાયી છે અને નિરાશીભાવ-નિઃસ્પૃહતા જ મહાસુખદાયી છે. એ રીતે સંક્ષેપથી સુખદુઃખનું લક્ષણ જાણી નિર્ભય એવો સુખનો જ માર્ગ ગવેષવો જોઈએ એમ શાસ્ત્રકાર આગળ જણાવે છે. ૧

અનેક પ્રકારના સંતાપ ઉપજાવે એવા ભયથી ભરેલા ‘મધુખિંદુ’ જેવા-નહિ જેવા ક્ષણિક અને કલ્પિત સાંસારિક સુખ મેળવવા નકામો કલેશ ઉઠાવવો શા કામનો છે ? ‘મધુખિંદુ’ જેવાં વિષયસુખ મેળવવા જતાં જીવને કેવાં કેવાં અને કેટલાં કેટલાં કષ્ટ સહવા પડે છે અને તેવે તેવે પ્રસંગે કેટલાં કેટલાં કડવા અનુભવો કરવા પડે છે તેનો અત્ર સવિસ્તર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી; કેમ કે એ સહુને પ્રત્યક્ષ જેવું જ છે. તેમ છતાં તે સુખ ક્ષણમાત્રમાં હતું ન હતું થઈ જનારું અને બદલામાં ભારે સંકલેશ ઉપજાવનારું થઈ પડે છે. ‘મધુખિંદુ’ ની પેઠે તેમાં એક વાર ક્ષણભર પણ જીવ લોભાયો તો પછી તેમાંથી તે કેમ છૂટી શકતો નથી. જો કે જીવ બાપડો સુખબુદ્ધિથી તેમાં પ્રવર્તે છે પણ ભલટો તેમ કરતાં અનેક બાતનાં કષ્ટને જ અનેક વાર અનુભવ્યા કરે છે.

એટલા માટે એકાંત હિતબુદ્ધિથી ઉપગારી મહાત્માઓ જીવને શિખામણ આપે છે કે જો તને ખરું સુખ જ પ્રિય હોય તો જેમાં કશો લય જ રહ્યો નથી એવા સમ્યગ્જ્ઞાનનો જ તારે આશ્રય કરવો જોઈએ. એ સુખને કોઈ ચોર ચોરી શકે એમ નથી, અગ્નિ ખાળી શકે એમ નથી, જળ ડૂબાડી શકે એમ નથી તેમ રાજા લૂંટી શકે તેમ નથી કે સંબંધીઓ ભાગ પડાવી શકે એમ નથી. એ જ્ઞાનજનિત સુખ સદા ય આપણી સાથે જ રહે એવું સ્વાભાવિક છે. વળી જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે કે—એ જ્ઞાન સમુદ્રમાંથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલું એવું અપૂર્વ અમૃત છે, ઔષધ વગરનું રસાયણ છે અને હૃદ વગરનું ઐશ્વર્ય છે; તેથી જ તેને કશો લય રહેતો નથી એટલે નિર્ભય છે અને મોક્ષાર્થી જનોએ અવશ્ય આદરવા યોગ્ય છે. એવા ઉત્તમ જ્ઞાનની સહાયથી જેમને વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ સમજાય છે તેવા મુનિ-જનોને કશો લય રહેતો જ નથી એમ શાસ્ત્રકાર બતાવે છે. ૨

તત્ત્વવેદી (આત્મજ્ઞાની) મહાપુરુષોને કદાપિ કાંઈ પણ કયાંય ગોપવવા યોગ્ય હોતું નથી, તેમ જ લોક-દેખાવો કરવા યોગ્ય હોતું નથી, વળી કંઈ તજવા યોગ્ય હોતું નથી, તેમ કશું લેવાદેવા યોગ્ય પણ હોતું નથી; કેમ કે તત્ત્વજ્ઞાનયોગે જાણવાનું જાણીને મહાત્મા પોતે નિર્ભયપણે સ્વરૂપસ્થિત થઈ રહે છે. તેઓ નાગરાજની પેઠે કોઈનો કશો ડર રાખતા જ નથી, એ જ વાત શાસ્ત્રકાર સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે. ૩.

પરમાત્મસ્વરૂપના ચિંતવનરૂપ એક દિવ્ય શક્તિનું આલંબન ગ્રહી અધ્યાત્મવેદી મહાપુરુષ, વિષયકષાયાદિક મોહરાજના

મહાસૈન્યનો સંહાર કરતો સંગ્રામના મોળરે ઊભેલા મયગલ-
(હાથી)ની પેઠે લગારે ડરતો નથી, પણ પૂરી હિંમતથી મોહ
રાજની સામે યુદ્ધ કરતો મોહના સૈન્યને ચક્રવૂર કરી અંતે
પોતે જયપતાકા મેળવે છે. આવા જ્ઞાની મહાપુરુષને લય
હોવો ઘટે જ નહિં એ વાત દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે. ૪

‘હું અને મારું’ એ મોહનો મહામંત્ર છે. ‘અહંતા અને
મમતા’ એ જગતનો પરાભવ કરવા સમર્થ મોહરાજનું મહાન્
શસ્ત્ર છે, પરંતુ ‘શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય એ જ હું અને શુદ્ધ જ્ઞાનગુણ
એ જ મારું (ધન)’ એ સિવાય બીજું કશું ‘હું કે મારું’
નથી જ એવી જે અભેદવૃત્તિ આત્મામાં ઉદ્ભવે છે તે જ વૃત્તિ
મોહરાજના મહામંત્રને યા મહાન્ શસ્ત્રને પણ નિષ્ફળ કરવા
સમર્થ થઈ શકે છે. તેથી જ તે પ્રતિમંત્ર કે પ્રતિશસ્ત્રરૂપ લેખાય
છે. આ રીતે મોહરાજના સળગ શસ્ત્રને પણ જે કંઈ હિસાબ-
માં ગણતું નથી એવું તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અમોઘ બખ્તર જેણે ધારણ
કયું છે તેને મોહાદિક કર્મશત્રુઓનો પરાભવ કરવો તે કેવળ
કીડા માત્ર છે. મતલબ કે એવા સમર્થ જ્ઞાની પુરુષ, મોહાદિક
કર્મશત્રુનો જાતે જ પરાભવ કરી પોતે જયકમળા વરે છે.
આ રીતે પરમ પુરુષાર્થી જ્ઞાની પુરુષનું નિરૂપણ કરી આગળ
શાસ્ત્રકાર કાયર-અજ્ઞાની જીવ સાથે તેનો મુકાબલો કરે છે. ૬

સત્ અસત્ની વહેંચણી અને લાલાલાલ, કૃત્યાકૃત્ય, ગમ્યા-
ગમ્ય વિગેરેની યથાર્થ સમજ જેથી થાય એવું તત્ત્વજ્ઞાન જેમને
પ્રાપ્ત થયું નથી એવા મૂઢ-અજ્ઞાની જનો, જેમ પવનથી આકડા-
નું તૂલ (૩) આકાશમાં અહીંતહીં ઊડે છે તેમ સંસારાટવીમાં
અનેક જાતિના લયના માર્યા અરહાપરહા અથડાયા કરે છે,

ત્યારે જે મહાશયો તત્ત્વજ્ઞાનના બળે ગૌરવતાને પામ્યા છે તેમનું એક રુંવાડું પણ ગમે તેવા લયથી કંપતું નથી. મતલબ કે ગમે તેવાં લયનાં કારણ ઉપસ્થિત થયાં હોય તો પણ પ્રખર જ્ઞાની પુરુષો તેનાથી લેશ માત્ર ડરતા નથી. ગમે તેવા લયની વચ્ચે તેઓ અડગપણે રહી શકે છે. અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસહો કે ઉપસર્ગોથી તેઓ પરાભવ પામતા નથી. ખરેખર તેમની જ બલિહારી છે એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે. ૭

જેને કોઈ પણ જાતનો કશો લય રહેતો નથી એવા અદ્ભુત વૈરાગ્યરસથી ભરપૂર ચારિત્ર જેના ચિત્તમાં રમી રહ્યું છે અર્થાત્ એવા ઉત્તમ નિર્ભય ચારિત્રથી જેની સાતે ધાત રંગાઈ ગઈ છે તેવા અખંડ જ્ઞાનસામ્રાજ્યવાળા મુનિરાજને લેશ માત્ર પણ લય ન હોય; કેમ કે મહાપ્રભાવવાળું જ્ઞાન અને ધ્યાનનું ઉત્તમ બળ જેમનામાં રહેલું છે એવા મુનિરાજની શમસામ્રાજ્ય સંપદા સદા જયવંતી વર્તે છે.

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૨૯, પૃ. ૧૯૭]

(૧૮) અનાત્મશંસાષ્ટકમ્.

“લઘુતા ત્યાં પ્રભુતા”

લઘુતા મેરે મનમાની, લહી ગુરુગમ જ્ઞાનનિશાની. એ આંકણી.
મદ્ અષ્ટ જિનોને^૧ ધારે, તે દુર્ગતિ ગયે બિચારે;
દુખો જગતમે^૨ પ્રાણી, દુઃખ લહત અધિક અભિમાની. લઘુ૦ ૧

શરી સૂરજ ખડે કહાવે, તે રાહુકે વશ આવે;
 તારાગણુ લઘુતા ધારી, સ્વરભાનુ^૧ લીતિ નિવારી. લઘુ૦ ૨
 છાટી અતિ રંજેયણુગંધી, લહે ખટરસ સ્વાદ મુગંધો;
 કરટી^૩ મોટાઈ ધારે, તે છાર શીશ નિજ ડારે. લઘુ૦ ૩
 જખ બાળચંદ્ર^૪ હોઈ આવે, તખ સહુ જગ દેખણુ જાવે;
 પુનમ દિન ખડા કહાવે, તખ ખીણુ કળા હોઈ જાવે. લઘુ૦ ૪
 ગુરુવાઈ મનમેં વેદે, નૃપ શ્રવણુ નાસિકા છેદે;
 અંગમાંહે લઘુ કહાવે, તે કારણ ચરણુ પૂજાવે. લઘુ૦ ૫
 શિશુ રાજધામમેં જાવે, સખી હિલમિલ ગોદ^૫ ખિલાવે;
 હોય ખડા જાણુ નવિ પાવે, જાવે તો શીશ કટાવે. લઘુ૦ ૬
 અંતર^૬ મદભાવ વહાવે, તખ ત્રિભુવન નાથ કહાવે;
 ઈમ ચિદાનંદ એ ગાવે, રહેણી વિરલા કોઉ પાવે. લઘુ૦ ૭

વિવેચન—નિર્ભયાષ્ટકમાં જણાવ્યું કે જેના ચિત્તમાં નિભય ચારિત્ર વ્યાપી રહ્યું છે તેવા અખંડ જ્ઞાન-સામ્રાજ્યના ભોક્તા સાધુ-પુરુષને કોઈનો ભય રાખવાનું કશું પણ પ્રયોજન જ નથી, તો પછી સ્વાત્મસ્ત્રલાઘા અને પરનિદાના કારમા પ્રપંચમાં ઉતરવાની જરૂર જ શી? શુદ્ધ ચારિત્રવંત સાધુજનો એવા નકામાં પ્રપંચમાં ઉતરવાની કશી જરૂર જોતા જ નથી. આત્મસ્ત્રલાઘા અને પરનિદા (પારકી ટીકા) કરવાનું કામ આત્મનિષ્ઠ જ્ઞાની સાધુજનોનું નથી જ. એ કામ અજ્ઞાની પુઙ્ગલાનંદી યા ભવાભિનંદી ભ્રમિત જીવોનું જ હોઈ શકે. આપબડાઈ અને પરાઈ બદખોઈ કરવાથી

૧ રાહુ. ૨ કીડી. ૩ હાથી. ૪ ખીજનો ચંદ્રમા. ૫ ખોળામાં.
 ૬ અંતરમાંથી.

પરિણામે કશેા લાભ નથી પણ એકાન્ત નુકશાન જ છે, એથી જ આપણી અવનતિ થવા પામી છે; છતાં અજ્ઞાની પામર પ્રાણીઓ તેમાં જ રસપૂર્વક પ્રવર્તે છે ત્યારે પરિણામદર્શી જ્ઞાની-વિવેકી સત્ચરિત્રવંત સાધુપુરુષો તેવી બાળએષ્ટાથી સદંતર દૂર જ રહે છે-દૂર જ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે અને પોતાના પવિત્ર વર્તનથી અન્ય આત્માથી જનને પણ એ જ ઉત્તમ માર્ગે અનુસરવા બોધે છે. આવો દુષ્કર માર્ગ અનુસરવામાં તેમનો જે શુદ્ધ ઉદ્દેશ હોય છે તે સ્વપરના હિત માટે અંતર્મુખપણે શાસ્ત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે.

જે અમૂલ્ય રત્ન નિધાન જેવા અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિક ઉત્તમોત્તમ ગુણો પ્રત્યેક પ્રાણીની આત્મસત્તામાં રહેલા છે તે જ્યાંસુધી પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થઈ શક્યા નથી-તે પ્રાપ્ત કરવા પૂરતું બળવીર્ય ફેરવી શકાયું નથી, તદનુકૂળ પ્રત્યેક પ્રયત્ન સેવાયો નથી તેથી તથાપ્રકારના ગુણની ખામી છતાં ખોટી આત્મપ્રશંસા કરવાથી શું વળવાનું ? કશું જ નહિ. ખાલી-ખોટી પ્રશંસા કરવા-કરાવવાથી ઊલટી આપણી અધોગતિ જ થાય છે. ખોટી આપણડાઈ કરવાથી દુનિયાની દૃષ્ટિમાં પણ આપણે હલકા પડીએ છીએ અને સંપૂર્ણ જ્ઞાનીની નજરમાં પણ આપણે સ્વચ્છંદચારીપણાથી-ઉન્મત્ત આચરણથી-ખોટા બકવાદથી-તેમ જ સાચા અને પવિત્ર માર્ગનું ઉદ્ધંધન કરવાથી ચાવત્ તેમની આજ્ઞાનો ભંગ કરવાથી પરમ અપરાધી ઠરીએ છીએ. મતલબ કે ગુણ વગરનો ખોટો ડોળ-ડમાક કરવાથી કશેા ફાયદો નથી પણ નુકશાન તો પારાવાર છે, તેથી સુઝ જનોએ ખોટી આત્મપ્રશંસા કરવી નહિ, તેમાં પોતાનો કાળક્ષેપ કરવો નહિ અને મિથ્યા પરિશ્રમ ઉઠાવવો

નહિ. નિજસત્તામાં અત્યારસુધી અંધારામાં પડી રહેલા સદ્ગુણોને શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરી લેવા માટે ઘટતા ઉપાયો યોજવા દરેક પ્રયત્ન સેવવો વ્યાજબી છે. એટલે ગુણ વગરની ખોટી ડંકાશ મારવી તે તો કોઈ રીતે વ્યાજબી નથી, એ તો ચોક્કસ થયું. તેમ જ વળી જે મહાનુભાવો ઉક્ત સમસ્ત ગુણોવડે અલંકૃત થયા છે એટલે પોતાના પુરુષાર્થવડે નિજ સત્તામાં રહેલા સઘળા ગુણોને જેઓ પ્રગટ કરી શક્યા છે તેમને પણ આત્મ-સ્લાધાની કશી જરૂર રહી જ નથી; કેમ કે તેઓ ક્યારનાએ કૃત-કૃત્ય થઈ ચૂક્યા છે. લોકો કંઈ પણ મનોગત કાર્ય સાધવા માટે-પોતાની વાહવાહ બેલાવવા માટે કે બીજાને હલકા પાડવા માટે અથવા એવા જ કોઈ હેતુવિશેષથી સ્વાત્મસ્લાધા કરવા પ્રવર્તે છે. તેમાંનું કશું કાર્ય સાધવાની પૂર્ણગુણીને કંઈ જરૂર રહેતી જ નથી. અર્થાત્ સ્વપ્રશંસા કરવાનું પ્રયોજન જ જ્યાં વિદ્યમાન ન હોય ત્યાં નિઃપ્રયોજન પ્રશંસામાં પ્રવૃત્તિ પણ કેમ જ થાય ? કોણ કરે ? શા માટે કરે ? આથી પણ સિદ્ધ થયું કે આત્મસ્લાધા ક્યાં ય પણ ફળવતી જણાતી નથી. અપૂર્ણ ગુણવાળાને તેથી ફાયદાને બદલે ગેરફાયદો થાય છે અને સંપૂર્ણ ગુણવાળાને તેની કશી દરકાર જ હોતી નથી, કેમ કે પોતે કૃતકૃત્ય થઈ ચૂકેલા છે. તેમ છતાં જે કોઈ અધૂરા લોકો આત્મપ્રશંસા કરવા-કરાવવા માગે છે તેમને શાસ્ત્રકાર શિક્ષા આપે છે. ૧.

તમે જે કંઈ સુકૃત્યો કર્યાં છે કે કરો છો તે જો તમે કેવળ આત્માર્થીપણે જ કરો, લોકદેખાવો કરવા, વાહવાહ કહેવડાવવાની ખાતર ન કરો તો તેમાંથી પરિણામે અતિ અદ્ભુત લાભ મેળવી શકો, પરંતુ મુગ્ધ મૃગલા જેવા અજ્ઞાની જીવો

તેમ નહિ કરતાં ખોટી આશા-તૃષ્ણામાં તણાયા જ કરે છે. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે આપણામાં હાંકતાં મિથ્યા-ભિમાનનો મહાપ્રવાહ તેમના ઉપર ફરી વળે છે તેથી શ્રેય-વૃક્ષના સુકૃત્યરૂપી મૂળિયાં ખુલ્લાં-ઊઘાડાં થઈ જાય છે. અરે ! પોતે જ પોતાની મેળે પોતાની મૂર્ખાઈથી અભિમાનના ભારે આવેશમાં આવી પ્રથમ વાવેલાં સુકૃતવૃક્ષનાં પુન્ય-પવિત્ર-મજબૂત મૂળો ઉખેડી નાંખે છે પછી એ સુકૃતવૃક્ષથી થવાનાં-મેળવવાનાં સ્વર્ગ મોક્ષાદિક ઉત્તમ ફળ શી રીતે મળી શકે ? ફલિતાર્થ એ છે કે સુસ જનોએ સ્વકૃત્યોની પણ સ્વમુખે સ્લાઘા કરવી નહિ તેમ જ કરાવવી નહિ. તેમ છતાં અન્ય જનો સ્વતઃ (તથાપ્રકારની આપણી ઇચ્છા કે પ્રેરણા વગર જ) આપણાં સુકૃત્યોથી પ્રસન્ન થઈ-આપણા ગુણથી પ્રમુદિત થઈને પ્રશંસા કરે તો તેથી આપણને કશી હાનિ પહોંચતી નથી એમ શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. ૨.

આ ઠેકાણે ગુણનો અને રજ્જુનો મુકાબલો કર્યો છે. ઉપર ચઢવા ઇચ્છનાર ગમે તે સજ્જન રજ્જુની પેઠે પર-ગુણનું આલંબન ગ્રહે તે ઉચિત જ છે. તે આલંબનવડે ગુણ-ગ્રાહી સજ્જન સુખપૂર્વક ઊંચે ચઢી પણ શકે છે, પરંતુ ભારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જો તે જ ગુણ-રજ્જુનું સ્વ-સ્લાઘારૂપે પોતે જ અવલંબન કરે-કરવા જાય તો તે ઊંચે ચડવાને બદલે નીચે પટકાય છે, લઘુતા પામે છે, સ્વાર્થબ્રથ થાય છે અને ફરી પાછા ઉપર ચડવા જેટલી શક્તિ પણ ખોઈ જોડે છે. તેમ છતાં કવચિત્ કર્મદોષથી અભિમાનમાં આવી જઈ આપણામાં કરવા દોરાઈ જવાય તો તેવે સમયે આત્માર્થી જીવે શું કરવું તે અંતકાર દર્શાવે છે. ૩.

આપણા મનમાં મદ-અહંકાર આવી જાય અને તેથી પ્રકૃતિ બગડી જાય-સંતપ્ત થઈ જાય, ચિત્તમાં કલેશ થવા પામે, મન માનમાં ન રહે અને ઉન્નતપ્રાય જની જાય તેવે વળતે આદર્શરૂપ પૂર્વ મહાપુરુષોનાં કે વર્તમાન મહાપુરુષોનાં ઉત્તમ ચરિત્રો તરફ દૃષ્ટિ વાળવી, તેમની ઉત્તમતા-નિર્મલતા-નિરભિ-માનતા-નમ્રતા-સાદાઈ અને સરલતાદિકનો ખ્યાલ કરવો અને આપણે પણ એવા ઉત્તમ કેમ થઈ શકીએ તેવી રૂઢી લાવના લાવવી. એમ કરવાથી આપણી ગંભીર ભૂલ આપણને નજરે પડશે, ગુણનો મહાન્ પટંતર રહેલો સમજાશે અને આપણી મૂર્ખાઈ ઉપર આપણને જ હસવું આવશે અથવા તેને માટે આપણને ભારે ખેદ-પશ્ચાત્તાપ થશે અને ફરી તેવી મૂર્ખાઈ નહિ કરવા મન લલચાશે. આ રીતે શુભ પ્રયત્ન કરવાથી અંતે રૂડું પરિણામ આવશે. હવે આવી તુરંચ વસ્તુની ખાતર મદ કે અહંકાર જ શા માટે કરવો જોઈએ ? અરે ! જ્ઞાની-વિવેકી જનોનું એ કામ જ નથી એમ શાસ્ત્રકાર સમજાવે છે. ૪.

સડણ, પડણ અને વિધ્વંસન સ્વભાવવાળું શરીર, તેના ઉપર કરેલા જાતજાતના રંગ જેવું દેખાતું દેખાવડું રૂપ, તેમાં કંઈક તરી આવતી લાલપરૂપ લવણિમા-લાવણ્ય, તેમજ ગામ-ગરાસ, ગાગ-બગીચા પ્રમુખ વૈભવનાં સાધન અને એ ઉપરાંત અનેરાં લક્ષ્મી પ્રમુખ સુખસાધનો ગમે તેવાં અને ગમે તેટલા હોય તો પણ તે બધાં અનિત્ય-ક્ષણવિનાશી, અસાર-પરિણામે ખેદ ઉપજાવનારાં અને અંતે અવશ્ય છેદ દઈ આઘ્યા જનારાં હોવાથી ચિદાનંદધન-આત્માને તે તે પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ કર્મયોગે પામીને તેનો ગર્વ કરવો કેમ ઘટે ? ન જ ઘટે. અરે ! તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માઓ તો સ્વગુણનો

પણુ ગર્વ કરતા નથી તો પછી અસાર વસ્તુનો તો ગર્વ કરે જ કેમ ? એમ શાસ્ત્રકાર દર્શાવે છે. ૫

તત્ત્વવેત્તા મહામુનીશ્વરે સારી રીતે સમજે છે કે નિર્મળ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રાદિક શુદ્ધ આત્મિક ગુણો પણ પ્રત્યેક આત્માને સહભાવી જ હોય છે. કેટલાકને તો પુરુષાર્થ-યોગે પ્રગટ થયેલા હોય છે ત્યારે બીજાઓને તે જ ગુણો તિરોભૂત-અપ્રગટ હોય છે. સત્તાગતે તો સહુને સમાન જ હોય છે. જે ગુણો પ્રથમ અપ્રગટ સતા સહુને સમાન હતા તે ગુણો જ આપણા પુરુષાર્થથી પ્રગટ થતા હોય અથવા થયા હોય તો તેમાં ગર્વ શા માટે કરવો ? અને જ્યારે શુદ્ધ-નિષ્કલંક સ્વગુણોનો પણ ગર્વ કરવો અયુક્ત છે તો પછી તુરંચ અને ક્ષણવારમાં દૃષ્ટનષ્ઠ થઈ જનારા પરપૌઙ્ગલિક પદાર્થોનો તો ગર્વ કરવો ઘટે જ કેમ ? આમ છતાં જે કોઈ મુગ્ધતાથી તેનો ગર્વ કરે છે તે પરિણામે હાનિને જ પામે છે એમ શાસ્ત્રકાર સમજાવે છે. ૬.

અત્ર સાધુને સમુદ્રની સાથે સરખાવી ઉપદેશ આપ્યો છે અથવા અન્યોક્તિવડે સાધુને જ સમજ આપી છે. જેમ સમુદ્ર પ્રચંડ પવનની પ્રેરણાથી ક્ષોભ પામી, તોજ્ઞાન મચાવી બહુ ઉદ્ધાપાત મચાવે છે તેમ હે સાધુ ! જો તું સમુદ્ર એટલે મુદ્રાયુક્ત-સાધુવેશ ગ્રહણ કરી સાધુવ્રતને ધારણ કર્યા છતાં આત્મ ઉત્કર્ષ (આપણડાંઈ-આત્મજ્ઞલાઘા) અને પરાપકર્ષ (પરનિંદા-પરની અપભ્રાજના) કરવારૂપ પ્રચંડ મદ-માયાના આવેશમાં આવી તારા યવિત્ર વ્રતનિયમ પાળવારૂપ ચારિત્ર પ્રાણને ડોળી નાંખીશ તો પરિણામે તારા સઘળા સદ્ગુણોનો

વ્યર્થ વિનાશ થઈ જશે, જેથી તું તારી સ્વાભાવિક પ્રતિષ્ઠા શુભાવી લોકમાં પણ હાંસીપાત્ર ઠરશે અને પરભવમાં પણ શ્રેષ્ઠ સંખલ વગર ભારે વ્યથા પામીશ. આટલી વાત લક્ષમાં રાખી મિથ્યાભિમાનને વશ થઈ આપણડાઈ મારવાની અને પારકી બદબોધ કરવાની પડેલી કુટેવને તજી દેશે અને સમતા રસમાં ઝીલી શુદ્ધ ચારિત્ર પાળશે તો તું અવશ્ય સુખી થઈશ. સાધુને ઉદ્દેશીને શાસ્ત્રકારે કહેલી આ વાત સહુ કોઈને લાગુ પડી શકે છે, મતલબ કે સહુ કોઈ આત્માર્થી જનોએ આત્મ-^{સ્}લાઘા કહો કે આપણડાઈ કરવાની તેમ જ પારકી નિંદા કરવાની ટેવ કહો તે તજી દઈ સ્વભાવરમણી થવામાં જ સાર છે, એમ ચોક્કસ સમજીને ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ સંભાળથી સ્વઅધિકાર મુજબ શુદ્ધ ચારિત્ર પાળવાની જરૂર છે. હવે આત્મ^{સ્}લાઘા તજી શુદ્ધ ચારિત્રનું સાવધાનપણે પાલન કરનારા યોગીજનો કેવું આદર્શ જીવન વહે છે તે શાસ્ત્રકાર બતાવે છે. ૭.

જેમને પરપૌદ્ગલિક વસ્તુની કશી પરવા જ નથી, જેમને મન રાજા અને રાંક સમાન છે, કાચ અને મણિ સરખા છે, કનક અને પથ્થર તુલ્ય છે, તેમજ જેઓ અનંત અને અગાધ જ્ઞાનભાત્રમાં જ વિશ્રાન્તિને પામેલા છે એવા મહાનુભાવ યોગીશ્વરોને સ્વપ્નમાં પણ સ્વાત્મ^{સ્}લાઘા અને પરનિદાદિક કરવાના અનિષ્ટ પરિણામ સંભવે જ કેમ ? જગતની જાનજીવી ન્યારા રહી સાવધાનપણે સંયમધુરાને ધારણ કરનારા જે વીરલ યોગીશ્વરો જૈન શાસનને દીપાવે છે તેમનું શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ નીચેના પદ્યમાં શુભગાન કરે છે. એ ચિતાર સહુદય જનોને ખરેખર હૃદયવેધક લાગે છે.

અવધુ નિરપક્ષ વિરલા કોઈ, દેખ્યા જગ સહુ જોઈ. અવધુ
એ આંકણી.

સમરસ ભાવ ભલા ચિત્ત જાકે, થાપ ઉથાપ ન હોઈ;
અવિનાશીકે ઘરકી ખાતાં, જાનેંગે નર સોઈ. અવધુ ૧

રાવ^૧ રંકમેં ભેદ ન જાને, કનક ઉપજાર સમ^૩ લેખે;
નારી નાગણીનો નહીં પરિચય, તો શિવમંદિર દેખે. અવધુ ૨

નિંદા સ્તુતિ શ્રવણ સુણીને, હર્ષ શોક નવિ આણે;
તે જગમાં જોગીસર પૂરા, નિત્ય ચડતે ગુણઠાણે. અવધુ ૩

ચંદ્ર સમાન સૌમ્યતા જાકી, સાયર જેમ ગંભીરા;
અપ્રમત્ત ભારંડ પરે નિત્ય, સુરગિરિ^૪ સમ શુચિ ધોરા. અવધુ ૪

પંકજ નામ ધરાય પંકશું, રહત કમળ જિમ ન્યારા;
ચિદાનંદ દ્રશ્યા જન ઉત્તમ, સો સાહેબકા^૫ ખ્યારા. અવધુ ૫

ખરેખર આવા જ સુમુક્ષુ પુરુષો સ્વાત્મહિત સાધી શકે છે તેમજ અન્ય આત્માર્થી ભવ્ય જનોને પણ આલંબનરૂપ થઈ શકે છે. કલિકાળના માહાત્મ્યથી કંટકળાહુલ શાસનમાં આવા મહાન પુરુષો જ આધારરૂપ હોવાથી અનુસરવા યોગ્ય છે, સ્વાત્મનિષ્ઠ સાધુપુરુષો પવિત્ર તીર્થરૂપ છે, એવી ઊંડી સમજ અને શ્રદ્ધા સહિત જે ભાવિત આત્માઓ જંગમ તીર્થરૂપ પવિત્ર આશયવાળા સાધુપુરુષોનો આશ્રય ગવેષે છે તેઓ તેમના ઉત્તમ આલંબનવડે ઉપાધિજન્ય અશાન્તિને દૂર કરી પારમાર્થિક શાન્તિને મેળવી શકે છે. જેમનું એક પણ વચન ભવ્ય જીવોને અતુલ શાન્તિ પ્રગટાવે છે તેમના પવિત્ર

સમાગમમાં આવી-રહી, અહોનિશ ઉપદેશામૃતનું પાન કરી જે લવ્યાત્માઓ પોતાના અનાદિ વિષયકષાયાદિક તાપને ઉપશમાવી સમતારસમાં ઝીલ્યા કરે છે તેમના લાગ્યનું તો કહેવું જ શું ? પોતાના પવિત્ર વર્તનથી પરમાત્માની જ પ્રસન્નતાને મેળવવા મથતા મહાશયો સ્વાત્મલાઘાને પસંદ કરે ? કદાપિ ન કરે. રાજહંસની ગતિ ન્યારી જ હોય છે અને કલ્યાણકારી પણ એ જ છે. ૮

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૨૯, પૃ. ૨૬૩]

(૧૯) તત્ત્વદષ્ટિ અષ્ટક

વિવેચન—આત્મલાઘાથી દૂર રહી જે નમ્રભાવે જ્ઞાન-જ્ઞાનીની ભક્તિ-આરાધના કરે છે તે બાહ્યદષ્ટિપણુના વિકારથી વિરમીને તત્ત્વદષ્ટિપણુના પરિણામને પામે છે, તેથી શાસ્ત્રકાર એ ઉભયના શુભુદોષ દાખવીને તત્ત્વજ્ઞાતા તરફ જીવને વલણ કરવા અત્ર ઉપદિશે છે.

આ અષ્ટકનો અર્થ લેખક મહાત્માએ વિસ્તારથી લખેલ હોવાથી વિશેષ વિવેચન લખવા જેવું નથી તો પણ સંક્ષેપમાં કાંઈક લખ્યું છે.

બાહ્યદષ્ટિ ને તત્ત્વદષ્ટિ જીવેનો મોટો તફાવત જ એ જ છે કે—એક પૌદ્ગલિક સુખમાં—તેના લાભને માટે દોડાદોડ કરે છે ત્યારે બીજો આત્મિક સુખ માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેને તે જ ગમે છે, રુચે છે, પસંદ આવે છે, કર્તવ્યતા જ તેમાં ભાસે છે; બીજા બધાં કાંકાં લાગે છે. ૧

બાહ્યદષ્ટિરૂપ જ્ઞમની વાડીમાં પુફ્ફગળાનંદી જીવો જ આરામ લે છે. તત્ત્વદષ્ટિ જીવ તો તેનાથી દૂર નાસે છે. તેની છાયા પણ તેને ગમતી નથી. તેની છાયામાં રહેવાથી જીવને અસર થયા સિવાય રહેતી નથી, કારણ કે આ જીવ અનાદિકાળથી પૌન્દ્ર-ગલિક સુખનો રસીયો છે એટલે તેનો વધારે પરિચય થતાં પૂર્વનો ભાવ સ્ફુરે છે, જેથી તેમાં આસક્ત થઈ જવાય છે. તત્ત્વદષ્ટિ જીવ તેનાથી દૂર જ રહે છે. ૨

બાહ્યદષ્ટિ જીવને જે જે વસ્તુ જોતાં મોહ થાય છે, પ્રેમ ઉપજે છે અને જેના સહભાવથી આનંદિત થાય છે તે તે વસ્તુ જોતાં તત્ત્વદષ્ટિ જીવને વૈરાગ્ય આવે છે, અભાવ ઉપજે છે અને તેના લાભને તે ઇચ્છતા નથી; એટલું જ નહીં પણ પ્રાપ્ત થયેલ હોય તે પણ તજી દે છે. તત્ત્વદષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પછી ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિ તજી દેવી તે તેના મનમાં કાંઈ મુશ્કેલ લાગતી નથી, સહજમાં તેને તજી દે છે. કારણવશાત્ કદી તે છોડતાં વિલાંબ કરે છે ત્યારે પણ તે સાકરની માખીની જેમ તેમાં ચોંટ્યા સિવાય-આસક્ત થયા સિવાય તેનો સ્વાદ લે છે. તેટલા માટે જ સંસારમાં દુઃખી છતાં આસક્ત જીવોને લીટની માખીની ઉપમા આપી છે અને સુખી હોવાથી તેમાં લીન થઈ જનારને મધનો સ્વાદ લેતાં તેમાં ચોંટી જનારી માખીની ઉપમા આપી છે. તત્ત્વદષ્ટિ જીવો જ સુખી છતાં તેમાં આસક્ત ન હોવાથી સાકર પર બેઠેલી માખીની ઉપમાને યોગ્ય છે. ૩.

બાહ્યદષ્ટિ જીવો સ્ત્રીના રૂપલાવણ્યમાં મોહ પામી તેને સુધારસથી ભરેલી માને છે અને તેના અંગોપાંગને ચંદ્રની, સુવર્ણકળશની, ગજગતિની, મૃગના નેત્રની ઇત્યાદિ અનેક

ઉપમાઓ આપી વધારે વધારે આસક્ત થતા જાય છે. તે જ સ્ત્રીને તત્ત્વદષ્ટિ જીવો વિષ્ટા, મૂત્ર, હાડ, માંસ, રુધિર, ત્વચા વિગેરે દુર્ગંધથી વ્યાપ્ત સાત ધાતુથી બનેલી-તેનાથી ભરેલી-તદ્વરૂપ માને છે. તેને તેમાં કોઈ પણ વિભાગ સુંદર કે પ્રશંસનીય લાગતો જ નથી. તેના રૂપલાવણ્યમાં આસક્ત થઈ ગયેલા જીવોને તે ઘેલા બની ગયેલા અથવા મોહમદિરાનું પાન કરવાથી ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા માને છે. ૪.

બાહ્યદષ્ટિ જીવો સુંદર સ્ત્રીને લાવણ્યવાળી અને અનેક પ્રકારે પ્રેમ કરવા લાયક માને છે ત્યારે તત્ત્વદષ્ટિ જીવો તેવી સ્ત્રીના દેહને કાગડા, કૂતરા વિગેરે તુચ્છ પશુપક્ષીનું ભક્ષ છે એમ માને છે અને તેમાં કિંચિત્ પણ આસક્ત થતા નથી. સ્ત્રીનો કે પુરુષનો સુંદર દેખાતો દેહ પરિણામે વિનશ્વર છે, વ્યાધિનું સ્થાન છે, વ્યાધિથી ભરેલો છે, તેને વિરૂપ થતાં વાર ન લાગે એવો છે અને જ્યારે તેમાંથી હંસ (જીવ) ઊડી જાય છે ત્યારે જો તરતમાં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં ન આવે તો અનેક પ્રકારનાં જંતુઓ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગંધાઈ ઊઠે છે. પછી કાગડા, કૂતરા વિગેરે તુચ્છ અને હલકા પશુપક્ષી જ તેને ગ્રહણ કરે છે, ઉત્તમ ગણાતાં પશુ-પક્ષીઓ પણ તેને ગ્રહણ કરતા નથી, તેનાથી દૂર નાસે છે. એવા અશુચિમય દેહમાં તત્ત્વદષ્ટિ જીવ આસક્ત કેમ થાય? અર્થાત્ ન જ થાય. ૫.

બાહ્યદષ્ટિ જીવો રાજાના મહેલ પાસે હાથી, ઘોડા વિગેરે જોઈ આનંદ પામે છે, તેને સુખી માને છે અને પોતે તેવી સંપત્તિ ઈચ્છે છે; પરંતુ તત્ત્વદષ્ટિ જીવ તો વનમાં સંજ્યાબંધ હાથી, ઘોડા હોય છે એમ જાણી રાજાના મહેલને વન સમાન

જ લેખે છે—તેને રાજમહેલમાં વન કરતાં કાંઈ વિશેષપણું લાગતું જ નથી. મહેલમાં તો થોડા ઘણા હાથી હોય છે અને વનમાં તો સંખ્યાબંધ હોય છે એટલે વન અને મહેલમાં તેને ફેર જ જણાતો નથી. ૬.

બાહ્યદષ્ટિ જીવો ત્યાગી, બાવા, સંન્યાસી, જોગી, જતિ કે સાધુ મુનિરાજમાં ઉપરનો વેષ અથવા ભસ્મ ચોળવી કે કેશનો લોચ કરવો ઇત્યાદિ બાહ્ય ક્રિયાઓ જોઈને તેને ત્યાગી વૈરાગી માની જોસે છે પણ તત્ત્વદષ્ટિ જીવો તેમ માનતા નથી. તે તો તેનું અંતઃકરણ જુઓ છે. તેમાં ત્યાગવૃત્તિનો ભાસ થાય, સંસાર પર ઉદાસીનતા છે એમ જણાય, વિષયકષાયની મંદતા લાગે તો જ તેને ત્યાગી વૈરાગી માને છે. તેની ખરી કસોટી કરી જુઓ છે. કસોટી કરવાની તેનામાં શક્તિ હોય છે તેથી તે પરીક્ષા કરી શકે છે. બાહ્યદષ્ટિ જીવો મુગ્ધ હોય છે તેથી તે પરીક્ષા કરી શકતા નથી અને ઉપરના દેખાવથી મૂંઝાય છે. ૭.

તત્ત્વદષ્ટિ જીવો જગતનો ઉપકાર કરવા માટે જ જન્મ્યા હોય એમ જણાય છે. તેઓ જિંદગી પર્યાંત પરોપકાર જ કરે છે અને તે પરોપકાર પણ સાંસારિક લાભ આપે તેવો કરતા નથી; પરંતુ આત્મિક લાભ આપે તેવો પરમ શ્રેષ્ઠ ઉપકાર કરે છે અને તે પરોપકારવડે જ સ્વોપકાર કરીને પોતાના આત્માનો પણ આ દુઃખરૂપ સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે. ધન્ય છે એવા ઉપકારી તત્ત્વદષ્ટિ મહાત્માઓને ! તેમના જન્મવડે જ આ વસુંધરા બહુરતના કહેવાય છે. ૮.

કુંવરજી

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૩૦, પૃ. ૩૮]

(૨૦) સર્વસમૃદ્ધિ અષ્ટકમ્

વિવેચન—જ્ઞાન-જ્ઞાની પ્રત્યે હૃદયપ્રેમ-બહુમાન સાચવી જે કીટ-ભ્રમરીના ન્યાયે જ્ઞાન-જ્ઞાનીના અનુગ્રહને પામી શકે છે તે મહાનુભાવો નિજ ઘટમાં જ સઘળી ઋદ્ધિસિદ્ધિને સહેજે પ્રગટાવી શકે છે. તેથી અત્ર પ્રસંગાગત સર્વસમૃદ્ધિ-અષ્ટક શાસ્ત્રકાર વખાણે છે.—

જે મહાપુરુષને બાહ્યદષ્ટિનો પ્રચાર બંધ થયો છે—રોકાઈ ગયો છે અર્થાત્ જગતના બાહ્ય પદાર્થ માત્રને જેણે પર જાણ્યા છે, બાહ્ય ઋદ્ધિને જે પૌદ્ગલિક પિંડ બાણે છે, તેની જેને કિંચિત્ પણ ઇચ્છા વર્તતા નથી, આત્માના ગુણ અથવા આત્મિક ઋદ્ધિને જે વાસ્તવિક ઋદ્ધિ બાણે છે તેના જ જે બપી છે, તે મેળવવાને માટે જ જેનો અવિચ્છિન્ન પ્રયાસ છે તેવા મહાત્માઓને—મુનિમહારાજઓને જગતમાં ઉત્તમ કહેવાતી, શ્રેષ્ઠ ગણાતી, વખણાતી તમામ પ્રકારની ઋદ્ધિઓ પોતાના આત્મામાં જ છે એમ પ્રગટ ભાસ થાય છે. ૧

આ જગતમાં ઈંદ્રની, ચક્રવર્તીની, નાગેંદ્રની, શંકર, વિષ્ણુ અને બ્રહ્માની તેમ જ પ્રાંતે તીર્થંકર ભગવંતની ઋદ્ધિ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેમાં તીર્થંકર સિવાય બીજાઓની જે બાહ્યઋદ્ધિ કહેવાય છે તે બધી તેના હૃદયમાં તુચ્છ લાગે છે; પરંતુ તેની ઉપમાને યોગ્ય એવી આંતરિક ઋદ્ધિઓ તેની પાસે હોય છે જેથી તે પોતાને સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ માની શકે છે. તીર્થંકરની પદવી પણ તેવા સિદ્ધ યોગીને કાંઈ મુશ્કેલ લાગતી નથી. એ સર્વની ઋદ્ધિઓ સાથે હવે આત્મિક ઋદ્ધિઓ ઘટાવે છે—

મહાત્માઓ ઇંદ્રનું નંદનવન, વજ્ર, ઇંદ્રાણીઓ અને વિમાના-
દિકને તુલ્ય તેમ જ અદ્વૈતકાલીન અને વિનશ્વર સમજી,
પોતે ઇંદ્રની જેમ સમાધિરૂપી નંદનવનમાં, ધૈર્યરૂપી વજ્રને
ધારણ કરીને, સમતારૂપી ઇંદ્રાણી સાથે આનંદ કરે છે. તેનું
મહાવિમાન જ્ઞાન છે કે જેમાં તે નિરંતર વાસ કરે છે. જુઓ
આમાં ખરી ઋદ્ધિ કોની છે ? સુજો ! વિચારી જોજો. ૨

ચક્રવર્તી જ્યારે ઉત્તર બાજુના ત્રણ ખંડ સાધવા માટે
વૈતાલ્ય પર્વતની શુક્રામાંથી નીકળીને જાય છે ત્યારે ત્યાં રહેલા
મ્લેચ્છ રાજાઓ પોતાને આધીન મેઘકુમારાદિ દેવોની સહાયથી
જળરજસ્ત મેઘવૃષ્ટિ કરે છે. તે મેઘધારા સહન તો શેની થાય
પણ ચક્રવર્તીનું આખું સૈન્ય તેના જળપ્રવાહમાં તણાઈ જાય.
તે વખતે ચક્રવર્તી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ ચૌદ રત્નો પૈકીના
ચર્મરત્ન અને છત્રરત્નને પોતાના હસ્ત-સ્પર્શથી વિસ્તારે છે
એટલે તે બાર બાર યોજનના થઈ જાય છે. પછી ચર્મરત્ન
ઉપર બધા લશ્કરને ચઢાવી છત્રરત્ન ઉપરથી ઢાંકી દે છે,
જેથી અંદર જળનું ઊંડું પણ પ્રવેશ કરી શકતું નથી અને
અંદર મણિરત્નથી સર્વત્ર પ્રકાશ રહે છે. ધાન્યની નિષ્પત્તિ
પણ તાત્કાલિક થાય છે. આ પ્રમાણે રત્નાદિકની સહાયથી તેનું
ચક્રવર્તીત્વ નભે છે. આ સંસારમાં ચક્રવર્તી તુલ્ય મોહરાજ છે.
તે પોતાના મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાયાદિ સેનાનીઓવડે આ જગતના
સર્વ જીવોને અનેક પ્રકારની વિડંબનાઓ કરે છે. તેની વિડં-
બનાઓ કે જે મ્લેચ્છ રાજાઓની મેઘવૃષ્ટિની ઉપમાને સ્થાને
છે તેના નિવારણ માટે મહાત્માઓ ક્રિયા ને જ્ઞાનરૂપ ચર્મ-
રત્ન ને છત્રરત્નનો ઉપયોગ કરે છે અર્થાત્ જ્ઞાનક્રિયાવડે તે

મિથ્યાત્વાદિકની વિડંબનાઓનો વિનાશ કરે છે અને તે મિથ્યાત્વાદિકને પણ પરાસ્ત કરે છે. આવી ઉત્કૃષ્ટ ઋદ્ધિવાળા હોવાથી ખરા ચક્રવર્તી તો એ મહાત્માઓ જ છે. ૩

‘નાગરાજના તાળામાં નવ અમૃતના કુંડો છે અને તે આ પૃથ્વીને ધારણ કરી રહેલ છે,’ એમ અન્ય દર્શનીના શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. તે સુધાકુંડો અને પૃથ્વીને ધારણ કરવાપણું મુનિરાજની ઋદ્ધિ પાસે લેખામાં નથી; કારણ કે મહાત્માઓ તો નવ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યરૂપ નવ સુધાકુંડના માલેક છે—સ્વામી છે, કે જે કુંડમાં રહેલી સુધા પ્રાણીને ખરેખર અમર કરી શકે છે. વળી તે મહાત્માઓ શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના પાળનારાં છે અને ક્ષમા એટલે પૃથ્વી એ શબ્દાર્થના સંબંધમાં ખરેખરી ક્ષમા કે જે ક્રોધને નિર્મૂળ કરનારી છે તેને મુનિમહારાજ ધારણ કરે છે. મુનિ ક્ષમાવાન જ હોય છે, મુનિનું ભૂષણ ક્ષમા છે, મુનિ ક્ષમાવડે જ ઓળખાય છે અને તેથી જ તે ક્ષમાશ્રમણ કહેવાય છે. આવી રીતે બ્રહ્મચર્યરૂપ સુધાકુંડના સ્વામી અને ક્ષમાને ધારણ કરનારા મુનિ જ ખરા નાગેન્દ્ર છે. અન્ય નાગેન્દ્ર તેની પાસે કાંઈ લેખામાં પણ ગણી શકાય તેમ નથી. ૪.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ અન્ય દર્શનીના મુખ્ય ત્રણ દેવો છે. તેમને અન્ય મતના શાસ્ત્રો એકરૂપ પણ કહે છે. તેમની ઋદ્ધિનું વર્ણન તેમના શાસ્ત્રોમાં જે આપેલું છે તે બતાવીને તેની સાથે મહાત્માઓની અમૂલ્ય ઋદ્ધિને સરખાવે છે.

એ ત્રિપુટી પૈકી શંકર કૈલાસમાં વસે છે, તેનું વાહન વૃષભ છે અને તેને ગંગા ને ગૌરી (પાર્વતી) નામની બે સ્ત્રીઓ છે. આટલી ઋદ્ધિવડે તે ઋદ્ધિમાન ગણાય છે. મહાત્માઓ આ

ઋદ્ધિને તુચ્છ ગણે છે. તેઓ તો અધ્યાત્મરૂપ કૈલાસ ઉપર ધિરાજે છે, વિવેકરૂપ વૃષભનું તેમને વાહન છે અને વિરતિ ને જ્ઞાપ્તિ (ચારિત્ર ને જ્ઞાન) તદ્દરૂપ તેમને બે સ્ત્રીઓ છે કે જે તેમની સાથે સદૈવ અવિચ્છિન્ન રહે છે. પેલી ગંગા ને ગૌરી તો પરલોકની સાથી થાય તેમ નથી પણ આ વિરતિ ને જ્ઞાપ્તિ તો આત્માના ગુણરૂપ હોવાથી સતત પરલોકમાં પણ સાથે જ રહે છે અને આત્માને અવિનાશી સુખ પ્રાપ્ત કરી આપે છે. આવી ઋદ્ધિવાળા હોવાથી ખરા શંકર તો મુનિમહારાજ જ છે. ૫.

હરિ એટલે વિષ્ણુ, તેના બે નેત્ર સૂર્ય ને ચંદ્ર કહેવાય છે. વળી હરિ નરકાસુરનો નાશ કરનાર કહેવાય છે અને તે સમુદ્રમાં શયન કરે છે એમ તેમના શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. મુનિરાજ આ હકીકતને નિઃસાર માને છે, તેમ જ અતિશયોક્તિરૂપ માને છે. તે સાથે તેઓ પોતે જ ખરા વિષ્ણુરૂપ છે એમ બતાવી આપે છે, કારણ કે ચંદ્ર સૂર્ય નેત્ર તરીકે હોય એ અઘટમાન છે. તેને સ્થાને મહાત્માઓને તો જ્ઞાન ને દર્શનરૂપ બે અતિ નિર્મળ નેત્રો છે અને તેઓ નરકગતિનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરનારા હોવાથી ખરા નરકચ્છિદ્ર તે જ છે. તેના ભક્તો પણ એ દુર્ગતિના ભાજન થતા નથી. તે મહાત્માઓ સમાધિ-રૂપ જે અવિનશ્વર સુખ તેનાથી ભરપૂર સમુદ્રમાં અર્થાત્ સુખ-સમુદ્રમાં શયન કરે છે, નિરંતર આત્મિક સુખનો જ અનુભવ કરે છે અને તેમાં જ નિમગ્ન રહે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ખરા વિષ્ણુ-વિષ્ણુની વાસ્તવિક સમૃદ્ધિવાળા મુનિમહારાજ જ છે. ૬.

બ્રહ્મા આ સૃષ્ટિના રચનારા છે એમ અન્યમતિના શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. તેમને સૃષ્ટિ રચવામાં બાહ્ય વસ્તુઓની અપેક્ષા

રહેલી છે. બાહ્ય પદાર્થો સિવાય તે પૃથ્વી રચી શકતા નથી. જો કે એ વાત જ અસંભાવ્ય છે કારણ કે આ સૃષ્ટિ તો અનાદિ છે, સ્વતઃ સિદ્ધ છે, તેનો કર્તા કોઈ છે નહીં અને હોઈ શકે પણ નહીં; પરંતુ એ પ્રકારની લોકોક્તિને જણાવીને શાસ્ત્રકાર કહે છે કે-ખરા બ્રહ્મા તો મુનિમહારાજઓ છે કે જે અંતર્ગુણ સૃષ્ટિને રચે છે, જેમાં કિંચિત્ પણ બાહ્ય પદાર્થોની અપેક્ષા હોતી નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી મહાત્માઓ બ્રહ્મા કરતાં પણ અધિક છે અથવા તો ખરેખરા બ્રહ્મા તે જ છે કે જે આત્મિક ગુણોનો આવિર્ભાવ કરે છે અને તેનાવડે સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિપણાની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે. ૭.

પ્રાંતે કહે છે કે રત્નત્રયીથી પવિત્ર એવી તીર્થંકરની પદવી પણ જેમણે યોગોને સિદ્ધ કર્યા છે એવા મહાત્માઓને મેળવવી દુર્લભ નથી. તેઓ મેળવવા ઇચ્છે તો તીર્થંકરની પદવી પણ મેળવી શકે છે, પરંતુ તેઓ તેના ઇચ્છક નથી. તેઓ તો આત્મિક ઋદ્ધિ પ્રગટ કરવાના ઇચ્છક છે, કારણ કે આત્મિક ઋદ્ધિ તો તેમની અને તીર્થંકર ભગવંતની સમાન છે, બાહ્ય ઋદ્ધિમાં જ તફાવત છે. એટલે તેની તેમને અપેક્ષા-ઇચ્છા હોતી નથી. અનિચ્છકપણે પણ કેટલાક મહાત્માઓને તે ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે મહાત્માઓ સર્વસમૃદ્ધિ સંપન્ન હોય છે, તેથી ઉત્તમ પુરુષોએ બાહ્ય ઋદ્ધિની અપેક્ષા ન કરતાં આ અષ્ટકમાં બતાવેલી ભાવ સમૃદ્ધિ-આત્મિક ઋદ્ધિ મેળવવાની જ ઇચ્છા કરવી અને તેને માટે જ અહર્નિશ પ્રયત્ન કરવો. ૮.

(૨૧) કર્મવિપાકચિન્તનાષ્ટકમ્

વિવેચન—જે નિર્મળ જ્ઞાન જ્ઞાનીના અનુગ્રહથી તત્ત્વદષ્ટિ-યોગે નિજ ઘટમાં જ સકળ સમૃદ્ધિને જોઈ-અનુભવી પ્રગટ કરી શકે છે તે મહાશયો જ શુભાશુભ કર્મનું સ્વરૂપ સમજી સર્વત્ર સમભાવે રહે છે પણ તેમાં મુગ્ધ જનોની માફક મૂંઝાતા નથી. તે કર્મની વિચિત્રતા શાસ્ત્રકાર હવે બતાવે છે:—

આ જગત બધું કર્મવિપાકને વશ છે એમાં તો અંશ માત્ર શંકા રાખવા જેવું નથી, કારણ કે એ વાત અનુભવથી સર્વને સિદ્ધ છે, પરંતુ એમ જાણવાના ફળ તરીકે પ્રથમ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહે છે કે—‘ મુનિજનો દુઃખને પામીને દિન થતા નથી અને સુખને પામીને વિસ્મિત થતા નથી. ’ આ વાત અત્યંત મુશ્કેલ છે. ઘણી વાતો કહેવી સહેલી હોય છે પણ તે પ્રમાણેનું વર્તન અતિ મુશ્કેલ હોય છે. દુઃખ ગમે તેવું-નાનું કે મોટું-સહ્ય કે અસહ્ય-કાયિક કે માનસિક જે પ્રાપ્ત થાય તેને દીન થયા વિના-દીનતા બતાવ્યા વિના સહન કરવું એ જેવી તેવી વાત નથી. તેમ જ સુખને પામીને તેનો અનુભવ કરતાં આનંદ ન થવો, હર્ષ ન આવવો, હૃદય વિક-સ્વર ન થવું, એ પણ બહુ મુશ્કેલ હકીકત છે. જે પ્રાણીને કર્મવિપાકના સંબંધમાં અચળ દૃઢતા થઈ ગઈ હોય તે જ તેવી બંને સ્થિતિમાં સમાન ભાવે રહી શકે છે. ૧.

એવા ચક્રવર્ત્યાદિક રાજાઓ હોય છે કે જેઓ ભૂકુટી વાંકી કરીને કોઈ પર્વતને તોડી પાડવા ઇચ્છે કે તેવો હુકમ કરે તો તેના સેવકો અદ્ય કાળમાં મોટા પર્વતને પણ તોડી નાખી

સપાટ જમીન કરી નાખે છે. એવા બળવાન રાજાઓ પણ જ્યારે કર્મ વિપરીત થાય છે ત્યારે રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થાય છે. અન્ય રાજા તેના રાજ્યનો માલેક થાય છે. પહેલા રાજાને ભાગી જવું પડે છે અને તેવી સ્થિતિમાં અજ્ઞાતપણે ભટકતાં કેટલીક વખત લિક્ષા પણ મળી શકતી નથી અને ભૂખ્યા સૂઈ રહેવું પડે છે. અકબર બાદશાહના ભયથી પર્વતોમાં પરિ-ભ્રમણ કરનાર પ્રતાપ રાણાને કેટલીક વખત અન્ન વિનાની સ્થિતિનો પણ અનુભવ કરવો પડ્યો છે. બાદશાહને પણ નમ્સું ન આપનારની કર્મના વિપરીતપણાથી આવી સ્થિતિ થયેલી છે. આ તો આધુનિક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત છે. એવા પૂર્વકાળના અનેક દૃષ્ટાંતો છે. તાત્પર્ય એ કે ‘કર્મ પાસે જીવ રાંક છે.’ ૨.

ઉપરની ગાથામાં કહેલી હકીકતથી વિપરીત હકીકત આ ગાથામાં દર્શાવી છે. આ શ્લોકમાં કહે છે કે શુભ કર્મનો ઉદય થાય ત્યારે એક રંક હોય તે પણ એકછત્ર રાજ્યવાળો એટલે મહાધુરંધ્ર ચક્રવર્તી રાજા થાય છે. આને માટે શાસ્ત્રોમાં અનેક દૃષ્ટાંતો છે. જુઓ, પરભવમાં રંક લિક્ષુક હતો તે પણ એક દિવસના ચારિત્રના આરાધનથી સમ્રાટ સંપ્રતિ થયો, કે જેની ત્રણ ખંડમાં આજ્ઞા પ્રવર્તી. તેમ જ સિદ્ધરાજ જયસિંહના ભયથી જ્યાં ત્યાં ભટકતા કુમારપાળનો અશુભ કર્મોદય પૂરો થયો ત્યારે તે સિદ્ધરાજની જ ગાદી પર આવ્યા અને અઢાર દેશના રાજા થયા. સર્વત્ર દયાધર્મ એવો પ્રવર્ત્યો કે જેવો ભગવંતના વિદ્યમાનપણામાં શ્રેષ્ઠિક રાજા જેવા ભક્ત અને પ્રતાપી રાજાઓ પણ પ્રવર્તાવી શક્યા નહોતા. આ બધો શુભ કર્મનો પ્રભાવ છે. પ્રાચીન દૃષ્ટાંતો આ વિષયને

લગતા જેટલા જોઈએ તેટલા મળી શકે તેમ છે, પરંતુ વિસ્તારના ભયથી અહીં આપવામાં આવતા નથી. ૩.

આ પ્રમાણે ઉંટની ખીંટની જેમ કર્મજન્ય સૃષ્ટિ વાંકી-વિચિત્ર છે. એને લીધે જગતમાં અનેક પ્રકારની વિચિત્રતા દૃષ્ટિએ પડે છે. એક મનુષ્યની એક ભવમાં જ અનેક પ્રકારની જુદી જુદી દશાઓ દેખાય છે. ઘડીમાં પરમ સુખી હોય તે પરમ દુઃખી થઈ જાય છે, મોટો ધનવાન હોય તે ઘડીમાં નિર્ધન થઈ જાય છે અને નિર્ધન હોય તે ક્રોડપતિ થઈ જાય છે આવી દૃષ્ટનંદ કર્મજન્ય સ્થિતિ જોઈને કોણ યોગી પુરુષ-વિરક્તાત્મા તેમાં રતિ-પ્રીતિ કરે ? તેવા પુરુષને તેમાં આનંદ કે વિશ્વાસ આવે જ નહીં. ૪.

દુષ્ટ કર્મનો પ્રભાવ કયાંસુધી આ પ્રાણીને હેરાન કરે છે ? તે બતાવે છે. અપ્રમત્ત મુનિપણું પામી, ઉપશમશ્રેણીએ ચઢી, કર્મોને પરાસ્ત કરી અગ્યારમે ગુણઠાણે પહોંચેલા મુનિમહારાજ અથવા જેઓ શ્રુતકેવલી થયેલા હોય છે તેમને પણ અશુભ કર્મ પાડી દે છે. શ્રેણીગત મુનિને સત્તામાં રહેલો સૂક્ષ્મ લોભ ઉદયમાં આવીને ત્યાંથી પાડી દે છે એટલે તે શ્રેણીચ્યુત થાય છે; એટલું જ નહીં પણ ત્યાંથી છૂટે સાતમે ગુણઠાણે આવતાં, ત્યાંથી ચોથે ને બીજે ગુણઠાણે લાવી પહેલે ગુણઠાણે પણ પહોંચાડી દે છે, અને જો શ્રેણીગત સ્થિતિમાં આયુષ્ય પૂર્ણ થયું હોત તો જે સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં દેવ થાત અને એકાવતારી થઈ સિદ્ધિપદને પામત તેને અનંતકાળ પર્યંત આ દુરંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે. યૌદ્ધપૂર્વીને પણ પ્રમાદ અને નિદ્રા ત્યાંથી પાડીને નિર્મોહ સુધી લઈ જઈ શકે છે. દુષ્ટ

કર્મની આવી અવાચ્ય પ્રગળતા છે, તેથી તેને સ્વાધીન કરવા માટે ઉત્તમ જીવે દરેક પ્રકારના પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે. ૫

આ જીવે ઘણા ભવોના પ્રયાસવડે કરીને આ ભવમાં પ્રાપ્ત થયેલી મનુષ્યભવાદિ અનેક પ્રકારની ઉત્તમ સામગ્રી મહામહેનતે મેળવેલી હોય છે; છતાં અદ્યપકાળમાં તે વિસરાળ થઈ જાય છે, અહીં પડી રહે છે, છેવટ સુધી ટકી રહેતી નથી અને કર્મના વિપાક તો કાર્યસિદ્ધિ થતાં સુધી આ જીવની પાછળ ને પાછળ દોડ્યા જ કરે છે, તે થાકીને વિસામો લેતા જ નથી. જીવ વારંવાર થાકે છે એટલે તેની મેળવેલી સામગ્રી વિખરાઈ જાય છે અને તેની પાછળ પડેલ મોહરાજ તો થાકતો જ નથી એટલે જીવને એકલો પડેલો-ધર્મ રહિત દેખે છે કે તરત જ તેને દુર્ગતિમાં ખેંચી જાય છે. નિરંતર-અશ્રાંતપણે તે જીવના છળ જ જોયા કરે છે. ૬

છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તને નહીં પામેલા, શુદ્ધપક્ષી નહીં થયેલા, માર્ગાનુસારીપણાને નહીં પામેલા એવા પ્રાણીઓના ધર્મરૂપ પ્રાણને તો કર્મરાજ એક ક્ષણમાત્રમાં-જોતજોતામાં જ હરી લે છે અને છેલ્લા પુદ્ગળપરાવર્તનમાં આવેલા, શુદ્ધપક્ષી થયેલા, સમકિત પામેલા તેમ જ સાધુપણું પ્રાપ્ત કરી છઠ્ઠા સાતમે ગુણઠાણે પહોંચેલા મુનિરાજના, તેમ જ પાંચમે ગુણઠાણે આવેલા શ્રાવકોના, અને ચોથા ગુણઠાણાવાળા સમકિતી જીવોના છળને મોહરાજ નિરંતર જોયા કરે છે અને જરા પણ છળ-છિદ્ર મળી આવ્યું કે તરત તે જોઈને તે અત્યંત હર્ષિત થાય છે. પછી તે છળનો યા છિદ્રનો લાલ લઈને પોતે તેમ જ તેનો વિષય, કષ્ટાયાદિ પરિવાર તેવા આત્મા સાથે

હળીમળી જાય છે, તેના મિત્ર થઈ જાય છે અને પરિણામે તેના હિતશત્રુ થઈને તેને દુર્ગતિએ પહોંચાડે છે અર્થાત્ અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપી અનંત કાળ ભવબ્રમણ કરાવે છે. પછી પ્રાણી માર્ગાનુસારી થયેલ હોવાથી તેમ જ સમકિત પામેલ હોવાથી ભવસ્થિતિ વધારે ન હોવાને લીધે દ્વારાવાળી સોય જેમ કચરામાંથી પણ પાછી જડી આવે છે તેમ તે પ્રાણી પુનઃ ધર્મની સામગ્રી પામે છે, સમકિત મેળવે છે અને અર્ધ-પુદ્ગળ પરાવર્તની અંદર મોક્ષસુખનું ભાજન થાય છે. ૭

આ પ્રમાણેના કર્મવિપાકને ચિંતવીને જે પ્રાણી તેમાં સામ્ય-સમભાવ ધારણ કરે છે-પ્રથમ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે દુઃખ પામીને દીન થતા નથી અને સુખ પામીને વિસ્મયચુક્ર થતા નથી તે પ્રાણી પ્રાંતે ચિદાનંદધનસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ એવા પરમ સુખનું આસ્વાદન કરનાર-તેના મકરંદનો ઉપભોગ લેનાર મધુકર-બ્રમર થાય છે. ભવભીરુ ઉત્તમ જનોને આ સ્થિતિ પ્રાપ્તવ્ય છે અને તેને માટે જ સર્વ પ્રયાસ કરવા યોગ્ય છે. ૮

કુંવરજી

[જી. ધ. પ્ર. પુ. ૩૦, પૃ. ૧૦૬]

(૨૨) ભવ-ઉદ્દેગાષ્ટકમ્

વિવેચન—પ્રથમના ચાર શ્લોકમાં ભવરૂપી-સંસારરૂપી સમુદ્રનું જ વ્યાખ્યાન કરેલું હોવાથી અને આ સંસાર તે જ કારણથી ઉદ્દેગના સ્થાનરૂપ સિદ્ધ થતો હોવાથી પ્રથમના ચાર શ્લોકનું વિવેચન સાથે કરવામાં આવ્યું છે.

આ સંસાર કે જેમાં ક્ષણિક-અદ્યકાલીન સુખ પ્રાપ્ત થવાથી આ પ્રાણી આસક્ત થઈ રહ્યો છે તે સંસાર કેવો દુઃખથી ભરેલો છે તે પ્રથમના ચાર સ્લોકોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. તેની અંદર સંસારને સમુદ્રની ઉપમા આપવામાં આવી છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાતો સમુદ્ર પણ એટલો બધો ભયંકર છે કે જેની અંદર હજારો ઉતાડ્યોવાળી વિરાટકાય સ્ટીમરો ભેતભેતામાં ગરકાવ થઈ જાય છે, અને ભીજા પણ અનેક પ્રકારના ઉત્પાતો પવનાદિકની પ્રેરણાથી થાય છે. સમુદ્રમાં પડેલા મનુષ્યાદિકને ભક્ષ કરી જનારા અનેક કૂર જળજંતુઓ તેમાં રહેલા છે. પ્રવહણ કે સ્ટીમરાદિકને ભક્ષ કરી નાખનારા અનેક ખડકો આવેલા હોય છે. પાણીમાં ઢંકાઈને ફરતા બરફના પર્વતો મોટી મોટી સ્ટીમરો સાથે અથડાઈ તેમાં ગાબડા પાડી દે છે અને તેને-તેની અંદર બેઠેલા ઉતારુઓને કરોડોની કિંમતના માલ સહિત તળીએ બેસાડી દે છે. સમુદ્રની અંદર અનેક જગ્યાએ એવા ભ્રમણો-વમળો હોય છે કે તેની અંદર જે વહાણ સપડાઈ જાય તો પછી તેમાંથી નીકળી જ શકતું નથી, ત્યાં જ તેનો વિનાશ થાય છે. સમુદ્રમાં એક જાતનો અગ્નિ (વડવાનલ) પણ ગુપ્તપણે રહેલો છે કે તે જ્યારે બેઠે છે-જાગે છે ત્યારે મોટા મોટા યાનપાત્રોને ભસ્મ કરી નાખે છે અને પુષ્કળ જળનું પણ શોષણ કરે છે. સમુદ્રની અંદર ઉછળતા તરંગો હાલના આટલાંટિક મહાસાગરની જેમ મોટાં મોટાં વહાણો ને સ્ટીમરોને ઊંચે લઈ જઈને પાછી પછાડે છે. પવનવડે ભયંકર ગર્જન-ધ્રુવવાટ તેમાં થયા કરે છે. કેટલીક વખત એવી આંધી થઈ જાય છે કે કંઈ બાબત વહાણ ચલાવવું તે પણ સમજી શકાતું નથી. આવી રીતે આ સમુદ્ર પણ એવો ભયંકર છે કે તેની ભયંકરતાનું ખરું લાન પોતે જેમાં

ખેડેલ છે તે વહાણ કે સ્ટીમર જ્યારે તોફાનમાં સપડાય છે ત્યારે જ થઈ શકે છે. તેની ભયંકરતા કરતાં આ સંસારરૂપ સમુદ્રની ભયંકરતા અનેકગુણી-અનંતગુણી છે. આ સમુદ્ર તો બહુ હેરાન કરે તો એક વાર પોતાના ઉદરમાં આપણને ખેંચી જઈ એક વાર પ્રાણવિનાશ કરે છે, પરંતુ સંસારરૂપ સમુદ્રમાં સપડાયેલા પ્રાણીઓનો તો અનંતા જન્મમરણ કરતાં પણ અંત-પાર આવતો નથી. પ્રત્યક્ષ જણાતા સમુદ્રમાં દેખાતા ખડકો, પવનો, તરંગો, અગ્નિ, જળજંતુઓ, ગર્જરવ, અંધકાર વિગેરેને સ્થાને સંસારરૂપ સમુદ્રમાં શું છે તે ઉપરના ચાર શ્લોકના અર્થમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તો પણ ફરીને ટૂંકામાં જણાવવામાં આવે છે.

આ સંસારસમુદ્રનું વજ્ર જેવું કઠીન અજ્ઞાનમય તળિયું છે અર્થાત્ સંસાર અજ્ઞાનથી વ્યાપ્ત છે, તેમાં અનેક પ્રકારના વ્યસનો-કષ્ટોરૂપ ખડકો-પર્વતો છે કે જેનાવડે તેનો માર્ગ વિષમ થઈ પડેલો છે અર્થાત્ સંસારની અંદર રહેલા અનેક પ્રકારના કષ્ટોથી પીડિત પ્રાણીઓ શુદ્ધ-સીધા માર્ગે ગમના-ગમન કરી શકતા નથી. તેની અંદર વાંકોચૂકો પણ સાધ્ય-સ્થાને-મોક્ષનગરે પહોંચાડે તેવો માર્ગ બતાવનાર પ્રવીણ કપ્તાનરૂપ ગુરુમહારાજની ખાસ જરૂર છે, તે મળે તો જ પ્રાણી ધારેલા સ્થાને પહોંચી શકે છે, નહીં તો તેનું વહાણ કષ્ટોરૂપ ખડકો સાથે અથડાઈ ભગ્ન થઈ જાય છે ને તે સંસારમાં રહ્યો છે. વળી તેમાં તૃણારૂપ મહાપવનથી ભરેલા પાતાળકળશાઓ છે કે જેનાવડે વિષય, કષાયો ચિત્તમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પ ઉત્પન્ન કરી પ્રાણીને ભ્રમિત કરી દે છે. કામદેવરૂપ અગ્નિ તેમાં નિરંતર પ્રજ્વલિત છે અને તે રાગરૂપ ઈંધનવડે દેહીપ્યમાન રહ્યા કરે છે.

અર્થાત્ સંસારી જીવો નિરંતર કામાગ્નિથી બળેલા-દાઝેલા જ રહે છે; તેનો કામાગ્નિ કોઈ રીતે શાંત પડતો જ નથી. વળી સંસારરૂપ સમુદ્રમાં રોગ, શોકાદિ ભયંકર જળજંતુઓ એટલા બધા રહેલા છે કે જે પ્રાણીઓને આખા ને આખા ગળી જાય છે, પોતાનું ભક્ષ કરી દે છે અર્થાત્ જીવ રોગશોકાદિથી વ્યાપ્ત થઈ સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. વળી દુર્બુદ્ધિ, મત્સર, દ્રોહ વિગેરે વિજળી સંયુક્ત માઠા પવનો તેમાં ઘુઘવાટ કરી રહેલા છે, પ્રાણી તે તે દોષોને આધીન વર્તી પોતાની ખરી સ્થિતિ ભૂલી જાય છે અને ઉન્માર્ગે પ્રવર્તે છે. એ સમુદ્રને વિષે પ્રવહણમાં બેઠેલા મનુષ્યો પણ નિરંતર ભયાકુળ જ રહે છે. તેને ઉત્પાત-સંકટમાં પડતાં વાર લાગતી નથી. આ પ્રમાણે સંસારરૂપ સમુદ્ર અર્થાત્ આ સંસાર વિષય, કષાય, અજ્ઞાન, ભોગતૃષ્ણા, રોગ, શોક, વ્યસનો, દુર્બુદ્ધિ, મત્સર અને દ્રોહ-દિક્કવડે પ્રાપ્ત હોવાથી અપરિમિત ભયંકર છતાં પણ આ પ્રાણી તેમાં એવો આસક્ત-લીન થઈ ગયો છે કે તેને તેમાં કાંઈ પણ ભય લાગતો નથી-નિર્ભય થઈને તેમાં પડ્યો રહે છે. પરંતુ જ્યારે તે તેની અંદર રહેલા કોઈપણ પ્રકારના ઉત્પાત-નો ભોગ થઈ પડે છે ત્યારે જ તેના નેત્રો કાંઈક ઊઘડે છે; પરંતુ તે ઊઘડેલા નેત્રો પણ પુફ્ફલાનંદી જીવોના પાછા મીંચાઈ જતાં વાર લાગતી નથી. જે જીવો અદ્વપસંસારી હોય, માર્ગાનુસારીપણું પામ્યા હોય, સમક્તિદષ્ટિ થયા હોય તેવા ખરેખરા ભવભીરુ જનોના નેત્રો જ પાછા મીંચાતા નથી. તે તો પૂરેપૂરાં સાવધાન થઈ જાય છે અને સંસારને ખરેખરા રૂપમાં ઓળખી તેમાંથી છૂટા થવા અહર્નિશ ચિંતવન કરે છે. તેમાંથી નીકળવાનો ખરો માર્ગ શોધી કાઢે છે અને પછી તે

માર્ગે ચાલવા અવિચ્છિન્ન પ્રયત્ન કરે છે. તેને માટે જ પાંચમા શ્લોકમાં કહે છે કે—“ આ પ્રમાણે ભવસમુદ્ર અત્યંત ભયંકર હોવાથી જ્ઞાની તેનાથી ઉદ્વિગ્ન ચિત્તવાળા થઈને તેને તરવાનો ઉપાય સર્વ પ્રયત્નવડે ઈચ્છે છે.” ૫

આવી તીવ્ર ઇચ્છા થવાથી જ્ઞાનીઓ મોક્ષમાર્ગની શોધ કરે છે—સંસારસમુદ્રથી કેમ પાર ઉતરાય ? તેને માટે જતા-વેલા અનેક ધર્માધ્યક્ષોપ્રણીત માર્ગોમાંથી સર્વજ્ઞપ્રણીત મોક્ષ-માર્ગને શોધી કાઢી તેને અંગીકાર કરે છે અને તેના આરાધનમાં અનન્ય ચિત્તવાળા થાય છે કે જેમ મૃત્યુના ભયથી તૈલથી ભરપૂર પાત્રને લઈને આખા નગરમાં ફરનારો મનુષ્ય તેમાંથી જરાપણ તૈલગિંદુ બહાર ન પડવા માટે એકચિત્ત થઈ જાય છે અથવા તો રાધાવેધ સાધનાર ધનુષ્યધારી અવળા-સવળા ફરતા ચક્રોમાંથી ઉપર રહેલી રાધા નામની પૂતળીના નેત્ર તરફ જાણુ મારવા માટે એકચિત્ત થઈ જાય છે. ૬

આવા ભવભીરુ પ્રાણીઓ પરીસહ, ઉપસર્ગાદિ દુઃખો સહન કરવાથી સાંસારિક દુઃખોથી મૂકાય છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંત આપે છે કે જેમ વિષથી વિષનું નિવારણ થાય છે અને અગ્નિથી અગ્નિ જુઝાય છે તેમ સમભાવે સહન કરેલા દુઃખો અનેક પ્રકારના પૂર્વકર્મોના ક્ષય કરી પ્રાંતે સર્વ દુઃખોથી મુક્ત કરે છે. ઔષધિવડે મારેલું વિષ સ્થાવર જંગમ વિષને હણે છે અને અગ્નિ સામે અગ્નિ સળગાવવાથી પ્રથમનો અગ્નિ જુઝાઈ જાય છે. આ જાંને દૃષ્ટાંતો અનુભવીને અનુભવગમ્ય છે. ૭

આ પ્રમાણે આ સંસારમાં ઉદ્વિગ્નતા થવાની ખાસ જરૂર છે. જ્યાં સુધી તેમાં આનંદ આવે—ઉદ્વેગ ન આવે ત્યાં સુધી તેમાંથી છૂટો પડવા—તેનાથી મૂકાવા કોણ પ્રયત્ન કરે ? કોઈ ન કરે. જેને તેમાં ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થાય તે જ તેવો પ્રયત્ન કરે.

ઉત્તમ મુનિમહારાજ ભવભય પ્રાપ્ત થવાથી જ શુદ્ધ વ્યવહારમાં પ્રવર્તે છે અને તેમાં વધતાં વધતાં આત્મારામ-સમાધિમાં તેઓ જ નિમજ્જન કરે છે. અર્થાત્ વ્યવહારમાં આગળ વધ્યા પછી તેને આત્મસ્વરૂપના દર્શનમાં જ આનંદ આવે છે. તેને મેળવવાનો જ તે પ્રયત્ન કરે છે અને તેની પ્રાપ્તિ થાય-આત્મસ્વરૂપ પ્રકટ થાય ત્યારે જ તે પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. ઉત્તમ મુનિમહારાજનાં આ સર્વ કાર્યનું બીજ ભવઉદ્દેગ જ છે. જ્યારે ભવઉદ્દેગ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે જ તેમાંથી છૂટવા તેમણે પ્રયત્ન આદર્યો અને તેને પારણામે આત્મસ્વરૂપ મેળવ્યું-કર્માવરણથી વિમુક્ત થયા. એ પ્રમાણે સર્વ જીવોએ આત્મસ્વરૂપ મેળવવા માટે પ્રથમ આ સંસારના ખરા સ્વરૂપને જાણી, તેમાં સર્વત્ર ભય, ભય ને ભય જ સંક્રાંત થયેલો છે એમ સમજી તેનાથી ઉદ્વિગ્ન ચિત્તવાળા થવાની જરૂર છે. જો તેનાથી ઉદ્વિગ્નતા પ્રાપ્ત થશે તો પછી જરૂર તેમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરાશે અને તેના પરિણામે પ્રાણી ઉત્તમ સાધ્યને સિદ્ધ કરાશે. ૮.

આ સંસાર ઉદ્દેગનું જ કારણ છે એ હકીકત આઠ શ્લોકના વિવેચનમાં બહુ સારી રીતે સિદ્ધ કરી છે. સંસારમાં જે કાંઈ શાંતિ ઉપજે છે તે પૂર્વે બાંધેલા સાતા વેદનીય કર્મના ઉદ્વચ્છેદ થયેલી હોય છે, પરંતુ તે લાંબો વખત ટકતી નથી, થોડા વખતમાં જ નાશ પામે છે. એમાં શાંતિ માનનારની ભૂલ તેને સ્થિર રહેવાની માનીને થાય છે. તે ન થવી જોઈએ. તેમાં એટલે સંસારમાં વાસ્તવિક શાંતિનું સ્થાન જ નથી. સર્વત્ર ઉદ્દેગ ઉપજે તેવા સ્થાનો જ છે, આ રહસ્ય સમજવાલાયક છે.

કુવંરજી

[જી. ધ. પ્ર. પુ. ૩૦, પૃ. ૧૩૫]

(૨૩) લોકસંજ્ઞાત્યાગાષ્ટકમ્.

વિવેચન—જ્યારે ૬૯ વૈરાગ્ય વાસનાવડે લયરહિત સંયમ માર્ગનું આરાધન કરવા મુનિજનો સમર્થ થઈ શકે છે ત્યારે તેમને લોકસંજ્ઞા આડે આવી શક્તી નથી, પણ વૈરાગ્યશૂન્ય અથવા મંદ વૈરાગ્યવાળાને તો તે નજ્યા જ કરે છે જેથી શાસ્ત્રકાર તે લોકસંજ્ઞાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

અનેક પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારના ધર્મોનું પૃથક્ પૃથક્ રીતે યથાશક્તિ આરાધન કરે છે. તેમાં મોટો ભાગ તો અજ્ઞાન હોય છે કે જેઓ પોતે જે જે પ્રકારની ધર્મકરણી કરે છે તેની શુદ્ધ વિધિને કે તેના રહસ્યને બીલકુલ સમજતા નથી—માત્ર ગતાનુગતિક જ કરે છે. તેમને માટે અહીં કાંઈ કહેવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ જેઓ પોતે જે જે ધર્મકરણી કરે છે તેના વાસ્તવિક પરિપૂર્ણ ફળને જાણે છે, શુદ્ધ પ્રકારે ધર્મકરણી કરી શકે છે, તેના રહસ્યને સમજે છે તેઓ પણ જ્યારે લોકસંજ્ઞામાં ખેંચાઈ જઈ આત્મરંજનને બદલે લોકરંજનાર્થે ક્રિયા કરે અને તેમનું ચિત્ત લોકપ્રશંસા મેળવવામાં દોરવાઈ જાય ત્યારે જ્ઞાની જનોને અત્યંત ખેદ થાય છે. એવા સુઝ ગણાતા અને ધર્મક્રિયા કરનારા લવ્ય જીવોને માટે આ અષ્ટકમાં ખાસ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. સારા સારા સુઝો પણ લોકમાં પોતાની પ્રશંસા થતી સાંભળી, વધારે વધારે પ્રશંસા કેમ થાય તેના અભિલાષી બની, આત્મરંજનને ભૂલી જઈ, લોકરંજન તરફ ઢળી જાય છે. તે વખતે ‘જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ’ આ શબ્દોને તદ્દન ભૂલી જાય છે. તેઓને નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરવા માટે આ અષ્ટક પ્રબળ ઉપાયભૂત છે. તેના પ્રારંભમાં અષ્ટકકાર મહાત્મા કહે છે કે—

‘ભવદુર્ગતું’ ઉલ્લંઘન કરવામાં સમર્થ એવું છઠું ગુણઠાણું પામીને લોકોત્તર સ્થિતિવાળા મુનિ લોકસંજ્ઞામાં રક્ત થતા નથી.’ આ વાત ખરેખરી છે. પરંતુ છઠું સાતમું ગુણઠાણું ફરસ્યું હોતું નથી અથવા તે ભાવ બન્યોબન્યો રહેતો નથી ત્યારે બૂલ થઈ જાય છે. તેને માટે બીજા ૧૯૦૬માં કર્તા કહે છે કે—

‘જેમ કોઈ મૂર્ખ બોરના બદલામાં ચિંતામણિ રત્ન આપી દે તેમ પ્રાણી જનરંજનને માટે સદ્ધર્મને હારી જાય છે— છોડી દે છે.’ કર્તા પણ આ સંબંધમાં હાહા શબ્દવડે પોતાનો ખેદ પ્રદર્શિત કરે છે. આ કાવ્યમાં આપેલ દૃષ્ટાંત વિચારવા યોગ્ય છે. જનરંજનને માટે કરાતા સદ્ધર્મને અથવા લોકરંજનમાં તણાઈ જઈને હારી જવાતા સદ્ધર્મને માટે બોરના બદલામાં સર્વ પ્રકારના વાંછિતને આપનાર ચિંતામણિ રત્ન આપી દેનાર મૂર્ખની ઉપમા આપી છે. આત્મરંજન માટે કરાતો સદ્ધર્મ ચિંતામણિ રત્ન જેવો છે અને જનરંજન માટે કરાતો ધર્મ બોર જેવો છે. હવે આ બંનેની તરતમતા વિચારો ને પછી જે ઠીક લાગે તે અહણુ કરો. ૧-૨

આગળ ચાલતાં કર્તા કહે છે કે—‘આ લોકસંજ્ઞા૩૫ મહા-નદીના પ્રવાહમાં કોણ કોણ તણાયા નથી ? પ્રાચે ઘણા તણાયા છે; માત્ર તેને સામે પૂરે ચાલનારા—તેના પ્રવાહમાં નહીં તણાનારા રાજહંસ જેવા મહામુનિઓ જ છે કે જે તેમાં તણાતા નથી.’ બીજા જનો તો સહજમાં પોતાની સાધ્યદૃષ્ટિ ચૂકી જાય છે. આ સંબંધમાં કેટલાક અજ્ઞાનીઓ એમ કહે છે કે—‘ભાઈ ! લોકને અવલંબીને જે કરીએ તે ઠીક ગણાય. તેની સામા ન પડાય.’ વળી ‘જેમ ઘણા કરતા હોય તેમ કરીએ’

એમ પણ કહે છે. આ વાક્યરચનાનો નિરાસ કરતા સતા ચોથા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કર્તા કહે છે કે:—

‘જો લોક કરે તે કરશે તો મિથ્યાદષ્ટિનો ધર્મ કદિ પણ તજી શકાશે જ નહીં.’ કેમ કે અનેક જીવો તો મિથ્યાદષ્ટિ જ હોય છે, સમકિતી તો અદ્ય હોય છે. એટલે ઘણાનો માર્ગ તો મિથ્યા માર્ગ હોય છે. વળી લોકમાં બહોળો સમુદાય તો અજ્ઞાન અને મિથ્યા માર્ગે ચાલનારો જ હોય છે. આ જીવ અનાદિકાળથી તે પ્રમાણે ચાલતો આવ્યો છે અને અનેક ભવમાં ભટકતો આવ્યો છે. તે રસ્તે તો સિદ્ધિ થવાની નથી, માર્ગે ઘણા ચાલે તે રસ્તે ચાલવાની વાત ધર્મના સંગ્રામમાં છોડી દઈ, મહાજન-ઉત્તમ પુરુષ જે માર્ગે ચાલ્યા ને ચાલે છે તે માર્ગે ચાલવું કે જેથી આત્માનું કલ્યાણ થાય; તે સિવાય આત્મકલ્યાણ થવાનું નથી. ૩-૪

જો આ પ્રમાણે છે તો પછી તેવા ઉત્તમ જનોને માર્ગે લોકો શા માટે નહીં ચાલતા હોય અને સ્વચ્છંદે ચાલી સંસારમાં પરિભ્રમણ શા માટે કરતા હશે ? તેના ઉત્તરમાં કર્તા કહે છે કે:—

“આ જગતમાં લૌકિકમાં કે લોકોત્તરમાં શ્રેયના અર્થી ઘણા હોતા નથી. જુઓ રત્નના વ્યાપારી થોડાક જ હોય છે. તે પ્રમાણે આત્મહિતના સાધક પણ થોડા (અદ્ય) જ હોય છે.” આ શ્લોકમાં લૌકિક ને લોકોત્તર બંનેમાં શ્રેયના અર્થી થોડા હોય છે એમ કહ્યું છે, તેનો તાત્પર્ય એ સમજવો કે વગરપ્રયાસે મળતું હોય તો ખુશીથી મળી જાય. એવી રીતે શ્રેયના-કલ્યાણના-લાભના અર્થી તો ઘણા હોય છે; પરંતુ

લૌકિકમાં શુદ્ધ નીતિને માર્ગે ચાલી ગમે તેવા કષ્ટમાં પણ નીતિમાર્ગને તજ્યા સિવાય શ્રેયને-લાભને મેળવનારા અલ્પ હોય છે. ઘણા તો કષ્ટ પ્રાપ્ત થયે-સંકટ પડે નીતિને જળાં-જળી આપી દે છે. તે જ પ્રમાણે લોકોત્તર માર્ગમાં-પરમાર્થમાં ઉત્તમ જનોએ ખતાવેલા માર્ગે ચાલતાં ગમે તેવું કષ્ટ પ્રાપ્ત થાય તો પણ પોતાના ધર્મને નહીં તજનારા-શ્રદ્ધામાં કે વ્રત-નિયમાદિમાં દૂષણ નહીં લગાડનારા બહુ સ્વલ્પ પ્રાણીઓ જ હોય છે. સંકટ પડે ધર્મને તજી દેનારા, તેમાં દૂષણ લગાડનારા ઘણા હોય છે; તેથી લૌકિક ને લોકોત્તર બંનેમાં શ્રેયના અર્થી અલ્પ હોય છે એમ કહ્યું છે. ૫

‘લોકસંજ્ઞાથી હણાયેલા મનુષ્યો નીચા નમીને ચાલતાં જે પોતાની અધોગમન સ્થિતિ ખતાવે છે તે તેના પોતાના સત્ય-રૂપ અંગમાં થયેલ ભર્મઘાતની મહાવ્યથા સૂચવે છે.’ આવા ભાવવાળો છટો શ્લોક અલંકારિક ભાષામાં લોકસંજ્ઞામાં લીન થઈ ગયેલા ધર્મી કહેવાતા જનોનું ચિત્ર આજેખી ખતાવે છે. તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. ૬

છેવટના બે શ્લોકમાં કર્તા આ અષ્ટકના રહસ્ય તરીકે કહે છે કે-“આત્મસાક્ષિક સદ્ધર્મની સિદ્ધિમાં લોકયાત્રાની-લોક-રંજનતાની જરૂર શી છે? જુઓ, પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ દુર્મુખ હૂતના બોલવાથી લોકમાં બાળકુંવરને રાજ્ય આપવાથી તેનું સારું બોલાતું નથી એમ સમજ્યા અને તે વાતના પ્રવાહમાં વહ્યા તો સાતમી નરકના દળિયાં મેળવ્યાં, અને જ્યારે તેમાંથી પાછા એસર્યા ત્યારે મોક્ષસંપત્તિના લોકતા બન્યા. તેવી જ રીતે ભરત ચક્રવર્તી પણ લોકસંજ્ઞામાં લેવાયા ત્યારે ભાઈ સાથે

યુદ્ધ આરંભ્યું અને તેમાં ન લેવાતાં આત્મહિતમાં તત્પર થયા કે તરત જ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું ” તેથી “ જે મુનિ પરબ્રહ્મ-સમાધિમાં લીન થયા સતા લોકસંજ્ઞાને તજી દે છે તે દ્રોહ, મમતા ને મત્સરરૂપ જ્વરનો વિનાશ કરીને એકાંત સુખના ભોક્તા બને છે. ” આ પરમાર્થ સર્વ ભવ્ય જીવોએ હૃદયમાં ધારણ કરી રાખવા લાયક છે. ૭-૮

વર્તમાન કાળની પરિસ્થિતિ તપાસતાં લોકરંજનનું કામ વધી પડ્યું છે. લોકરંજનમાં દોરાવાને લીધે શુદ્ધ ધર્મારાધનમાંથી પાછા હઠી, એકાંત હિત કરે તેવા ધર્મકાર્યને તજી દઈ, લોકમાં નામના કરવા-લોકમાં સારા કહેવરાવવા હજારો રૂપીઆનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે, વળતનો ને બુદ્ધિનો ભોગ આપવામાં આવે છે; છતાં તેમાં કેટલીક વખત તો લાભને બદલે ઊલટી હાનિ થાય છે. આ સંબંધમાં ખાસ વિચાર કરવાની અગત્ય છે. પોતે જે કાર્ય ધર્મ સંબંધી માનીને કરે છે તેમાં વાસ્તવિક ધર્મ છે કે નહીં? તે ચિંતવવું અને ધર્મ સંબંધી પોતે જે કાર્ય કરે છે તે લોકરંજન માટે કરે છે કે આત્મરંજન માટે કરે છે? તેનો પોતાના આત્માની સાક્ષીએ વિચાર કરવો. જો એ પ્રમાણે વિચાર કરવામાં આવશે તો વિચક્ષણ પુરુષના હૃદયમાં તરત જ સત્ય તરી આવશે અને મિથ્યામોહમાંથી-લોકમાં વાહવાહ કહેવરાવવાના વિચારમાંથી અલગ થઈ જઈ આત્મહિત થાય તેવા ખરેખરા લાભદાયક કાર્યમાં જ પ્રવૃત્તિ કરશે. આશા છે કે આ અષ્ટક લક્ષ્યપૂર્વક વાંચી તેને સફળ કરવા ઉત્તમ જનો ઉદ્બુક્ત થશે. કુંવરજી

[જી. ધ. પ્ર. પુ. ૩૦, પૃ. ૧૬૭]

(૨૪) શાસ્ત્રાષ્ટકમ્

વિવેચન—લોકસંજ્ઞા રહિત હોઇ, પ્રળળ વૈરાગ્યયોગે પુરુષાર્થવંત આત્માથી સાધુજનો જે શાસ્ત્રવચનોને અનુસારે સંયમ-આરાધન કરી પરિણામે અક્ષયસુખ પામે છે તે શાસ્ત્રને અંતકાર વખાણે છે.

આ અષ્ટક બહુ ગંભીર ભાવથી ભરેલું છે અને જ્ઞાનમાર્ગની પુષ્ટિ કરનારું છે. એનો અર્થ લેખક મુનિરાજે બહુ સ્કુટ રીતે લખેલો છે, જેથી વિશેષ વિવેચનની અપેક્ષા રહેતી નથી, છતાં યથામતિ ચતુર્કિચિત લખવા પ્રયાસ કર્યો છે.

આ અષ્ટકના પ્રારંભમાં ન્યાયાચાર્ય મહારાજ ચાર પ્રકારના ચક્ષુ બતાવે છે. ચર્મચક્ષુ, અવધિચક્ષુ, કેવળચક્ષુ અને શાસ્ત્રચક્ષુ. કેવળચક્ષુને સર્વચક્ષુ પણ કહેવામાં આવે છે. પ્રથમના ત્રણ ચક્ષુઓ તો દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ ને ક્ષાયિક ભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ચતુર્થ ચક્ષુની પ્રાપ્તિ તો શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થઇ શકે છે. એનો ક્ષયોપશમ થવામાં પરમ અને અમોઘ હેતુ જ્ઞાની મુનિમહારાજની અવિચ્છિન્ન અને અપ્રતિમ ભક્તિ કરવી તે જ છે. તેનાવડે જ શાસ્ત્રચક્ષુ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે. મતિજ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી જેની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ અને વિશાળ હોય, તે સાથે ગુરુમહારાજનો પરમ વિનયી હોય તો તે શાસ્ત્રચક્ષુ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આપણા માટે અવધિચક્ષુ અને કેવળચક્ષુની પ્રાપ્તિ આ ભવ સંબંધે તો અપ્રાપ્ય છે અને પ્રથમના ચર્મચક્ષુ વસ્તુધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવવા અસમર્થ છે તેથી ખરું વસ્તુસ્વરૂપ

અથવા ખરું ધર્મસ્વરૂપ સમજવા ઇચ્છનારને શાસ્ત્રચક્ષુ મેળવવાની જ આવશ્યકતા છે. એ ચક્ષુ પણ ખરી રીતે તો ગૃહસ્થાવાસ છોડી મુનિપણું અંગીકાર કરનાર જ મેળવી શકે છે, કારણ કે વિષયકષાયમાં નિમગ્ન ગૃહસ્થ તેનો પૂર્ણાધિકારી જ થઈ શકતો નથી. જેને તેના પૂર્ણ અધિકારી બનવા આકાંક્ષા હોય તેણે સંસારનો મોહ ત્યજી દઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના પરમ સાધનભૂત ચારિત્રધર્મનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. સંસાર એવડો ને એવડો રાખવો, પુત્ર, કલત્ર તથા ધનધાન્યાદિ પરિગ્રહમાં નિમગ્ન રહેવું અને શાસ્ત્રચક્ષુ મેળવવા માટે અપૂર્વ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું, ગુરુગમથી તેની કૃત્રીઓ પ્રાપ્ત કરવી તે કોઈપણ રીતે બની શકે તેવું જણાતું નથી. તેવા સંસારી પ્રાણીની તેને માટે યોગ્યતા જ નથી, તેથી જ જૈન સિદ્ધાંતકારે ગૃહસ્થને સૂત્રાદિક ભણાવનારને તેમ જ તેમાં સહાય કરનારને ઉત્કટ દોષના ભાગી કહેલા છે. પોતાની તથા પ્રકારની યોગ્યતા સિવાય તેવો અભિલાષ કરવો કે પ્રયત્ન કરવો તે વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિમાં રસાયણ ખાવા જેવું છે. કાચા ઘડામાં ભરેલું જળ જેમ ઘડાનો ને પાણીનો બંનેનો વિનાશ કરે છે તેમ કાચા ઘડા તુલ્ય ગૃહસ્થો અપૂર્વ જ્ઞાનને જીરવી ન શકવાથી તેનો અને પોતાનો બંનેનો વિનાશ કરે છે. આ સંબંધમાં વિશેષ લખવું અપ્રસ્તુત જાણી મૂળ વિષય પર આવીએ. ૧.

આ શાસ્ત્રચક્ષુવડે થયેલા શ્રુતકેવળી મહારાજ ત્રણે ભુવનમાં રહેલા તમામ પદાર્થો અને તેમાં રહેલા અનંતા ભાવોને કેવળી ભગવંત સદૃશ જાણે છે અને તે પ્રમાણે પ્રજ્ઞી શકે છે. શ્રીસીમંધર-સ્વામીએ શકેદ્ર સન્મુખ જેવું નિગોદનું સ્વરૂપ કહ્યું તેવું જ સ્વરૂપ

શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરિ(કાલિકાચાર્ય) મહારાજે ઇંદ્રને કહી સંભળાવ્યું જેથી ભગવંતે જે તેમનો હવાલો આપેલો તેની ઇંદ્રને ખાત્રી થઈ. આવા પ્રબળ શક્તિવાળા શાસ્ત્રચક્ષુ મેળવવા માટે કેવા અપ્રમત્ત-ભાવની આવશ્યકતા હોવી જોઈએ ? તેનો વાચકે વિચાર કરવો. ૨

શાસ્ત્ર શબ્દમાં રહેલા એ અક્ષરનો નિરુક્તિથી એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે કે શાસન કરવાથી અને ત્રાણ કરવાથી શાસ્ત્ર કહેવાય છે. અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ યથાર્થ બતાવવાથી અને ભવ્યજનોનું આ સંસારના દુઃખોમાંથી રક્ષણ કરવાથી શાસ્ત્ર શબ્દ અન્વર્થતાને પામે છે. એવું શાસ્ત્ર તે સર્વજ્ઞકથિત-વીતરાગ-ભાષિત જ હોઈ શકે. અન્ય શાસ્ત્રોમાં એ બંને ભાવ ઘટી શકતા નથી, કારણ કે રાગી, દ્રેષી અને મોહી દેવોના તેમ જ તેવા ગુરુઓના બનાવેલા ને બતાવેલા શાસ્ત્રો ખરો મોક્ષમાર્ગ બતાવી શકતા નથી. તેઓ પોતે જ સાંસારિક સુખના-પૌદ્ગલિક સુખના અભિલાષી હોય છે, અપૌદ્ગલિક સુખની અભિલાષા પણ તેમને હોતી નથી. તેમજ સંસારને સર્વથા દુઃખમય તેમણે જાણ્યો જ નથી, તેથી તેમના રચેલા ધર્મશાસ્ત્રો સંસારી જીવોનું સંસારના દુઃખોથી રક્ષણ કેમ કરી શકે ? ન જ કરી શકે. ૩.

શાસ્ત્ર શબ્દના વાસ્તવિક અર્થને સમજીને તેવા શાસ્ત્રોનો જે આદર કરે છે તેણે તેના ઉપદેષ્ટા વીતરાગનો આદર તો કર્યો જ છે, કારણ કે જેના વચનનો આદર કરવામાં આવે-તેને શિરસાવંધ ગણવામાં આવે-તેના વક્તા તો સર્વથા માનનીય-પૂજનીય-વંદનીય હોય જ તેમાં આશ્ચર્ય શું ? અને જ્યારે વીતરાગ પરમાત્માનો આદર કર્યો ત્યારે તે પ્રાણીઓને સર્વ સિદ્ધિઓ નિશ્ચયે સહેજે પ્રાપ્ત થાય એ નિઃસંદેહ સમજી લેવું. ૪.

જેમ અંધારી રાત્રિએ દીપક વિના અભણ્યા માર્ગે ચાલનાર માણસ સ્થાને સ્થાને સ્ખલના પામે છે, તેમ આવા અત્યુત્તમ શાસ્ત્રચક્ષુ મેળવ્યા સિવાય સ્વમતિકલ્પનાથી જેઓ ઉટપટાંગ ચલાવે છે, મનમાં આવે તેવો માર્ગ બતાવે છે અને પોતે યથેચ્છ માર્ગે ચાલે છે તેઓ દુર્ગતિમાં ગમન કરવારૂપ સ્ખલના પગલે પગલે પામે છે. તેથી પ્રથમ શુદ્ધ ચક્ષુ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો અને નિર્મળ ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનાવડે દેખવામાં આવતા માર્ગો પૈકી નિષ્કંટક માર્ગે ગમન કરવું કે જેથી નિર્વિઘ્ને મોક્ષપુરીએ પહોંચી શકાય. અદૃષ્ટ અર્થાત્ ચર્મચક્ષુએ ન દેખાય તેવા-સાતિશાયી જ્ઞાનવડે જ દેખી-જાણી શકાય તેવા પદાર્થોમાં-તેવી હકીકતમાં શાસ્ત્રને બાબુ પર મૂકીને તેનો અભ્યાસ કર્યા સિવાય પોતાની બુદ્ધિ પર મુસ્તાક રહી તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવું તેમાં સ્ખલના થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? જ્ઞાનચક્ષુવડે જ જોઈ જાણી શકાય તેવા પદાર્થને માટે શાસ્ત્રચક્ષુ જો પ્રાપ્ત કર્યા હોય તો જ તે કામ કરી શકે છે, તે સિવાય અદ્વૈત છતાં પોતામાં સર્વજ્ઞપણું મानी તેવા વિષયમાં માથું મારવું તે પોતાની અદ્વૈતતા જગજહોર કરવા માટે જ થાય છે. પ.

આવા શાસ્ત્રચક્ષુ વિનાના મનુષ્યો શાસ્ત્રજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય કદી શુદ્ધ આહારાદિ ગ્રહણ કરતા હોય તો પણ તેથી તેનું હિત થતું નથી, કારણ કે શાસ્ત્રાજ્ઞાનું નિરપેક્ષપણું ધરાવવું ને શુદ્ધ અજ્ઞાતિ લેવા તેમાં અજ્ઞાનતાનો વિલાસ છે, જેવો વિલાસ પોતાના ગુરુને પાદસ્પર્શ કરવામાં પાપ માનવું ને તેને બાણ મારીને માથા પરના મોરપીંછ ગ્રહણ કરવામાં પાપ ન માનવું તેમાં રહેલો છે. ૬

મહર્ષિઓ-ગણધર મહારાજઓ શાસ્ત્રને અજ્ઞાનરૂપ સર્પના વિષનું નિવારણ કરવામાં મહામંત્ર તુલ્ય, સ્વચ્છંદતારૂપ જ્વરના નિવારણ માટે લંઘન તુલ્ય અને ધર્મરૂપ-આરામના પોષણ માટે અમૃતની નીક તુલ્ય કહે છે. આવા અત્યુત્તમ શાસ્ત્રરૂપ ચક્ષુને પ્રાપ્ત કરવા માટે કોણ પ્રયત્ન ન કરે ? ૭.

પ્રાંતે જ્ઞાનસારના કર્તા મહાપુરુષ જ્ઞાનનો સાર પ્રકટ કરે છે કે-‘ શાસ્ત્રોક્ત આચારના કર્તા, શાસ્ત્રજ્ઞ, શાસ્ત્રોક્ત માર્ગના ઉપદેષ્ટા અને શાસ્ત્રરૂપ જ એક દૃષ્ટિવાળા મહાયોગીઓ જ પરમપદને-મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ’ આ શ્લોકમાંથી એક ખાસ રહસ્ય તો એ ગ્રહણ કરવાનું છે કે-એમાં શાસ્ત્રનાં અધિકારી તમામ પ્રકારે મહાયોગીને જ કહેલા છે; પણ વિષયકષાયમાં નિમગ્ન, સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવારવાળા, દ્રવ્યોપાર્જનમાં યથેચ્છ પ્રવૃત્તિ કરનારા એવા ગૃહસ્થોને તેના અધિકારી કહેલા જ નથી. શાસ્ત્રજ્ઞ થવાનો અધિકાર પણ તેનો કહે છે, શાસ્ત્રદેશક પણ તેને બતાવે છે, શાસ્ત્રૈકદંકની ઉપમા પણ તેને આપે છે અને શાસ્ત્રોક્ત આચારના કર્તા તરીકે પણ તેને જ ઓળખાવે છે. આધુનિક સમયમાં ગૃહસ્થગુરુની માન્યતા વધારવાનો અવિચ્છિન્ન પ્રયાસ કરનારાઓએ આ ઉપરથી પૂરતો ઘડો લેવા યોગ્ય છે. સંસારીની હદ કેટલી છે ? ક્યાં સુધી છે ? તેનો પણ વિચાર કર્યા સિવાય ગૃહસ્થને ખમાસમણપૂર્વક વાંદવા અથવા તે પ્રકારે પોતાને વાંદનારનો નિષેધ ન કરવો તે બંને શું બતાવે છે ? ભરત ચક્રવર્તી જેવા આરીસાભુવનમાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને પણ ઈદ્ર મુનિવેશ ગ્રહણ કર્યા પછી જ વાંદે છે, તો જેમાં સામાન્ય પ્રકારના ગુણોનું પણ અનિશ્ચિતપણું છે એવા

ગૃહસ્થની પ્રતિમા બનાવવી અને તે પ્રતિમાની અથવા તેની છબી કે ફોટોગ્રાફની પૂજા કરવી, તેની આરતીઓ ઉતારવી, તેને વંદના નમસ્કારાદિ કરવા, કરાવવા તે એકાંત મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનાર છે, અને તે શાસ્ત્રચક્ષુ વિનાના સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાની ઈચ્છાવાળા જીવોનું જ કર્તવ્ય છે. જો ખરા વંદન પૂજન યોગ્ય થવું હોય—તેવી યોગ્યતા મેળવવી હોય તો આ અષ્ટકમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમ શાસ્ત્રચક્ષુ મેળવવા અને પછી તે ચક્ષુવડે જે ઉત્તમ માર્ગ દેખાય તે માર્ગે ગમન કરવું, એ જ આત્માને ખરેખરું હિતકારક છે; તે સિવાયની કરણી આ અષ્ટકમાં છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે આત્મહિતકારક થતી નથી. ઉત્તમ જીવો નિરંતર આત્મહિતના ઇચ્છક જ હોય છે.

કુંવરજી

[જી. ધ. પ્ર. પુ. ૩૦, પૃ. ૨૦૮]

(૨૫) પરિગ્રહાષ્ટકમ્

વિવેચન—ગતાષ્ટકમાં કહ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રસ્વરૂપ જાણ્યા પછી સુસ મનુષ્ય અવશ્ય તદનુસાર વર્તન કરવા તત્પર થાય છે. તેવા વર્તનને અંગે પરિગ્રહત્યાગની ખાસ આવશ્યકતા છે, તેથી હવે પરિગ્રહનું ખરું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

આ અષ્ટકના વિવેચનમાં વધારે લખવાની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે તેના ભાવાર્થમાં જોઈતો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે છતાં યત્કિંચિત્ સ્કુરણ થવાથી કાંઈક વિવેચન લખવામાં આવેલ છે.

ધન તે રોકડ નાણું, ધાન્ય-અનેક પ્રકારનું અનાજ, ક્ષેત્ર-તે ઘર, હાટ, વાડી, ખાગ, ખગીચા અથવા ખેતીની જમીન વિગેરે, વસ્તુ-ઘર વપરાશની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ (ઘરવકરીની ચીજો), રૂપું અને સોનું અથવા તેના ઘડાવેલાં આભૂષણો, કુપદ તે ત્રાંબું, પીત્તળ વિગેરે અન્ય ધાતુઓ અથવા તેના બનેલા વાસણો વિગેરે, દ્વિપદ-નોકર, ચાકર, દાસ, દાસી વિગેરે, ચતુષ્પદ-ગાય, ભેંશ, બળદ, ઘોડા, હાથી વિગેરે-આ નવ પ્રકારનો પરિગ્રહ મુખ્ય વૃત્તિએ કહેલો છે. એમાં તમામ પ્રકારની વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ પરિગ્રહમાં ગ્રહ શબ્દ હોવાથી તેને એક પ્રકારના ગ્રહની ઉપમા આ અષ્ટકના પ્રથમના સ્લોકમાં કર્તાએ આપી છે.

કર્તા કહે છે કે-“આ પરિગ્રહરૂપ ગ્રહ કોઈ નવીન પ્રકારનો છે, કારણ કે બીજા સૂર્યચંદ્રાદિ ગ્રહો તો રાશિથી પરાવર્તન પામ્યા કરે છે પણ આ તો ગમે તેટલી રાશિ (દ્રવ્યના ઢગલા) ભેળી થાય તો પણ પરાવર્તનભાવ પામતો જ નથી; એની તૃણા તો વૃદ્ધિ પામતી જ રહે છે. વળી બીજા ગ્રહો તો વક્ર ગતિમાં આવે ત્યારે માર્ગ બદલે છે, પરંતુ આ ગ્રહ તો દ્રવ્યાદિકની વૃદ્ધિ થયા છતાં પણ વક્રતાને તજતો નથી, ઊલટી વક્રતા વૃદ્ધિ પામે છે. વળી અન્ય મંગળ, શનિ વિગેરે કૂર કહેવાતા ગ્રહો પણ સર્વને સરખી રીતે પીડા કરતા નથી, કેટલાકને તો અનુકૂળ પણ થાય છે અને અનેક પ્રકારનું સુખ પણ આપે છે. પરંતુ આ પરિગ્રહરૂપ ગ્રહ તો આખા જગતને વિડંબના જ પમાડી છે. એણે કોઈને છેવટ સુધી સુખી રહેવા કે થવા દીધેલ નથી. ખરા સુખી તો જ્યારે એને તજે છે ત્યારે જ થઈ શકે છે. આટલા કારણોથી આ પરિગ્રહરૂપી ગ્રહ કોઈ અભિનવગ્રહ છે. ૧.

વળી એ ગ્રહના આવેશથી આવેશિત થયેલા ઘણા લિંગ-ધારીઓ-વેશધારી બાવા, ભોગી, અતીત, સાધુ, સંન્યાસી તેમ જ જતિ વિગેરે અનેક પ્રકારના દુર્ભાષિતનું ભાષણ કરે છે અને અણુછાજતા પ્રલાપો કરી ધૂળ ઉડાવે છે. આ ગ્રહનો આવેશ અત્યંત ભૂરો છે. ૨.

આ બાહ્ય પરિગ્રહની વાત થઈ પછી એ સાથે બીજો અભ્યંતર પરિગ્રહ પણ છે કે જેને આ બાહ્ય પરિગ્રહ સહાયક થાય છે. તે અભ્યંતર પરિગ્રહ ૧૪ પ્રકારનો છે. ત્રણ વેદ, હાસ્યાદિ ષટ્ક, મિથ્યાત્વ ને ચાર કષાય. આ અભ્યંતર પરિગ્રહ તો વળી બાહ્ય પરિગ્રહ કરતાં પણ વધારે ઉપદ્રવકારી છે. અનંત ભવ પર્યંત-અનંતો કાળ આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર છે. એ જાને પ્રકારના પરિગ્રહને જે તૃણવત્ ત્યજ દે છે તે જ મહાપુરુષ જગતને પૂજનિક થાય છે. બાકી બાહ્ય કે અભ્યંતર પરિગ્રહવાળા જગતને પૂજવા યોગ્ય નથી. ૩.

જ્યાં સુધી ઉપર જણાવેલો અભ્યંતર પરિગ્રહ એવો ને એવો હોય-તેમાં કાંઈ પણ ખંડના થઈ ન હોય-તેને ઓછા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હોય ત્યાં સુધી બાહ્ય પરિગ્રહ કદિ સર્વથા તજ દે તો પણ તેનો ત્યાગ વૃથા છે; કેમ કે સર્પ કાંઈ બહારની કાંચળી છોડી દેવાથી નિર્વિષ થતો નથી, પરંતુ તેના મુખમાંહેની ઝેરી દાઢ જો પાડીને કાઢી નાખવામાં આવે ત્યારે જ નિર્વિષ થઈ જાય છે. તે પ્રમાણે બાહ્ય પરિગ્રહ ઉપર જણાવેલા વિષય, કષાય ને મિથ્યાત્વરૂપ છે તેને તજે તો પછી તમારું પ્રાણહારક વિષ ગયું એટલે બાહ્ય પરિગ્રહ છૂટી જ જશે, તે રહેવાનો જ નથી. અને કદી અદ્ય કાળ રહે તો પણ ઝેરી દાંત વિનાના સર્પના ડંશની જેમ તે વિકાર કરવાનો નથી. ૪

જેમ મહાન્ સરોવરની પાળ તૂટી જવાથી અથવા તોડી નાખવાથી અંદર રહેલ તમામ પાણી વહી જાય છે તેમ પરિ-
ગ્રહરૂપી પાળ તૂટી તો પછી આત્માની અંદર કર્મરૂપી જળ રહી શકતું નથી—તે સ્વયમેવ ખાલી થઈ જાય છે. તેને રોક-
નાર પરિગ્રહ પરની મમતારૂપ પાળ જ છે. જ્યાંસુધી મમતાભાવ છે ત્યાંસુધી કર્મરૂપી જળ અવિચ્છિન્ન ભરેલું જ છે, તેથી મમત્વ-
ભાવ તજવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. ૫

જે યોગી પુરુષ સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવારાદિ ઉપરની મૂર્છા કે જે એક પ્રકારનો પરિગ્રહ જ છે તેને ત્યજી દે છે—મમતાનો સંગ છોડે છે અને માત્ર જ્ઞાનધ્યાનમાં જ નિમગ્ન થઈ જાય છે—તેમાં જ લીનતાવાળા થાય છે તેને પછી બાહ્ય પુણ્યલની નિયંત્રણા શું કરી શકે? કાંઈ કરી ન શકે. તેને તે નિયંત્રણા નિયંત્રણારૂપ જ રહેતી નથી; તેનું સ્વરૂપ જ પલટાઈ જાય છે. તેને તો સર્વત્ર સમભાવ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે સ્વપરનો ભેદ ટળી જવાથી નિયંત્રણાનું સમૂળ ઉન્મૂલન થાય છે. ૬.

એવા મહાપુરુષના આત્મામાં પ્રગટેલો જ્ઞાનરૂપ દીપક નિષ્પરિગ્રહતારૂપ સ્થિરતાને પામે છે. તે વખતે અનેક પ્રકારના ધર્મોપકરણો પશુ તેને બાધ કરતા નથી. ઊલટા તે મદદગાર થાય છે અને નિર્વાત એટલે પવન વિનાના સ્થાનની ગરજ સારે છે. મમતાપણાને અંગે આત્માને બાધકારી હોય છે તે જ સમતાપણાને અંગે સાધનભૂત થઈ પડે છે. એક અપેક્ષાએ જે ઉપકરણ છે તે જ બીજી અપેક્ષાએ અધિકરણ થઈ પડે છે, પરંતુ જે તેને ઉપકરણપણે જ ઉપયોગમાં લે

છે તેને તે ચારિત્ર આરાધનમાં સહાયક થઈ પડે છે. કિંચિત્ પણ હાનિકારક થતા નથી. ૭

આ જગતમાં અનેક પ્રકારના પદાર્થો રહેલા છે. તેમાંનાં અમુક અમુક પદાર્થોની ઉપર મમતાલાવને લઈને પ્રાણીઓ પોતાનું સ્વામીપણ માને છે એટલે તેના ઉપરની મૂર્છા છે તે જ પરિશ્રદ્ધ છે. બાકી સ્વામીપણ માનવા કે ન માનવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ કંઈ બદલાતું નથી. પરમાત્માએ એટલા જ કારણથી વસ્તુને પરિશ્રદ્ધ કહેલ નથી, પણ તેના પરની જે મૂર્છા-મમતા-મારાપણાની બુદ્ધિ તે જ પરિશ્રદ્ધ છે એમ કહેલ છે. અહીં પણ કર્તા કહે છે કે જેની બુદ્ધિ મૂર્છાવડે આશ્ચર્યદિત થયેલી છે તેને જગત બધું પરિશ્રદ્ધરૂપ છે અને જેની બુદ્ધિમાંથી મૂર્છા નાશ પામી છે-કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર-યાવત્ પોતાના શરીર ઉપર પણ મૂર્છા નથી તેને આ જગત બધું અપરિશ્રદ્ધરૂપ છે. તેને જગતની કોઈપણ વસ્તુ આત્મસંપત્તિ મેળવવામાં-તેને પ્રકટ કરવામાં બાધ કરતી નથી. ૮.

આ પરિશ્રદ્ધ ને અપરિશ્રદ્ધનું છેવટે બતાવેલું સ્વરૂપ બાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. કર્તાએ આ અષ્ટકમાં પરિશ્રદ્ધના સ્વરૂપને બહુ સ્ફુટ કરેલું છે. તેમની કરેલી અઠાર પાપસ્થાનકોની સજ્જાયો પૈકી પાંચમી પરિશ્રદ્ધની સજ્જાયમાં આ અષ્ટકના પ્રથમના બે શ્લોકના લાવાર્થવાળી બે ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે મૂકેલી છે.

નવી પલટાયે રાશિથી, માર્ગી કદિ ન હોય; સહુણે !
પરિશ્રદ્ધ ગ્રહ છે અભિનવો, સહુને દીધે દુઃખ સોય. સહુણે !

પરિગ્રહ ગ્રહવશે લિંગીયાં, લેઈ કુમતરજ શીશ; સલુણે !
જિમતિમ જગ લવતાફરે, ઉન્મત્ત હોય નિશદિશ. સલુણે !

પરિગ્રહ ભમતા પરિહરો.

આ અષ્ટકની સાથે આ પાંચમી સજ્જાય પણ મનન કરવા લાયક છે. તેમાં પણ કર્તાએ બહુ ઉત્તમ ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે. અત્ર સ્થળ સંકોચના કારણથી તે દાખલ કરવામાં આવેલ નથી.

કુંવરજી

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૩૦, પૃ. ૨૪૦,]

(૨૬) અનુભવાષ્ટકમ્

વિવેચન—બાહ્ય અને અભ્યંતર ઉભય પરિગ્રહના ત્યાગી નિર્ઐશ મુનિજનો પવિત્ર શ્રુત-શાસ્ત્રનો પરિચય કરીને પરિણામે જે અનુભવ જ્ઞાનવડે સ્વાત્માનુભવ સંપાદન કરી શકે છે તેનો મહિમા-પ્રભાવ શાસ્ત્રકાર વર્ણવે છે.

આ અષ્ટક બહુ ગંભીરભાવવાળું છે. અનુભવજ્ઞાનના અધિકારી સમકિતદષ્ટિ ભ્રવે છે. અનુભવજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનના પૂર્ણ અભ્યાસીને તેના કાર્યરૂપે થાય છે અને તે કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યને અંગે અરુણોદય જેવું છે. આ સંબંધમાં ભાવાર્થના લેખક મુનિરાજે સારું અજવાળું પાડેલું હોવાથી અહીં વધારે લખવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી તો પણ યથામતિ કાંઈક વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી છે.

પંડિત પુરુષો દિવસ ને રાત્રિના મધ્યમાં જેમ સંધ્યા હોય છે તેમ કેવળજ્ઞાન ને શ્રુતજ્ઞાનના મધ્યમાં અનુભવજ્ઞાનની સ્થિતિ

ખતાવે છે. સર્વ શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી તો માત્ર મોક્ષમાર્ગનું દિગ્દર્શન થાય છે. બાકી ભવસમુદ્રનો પાર પામવા માટે તો અનુભવજ્ઞાનની જ ખાસ જરૂર છે. અતીન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં ન આવી શકે તેવું પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અર્થાત્ પરબ્રહ્મ તેને વિશુદ્ધ અનુભવ વિના બીજા કોઈ પ્રકારે જાણી શકાય તેમ નથી. શાસ્ત્રોની સેંકડો યુક્તિ તેમાં કામ આવતી નથી. તેમાં તો મનોમન સાક્ષીની જેમ વિશુદ્ધ આત્મા જ વિશુદ્ધ પરબ્રહ્મને જોઈ શકે છે. તેના મધ્યમાં કરણ તરીકે અનુભવજ્ઞાન કામ કરે છે, ત્યાં બીજું સામાન્ય જ્ઞાન કામ કરી શકતું નથી, તેથી અનુભવજ્ઞાન મેળવવા માટે સતત પ્રયત્નની જરૂર છે. જો હેતુયુક્તિવડે અતીન્દ્રિય પદાર્થો જાણી શકાતા હોત તો પ્રાણ-પુરુષો તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરવા ચૂકત નહીં; પરંતુ એમાં હેતુવાદ ચાલી શકતો નથી, એમાં તો અનુભવજ્ઞાનની જ જરૂર છે. એ અનુભવજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન બ્યારે ઠરે છે—સ્થિરભાવ પામે છે—આત્મા શાંતવૃત્તિમાં આવે છે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્યારે જ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું સત્ય સ્વરૂપ સહજે સમજી શકાય છે. તે સિવાય કદપનાઓ તો એને માટે ઘણા શુકપાઠી પંડિતો કરી ચૂક્યા પણ ક્ષીરાન્નમાં ફરતો ચાટુવો જેમ તેના રસનો આસ્વાદ જાણી શકતો નથી તેમ અનુભવજ્ઞાન વિના તેઓ તેને જાણી શક્યા નહીં; કેમ કે તેનો આસ્વાદ તો અનુભવરૂપ જીભવડે જ લઈ શકાય તેમ છે. નિર્દ્વંદ્વપણાના અનુભવ વિના નિર્દ્વંદ્વ બ્રહ્મનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. તે વાણીમય, લિપિમય કે મનોમય અર્થાત્ લિપિ એટલે અક્ષરરચના, તેનો વિષય થઈ શકતો નથી. તે તો આત્માના અનુભવનો વિષય જ થઈ શકે તેમ છે. પ્રાણીઓની ચાર દશાઓ પૈકી

ચોથી ઉબગરદશામાં એટલે જ્યાં કલ્પના માત્રની શાંતિ થયેલી હોય છે તેમાં જ અનુભવની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનુભવ યોગ્ય દશા તે જ છે. બાકીની ત્રણ દશાઓ (સુષુપ્તિ, સ્વાપ ને બગર)નો તો સંસારી જીવ માત્ર અનુભવ કર્યા કરે છે; પરંતુ તેથી કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. એ તો મોહનીયકર્મ-જન્ય દશાઓ છે, મોહનો વિલાસ છે, સંસારપરિભ્રમણનો હેતુ છે અને આત્માને અહિતકર છે; છેલ્લી એક દશા જ આત્માને હિતકર છે. તે મેળવવા માટે પ્રથમ પ્રયાસ ઘણો કરવો જોઈએ. તેને માટે યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ, તે દશા કાંઈ એકાએક પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી નથી. યોગી પુરુષોને જ તે દશા પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારમાં વાસ કરીને રહેલા વિકારી પ્રાણીઓનો એમાં અવકાશજ નથી. એને એની ગંધ પણ આવે તેમ નથી. તેથી તે દશાને પ્રાપ્ત કરવા માટે સંસાર તજવાની જ ખાસ અપેક્ષા છે. સંસારથી ન્યારા થયેલા-જેમના હૃદયમાંથી સંસારની વાસના માત્ર ઊઠી ગયેલી હોય એવા મહાસુનિઓ શાસ્ત્રદષ્ટિવડે એટલે શ્રુતજ્ઞાનવડે પ્રથમ સકળ શબ્દબ્રહ્મને જાણીને પછી સ્વસંવેદ એવા પરબ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે. આ સ્થિતિ અત્યંત દુર્ઘટ છે, મોંઘી છે, મુશ્કેલ છે, સહેજે પ્રાપ્ત થાય તેવી નથી; પરંતુ જેને તે પ્રાપ્ત કરવા દૃઢ અભિલાષા છે-જિજ્ઞાસા છે, તેણે પ્રથમ સંસારથી ન્યારા થઈ, વિષય કષાયનો યથાશક્તિ જય કરી, શ્રુત-જ્ઞાનના બળને વધારી, સમભાવમાં સંપ્રયુક્ત થઈ પછી અનુભવજ્ઞાન મેળવવા તત્પર થવું એટલે તે સહેજે પ્રાપ્ત થશે. એને માટે પ્રથમ જ્ઞાન ક્રિયા બંનેની અપેક્ષા છે, પછી માત્ર જ્ઞાનની એકલાની જ અપેક્ષા છે. આ સ્થિતિનું વર્ણન ગમે તેટલું કરીએ પણ તે પૂર્ણપણે શબ્દગોચર થઈ શકે તેમ નથી. તે તો

આત્માના અનુભવનો જ વિષય છે. એવું અમૂલ્ય અનુભવજ્ઞાન મેળવવા દરેક સમકિતદષ્ટિ જીવોએ પ્રયાસ કરવો, કારણ કે એ પ્રયાસનું પરિણામ જો લાભમાં આવે તો પછી અપ્રતિપાતી જ્ઞાન-કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બહુ નજીક થઈ જાય છે, અને આત્મા અદ્ય કાળમાં અજરામરદશાને પ્રાપ્ત કરે છે. કુંવરજી

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૩૦, પૃ. ૨૭૩]

(૨૭) યોગાષ્ટકમ્

વિવેચન—યોગનો આ અતિ મહત્વનો વિષય આપણે જરા વિવેચન કરી સમજવા યત્ન કરીએ. મોક્ષસુખ સાથે જીવને જોડી આપે તેને યોગ કહેવાય. એવી યોગની વ્યાખ્યા બતાવી છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. પરંપરાસાધ્ય-અંતિમ લક્ષ્યસ્થાન મોક્ષ હોવાથી તેને જોડી આપનારને યોગ કહેવામાં આવે છે, તે યોગની ઇતિહાસિક વ્યવસ્થા સૂચવે છે. આ વ્યાખ્યાને મળતી વ્યાખ્યા શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં આપી છે, જે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. તેઓશ્રી કહે છે કે “અયોગને યોગોમાં ઉત્કૃષ્ટ યોગ કહેવામાં આવે છે અને તે ચૌદમે ગુણકાણે હોવાથી મોક્ષની સાથે જોડી દેનાર છે. સર્વસંન્યાસ એ તેનું સ્વરૂપ છે.” પતંજલિ યોગની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે ‘ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ’ એ વાત જૈન માનસશાસ્ત્રને અનુકૂળ નથી એ પણ અત્ર જણાવી દેવું પ્રાસંગિક ગણાશે. ઉપર યોગની જે વ્યાખ્યા બતાવી છે તે તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે પણ બરાબર મળતી આવે છે.

સ્થાન અને વર્ણયોગને કર્મયોગમાં ગણવામાં આવ્યા અને અર્થ, અવલંબન અને એકાગ્રતાને જ્ઞાનયોગમાં ગણવામાં આવ્યા પછી એક બહુ અગત્યની વાત બતાવી તે પર ધ્યાન ખેંચવા યોગ્ય છે. આ યોગો વિરતિભાવ ધારણ કરનારને એટલે ત્યાગ-ભાવ આદરનાર-અંધિલેદ કરનાર ઉચ્ચ દૃષ્ટિવાન પ્રાણીને અવશ્ય પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે. તેમાં જો કે તરતમતા હોય છે, પરંતુ તેનો સફળાવ તો જરૂર હોય છે. યોગપ્રાપ્તિની શરૂઆત પ્રાણી જ્યારે આસન્નસિદ્ધ દશામાં આવે છે ત્યારે થાય છે, તે પહેલાં તેને તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અંતિમ પુદ્ગલપરાવર્તમાં જ્યારે પ્રાણી આવે છે ત્યારે તેની પ્રગતિ બહુ વેગપૂર્વક આગળ વધે છે અને તેમાં તેને યોગપ્રાપ્તિ થતી જાય છે. જ્યારે સમ્યગ્-બોધ થવા સાથે અંધિનો લેદ થાય ત્યારે ઉન્નતિક્રમમાં તે બહુ આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે. આ અંધિલેદ પૂર્વે યોગો બીજમાત્ર હોય છે અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી તે વિશેષ વ્યક્ત રીતે જણાઈ આવે છે. જેમ જેમ ગુણશ્રેણી વધતી જાય છે તેમ તેમ યોગમાં પ્રગતિ થતી જાય છે.

અહીં કૃપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને પ્રશમને ઉત્પન્ન કરનાર યોગ છે એમ કહ્યું. તે ચારે ગુણો બહુ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. સમ્યક્ત્વના પાંચ લિંગ બતાવ્યાં છે એટલે અમુક પ્રાણીમાં સમ્યક્ત્વ છે કે નહિ તેનાં નિર્ણયસૂચક પાંચ ચિહ્નો બતાવ્યાં છે તે પૈકી આ ચારે લિંગ છે અને પાંચમા આસ્તિક્ય નામના લિંગને ઉપલક્ષણથી સાથે સમજી લેવું એ પણ સૂચન છે.

યોગના આઠ અંગોમાં પ્રથમ અંગ યમ નામનું છે. એના યોગાચાર્યો ચાર વિભાગો બતાવે છે. તે આ પ્રમાણે-ઈચ્છા,

પ્રવૃત્તિ, સ્થિર અને સિદ્ધિ. જે પ્રાણીઓએ યમ કરેલો હોય તેની કથા સાંભળવામાં આનંદ આવે અને તેવા યમ કરવાની ઇચ્છા થાય તેને પ્રથમ ઇચ્છાયમ કહેવામાં આવે છે. અહીં હજી વિચારણામાં યોગ છે, તે સારા છે, કર્તવ્ય છે, આદરણીય છે એટલી બુદ્ધિ આ પ્રાથમિક યમમાં થાય છે. ત્યાંથી પ્રગતિ કરતાં ઉપશમ ભાવપૂર્વક યમનું પાલન કરવામાં આવે તેને બીજો પ્રવૃત્તિયમ કહેવામાં આવે છે. અહીં જે પાલન થાય છે તે પ્રાથમિક પ્રકારનું સમજવું. પ્રવૃત્તયકયોગીઓમાં આ પ્રથમના બે યમો હોય છે. ક્ષયોપશમ ભાવથી અતિચારાદિ દૂષણ ન લાગે તેવી રીતે યોગની પ્રક્રિયા કરવી તે સ્થિરયમ છે. અહીં પ્રકૃતિથી પ્રાણીની એવી સુંદર દશા થઈ જાય છે કે એના વર્તનમાં અતિચાર-દૂષણ લાગે તેવું રહેતું નથી, ઉપ-યોગપૂર્વક વર્તન કરે છે અને તેથી બાધકનો તેને ભય લાગતો નથી. શુદ્ધ અંતરાત્મદશામાં ઉત્કૃષ્ટસિદ્ધિસાધક યોગની અચિંત્ય વીર્યોદ્ધાસપૂર્વક પ્રક્રિયા કરવામાં આવે તેને ચોથો સિદ્ધિયમ કહેવામાં આવે છે. આ ચારે યમો અનુક્રમે યોગમાં વિશેષ પ્રગતિ બતાવે છે. એના ઉપરથી યોગમાં કાર્યક્રમ કેવા પ્રકારનો રાખવામાં આવ્યો છે તે પણ જણાઈ આવે તેવું છે. પ્રથમ વિચાર સુંદર થાય, શુભ વસ્તુને ઓળખાય, પછી તેના તરફ આદર થાય, પછી તેનું પાલન થાય, પછી વિશેષ પાલન થાય અને પછી પાલન કરવામાં અતિ આનંદ આવે અને તેમાં જ કર્તવ્યપૂર્ણતા મનાય. યમો પાંચ પ્રકારના પણ ગણવામાં આવે છે અને તે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ-ત્યાગરૂપ છે. અત્ર જે યમ બતાવ્યા છે તે પ્રત્યેક પ્રગતિદર્શક હોઈને બહુ આનંદદાયક હકીકત સમજણમાં લાવે તેવા છે.

સ્થાન વિગેરે પાંચ પ્રકારના યોગોને અંગે પ્રત્યેકના પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ એવા ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે પણુ અતિશય મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. એ ચાર વિભાગો શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજના બનાવેલા ષોડશક ગ્રંથાનુસાર છે. સ્ત્રીનું પોષણ જેમ રાગથી કરવામાં આવે છે તેવી રીતે પ્રીતિથી-રાગપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાં તે પ્રીતિઅનુષ્ઠાન નામના પ્રથમ વિભાગમાં આવે છે. અહીં પ્રશસ્ત રાગ થાય છે, તે જે કે ત્યાજ્ય છે પણ સાંસારિક રાગની અપેક્ષાએ સુંદર છે અને પ્રગતિ માર્ગમાં રાગનો સર્વથા ત્યાગ થવા પહેલાં સુંદર અનુષ્ઠાનો તરફ પ્રીતિ થવાની જરૂર છે. માતાનું ભરણપોષણ ભક્તિથી થાય છે તેવી રીતે ભક્તિપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાં તે બીજો ભક્તિઅનુષ્ઠાન વિભાગ છે. અહીં પણ રાગ છે પરંતુ તે પ્રશસ્ત છે અને તેમાં મહત્તાનો અંશ રહેલો છે. શાસ્ત્ર અથવા શિષ્ટ પુરુષોની આજ્ઞા પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવાં તે વચનઅનુષ્ઠાન. અહીં શિષ્ટની પ્રથમ શોધ કરવી પડે છે અને એક વખત શિષ્ટત્વની પ્રતીતિ થયા પછી તેઓનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. આયુષ્યની અદ્યતા અને માનસિક બળની ઓછાશને લીધે શિષ્ટ જનો શું કહે છે તે વિચાર કરી સમજવાનો યત્ન કરવો એ જ કર્તવ્ય છે. સ્વાભાવિક રીતે શિષ્ટ વચનાનુસાર વર્તન થઈ જાય તે અસંગ અનુષ્ઠાન. અતિ ઉત્કૃષ્ટ વર્તનદશા આ અસંગ અનુષ્ઠાનમાં થાય છે. ત્યાં પ્રાણીનું વર્તન જ એવું સુંદર સ્વાભાવિક રીતે થઈ જાય છે કે અસુંદરતા તેમાં થતી જ નથી. જેમ હાલ વિભાવ એ સ્વભાવ જેવો થઈ ગયો છે તેમ અસંગમાં સ્વભાવ સાધારણ થઈ પડે છે. અહીં નિરોધ સંસ્કારની વૃદ્ધિ થાય છે અને

વ્યુત્થાન સંસ્કારની ન્યૂનતા થાય છે. એને લઈને જે ઉત્તમ દશા ઉત્પન્ન થાય છે તે પાતંજલની પ્રશાંતવાહિતા સાથે મળતી આવે છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે પાતંજલની પ્રશાંતવાહિતા અથવા ઔઘના વિસભાગપરિક્ષયમાં જ્યારે સમ્યગ્ઔઘ હોતો નથી ત્યારે અહીં તે હોય છે અને સાથે સાધ્યનું સામીપ્ય હોય છે.

સાલંબન અને નિરાલંબન એવા બે પ્રકારના યોગો ગતાવ્યા તે ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનને અંગે છે. ધર્મધ્યાનના આરા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનની વિચારણા એ પ્રકારો તેમજ પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યેયની જે અદ્ભુત વ્યવસ્થા જૈન યોગાચાર્યોએ ગતાવી છે તે સાલંબનરૂપ છે, બહુ આનંદ-પ્રદ હકીકત પૂરી પાડે તેવી છે અને ભાવનારૂપે અમલમાં મૂકતાં પણ ચેતનની અચિંત્ય પ્રગતિ કરાવે તેવી છે. આ ધર્મધ્યાનનો આખો વિભાગ સાલંબન યોગમાં આવે છે. ત્યારપછી ઉન્નતિક્રમમાં આગળ વધતાં શુક્લધ્યાનનો વિભાગ આવે છે, તે નિરાલંબન દશા ગતાવે છે. એના ચારે વિભાગોમાં બાહ્ય-આલંબનની જરૂર નથી. પ્રથમના બે વિભાગમાં છદ્મસ્થ દશા હોય છે અને તેને અંતે કૈવલ્ય સૂર્ય પ્રગટવાથી લોકલોક-સ્વરૂપ દેખાય છે. ત્રીજા વિભાગવાળી સયોગી અવસ્થાને છેડે જ્યારે ચોથા વિભાગવાળી અયોગી દશા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પ્રાણી શૈલેશીકરણ કરી મહાસુખસ્થાન સિદ્ધની નિવાસભૂમિમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાં નિરંજન નિરાકારસ્વરૂપે ચિદાનંદ ઘનમય ચૈતન્ય સંસારાતીત મહા ઉન્નત આત્મદશા અનુભવી નિરંતર આનંદ કરે છે. ત્યાં ગયા પછી સંસારભાવ કદી ફરી વાર પ્રાપ્ત થતો નથી, દુઃખનો અનુભવ થતો નથી અને ત્યાંથી પાત થતો નથી. એ દશા પ્રાપ્ત કરવી એ યોગનું

સાધ્ય છે, અંતિમ લક્ષ્યસ્થાન છે અને ઉત્તમ આદર્શ છે. યોગના અનેક વિષયો પર વિચારણા કરતાં આ સિદ્ધદશાનું સ્વાભાવિકપણું અને પરભાવનું વિરૂપપણું નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવું. એ સિદ્ધ દશા પ્રાપ્તવ્ય છે અને એની ખાતર ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો તે કર્તવ્ય છે. યોગમાં પ્રગતિ કરવી એ એક પ્રકારનો સાધ્યપ્રાપ્તિનો પ્રયાસ છે અને તેટલે દરજ્જે અને તે હેતુએ તે ખાસ આદરણીય છે. **મૌકિક**

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૩૦, પૃ. ૩૦૫]

(૨૮) નિયાગાષ્ટકમ્.

વિવેચન—આ અષ્ટક ઉચ્ચ કોટીના જીવોને માટે ખાસ ઉપયોગી છે અને તે હિંસક યાગનો નિષેધ કરી સત્યયાગ (યજ્ઞ) સમજાવવા માટે જ લખવામાં—રચવામાં આવ્યું છે. અજ્ઞાન મનુષ્યોને ઐહિક સુખને લગતા અનેક પ્રકારના (રાજ્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વિગેરે) લાભોની પ્રાપ્તિના કારણ સમજાવી ઐહિક સુખાભિલાષી બ્રાહ્મણાદિકોએ પોતાની વાસનાને તૃપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારના તિર્થયાગો હોમ કરવારૂપ યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી છે. તેવા યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ વીશમા તીર્થંકર શ્રી મુનિ-સુવ્રતસ્વામીના તીર્થમાં થયેલા પર્વત વિગેરેથી શરૂ થઈ છે, જેની હકીકત જૈન રામાયણમાં સવિસ્તર આવે છે ત્યાંથી વાંચી લેવી. અહીં વિસ્તારના ભયથી લખેલ નથી.

એવા હિંસાકારક યજ્ઞો તે ખરા યજ્ઞો (યાગ) નથી, પણ સત્ય-નિશ્ચિત યાગ (નિયાગ) તો ધ્યાનાગ્નિમાં કર્મરૂપ હૃતદ્રવ્ય-

ને હોમવા અર્થાત્ ધ્યાનાગ્નિવડે કર્મોને બાળી દેવા-કર્મોની નિર્જરા કરવી તે જ છે. આ હકીકતની આ અષ્ટકમાં બહુ સારી પુષ્ટિ કરી છે. અર્થ લખવામાં પણ સારો વિસ્તાર કરેલો છે તેથી વિવેચન લખવાની આવશ્યકતા નથી તો પણ ટૂંકામાં લખવામાં આવ્યું છે.

શાસ્ત્રકાર કહે છે કે-જો તારે આત્માની ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો પાપકારી કર્મચક્ષુને છોડી પાપવિધ્વંસકારી જ્ઞાન-યોગમાં પ્રવૃત્તિ કર. કર્મચક્ષુ વેદોક્ત હોવાથી કરવા યોગ્ય તું માનતો હોય તો તેમાં તારી ભૂલ થાય છે; કારણ કે એવા હિંસક યજ્ઞો મૂળ વેદોમાં હતા જ નહીં. આ યજ્ઞની પ્રરૂપણાવાળા વેદો તો નવીન વેદો છે. એને માટે શ્રીમાન્ આત્મારામજી મહારાજે પ્રગટ કરેલ જ્ઞેનતત્વાદર્શ, અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર અને તત્ત્વનિર્ણય-પ્રાસાદ એ ત્રણે ગ્રંથોમાં ઘણા વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. વીતરાગની દ્રવ્યપૂજા વિગેરે પણ યજ્ઞ કહેવાય છે પરંતુ તેના અધિકારી ગૃહસ્થો છે; યોગીઓ તો જ્ઞાનચક્ષુના જ અધિકારી છે. તેને માટે વીતરાગની દ્રવ્યપૂજાદિ યજ્ઞો પણ કર્ત્તવ્યરૂપ નથી. દરેક કાર્ય અધિકારી પરત્વે જ કર્ત્તવ્યરૂપ ગણાય છે. દરેક કર્ત્તવ્ય દરેકને (ગૃહસ્થ, યોગી વિગેરે સર્વને) કરવા યોગ્ય હોતા નથી.

યજ્ઞાદિ કર્મ પણ લિપ્ત ઉદ્દેશવડે અર્થાત્ યોગ્યતા વિરુદ્ધ અન્ય ઉદ્દેશવડે કરવામાં આવ્યા હોય તો તે તેથી લિપ્ત રૂળ આપતા નથી, અર્થાત્ જે ઉદ્દેશથી કરવામાં આવ્યા હોય તે પ્રકારનું જ ઓછું કે વધતું રૂળ આપે છે. તેથી અહિંસક યજ્ઞો પણ શુભ ઉદ્દેશવડે જ સાધ્યનો નિર્ણય કરીને કરવા ઉચિત છે.

ઉત્તમ જીવોએ જ્ઞાનાગ્નિમાં અહંકાર, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર, પરદ્રોહાદિ અનેક પ્રકારના દુર્ગુણોનો જ હોમ કરવા

યોગ્ય છે. યોગીઓને માટે તો એ જ યજ્ઞ કર્ત્તવ્યરૂપ છે તેથી અન્ય સર્વ યજ્ઞોને અકર્ત્તવ્યરૂપ સમજી ખરા કર્ત્તવ્યપરાયણ થવું જોઈએ. આવા કારણથી જ બ્રહ્મ જે આત્મા તેના હિત માટે જ સર્વસ્વનું અર્પણ કરનાર, બ્રહ્મ દષ્ટિવાળા, બ્રહ્મ સાધન કરનારા, બ્રહ્મવડે અબ્રહ્મનો બ્રહ્મને વિષે બ્રહ્મ ગુણિવાળા થઈને હોમ કરે છે, તેવા બ્રહ્માધ્યયનમાં નિષ્ઠાવાળા અને પરબ્રહ્મમાં સમાધિવાળા બ્રહ્મો (આત્માઓ) ખરા નિયાગને ઓળખીને તેને જ આદરે છે કે જેથી તેઓ પાપકર્મથી લેપાતા નથી.

આ અષ્ટકના અધિકારી તેમ જ તેના ખરા સ્વરૂપના લેખકો બહુ અદ્વય હોય છે તેથી અહીં તેનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી. આ અષ્ટકનું રહસ્ય એ છે કે હિંસક યજ્ઞોને તજી દઈને અહિંસક યજ્ઞ કરવા ઉત્તમ જીવોએ તત્પર થવું. ગૃહસ્થોએ પણ ઐહિક સુખની આશાએ કદી પણ પાપકારી યજ્ઞો કરી પોતાના આત્માને પાપ પ્રવૃત્તિથી લિપ્ત કરવો નહીં, કારણ કે તેવા યજ્ઞોથી ખતાવવામાં આવતો લાલ માત્ર ભ્રમણારૂપ છે. તેનાથી તેવા પ્રકારના કહેવામાં આવતા ઐહિક સુખોની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી, માત્ર તેનાથી તો તેવા યજ્ઞો કરાવનારાની વાસના જ તૃપ્ત થાય છે; માટે ધ્યાનાગ્નિમાં કર્મોનો અથવા જ્ઞાનાગ્નિમાં અહંકારાદિનો હોમ કરવારૂપ ભાવયજ્ઞ કરવો અને દ્રવ્યયજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થાય તો વીતરાગની દ્રવ્યપૂજા અનેક પ્રકારના ઉત્તમ દ્રવ્યોવડે તેના અધિકારી ગૃહસ્થોએ કરવી કે જેથી ઐહિક ને આમુષ્મિક જાને પ્રકારના સુખોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

કુંવરજી

(૨૧) પૂજાષ્ટકમ્

વિવેચન—યજ્ઞ ધાતુ દેવપૂજામાં પ્રવર્તે છે એથી યાગ-યજ્ઞનો અર્થ દેવપૂજા એવો થાય છે એ સંબંધથી આવેલી દ્રવ્યભાવપૂજાનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે.

પૂજ્યની પૂજા બે પ્રકારની છે: એક દ્રવ્યપૂજા તથા બીજી ભાવપૂજા. શુભ અથવા શુદ્ધ લક્ષ્યથી કરવામાં આવતી દ્રવ્યપૂજા ભાવપૂજાનું કારણ હોવાથી તે યોગ્ય અધિકારી જીવને અધિક ઉપકારી થાય છે. આરંભવાળાં કાર્યમાં રક્ત ગૃહસ્થ દ્રવ્ય-પૂજાનો મુખ્યપણે અધિકારી છે, અને સર્વ આરંભરહિત મુનિ ભાવપૂજાના જ અધિકારી છે. વળી ગૃહસ્થ પણ શુદ્ધ લક્ષ્યથી દ્રવ્યપૂજાવડે ભાવને પણ સાધી શકે છે, પરિણામે તે ભાવપૂજાનો પણ અધિકારી થઈ શકે છે; માટે સ્વોચિત કર્તવ્ય કરવામાં પ્રમાદ નહિ કરતાં શુદ્ધ લક્ષ્યપૂર્વક આત્માર્પણ કરતાં રહેવું જોઈએ.

પ્રથમ ભાવપૂજાનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે. શુદ્ધ સાધ્ય લક્ષ્યથી જો ગૃહસ્થ દ્રવ્યપૂજા કરવામાં આદરવંત થાય તો તે પણ અંતે તેવા ભાવને પામે છે. ભાવનિષ્ઠ રહેવું એ મુનિનું તો ખાસ કર્તવ્ય જ છે.

આ અષ્ટકમાં પૂજા શબ્દે દ્રવ્યપૂજા ને ભાવપૂજા બંનેનો સમાવેશ છે, પરંતુ ખરી રીતે તેમાં ભાવપૂજાનું સ્વરૂપ જ બતાવ્યું છે. દ્રવ્યપૂજામાં જળાદિક જે જે પદાર્થો જોઈએ-જે સાધનોવડે પરમાત્માની પૂજા કરી શકાય તે તે જગ્યાએ ભાવ-પૂજામાં શું શું ભાવો જોઈએ કે જેનાવડે આત્મારૂપ પરમાત્માની વાસ્તવિક પૂજા થાય તે અત્ર પૃથક્ પૃથક્ વિભાગ પાડીને જ બતાવવામાં આવે છે.

દ્રવ્યપૂજામાં

સ્નાન માટે નિર્મળ જળ.
 નિર્મળ ઉત્તમ વસ્ત્ર.
 ઉત્તમ કેશર ચંદનનું તિલક.
 પવિત્ર શરીર.
 ઠસ્તૂરી મિશ્ર ચંદનનું પ્રભુને
 વિલેપન.
 પ્રભુના નવ અંગે પૂજા.
 દેવાધિદેવની પૂજા.
 ઉત્તમ પુષ્પોની માળા.
 ક્ષોભદ્રય (જો વસ્ત્ર) જો જાળુ
 ઢોવાના.
 સુંદર આભરણ.
 અષ્ટમંગળનું આલેખન.
 અગ્નિમાં કૃષ્ણાશુરનો ધૂપ.
 લૂણ ઉતારી અગ્નિમાં ક્ષેપવું.
 આરતિ ઉતારવી.
 મંગળદિપક સ્થાપવો.

ભાવપૂજામાં

દયારૂપ જળ.
 સંતોષરૂપ વસ્ત્ર.
 વિવેકરૂપ તિલક.
 ભાવનારૂપ પવિત્ર આશય.
 ભક્તિયુક્ત શ્રદ્ધાન-તદ્રૂપ
 વિલેપન.
 બ્રહ્મચર્યના નવ અંગની
 પૂજા (પ્રાપ્તિ).
 શુદ્ધ આત્માની પૂજા.
 ક્ષમારૂપ પુષ્પમાળા.
 જો પ્રકારના ધર્મરૂપ વસ્ત્ર-
 યુગલ.
 ધ્યાનરૂપ આભરણ.
 આઠ મહસ્થાનનો ભંગ
 કરવારૂપ અષ્ટ મંગળ.
 જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં શુભ સંક-
 દપરૂપ કૃષ્ણાશુરનો ધૂપ.
 શુદ્ધ ધર્મરૂપ અગ્નિમાં
 અશુદ્ધ ધર્મરૂપ લૂણનું ક્ષેપવું.
 પુણ્ય સામર્થ્યરૂપ આરતિ
 ઉતારવી.
 અનુભવરૂપ સ્કુરાયમાન
 દીપક મૂકવો.

નૃત્ય કરવું.

ત્રણ પ્રકારના વાજીત્રો વગાડવા.

ઘંટા બજાડવી.

યોગરૂપ નૃત્ય કરવું.

રત્નત્રયી(સંયમ)રૂપ વાજીત્ર
વગાડવા.

સત્યરૂપ ઘંટા બજાવવી.

આ બધી દ્રવ્યપૂજા યોગ્ય લેદો-

પાસનાના અધિકારી ગૃહસ્થ.

આ લાવપૂજા યોગ્ય અલેદોપાસ-

નાના અધિકારી-સાધુ મુનિરાજ.

આ અર્થસૂચક એક પદ્યરચના છે તે અહીં ઉપયોગી
જણાવાથી દાખલ કરી છે—

વીર જિનેન્દ્ર સાહિબ સુજીને, અરજ કરું છું જગ ધણી રે. એ ટેક.

દયાવારિથી^૧ સ્નાન કરીને, સંતોષ ચીવર^૨ ધરીએ રે;

વિવેકતિલક અતિ ચંગ^૩ કરીને, લાવના પાવન^૪ આશયે રે વીર૦ ૧

લક્ષ્મિકેશર કીચ^૫ કરીને, શ્રદ્ધાચંદન લેળીએ રે;

સુગંધી^૬ સદ્દ્રવ્ય મેળીને, નવ બ્રહ્માંગ^૭ જિન અર્ચીએ રે. વીર૦ ૨

ક્ષમાસુગંધી સુમનસદામે,^૮ દુવિધ ધર્મ ક્ષૌમ^૯ યુગલ રે;

ધ્યાન અભિનવ^{૧૦} ભૂષણ સારે, અર્ચી અમે ઘણું હૃષીએ રે. વીર૦ ૩

આઠે મદના ત્યાગ કરણરૂપ, અષ્ટ મંગળ આગે થાપીએ રે;

જ્ઞાન-હુતાશન^{૧૧} જનિત શુભાશય, કૃષ્ણાગુરુ^{૧૨} ઉમેવીએ રે વીર૦ ૪

શુદ્ધ અધ્યાત્મ જ્ઞાનવહ્નિથી,^{૧૩} પ્રાગધર્મ^{૧૪} લવણ ઉતારીએ રે;

યોગ સુખડુ ઉદ્ધાસ કરતા, નીરાજના^{૧૫} વિધિ પૂરીએ રે. વીર૦ ૫

૧ જળ. ૨ વસ્ત્ર. ૩ મનોહર. ૪ પાવત્ર. ૫ રસ, ઘોળ. ૬ ઉત્તમ
૭ બ્રહ્મચર્યરૂપ. ૮ પુષ્પમાળા. ૯ વસ્ત્રયુગલ. ૧૦ અપૂર્વ. ૧૧ અગ્નિ.
૧૨ ઉત્તમ ધૂપ. ૧૩ અગ્નિ. ૧૪ પૂર્વ અશુદ્ધ ધર્મ. ૧૫ આરતી.

આત્મ અનુભવ જ્ઞાન સ્વરૂપી, મંગલ દીપ પ્રજાળીએ રે;
યોગત્રિક શુભ નૃત્ય^{૧૬} કરંતા, સહજ રતનત્રયી^{૧૭} પામીએ રે વીંદ

સત્યમયી^{૧૮} સુઘોષા^{૧૯} બજાવી, રોમ રોમ ઉલ્લસીએ રે;
ભાવપૂજા લયલીન હોવંતા, અચલ મહોદય પામીએ રે. વીંદ ૭

ભાવપૂજા અભેદ^{૨૦} ઉપાસક, સાધુ નિર્ઘે અંગીકરી રે;
દ્રવ્યપૂજા ભેદ ઉપાસક, ગૃહ-મેધીને^{૨૧} નિત્ય વરી રે. વીંદ ૮

દ્રવ્યશુદ્ધિ ભાવશુદ્ધિ કારણ, જિન આમનાય^{૨૨} અવધારીએ રે;
ધ્યાતા ધ્યેય ધ્યાનરૂપ એકે, અજર અમર પદ પામીએ રે. વીંદ ૯

સાક્ષાત્ત નિરાસંપન્ન ભેદ, ધ્યાન હુતાશ જલાવીએ રે;
કંચનોપસને^{૨૩} ન્યાયે કરીને, ચૈતન્યતા^{૨૪} અજવાળીએ રે. વીંદ ૧૦

કર્મ કઠીન ઘન નાશ કરીને, પૂર્ણાનંદતા પામીએ રે;
રમતાં નિત્ય^{૨૫} અનંતચતુષ્કે, વિજય લીલા નિત્ય જામીએ રે. વીંદ ૧૧

દ્રવ્યપૂજાકારક ગૃહસ્થ પણ શુભ ભાવસંયુક્ત દ્રવ્યપૂજા કરતો સતો ભાવપૂજનો અધિકારી થાય છે. તેનું લક્ષ્ય-સાધ્યગિંદુ ભાવપૂજા જ હોય છે. જેઓ ગૃહસ્થ છતાં દ્રવ્યપૂજાની ઉપેક્ષા કરી ભાવપૂજાની વાતો કરે છે તેઓ ખંને પ્રકારની પૂજાથી બ્રષ્ઠ થાય છે અને કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવાથી સુજોની દૃષ્ટિએ પણ મૂર્ખ ગણાય છે.

૧૬ મન, વચન અને કાયાની સત્પ્રવૃત્તિ. ૧૭ સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર. ૧૮ ઉત્તમ પરિણામ. ૧૯ ઘંટા. ૨૦ સેવક, આરાધના કરનાર. ૨૧ ગૃહસ્થ, ધર્મ. ૨૨ કર્મ. ૨૩ સુવર્ણ અને માટીના દર્શાવે. ૨૪ આત્મસ્વરૂપ. ૨૫ અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્ય.

આ આખા અષ્ટક ઉપરથી સાર એ ગ્રહણ કરવાનો છે કે દ્રવ્યપૂજના રસિક પૂજકોએ સાધ્યગિંદુ જે ભાવપૂજનું છે તે ભૂલી ન જવું અને ભાવપૂજના રસિકોએ દ્રવ્યપૂજા ભાવપૂજના બળવાન કારણભૂત છે તે ભૂલી ન જવું. દ્રવ્યપૂજાકારકે ભાવપૂજામાં બતાવેલા દયા, સંતોષ, વિવેક, ભાવના, ભક્તિ, શ્રદ્ધા, પ્રદાયર્ય, ક્ષમા, ગૃહસ્થ ને મુનિનો ધર્મ, ધ્યાન, મહત્યાગ, જ્ઞાન, શુભસંકલ્પ, અશુદ્ધ ધર્મનું ત્યજન, પુણ્ય સામર્થ્ય અનુભવ, યોગ, રત્નત્રયી ને સત્ય-ઇત્યાદિ આત્મ-ભાવોને ભૂલી ન જતાં અહર્નિશ તે મેળવવા તત્પર રહેવું અને ક્રમેક્રમે તે તે ગુણો-તે તે ભાવો પોતામાં કેટલાં આવ્યાં છે-કેટલાં પ્રગટ્યાં છે-કેટલાં વધ્યાં છે તેનું ધ્યાન રાખવું. આ પ્રમાણે કરવાથી દ્રવ્યપૂજાકારક ભાવપૂજા કરશે અને ભાવપૂજાને અધિકારી હશે તો આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી સ્વસ્વરૂપને સંપૂર્ણપણે મેળવશે.

કુંવરજી

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૩૦, પૃ. ૩૭૭]

(૩૦) ધ્યાનાષ્ટકમ્

વિવેચન—આ અષ્ટકનો વિષય ઘણો જ ગંભીર છે અને આ અષ્ટકનું તેના અનુભવીઓથી વિશેષ વિવેચન લાખાવા યોગ્ય છે. આ લેખકનો તે સંગ્રહમાં બીલકુલ અનુભવ નથી છતાં માત્ર તેના અર્થની વિશેષ સ્પષ્ટતાની ખાતર કાંઈક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં જે અનન્યચિત્ત એવા મુનિને ધ્યાતા, ધ્યેય ને ધ્યાન એ ત્રિપુટી એકતાને પામી ગઇ હોય તેને દુઃખ માત્ર ન હોય એમ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. એવા મુનિને પછી દુઃખનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય ? પ્રથમ તો એવું મુનિપણું ઘણી અશુભ કર્મની શ્રેણી તૂટી હોય તો જ પ્રાપ્ત થઇ શકે, તેમાં પછી પૌદ્ગલિક સુખ કે દુઃખ કે જે માત્ર સંસારી જીવોની માન્યતારૂપ જ પ્રાપ્ત હોય છે તે તેમને ક્યાંથી જ હોય ? સંસારી જીવો ઇષ્ટિત પુદ્ગલોના અસંયોગમાં કે વિયોગમાં દુઃખ માને છે; પૂર્વોક્ત મહાત્માઓને તો તેની વાંચા જ હોતી નથી, તો પછી તેમાં દુઃખ માનવું રહ્યું જ ક્યાં ? વળી સંસારી સુખ કે દુઃખની વાસ્તવિક વ્યાખ્યાને સમજતા ન હોવાથી તેમ જ પરિણામ પર્યંત દૃષ્ટિ પહોંચતી ન હોવાથી મિથ્યા સુખ કે દુઃખ માને છે; તેવી માન્યતા આ વિબુધ મહાત્માઓની ન હોવાથી, તેઓ ખરેખરા વિજ્ઞ હોવાથી તેમને દુઃખ ન જ હોય એ વાત અક્ષરશઃ સિદ્ધ જણાય છે.

બીજા શ્લોકમાં ધ્યાતા-અંતરાત્મા, ધ્યેય-પરમાત્મા અને ધ્યાન-એકાગ્રતાની પ્રાપ્તિ-એ ખતાવવામાં આવેલ છે. ધ્યાતા વિશુદ્ધ ન હોય ત્યાં સુધી તે પરમાત્માનું એકાગ્રતાએ ધ્યાન કરી શકતો જ નથી. તેને અશુદ્ધિ રોકે છે, તેથી અંતરાત્માપણું પામેલો જીવ જ શુદ્ધ ધ્યાનનો અધિકારી છે એ ખરેખરી હકીકત છે. આ ત્રણની એકતા થવાની આત્મહિતેષ્ટ માટે પૂરી આવશ્યકતા છે. તેને જ જ્ઞાનીઓ સમાપત્તિ અથવા લય કહે છે.

આત્મા જ્યારે કર્મભળથી રહિત થાય છે અર્થાત્ તેની ઉપરનો કર્મભળ જેમ જેમ ઓછો થતો જાય છે તેમ તેમ

તેની નિર્મળતા પ્રકટ થવાથી તેની અંદર-નિર્મળ મણિ વગેરેમાં જેમ અન્ય વસ્તુની છાયા પડે છે તેમ નિર્મળ થયેલા અંતરાત્મામાં પરમાત્માની છાયા પડે છે. અર્થાત્ પરમાત્માનું સ્વરૂપ તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે-દેખાય છે. એવો અંતરાત્મા જ પરમાત્માના ખરા સ્વરૂપને સમજી શકે છે. તેવી સ્થિતિમાં આગળ વધતાં તીર્થંકરપણું પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અને અન્ય સર્વ આત્મિક સંપત્તિઓ પણ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત થતી જાય છે. એક વાર શુદ્ધ દિશામાં ગમન થયું એટલે પછી તે જાણુના ગ્રામો જ ક્રમે ક્રમે આવ્યા કરે છે. જ્યાં સુધી શુદ્ધ દિશામાં ગમન નથી ત્યાં સુધી જ ફાંફાં મારવા પડે છે-ત્યાં સુધી જ શુદ્ધ વસ્તુ હાથ લાગતી નથી.

તીર્થંકરત્વાદિ ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ જેનાથી થઈ શકે છે એવા વિંશતિસ્થાનકાદિ, નવપદાદિ તપો ઉત્તમ જીવોએ-અંતરાત્માએ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે પણ ધ્યાનનો જ એક પ્રકાર છે, તેવા તપની અંદર ઉત્તમ ધ્યાનનો પણ સમાવેશ છે. આવો ઉત્કૃષ્ટ તપ તેનો શુદ્ધ અધિકારી તદ્દન નિઃસ્પૃહ-વૃત્તિથી કરે છે, તેથી તે જ તેનું ઉચ્ચ ફળ મેળવી શકે છે. બાકી સાંસારિક સુખની ઇચ્છા જેના અંતરમાં રહેલી છે એવા અજ્ઞાની તેમ જ અભવી જીવો પણ, પૌદ્ગલિક સુખની-મહત્વાદિકની અભિલાષાવડે મહાકષ્ટ વેડીને, એવા તેમ જ અન્ય અનેક પ્રકારના મહાન્ તપો કરે છે, પરંતુ અધિકારી વિશુદ્ધ ન હોવાથી ક્રિયા પણ અશુદ્ધ થાય છે અને ફળ પણ અશુદ્ધ જ એટલે દેવલવાદિકના સુખની પ્રાપ્તિરૂપ જ મળે છે. અધિકારીની વિશુદ્ધિમાં જ અન્ય જાને વિશુદ્ધિઓ રહેલી છે

તેથી ઉત્તમ જીવોએ પ્રથમ પોતાના આત્માને શુદ્ધ ધ્યાનનો અધિકારી થાય તેવો નિર્મળ કરવો જોઈએ.

છેવટના ત્રણ સ્લોકમાં ધ્યાનયોગ્ય જીવની દશા વર્ણવી છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. તેવા શુદ્ધ ધ્યાની કે જેઓ, જેની તુલના ન થઈ શકે એવું અપૂર્વ સામ્રાજ્ય પોતાના આત્મામાં જ વિસ્તારે છે તેમને ઉપમા આપીએ તેવું આ જગતમાં કંઈ છે જ નહીં. તેને તો તેની પોતાની ઉપમા જ ઘટી શકે છે. જેમ આ જગતમાં જેનો પ્રતિદ્વંદ્વ ન હોય તેને અન્ય વસ્તુની ઉપમા આપી શકાતી નથી. સિદ્ધના સુખનું વર્ણન કરતાં તેવું અપ્રતિમ અપૌદ્ગમિક સુખ સર્વાંશે આ દુનિયામાં ન હોવાથી—જે કે ભાવિત આત્મા મુનિમહારાજોએ તેવા સુખની વાનકી આખી રહેલા હોય છે છતાં પણ વચનદ્વારા તેને કોઈ વસ્તુની ઉપમા આપી શકતા નથી, તેમ આવા શુદ્ધ ધ્યાની કે જેમણે બાહ્ય મનોવૃત્તિને તદ્દન રોકી લીધી છે અને જ્ઞાનામૃતનું અવિચ્છિન્ન આસ્વાદન કરે છે તેમને કોઈની પણ ઉપમા ઘટી શકતી નથી. આવા ધ્યાની થવાની તીવ્ર અભિલાષા રાખી તેની યોગ્યતા મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો; અર્થાત્ તદ્યોગ્ય સામગ્રી મેળવવા અહર્નિશ ચીવટ રાખવી એ જ આ વિવેચનનો ખાસ હેતુ છે. કુંવરજી

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૩૧, પૃ. ૧૩૮]

(૩૧) તપોષ્ટકમ્

વિવેચન—આ અષ્ટકના પ્રારંભમાં જ કર્તા કહે છે કે- જ્ઞાનવડે પૂર્વ કર્મો તપતા હોવાથી-તેનો ક્ષય (નિર્જરારૂપ) થતો હોવાથી તે જ્ઞાનને જ તપ કહે છે. આ અભ્યંતર તપ છે અને તેનો અભ્યંતર તપના છ ભેદ પૈકી સજ્જાત્ય તપમાં સમાવેશ થાય છે. ઈષ્ટકાર્યસિદ્ધિ કરી આપનાર તો અભ્યંતર તપ છે, પરંતુ તેની ઉપજૃંહણ કરનાર-તેને પોષણ આપનાર બાહ્ય તપ છે. જેમ રસવતી નિષ્પાદક તો અગ્નિ છે પણ તેને પોષણ આપનાર કાષ્ઠ-ઇંધનાદિ છે તેમ અહીં પણ સમજવું. આટલા ઉપરથી જ્ઞાનીઓએ કાર્યકારણભાવ તરીકે બંને પ્રકારના તપની પૂર્ણ આવશ્યકતા દર્શાવી છે. કારણ સિવાય કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

ત્યારપછી કર્તા કહે છે કે-ઇંદ્રિયો માગે તે આપવું-તે દ્વારે તેમ દ્વારાવું આવી પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલવાની વૃત્તિ તો આબાળવૃદ્ધ સર્વને અનુકૂળ છે, તે કાંઈ શીખવવી પડે તેમ નથી. અનાદિ કાળનો આ જીવને તેનો અભ્યાસ છે. આબાળવૃદ્ધ સૌને પુદ્ગળના સંગથી ક્ષુધા લાગે છે અને તેના નિવારણ માટે યથેચ્છ બાવું-પીવું તે તો સૌને ગમે છે, અને એવી રીતે જો પ્રાણી કર્મથી મુકાતો હોય તો પછી આ સંસારમાં કોઈ રહે જ નહીં-સર્વની મુક્તિ થઈ જાય, પરંતુ એ પ્રવાહ તો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનો છે. મોક્ષની ઈચ્છાવાળાને તો તેથી વિકૃદ્ધ વૃત્તિનો અભ્યાસ કરવો પડે તેમ છે. તેમાં તો સામે પૂરે ચાલવાનું છે. ક્ષુધા લાગે ત્યારે તપ કરીને જનતા સુધી

ન ખાવું, ખાવું ત્યારે પણ અદ્ય ખાવું અને તે પણ ઇંદ્રિયોને મહોન્મત્ત બનાવે તેવું ન ખાવું, પણ તે યંત્રો બરાબર ચાલ્યા કરે તેટલું અને તેવું જ ખાવું. આ પ્રમાણે પાંચે ઇંદ્રિયોને મન માટે સમજવું. જ્ઞાનીઓ એને જ શ્રેષ્ઠ તપ કહે છે અને એવી રીતે સામે પૂરે તરતાં જ ભવસમુદ્રનો કિનારો પામી શકાય છે. બાકી પ્રવાહમાં વહન કરવાથી તો મહાન્ સમુદ્રમાં દાખલ થઇ જવાય છે અને તેમાં દાખલ થયા એટલે તો અનંત કાળ પર્યંત ભટક્યા જ કરવું પડે છે.

તપસ્યાને અંગે ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, તાપ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે, પરંતુ જેમ અજ્ઞાનીઓ-સંસારસુખના અભિલાષીઓ-તેમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનારાઓ માને છે તેમ જ્ઞાનીઓને તે દુઃસહ લાગતું નથી-તેને તો તેમાં આનંદ આવે છે; કારણ કે ખાવાપીવાને તેઓ ઉપાધિ માને છે. તપસ્યા કરવાવડે તેમનો આત્મા નિર્મળ થતો હોવાથી તેમની આત્મભગૃતિ વધતી જાય છે. આ પ્રસંગ ઉપર કર્તા દૃષ્ટાંત આપે છે કે જુઓ ! આ સંસારમાં ધનના અર્થી મનુષ્યો અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરે છે કે જે કષ્ટોનો કહેતાં પાર આવે તેમ નથી. તેવાં કષ્ટો ધનાર્થી મનુષ્યોને તેમાં ધનપ્રાપ્તિ થતી હોવાથી દુઃસહ લાગતા નથી, પણ જિલ્લો તેમાં આનંદ આવે છે તેમ તપસ્યાદિ કષ્ટથી પણ આત્મિક લાભ થતો હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થીઓને તેમાં આનંદ આવે છે. સદુપાયમાં પ્રવૃત્ત અને જ્ઞાની એવા તપસ્વીઓને તેમાં (તપમાં) ઉપેયપ્રાપ્તિરૂપ મધુરતા હોવાથી તપ કરતાં નિરંતર આનંદની વૃદ્ધિ જ થયા કરે છે. અહીં ઉપેય તે કર્મોની નિર્જરારૂપ સમજવું. કર્મની

નિર્જરા માટે જળવાનમાં જળવાન સાધન જ્ઞાનપૂર્વક બાહ્યાભ્યંતર તપ જ છે, તપ સિવાય બીજું એકે સાધન તેવું જળવાન નથી.

‘ તપ દુઃખરૂપ હોવાથી તે વ્યર્થ છે ’ એમ બૌદ્ધ લોકો કહે છે, પરંતુ તેમ કહેવાથી તેની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ગયેલી છે એમ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, કારણ કે તપ દુઃખરૂપ જ નથી, તેમાં આનંદનો પરિક્ષય નથી, આનંદની વૃદ્ધિ છે. તેનો ખરો અનુભવ જ્ઞાનીઓ જ કરી શકે છે—કરે છે. પુદ્ગલાનંદી જીવોને તેની ખબર જ પડતી નથી, તેનો ગંધ પણ આવતો નથી; કારણ કે શુકરાદિની જેમ સંસારરૂપ પંક(કાદવ)માં રચ્યાપચ્યા રહેનાર અને આ સાત ધાતુમય શરીર કે જેના અનેક દ્વારોમાંથી દુર્ગંધી પદાર્થો સતત ઝર્યા જ કરે છે જેથી તેની અંદર દુર્ગંધી પદાર્થો ભરેલા છે એમ ખાત્રી થાય છે. વળી જે મિષ્ટ કે સુગંધી પદાર્થોનો ઉપભોગ લેવામાં આવે છે તે પણ તેવા દુર્ગંધી જ થઈ જાય છે એવી ખાત્રી આપે છે, તેવા શરીરને રાતદિવસ પંપાળનાર—તેને સુખ આપવા ઇચ્છનાર સુખશીળીયા મનુષ્યો તેમાં રહેલા વિકારોને તેમ જ તેના વિનાશીપણાને ભૂલી જાય છે અને ભવ પર્યંત તેની સેવાભક્તિ કરીને પૂર્વ પુણ્યનો વ્યય કરી—અનેક પ્રકારનાં અશુભ કર્મોનો નવો બંધ કરી દુર્ગતિમાં ચાલ્યા જાય છે. એવા ભવાભિનંદી મનુષ્યોને જ્ઞાનના કે તપના આનંદની ખબર જ પડતી નથી. તેઓ આત્માને અને આત્મિક આનંદને ભૂલી જાય છે. તેઓ શરીરને જ આત્મા માને છે અને શરીરના સુખને—તેના આનંદને જ આત્મિક આનંદ માને છે. કર્તા એવા મનુષ્યોની બુદ્ધિ મારી ગઈ છે એમ કહે છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે.

જે તપમાં પ્રહ્લયચર્ય, જિનાચર્યા, કષાયનો જય અને સાનુબંધ જિનાજ્ઞા છે તે તપ જ શુદ્ધ છે. આવો તપ જ કરવા યોગ્ય છે. આ બધા તપથી થનારા ફળ છે, તેમ જ તેના સહાયક પણ છે. પ્રહ્લયચર્યાના પ્રતિપાલનમાં, કષાયના જયમાં તપની જ આવશ્યકતા છે. કદિ કોઈ પ્રાણીને તપ કરતા ક્રોધાદિકની વિશેષતા દેખાય તો તે તપનું ફળ નથી પણ તેના પૂર્વબદ્ધ મોહનીય કર્મનો ઉદયજન્ય વિકાર છે એમ સમજવું. તે સ્થાનકે તપને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનાર માની મોહ પામવો નહીં, કેમ કે તપને અને ક્રોધને કાર્યકારણભાવ સંબંધ જ નથી. બુદ્ધિપૂર્વક વિચારતાં તરત જ તે વાત સમજી શકાય તેમ છે.

આગળ કર્તા બહુ જરૂરની વાત સમજાવે છે. તે કહે છે કે— ‘તે જ તપ કરવો કે જેમાં દુર્ધ્યાન ન થાય અને મન, વચન તથા કાયાના યોગ હાનિ ન પામે અને ઇંદ્રિયો ક્ષીણ ન થાય. ’ આ શ્લોકમાં બહુ ઊંચી હકીકત સમાવી છે, પરંતુ તેનો અદ્વ્ય-મતિ જીવો અવળો અર્થ કરી બેસે તેવો ભય છે, તેથી તેનો વિશેષ સ્ફુટાર્થ કરવાની જરૂર છે. મન, વચન, કાયાના યોગો હાનિ ન પામે અને ઇંદ્રિયો ક્ષીણ ન થાય તેવી રીતે તપ કરવો તે ખરી વાત છે, પરંતુ તેની તુલના કરવામાં આત્મ-વીર્ય ગોપવવું ન જોઈએ. કેટલાએક સુખશીળીયા મનુષ્યો તપ કરવાની પોતામાં શક્તિ નથી એવું બહાનું બતાવી તપસ્યા કરવામાં પછાત રહ્યા કરે છે પરંતુ શક્તિની ખરી ખબર ટેવ પાડવાથી જ પડે છે. જીઓ, સંસારીપણામાં અદ્વ્યસમય પણ શરીરને કષ્ટ નહીં આપનારા, નિરંતર પાંચ ઇંદ્રિયોના સુખમાં નિમગ્ન રહેનારા તેમ જ શ્રેણિક રાજાના ખોળામાં બેસતા

પણ વ્યાકુળતા અનુભવનારા શાળિભદ્રે જ્યારે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું ત્યારે તેઓ ઉગ્ર તપ કરનારા થયા અને વૈભારગિરિ ઉપર તપેલી શિલા પર અનશન કર્યું. આ મનના બળવત્તરપણાને લીધે તેમ જ થોડા વખતમાં પણ ઇંદ્રિયોને દમવાની પડેલી ટેવને લીધે જ બની શક્યું છે. તેમ જ પાંડુપુત્ર ભીમસેન સંસારીપણામાં પુષ્કળ લોજનના કરનારા હતા અને તપસ્યા કવચિત્ જ કરનારા હતા, છતાં જ્યારે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું ત્યારે એવો ઉગ્ર તપ કર્યો અને પારણે એટલું બધું અદ્ય લોજન કર્યું કે જે હકીકત વાંચતાં આશ્ચર્ય થાય છે. એ પણ મનના બળવત્તરપણાથી અને તપસ્યાની ટેવથી જ થયું છે. અત્યારે પણ પ્રથમાવસ્થામાં જેઓ તદ્દન તપસ્યા ન કરી શકે તેવા હોય છે તેઓ જ બીજી અવસ્થામાં છટ્, અકૃમાદિ યાવત્ માસખમણ પર્યંતનો તપ કરનારા થયા છે. આપણી દૃષ્ટિએ તેવાં મનુષ્યો ગૃહસ્થ અને મુનિ તરીકે જોયેલા છે. એટલા ઉપરથી વિચારવાનું એ છે કે—મનની નબળાઈએ શરીર નબળું થાય છે, શરીરશક્તિનો ઘણો આધાર મન ઉપર છે, તેથી મનોબળ વાપરીને તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરવી, ક્રમેક્રમે તેમાં વધતા જવું, જેથી તમે ધારશો તેટલો વિશિષ્ટ તપ કરી શકશો. માત્ર તમારા અંતઃકરણમાં તપનું કર્તવ્યપણું ભાસવું જોઈએ અને તેમાં ધીમે ધીમે પણ ચડતી ચડતી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી તમારા યોગ હાનિ નહીં પામે અને ઇંદ્રિયો પણ ક્ષીણ નહીં થાય. આટલી સ્પષ્ટતા કરવાનું કારણ આધુનિક સમયના નવા જમાનાની હવાવડે ઉછરેલા બંધુઓના હૃદયમાં ક્રિયામાર્ગની અરુચિ સ્વભાવસિદ્ધ થઈ ગયેલી હોવાથી તેઓ આ સ્લોકને

પોતાના બચાવમાં ન વાપરે પણ ઊલટી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે તે જ છે, અને તેને માટે જ વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવી પડે છે.

મહામુનિઓ પોતાના મૂળગુણ-ઉત્તરગુણરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સામ્રાજ્યની સ્થિતિને માટે બાહ્ય અભ્યંતર તપ તપે છે, કેમ કે મૂળગુણમાં બાહ્ય અભ્યંતર તપ ઉપકારક છે, અને ઉત્તર-ગુણ આહારવિશુદ્ધ્યાદિકમાં પણ ઉપકારક છે. જીઓ, બાહ્ય તપ-ઉપવાસાદિ કરનારને માટે આરંભ ઓછો કરવો પડતો હોવાથી હિંસાના કારણ ઘટે છે, તન્નિમિત્ત અસત્ય બોલવું પડતું નથી, ગુરુઅદત્તાદિ અદત્ત લેવાની જરૂર પડતી નથી, બ્રહ્મચર્ય સુખે સુખે પળે છે કારણ કે ઇંદ્રિયો બળ કરતી નથી અને પરિબ્રહ્મની મૂર્છાના કારણે પણ ઘટે છે. ઉત્તરગુણ પિંડ-વિશુદ્ધિ વિગેરેમાં પણ તે સહાયકારક છે. દરેક ગુણને તપ લાલ કરી આપે છે, તેથી મુનિમહારાજ દિનપ્રતિદિન તેમાં વિશેષ વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેથી જ તપસ્વી એવું મુનિનું પર્યાયવાચક નામ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

આ અષ્ટક ખાસ તપના સંબંધે કર્તાએ તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરવા માટે જ કહેલું છે અને તેની યથાયોગ્ય પુષ્ટિ કરી છે. એનું વર્ણન અન્ય ગ્રંથોમાં ઘણું વિસ્તારપૂર્વક હોવાથી અહીં વિશેષ વિસ્તાર ન કરતાં આટલેથી જ વિવેચન સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

કુંવરજી

[ભૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૩૧, પ. ૧૬૪]

(૩૨) સર્વનયાષ્ટકમ્

વિવેચન—પૂર્વોક્ત સઘળાં વિશેષણો ‘ સ્યાદ્વાદ ’ નો આશ્રય કરનારમાં જ સાર્થકપણે ઘટી શકે છે, બીજામાં ઘટી શકતાં નથી અને સર્વ નયવચનોનો સાપેક્ષપણે સ્વીકાર કરવો તે ‘ સ્યાદ્વાદ ’ કહ્યો છે.

આ અષ્ટકનો વિષય અતિ ગંભીર હોવાથી જ અંતકારે તેને છેલ્લું કથન કર્યું જણાય છે. જે વિદ્વાને નય સંબંધી અનેક અંથો નયકર્ષિકા, નયોપદેશ, નયરહસ્ય, નયામૃત-તરંગિણી (ટીકા), નયપ્રદીપ, નયચક્ર વિગેરે સાદાંત વાંચ્યા-વિચાર્યા હોય તે જ આ અષ્ટકનું સારી રીતે વિવેચન કરી શકે તેમ છે. અર્થ લખતાં તેના લેખક મહાશયે સારી સ્ફુટતા કરી છે. આ અષ્ટકની ટીકા કરતાં પંન્યાસજી શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજે પણ વિશેષ સ્ફુટતા કરેલી છે. અમારો તે વિષયમાં અતિ અદ્ય પ્રવેશ હોવાથી મૂળ વિષય સંબંધે તો વિશેષ લખી શકાય તેમ નથી તો પણ યથામતિ કાંઈક પ્રાસંગિક સ્ફુટતા કરી છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં કર્તા કહે છે કે—એકેક નયનો આશ્રય કરનારા મિથ્યાવાદીઓ જો કે આધુપાધુ જોયા વિના દોડ્યા જ જાય છે, તો પણ તેઓ પોતાના ભાવમાં વિશ્રામ લે છે; પરંતુ સમ્યક્ચારિત્રને વિષે લીન એવા મહાત્માઓ તો સર્વ નયસંમત માર્ગ યા સ્થાનને વિષે જ આશ્રય કરે છે. તેઓ એક નય સંબંધી વાદમાં આશ્રય લેતા જ નથી. એકેક નયવાદીને દોડતા એ અપેક્ષાએ કહ્યા છે કે જો તેઓ આંખ મીચીને દોડતા ન હોત અને આંજીબાંજી જોતા હોત તો તેમને પણ

કોઇ વસ્તુ એકાંત નિત્ય કે એકાંત અનિત્ય કહેતાં વિચાર આવત કે આપણે જીવને એકાંત નિત્ય કહીએ છીએ પણ તેના કર્મપ્રેરણાવડે નર, તિર્યંચાદિ અનેક પર્યાયો તો પ્રત્યક્ષ પલટાતા દેખાય છે, તેથી આપણું એકાંત નિત્ય કહેવાપણું મિથ્યા છે. જો કે તે નિત્ય છે તે વાત સાચી છે, દ્રવ્ય સત્તાએ નિત્ય જ છે, પરંતુ એટલી અપેક્ષા સમજવી-વિચારવી જોઇએ, તે ન વિચારતાં દોડ્યા જ જાય છે તેથી તેને દોડતા કહ્યા છે. ૧

વળી એ દરેક નયો એક બીજાના પક્ષનું ખંડન કરવાવડે નિરંતર કદર્થના પામ્યા કરે છે, તેને નિવૃત્તિ રહેતી જ નથી; કારણ કે તેમનો પક્ષ એકાંત હોવાથી તેમાં આગ્રહનો-દુરાગ્રહનો સદ્ભાવ વિશેષ હોય છે. જેઓ સર્વન્યાશ્રિત છે તેઓ સમવૃત્તિવાળા હોય છે અને તર્જન્ય સુખનો આસ્વાદ કરે છે. તેમને કોઇ પક્ષનું ખંડન કરવું પડતું નથી. તેઓ તો દરેક નયવાદીને કહે છે કે-અમુક અપેક્ષાએ તું પણ સાચો છે, પરંતુ તારો આગ્રહ છે કે ‘હું કહું છું’ તે પ્રમાણે જ છે; અન્ય પ્રકારે નથી’ એમાં જ મિથ્યાપણું છે માટે તેટલું છોડી દે. આ હિતશિક્ષા એકાંતવાદીને રુચતી નથી. ૨

કોઇ પણ નયનો વાદ પ્રમાણ નથી તેમ અપ્રમાણ પણ નથી. ફક્ત તેમાં સ્યાત્ શબ્દ જોડે તો તે સર્વ પ્રમાણ છે. આમ કહેવાવડે કર્તાએ જૈનમાર્ગનું નિષ્પક્ષપાતીપણું સૂચવ્યું છે. દરેક નયના વાદમાં અમુક અંશ સત્યનો હોવાથી તેને એકાંતવાદીઓનો પેઠે પ્રમાણ કે અપ્રમાણ કેમ કહી શકાય? બાકી તેને પ્રમાણ ગણવા માટે બહુ સહેલો માર્ગ બતાવ્યો છે કે-તમે આગ્રહ છોડી સ્યાત્ શબ્દ જોડી દો. એટલે તેની અંદર સર્વ નયસંમતપણું દાખલ થઇ જશે અને તમે પ્રમાણભૂત ગણાશો. ૩

સર્વનયજ્ઞને કેટલું સુખ છે, કેટલું નિરુપાધિપણું છે તે કર્તા ચોથા શ્લોકમાં કહે છે. તેનો સર્વનયસંમત પક્ષ હોવાથી તેને અભિમાન કે કલેશ કરવાના કારણ માત્ર નાશ પામેલા હોય છે. એકનયવાદીને પોતપોતાના પક્ષનું અભિમાન અને અન્યનું ખંડન કરવા જતાં થતો કલેશ એ ખંનેના ભાજન થવું પડે છે. આ કાંઈ થોડું દુઃખ નથી, પરંતુ સ્વમતાગ્રહને વશ પ્રાણીને તે જણાતું નથી. ૪

સર્વનયવાદીને માત્ર ધર્મવાદ જ હોવાથી નિરંતર શ્રેય છે, અશ્રેયનો અંશ પણ નથી; બીજા એકનયવાદીઓને તેનો શુષ્ક વાદવિવાદ હોવાથી તેથી વિપર્યયપણું છે, એટલે નિરંતર અશ્રેય જ છે, શ્રેયનો અંશ પણ નથી. આ હકીકત બહુ બારીક દૃષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે, પરંતુ દૃષ્ટિ સુધર્યા વિના તે વિચારી શકાય તેમ નથી. જ્યાં એકાંત છે ત્યાં અસદાગ્રહ છે, અસદાગ્રહ છે ત્યાં મિથ્યાત્વ છે, ત્યાંસુધી તેની શુભ કરણી પણ તથાવિધ કૃણ આપી શકતી નથી. આ પ્રમાણે વિચારતાં આ શ્લોકમાં કહેલો ભાવ બરાબર બંધ બેસે તેમ છે. ૫

આવો સર્વનયાશ્રિત મત જે મહાભાગ્ય પુરુષ યથાર્થ સમજ્યા છે, સમજીને તે જેમને યથાતથ્ય રુચ્યો છે, રુચ્યા બાદ જેમણે અનેક ભવ્ય જીવો પાસે તે પ્રકાશિત કર્યો છે, અને પ્રકાશિત કરીને અનેક ભવ્ય જીવોના હૃદયમાં તેને સ્થાપિત કરી દીધો છે, એવા મહાત્માઓને મારો વારંવાર નમસ્કાર છે. એવા મહાત્માઓ જ નમસ્કરણીય છે. તેને કાંઈ જગતના જીવોના નમસ્કારની અપેક્ષા હોતી નથી. તેઓ મેળવવાનું તો સર્વ મેળવી ચૂકેલા જ છે. ભવ્ય જીવો તેવા પ્રકારના ગુણના

ભાજન થવાની ઇચ્છાથી તેવા સ્યાદ્વાદરસિક મહાત્માઓને નમસ્કાર કરી-તેમનું ભક્તિ બહુમાન કરી પોતાના આત્માને તંદ્રાશુભાસિત કરે છે. ૬

સર્વ નયોનો આશ્રય કરનારા મહાત્માઓ નિશ્ચયમાં ખેંચાતા નથી કે વ્યવહારને તજી દેતા નથી, જ્ઞાનને સર્વોત્કૃષ્ટ માની સ્વીકારે છે પણ ક્રિયાને અનાદર કરતા નથી. ઉત્સર્ગને આદરે છે પણ અપવાદને ભૂલી જતા નથી, ભાવમાં તત્પર રહે છે પણ દ્રવ્યનું નિમિત્તપણું યાદ રાખે છે. એક બીજાને સાપેક્ષ-પણે અહર્નિશ વર્ત્યા કરે છે. ઉપદેશ પણ તેવી રીતે જ આપે છે, શાસ્ત્ર પણ તેવી પ્રણાલિકા જાળવીને જ ગૂંથે છે, કોઈ પણ જીવને પોતાનું નિમિત્ત પામીને એકાંતમાં ખેંચાઈ જવા દેતા નથી. વ્યવહારનો કે નિશ્ચયનો, જ્ઞાનનો કે ક્રિયાનો, ઉત્સર્ગનો કે અપવાદનો, દ્રવ્યનો કે ભાવનો પોતે આગ્રહ ધરાવતા નથી અને બીજાને આગ્રહ કરવા દેતા નથી. યથાયોગ્ય અવસરે બંનેને આદરે છે અને બંનેને પ્રરૂપે છે. તેમની વાણીમાં એકાંતપક્ષ હોતો જ નથી. બાકી દીર્ઘસંસારી જીવો પોતાના બહુલસંસારીપણાને લઈને તેમની વાણીના રહસ્યને પૂર્વાપર દૃષ્ટિ કર્યા સિવાય એક બાજુ ખેંચી જાય છે અને પોતે મિથ્યાત્વને પુષ્ટ કરી પોતાના અનુયાયીઓને પણ ભવકૂપમાં પાડે છે. એવા જીવો મહાત્મા પુરુષોના વચનોનું ખરું રહસ્ય જ સમજી શકતા નથી, અને કથંચિત્ સમજે છે તો પોતાના દુરાચરીપણાને લીધે પોતાનું કહેલું અથવા પોતાનું આચરેલું સત્ય ઠરાવવા માટે અર્થનો અનર્થ કરે છે. પરમાત્મા એવા ઉપદેશકોથી આપણને બચાવો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના સર્વનયાશ્રિત મહાત્માઓ તો અમૂઢલક્ષ્યવાળા અને પરમાનંદમય હોય છે, શુદ્ધ ભૂમિકાએ આરૂઢ થયેલા હોય છે તેમ જ સર્વત્ર પક્ષપાત રહિત હોય છે. કર્તા કહે છે કે એવા મહાપુરુષો નિરંતર જયવંતા વર્તો. ૭-૮

કુંવરજી

[જૈ. ધ. પ્ર. પુ. ૩૧, પૃ. ૧૯૯]

ઉપસંહાર

મહાપ્રભાવશાળી જ્ઞાનસારના અધિકારી પુરુષો કેવા હોય ? અક્ષય અને અવ્યાબાધ એવું મોક્ષસુખ મેળવી આપનાર શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનસંપન્ન કોણ થઈ શકે ? તેનું સમાધાન કરે છે. જે સર્વથા ઉપાધિમુક્ત થઈ સહજ ગુણસંપત્તિને જ સાર લેખી તેને જ અહિં છે, તેમાં જ મગ્ન થાય છે, તેમાં જ સ્થિરતા કરે છે, ઇતર કોઈ વસ્તુમાં મૂંઝાતા નથી, બીજા સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતા જ નથી પણ શાન્તચિત્તથી સ્વભાવમાં જ રમે છે, મન અને ઈન્દ્રિયો ઉપર જેણે જય મેળવ્યો છે-તેને આધીન થઈ રહેતા નથી, બાહ્યભાવનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે અને અંતરભાવ જેને જાગૃત થયો છે, તેની જ પુષ્ટિ માટે જે પ્રયત્ન કરે છે પણ બીજી નકામી બાબતમાં રાચતામાચતા નથી, સહજ સંતોષી છે એટલે જેણે વિષયાદિ તૃષ્ણાને છેદી છે, જે જગતથી ન્યારા રહે છે, તેમાં લેપાતા નથી, જે કોઈની આશા રાખતા નથી, કેવળ નિઃસ્પૃહ થઈને રહે છે, જે સારાસારને સારી રીતે સમજે છે અને સમજીને અસારને તણ સાર જ આદરે છે, સુખદુઃખમાં સમદર્શી છે, તેમાં હર્ષ વિષાદ કરતા નથી, જે ભય તણ નિર્ભયપણે સ્વ-ઈષ્ટ સાધે છે, કદાપિ સ્વસ્ત્રાધા કે પરનિન્દા

કરતા જ નથી, તત્ત્વદષ્ટિ હોવાથી વસ્તુને વસ્તુગતે જે જાણે-જુએ છે, જે ઘટમાં જ સકલ સમૃદ્ધિ રહેલી માને છે, જે કર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજીને શુભાશુભ કર્મના ઉદય વખતે સામ્ય (સમતા) ધારે છે, પણ મનમાં તે સંજોગથી નકામા સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતા નથી, વળી જે આ ભવ-સમુદ્રથી ઉદ્વિગ્ન છતો તેને જલ્દી પાર પામવા માટે નિત્ય પ્રમાદરહિત પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, જેણે લોકસંજ્ઞા તજી છે એટલે મિથ્યા લોભલાલચમાં નહિ તણાતાં જે આશા તૃષ્ણાને તજી સામા પૂરે ચાલે છે, જે શાસ્ત્રદષ્ટિથી સર્વભાવને પ્રત્યક્ષની પેઠે દેખે છે, જેણે મૂર્છાને તો મારી નાખી છે તેથી કોઈ પણ પદાર્થમાં પ્રતિબંધ કરતા નથી, જેને શુદ્ધ અનુભવ જાગ્યો છે અને જેણે ચોથી ઉદ્ભાગર-દશા ધારી છે અને અવંધ્ય (અચૂક) મોક્ષક્ષણ મળે એવો સમર્થ યોગ જેણે સાધ્યો છે, વીતરાગની આજ્ઞાનું અખંડ આરાધન કરવારૂપ નિશ્ચિત યાગ જેણે સેવ્યો છે, ભાવપૂજામાં જે તટ્વીન હોય છે, શ્રેષ્ઠ ધ્યાન જેણે સાધ્યું છે, તેમ જ સમતા-પૂર્વક વિવિધ તપને સેવી જેણે કઠિન કર્મનો પણ ક્ષય કર્યો છે અને સર્વ નયમાં જેણે સમજી રક્ષાપવાથી તટસ્થપણે રહી સર્વત્ર સ્વપરહિત સુખે સાધી શકે છે-એવા પરમાર્થદર્શી નિષ્પક્ષપાતી મુનિરાજ અનંતરોક્ત બત્રીશ અષ્ટકવડે સ્પષ્ટ એવા નિશ્ચિત તત્ત્વને પામીને પરમપદપ્રાપક (અક્ષય-સુખદાયક) ‘જ્ઞાનસાર’ને સમ્યગ્ આરાધી શકે છે. ૧-૫.

જ્ઞાનસારને પ્રાપ્ત થયેલા મહાભાગ્યવંતો કેવી ઉત્તમ દશાનો અનુભવ કરે છે ? તે કહે છે:—

સર્વથા વિકારવર્જિત (નિર્દોષ) અને વિરોધ રહિત એવા આ જ્ઞાનસારને પ્રાપ્ત થયેલા અને પરઆશાથી મુક્ત થયેલા

મહાત્માઓને અહિં જ મોક્ષ છે અર્થાત્ એવા યોગીશ્વરો જીવન્મુક્ત છે. ૬.

જ્ઞાનસારના ઉત્તમ રહસ્યવડે જેનું મન દ્રવિત (શાન્ત-શીતલ) થયું છે તેને તીવ્ર મોહાગ્નિથી દાઝવાનો ભય નથી, અર્થાત્ આનું રહસ્ય જેને પરિણમ્યું છે તેનો મોહ પરાભવ કરી શકતો નથી. ૭

જ્ઞાનસારથી ગુરુ (ભારે વજનવાળા) હોવા છતાં સાધુ-જનો ઊંચી ગતિ જ પામે છે, કદાપિ નીચી ગતિમાં જતા જ નથી એ આશ્ચર્ય છે; કેમ કે ભારે વજનવાળી વસ્તુ તો સ્વાભાવિક રીતે નીચે જ જવી જોઈએ, અને આમાં તો એથી ઊલટું જ બનતું દેખાય છે. ૮

જ્ઞાન વિના શુષ્ક ક્રિયાથી માત્ર નામનો જ (લેશમાત્ર નજીવો) કલેશ-ક્ષય થાય છે અને જ્ઞાનસારની સહાયથી તો સમૂળગો કલેશનો ક્ષય થઈ શકે છે. ૯

જ્ઞાનયુક્ત ક્રિયા સોનાના ઘડા જેવી છે, એમ વેદવ્યાસાદિક કહે છે તે વ્યાજબી છે; કેમ કે કદાચ તે ભાંગે-તૂટે તો પણ તેમાંનું સોનું તો જાય નહિ, ફક્ત ઘાટ-ઘડામણ જાય. તેમ કદાચ કર્મવશાત્ જ્ઞાની ક્રિયાથી પતિત થઈ જાય તો પણ તત્ક્રિયાસંજ્ઞાથી તેની ભાવના તો નષ્ટ થઈ જતી જ નથી. ૧૦

ક્રિયાશૂન્ય જ્ઞાનમાં અને જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયામાં જેટલું સૂર્ય અને ખજુવામાં અંતર છે તેટલું જ અંતર છે. અર્થાત્ ક્રિયારહિત ભાવનાજ્ઞાન સૂર્ય સમાન છે અને જ્ઞાનશૂન્ય શુષ્ક ક્રિયા માત્ર ખજુવા જેવી છે. ૧૧

વિભાવથી સંપૂર્ણ વિરમવારૂપ યથાર્થ ચારિત્ર પણ વિશિષ્ટ જ્ઞાનનું જ ફળ છે એમ સમજીને એવા ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રની સિદ્ધિ માટે જ સંયમથી અભિન્ન એવા નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાર્ગમાં દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ; અર્થાત્ જેથી સંયમની પુષ્ટિ થાય એવા જ જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ પ્રમાદરહિત કરવો જોઈએ સંપૂર્ણ જ્ઞાન-અભ્યાસથી સહજ ચારિત્ર સિદ્ધ થાય છે. ૧૨

ગ્રંથસમાપ્તિના સ્થળનું વર્ણન અને ગ્રંથકારનો અમૂલ્ય આશીર્વાદ.

સ્વર્ગપુરી જેવા સિદ્ધપુરમાં દીવાલીપર્વ સમયે ઉદાર અને સાર જ્યોતિયુક્ત આ જ્ઞાનસારરૂપ ભાવદીપક પ્રગટ થયો છે, અર્થાત્ આ ગ્રંથ સિદ્ધપુર નગરમાં દીવાળીના દિવસે પૂર્ણ કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં કહેલા સુંદર ભાવથી ભાવિત પવિત્ર મનવાળા ભવ્ય જીવોને આવા સેંકડોગમે ભાવદીપકોવડે નિત્ય દીવાળી થાઓ એવી આ ગ્રંથકારની અંતર આશિષ છે. ૧૩.

સંસારી જીવોની બાહુલ્યતાથી જે કઠંગી સ્થિતિ હોય છે તેનો ચિતાર આપતાં ગ્રંથકાર જણાવે છે કે:—

કેટલાકનું ચિત્ત વિષયપીડાથી વિહ્વલ હોય છે, કેટલાકનું ચિત્ત કુત્સિત (મંદ) વૈરાગ્યથી હડકવાવાળું હોવાને લીધે જે તે વિષયમાં ચોતરફ દોડતું હોય છે, કેટલાકનું તો વિષયવિષ્ણના આવેગથી થતાં કુતર્કોમાં મગ્ન થયેલું હોય છે તેમ જ કેટલાકનું તો અજ્ઞાનરૂપ અંધકૂપમાં ડૂબેલું હોય છે; ફક્ત ચોડાંકનું જ ચિત્ત જ્ઞાનસારમાં લાગેલું હોવાથી વિકાર વિનાનું હોય છે. તાત્પર્ય કે જ્ઞાનસારની પ્રાપ્તિ મહાભાગ્યે જ થઈ શકે છે. જેમનું ચિત્ત વિવિધ વિકારરહિત હોવાથી અધિકારી (યોગ્ય) બન્યું

હોય, તેમને જ આ જ્ઞાનસાર સંપ્રાપ્ત થઈ શકે છે; બાકી યોગ્યતા વગરના જીવોને જ્ઞાનસારની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. ૧૪.

ચારિત્રલક્ષ્મીના પૂર્ણાનંદધન-આત્મા સાથેના હસ્તમેલાપ સમયનું સંગીત કેવું હોય તે દર્શાવે છે:—

ચારિત્રલક્ષ્મીનો થતો વિવાહમહોત્સવ આ ગ્રંથના મિષથી પૂર્ણાનંદી આત્માના સહજ તેની ભાગ્ય રચનાવડે વૃદ્ધિ પામેલા વિવેકરૂપી તોરણની શ્રેણિવાળા મનમંદિરમાં ધવલતાને વિસ્તારે છે અને સ્ફિટ (વિશાળ) મંગળગીતનો ધ્વનિ પણ માંહે પ્રસરી રહ્યો છે. તાત્પર્ય કે ચારિત્રલક્ષ્મીનો પૂર્ણાનંદધન- (આત્મા)ની સાથે વિવાહ થાય છે ત્યારે તેનું મન ઉચ્ચ પ્રકારના વિવેકવાળું અને ઉજ્જવલ (નિર્મળ) બને છે. તેમ જ મહામંગલમય સ્વાધ્યાય ધ્યાનનો ઘોષ થઈ રહે છે. લૌકિકમાં પણ વિવાહસમયે ઘરમાં ઊંચા તોરણ બાંધવામાં આવે છે, ઘરને ઘોળવામાં આવે છે અને વિવિધ વાજિત્ર તથા મંગળગીત ગાવામાં આવે છે તેમ અહિં ચારિત્રલક્ષ્મીને વરનાર પૂર્ણાનંદીને સર્વ પરમાર્થથી થયું છે, સમ્યગ્જ્ઞાન અને ચારિત્રના મેળાપ-સમયે સર્વત્ર આવી ઘટના થાય છે અને એ જ યોગ્ય છે. ૧૫.

પૂર્ણાનંદધન એવો આત્મા વિરતિ-નગરીમાં પ્રવેશ કરે છે તે વખતના મંગળ પ્રસંગનું વર્ણન :—

પૂર્ણાનંદધન પોતે સચ્ચારિત્રરૂપ અપ્રમાદ નગરમાં પ્રવેશ કર્યે છતે પવિત્ર ભાવનાઓરૂપી ગોમયથી ભૂમિ લિપેલી છે, ચોતરફ સમતારૂપી જળનો છંટકાવ કરેલો છે, માર્ગમાં વિવેકરૂપી પુષ્પની માળાઓ પાથરેલી છે અને અધ્યાત્મરૂપી અમૃતથી

ભરેલો મંગલકલશ આ શાસ્ત્રદ્વારા જ આગળ કરેલો છે, એમ વિવિધઉપચારથી નિજ ભાવમંગલ કર્યું છે. ૧૬.

શ્રીમાન્ ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ (ગચ્છાદિક પરિચય)

ચારિત્રાદિક ગુણોના સમૂહથી નિર્મળ અને ઉન્નતિના સ્થાન-રૂપ શ્રી વિજયદેવસૂરિના ગચ્છમાં પ્રાપ્ત શ્રી જિતવિજયજી શ્રદ્ધ ઉન્નતિને પામ્યા. તેમના ગુરુભાઈ શ્રી નયવિજયજી પંડિત-માં શ્રેષ્ઠ થયા. તેમના શિષ્ય ‘ શ્રીમાન્ ન્યાયવિશારદ ’ ગિરુદ્ધ ધરાવનાર શ્રીયશોવિજયજીની આ રચના પંડિત લોકોની પ્રીતિને અર્થે થાઓ ! વિવિધ ગુણ વિશાળ એવા તપગચ્છમાં થયેલા પંડિત શ્રી નયવિજયજીના શિષ્ય શ્રી યશોવિજયજીએ આ જ્ઞાનસાર સૂત્રની રચના કરી છે. આ ગ્રંથમાં શાન્તરસની જ પ્રધાનતા હોવાથી તે રસજ્ઞ પંડિતોને અભિષ્ટ જ થશે, કેમ કે સર્વ રસમાં પ્રધાનરસ શાન્તરસ જ છે અને તે રસની પ્રાપ્તિ અને સિદ્ધિથી જ આત્મા નિરુપાધિક સુખ પામી શકે છે. ૧૭.

આ અપૂર્વ અને અતિશય ગંભીર ગ્રંથનું રહસ્ય યથામતિ નિરૂપણ કરતાં જે કંઈ પુણ્ય ઉપાર્જન થયું હોય તે વડે આ લેખકને તથા શ્રોતાજનોને પવિત્ર શાન્તરસની પુષ્ટિ થાઓ !

આ વિભાગનું વિવેચન લખવાની કિંચિત્ પણ અપેક્ષા નથી છતાં તેમાં શું શું છે તે જતાવવાને મિષે અત્ર કાંઈક લખ્યું છે.

પ્રથમના પાંચ શ્લોકમાં જે જે નામના ૩૨ અષ્ટકો આવ્યા છે તે તે ગુણવાન જ આ જ્ઞાનસારનું સમ્યગ્ આરાધન કરી તેના કૃણરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકે એમ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે:-
૧ પૂર્ણ, ૨ મગ્ન, ૩ સ્થિર, ૪ અમોહી, ૫ જ્ઞાની, ૬ શાંત,

૭ જીતેન્દ્રિય, ૮ ત્યાગી, ૯ ક્રિયારક્ત, ૧૦ તૃપ્ત, ૧૧ નિર્લેપ, ૧૨ નિઃસ્પૃહ, ૧૩ મુનિ, ૧૪ વિદ્યાવાન, ૧૫ વિવેકી, ૧૬ મધ્યસ્થ, ૧૭ નિર્ભય, ૧૮ અનાત્મશંસી, ૧૯ તત્ત્વદષ્ટિ, ૨૦ સર્વસમૃદ્ધિ, ૨૧ કર્મવિપાકચિંતક, ૨૨ ભવોદ્ધિગ્ન, ૨૩ લોકસંજ્ઞાવિર્નિમુક્ત, ૨૪ શાસ્ત્રદક્ષ, ૨૫ નિષ્પરિગ્રહી, ૨૬ શ્રદ્ધાનુભાવી, ૨૭ યોગી, ૨૮ નિયાગી, ૨૯ ભાવાર્ચક, ૩૦ ધ્યાની, ૩૧ તપસ્વી અને ૩૨ સર્વનયાશ્રયી—એવા મુનિ જ આ અષ્ટકમાં જતાવેલા રહસ્ય-ભૂત તત્ત્વને પામીને મહોદયવાળા જ્ઞાનરસને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ગ્રંથનું જ્ઞાનસાર નામ કર્તાએ અનેક પ્રકારે સાર્થક કરેલું છે શ્રી જિનેશ્વરે જતાવેલા જ્ઞાનનો સાર આ ગ્રંથમાં સંગ્રહિત કરેલો છે તે જેમ જેમ વાંચે ને વિચારે તેમ તેમ વિશેષ લક્ષ્યગત થઈ શકે તેમ છે.

છઠ્ઠા તથા સાતમા શ્લોકમાં આ જ્ઞાનસારના ફળની વિવક્ષા કરી છે. તેની પ્રાપ્તિ કરનારને જીવન્મુક્ત તેમ જ મોહકદર્થનામુક્ત ઓળખાવેલ છે. ત્યારપછીના પાંચ શ્લોકમાં પણ તેને અનુસરતું જ કથન છે, તથાપિ તેના પ્રથમ શ્લોકમાં જ્ઞાનસારથી શુદ્ધ થયેલા ભવ્યાત્માઓ અધોગમનને બદલે ઉર્ધ્વગમન કરે છે તે આશ્ચર્ય જણાવ્યું છે, કારણ કે આ જ્ઞાનસારને પ્રાપ્ત કરનારા પ્રાણીની કદાપિ અધોગતિ થતી જ નથી, તે તો ક્રમસર ઉર્ધ્વગમન કરતાં કરતાં મહોદય સ્થાનને (મોક્ષને) અવશ્ય મેળવે જ છે. ત્યાર-પછીના શ્લોકમાં જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા અને જ્ઞાનયુક્ત ક્રિયાના ફળમાં જે મહદંતર છે તે જતાવ્યું છે. એ વાત ખરેખરી છે કે જ્ઞાનરહિત શુષ્ક ક્રિયા જ્યારે અતિ અદ્ય ફળ આપે છે ત્યારે જ્ઞાનસંયુક્ત સ્નિગ્ધ ક્રિયા (યથાખ્યાત ચારિત્ર) સર્વ

કર્મનો ક્ષય કરી પરમાનંદમય સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી આપે છે. ત્યારપછીના દશમા સ્લોકમાં જ્ઞાનયુક્ત ક્રિયાને સુવર્ણ ઘટની ઉપમા આપીને તે ઘટાવી છે. જ્ઞાનયુક્ત ક્રિયા કરનાર જ્ઞાની કદાપિ ક્રિયાથી વિમુક્ત થઈ જાય તો પણ તેની શુદ્ધ ભાવના નાશ પામતી નથી, તેથી તે પાછો અલ્પ કાળમાં શુદ્ધ ક્રિયા મેળવી શકે છે. શુદ્ધ બોધ તેને સત્ત્વર રસ્તા પર લાવી શકે છે. સુવર્ણનો ઘટ ભગ્ન થઈ જાય તો પણ તેનું સુવર્ણપણું નાશ પામતું નથી, તેનો પાછો કાળાંતરે ઘડો થઈ શકે છે. એ દૃષ્ટાંત અત્રિ યથાર્થ ઘટમાન થાય છે. અગ્યારમા સ્લોકમાં જ્ઞાનરહિત ક્રિયા અને ક્રિયારહિત જ્ઞાન એ બંનેમાં મહદંતર બતાવ્યું છે. અહીં ક્રિયા રહિત જ્ઞાનને સૂર્યની ઉપમા આપી છે તે ભાવના જ્ઞાન છે, તેની અંદર ભાવક્રિયા તો રહેલી જ છે તેથી શૂન્ય નથી, અને જ્ઞાન રહિત ક્રિયા તો તદ્દન જ્ઞાન-શૂન્ય શુન્નક્રિયા છે, તેથી તેને બદોતની ઉપમા યથાર્થ ઘટે છે કેમ કે તેવી ક્રિયા સાંસારિક ક્ષણ આપી શકે છે, પરંતુ સંસારના પારને પમાડી શકતી જ નથી. ભાવનાજ્ઞાનવાળા પ્રાણીને તો શુદ્ધ માર્ગ યથાર્થ સમજાઈ ગયો હોય છે, તેથી સહજ પ્રયત્ન કરે એટલો જ તેને વિલંબ છે. તેને ભવનો પાર પામવો મુશ્કેલ નથી. જ્ઞાનરહિત ક્રિયાવાનને તો હજી શુદ્ધ માર્ગ જ સમજાયેલ નથી, તેથી તે બંનેમાં જે અંતર બતાવ્યું છે તે યોગ્ય છે. બારમા સ્લોકમાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો અલેદ ઉપદિશ્યો છે. તેમાં કહ્યું છે કે પૂર્ણવિરતિ તે જ્ઞાનનો જ ઉત્કર્ષ છે, તેમાં ને જ્ઞાનમાં કંઈ ભેદ નથી. તેથી આત્મહિતના સાધક મહાત્માએ જ્ઞાનાદૈત નયમાં જ દૃષ્ટિ દેવી કે જેથી જ્ઞાન ને આરિત્ર બંનેની આરાધના પૂર્ણપણાને પામશે અને કાર્ય સિદ્ધ થશે.

૧૩ થી ૧૭ સુધીના પાંચ શ્લોક શાર્ફલવિકીકૃત વૃત્તના છે, બીજા બધા અનુષ્ટુપ જ છે. ૧૩ માં શ્લોકમાં આ અંથ જ્યાં અને જ્યારે બનાવ્યો છે તે સ્થળ ને મિતિ બતાવેલ છે. ૧૪ માં શ્લોકમાં અનેક પ્રાણીઓનાં ચિત્ત જુદા જુદા વિષયમાં લાગેલાં હોય છે તે બતાવીને આ જ્ઞાનસારમાં તો કોઈક જ પ્રાણીનું ચિત્ત ચોંટે છે—ચોંટેલ હોય છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આ વાત ખરેખરી છે. આ માસિકના વાંચનારાઓ પૈકી પણ કોઈ કથાવિષય રસપૂર્વક વાંચે છે, કોઈ નીતિના વિષયો વાંચે છે, કોઈ અન્ય વિષયો વાંચે છે, માત્ર ઘણા થોડા મનુષ્યો જ આ વિષયને લક્ષ્યપૂર્વક વાંચીને તેના રહસ્યને હૃદયમાં ઉતારનારા હોય છે; કારણ કે આવા વિષય પર પ્રીતિ થવી તે જ પ્રથમ યોગ્યતા વિના બનતું નથી. પ્રીતિ થયા પછી જ તે રસપૂર્વક વાંચાય છે અને ત્યારપછી જ તેનું રહસ્ય શુરુકૃપા હોય તો લભ્ય થઈ શકે છે; કારણ કે આ અંથ અપૂર્વ તેમજ સર્વોત્કૃષ્ટ રસથી ભરેલો છે; સાધારણ અંથ નથી.

૧૫ માં શ્લોકમાં પૂર્ણાનંદધન જે આત્મા તેનો ચારિત્ર-લક્ષ્મી સાથે વિવાહ થવાના કારણભૂત આ અંથ છે એમ સ્પષ્ટ કરીને તેવા લોકોત્તર વિવાહનું વર્ણન આપ્યું છે—તેનો વિવાહ કરાવ્યો છે. અર્થાત્ આ અંથનું પરિજ્ઞાન મેળવવાથી જ્ઞાન અને વિરતિ એકપણાને પામે છે એમાં કાંઈપણ સંદેહનું સ્થાન નથી. આવા સર્વોત્તમ અંથના અભ્યાસથી તેમ બનવું એ સર્વ પ્રકારે સંભવિત જ છે. ૧૬ માં શ્લોકમાં પૂર્ણાનંદધન જે આત્મા તેનો અપ્રમત્તપુરમાં પ્રવેશ થતી વખતનો મહોત્સવ વર્ણવ્યો છે. ચારિત્રલક્ષ્મી સાથે વિવાહ કરીને પાછી પોતાના

અપ્રમત્તપુરમાં નિવાસ કરવા અને તેની સાથેના અપૂર્વ અવિનાશી સુખનો અનુભવ કરવા આત્મા આવે તે યોગ્ય છે. સેથી અંથકારે તેનો પ્રવેશ મહોત્સવ યથાવસરે જ વર્ણવ્યો છે.

છેલ્લા ૧૭ માં શ્લોકમાં કર્તાએ પોતાની શુરુપરંપરા ટૂંકમાં ખતાવી છે અને પ્રાંતે આ અંથ પાંડિત પુરુષોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર થાઓ એમ કહી અંથ પૂર્ણ કર્યો છે.

આ અંથ મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીવિરચિત છે, અત્યંત ગંભીરાર્થથી ભરેલો છે, તેનો અર્થ કેટલાક વિસ્તાર સાથે મુનિરાજ શ્રીકર્પૂરવિજયજીએ લખેલો જૈનહિતોપદેશમાં છપાયેલો છે, તેની અંદર તે મહાત્માએ જ કેટલોક સુધારા-વધારો કરી વિવેચન પણ લખેલ તે પ્રમાણે આ માસિકના જુદા જુદા અંકમાં એકેક અષ્ટક દાખલ કરીને આખો અંથ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે. તેનું વિવેચન ૧૯મા અષ્ટકથી એ મહાત્માનાં સૂચવનથી મારા તરફથી યથામતિ લખવામાં આવ્યું છે. આ અપૂર્વ રહસ્યથી ભરેલા અંથમાં અંત્યુપ્રવેશ કરવો તે જ મહામુશ્કેલ છે, છતાં શુરુકૃપાદ્વારા ઘૃષ્ટતાથી તેમ જ શુભે યથાશક્તિ યતનીયમ્ એ સૂત્રને અવલંબીને યત્કિંચિત્ વિવેચન લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તેમાં જે કાંઈ સ્પષ્ટતા થઈ હોય-કર્તાના આશયથી વિરુદ્ધ લખાયું હોય તેને માટે વારંવાર મિચ્છા દુઃકર્મ આપવામાં આવે છે અને એ મહા-પુરુષની ક્ષમાયાચના કરવામાં આવે છે.

કુંવરજી

